BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 57, 58, 61, 63, 65, 66, 67 & 69.

तत्त्वदीपनम् ।

पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम् ।

श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्याऽखण्डानन्दमुनिकृतम् ।

TATTVADÎPANA,

A COMMENTARY ON PANCHAPÁDIKÁVIVARAṆA,

BY SRÎ AKHANDÂNANDA MUNI.

EDITED BY
RÂMA ŚÂSTRÎ TAILANGA,
PROFESSOR, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1902.

तत्त्वदीपनम्

पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यद्बोधसमुद्भूतं यद्बोधात्म[1]विलीयते ।
नामरूपात्मकं विश्वं तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ १ ॥

जटाजूटं बिभ्रत्क चिदपरभागे भृतकच-
स्तथैकस्मिन् भागे भसितमपरत्राऽऽप्तघुसृणः ।
फणीन्द्रं कस्मिंश्चिन्मणिगणधरो ऽन्यत्र भगवान्
गिरीशः श्रेयो नः प्रदिशतु शिवामिश्रितवपुः ॥ २ ॥

दिक्कूलङ्कषकीर्त्तिफेनविशदप्रोद्दामविद्याजल-
भ्राम्यद्वाङ्मयतुङ्गभङ्गविलसत्तीर्थप्रभेदास्पदम् ।
वादिव्रातकथाप्रसङ्गविसरत्तर्काश्मसारोज्ज्वलं[2]
वन्दे सर्वमुनीन्द्रसेव्यमनिशं श्रीबोधपृथ्वीधरम् ॥ ३ ॥

वादिवारणसंदोहप्रभञ्जनविशारदम् ।
श्रीमदानन्दशैलाह्व[3]पञ्चास्यं सततं भजे ॥ ४ ॥

विमलमदजलौघद्योतमानोरुगण्ड-
स्थलनिकटनिकुञ्जद्भ्राजमानाऽलिमालः ।
जयति पृथुलकण्ठाबद्धमालेन्द्रनीला-
वलिरिव सुरसिद्धाऽऽराधितो विघ्नराजः ॥ ५ ॥

---

१ यदुद्बोधादिति २ पु. पा. । २ सारोज्ज्वलमिति १ पु. पा. ।
३ शैलाह्वेति १ पु. पा. ।

आधारपङ्केरुहमध्यसंस्था
मृणालसूत्राकृतिरप्रमेया ।
शीर्षादिभेदस्थितसर्ववर्णा
जिह्वाङ्गणे नृत्यतु वागजस्रम् ॥ ६ ॥
नानाविधनिबन्धाढ्व[1]प्रसूनरसमादरात् ।
निबन्धमधु संगृह्य क्रियते तत्त्वदीपनम् ॥ ७ ॥

पञ्चपादिकां व्याचिख्यासुः ग्रन्थकरणयोग्यतार्थं परदेवतां प्रार्थयते आद्यश्लोकेन । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति ईश्वराऽधीनत्वं विद्याया लक्ष्यते। विदुषश्च ग्रन्थकरणाऽधिकारात्परदेवताप्रार्थनमुचितम् । अथैषा ऽक्षरयोजना । सते नम इति संबन्धः ।

ननु किं नमस्कार्यं सदचेतनं चेतनं वा? आद्ये न नमस्कार्यता घटादिवत् । द्वितीये ऽपि किं जीवात्मा उत ब्रह्म? प्रथमे किं नमस्कर्तुरनन्यत् उताऽन्यत्? नाद्यः । नमस्कर्तृनमस्कार्यभावस्यैकस्मिन्नयोगात् । द्वितीये ऽपि किं तात्त्विकमुताऽतात्त्विकम् । आद्येऽद्वैतक्षतिः । अन्त्ये न सच्छब्दं स्यात् । सच्छब्दं ब्रह्मेति पक्षे तस्य पूर्णत्वान्न नमस्कर्तृनमस्कार्यता, इत्याशङ्क्य कारणत्वाक्रान्तं ब्रह्म नमस्कार्यमित्याह । पालनइति । जगत इत्येतत्पदं पालनजन्मलयैः संबध्यते, पालने उद्देश्ये सतीत्यर्थः । विमलं, रजस्तमोभ्यामनभिभूतं यत्सत्त्वं तस्मिन् वृत्तिर्वर्तनं प्रतिबिम्बता यस्य तद्विमलसत्त्ववृत्ति, तस्मै । रजस्तमसोरपि भावान्न सत्त्वोपाधिकं पालयितृत्वमिति शङ्कां निराकर्तुं विमलेति विशेषणम् । रजस्तमसोरभिभूतत्वात्सत्त्वस्योद्भूतत्वात्तदुपाधेः पालनहेतुत्वमुचितमित्यर्थः । उत्तरत्राप्यभिभूतत्वं द्रष्टव्यम् । विमलं च तत्सत्त्वं चेति विमलसत्त्वं, तस्य वृत्तिः परिणामो यस्य तद्विमलसत्त्ववृत्ति, तस्मै इति वा विग्रहः । इदमि-

---

१ निबन्धानीति २ पु. पा. ।

दानीं पालयितव्यमित्येवमाकारः सत्त्वस्य परिणामभेदः कदा चि-
दुदेति, तस्मिन् प्रतिबिम्बितचैतन्यं पालकं, तदभिप्रेत्य वृत्तिशब्द-
प्रयोग इति। तर्हि ब्रह्म पालकमस्तु, विधिरुद्रौ स्रष्टृसंहर्त्ताराविति
पुराणप्रक्रियामाशङ्क्य तयोः कार्यत्वेन निखिलसर्ज्जनसंहरणसा-
मर्थ्याऽभावादखण्डं रजस्तमोभ्यामुपहितं ब्रह्म स्रष्टृ संहर्तृ चेत्या-
ह। जन्मेत्यारभ्य जगत इत्यन्तेन। न च कर्मपदवैयर्थ्यं, जगतः स-
त्तासमवायसंबन्धलक्षणजन्मघटकव्यापारस्यं विवक्षितत्वात् स-
कर्तृकत्वद्योतनार्थत्वाद्वेति द्रष्टव्यम्। न च गुणोपहितब्रह्मकारणत्वे
अविद्योपहितस्य कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्या विरोध इति शङ्क्यं,
'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा'मित्यादिवाक्यादविद्यायाः सत्त्वा-
द्यात्मत्वप्रतिपत्तेः सत्त्वाद्युपहितस्य कारणत्वोक्त्या ऽविद्यावतः
कारणत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। 'सर्वकर्मे'त्यादिश्रुतेः कारण-
रूपं तात्त्विकमित्याशङ्क्य तात्पर्यलिङ्गाऽनुगृहीतनिर्विशेषवस्तु-
प्रतिपादकवेदवचनविरोधान्नैवमित्याह । पराकृतेति। पराकृतं द्वै-
तजालं वपुर्यस्मिन् तत्पराकृतद्वैतजालवपुस्तस्मै। अथ वा पराकृत-
द्वैतजालं वपू रूपं यस्य तत्तथोक्तम्। षष्ठी च कल्पितभेदाऽभिप्राये-
ण द्रष्टव्या ॥ १ ॥

परानुग्रहलब्धविद्यः सन् स्वविद्यां ग्रन्थरूपेण प्रसारयितुं
वाग्देवतां प्रार्थयते । यस्या इति । सा सरस्वती नः समग्रवरदैव
भूयात् इति संबन्धः। तस्याः समग्रवरदत्वं कुतः इत्याशङ्क्य प्र-
सिद्धेरित्याह । यस्या इति। जगद्गुरूणां वाचस्पतिपुरोगाणाम-
पि वाचो यस्याः प्रसादमवलम्ब्याऽस्खलद्बहुगुणाः प्रसरन्तीति
संबन्धः । अस्खलन्तो बहवो गुणा यासु ताः अस्खलद्बहुगुणाः,
अस्खलन्त्यश्च ता बहुगुणाश्चेति वा । के ते गुणाः?

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥

ओजस्तथाऽन्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता ।
प्रौढिः समाधिः सौक्ष्म्यं च गाम्भीर्यमथ विस्तरः ॥
संक्षेपः संमितत्वं च भाविकत्वं गतिस्तथा ।
रीतिरुक्तिस्तथा प्रीतिरिति षड्विंशतिः स्मृताः ॥

अत्र युक्तिमाह। वेदेति। वेदाश्च शास्त्राणि चेति वेदशास्त्राणि, तैः परिनिर्मितो वन्द्यो देहो यस्याः सा तथोक्ता ; सरस्वत्या वागभिमानिदेवतात्वात्तासां तदधीनत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपी'ति वचनादाध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवप्रतिपत्तेस्तन्निरासार्थं गणेशं प्रार्थयते। विघ्नेति। गणेशमेघो मदीयकृत्यबीजममोघं यथा स्यात्तथाऽङ्कुरयत्वित्यन्वयः। मेघसारूप्यमाह। विघ्नेति। प्रवृद्धमदनुग्रहवर्षपातैः विघ्नाभितापमपहृत्य मदीयकृत्यबीजं सिञ्चत्विति संबन्धः। प्रवृद्धाश्च ते मदनुग्रहाश्चेति प्रवृद्धमदनुग्रहास्तएव वर्षाणि प्रवृद्धमदनुग्रहवर्षाणि, तेषां पातैः । प्रसिद्धो हि मेघो वर्षपातेन तापं निरस्य बीजमङ्कुरयति, अयमप्यनुग्रहाख्यवृष्ट्या ऽऽध्यात्मिकादितापनिरासेन मदीयं कृत्यबीजमङ्कुरयत्वित्यर्थः । सिततरोपीति प्रसिद्धमेघादतिशयमाह । नीलनीरदो हि वृष्टिं कुर्वन् अङ्कुरयति अयं तु सिततरो ऽपीति अतिशयः। अभीष्टफलमिति । अनर्थनिवृत्त्यादिफलमिति यावत् । अमोघमिति । अविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्याख्येयटीकामूलभाष्यसूत्रार्थस्फूर्त्यर्थं तत्कर्त्तारः समाराध्याः, तत्र प्रथमं सूत्रकृतं प्रणमति। श्याम इति। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिवचनात्करणानि कर्तॄणि च प्रतीयन्ते, तद्योगाच्च त्वंपदार्थस्य कर्तृत्वं, 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवे' ति च श्रुतेः । तस्मादन्तःकरणनमस्कर्तृत्वनिर्दे-

शेन स्वस्य तन्निर्दिष्टं स्यात्, ततश्च नमतेत्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः । व्यासस्य नमस्कार्यत्वे हेतुमाह । जगत्यपूर्वभानुमिति । अपूर्वत्वमाह । श्याम इति । प्रसिद्धस्त्वरुणः अयं तु कृष्ण इत्यपूर्वत्वमित्यर्थः । विधान्तरेणाऽपूर्वत्वमाह । श्रुतीति । श्रुतय एव कमलानि श्रुतिकमलानि तेषामवबोधे रागो यस्य स तथा । भानुस्तु रक्तः सन् कमलाविकसनहेतुः, अयं तु श्यामोऽपि श्रुतिशक्तितात्पर्याऽवधारणहेतुरित्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह । शान्त इति । रविरुग्रः सन् बाह्यतमसां संदोहं संदुनोति, अयं तु शान्त एव अज्ञानलक्षणतमो दहतीत्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह । नीरूपमिति । प्रसिद्धस्तु किरणसहस्रैर्विशेषवन्तं प्रथयति, अयं तु पुनर्निर्विशेषं ब्रह्म उपनिषत्पदकदम्बकैर्भासयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संप्रति पुरुषोत्तमसाधर्म्यं दर्शयन् शङ्कराचार्यं प्रणमति । उद्धृत्येति । तं शंकरं नमामीति नमस्कार्यत्वमुक्तं, तत्र हेतुमाह । उद्धृत्येति । वेदपयसोऽब्धेर्विद्यामुद्धृत्य यः सर्वस्मै प्रादात्तं नमामीति संबन्धः । वेदा एव पयांसि यस्य स वेदपयाः, तस्मादित्यर्थः । अत्रोपनिषदां पयःस्थानत्वं कर्मब्रह्मविषयवेदवाक्यसमुदायस्याब्धिस्थानत्वमिति द्रष्टव्यम् । कामिवेत्यत्राह । कमलामिति । नारायणो हि क्षीराब्धेरिन्दिरामुद्धृत्य सर्वस्मै प्रादात्, तथाऽयमपीत्यर्थः । विद्यायाः कमलासाधर्म्यमाह । आलिङ्गितेति । अखिलस्य जगतः प्रभवो यस्मात् सोऽखिलजगत्प्रभवः, तस्यैकाऽद्वितीया मूर्त्तिरालिङ्गिता यया सा तथोक्ता ताम् । कमला खलु नारायणगात्रमेवालिङ्ग्य व्यवस्थिता तद्वद्विद्यापि ब्रह्मैकमूर्त्तिं विषयीकृत्य व्यवस्थितेत्यर्थः । साधर्म्यान्तरमाह । अशेषेति । कनकांशुकक्षेत्रादिसंपादनेन कमला यथा सुखदा तथा विद्याप्यविद्यापनयनेनाऽऽनन्दात्मानं व्यनक्तीत्यर्थः । केन

द्वारेण विद्यादातृत्वमित्याशङ्क्य भाष्यद्वारेत्याह । विमलेति । शब्दतो ऽर्थतश्च निरवद्यभाष्यकर्त्तारमित्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥

संप्रति स्वगुरुं नमस्करोति । वन्दे इति । तस्याऽस्मत्तो विशेषाऽभावान्न नमस्कार्यत्वमित्याशङ्क्याह । य इति । अनन्यश्चासावनुभवश्चेति विग्रहः । अनन्याऽनुभवत्वं डित्थादिवन्नाममात्रं, ब्रह्मरूपतया ऽनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्तीत्याशङ्क्याह । अर्थतो ऽपीति । अर्थतो ऽनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्तीत्युक्तं, तत्राह । आत्मेति । आत्मसंबुद्धतया स्वप्रकाशतया स्फुरद्यद् ब्रह्म तद्विषयो ऽवबोधो यस्य स तथोक्तः, तस्मादित्यर्थः । घटादीनामिवाऽन्याधीनस्फुरणमित्याशङ्कां निराकर्त्तुमात्मसंबुद्धेति विशेषणम् । आत्मा चासौ संबुद्धश्चेत्यात्मसंबुद्धस्तस्य स्फुरद्ब्रह्मत्वेनावबोधादिति वा स्वयंप्रकाशत्वेन सदा ज्ञातः, प्रत्यग्ब्रह्मापि तादृशमिति अभेदयोग्यत्वमिति द्योतयितुं संबुद्धस्फुरदिति विशेषणम् । अयमर्थः । यद्यप्यस्माकमनन्यानुभवत्वं तथाप्यविद्यापिहितस्वान्ततया यथावद् ब्रह्म न गम्यते, गुरोस्तु करतलाकलितामलकवत् साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वतया ऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरिति विशेषः ॥६॥

संप्रति चिकीर्षितं प्रतिजानीते । प्रकाशात्मेति । प्रकाशात्मा यतिरहं पञ्चपादिकां व्याख्यास्ये इति संबन्धः । यथा ग्रामो दग्ध इत्यादिव्यपदेश एकदेशदाहे ऽपि, तद्वदेकदेशस्य व्याचिख्यासितत्वे ऽपि पञ्चपादिकेति व्यपदेशो घटतइत्यर्थः । व्याख्यानयोग्यतामाह । यथेति । श्रुतमनतिक्रम्येत्यर्थः । न श्रवणमेव केवलमपि तूहाद्युपेतत्वमपीत्याह । यथाशक्तीति । न ख्यात्याद्युद्देशेन व्याख्यानमित्याह । प्राप्तेति । सम्यक्शास्त्राचार्याभ्यां प्राप्तया विद्याया असम्यक्त्वभ्रमादिकं निराकर्त्तुं ब्रह्मविन्निकषाश्मसु शोधनेच्छयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतमपि व्याख्यानं रागद्वेषदूषितस्वान्ता नोपाददते, ततश्च न विद्याशुद्धिरित्याशङ्क्य किं केचिन्नोपाददते उत सर्वेऽपि? आद्ये न विरोध इत्याह। विदितेति। तर्हि विफलमेतत्स्यादित्याशङ्क्याह। इति विफलेति। इतिशब्दः प्रशंसाभावपरामर्शी, प्रशंसाभावाद्विफलसमत्वमित्यर्थः। प्रशंसाभावेऽपि मतिवैमल्यं सेत्स्यतीत्यभिसंधिः। ननु कथं तदपि सिध्येत् कैश्चिदनादृतत्वादित्याशङ्क्येर्ष्यारहितैरादृतत्वात्सिध्यतीत्याह। क्षन्तुमिति। निर्मत्सरत्वं सच्छब्दार्थः। एतेन द्वितीयो विकल्पो निरस्तः ॥ ८ ॥

अनाद्यानन्देत्यत्र मङ्गलाचरणं संपादितं, तदयुक्तं, प्रमाणफलविधुरत्वात्। न च शिष्टाचारः प्रमाणं, विकल्पासहत्वात्। स किं स्वतः प्रमाणम् उत वेदमूलत्वेन? नाद्यः। प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वाऽभावादतिरिक्तस्य मानस्य चाप्रसिद्धेः। न द्वितीयः। तदसिद्धेः। न च शिष्टाचार एव वेदमूलताकल्पकः किमाचारत्वाद्वेदमूलतां कल्पयति उत धर्मत्वात्? नाद्यः। निष्ठीवनादेरपि तत्कल्पकत्वप्रसक्तेः। नान्त्यः। धर्मत्वसिद्धौ वेदमूलताकल्पकत्वम्, वेदमूलत्वे च धर्मत्वमितीतरेतराश्रयत्वात्। नापि फलं पश्यामः। किं शिष्टाचारपरिपालनं फलम्, आहो विघ्ननिरासः? नाद्यः। तस्याऽकिंचित्करत्वात्। न द्वितीयः। उपस्थितविघ्ननिरासेपि आगामिनो निवर्तयितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्याह। प्रारिप्सितेति। न १ तावत्प्रमाणाऽभावचोद्यं, वेदमूलशिष्टाचारस्य प्रमाणत्वात्। न च तस्य वेदमूलत्वाऽसिद्धिः, शिष्टैर्धर्मबुद्ध्या ऽनुष्ठीयमानाचारस्य तत्कल्पकत्वात्। नापि शिष्टाऽसिद्धिः। वैदिकार्थाऽनुष्ठातॄणां शिष्टत्वादित्यभिसंधाय चशब्दप्रयोगः। नापि फलाऽसंभवः। अविद्यापरिसमाप्तिप्रचयगमनशिष्टाचारपरिपालनानां फलत्वात्। न चाऽऽगामिविघ्ननिवृत्त्यसंभवान्न विघ्नाभावः फलमिति शङ्क्यम्।

आगामिनि विघ्ने ऽपि तत्प्रागभावपरिपालनस्य फलत्वात् । वर्तमाने तु तद्ध्वंस एव । तस्मात्प्रमाणफलवत्त्वान्मङ्गलाचरणमनुष्ठेयमित्यर्थः । अविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनयोर्दृष्टफलत्वसाम्यात्समस्य वचनमितरस्याऽदृष्टफलत्वात्पृथक्कथनम् । अत एव तस्याऽकिंचित्करत्वं निरस्तम् ।

प्रमाणफलवांश्चेद्देवतागुरुनमस्कारस्तर्हि या का चिद्देवता नमस्क्रियतामिति, तत्राह । अभिलषितेति । समाराधिताया अभिलषितदेवताया एव फलहेतुत्वप्रसिद्धेस्तत्समाराधनमुचितमित्यर्थः । तथाप्यनादीत्यादिविशेषणवैयर्थ्यं, तत्राह । पूजेति । गुणगणसंकीर्तनं पूजा, स्तुतौ सत्यां नृपादिषु प्रीत्युत्कर्षदृष्टेः सोचितेत्यर्थः । तथाप्यात्मब्रह्मणोरेकत्वं कस्मान्निर्दिष्टमित्याशङ्क्य विषयत्वात्तस्य निर्देश इत्याह । शास्त्रार्थ इति । तथापि ग्रन्थएव नमस्कारः कस्मादिति शङ्कां निरस्यति । शास्त्रेति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वं चेत्तर्हि किमिति न प्रथते इत्याशङ्क्य पदार्थशुद्ध्यभावादप्रथनमित्याह । तत्त्वमिति । सकलशास्त्रार्थस्यैकेन पदेन प्रदर्शनमशक्यमित्याशङ्क्याह । संक्षेपत इति । शास्त्रपर्यालोचनयैव विषयसिद्धेः किमत्र तत्कथनेनेत्याशङ्क्याह । कृत्स्नस्येति । तत्रेति । तत्त्वंपदार्थयोरैक्यलक्षणइत्यर्थः । तात्पर्यमप्युत्तरत्रैवाऽधिगन्तुं शक्यं किमत्र निर्देशेनेत्याशङ्क्य भाष्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे सिद्धे तत्प्रतिपादकशास्त्रे मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्नेतरथेति अभिप्रायेणोपसंहरति । इति तदुभयमिति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । मङ्गलाचरणं विषयप्रदर्शनं च यस्मादवश्यंभावि तस्मादित्यर्थः । उभयमिति । शास्त्रार्थदेवतानमस्करणे । ननूभयपरत्वे वाक्यं भिद्येतेत्याशङ्क्यैको ऽर्थो मुख्यतो ऽन्यस्त्वर्थादित्याह । श्रुत्यर्थाभ्यामिति ।

नन्वत्र तात्पर्यस्य दर्शितत्वादुत्तरत्र तात्पर्यकथनं व्यर्थं, न

(margin: १ २०; १ २२)

चात्र ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यं दर्शितमुत्तरत्र लक्षणादाविति न वैयर्थ्यमिति शङ्क्यं, पूर्वाऽपरविरोधप्रसङ्गादित्याशङ्क्योत्तरत्र लक्षणादाववान्तरतात्पर्यं कथ्यते, अत्र ब्रह्मात्मैक्ये महातात्पर्यं कथ्यते इत्यविरोध इत्याह । कृत्स्नस्येति । विभज्येति । लक्षणादिपरतया अवान्तरतात्पर्यस्य दर्शनादिति यावत् ।

अनाद्यानन्दे[1]त्यस्यायमर्थः । ब्रह्म कार्यं कारणत्वान्मृद्वदिति अनुमानात् ब्रह्मणोऽपि कार्यतया हेयत्वं ततश्चाऽनमस्कार्यत्वमित्याशङ्क्य निरस्यति । अनादीति । किं तत् स्वतो जायते उत कारणान्तरात्? नाद्यः । व्याघातात् । न द्वितीयः । तदनिरूपणात्, उत्पत्तिनिषेधकश्रुतिस्मृतिबाधाच्चेत्यर्थः । ज्वरभारादिनिवृत्तौ अहो सुखमिति सुखव्यपदेशात् दुःखाऽभाव एव सुखम् । भावरूपत्वे ऽपि तस्य ब्रह्मगुणतेति शङ्कां निराचष्टे । आनन्देति । अभावस्य सप्रतियोगिकत्वात् सुखस्य प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतित्वात्तारतम्यवत्त्वाच्च नाऽभावत्वम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति ब्रह्मसामानाधिकरण्याच्च तस्य गुणत्वम् । 'एकधैवाऽनुद्रष्टव्य'मित्येकत्वप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः । ब्रह्म परिणामि उपादानत्वात् मृद्वदिति अनुमानाद्ब्रह्म परिणामीति के चिन्मेनिरे, तान् प्रत्याह । कूटस्थेति । विमतं न परिणामि निरवयवद्रव्यत्वाद्गगनवदित्यनुमानाऽनुगृहीतया 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुत्या बाधात् पूर्वानुमानस्याऽऽभासत्वमित्यर्थः । ज्ञानगुणं ब्रह्मेति यदुक्तं तन्निरस्यति । ज्ञानेति । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यादद्वितीयत्वाच्च ज्ञानं ब्रह्मस्वभावमित्यर्थः । घटज्ञानं समुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमित्युत्पत्तिविनाशप्रतिपत्तेर्न ज्ञानस्य स्वरूपत्वमितरथा ब्रह्मणो ऽप्यनित्यत्वप्रसक्तेरित्याह ।

---

१. पञ्चपादिकायां श्लो. १ ।

अनन्तेति । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ज्ञानस्य नित्यत्वप्रतीतेर्जन्मविनाशप्रतिभासस्याऽन्तःकरणवृत्तिविषयत्वाद् स्वरूपत्वं युक्तमित्यर्थः । 'असदेवेद'मिति श्रुतेः शून्यमेव तत्त्वमिति शङ्कां निरस्यति । सदिति । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' 'सदेव सोम्येद'मित्याद्यनेकवचनविरोधादसच्छब्दो ऽनभिव्यक्तनामरूपविषय इत्यर्थः । संसार्यसंसार्यादिभावेन जीवपरयोर्भेदं के चिदाचक्षते, तान् प्रत्याह । आत्मन इति । 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिवचनविरोधात् विरुद्धधर्मप्रतिभासस्य च काल्पनिकभेदविषयत्वादभेद एवेत्यर्थः। 'सर्वकर्मे'त्यादिवचनात् सप्रपञ्चं ब्रह्मेति पक्षं निरस्यति । अभूतेति । निरस्तसमस्तभेदायेत्यक्षरार्थः । जडाऽजडयोस्तत्त्वतो ऽभेदाऽनुपपत्तेर्निर्विशेषत्वप्रतिपादकाऽस्थूलादिवचनविरोधाच्च 'सर्वकर्मे'त्यादिवचनमन्यथा व्याख्येयमित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वे नमस्कार्यत्वाऽनुपपत्तिर्भेदाऽभावादित्याशङ्क्याऽपरमार्थिकभेदशालित्वादविरोध इति वेत्याह । अभूतेति । आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दृश्यत्वादपि न तद्धर्मत्वमित्याह । साक्षिणे इति ।

आद्यश्लोकेनैवाऽपेक्षितसिद्धेः किमुत्तरश्लोकैरित्याशङ्क्याह । अत्रेत्यादिना । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति वाक्यात् देवताभक्तिवत् गुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्ति प्रत्यन्तरङ्गत्वप्रतीतेर्गुरवो ऽपि पूज्या इत्याह । गुरूनिति । नमःशब्दार्थमाह । वाङ्मन इति । प्रह्वीभावार्थस्य नमःशब्दस्य त्रयाणामपि नमस्काराणां साधारणत्वाद्वाङ्मनःकायप्रणिधानैरित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । गुरवः पूज्याश्चेत् ग्रन्थाद् बहिरेव पूज्यन्तां, तत्राह । अत्रेति । अत्रेत्यस्याऽभिपूजयतीत्यनेन संबन्धः । ग्रन्थएव पूजायां हेतुमाह । देवतेति । दे-

२।२

वता चाऽसौ गुरुश्चेति देवतागुरुः । दृष्टान्तार्थो वा देवताशब्दः । आदिशब्देन ध्यानं गृहीतम् । ग्रन्थाद्बहिः क्रियमाणा कर्तुरपेक्षितकरी यद्यपि, तथापि ग्रन्थे क्रियमाणा श्रोतॄणामन्यमनस्कानामपि फलदा स्यादिति मत्वा ग्रन्थे करणमित्यर्थः ।

श्लोकानामेषोऽर्थः । बदरा यस्मिन् देशे सन्ति स बादरः, स एवाऽयनं यस्य स बादरायणः, बादरायणसंज्ञा यस्य स बादरायणसंज्ञः, तस्मै । तपोनिर्धूतकल्मषायेत्यर्थः । श्रवणे पौष्कल्यमाह । श्रुतीति । श्रुतीनां शिरांसि तान्येव पद्मानि श्रुतिशिरःपद्मानि, तेषां षण्डः समूहस्तद्विकसने पटुतरा मार्तण्डवत् मूर्तिर्यस्य स तथा । मुनय इति मननसंपत्तिमाह । श्रवणादावधिकारयोग्यतामाह । शमेति । शमो वेश्म यस्येति शमवेश्मा, शमस्य वेश्मेति वा[1] ।

भाष्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं तत्कर्तारं नमति । नमामीति । प्रसिद्धसङ्करविलक्षणं परमहंसपरायणं शङ्कराचार्यं नमामीत्यर्थः । वैलक्षण्यमाह । अभोगीति । भोगिनामधेयसर्पपरिवारसंपन्नः प्रसिद्धः शंकरः सः, अयं तु निरस्तसमस्तैषणमुनिवरनिकरपरिवृत इत्यर्थः । भूतिर्भसितं तदनुलिप्तगात्रः सः, अयं त्वैश्वर्यलक्षणभूतिविधुर इत्यर्थः । गिरिजार्धविग्रहः सः, अयं तु न तथा भवति । स क्रूरः उग्रत्वात्, अयं तु शान्त इत्याह । अनुग्रमिति । कण्ठकालः सः, अयं तु कृष्णाऽविद्यालाञ्छनरहित इत्याह । उन्मृदितेति । विनायको गणेशः तत्सहितः, एष विनायकं विना वर्तत इति । निरस्तसमस्तबौद्धसमय इत्यर्थः २ ।

---

१ पञ्चपादिका श्लो. २ । २ पञ्चपादिका श्लो. ३ ।

भाष्यकर्तृत्वोपाधौ शंकराचार्यं गुरुं भक्त्यतिशयद्योतनाय पुनः पूजयति । यद्वक्त्रेति । भाष्यमेव वित्तं येषां ते भाष्यवित्तकाः, स्वार्थे कमत्ययः । ते च ते गुरवश्च ते तथोक्ताः । भाष्यवित्तकानां गुरव इति वा विग्रहः । पूर्वस्मिन् पक्षे नमस्कार्यत्वे ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वरूपहेतुं दर्शयति । यद्वक्त्रेति । षष्ठीसमासपक्षे भाष्यवित्त्वं कुतो लब्धमित्याशङ्क्य गुरुभ्य एवेत्याह । यद्वक्त्रेति । येषां वक्त्रं यद्वक्त्रं, तदेव मानसाख्यं सरः, तस्मात्प्रतिलब्धं जन्मानेनेति तत्तथोक्तं, तच्च भाष्यारविन्दं चेति तथा, तस्य मकरन्दो यद्वक्त्रमानससरःप्रतिलब्धजन्मभाष्यारविन्दमकरन्दः, तस्य रसमित्यर्थः । मकरन्दः पुष्परस इति मकरन्दशब्दस्य पुष्परसे प्रसिद्धत्वात् रसशब्दो ऽनर्थक इति चेत्, तद्गतविशेषाऽवस्थाद्योतकत्वात् नाऽनर्थक इति ब्रूमः । प्रत्याशं प्रतिदिशम् । दिशं दिशं प्रति स्थित्वेत्यर्थः । उन्मुखाश्च ते विनीताश्च उन्मुखविनीताः, ते च ते विनेयाश्चेति तथा, तएव भृङ्गवद् भृङ्गा इति उन्मुखविनीतविनेयभृङ्गाः । उन्मुखत्वं नामास्तिक्ययुक्तता, विनीतत्वमौद्धत्यादिराहित्यम्[1] ।

नमस्काराऽनन्तरं टीकाकृतः प्रतिज्ञाकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य फलवद्ग्रन्थकरणसन्निधानात् नमस्कारस्य तच्छेषत्वद्योतनार्थं प्रतिज्ञातं, सन्निहितप्रयोजनसंभवे ऽसन्निहितफलकल्पनाऽनुपपत्तेरित्याह । यत्कार्यमिति । पदादिवृन्तेत्यस्यैषो २।५ ऽर्थः । भाष्यस्य व्याख्येयत्वमाह गम्भीरमिति । तर्ह्यनवगाह्यत्वादव्याख्येयत्वं? नेत्याह । प्रसन्नेति । आपाततः प्रसन्नत्वं, विचारणया तु गम्भीरत्वमित्यर्थः । गाम्भीर्यमेवाह । पदादीति ।

---

१ पञ्चपा. श्लो. ४ ।

पदच्छेदपदार्थकथनविग्रहवाक्ययोजनाऽऽक्षेपसमाधानलक्षणम् - सवबन्धनरूपदृन्तभारेणेत्यर्थः[1] ।

भाष्यस्य व्याख्येयत्वं प्रतिज्ञाय तदितरव्याख्याने प्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति शङ्कते । ननु नेदमिति । इदं भाष्यं न भवति, अतो न व्याख्यानपदवीमुपारोढुमर्हतीति योजना । भाष्यकृत्प्रणीतत्वेन भाष्यत्वं तस्य स्पष्टमित्याशङ्क्य न तत्प्रणीतत्वमात्रेण भाष्यत्वसिद्धिः अतिप्रसङ्गात्, अतो भाष्यलक्षणलक्षितत्वेन भाष्यत्वं वक्तव्यं, न च तन्निरूपयितुं शक्यमित्याह । भाष्यलक्षणेति । लक्षणाऽवगममन्तरेण तदभावाऽवगमाऽनुपपत्तेर्लक्षणमाह । सूत्रार्थ इति । यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वं स्यात्, तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति विशेषणम् । पदवृत्तिं व्यावर्तयति । वाक्यैरिति । वार्त्तिकव्यावृत्त्यर्थमाह । सूत्राऽनुकारिभिरिति । वार्त्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि संभवात् व्यावृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिं व्यावर्तयति । स्वपदानीति ।

अस्त्वेवं भाष्यलक्षणं कथं तदभावः प्रकृते ? इत्याशङ्क्य किं सौत्रश्रौतार्थसंस्पर्शित्वेन भाष्यलक्षणाक्रान्तत्वम्, उत आर्थिकार्थसंस्पर्शित्वेन? उभयथाप्यसंभव इति प्रतिपादयितुं प्रथमं साकाङ्क्षत्वेन सूत्रस्याऽऽनर्थक्यशङ्कां निरस्यति । तत्राथात इत्यादिना । तत्र, भाष्यलक्षणे एवं व्यवस्थिते इत्यर्थः । सर्वज्ञबादरायणप्रणीतत्वादानर्थक्याऽनुपपत्तेरध्याहारेणापि सूत्रं योजनीयमित्याह । अध्याहर्तव्यमिति । तत्रापि योग्यमेवाऽध्याहर्तव्यमित्याह । कर्त्तव्येति । योग्यत्वमुपपादयति । शास्त्र- इति । पुरुषप्रवृत्तिरेव मा भूदित्याशङ्क्याह । अनुवादेति । निर-

२ । १

२ । १

1 पञ्चपा. श्लो. ५ ।

र्थकसिद्धबोधिवाक्यमनुवादशब्दार्थः । भावप्रधानश्चायं निर्देश इति द्रष्टव्यम् ।

कर्तव्यपदाध्याहारेपि आनर्थक्यं तदवस्थं, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्य जिज्ञासापदेन विचारं लक्षयित्वा तस्य कर्तव्यतोच्यतइत्याह । तत्र जि- २।१० ज्ञासापदेनेति । तत्र, सूत्रे इत्यर्थः । लक्षणायां हेतुमाह । अनुष्ठानयोग्यमिति । विचारस्यैव लक्षणायां को हेतुरित्याशङ्क्य तस्य जिज्ञासापदवाच्यसंबन्धादित्याह । अन्तर्णीतमिति । ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीतमिति यावत् । परोक्षतया ज्ञाते ऽपरोक्षफलं ज्ञानमिष्यते संदिग्धे च निश्चयफलं, तच्च विचाराऽविनाभूतमिति विचारे लक्षणेत्यर्थः । अथ वा जिज्ञासा कर्तव्या, इष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वाऽसंभावात्तन्निर्वाहको विचार आक्षिप्यते । इच्छाया अपि साक्षात्साधनत्वेनाऽनन्वयात्तन्निर्वाहको विचार आश्रयणीयः। क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वाऽनुपपत्त्या अपूर्वाऽभ्युपगमवदित्यर्थः । एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यमित्याह । साधनचतुष्टयेति । अथशब्दात् विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तेः इच्छाविषयत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं चेत्यर्थः ।

ज्ञानस्य सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाऽभावादफलत्वमित्याशङ्क्याऽऽर्थिकमाह । अर्थादिति । इदमत्राऽऽकूतम् । ब्र- २।१५ ह्मज्ञानाय विचारकर्तव्यता तावत्प्रतीयते, न च ब्रह्मज्ञानस्य स्वरूपेण पुमर्थता, दुःखनिवृत्तिसुखाऽवाप्त्यन्यतरत्वाऽभावात् । तस्मात्फलविशेषाकाङ्क्षायामथशब्दोपात्ताऽधिकारिविशेषणं मोक्षः फलत्वेन संबध्यते, यथा 'स्वर्गकामो यजेत' सत्राधिकारिविशेषणस्य स्वर्गस्य फलत्वं, तद्वत् । नन्वधिकारिविशेषण-

त्वेन मोक्षस्य फलत्वम् उत काम्यत्वेन? न तत्र प्रथमः कल्पो ऽवकल्पते, जीवनगृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्या'दित्यत्र काम्यमानयोषित्पिण्डस्यापि फलतापातात् । तस्मादधिकारिविशेषणस्य फलत्वमसङ्गतमिति चेत् । नैतत् । न विशेषणत्वमात्रेण काम्यत्वमात्रेण वा मुक्तेः फलत्वं, किं तु काम्यत्वे सत्यनिन्दितत्वेन । तस्मादधिकारिविशेषणीभूतो मोक्षः फलमिति सुष्ठूक्तमिति ।

विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात्तस्य चाऽनिर्दिष्टत्वात्साकाङ्क्षत्वशङ्कां निरस्यति । सन्निधानादिति । वेदान्तवाक्यविचार इति च सिध्यतीति संबन्धः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनिषन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्विषयो विचारः साधनमित्यर्थः । सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरति । इति श्रुत्यर्थाभ्यामिति । २।१३

फलितं दर्शयति । तत्रेति । युष्मदित्यादि सूत्रार्थकलामपि न प्रतिपादयति, अतो न भाष्यमिति योजना । अभाष्यत्वसमर्थनफलमाह । अत इति । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्तिद्योतनार्थः । तदुत्तरत्वेन टीकामवतारयति । एतं शङ्कितमिति । भाष्यद्वयमेव कस्मादाक्षिप्य समाधीयते, उत्तरत्राप्याक्षेपसमाध्योरविशेषादित्याशङ्क्य सूत्रितविषयप्रयोजनहेत्वध्यासविषयस्य युष्मदस्मदित्यादेर्भाष्यत्वसिद्धावध्यासविषयोत्तरभाष्यस्यापि भाष्यत्वं सिध्यतीत्यभिसंधायाह । भाष्यखण्डस्येति । भाष्यद्वयस्येत्यर्थः । उत्तरभाष्यस्य एतत्समानयोगक्षेमत्वं दर्शयितुं खण्डशब्दप्रयोग इत्यर्थः । किम् इत्यन्तं यद्भाष्यं तत्प्रतिपादयतीत्यन्वयः, किं वेत्यन्तं यत्तद्भाष्यमिति? नाद्यः । अद्यापि भाष्यत्वाऽसिद्धेस्तत्प्रतिपादयतीत्युक्त्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रतिपादयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसङ्गात् । २।१५

न च इत्यन्तस्यैव ग्रन्थस्य कर्तृत्वेन संबन्ध इति शङ्क्यं, तस्य विषयादिप्रतिपादकताया एवाऽनुपलब्धेरिति शङ्कां निरस्यति । तत्रेति । यदित्यन्तं तद्भाष्यमिति विधीयते, न च प्रतिपादयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसङ्ग इत्याह । इति ग्रन्थ इति । तत्र टीकायामेष ग्रन्थः प्रतिपादयतीति योजना । न च प्रतिपादकत्वमसिद्धमिति शङ्क्यं, तस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अथवा प्रतिपादयतीत्येतद्विधीयते । न च भाष्यत्वाऽसिद्धेरननुवादः, भाष्यशब्दस्य ग्रन्थमात्रवाचित्वादित्यर्थः ।

२।१८

इत्यन्तं भाष्यमित्यन्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, तत्केनाऽन्वेतीति विवेचनीयं, किं भाष्यद्वयेन, उत विषयप्रयोजनाभ्याम्, आहो स्विव् प्रतिपादयतीत्यनेन? त्रिधा ऽपि नाऽन्वय इत्याह । ननु कथमिति । अत्रैषा ऽक्षरयोजना । भाष्यद्वयमेव कथं विषयादिकं प्रतिपादयति, अस्याऽनर्थहेतोरित्यस्यापि तत्प्रतिपादकत्वात्; भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने एव कथं प्रतिपादयति अध्यासस्यापि प्रतिपादकत्वात्; भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने प्रतिपादयत्येवेति कथमध्यासस्यैव प्रतिपादकत्वात्; न ह्यन्यप्रतिपादकमन्यप्रतिपादकं भवतीति कल्पत्रये ऽप्युक्तो दोषो ऽत्र नाऽवतरतीत्याह । शास्त्रेति । शास्त्राऽऽरम्भनिमित्ते ये विषयप्रयोजने तयोः सिद्धिहेतोरित्यर्थः । तत्रैषा योजना । भाष्यद्वयमेव विषयादिकं प्रतिपादयति नोत्तरम्, अस्यैव हेतुत्थापकत्वादुत्तरस्यैतत्सिद्धविषयाद्यनुवादकत्वात् । तथा भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने एव प्रतिपादयति नाऽध्यासं लक्षणादिभाष्यसिद्धाऽध्यासाऽनुवादित्वात् । तथेदं विषयप्रयोजने प्रतिपादयत्येव हेतूत्थापकत्वादिति । हेतूत्थापकं कथं विषयप्रयोजने प्रतिपादयेत्, न खलु कलशशब्दः

२।२०

कालविषयो दृष्ट इति । तत्राह । हेतुवचनमिति । एवकारः साधयतीत्यनेन संबध्यते साधयत्येवेति । हिशब्दो दृष्टान्तार्थः, यथा धूमवत्त्वं हेतुवचनमग्निमत्त्वं साधयति तथेत्यर्थः । अध्यासस्य विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वं विषयादेश्च शास्त्रारम्भगमकत्वमुक्तं, तदसम्भवि, व्याप्त्यभावादित्याशङ्क्य विशेषांशे व्याप्त्यभावे ऽपि सामान्योपाधौ सा ऽस्तीत्याह । तथा हीति । २।१५ भागे सिद्धसाधनतां[1] निराकर्त्तुमेतद्विशेषणम्[2] । असिद्धिं निरस्यति । शास्त्रं चेति । बन्धप्रत्यनीकत्वमुपपादयति । अविद्यात्मकेति । अनुमाननिगमनार्थ इतिशब्दः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति ।

विशेषणाऽसिद्धिं शङ्कते । ननु बन्धस्येति । लक्षणादीनामत्र सत्त्वात्[3] कथमसिद्धिरित्याह । अत आहेति । सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्तइत्यादेरध्यासप्रतिपादकत्वा[4]त्कथं तदेकवाक्यतया युष्मदित्यादेर्विषयादिसाधकत्वमित्याशङ्क्याह । विषयादीति । लक्षणादिभाष्येणैकवाक्यं सत् विषयादि साधयति चेदेतदन्तमनेनेति विभागेनोपादान[5]मनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह । व्यवधानेति । लक्षणादिभाष्यमध्यासं प्रतिपाद्य विषयादौ पर्यवस्यति, इदं तु साक्षात्, अतो विभागोपादानं युक्तमित्यर्थः ।

नन्वस्याऽनर्थहेतोरित्यादेरध्यासाऽसाधकत्वात् तेन पर्यवस्यदित्यभिधानमयुक्तमिति चोदयति । ननु तर्हीति । शा- ३।१०

---

१ सिद्धसाध्यत्वमिति २ पु० पा० ।

२ एतदिति विशेषणमिति २ पु०पा० । ३ संभवादिति २ पु० पा० ।

४ अप्रतिपादकत्वादिति १ पु० पा ।

५ विभागोपादानमिति २ पु० पा० ।

ब्दतः प्रतीयमानमर्थमङ्गीकरोति। सत्यमिति । तर्हि अस्याऽन-र्थहेतोरित्यनेन पर्यवस्यदिति टीका[1] ऽनुपपन्नेति, तत्राह । अ-स्येति । अस्याऽनर्थहेतोरिति भाष्यस्य पूर्वभाष्येण लक्षणा-
१।१३ दिभाष्येण सहोपादानं कृतमित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । सव्य-वधानेति । व्यवधानेन सह वर्ततइति सव्यवधानं, तस्य भाव-स्तत्त्वम् । कुत्र सव्यवधानत्वमिति वीक्षायामाह । विचारशास्त्री-येति । अस्याऽनर्थहेतोरिति भाष्यस्याऽध्यासाऽसाधकत्वात् कथं सव्यवधानत्वमिति वीक्षायामाह[2] । विषयेति । वेदान्तानां वि-षयप्रयोजनसंबन्धं प्रतिपाद्य तयोस्तद्विचारशास्त्रसंबन्धप्रतिपाद-नाद् सव्यवधानत्वमित्यर्थः ।

भाष्यद्वयस्य विषयादिप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य सूत्राऽसंग-तिमाशङ्कते। नन्वेवमपीति। असूत्रसबन्धित्वमसिद्धमित्याह । अत आहेति । विषयप्रयोजने सूत्रिते इत्यनेन रूपेण युष्मदित्यादेः प्रतिपादकत्वाऽभावात्सूत्रिते इति प्रतिपादयतीत्येतदनुपपन्नमि-त्याशङ्क्याह । इतिशब्द इति । हेतुत्वमेवाह । यस्मादिति ।

विषयादिहेत्वध्यासोपस्थापकत्वेन भाष्यस्य व्याख्येयत्व-मुक्तं, संप्रति सूत्रस्यैवाऽसङ्गतत्वात्तन्मूलं भाष्यमव्याख्येयमित्या-
१।१८ शयवानाह । कः पुनरिति । अयमर्थः । जिज्ञासितं सूत्रणीयं, जिज्ञासा हि ज्ञाते, ज्ञानं च शास्त्रश्रवणमन्तरेण न संभवति, पाठकादिष्वदृष्टेरित्यसंगतिः । तथा प्रसज्यते ऽनेनेति प्रसङ्गः प्रसञ्जकः, स किमस्ति, उत न? नाद्यः । वेदान्तवाक्यविचारक-र्तव्यतायाः प्रमाणान्तराऽगोचरत्वात् श्रोतव्य इत्यादिवाक्यं प्रसञ्जकमिति वक्तव्यम् । न च तत्संभवति, विकल्पाऽसहत्वात् । तत्किं नित्यं, नैमित्तिकं वा, प्रायश्चित्तरूपं वा, अथ वा काम्यम् ?

---

१ पद्म० १ पृ० पं० १२ । २ इत्याद्यक्षराणीति २ पु० पा० ।

माधः । अकरणे प्रत्यवायाऽश्रुतेः । न द्वितीयः । गृहदाहादिष्विव निमित्ताऽश्रवणात् । न तृतीयः । ब्रह्मचार्य्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेतिवत् दोषसंयोगे सत्यचोदितत्वात् । नापि चतुर्थः । विध्युद्देशे फलाऽश्रवणात् । न चरमः । सूत्रस्य प्रमाणाऽपेक्षितन्यायसूचकत्वात्, तदभावे सूत्रस्यैवाऽसंगतेः । तस्मात्प्रसञ्जकाऽभावाच्चाऽसंगतिः । तथा शास्त्रासंगतिश्च । समन्वयादिप्रतिपादकं हि शास्त्रं, न च समन्वयाद्यन्यतमदनेन प्रतिपाद्यते इत्यादौ वा ऽस्य सूत्रणे प्रसङ्गं[1] न पश्याम इति चतुर्विधाया अध्यसङ्गतेरप्यसङ्गतिरित्याह । उच्यतइति । असङ्गतेरुपपादनात् कथं तदसङ्गतिरित्याशङ्कयाद्याऽसंगतिं निराचष्टे । नित्येनेति । अधीतस्वाध्यायो वेदान्तवाक्येष्विदमवगच्छतीति संबन्धः । अध्ययनप्रसञ्जकमाह । अध्ययनेनेति । तस्य काम्यत्वं प्रत्याह । नित्येनेति । अर्थाद्यवबोधे सति तत्कामना, कामनायां सत्यां च ततः साङ्गाऽध्ययने प्रवृत्तस्याऽर्थावबोध इतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गान्नित्यत्वमित्यर्थः ।

अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति मतं निरस्यति । एवेति । एवकारस्य विधिना संबन्धः । नित्याऽनित्यसंयोगादिविरोधप्रसङ्गान्नाऽध्यापनविधिप्रयुक्त[2] मध्ययनम् । एतच्च तृतीयवर्णके प्रतिपाद्यतइति नात्र विस्तार्यतइत्यर्थः । अधीतस्वाध्याय इति । साङ्गाऽध्ययनवानित्यर्थः । साङ्गाऽध्ययनादेवाऽवगतिर्ज्ञानपक्षे शास्त्रवैयर्थ्यमिति, तत्राह । आपातेति । विचारं विनोत्पन्नं ज्ञानमापातदर्शनं, तस्य चाऽनिश्चयरूपत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तिरित्यभिसं-

१।१८

१।१८

---

१ प्यादावस्यसूत्रस्य प्रसङ्गमिति २ पु० पा० ।

२ सङ्गतेरिति २ पु० पा० । ३ नाऽध्यापनविधिप्रयुक्तमिति २ पु० पा० ।

धिः । इदमा परामृष्टमर्थमाह । आत्मनस्त्वित्यादिना । आत्मप्रेप्सोः श्रवणं नामाङ्गं विधीयते इति संबन्धः । चन्दनवनितादिप्रेप्सुत्वव[1]दात्मप्रेप्सा न कस्यापीत्यत्राह । सर्वत इति । तत्र प्रमाणमाह । आत्मन इति । पुत्रादीनां प्रियत्वं न स्वरूपेण किं त्वात्मार्थत्वेन, इतरथा वैरिपुत्रादेरपि प्रियत्वप्रसङ्गात्, तस्मादात्मनि मुख्या प्रीतिरितरत्र त्वौपाधिकी; तस्माद्धेयमात्मव्यतिरिक्तमिति विशिष्टाऽधिकारिसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोजनमाह । तादर्थ्येनेति । दर्शनोद्देशेनेत्यर्थः । द्रष्टव्य[2] इति दर्शने तव्यप्रत्ययश्रवणात् दर्शनमपि विधेयमिति, तत्राह । आत्मदर्शनमिति । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्नाऽऽत्मसाक्षात्कारे विधिसंभव इत्यर्थः । ननु न ज्ञानस्योद्देश्यत्वं, सुखादिरूपत्वाऽभावादित्यत्राह । अमृतत्वेति । तत्र प्रमाणमाह । आत्मनि विज्ञातइति । सर्वस्यात्मोपादानत्वात्तद्व्यतिरेकेणाऽभावः । तत आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानं युक्तमित्यर्थः । एतावदित्यात्मज्ञानमेवाऽमृतत्वसाधनत्वादमृतत्वमित्युपचर्यते, लाङ्गलं जीवनमितिवत् । खल्विति । ज्ञानस्याऽमृतत्वसाधानत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । असंभावनादिप्रतिबन्धात्कथं श्रवणात्तत्त्वसाक्षात्कार इति? तत्राह । मननेति । अद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां शक्तितात्पर्याऽवधारणं श्रवणम्, श्रुतस्याऽर्थस्योपपत्तितोऽनुसंधानं मननम्, विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनमिति विभागः । श्रवणोत्तरकालीनयोस्तयोः कथं श्रवणाङ्गत्वमित्याशङ्क्य न स्वरूपोपकारितया ऽङ्गत्वं प्रोक्षणादिवत्, अपि तु प्रयाजादिवत् इत्याह । फलेति । श्रवणस्य यत्तत्त्वसाक्षत्काराख्यं फलं तत्र मननादेरप्युपकारकत्वमित्यर्थः ।

३।१० (margin, line 3); ३।११ (margin, line 23)

---

१ प्रेप्सुत्वादिति २ पु॰ पा॰ । २ ननु द्रष्टव्य इति २ पु॰ पा॰ ।

यथावत्[1] स्वाध्यायादधिकार्यादिप्रतिपत्तावपि शास्त्रप्रवृत्तिरापातदर्शनस्याऽनिश्चयरूपत्वादित्युक्तं, तत्र कथमनिश्चयरूपत्वं? तत्राह। स च तत्रेति। स आपातदर्शनवान् तत्राऽधिकार्याद्यनुबन्ध इति जिज्ञासतइति संबन्धः। चशब्दस्य च तेनैव संबन्धः। न केवलमधिकार्याद्यनुबन्धं जानाति किं तु जिज्ञासते चेत्यर्थः। इतिपदपरामृष्टं प्रकारमाह। कियद्विशेषणेति। कियन्ति विशेषणानि पर्यन्तो ऽवधिर्यस्य स तथा। किं वैराग्यमेव विशेषणम्, आहो अन्यदपि? इति विमर्शार्थः। यदा ऽन्यदपि विशेषणं तदा तत्र का युक्तिः, किं च मान? मिति विवेचनीयमित्याह। किंप्रमाणक इति। अधिकार्यनुबन्धजिज्ञासामभिधाय विचारविधेरव्यवहितविषयाऽनुबन्धे तामाह। को वाऽसाविति। किं प्रयाजादिवत्सकृदनुष्ठेयः, उताऽवघातादिवदसकृत्? इति जिज्ञासतइत्यर्थः। दृष्टफलत्वेनाऽसकृदनुष्ठेयत्वेऽपि किं प्राच्या मीमांसया गतार्थत्वमुत नेति विमर्शान्तरमाह अन्यत इति। साधनाऽनुबन्धे संशयमाह। कथं चेति। किं कर्मसमुच्चितं ज्ञानं साधनमुताऽसमुच्चितं वेति अर्थः। असमुच्चितत्वपक्षेऽपि ज्ञानं निरूपणीयमित्याह। किंप्रमाणकमिति। व्यवहितविषयाऽनुबन्धे संशयमाह। किं वा तदात्मतत्त्वमिति। आत्मतत्त्वं किं सविशेषमुत निर्विशेषम्? इति। निर्विशेषत्वे मानं वक्तव्यमित्याह। किंप्रमाणकं वेति। ३।२१

परजिज्ञासायाः परं प्रत्यप्रसक्तत्वात्[2] कथं तन्निरासाय शास्त्रप्रणयनं? तत्राह। तं चेति। तं जिज्ञासुमुपलभमानो बादरायणोऽनुबन्धत्रयं सूत्रयामासेति संबन्धः। उपलम्भे हेतुमाह भगवानिति। ३।२१

---

१ यथावदिति नास्ति २ पु०। २ परस्याऽप्रत्यक्षत्वाद्विति २ पु० पा०

उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इति प्रसिद्धेः परजिज्ञासोपलम्भो युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतु-
४।१ माह । बादरायण इति । काकदन्तजिज्ञासोर्वैलक्षण्यमाह । पुरु-
षार्थेति । प्रसङ्गकाऽभावादित्युक्तं निरस्यति । वेदान्तवाक्ये-
ति । स च विधिः काम्य इत्याह । साधनचतुष्टयेति । यद्यपि
न विध्युद्देशे फलश्रवणं तथाप्यार्थवादिकफलोपादानेनाऽमृ-
तत्वसाधनकामो[1] वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति विधिः प-
रिणमते । यथा 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै यएता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र
प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति विधिः परिणम्यते, तद्वदि-
त्यर्थः । नन्वेतत्सूत्रं श्रवणविधिमूलमिति कथं गम्यते? तत्राह
श्रुतिसूत्रयोरिति। 'तद्विजिज्ञासस्व' 'श्रोतव्य' इत्यादिश्रुतौ सूत्रे
च विचारकर्तव्यतापरत्वस्य चाऽविशेषादित्यर्थः । श्रवणस्या-
ऽङ्गित्वं मननादेरङ्गत्वं चोक्तं, तत्र वैपरीत्यं किं न स्या?दि-
त्यत आह । मननेति । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये इत्येतद्व्या-
ख्यानसमये वक्ष्यतइत्यर्थः ।

ननु श्रवणे विधेरेवाऽसंभवात् कथं तन्मूलं सूत्र?मिति चो-
४।५ दयति । ननु श्रोतव्य इति । किमपूर्वविधि,रुत नियम, आ-
हो परिसंख्ये?ति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । श्रवणादीनामिति ।
अपूर्वविधेरत्यन्ताऽप्राप्तविषयत्वात् श्रवणादीनां च ज्ञानसा-
धनत्वमन्यतः प्राप्तमिति नाऽपूर्वविधित्वं तस्येत्यर्थः । दृष्ट-
फले ऽप्यवहननादौ व्रीहीनवहन्यादिति यथा नियमस्तद्वद-
त्रापीति । द्वितीयं कल्पमाशङ्क्याह । न चेति। व्रीहीनवहन्यादि-

---

१ साधनदर्शनकाम इति २ पु॰ पा॰ ।

यत्र दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनसंभवान्नियमविधिर्युज्यते, न तथा ऽत्रेत्य-
र्थः । चकारेणोभयार्थत्वाऽभावे ऽपि नियमविधित्वमिति शङ्कां
निरस्यति । दृष्टतण्डुलमात्रनिष्पत्तिफलस्याऽन्यथा ऽपि संभ-
वाद्विधिवैयर्थ्यमित्यर्थः । विधिबलादत्रापि उभयार्थत्वं कल्प्यतइ-
त्याशङ्क्य किं परमाऽपूर्वं नियमाऽपूर्वसाध्यम्, उताऽऽत्मबो-
ध एव साध्य ? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । दृष्टाऽदृष्टेति । तण्डु- ४।८
लतत्समवेताऽदृष्टसाध्यपरमाऽपूर्ववत् श्रवणादिष्वदृष्टसाध्यमदृष्टं
न पश्याम इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । आत्माऽवगमस्येति ।
दृष्टसामग्र्यां सत्याम् अदृष्टाऽभावाऽपराधेन बोधाऽनुदयाऽद-
र्शनान्न तस्याऽदृष्टासाध्यत्वमित्यर्थः । न च परिसंख्या, पञ्च-
नखाऽपञ्चनखभक्षणयोरन्यतः प्राप्तावन्यपरिवर्ज्जनवदात्मतत्त्व[1]-
साक्षात्कारस्योपनिषदतिरिक्तात्प्राप्त्यसंभवादित्यर्थः ।

अपूर्वपरिसंख्याविधिनिराकरणमस्मदिष्टमेव, नियमविधि-
स्तु न निह्नोतुं शक्यतइत्याह । नैतत्सारमिति । अदृष्टसाध्या-
ऽभावादित्युक्तं निरस्यति । आत्मतत्त्वेति । 'सर्वापेक्षा च य- ४।८
ज्ञादिश्रुतेरश्ववत्'[2] इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यत्राऽन्वयव्य-
तिरेकलभ्यं कारणत्वं तत्र केवलव्यतिरेकाऽपेक्षा, इह पुनर्वि-
विदिषन्तीत्यादिवाक्यबलाददृष्टस्य कारणता ऽऽश्रीयतइति न
व्यतिरेको ऽर्थ्यते । न चाऽदृष्टस्योपयोगाऽसंभवः । 'तपसा क-
ल्मषं[3] हन्ति' 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे'त्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचन-
या परिपन्थिकल्मषनिबर्हणेनोपयोगादित्यभिसन्धिः । नन्वेकस्मि-
न्विषये द्वयोः साधनयोः पक्षप्राप्तौ नियमविधिः, यथा तण्डु-
लनिष्पत्तेरवहननान्नखनिर्भेदनाच्च संभवे ऽवहन्यादिति नियम्य-

---

१ तत्त्वेति नास्ति २ पु० ।

२ व्यास सू० अ० ३ पा० ४ सू० २६ । ३ किल्बिषमिति २ पु० पा० ।

ते, न तथाऽऽत्मज्ञाने साधनद्वयं प्राप्तमिति कथं नियम्यते? इति चेन्नैवम्। विकल्पाऽसहत्वात्। किमात्मज्ञानमात्रे साधनान्तराऽप्राप्तिः, उत निर्विशेषाऽऽत्मज्ञाने? नाऽऽद्यः। सविशेषात्मज्ञाने[1] प्रत्यक्षादिप्रसरात्। द्वितीये ऽपूर्वीयेषु व्रीहिषु दलनाद्यप्राप्तावपि व्रीहिमात्रे दलनादिप्राप्तेर्नियमवन्निर्विशेषात्मज्ञाने साधनान्तराऽप्राप्तावपि अन्यत्र साधनान्तरप्राप्तेर्नियम इति तुल्यम्।

४।१० प्रकारान्तरेण श्रवणादिविधिमाक्षिपति। ननु विधिपरत्वे इति। उभयपरत्वे वाक्यभेदापातान्न ब्रह्मसिद्धिमिच्छता वेदान्तानां विधिपरत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। विधेयज्ञानविशेषणतया ब्रह्मणि गुणत्वप्रसङ्ग आदिशब्दार्थः। भाष्यवचनविरोधादपि न वेदान्तेषु विधिसंभव इत्याह। इति भाष्यकारैरिति। लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्तीत्यत्रेत्यर्थः। किं विधिविशेषस्य तत्र निरासः, आहो विधिमात्रस्ये? ति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति। अङ्गीकृतमंशमाह। ज्ञानविधिरिति। द्वितीयं दूषयति। न श्रवणेति। सामान्यवचनं कथं विशेषविषयं व्याख्यायत? इति तत्राह। तत्रेति। ज्ञानविधावुक्तदोषस्य श्रवणविधौ प्रसङ्गाऽभावादिति हेत्वर्थः[2]। ब्रह्मस्वरूपाऽसिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गो ऽत्रापि तुल्य इ-
४।११ त्याह। कथमिति। श्रवणविधिपक्षे ब्रह्मणो गुणत्वाऽभावं दर्शयितुं दर्शनविधौ गुणत्वं तावदाह। दर्शनेति। कर्मतयेति। क्रियात्वेनेति यावत्। विधेयज्ञानस्य क्रियारूपस्य नियोगनिर्वर्त्तकतया विशेषणत्वात् तद्विशेषणं ब्रह्मापि विशेषणं स्या-

१ सविशेषज्ञाने इति २ पु॰ पा॰।

२ ज्ञानादिविधाविति ३ पु॰ पा॰। इत्यर्थ इति २ पु॰ पा॰

दित्यर्थः। विचारविधावपि ब्रह्मणो दर्शनं प्रति गुणत्वं तुल्यमित्यत्राह। ब्रह्मदर्शनमिति। स्वयमेव प्रधानं स्वप्रधानं, स्वप्रधानं तच्च फलभूतं चेति स्वप्रधाफलभूतं, तच्च दर्शनं[1] चेति स्वप्रधानफलभूतदर्शनं, तस्य विशेषणतयेत्यर्थः। प्राधान्यमुपपादयति। फलभूतेति। धर्मज्ञानाय वेदवाक्यानि विचारयेदित्यत्र धर्मस्य प्राधान्यवत् ब्रह्मज्ञानाय विचारविधावपि ज्ञायमानं ब्रह्म प्रधानमिति न गुणत्व[2]प्रसङ्ग इत्यर्थः। विधिपरत्वे स्वरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गमुक्तं निरस्यति। इति वेदान्तैरिति। ब्रह्मणि महातात्पर्यं विधौ त्ववान्तरतात्पर्यमिति न विरोध[3] इत्यर्थः। ४।१८

अवान्तरवाक्यभेदेन वेदान्तानां श्रवणविधिपरत्वे 'न सुरां पिबे'दित्यादावपि अवान्तरवाक्यभेदकल्पनया सुरापानविधिनिषेधप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते। नन्विति। एवमपीति। ब्रह्मणः प्राधान्येपीत्यर्थः। 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय'मित्युपक्रमादात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यात्मनोपसंहाराच्चैकं वाक्यमित्यर्थः। किं पदैकवाक्ये अवान्तरभेदेनाऽर्थभेदप्रतिपादकत्वं निराकरोषि, उत वाक्यैकवाक्ये? । तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं निरस्यति। अवान्तरवाक्यभेदेनेति। ४।१८

एकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वाऽविशेषे क्व चिदवान्तरवाक्यभेदः क्व चिन्नेत्ययं विभागः कुत इति चेत्, तत्रेदं वक्तव्यं, किमेकदेशिन[4] एतच्चोद्यम्, उत तान्त्विकस्य? नाद्यः, वा-

---

१ स्वप्रधानं, फलभूतं तच्च तद्दर्शनमिति २ पु० पा०।

२ विशेषणत्वेति १ पु० पा०। ३ अविरोध इति २ पु० पा०।

४ एतदेकदेशिन इति १ पु० पा०।

क्यैकवाक्येष्ववान्तरवाक्यभेदस्य तेनैवोररीकरणादित्याह। विविदिषन्तीति। ज्ञानसंयोगो ज्ञानार्थत्वम्। द्वितीये ऽपि कि-
४।१९ मेतद्वाद्दस्योत गुरोः? नाद्य इत्याह। उपरि हि देवेभ्य इति।
अधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतावपि 'उपरि हि देवेभ्य' इत्यस्याऽपूर्वार्थत्वेनोपरिधारणविधिपरत्वं यथा ऽवान्तरवाक्यभेदेन, तथा ऽत्रापीत्यर्थः। इदमत्र विवक्षितम्, 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवे' दित्यत्राधोधारणं विधाय तत्रैव श्रूयते 'उपरि हि देवेभ्यो धारयती'ति। तत्रैवं[1] संदिह्यते किमुपरिधारणं विधीयते, उत नेति। तत्र न विधीयतइति तावत्प्राप्तम्, अन्यप्रकरणत्वात् वर्त्तमानापदेशत्वाच्च, इत्येवं प्रापय्य राद्धान्तितं 'विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वा[2]'दिति। उपरिधारणस्यान्यतो ऽप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमेष्टव्यम्, अथापि स्यादन्यस्मादन्यत्र नीयमानं हविराच्छाद्य शिष्टैर्नीयतइति शिष्टाचारात्प्राप्तमुपरिधारणमिति[3]। तत्रेदमभिधीयते। हविःप्रच्छादनस्यान्यतः प्राप्तत्वे ऽपि स्रुग्दण्डोपरि समिधो ऽप्राप्तत्वात् दण्डप्रदेशे धारणं विधीयते, ततश्च वर्तमानापदेशत्वेनाऽनुवादरूपत्व[4]मधोधारणवाक्यैकवाक्यतां च भङ्क्त्वा विधिरास्थीयते, इति शेषलक्षणे स्थितम्। तथा चात्मवाक्ये ऽप्यवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिविधानमविरुद्धमिति।

४।२० द्वितीयं दूषयति। मलवद्वाससइति। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् अञ्जलिना वा ऽपः पिबे'दिति, तत्र दर्शपूर्णमासैकवाक्यतायाः प्रतीयमानत्वे ऽपि[5] व्रतकलापो वि-

---

१ इदमिति १ पु॰ पा॰। २ जैमिनि सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ १५।
३ अतः अस्याऽन्यतः प्राप्तत्वाद्विधेयं नेष्टव्यमितीत्यधिकं २ पु॰।
४ सरूपत्वमिति २ पु॰ पा॰।
५ दर्शपूर्णमासैकवाक्येनापीति २ पु॰ पा॰।

धीयते, तदेकवाक्यतानुपपत्तेस्तद्वदित्यर्थः । तथा दर्शपूर्णमासयो-रेव श्रूयते 'मलवद्वाससा न संवदे'दिति । किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थः, उत पुरुषार्थ ? इति जिज्ञासायामपि प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वप्राप्तौ राद्धान्तितं 'प्रागपरोधान्मलवद्वाससः'[1] इति 'तामपरुध्य यजेते'ति सर्वस्मात् क्रतुव्यापारान्निवृत्ततया[2] रजस्वलया संवादप्रसक्त्यभावान्न क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधः स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तमानपुरुषस्य रजस्वलया संवादप्रसक्तौ सत्यां निषिध्यते[3] पुरुषार्थतयेति । एतदभिप्रेत्य व्रतकलापविधानवच्चेति चशब्दं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण श्रवणविधिमाह । अथ वेति । पाण्डित्य- ४।२० बाल्यमुनिशब्दैः श्रवणमनननिदिध्यासनानि क्रमेण निर्दिश्यन्ते, तस्याध्यात्मप्रकरणपठितस्य कथं श्रवणादिविधिपरत्वमित्याशङ्क्याऽपूर्वार्थत्वाद्विधिरङ्गीकर्तव्य इत्याह । सूत्रकारेणेति । 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिव'[4]दित्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । विधिसमर्थनमुपसंहरति । सर्वथेति । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । विधिसमर्थनफलमाह, अत इति । अस्ति श्रवणविधिः, स च संदिग्धार्थो यस्मात्तस्मादित्यर्थः । समन्वयाद्यप्रतिपादकत्वात्सूत्रं शास्त्राऽसंगतं, तस्य शास्त्रादित्वं चाऽसंगतमिति शङ्काद्वयं निराचष्टे । कर्त्तव्ये इति । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । शा- ५।२ स्त्रारम्भकर्तव्यतासिद्ध्युत्तरकालीनत्वादुत्तरविचारस्येत्याद्यत्वं, 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत' इत्युपोद्घातत्वेन

---

१ जै० सू० अ० ३ पा० ४ सू० २४। २ निवृत्तयेति २ पु० पा० ।
३ प्रसक्तौ स निषिध्यते इति २ पु० पा० ।
४ व्या० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ४७।

शास्त्रसंगतिश्चेत्यर्थः । एकश्चशब्दो ऽवधारणार्थः । स च प्रतिपादित इत्यनेन संबध्यते। इतिशब्दः सूत्रानिरवद्यतोपसंहारार्थः। सूत्रनिरवद्यतायां तदर्थप्रतिपादकभाष्यस्यापि निरवद्यत्वमाह । तत्रेत्यादिना । सूत्रस्य निरवद्यत्वे सतीत्यर्थः ।

५।७ भाष्यकारस्य व्याख्यानाऽचतुरतामाशङ्कते । ननु यदीति । विषयप्रयोजने अर्थात्सूत्रिते यदि तर्हि भाष्यकारेण विषयप्रयोजने प्रतिपादनीये इत्यन्वयः। हेतूपस्थापनेन विषयादेः प्रतिपादितत्वान्न चोद्यावसर इत्याशङ्क्याह । आक्षेपेति । हेत्वाक्षेपसमाधानाभ्यां तथा प्रतिपादिते इत्याशङ्क्याह । सूत्रस्येति । व्यापारमिति । तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमित्यर्थः । भाष्यकृत्त्वाच्च विषयादिवाचकशब्दाभ्यां ते निर्देष्टव्ये इत्याह । साक्षादिति । प्रतिपादनमात्रमुपयुक्तं न तु साक्षादित्याशङ्क्याह। अन्यथेति । अप्रतिपादनमसिद्धमित्याह । तत्राहेति । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । जिज्ञासितव्यमिति अस्मात्पूर्वं यद्भाष्यं तदादिभाष्यं, तत्रेत्यर्थः । भाष्यकारेण विषयादिकं प्रतिपाद्यमिति शङ्कायां प्रदर्शयिष्याम इति समाधानमनुचितमित्याशङ्क्याह । भाष्यकारेणेति ।

युष्मदस्मदित्यादेर्हेतूपस्थापकत्वेन भाष्यत्वसिद्धावाक्षेपा-

५।११ ऽनवसरमाशङ्क्याह । प्रथमग्रन्थेति । नन्वेतदन्तमनेन पर्यवस्यदिति विभागेन भाष्यार्थः स्पष्टीकृत इत्याह । अतितरामिति । एतद्विवृणोति । आक्षेपेति । हेतूपस्थापकत्वाद्युष्मदस्मदित्यादेः कथमाक्षेप इति । नन्वस्यानर्थेति । हेतूपस्थापकत्वमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । अध्यासं विनापि विषयादिसिद्धेर्नाध्यासस्य तद्धेतुत्वमित्याभिसंधिः । ननु विचारकर्तव्यतायाः श्रौतत्वात्तत्परित्यागेन प्रथममध्यासवर्णनं, ततो विषयादिवर्णनं, ततो

विचारकर्तव्यतानिरूपणमिति व्युत्क्रमः कस्मादित्यत्राह । अत्र विचारेति । अत्र विचारकर्तव्यतादिष्विति क्रमनियमं विवक्षन्निति संबन्धः । इतिपदपरामृष्टमर्थमाह । अध्यासेति । तत्रोपपत्तिमाह । विचारकर्तव्यतेति । उत्तरोत्तरेणेति पाठक्रमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् ।

विषयप्रयोजनयोरध्यासाधीनताया वक्ष्यमाणत्वात्तदुपस्थापकस्य भाष्यत्वं युक्तमित्युक्तमुच्यते इत्यत्र, तदसङ्गतम्; इष्यमाणत्वेन ज्ञानस्य फलत्वं, तच्च नाऽध्यासमपेक्षते, इत्यध्यासस्याऽसूत्रितत्वात्तत्प्रतिपादकं भाष्यमसंगतमित्याशयेन शङ्कते । ननु ब्रह्मज्ञानेति । बन्धनिवृत्तेरसूत्रितत्वमसिद्धमित्याह । तत्राहेति । किमनर्थहेतुनिवृत्तिर्मुखतः सूत्रितोताऽर्थात्, ? नाद्यो ऽनुपलम्भात्, न द्वितीयो ऽनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्याह । विचारेति । ब्रह्मज्ञानोद्देशेन विचारकर्तव्यता विधीयमाना ब्रह्मज्ञानस्याऽनर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपति, स्वरूपेण तस्याऽपुरुषार्थत्वादित्यर्थः । अनर्थनिवृत्तेः सूत्रितत्वात्तन्मिथ्यात्वमेव वर्णनीयं किं तत्स्वरूपनिर्देशेने?त्याशङ्क्य शङ्कान्तरनिरासार्थमिति दर्शयितुं शङ्कान्तरमाह । नन्विति । शरीराद्यभिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमातृताया एवाऽनर्थत्वान्नाऽसंगतिरित्याह । नेत्याहेति । अनर्थनिवृत्तेः सूत्रितत्वमङ्गीकृत्याऽध्याससूत्रणमाक्षिपति । निवर्त्यतां तर्हीति । परमार्थस्य प्रपञ्चस्येश्वरज्ञाननिवर्त्यत्ववत् ब्रह्मज्ञानेनापि निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्त्योत्तरयति । नेत्याहेति । वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नं वस्तुकृतं, वस्तु यथा तथा वा कृतमित्यर्थः ।

ज्ञानाऽनिवर्त्यत्वमुपपादयति । तथा हीति । ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वं किं दृष्टबलात्, किं वा श्रुतिबलात् ? आद्ये

(margin: ५।१५; ६।२)

ऽपि तत्किं विषयसंबन्धिनं निवर्तयति, उताऽऽश्रयसंबन्धिनं, किं वोभयसंबधिनम्? आद्ये ऽपीदमालोचनीयं, किं नियन्तृत्वादिविशिष्टविषयं निवर्तकम्, उत केवलविषयम्? तत्र नाद्यः संगच्छते ६।२ व्यभिचारादित्याह । चित्रेति । चित्राख्यरूपस्यैकत्वेन तत्र नीलरूपाद्यभावात् कथं नीलज्ञानस्य नीलाद्यनिवर्तकत्वमुदाह्रियतइति चेन्मैवम् । चित्रावयव्यारम्भकनीलविशिष्टवस्तुज्ञानस्याऽनिवर्तकत्वोदाहृतेर्न विरोधः । न च तदा चित्राऽवयविनीति पदवैयर्थ्यं शङ्क्यं, नीलज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वे चित्रावयविन एवाऽनुपपत्तिरिति प्रदर्शनार्थत्वात् । नानारूपसमाहारश्चित्रमिति व्योमशिवदृष्टिं प्रतिभासं वा ऽपेक्ष्येदमुदाहरणमित्यर्थः ।

केवलविषयज्ञानं तद्गतनियन्तृत्वादिनिवर्तकमित्यत्र व्यभिचारमाह । स्वविषयसमवेतमिति । नीलज्ञानस्य न रसादिनिवर्तकत्वम् अविरोधात्, शुद्धात्मविषयं पुनस्तद्विरोधिनं निवर्तयतीत्याशङ्क्य तत्रापि व्यभिचारमाह । विरोधिनं चेति । विषयगतव्यवहाराऽयोग्यत्वं यथा नीलज्ञानेन निवर्त्यते तद्वत् अत्रापीत्याशङ्क्याऽज्ञाननिवृत्तावयोग्यतानिवृत्तेर्न ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याह । स्वविषयाऽनवबोधएवेति । ज्ञानप्रागभावस्य वस्तुसतो ऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य प्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानमात्रत्वाऽभ्युपगमान्न ज्ञानेन प्रागभावस्य निवर्त्यत्वमित्याह । केवलेति । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति । स्वाश्रयेति । जीवगतनियम्यत्वादिप्रपञ्चनिवृत्तौ तत्सापेक्षो नियन्तृत्वादिरपि ब्रह्मगतो ऽर्थान्निवर्त्तते इत्यर्थः । व्यभिचारान्नायं पक्षः साधुरित्याह । न घटादिज्ञानेनेति । तृतीयं पक्षं दूषयति । न चाश्रयेति । ६।५ (ज्ञानस्य चाश्रयविषयौ तदुभयसंबन्धिवस्तुनिवर्तकज्ञानमात्मज्ञा-

नस्यात्मैवाश्रयो विषयश्च, तेन तद्गतो बन्धस्तज्ज्ञानान्निवर्तते । मतान्तरमाशङ्क्याह । न चेति । कुत इत्याह । आत्मन इति । ६।९ मदीयमिदं शरीरमिति ज्ञानस्याश्रय आत्मा शरीरं विषयः, तयोः संबन्धस्त्वाश्रयविषयसंबन्धः, संबन्धस्य द्विष्ठत्वात्, तथापि न निवर्तते, ऽता नेयं व्याप्तिरित्यर्थः[1])। कर्तृत्वादेराश्रयविषयसंबन्धिनो ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽनुपपत्तिरित्यक्षरार्थः।(सत्तादिरादिशब्दार्थः[2])। श्रुतिबलाद् ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वमिति पक्षमुत्थापयति। ननु न दृष्टेति । येनेत्यस्यायमर्थः । दृष्टबलात् ज्ञानान्निवर्तते बन्ध इति पक्षे ज्ञानस्य बन्धनिवर्तकताया अदृष्टेरध्यस्तत्वं स्यादिति । 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिरागमः । वस्तुसतो ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽसंभवान्मायात्मकबन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुत्यर्थः, इतरथा दृष्टविरोधात् श्रुतिप्रामाण्यं न स्यादिति परिहरति। ननु श्रुतेरिति । श्रुते ऽप्युपपत्त्यपेक्षां दृष्टान्तेनाह। यथेति । 'आग्नेयो ऽष्टाकपालः' 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' 'अग्नीषोमीयमेकादशकपाल'मिति पूर्णमासत्रयम्, 'आग्नेयो ऽष्टाकपाल' 'ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय' इति तद्दर्शत्रयमित्येतेषां षण्णां यागानामपूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्तइति संबन्धः ।

नन्वपूर्वसाधनत्वस्यैवाऽभावान्नाऽत्रोपपत्त्यपेक्षेत्यत्राह। अ- ६।१० धिकारेति । परमाऽपूर्वविषयतयेत्यक्षरार्थः । अयं भावः । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र लिङा लौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन नियोगस्तावदुपलभ्यते । नियोगश्चाऽधिकारिविषयावन्तरेणाऽनु-

(१) एतन्मध्यगो ग्रन्थस्त्रुटितः १ पु० ।

(२) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति १ पु० ।

पपद्यमानो ऽधिकारिविषयावाक्षिपति[1]। तत्र कुत्र नियोग इति वि-षयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेन सम्बध्यते, यागे नियोग इति। तदिदमुक्तमधिकाराऽपूर्वेति। नियोगप्रतीत्युपयोगित्वं विषयश-ब्दार्थः। यागविषयो नियोगः साध्यतया प्रतीयमानः सा-क्षात्कृत्यसाध्यत्वात् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयत-या अन्वितानां तेषामेव करणत्वमाक्षिपति। तदेतदुक्तमपूर्व-करणेति। नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वं करणशब्दार्थः। तदिद-मुक्तं शालिकायाम्।

कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः।
कार्ये संघटिताकारे करणत्वेन संमतः॥ इति।

यागानामेव परमाऽपूर्व[2]करणत्वात्किमवान्तराऽपूर्वैरित्या-शङ्क्य किमेकैकयागनिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वजनिः,उत सर्वनिष्पत्त्यन-न्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। कालान्तरेति। दर्शपूर्णमासा-भ्यामिति तृतीयया समुच्चितानां करणताप्रतीतेर्नायं पक्षः सा-

६।११ धुरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। क्रमभावीति। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानं न संभवतीत्यर्थः। क्रमेणोत्पन्नास्तएव मिलिताः कार्यहेतव इत्याशङ्क्य क्षणिकत्वा-न्मेलनमेवाऽनुपपन्नमित्यभिसंधिनोक्तं कर्मेति। अपूर्वाणामपि यागवत् क्रमभावित्वात्संभूय हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्योक्तं म-ध्यवर्तीनीति। यागप्रधानाऽपूर्वयोर्मध्ये स्थितानीत्यर्थः। न चैतावता यागकरणताभङ्गः, तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणा-मित्याह। अवान्तरेति। परमाऽपूर्वमपेक्ष्याऽवान्तरेति विशेषणम्।

---

१ नियोगविषयावाक्षिपतीति १ पु॰ पा॰।

२ प्रधानाऽपूर्वेति २ पु॰ पा॰।

नन्ववान्तराऽपूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्गडुना परमाऽपूर्वेण । न च प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययान्न तन्निराकरणम् इति शङ्क्यम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वाऽसिद्धेरिति मन्वानं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह । यथेति । यागगतस्येत्यनुषङ्गः । एषा भाट्टप्रक्रिया । यजेतेत्युक्ते शब्दभावनाभाव्यत्वेन पुंप्रवृत्तिलक्षणा ऽर्थभावना प्रतीयते । सा च भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते । तत्र यद्यप्येकपदोपात्तत्वेन यागस्य भाव्यत्वं प्रतीयते तथापि क्लेशात्मकत्वेन तस्य भाव्यत्वाऽसंभवाद्भिन्नपदोपात्तः स्वर्गो भाव्यत्वेन संबध्यते, यागः करणत्वेन, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतात्वेन, यागस्य क्षणभङ्गुरस्य समयान्तरभाविफलसाधनताऽनुपपत्तेः श्रुतकरणत्वनिर्वाहायाऽपूर्वं कल्प्यते यथा तथा श्रुतबन्धध्वंसनिर्वाहार्थं बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्पनीयमिति । दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते । ननु तत्रेति । स्वर्गाऽपूर्वेति भाट्टमते स्वर्गसिद्ध्यर्थमपूर्वकल्पनं, गुरुमते परमाऽपूर्वसिद्ध्यर्थमिति विभागः । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती'त्यादिवचनात् सत्यदुरितस्य सेतुदर्शनेन ध्वंसवत् सत्यबन्धस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिसंभवाद् वैषम्यमित्यर्थः । ६।१२

साम्येन समाधत्ते । तर्हीहापीति । सेतुसाक्षात्कारमात्राद् दुरितनिवृत्तिर्न स्मृत्यर्थः, सेतुस्थानां म्लेच्छानामपि दुरितनिवृत्त्या ऽक्षयफलभागित्वप्रसक्तेः, किं तु दूरदेशागतच्छत्रपादुकाविधुरत्वस्वकृतोद्घोषणादिनियमकलापयुक्तस्य सेतुदेशप्राप्त्या कल्मषनिवृत्तिः । तस्माद् दृष्टान्तासिद्धेर्बन्धवैतथ्यमास्थेयं ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धये इति भावः । तार्क्ष्यस्मरणं सत्यं विषं नाशयति यथा, यथा वा विषयदोषदर्शनं सत्यरागस्य निवर्तकं, तद्वत् ज्ञानात्सत्यबन्धध्वंस इति शङ्कां निराकर्तुम् अ- ६।१५

ज्ञानस्यैवेत्युक्तम् । न तावत्ताक्ष्यस्मरणमात्रस्य सत्य[1]विषशमयितृत्वं किं तु ध्यानमन्त्रप्रयोगादिक्रियायाः । इतरथा अतिप्रसक्तेः । न च विषयदोषदर्शनं रागनिवर्तकं रागविरुद्धचेतोवृत्त्युदयाद्रागनिवृत्तिरित्यर्थः ।

६।१८ तद्यदीत्यादिग्रन्थं फलितपरतया व्याकरोति । अत इति । सूत्रार्थश्चासौ विचारकर्तव्यता चेति तथा, तस्या उपपत्तिर्याभ्यां ते सूत्रार्थविचारकर्तव्यतोपपत्तिनी, ते चार्थप्रयोजने चेति तथोक्ते, तयोः साधनायेति विग्रहः। प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमर्थशब्दार्थः । सूत्रार्थोपपत्त्युपयोगितयेत्यस्याऽयमर्थः । विचारकर्तव्यतारूपस्य सूत्रार्थस्योपपत्तिर्याभ्यां विषयप्रयोजनाभ्यां ते सूत्रार्थोपपत्तिनी,तदुपयोगितया बन्धस्याऽविद्यात्मकत्वप्रदर्शनद्वारेणाऽध्यासो वर्णनीय इति । मिथ्यात्वसूत्रणमङ्गीकृत्य प्रथमप्रतिपादने को हेतुरिति शङ्कते । ननु सूत्रेणेति । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यात्प्रथमप्रतिपन्नस्याप्यनुपादेयत्वं तद्वन्नेत्याह । प्रतिपाद्यमिति । एकेनोभयोरप्रतिपत्तेः कथं चरमेत्युक्तं? तत्राह । आर्थिकेति । प्रयोजनविवक्षया प्रथमप्रतिपादनमित्याह । तत्राहेति । अध्यासभाष्यस्याऽध्यासबाधः प्रयोजनं, तच्चोपोद्घातो हेतुरिति योजना । उपोद्घातप्रतिपादनयोः भेदाभावान्नोपोद्घात इति वि-

६।१८ शेषणं, तत्राह। प्रतिपाद्यमिति। शब्दवर्णनं व्यावर्तयति। अर्थमिति । प्रतिज्ञातवर्णनं व्यावर्तयितुमर्थान्तरेति। असंबद्धार्थवर्णनव्यावृत्त्यर्थं तदर्थमिति। तदुपयोगितयेत्यर्थः। अग्निमानयमिति प्रतिज्ञाय धूमवत्त्वादित्यर्थान्तरवर्णनं व्यावर्तयितुं प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्येत्युक्तम् । तावत्युक्ते बुद्धौ संगृह्य पश्चात्प्रतिज्ञाय य-

---

१ सत्येति नास्ति २ पुं० ।

द्वर्णनं तस्योपोद्घातत्वं व्यावर्तयितुं प्रागेवेति । शब्दप्रयोगात्प्रागेवेत्यर्थः ।

प्रतिपादनस्वरूपमाह । प्रतिपाद्यमिति । प्रतिपाद्यं प्रतिज्ञाय हेतुवर्णनमित्युक्तम् । उपोद्घाते ऽपि प्रसङ्गस्तदर्थं बहिरेवेति । अवयवविपर्यासेनाऽप्राप्तकालतां व्यावर्तयति । पश्चादिति । असंबद्धहेतुव्यावृत्त्यर्थं तत्सिद्धीति । अध्यासस्य विषयफलसिद्धिहेतोः कथं तन्त्रशब्दवाच्यशास्त्रोपोद्घातत्वमित्याह । तन्त्रमिति । तन्त्र्यते प्रतिपाद्यते इति ब्रह्मात्मैक्यं तन्त्रमित्युच्यते, धातूनामनेकार्थत्वात्तत्रि कुटुम्बधारणइति धातोः प्रतिपादनार्थत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो ऽनादित्वात्स्वप्रकाशत्वाच्च नाऽध्यासस्य तद्धेतुत्वमिति शङ्कते । ननु भवत्विति । शास्त्रार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिवृत्तावध्यासवर्णनोपयोग इति समाधिग्रन्थार्थः । तथा चेति । यथा ऽध्यासस्य तन्त्रार्थहेतुत्वं तेन प्रकारेणेत्यर्थः । ऐदम्पर्यस्य शब्दधर्मत्वात्कथं चैतन्यैकरसतेति सामान्याधिकरण्यमित्याशङ्क्याह । ऐदम्पर्यमिति । पौनरुक्त्यं निरस्यति । तदेवेति । तात्पर्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्प्रतिपादितमिति कथमुक्तमित्यत्राह । अयमर्थ इति ।

तन्त्रार्थे निर्दिष्टे तस्याऽध्यासाधीनत्वं निर्देष्टव्यं न तु विरोधप्रदर्शनमुचितमित्याशङ्क्य तदप्यध्यासोपयोगितयेत्याह । तन्त्रार्थमिति । शास्त्रविरोधात्सुखाद्यवभासस्याऽप्रामाण्यमित्याशङ्क्योक्तं प्रत्यक्षेति । ज्येष्ठत्वात्तस्य प्राबल्यमित्यर्थः । नाहं दुःखीत्यादिविरुद्धप्रत्यक्षविरोधादितरस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्य तस्याऽसंप्रतिपत्तेर्नैतदित्याह । अबाधितकल्पेनेति । विषयादेरध्यासाऽधीनत्वे ऽपि तद्वर्णनमनर्थकं शास्त्रोत्थबोधादध्यासस्य निवृत्त्या विषयादिसिद्धेः समारोपितरजतादेरध्यस्ततावोधं वि-

नाऽप्यधिष्ठानसाक्षात्काराान्निवृत्तिरिवेत्याशयवानाह । ननु शास्त्रमिति । लोकाऽवलोकितपदार्थशक्तियोग्यताऽनुसारेण पदानामर्थबोधकत्वम् । न च बन्धवैतथ्यबोधं विना प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वयोग्यता ऽधिगन्तुं शक्या । तस्मान्मिथ्यात्ववर्णनमुचित-
७।५ मित्यभिप्रायेणाह । तत्राहेति ।

जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां
द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा
राजन् रुमायां लशुनस्य कोर्घः ॥

इति जरद्गवादिवाक्यशब्देन गृह्यते । 'शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां भेर्यां महच्चाऽविरभूद्विमान'मित्यादिरादिशब्दार्थः ।

विधान्तरेणाऽध्यासस्याऽसूत्रार्थतां शङ्कते । ननु शास्त्रेति । तस्य वर्णनमेवोपयोगि न तु मुखत इत्याशङ्क्याह । अन्यथेति । मुखतो वर्णनीय इत्यत्र किं साक्षाद्वर्णनेन भवितव्यमिति विवक्षितम्,उताऽऽदाविति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । तत्राहेति । द्वितीयमुत्थापयति । तद्युपोद्घातत्वादिति ।

समन्वयाऽभावे विरोधशङ्कातन्निरासयोर्निर्विषयत्वमुक्तं, तदनुपपन्नं, सत्यत्ववादिनं प्रति मिथ्यात्वसाधनसंभवादित्याशङ्क्य न परपक्षप्रतिक्षेपमात्राऽभिप्रायेण सूत्रकृतः प्रवृत्तिः किं तु
७।८ तत्त्वनिर्णयाऽभिप्रायेणेत्याह । अर्थनिर्णयेति । अर्थनिर्णयः प्रधानमुद्देश्यं यस्यासावर्थनिर्णयप्रधानस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अर्थविशेषे समन्वये दर्शिते सति प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कायां मिथ्यात्वप्रतिपादनेन तन्निराकरणोपपत्तिरिति टीकार्थः

संप्रति सूत्राऽननुसारित्वं भाष्यकृतः शङ्कते । तर्हीति ।

प्रयोजनवशादतिलङ्घनमित्याह । तत्राहेति । सुखप्रतिपत्तिर्वा कस्मा?दित्याशङ्क्याह । सुखप्रतिपत्त्यर्थामिति । युष्मदित्यादेरु- ७।१२
क्तविधया भाष्यत्वसिद्धौ किं मङ्गलाचरणाऽऽक्षेपसमाधानाभ्या?-
मित्याशङ्क्य तयोरप्यव्याख्येयत्वव्याख्येयत्वयोः पर्यवसानात्ते
उक्ते इत्याह। एवमपीति। मङ्गलाचरणं वा कस्मा?दित्याशङ्क्याह
विघ्नेति । इतोपि मङ्गलाचरणं कार्यमित्याह। शिष्टाचारेति। शि-
ष्टाचारो नाऽनुष्ठेयो ऽतिप्रसङ्गादिति शङ्कते । ननु शिष्टाना-
मिति। किं शिष्टानामाचारमात्रस्याऽननुष्ठेयत्वम्,उत तद्विरोधस्य?
तत्राद्यस्त्वङ्गीक्रियते, द्वितीयस्त्वसंगत इत्याह । नेत्याहेति ।
अतिप्रसङ्गस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याऽऽचारं विशिनष्टि ।
आचार इति। धर्मबुद्ध्या ऽनुष्ठीयमानस्य शिष्टाचारस्याऽनुसर-
णीयत्वं, निष्ठीवनादेश्चाऽनीदृक्त्वादननुष्ठेयत्वम्। न च तस्य प्रमा-
णत्वाभावः, मूलश्रुतिस्मृत्यनुमापकत्वात् । तथा चोक्तम् 'आचा-
राच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पन'मितीत्युक्तम्। प्रामाण्यप्र-
तिपादनफलमाह। कर्तव्यमिति। मङ्गलाचरणेनापि क चिदपरि-
समाप्तिदर्शनात् क चिन्मङ्गलाचरणमन्तरेणापि परिसमाप्तिदृष्टे-
स्तदप्रयोजकमिति शङ्कते। ननु प्रयोजनेति। यत्राऽपरिसमाप्तिस्तत्र
प्रतिबन्धबाहुल्यं, यत्र मङ्गलाचरणं विनापि परिसमाप्तिस्तत्र
ग्रन्थाद्बहिर्मङ्गलाचरणं कृतमिति निश्चीयतइत्याशयेनाह। नेत्या-
हेति । मङ्गलाचरणस्यान्यत्र फलवत्त्वे ऽपि नाऽत्राऽनुष्ठेयत्वं,
फलाऽसंभवादिति शङ्कते । नन्वत्रेति । ग्रन्थकरणस्य ख्यात्या- ७।२०
दितुच्छफलकत्वान्न विघ्नसंभव इत्यर्थः । मननं ब्रह्मज्ञानसाधन-
त्वेन प्रसिद्धम् । तथा चैहिकादिसकलभोगव्यावृत्तचेतस्कस्य
ग्रन्थकरणं मननम् । तत्र च विघ्नः संभावित इत्याभिप्रायेणाह ।
नेत्याहेति। प्रवृत्तेर्निश्चयपूर्वकत्वादत्र विघ्नाऽनिश्चयान्न तन्निवर्ह-

णार्था प्रवृत्तिरिति शङ्कते । ननु संभावनेति । कृष्यादाविव संभावनयापि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टाऽदृष्टफलत्वेन वैषम्यान्नैत-
७।२१ दित्याह । किं त्विति । लोकप्रसिद्धेः देहात्मप्रसिद्धिवन्निर्मूलत्वान्न निश्चयत्वमिति शङ्कते । ननु लोकेति । निर्मूलत्वमसिद्धमित्याह । अत आहेति । ब्रह्मज्ञाने सति देवपशुत्वं निवर्तते यस्मात्तस्मात् एषां देवानां न प्रिय[1]मित्यर्थः । अत्रोच्यतइत्यत्र मङ्गलाचरणस्याऽसमर्थनात्प्रश्नाऽननुसारित्वं प्रतिवचनस्येत्याशङ्क्याह । सर्वदेति । परात्मगततत्त्वानुस्मरणस्याऽप्रत्यक्षत्वान्मानान्तराऽभावाच्च कृतमङ्गलत्वमसिद्धमित्याह । किं तत्रेति । प्रमाणाभावो ऽसिद्ध इत्याह । अत आहेति ।

टीकायां भाष्यतत्त्वमेव समर्थ्यते न प्रमाणमित्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयति । इत्यन्तामिति । युष्मदित्यादिभाष्यं मङ्गलाचरणे प्रमाणमित्युक्तं, संप्रति वृद्धयादिशब्दोच्चारणवत्स्वयमेव मङ्गलाचरणमित्याह । मङ्गलाचरणं वेति । प्रमाणत्वमाक्षिपति । कथमिति । तत्त्वानुस्मरणं किं पदार्थ, उत वाक्यार्थः ? नाद्यः । तद्वाचकपदश्रवणाभावात् । नान्त्यः । संसृष्टपदार्थानामेव वाक्यार्थत्वादित्यभिसंधिः । उच्चारणाऽनुपपत्त्या भाष्यं मङ्गलाचरणगमकमित्याह । तत्राहेति । देवतानुस्मरणमङ्गीकृत्य तस्य मङ्गलाचरणपरत्वाऽभावान्न विघ्ननिवर्तकत्वमिति गूढाभिसंधिः शङ्कते । ननु नेहेति । अनुस्मर्यते इत्यत्र स्वातन्त्र्येणेति शेषः ।
८।४ यथाश्रुतमादाय समाधत्ते । सत्यमिति । तत् कथं चनेत्यस्यैषो ऽर्थः । परमार्थत एवंभूते निरस्तसमस्तोपप्लवे तद्विपरीतरूपप्रतिभासः कथं चन मिथ्येति कथयितुं तद्भाष्यमिति संबन्धः । कथं चनेति ।

---

१ न प्रियमिति नास्ति २ पु० ।

स्वरूपेण संसृष्टरूपेण च मिथ्येत्यर्थः । कथं चन मिथ्येति वा संबन्धश्चशब्दाद्रूपान्तरं च मिथ्येत्यर्थः । गूढाभिसन्धिं विवृणोति । नन्वन्यपरत्वादिति । अन्यपरस्यापि विघ्ननिवर्तकत्वं स्यादित्याह । नेत्याहेति । तस्मात् परमार्थभूताद् वस्तुनो ऽन्यो ऽध्यासाऽभावस्तदन्यस्तत्परादिति टीकार्थः । ८ । ५

अन्यपरस्य कथमन्यार्थत्वम्? अन्यत्र तथा ऽदृष्टेरित्याशङ्क्याह । अन्यार्थमिति । न चात्र प्रमाणाभावः ।

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ।

इति स्मरणादित्यर्थः । व्याख्येयत्वस्याऽनुपसंहरणे को हेतुरित्याशङ्क्य हेतूपसंहरणाद्धेतुमदुपसंहरणं विवक्षितमित्याह । व्याख्येयत्वमिति । युष्मदित्यादि कस्मादुपेक्षितं टीकाकृता? तत्राह । अन्यार्थेति । मङ्गलाचरणसमर्थनप्रवृत्तेनेति यावत् । पदद्वयमिति । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोरिति प्रत्यगभिधायकशब्दव्याख्याने ऽपि इतरस्याऽव्याख्यातत्वात्कथं युष्मदित्यादि व्याख्यातमित्युक्तं? तत्राह । अर्थादिति । सर्वोपप्लवरहित इत्युक्त्या तत्प्रतियोगिविषयत्वेनेतरदपि व्याख्यातमित्यर्थः । उत्तरपदं तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति । यदीदं व्याचिख्यासितं तर्हि विषयविषयिणोरिति कस्मादुपात्तमिति चेत् । आत्माऽनात्मनोः सहाऽवस्थानस्योपलभ्यमानत्वात्तादात्म्ययोग्यत्वं विरोध इति प्रतिपादयितुम् इति ब्रूमः ।

व्याख्यातमिति । सर्वोपप्लवरहित इत्यत्रेत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्दनास्यविहरणे वर्तमानाद्ददातेरात्मनेपदं भवतीत्येवमर्थादाङो दो ऽनास्यविहरणइति सूत्रादादत्तइति प्रयोगेण भाव्यमिति ८ । ८

चेन्नैतदस्ति । ङिद्विशिष्टस्याऽऽकारस्य ग्रहणमङिद्विशिष्टादाकारादुत्तरस्य ददातेरात्मनेपदनियमाऽभावज्ञापनाय । अत्र च ङिद्विशिष्टस्याऽऽकारस्याऽग्रहणात् भिक्षामाददातीतिवदाददातीति प्रयोगः साधुरिति द्रष्टव्यम् ।

साङ्गाऽध्ययनानन्तरं श्रोतव्य इत्यादिवाक्यादात्मतत्त्वसाक्षात्काराय विचारकर्तव्यताप्रतिपत्तौ संदेहे च तद्व्युदासार्थमथात इति प्रवृत्तं, तत्रायं विचारः कर्तव्य उत नेति,विषयादिसंभवाऽसंभवाभ्यां संदेहे नेति तावत्प्राप्तं, विषयाद्यसंभवात् । न च प्रत्यग्ब्रह्मैक्याऽनर्थनिवृत्त्यादेः शास्त्रात्प्रतिपत्तेरसंभवो ऽसिद्ध इति शङ्क्यम् । कर्तृत्वादिबन्धस्य परमार्थत्वेन तदनुपपत्तेः । न च परमार्थत्वमसिद्धमध्यस्तत्वादिति वाच्यम् । पूर्वाऽनुभवसंस्कारसादृश्यविवेकग्रहरूपाऽध्यासव्यापकाऽभावेनाऽध्यासाऽनुपपत्तेरिति प्रतिपादयितुं युष्मदस्मदित्यादिकमवतारयामास । तत्र परमार्थस्थले ऐक्यतादात्म्याऽभावेन तदनुभवसंस्काराऽभावं दर्शयितुमैक्याऽयोग्यत्वमाह । युष्मदस्मदिति । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, तावेव प्रत्ययौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ, तयोरिति विग्रहः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेण युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशविधानात्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति निर्देशेन भवितव्यम्, त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इति यथेति चेत्; नैतदस्ति, त्वमावेकवचनइत्येकवचनाऽधिकारात् युष्मदस्मदोश्चैकार्थवाचित्वस्याऽविवक्षितत्वादस्मदर्थेऽप्यौपाधिकभेदस्य विद्यमानत्वात्त्वमादेशौ न भवत इति द्रष्टव्यम् । पराग्रूपो ऽहंकारः युष्मदर्थः, प्रत्यक्चैतन्यमस्मदर्थः, इति स्वभावतो विरोधो दर्शितः । प्रतीतिरूपः प्रत्यक् प्रतीतिविषय इतर इति प्रतीतितो विरोधः । अहंकारादिप्रविलापनेनाहं ब्रह्मेति व्यवह्रियते प्रत्यगद्वैतान-

न्द्मच्छादनेन कर्त्रादिरूपेण व्यवह्रियते इतर इति व्यवहारतो विरोधः ।

तादात्म्याऽयोग्यत्वमाह । विषयविषयिणोरिति । तदेतद- ८।८ भिप्रेत्योक्तं सर्वोपप्लवरहितो विज्ञानघनः प्रत्यगर्थ इतीति । कोयं विरोध इत्यत्र किंशब्दः प्रश्नार्थ, आक्षेपार्थो वा? नाद्यः, विरोधशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वात् । नान्त्यः । चिदचितोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादेव, ततश्चायं ग्रन्थो ऽसङ्गत इत्याशङ्क्य विरोधशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् व्यक्तिविशेषजिज्ञासया प्रश्नो घटतइत्याह । तत्रेति । लोकइति यावत् । तादात्म्यलक्षणेतरेतरभावानुपपत्तेरुच्यमानत्वात्तदयोग्यत्वं विरोध इति निश्चीयतइत्याशङ्क्य सापि संदिग्धेत्याह । द्विविधेति । इतरस्मिन् सतीतरस्य भावः सहाऽवस्थानम्, इतरस्येतरभावस्तादात्म्यमितीतरेतरभावभेदात्तदनुपपत्तेर्भेद इति द्रष्टव्यम् । प्रश्नपूर्वकं द्वैविध्यं दर्शयति । कथमित्यादिना । सामर्थ्याऽभावे को हेतुरिति न प्रष्टव्यं, स्वभावत्वादित्याह । पदार्थेति । प्रश्नोत्तरं विहाय पक्षान्तरनिरसनमयुक्तमित्याशङ्क्योत्तरं पक्षं कक्षीकर्तु[1]माद्यं पक्षं[2] प्रतिक्षिपतीत्याह । तत्र प्रथममिति । सहाऽनवस्थानं लक्षणं गमकं यस्याऽयोग्यतालक्षणविरोधस्य स तथा[3] । तमःप्रकाशयोरेवोदाहृतत्वात्तत्रैव सहाऽनवस्थानप्रदर्शनमुचितं न च्छायादिष्वित्याशङ्क्य तमःप्रकाशनिदर्शने दूषिते यदि लक्षणया लक्षितलक्षणया वा छायाऽऽतपादिनिदर्शनमादद्यात् तदा तत्रापि दोषतुल्यता उच्यतइत्याशयवानाह[4] । त- ८।११ त्रेत्यादिना । पूर्वस्यापि सिद्धान्तत्वादुच्यतइति सिद्धान्तोप-

१ पक्षीकर्तुमिति १ पु० पा० । २ आद्यपक्षमिति १ पु० पा० ।

३ तथा, सहाऽनवस्थानलक्षण इत्यर्थ इति २ पु० पा० ।

४ आशयेनाहेति २ पु० पा० ।

क्रमो ऽयुक्त इत्याशङ्क्य सहाऽनवस्थानलक्षणविरोधे[1] दूषिते कोऽसौ विरोध इति शङ्कायां परस्पराऽनात्मतालक्षणो विरो-
८।७ धो विवक्षित इत्याह । इदानीमिति । तादात्म्ययोग्यताऽभावे ऽपि इदं रूप्यमित्यादौ तादात्म्यदृष्टेर्नायं हेतुः साधुरित्याशङ्क्योक्तं टीकायां न जातिव्यक्त्योरिति ।

आत्माऽनात्मानौ न वस्तुत इतरेतरभूतौ इतरेतरभावाऽयोग्यत्वात्तमःप्रकाशवदित्युक्तं, तत्र साध्याऽभावे ऽपि साधनं किं न स्यात्? न च तदा तमःप्रकाशयोरपीतरेतरभावप्रसङ्गः[2], तयोर्भावाऽभावरूपतया तदनुपपत्तेरित्यप्रयोजकत्वं भावाऽभावात्मतालक्षणमुपाधिं वा शङ्कते । ननु तमो नामेति । विवादाध्यासित आलोकाऽभावस्तमःशब्दवाच्यः इतरेतराऽभावव्यतिरिक्तत्वे सति आलोकाऽभावत्वाद्व्यतिरेकेणाऽऽलोकवदित्याद्यनुमानैरालोकाऽभावत्वमास्थिषत कणभुगादयः । इतरे त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां रूपदर्शनाऽभावस्तम इति मेनिरे । उभयत्र साधारणं दूषणमाह । उच्यतइति । तमो नाऽभावः धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षत्वात् कुम्भवदित्यनुमानेन तमालदल[3]-श्यामलं तम इत्यनुभवाऽनुगृहीतेन विरोधे इतरस्याऽनुत्थितेर्नाऽभावत्वमित्यर्थः । हेत्वन्तरेण पराहतिमाह । उपचयेति । तमो नाऽभावः अवस्थावत्त्वात् रूपवत्त्वाच्च[4] केशवत् । न चाऽसिद्धिर्हे-
८।२१ तोरित्याह । उपलभ्यमानमिति । यः पुनर्मन्यते तमःप्रतीतिर्भ्रम[5] इति । तथा हि । निमीलिताक्षस्योपलभ्यमानं तमः किं बा-

---

१ अनवस्थानविरोधे इति २ पु॰ पा॰ ।

२ प्रसङ्ग इति शङ्कामिति २ पु॰ पा॰ ।

३ तमालमालेति १ पु॰ पा॰ ।

४ रूपवत्त्वाच्चेति नास्ति २ पु॰ पा ।

५ विभ्रम इति २ पु॰ पा॰ ।

त्तम्, उताऽऽन्तरम्? नाद्यः, बहलालोकवितते देशे तदसंभवात् । न द्वितीयः । बहिःप्रसरणशीलानां[1] नयन[2]रश्मीनाम् आन्तरतमोग्राहकत्वाऽभावात् । अन्यथा नयनान्तस्स्थाऽञ्जनग्रहणप्रसङ्ग इति, तं प्रत्याह[3] । बहलेति । निमीलितनयनस्यान्धकारोपलब्धिस्तद्गोलकान्तरवर्तितमोदर्शनमित्यन्वयः । आन्तरस्य तमसो दर्शनं न बाह्यस्येत्यत्र हेतुमाह । आलोकेति ।

मन्दप्रभप्रदीपे मन्दिरे तयोः सहाऽवस्थानं दृष्टमिति कथमालोकविनते देशे तमसोऽसंभव? इत्याशङ्क्याह । बहलेति ।

उपलम्भकाऽभावान्नाऽऽन्तरस्यापि तमस उपलम्भ इत्युक्तं निरस्यति । न विरुध्यतइति । तत्र दृष्टान्तः पिहितकर्णेति । पिहितकर्णपुटस्यापि श्रोत्रादेवान्तरशब्दोपलब्धिवदन्तर्मुखैर्लोचनरश्मिभिरान्तरं तमो गृह्यते । न चातिप्रसङ्गः,आन्तरतमोग्राहकत्वस्या[4]ऽञ्जनग्राहकत्वाऽव्याप्यत्वात्प्रशिथिलमूलतया तर्काऽऽभासः स्यात्[5] । विमतं स्वगताऽञ्जनग्राहि तत्संयुक्तत्वात् यद्येन संयुक्तं तत्तद्ग्राहि यथा संतमसजलादिसंयुक्तं लोचनमिति विवक्षितत्वान्नोक्तदोषाऽवसर इति चेत्,तत्र संयोगित्वमात्रं ग्राहकत्वप्रयोजकत्वेन विवक्षितम्, उत योग्यतावत्त्वविशेषितम्[6]?आद्ये गगनदिगादीनपि गृह्णीयात् । द्वितीये ऽसिद्धिः । न चोद्भूतरूपत्वेन तत्सिद्धिरिति शङ्क्य,तत्त्वेप्यतिसामीप्येन तद्ग्राह्यत्वाऽनुपपत्तेः । न च प्रकृते ऽप्येतत्समानं, कार्यदृष्टयदृष्टिभ्यां विशेषात् । उ-

---

[1] प्रसृतानामिति २ पु० पा० । [2] नायनेति २ पु० पा० ।
[3] तत्राहेति २ पु० पा० । [4] ग्राहकस्येति २ पु० पा० ।
[5] आभासत्वात् इति २ पु० पा० ।
[6] योग्यताविशेषितमिति १ पु० पा० ।

द्भूतस्पर्शस्यापि धूमस्य लोचनदेशे त्वग्ग्राह्यत्वेपि अन्यत्राऽतथात्वात् नित्याऽनुभवप्रसादाद्वा ऽऽन्तरं तमः सिद्ध्यतीत्यर्थः। ननु तमः किमनादि, उत सादि? नाद्यः। आलोकध्वंसे तदुत्पत्त्यनुभवात्। नेतरः। किं चतुर्विधाः परमाणवः कारणम्, उताऽन्यत्? नाद्यः। तेषां खण्डावयविपरम्परया महद्‌द्रव्यारम्भकत्वात्। न च तदुपपद्यते। आलोकाऽपगमसमसमयमेवोत्पत्तेः। न द्वितीयः, प्रमाणाऽभावादित्याशङ्क्य तस्योत्पत्तिस्तावदुपेया, पूर्वस्य ध्वस्तत्वादित्याह। आलोकेति।

८।२४

आलोकनाशितस्य प्राचीनस्य तमसो यन्मूल[1]कारणं तस्मादेव तज्जातीयस्य जन्म सिध्यतीति[2] योजना। विद्युदादि हि[3] विलम्बमन्तरेण यथा परमाणुभिरारभ्यते तथा तमो ऽपीत्यभिप्रेत्य झटिति महाविद्युदादीत्युक्तम्। वस्तुतस्तु अस्मन्मते संतमसस्य न परमाणुकारणत्वं किं त्वविद्यैव चिदधिष्ठिता तमोरूपेण विवर्तते इत्याह। मूलकारणादिति। न च प्रमाणाऽभावचोद्यं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यादिवाक्यात् ब्रह्मणो ऽद्वितीयताप्रतीतेरित्यविद्याविवर्ततया एव तस्य आश्रयणीयत्वादित्यर्थः।

एवं निष्पत्तिप्रतीति[4]कारणसंभवात् तमःप्रतीतिर्न भ्रम इति अभ्यधायि[5], संप्रति रूपवत्त्वहेतोरसिद्धिमाशङ्कते। ननु रूपवत इति। रूपवत्त्वस्य स्पर्शवत्त्वं व्यापकं, तद्व्यावृत्तौ रूपवत्त्वमपि व्यावर्तते। तथा च प्रयोगः, तमो नीरूपं स्पर्शविधुरत्वाद्गगनवदिति[6]। विपक्षे बाधकाऽभावा[7]दप्रयोजको हेतुरित्याह। नैष दोष

८।२५

---

१ मूलेति नास्ति २पु०। २ जन्मसिद्धिरितीति पाठः २ पु०। ३ विद्युदादिवदिति १ पु० पा०। ४ प्रतिपत्तीति २ पु० पा०। ५ अभिधायेति २ पु० पा०। ६ इत्यर्थ इत्यधिकं २ पु०। ७ बाधाऽभावादिति २ पु० पा०।

इति । रूपवत्त्वे स्पर्शविधुरत्वभङ्गो बाधक इत्याशङ्कां प्रतिबन्द्या परिहरति । वायोरिति । अयमर्थः । यत्स्पर्शवत्तद्रूपवत् यथा ९।१ घटादीति व्याप्तेर्यथा वायौ भङ्गस्तद्वद्यद्रूपवत्तत्स्पर्शवदिति व्याप्तेस्तमसि भङ्गः । न च प्रमाणाऽभावः, तमालमालाश्यामलं तम इत्युपलम्भादिति । यद्रूपवत्तच्चक्षुःप्रदेशादन्यत्रोपलभ्यमानस्पर्शवदिति नियमस्य धूमे भङ्गवत् रूपवत्त्वस्य[1] स्पर्शवत्त्वनियमस्य तमसि व्यभिचार इत्याह । धूमस्येति । तस्याऽनुपलभ्यमानस्पर्शत्वात्[2] दृष्टान्तो विषम इत्यत्राह । तद्वदिति । सर्वसाम्यस्या[3]ऽनपेक्षितत्वात् रूपवत्तमः स्पर्शमात्रहीनं स्यादित्यर्थः । यद्वा न केवलं हेतोरप्रयोजकता, ऽसिद्धता चेत्याह । धूमस्य चेति । न च स्पर्शवत्त्वे तदुपलम्भापत्तिरित्यपि शङ्क्यम्, स्पर्शवत्त्वेपि धूमस्य लोचनदेशादन्यत्र स्पर्शाऽनुपलब्धिवत् क चिदप्यनुपलभ्यमानस्पर्शं तमः किं न स्यादित्यर्थः । सर्वत्र स्पर्श[4]हीनमिति । सर्वत्र उपलभ्यमानस्पर्शशून्यमित्यर्थः ।

किं चाऽभावस्तम इति वदन् वादी प्रष्टव्यः, किं तमः[5] एकैकाऽऽलोकाभावः, उत सर्वाऽऽलोकाभावः? आद्येपि किं प्रागभावः, उत प्रध्वंसाभावः, आहो स्विदितरेतराभाव? इति, विकल्पत्रय[6]मसंभवीत्याह । सवितृकिरणेति । जन्मविनाशयोरिति ९।७ सतिसप्तमी । प्रदीपजन्मनः प्राक् प्रागभावः, जन्मनीतरेतराभावः, नाशोत्तरकालं प्रध्वंसाभावस्तत्रास्ति तथापि सावित्रालोकव्याप्ते देशे तमो नोपलभ्यते, इतरथा तत्रापि तदुपलम्भः

---

१ रूपवत्त्वस्येति नास्ति २ पु० । २ स्पर्शवत्त्वादिति पु० पा० ।
३ सामान्यस्येति १ पु० पा० । ४ सर्वस्पर्शेति २ पु० पा० ।
५ एकैकं तम इति २ पु० पा० ।
६ इति विकल्पा विकल्पत्रयमिति २ पु० पा० ।

स्यात्, प्रागभावाद्यवस्थासु तमोबुद्ध्यभावो विरोध्यालोकसन्नि-
धिनिबन्धन इति वदता विरोध्यभावसहितप्रागभावादेस्तमो-
बुद्ध्यालम्बनत्व[1]मिति वक्तव्यं, न च तदुपपद्यते, विरोध्यभाव-
गिरा प्रागभावोक्तौ प्रध्वंसे ऽनुपपत्तेः, प्रध्वंसोक्तावितरत्राऽनुप-
पत्तेरितरेतराभावोक्त्या वा ऽऽलोकभावे ऽपि तद्भावात्तमोबुद्धिर-
९।६ निवार्येत्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति । सर्वेति । किमस्य सर्वे-
षामालोकानां सन्निधानं निवर्तकम्, उत एकैकस्य? आद्ये सकला-
लोकोदयमन्तरेण तन्निवृत्तिर्न भवेत् । द्वितीये ऽप्येकैकस्य
सकलाऽऽलोकाऽभावनिवर्तकत्वाऽभावात्[2] तमोबुद्धिः स्यात् । न
चैकैकाऽऽलोक[3]प्रादुर्भावे तदभावस्य व्यावृत्तेर्न तमोबुद्धिप्रस-
क्ति[4]रिति शङ्क्यम्, प्रागभावादिविकल्पदूषणयोरत्रापि तुल्य-
त्वादिति हृदयम् ।

रूपदर्शनाऽभावस्तम इत्यत्रापि किमेकैकस्य रूपस्य
दर्शनाऽभावः, उत सर्वस्य? आद्ये ऽपि किं रूपदर्शनमात्राऽभा-
वः, उत यत्र तमोबुद्धिस्तत्रत्यरूपदर्शनाऽभाव? इति विकल्प्या-
९।७ द्यं प्रत्याह । बहलाऽन्धकारेति । द्वितीयोपि प्रागभावादिवि-
कल्पेन दूष्यः । सर्वरूपदर्शनाऽभावस्तम इति पक्षे सर्वरूपदर्श-
नमन्तरेण[5] तमो न निवर्तेतेत्यर्थः ।

तथा[6] आलोकसंसर्गाऽभावस्तम इत्यत्रापि किं संसर्गप्राग-
भाव, उत तत्प्रध्वंसः, आहो स्वित् तदितरेतराभावः? आद्ये प्र-
ध्वंसे तमोबुद्धिर्न स्यात् । द्वितीये प्रागभावे । तृतीये ऽप्यालोक-

---

१ आलम्बनमिति २ पु० पा० ।
२ आलोकाऽभावाऽनिवर्तकत्वादिति २ पु० पा० ।
३ न चैकालोकेति १ पु० पा० । ४ प्रसक्तिरिति नास्ति २ पु० ।
५ दर्शनोदयमन्तरेणेति २ पु० पा० । ६ तर्हीति २ पु० पा० ।

व्याप्ते ऽपि देशे तमोबुद्धिः स्यात् । न च भावरूपतमोवादिना ऽपि तद्व्यञ्जकत्वेनाऽऽलोकाऽभावः समाश्रितः, तस्यैव तमोबुद्धिगोचरत्वमिति शङ्क्यम्, इतरेतराऽभावव्यतिरिक्ताऽऽलोकाभावस्य व्यञ्जकत्वमाश्रीयते, न च स त्वयैष्टव्यः, इतरेतराऽभावस्येतरेतराऽभावाऽनिरूपणात् । न च तमसो रूपिद्रव्यत्वे आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । रूपवदभावस्याऽऽलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमे ऽप्यालोकाभावस्य केवलचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमवदत्रापि तदुपपत्तेरित्येतत्सर्वं मनसि निधायोपसंहरति । अलमतिप्रसङ्गेनेति । १।८

विरुद्धस्वभावत्वेनेतरेतरभावे प्रतिक्षिप्ते कथमिति चोद्यस्याऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य पारमार्थिकतादात्म्याऽभावे ऽपि तद्भ्रमः स्यादिति तात्पर्यमाह । ननु दृग्दृश्ययोरिति । अनुपपत्तिरित्यत्र परमार्थत इति द्रष्टव्यम् । विभ्रमो निमित्तं यस्य स तथा, तमित्यर्थः । न च विभ्रमाऽवभासयोरेकत्वान्निमित्तनैमित्तिकता ऽनुपपन्ना[1], पूर्वभ्रमस्योत्तरभ्रमनिमित्ततायाः[2] विवक्षितत्वेनाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । ननु स्वाभाविकतादात्म्या ऽभावे ऽपि तादात्म्यभ्रमः स्यादिति चोदिते आत्मनो ऽनात्मांशत्वनिराकरणमसंगतमित्याशङ्क्याऽधिष्ठानाऽध्यस्यमानयोः किं विशेषरूपेणाऽन्यत्र तादात्म्याभावः, उत सामान्यरूपेणेति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । न द्वितीय इत्याह[3] इदमंशमात्रस्येति । इदंरूप्ययोः १।१२ सामान्यविशेषादिभावेन क्वचित्तादात्म्यवत्तारैव तादात्म्यभ्रमो दृष्टः, नेह[4] प्रकृते तादृशमपि तादात्म्यं समस्तीत्यर्थः ।

---

१ नैमित्तिकत्वाऽनुपपत्तिरिति शङ्कार्थमिति २ पु॰ पा॰ ।

२ निमित्ततायाः करणफलयोर्वेति २ पु॰पा॰ ।

३ द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याहेति २ पु॰ पा॰ । ४ न चेति २ पु॰ ।

किं युष्मदंशस्य स्वस्मान्न संभवो विषयिणश्चिदेकरसत्वादित्यर्थः, उत विषयिणः सकाशान्न संभव? इति। आद्ये व्यधिकरणता, द्वितीये त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। अयमाशय इति। अवयवश आशयो ऽभिधीयतइत्यर्थः। हेत्वसिद्धिं निरस्यति।
१।१८ चेत्यं हीति। कर्मकारकतया भासने हेतुमाह। जडमिति। फलितमाह। तत्कथमिति। कर्मत्वे ऽप्यात्मत्वं किं न स्या?दित्यत आह। कर्त्तुरिति। क्रियां प्रति गुणभूतः कर्त्ता, तस्य विपरीततया प्रधानतया स्थानमवस्थानं तत्प्राप्तं येन तत्तथोक्तम्। गुणत्वप्राधान्ययोः कथमेकत्र विरोधः? गन्तुर्विदिकर्मत्ववद्दृष्टेरित्याशङ्क्याह। एकस्यामिति। द्वितीयमनुवदति। आगन्तुक इति। सोपि विकल्पाऽसह इत्याह। सहेतुरिति। आत्मनो[1] ऽनात्माकारपरिणामे किमन्यो हेतुरस्त्युत ने?ति विकल्पार्थः।

आत्मनो ऽपरिणामित्वम् 'आत्मकृतेः परिणामा'[2] दिति सूत्रेण 'सच्च त्यच्चाभव'दित्यादिश्रुत्या च विरुद्धमित्याशङ्क्य निरवयवस्या ऽविद्यां विना तत्त्वतः परिणामाऽनुपपत्तिरित्याशयमाह। न हि निरवयवमिति। आद्यं दूषयति। न सहेतुरिति। असिद्धिं निरस्यति। न हीति। चेतनस्याऽनात्मांशत्वाऽभावेप्यनात्मनश्चैतन्यांशत्वं स्यादिति शङ्कते। तर्ह्यनात्मेति। क चिद् दृष्टमिति। अहमुपलभइत्युपलब्ध्याश्रयत्वमहंकारस्य दृष्टमित्यर्थः। चैतन्यांशत्वं किं स्वभावः,[3] उताऽऽगन्तुकम्? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। नेत्याहेति। समयोरप्यात्मनोर्विषयविषयित्ववत् आत्माऽनात्मनोरपि किं न स्या?दित्याशङ्कायामाह। अयमर्थ इति। प्रत्यग्-
१।२५

---

१ आत्मन इति नास्ति २ पु०।

२ ब्र॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ २६।

३ स्वभावत इति १ पु॰ पा॰।

विषयत्वस्य[1] निषिध्यमानत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीयेपीदं निरूपणीयं किमनात्मा स्वतः चिदाकारेण परिणमते, उताऽन्यतः? नाद्यः, सदा तत्परिणामप्रसङ्गादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह । परतो ऽपीति । विमतो जडो जडोपादानत्वात् संमतवदित्यर्थः । ९।२१

मुखसन्निधानाद्दर्पणस्य तदाकारत्ववदनात्मनोपि चित्सन्निधानाच्चिच्छायता स्यादिति चोदयति । तह्यत्मेति । अनात्मनश्चिच्छायता चिदाकारपरिणामः, उत चैतन्यस्य तत्र संक्रमणम्? नाद्यः, । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा ऽन्यस्याऽन्यभावाऽसंभवात् । अन्त्येपि संक्रमणं किं तात्त्विकम्, उताऽतात्त्विकम्? न प्रथमः, निष्क्रियत्वात्पूर्णत्वाच्च । न द्वितीयः । क्व चित्तात्त्विकांशांशिताभावे तत्कल्पनाया एवाऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह[2] । तत्राहेति । टीकायामपेक्षितं पूरयति । तस्मादिति ।

आत्मा न मुख्यप्रत्यक्त्वादिभाक् अहमिति प्रतिभासमानत्वादहङ्कारवदित्याशङ्क्य प्रतीतिकर्मत्वं हेतु, रुत प्रतीतिरूपत्वम्? आद्ये ऽसिद्धिरित्याह । अस्मत्प्रत्यय इति । अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चेत्यस्मत्प्रत्ययो ऽन्तः करणम्, अहंप्रत्ययो वा; तत्रदेमंशत्वं कर्मत्वं न विद्यतइति यावत् । तत्र हेतुश्चिदिति । द्वितीये साधनवैकल्यमिति । अहंकारादेरहमित्येव प्रतीयमानत्वान्न युष्मदर्थत्वमिति न तदध्यस्तताक्षेप इति चोदयति । नन्वहंकारादिष्विति । शरीरादौ यद्यपि न स्वरूपेणाहंप्रत्ययः तथापि मनुष्यत्वकाणत्वादिविशिष्टे स समस्तीत्यर्थः । तद्बलनिर्भासिततयेत्यत्र तच्छब्देनाऽस्मत्प्रत्ययो निर्दिश्यतइति शङ्का स्यात्, तथा चाऽस्म- १०।६

१ प्रत्यक्चविषयत्वस्येति २ पु० पा० ।
२ अभिप्रायेणाहेति २ पु पा० ।

त्प्रत्ययभास्यचैतन्यवन्न अहंकारादेर्युष्मदर्थत्वमित्याशङ्क्याह । तस्येति । अस्मत्प्रत्ययस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वान्वितेश्च प्राधान्यात्तस्या एव परामर्श इत्यर्थः ।

१०।८ अहमिति प्रतीयमानस्य कथं युष्पदर्थत्वं? तत्राह । अहंकारादेरिति । तद्धलीनिर्भासिततयैव युष्मदर्थत्वसिद्धेः किं लक्षणत इत्यनेनेत्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयरूपत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह । अत्रभास्यत्वेन लक्षणेनेति । टीकायां तसिप्रत्ययस्तृतीयार्थे, आनन्दादीनां स्वरूपत्वान्न तद्धर्मत्वमितिशङ्कानिरासार्थमपृथक्त्वे ऽपीत्युक्तं, तदनुपपन्नम् । अपृथग्भूतानां पृथग्भावाऽसंभवादित्याशङ्क्योपाधिसंबन्धाद्विरोधमाह । अन्तःकरणेति । निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च नात्माऽनात्मनोः सादृश्यं, नापि विवेकाऽग्रहः प्रत्यक्षपराग्भावादिविषया, व्यावृत्त्युपलम्भात्, ततश्चाऽध्यासव्यापकाऽभावेन व्याप्याऽभावादसंभावितविषयफलत्वात् शास्त्राऽनारम्भ इति पूर्वपक्षः ।

अध्यासाऽसंभवेन विषयाद्यसंभावनया आरम्भे आक्षिप्ते अध्यासाऽसंभवाऽङ्गीकारेण समाधानमभ्यधायि, तदयुक्तम्, अध्यासाऽसंभवे विषयाद्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽध्यासाऽसंभवाऽङ्गी-
१०।१२ कारे तात्पर्यमाह । भूयोऽवयवेति । भूयसामवयवानां सामान्यं समानता, सैव सादृश्यं तस्याभावादध्यासाऽसंभवं प्राप्तमङ्गीकरोतीत्यन्वयः ।

ननु न सादृश्यमध्यासव्यापकं लोहितादिभ्रमे व्यभिचारात्, ततश्च सादृश्याऽभावेनाऽध्यासाऽसंभवाङ्गीकरणमसङ्गतमित्याशङ्क्य किं सादृश्यस्य सोपाधिकभ्रमव्यापकत्वं निषिध्यते, उत निरुपाधिकभ्रमव्यापकत्वम्? नाद्यः, अङ्गीकृतेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । आत्मनि कर्तृत्वादेरिति । इदं रज-

तमित्यादिनिरुपाधिकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य व्यापकतादृष्टेः शरीराद्यध्यासस्य च निरुपाधिकभ्रमत्वात् सादृश्यं वक्तव्यं, तच्च न संभवति, अतोऽध्यासाऽसंभवाङ्गीकरणमुचितमित्यर्थः ।

सादृश्यस्य निरुपाधिकभ्रमव्यापकत्वे नाऽहंकारादेरात्मन्यध्यस्तत्वं सिद्ध्यति, सादृश्याभावादित्याशङ्क्य भूयोऽवयव[1]सामान्यसादृश्याभावे ऽपि कार्याऽनुपपत्त्या सादृश्यान्तरं कल्प्यतइत्याह । निरुपाधिकेति । केतकीसर्पगन्धयोर्निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च गुणाऽवयवसामान्याऽभावे ऽपि केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इत्यनुभवाद्यथा सादृश्यान्तरमास्थितं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

निरुपाधिकभ्रमे ऽपि न सादृश्याऽनुगतिरित्याह । शङ्खपी- १०।१६ तिमादाविति । पयस्तिक्तमित्यादिभ्रम आदिशब्दार्थः । कारणान्तरमित्यज्ञानलक्षणमित्यर्थः । युष्मदित्यादिना किमध्यासस्य सत्त्वमपलप्यते, उत प्रतीतिरिति विकल्प्याद्यं तथापीत्यङ्गीचकार, द्वितीये ऽपि किं कारणस्याऽपलापो विवक्षितः, उत प्रतीतेः? आद्येपि किं निमित्तस्य, उतोपादानस्य ? न तावदाद्यः, संस्कारस्य निमित्तत्वात् प्रमाणाऽनुभवसंस्काराऽभावेन विपरीतकार्याऽभावाऽदर्शनादेवानुभवसंस्कार एव प्रयोजकः, स प्रकृते ऽपि सुसंपादः । न चेतरेतराश्रयत्वं, पूर्वाऽनुभवसंस्कारस्योत्तरभ्रमप्रयोजकत्वादित्यभिसंधायोक्तं, नैसर्गिक इति, तदनुपपन्नं, नैसर्गिकत्वे चैतन्यवत्स्वभावत्वेनोच्छेद्यतासंभवादित्याशङ्क्य नैसर्गिकपदेनाऽनादित्वं विवक्षितं न स्वभावत्वमित्याशयवानाह । नैसर्गिकेति ।

---

१ गुणाऽवयवेति १ पु० पा० ।

प्रतीचो जडतां व्यावर्तयति । चैतन्येति । तस्य तुच्छतां व्यावर्तयति । सत्तेति । कार्योपहितसत्तानुबन्धित्वं व्या-
१०।१८वर्तयति । मात्रेति । साक्षिस्वरूपमनुसृत्याऽनवच्छिन्नाऽऽनन्दादिस्वरूपं सदा तिरस्कृत्य व्यवस्थितमित्याह । अनुबन्धीति । द्वितीये बहुवक्तव्यत्वसद्भावात्[1] प्रथमं पक्षान्तरं निरस्यति । अयमिति । अध्यास आक्षिप्तो लोकव्यवहारश्च समाधीयतइति वैयधिकरण्यशङ्कां निरस्यति । युष्मदस्मदोरिति । अनादेः कथं कार्यत्व?मिति शङ्कते । कथमिति ।

प्रवाहरूपेणाऽनादित्वं न स्वरूपेणेत्यविरोधं दर्शयितुमध्यासस्वरूपमाह । आत्मनीति । अध्यस्यतइति कर्मपरो ऽध्यासशब्दः । ततः किमित्यत आह । तत्रेत्यादिना । अनुपभुक्ते रागो नोत्पद्यतइति वदता भुक्तविषयो राग इत्युक्तं स्यात्, न च तत्संभवति, भुक्ते रागाऽभावादित्याशङ्क्याह । अतज्जातीयइति । उपभुक्तसजातीयइत्यर्थः । भोक्तृत्वं च कर्तृत्वाद्यध्यासमपेक्षते इत्यनादित्वं सिद्धमित्याह । एवमिति । कर्तृत्वादीनामन्यतमव्याप्तकालत्वं कार्याऽनादित्वं, सुषुप्तादावपि तत्संस्कारसंभवात् अनादित्वं युक्तमित्यर्थः । अध्यासात्मको लोकव्यवहार इत्यत्र लोकव्यवहारस्याध्यासात्मकत्वं सिद्धमिति पुनस्तत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्याऽध्यासलोकव्यवहारयोर्भिन्नत्वात्कथं सामानाधिकरण्यमि-
१०।२४तिशङ्कानिरसनपुरःसरं तदेव स्पष्टीक्रियतइत्याह । लोकव्यवहार इति । लोक्यते इति लोकः, लोकशब्दस्य कर्मपरत्ववत् तत्साहचर्याद् व्यवहारपदस्यापि तादृक्त्वशङ्कां निरस्यति । व्यवहरणमिति । उभयोः कर्मपरत्वे पौनरुक्त्यात् पूर्वत्र कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञा-

---

१ संभवादिति १ प॰ पा॰ ।

नोपसर्जनार्थोऽध्यासो निर्दिष्टः, उत्तरत्राऽर्थोपसर्जनज्ञानाऽध्यास इत्यर्थः ।

अनेकधा समाससंभवाद्विवक्षितं समासं दर्शयति । लोकइतीति । अर्थक्रियापरत्वं व्यावर्तयति । मनुष्य इति । व्यवहा- १.०।२५ रशब्दस्य हानोपादानयोः प्रसिद्धत्वात्कथमभिमानवाचकत्वेन व्याख्यात?मित्याशङ्क्याह । व्यवहारो ऽभिज्ञेति । अभिमानपदं चोपलक्षणमित्याह । ज्ञानेति । अध्यासस्वरूपाद्यप्रदर्शकत्वात्सत्याऽनृते इति भाष्यं तद्व्याख्यानं चाऽसंगतमित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । अन्यस्येति । सत्याऽनृतविभागस्याऽसिद्धत्वात् सत्यानृते मिथुनीकृत्येति कथमुक्त?मित्याशङ्क्याह । स्वसिद्धान्तमिति । सत्याऽनृतपदयोर्वचनपरत्वं व्यावर्तयति । सत्यमित्यादिना । कालत्रयबाधाऽभावोपलक्षितं वस्तु सत्यम्, तस्य ज्ञानकर्मत्वनिराचिकीर्षया ऽनिदमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह । चैतन्यमिति । उभयोरध्यस्तत्वे कथं सत्याऽनृतविभाग? इत्याशङ्क्य एकस्य संसृष्टरूपेणाऽध्यस्तत्वमितरस्य स्वरूपेणापीति युक्तो विभाग इत्याह । स्वरूपत इति ।

अध्यासमिथुनीकरणात्मको लोकव्यवहार इत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु क्त्वाप्रत्ययेति । प्रातीतिकाक्रियाभेदादिव्यावृत्त्यर्थमर्थत १.१।१ इति विशेषणं, समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनेन सूत्रेण एककर्तृकयोः पूर्वाऽपरीभावेन स्थितयोः क्रिययोः पूर्वकाले धात्वर्थे क्त्वाप्रत्ययस्य विहितत्वात् क्रियाभेदादिरेष्टव्य इत्यर्थः । व्यवहारः क्रियतइति क्रियान्तरमध्याह्रियते इत्याशङ्क्य किं लोकव्यवहार इत्येतद्बलाद् अध्याहारः, उताऽध्यस्येत्येतद्बला?दिति । आद्यस्योत्तरमुक्तमध्यस्य नैसर्गिक इति । द्वितीयमुत्थापयति । ननु किमितीति । उपसंहारविरोधाच्चैवमित्याह । ने-

साध्यवैकल्यमिति शङ्कते । नन्वीति । अन्वयव्यतिरेकौ प्रतिबन्धकाऽभावविषयतया ऽन्यथासिद्धावित्यन्वयः । किं तत्प्र-
१.१।१७तिबन्धकं, कश्च तदभाव? इत्याकाङ्क्षायामाह । अध्यासस्येति। प्रतिबन्धकमिति । उत्पत्तिविरोधीत्यर्थः । प्रतिबन्धकलक्षणविधुरत्वान्न ज्ञानस्य[1] प्रतिबन्धकत्वमित्याह । नैतत्सारमिति । प्रतिबन्धकलक्षणाऽभावं दर्शयितुं त[2]ल्लक्षणमाह । पुष्कलेति। विरोधि प्रतिबन्धकमित्युक्ते पूर्वज्ञानविरोध्युत्तरज्ञाने ऽतिव्याप्तिः, तदर्थं कार्योत्पादेति। सामग्र्यभावं व्यावर्तयितुं पुष्कलेति । पुष्कलकारणे सति विरोधि प्रतिबन्धकमित्युक्ते पूर्वज्ञाननिवृत्तिपुष्कलकारणोत्तरज्ञाने ऽतिव्याप्तिस्तदर्थं कार्येति । फलितमाह । न चेति । दोषस्याऽध्यासपुष्कलकारणान्तर्भावात्तस्मिन् सति तत्त्वज्ञानं न उत्पद्यते निर्दुष्टेन्द्रियार्थसंप्रयोगलक्षणकारणाऽभावादित्यर्थः ।

तत्त्वबोधस्याऽध्यासाऽप्रतिबन्धकत्वे ऽपि तन्निवर्तकतया विरोधित्वात्तदभावविषयतया ऽन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकाविति चोदयति । तथापीति । संसर्गाभाव इत्यत्राऽज्ञानमिति शेषः । अपेक्षिताऽनपेक्षितविषयत्वसंदेहे अनपेक्षितविधेरपेक्षितप्रतिपादनमेवोचितमित्याह। न कार्यस्येति । न विरोधीत्यस्याऽयमर्थः । उत्पत्तेरूर्ध्वं निवर्त्तकाभावापेक्षोपलभ्यते[3] न प्रा-
१.१।२४गिति । न्यायसहिताविति । अपेक्षिताऽनपेक्षितविधानयोरपेक्षितविधानं बलवदिति न्यायः। हेत्वपेक्षाया अन्यत एवोपशान्तत्वादन्वयव्यतिरेकौ विरोध्यभावविषयाविति श-

---

१ तत्त्वज्ञानस्येति १ पु० पा० ।
२ तच्छब्दो नास्ति १ पु० ।
३ उपलभ्यत इति १ पु० पा० ।

ङ्कते । ननु क्लृप्तमिति । विषयदोषः सादृश्यम् । इन्द्रियदोषः काचादिः । प्रमातृदोषो रागादिः[1] । दोषस्य किं निमित्ततया क्लृप्तिरुत उपादानतया? आद्यस्त्वङ्गीक्रियते इत्याह । सत्यमिति । द्वितीये दूषणमाह । उपादानेति । उपादानान्तरस्याऽनिरूपणादज्ञानमुपादानत्वेनोररीकरणीयमित्यभिसंधिः । ११।२५

ननु[2] कार्यस्योपादानापेक्षाऽसिद्धा, प्रध्वंसे व्यभिचारादिति शङ्कामपवदति । सर्वं चेति । विमतं सोपादानं भावत्वे सति कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् कार्यस्य[3] उपादानापेक्षायामिति संबन्धः । उपादानं विना उत्पद्यमानक्रियादौ व्यभिचारित्वं हेतोः । न चाश्रयस्यैवोपादानत्वं, तयोः सहोत्पद्यमानतयोपादानोपादेयत्वाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । क्रियागुणेति । क्रियादिविशेषितत्वमादिशब्दार्थः । उत्पद्यमानस्य क्रियादेः य आश्रयस्तस्येत्यर्थः । न च सहोत्पन्नत्वात्तस्योपादानत्वमनुपपन्नमिति शङ्क्यं, क्षणमात्रमगुणं तिष्ठत्युत्पन्नमित्यङ्गीकारात् सहोत्पन्नत्वाऽसिद्धेरित्यर्थः । अथ वोत्पद्यमानस्य घटादेर्य आश्रयस्तस्य मृदादेरुपादानत्वम् । न च मृदादेरुपादानत्वे उत्पद्यमानाश्रयतयोपलम्भो न स्यादिति[4] शङ्क्यम्, उपादानोपादेययोरव्यतिरेकादित्यर्थः ।

कार्यस्य सोपादानत्वनियममङ्गीकृत्याऽज्ञानस्योपादानत्वमाक्षिपति । नन्विति । भावरूपस्याऽज्ञानस्याऽप्रसिद्धस्योपादानत्वकल्पनाद्वरं प्रसिद्धस्यात्मादेरेवोपादानत्व[5]कल्पनमित्यर्थः । १२।२

---

१ रागदिरादिशब्दार्थं इति २ पु॰ पा॰ ।

२ नन्विति नास्ति २ पु॰ । ३ कार्यस्येति नास्ति २ पु॰ ।

४ इत्यपीति २ पु॰ पा॰ । ५ एवोपादनत्वेति नास्ति २ पु॰ ।

आत्मादेरुपादानत्वाऽनुपपत्तेरुपादानान्तरं कल्प्यमित्याह। नेति।
यथा ऽऽत्मा सुखादेरुपादानं तथा भ्रान्तेरपि स्यादित्याशङ्क्याह।
१.२।१ आत्मन इति। किं केवलस्योपादानत्वम्, उताऽविद्योपहितस्य?
नाद्यो, निरवयवद्रव्यत्वेन परिणामायोग्यत्वात्। द्वितीये मदिष्ट-
सिद्धिः, निदर्शनमप्यसंमतमित्यर्थः। उक्तदोषाऽभावादन्तःकर-
णमुपादानं स्यादित्याशङ्क्य किमिन्द्रियसंयोगमनपेक्ष्य, उताऽपे-
क्ष्य? नाद्य इत्याह। अन्तःकरणस्येति। 'परतन्त्रं बहिर्मन'
इत्यभ्युपगमादिन्द्रियसंयोगाऽनपेक्षितत्वमनुचितमित्यर्थः। द्वितीयं
दूषयति। मिथ्येति। प्रत्यये सत्येव विपरिवर्तते तिष्ठति तथोक्तं,
तस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिभासमात्रशरीरस्य समारोपितस्य प्रतिभा-
सात्प्रागसत्त्वादिन्द्रियसंयोगाऽयोग इत्यर्थः।

मिथ्याज्ञानस्याऽनिन्द्रियजन्यत्वे इन्द्रियाऽन्वयव्यतिरेका-
ऽनुविधानविरोध[1]माशङ्क्याह। अधिष्ठानेति। अधिष्ठानसामा-
न्यबोधमन्तरेण भ्रमाऽनुपपत्तेस्तद्विषयत्वेनाऽन्यथासिद्धिरित्य-
र्थः। इतश्चान्तःकरणं नोपादानमित्याह। अन्तःकरणस्येति।
ज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामित्वेन तदाधारत्वं वक्तव्यम्। न च
तत्संभवति, किं केवलस्यान्तःकरणस्याधारत्वमुत चिदध्यस्त-
स्य?[2] नाद्यः, जडत्वात्। द्वितीये चिदध्यासस्तत्तादात्म्यस्फुरणं
तादात्म्यं च गगनप्रसूनायमानमिति कथमपरोक्षप्रथामियादि-
१.२।५ त्यर्थः। इतोऽपि न केवलस्योपादानत्वमित्याह। आत्मन इति।
अज्ञानभ्रमसम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वं नियतं, तत्र भ्रान्तेरन्तः-
करणाश्रयत्वे[3] आत्मनि तदभावात्सम्यग्बोधत्वं बन्ध[4]निवृ-

१ व्यतिरेकविरोधमिति २ पु॰ पा॰।

२ चित्यध्यस्तस्येति १ पु॰ पा॰। ३ आश्रयत्वादिति २ पु॰ पा॰।

४ बोधबन्धेति १ पु॰ पा॰।

न्योरपि तदाश्रयत्वं न स्यादिति नित्यमुक्तत्वमापतेदित्यर्थः ।

आत्माऽन्तःकरणयोरनुपादानत्वसाधनफलमाह । तस्मादिति । तस्मान्मिथ्याज्ञान[1]मेवाऽध्यासोपादानमिति संबन्धः । दोषाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्यैवोपादानत्वं किं न स्या?दित्याशङ्क्याऽन्यथासिद्धिमाह । काचादीति । बहिरङ्गनिमित्तविषयत्वकल्पनाद्वरं तस्या[2]न्तरङ्गोपादानविषयत्वकल्पन[3]मित्याशङ्क्याह । अध्यासं प्रत्यनाश्रयस्थानतयेति । आश्रयतया स्थानं स्थितिर्न येषां तान्यनाश्रयस्थानानि, तेषां भावस्तत्ता, तयेति यावत् । दोषाश्रयत्वेनाऽध्यासस्याऽनुपलम्भान्न दोषोपादानत्व[4]मित्यर्थः ।

अज्ञानस्य मिथ्याज्ञानाश्रयत्वेनानुपलम्भेऽप्युपादानत्ववत् काचादेरपि तथात्वमित्याशङ्क्याऽयोग्यत्वान्नेत्याह । मिथ्याभूतमिति । दोषस्य सत्त्वादध्यासस्य च तद्वैपरीत्यान्न तयोरुपादानोपादेयतेत्यर्थः । मिथ्यात्वे हेतुमाह । मिथ्यार्थेति । अर्थस्य मिथ्यात्वात्तद्भानमपि मिथ्येत्यर्थः । उपादानस्यावश्यंभावित्वमुक्तं स्मारयति । उपादानेति । अथ वा मिथ्यात्वेपि सत्योपादानत्वं किं न स्या?दित्याशङ्क्याह । उपादानेति । उपादानस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वं स्यात्तयोरभेदादित्यर्थः। इतोपि तेषामनुपादानत्वमित्याह । भिद्यमानेष्विति । व्यावृत्तेष्वननुगतेष्विति यावत् । काचकामलादिदोषाणां परस्परव्यभिचारित्वात् कार्ये ऽननुगतत्वाच्च नोपादानत्वमित्यर्थः । अज्ञानकारणवादे नोक्तदोषाऽनुषक्तिरित्याह । मिथ्याभूतस्येति । सत्यत्वे

१ मज्ञानमिति २ पु॰ पा॰ । २ तयोरिति २ पु॰ पा॰ ।
३ कल्पनमिति नास्ति २ पु॰ ।
४ दोषस्योपादानत्वमिति २ पु॰ पा॰ ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यादित्येवकारार्थः । ततश्च[1] तस्योपादानत्व-मुचितमित्याह । सर्वकार्येति । सर्वभ्रमानुसारित्वादपि तदेवोपा-दानमित्याह । सर्वत्रेति । अज्ञानं न भ्रान्त्युपादानं तदना-
१।२।८ श्रयत्वात् काचादिवदित्याशङ्क्याह[2] । अज्ञानस्येति ।

कथं तर्ह्यात्माश्रयतया स्फुरण?मित्याशङ्क्याऽज्ञानस्यात्म-न्यध्यस्तत्वात्तज्जन्यस्यापि तन्निष्ठतया स्फुरणं संगतमित्याह । आ-त्माश्रयतयेति । एवकारव्यावृत्त्यर्थ[3]माह । नात्मेति । ज्ञानाध्यास-स्यात्माश्रयत्वेपि कथमर्थाध्यासस्य तदाश्रयत्वम्? इदं रूप्यमिति बहिरुपलम्भादित्याशङ्क्य शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यमोहकार्य[4]-त्वात्समारोपितस्य शुक्त्याद्याश्रयतया विभ्रमत्वादित्याह । आत्मा-श्रयेति । को वा ब्रूते नान्तरित्यत्र वक्ष्यतइत्यर्थः । कथं पु-नरित्यत्र कथंशब्दस्याक्षेपार्थतामाह । एकस्यैवेति । न च प्रवा-हरूपेणाऽनादित्वस्याऽभिहितत्वान्न विरोधोक्तिरिति शङ्क्यम्, टीकायां वक्ष्यमाणार्थमाकृष्य नैसर्गिकपदव्याख्यानोपयोगितया विवरणकार आह स्मेत्यपौनरुक्त्यादित्यर्थः ।

विरोधे चोदिते तमनिरस्याऽविद्यासाधनमसंगतमित्या-शङ्क्य किं निमित्ताऽधीनाऽभिव्यक्तिकत्वं नैमित्तिकत्वमित्य-ङ्गीकृत्य विरोधं चोदयसि, उत प्रागसतो निमित्ताऽधीनसत्ता-
१।२।१२ वत्त्व?[5]मिति विकल्प्य आद्ये न विरोध इत्याशयं स्पष्टयति । त-त्रेति । विरोधे चोद्यइति यावत् । कारणस्य यद् रूपं स्वभाव[6]स्त-दात्मनेत्यर्थः । कारणरूपेण कथं नैसर्गिकत्वं? तदात्मताया ए-

---

१ सतश्चेति २ पु॰ पा॰ । २ श्राशङ्क्याऽसिद्धिमाहेति २ पु॰ पा॰ । ३ व्यावर्त्यमिति १ पु॰ पा॰ । ४ मवच्छिन्नात्मेति २ पु॰ पा॰ । ५ सत्ताकत्वमिति १ पु॰ पा॰ । ६ यद्रूपं तत्स्वरूपमिति २ पु॰ पा॰ ।

वासिद्धेरित्याशङ्क्याह। अध्यासेति। अध्यासस्य प्रवाहेण जन्म यस्मात्तत्तथानिर्दिष्टमध्यासस्य प्रवाहरूपेण जन्माध्यासप्रवाहजन्म, तेन हेतुनेति विग्रहो वा । अध्यासस्योपादानात्मतासिद्धेः तस्माज्जन्माऽनुपपत्तेस्तदात्मत्वमित्यर्थः । प्रवाहरूपेणापि अनादित्वं घटयितुं शक्यतइत्याशयेनोक्तं प्रवाहेति । अन्यथा१.२।१२ मिथ्यार्थाऽवभासाऽनुपपत्तेरित्यत्र हेतोर्वक्ष्यमाणत्वादवश्यमेषेति पदद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्याह। अवश्यमिति। प्रमाणान्तरस्याऽभिधीयमानत्वान्न वैयर्थ्यं, तत्रावश्यमिति पदादनुमानं सूचितम् । एषेति प्रत्यक्षमिति प्रमाणद्वयत्व[१]माहेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षस्य ज्यैष्ठ्यात्प्रथमं तदाह। प्रत्यक्षमिति । अहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयत्वेन मामन्यं च न जानामीत्यात्माऽनात्मकर्मकाऽबोधाश्रयत्वेनात्मन्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादज्ञानस्य सत्त्वमनात्मनस्त्वज्ञानकर्मत्वमनुभवमवलम्ब्योक्तं न वस्तुत इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्याऽभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न भावरूपाऽविद्यासिद्धिरित्याह । ननु ज्ञानेति । विमतो नाऽभावविषयः अपरोक्षत्वादहं दुःखीति प्रत्ययवदित्यनुमानविरोधान्नाऽभावविषयत्वं तस्येत्याह । नाऽपरोक्षेति । विपक्षे बाधकाऽभावा[२]दप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य किमेतत् षष्ठप्रमाणवादिनां चोद्यम्, उत प्रत्यक्षाऽभाववादिनां? तत्राद्यं दूषयति। अभावस्येति । योग्यत्वे सति अनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणविषयत्वेनाऽभावस्य पारोक्ष्यम्, ततश्चाऽभावप्रत्ययस्याऽपरोक्षत्वभङ्गो बाध इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । प्रत्यक्षेति। कथमसंभव१.२।१८ इति शङ्कायां किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाऽभावमनुभवति,

---

१ प्रमाणरूपवत्तामिति २ पु॰ पा॰ ।

२ बाधाऽभावादिति २ पु॰ पा॰ ।

उताऽननुभूयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । मयीति । द्वितीयं दूषयति ।
१२।२० अनवगतइति । धर्म्यादिप्रतिपत्तौ ज्ञानाऽभावो ऽनुभूयते न धर्माद्यप्रतिपत्तौ इत्यर्थः । धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतिपत्तिकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य सुतरामिति । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्युक्तं दोषं षष्ठप्रमाणवादिमते ऽतिदिशति । षष्ठप्रमाणेति । मतान्तरेप्येतत्तुल्यमित्याह । फलेति । अर्थेन सहाऽनुभूयमानत्वादपि अज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्याह । इहेति । लोके त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानमनुभूय प्रवर्ततइति सम्बन्धः ।

अर्थे विज्ञाते ऽपि तद्गतसंख्याज्ञानाऽभावाभिप्रायेण व्यपदेशसंभव इत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह । संख्यामिति । संख्यायां संख्यान्तराऽभावात्संख्यां न जानामीत्युक्तेः संख्याज्ञानाऽभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः । तत्रापि परोक्षतया ज्ञाते अपरोक्षज्ञानाऽभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य नित्यपरोक्षाऽपूर्वादौ व्यपदेशस्याऽपरोक्षज्ञानाऽभावाभिप्रायत्वाऽनुपपत्तेर्मैवमित्याह । शास्त्रेति । जानन्नेव न जानामीति ब्रूते परपरीक्षार्थं न त्वज्ञानसंभवादित्याशङ्क्य श्रवणगुरुशुश्रूषाद्यनुपपत्त्या तत्राऽज्ञानं कल्प्यतइत्याह । तच्छ्रवणादाविति । अर्थज्ञानतदभावयोर्यथा न समकालत्वं तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमकालीनम् एतदज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववत्[१]
१२।२४ दित्याशङ्क्याऽप्रयोजकत्वेन परिहरति । भावरूपाऽज्ञानेति । भावाऽभावयोः खल्वेककालत्वं विरुद्धं न तु भावयोः; न हि घटभावे पटभावाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमकालीनम्, एतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वात् एतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशङ्क्य किं

१ एतज्ज्ञानप्रागभाववदिति २ पु० पा० ।

ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्ष्यते, उत साक्षी? नाद्यः। सिद्धसाध्यत्वा[1]-दित्यभिप्रेत्य द्वितीये ऽसिद्धिमाह । न चेति । विमतं नाज्ञान- १.२।२५ निवर्तकं तत्स्फोरकत्वात् यद् यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं, यथा घट-ज्ञानमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । न हीति । घटज्ञानेन घट-स्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते । नन्विति । किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषितमऽज्ञानं भासयति, उत केवलम्? नाद्यः, विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात् । अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यात् । नेतरो, ऽज्ञानमित्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

केवलस्य साक्षि[2]वेद्यत्वाभावे ऽपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्य-त्वादज्ञानस्फोरकत्वं सिद्धमित्याह । उच्यतइति । न च प्र-माणवैयर्थ्यमपीत्याह । तत्र ज्ञाततयेति । प्रमाणानां ज्ञातताज-नकत्वात् न वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वा-भावे ऽपि विशिष्टस्यापि न साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । के-वलपरमाणोर्मानसप्रत्यक्षत्वाऽभावे ऽपि परमाणुमहं न जानामी-ति ज्ञानविशेषणतया प्रत्यक्षविषयत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञातता-विशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वे विषयत्वाऽविशेषाद-ज्ञाततविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वमित्याशङ्क्याह । अन्यस्त्विति । अज्ञातताया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा, नापि तद्बोधने, विरोधात् । तस्मात्साक्षात्साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निगमयति । इतीति । धर्मिप्रतियोगिप्रतिप-न्यप्रतिपत्त्योर्न ज्ञानाऽभावप्रतिपत्तिरित्युपपत्तिशब्दार्थः ।

अवश्यपदसूचितमनुमानमाह । अनुमानमपीति । सा- १.३।५

---

१ सिद्धसाधनत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

२ केवलसाक्षीति १ पु॰ पा॰ ।

ध्यविशेषोपादानेन सिद्धस्य धर्मीविशेषस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तं द्रष्टव्यम् । वस्तुपूर्वकमित्युक्ते आत्मवस्तुपूर्वकतया ऽर्थान्तरत्वं, तदर्थं वस्त्वन्तरेति । चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । अदृष्टादिकं व्यावर्तयति स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्यावृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ विषयेणार्थान्तरता, तदर्थं स्वविषयावरणेति । स्वविषयावरकान्धकारव्यावृत्त्यर्थं स्वनिवर्त्येति । विषयगताज्ञातताव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयति वस्त्वन्तरेति । धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारव्यावृत्त्यर्थमप्रकाशितेति । अर्थपदं तु स्पष्टीकरणार्थम् । मध्यवर्तिप्रदीपप्रभायां साध्यसाधनवैधुर्यपरिहाराय प्रथमेति विशेषणम् । सवितृकिरणव्याप्तप्रदेशस्थप्रदीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थम् अन्धकारइति ।

१.३।६

किमनात्मज्ञानं धर्मि, उत आत्मज्ञानं धर्मि? नाद्यो, ऽनात्मावरकस्याऽज्ञानस्यानङ्गीकारात् । तत्साधने बाधापातात् । न द्वितीयः । अनात्मज्ञाने व्यभिचारात् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं च किमप्रकाशितार्थप्रकाशकर्तृत्वम्, उत करणत्वम्? नाद्यो ऽसिद्धेः साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयो, ऽत एव । ततो यत्किंचिदेतदिति केचित् । प्रतिपन्नस्यात्मज्ञानस्याऽनात्मज्ञानस्य च धर्मित्वमिति ब्रूमः । न च बाधापत्तिः । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रत्यक्षादिविषयत्वेनोपेयते तच्चाऽज्ञानावृतमिति कथं बाधः । न च हेतोर्दुर्निरूपत्वं, प्रकाशशब्देन तज्जन्यो व्यवहारो लक्ष्यते, ततश्चाऽप्रकाशितव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तस्य चोभयत्राऽनुगतत्वाच्चाऽसिद्ध्यादिरिति । अनुमाननिगमनार्थ इतिशब्दः ।

१३।७ प्रमेयमुपसंहरति । ततश्चेति । अविद्यायाः शक्तिमत्त्वा-

त्कथं शक्तिरित्यभिहित?मिति, तत्राह । शक्तिरिति । आत्मका- १.३।८
रणत्वनिर्वोढृत्वा[1]दात्मपरतन्त्रत्वाच्च शक्तिमत्यामपि शक्तिशब्द
उपचरित इत्यर्थः । बाह्यघटादेर्विषयत्वमाध्यात्मिकाहंकारस्य
चाश्रयत्वमनुभवमाश्रित्योक्तं बाह्याध्यात्मिकेष्विति । वस्तुतस्तु
अविद्यातत्स्वरूपानुबन्धीनीत्युक्तं, तदनुपपन्नम्, अनात्मतन्त्रत्वे
तदुपादानत्वविरोधादित्याशङ्क्य टीकार्थं स्पष्टयति । तत्स्वरूप-
मिति । तेषाम् अनात्मवस्तूनामात्मतत्त्वं स्वरूपमधिष्ठानत्वादा-
रोपितसर्पादेः रज्जुरिवेत्यर्थः । अनात्मविशिष्टात्मपारतन्त्र्यं
व्यावर्त्तयितुं सत्तामात्रेत्युक्तम् । प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यामविद्यासि-
द्धिस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षाऽभावादन्यथेति ग्रन्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य
प्रमाणान्तरपरतया व्याचष्टे । किं चेति । मिथ्यार्थतदवभासयो-
रनुपपत्तेरिति टीकार्थः ।

अहंकारादितदवभासयोर्मिथ्यात्वाऽसिद्धेः कथं तदनु-
पपत्त्या ज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । विशुद्धेति ।
ज्ञानस्यैवाऽध्यासो नाऽर्थस्येति मतं निरस्यति । अर्थज्ञानेति ।
निरालम्बनज्ञानाऽयोगादर्थो ऽप्यध्यस्त इत्यर्थः । समीचीन-
ज्ञानवद्यथार्थत्वान्नाऽध्यासत्वमित्याशङ्क्याह । मिथ्याभूतस्येति ।
आत्मनि शुक्तौ च प्रतीयमानस्याऽर्थस्य सत्यत्वाऽनुपपत्तेः
कल्पितत्वेन तज्ज्ञानमपि मिथ्येत्यर्थः । मिथ्याऽर्थावभासाऽनुपप-
त्त्या मिथ्याभूतमुपादानमेष्टव्यमित्युक्तं, तत्रान्यथोपपत्तिं निर-
स्यति । सत्योपादानत्वइति । मृज्जन्यस्य घटस्य मृदात्मतावत् १.३।१२
सत्योपादानस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः । किं तदुपादानं सादि,
उताऽनादि? नाद्यो ऽनवस्थानात् । न द्वितीयस्तत्र प्रमाणाऽभा-

१ कारणनिर्वोढृत्वादिति १ पु॰ पा॰ ।

वादित्याशङ्क्य कल्पनालाघवादनाद्येव तदित्याह । तस्यापी-
१.३।१५ति । तथापि कथमज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यच्चेति । आ-
त्मन्यावृत्त्यर्थं मिथ्येति । संसृष्टरूपेण तस्यापि मिथ्यात्वं, तदर्थं
स्वयमिति । प्रागभावं व्यावर्तयितुं मिथ्योपादानमिति विशे-
षणम् । अनादि भावरूपं ज्ञानापनोद्यमज्ञानमित्युक्तं भवति ।
स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । आत्मेति । अर्थापत्तिं निगमयति ।
इतीति । इतिशब्दो ऽन्यथोपपत्त्यभावपरामर्शार्थः । इत्युक्त-
मित्यत्र मिथ्यार्थावभासाऽनुपपत्तेरित्यत्रेति शेषः[1] ।

बाह्याऽऽध्यात्मिकेष्वित्यत्राऽनात्मनो ऽविद्याविषयत्वमुक्तं,
तदाक्षिपति । नन्वित्यादिना । विषयत्वाऽभावं दर्शयितुं वि-
षयलक्षणमाह । येनेति । अज्ञानजनिताऽऽवरणाऽतिशयशालि-
त्वादनात्मनो विषयत्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । अर्था-
ऽनुपपत्तेः, प्रयोजनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । आद्यं संग्रहवाक्यं वि-
वृणोति न तावदित्यारभ्य न च स्वयमित्यतः प्राक्तनग्र-
न्थेन । आवरणे किं प्रत्यक्षं मानम्, उताऽनुमान,माहो
अनुपपत्तिः? आद्ये ऽपि किमनात्मन्यधिगते आवरणमधिगम्य-
ते, अथ वा ऽनुपलब्धे? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न
तावदिति । नीलाऽवगमविरोधात्तत्राऽऽवरणं दुरधिगममित्य-
र्थः । द्वितीयं प्रत्याह । अनवगतइति । नीलप्रतिपत्तिं विना
तत्राऽऽवरणं नाऽनुभूयतइत्यर्थः । अशक्यश्चानुभव इत्याह ।
१.३।२०नतरामिति । द्वितीयमुत्थापयति । नन्ववगतइति । विमतं
पूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात् संमतवदित्यनुमानादावरणसिद्धि-
रित्यर्थः । किमिदानीमवगतत्वमात्रं हेतुः, उत इदानीमेवा-

---

१ मथ्याभासानुपपत्तेति शेष इति २ पु॰ पा॰ ।

वगतत्वम्? नाद्य इत्याह । न धारावाहिकेति । धारावाहिक- १.३।२१
ज्ञानगम्ये इदानीमवगतत्वमस्ति न पूर्वमावृतत्वमिति तत्र व्य-
भिचारः[1] । न च तत्राप्युत्तरकालवैशिष्ट्यस्य प्रागज्ञातत्वान्न
व्यभिचार इति शङ्क्यम्, विशेषणभूतार्थे व्यभिचारादित्यर्थः ।
द्वितीयमुत्थापयति । नन्विदानीमेवेति । असिद्धो हेतुरित्याह ।
न पूर्वेति । इदानीमेवाऽवगतत्वे सिद्धे प्रागनधिगतत्वं[2] सिद्ध्य-
ति, तत्सिद्धाविदानीमेवावगतत्वसिद्धिरितीतरेतराऽऽश्रयाद्धेत्व-
सिद्धिरित्यर्थः । तृतीयमनुवदति । ननु पूर्वाऽपरेति । पूर्वाऽप-
रकालसंबन्धविषयिणी तावत्प्रत्यभिज्ञा दृष्टा, सा च मध्ये
ऽनवगतिमन्तरेण नोपपद्यते, अन्यथा तत्रापि प्रत्यभिज्ञा स्या-
दित्यर्थः। अन्यथोपपत्त्या परिहरति । न प्रत्यभिज्ञेति । धारावाहि-
कज्ञानगम्ये आत्मनि पूर्वापरसम्बन्धिविषय[3]प्रत्यभिज्ञादर्शना-
त् सदावगते आत्मन्यपीति योजना ।

अर्थापत्त्यन्तरमुद्भावयति । मध्यइति । ज्ञानजन्या स्मृ- १.१।२०
तिर्ज्ञानस्मृतिस्तस्या अभावादिति विग्रहः । (पूर्वोत्तरकालयोर-
नुभूतस्य स्मरणान्मध्यवर्तिनश्चाऽस्मरणान्मध्ये ऽनवगतिरन्य-
था तत्रापि स्मरणं स्यादित्यर्थः।)[4] अनवगत्यभावेपि स्मृत्यभा-
वसंभवशङ्कां[5] व्यावर्तयितुं ज्ञानेति विशेषणम् । अवगत्यङ्गीकृ-
तौ तद्विनाशे संस्कारस्याऽवश्यंभावात्तन्मूला स्मृतिः स्यान्न
च सेत्यनवगतिरित्यर्थः । अस्मरणमन्यथोपपन्नमित्याह । नाव-

---

१ व्यभिचारत्वादिति १ पु॰ पा॰ ।

२ प्रागवगतत्वमिति २ पु॰ पा॰ । ३ संबन्धिविषयेति नास्ति २ पु॰ ।

४ एतन्मध्यगो ग्रन्थः कुण्डलितः २ पु॰ ।

५ अभावशङ्कामिति २ पु॰ पा॰ ।

गतइति । पथिपतितोपलब्धतृणादिवदस्मरणसंभव इत्यर्थः ।
१.४।२ अनुभूयमानमावरणं कथं युक्तितो निरस्यते? इति शङ्कते। तथापीति । प्रतीतिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि प्रतीत्यनुसारेण प्रत्येतव्यमप्याश्रीयतामित्याशङ्कयाह । विषयैरिति । अर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः प्रमाणेनाऽनवगतेः प्रतिपत्तुमयोग्यत्वात्साक्षिणा स्वाध्यस्ता ऽनवगतिरनुभूयतइति न त्वदिष्टसिद्धिः । न च घटो ज्ञात इत्यनुभवाऽनुपपत्तिः । लौहित्यमुखयोः[1] स्फटिकाऽचलप्रतिबिम्बितयोः परस्परसंबन्धो यथा भासते[2] लोहितं मुखमिति तथा ऽज्ञानाऽनात्मनोरात्मन्यध्यासात् परस्परसंबन्धप्रतिभासोपपत्तिरित्यर्थः । मानत आवरणाऽप्रतिपत्तावपि साक्षितस्तत्प्रतिपत्तिसंभवादर्थो ऽनवगत इति प्रतिपत्तेर्मुख्यत्वमित्याशङ्कयाह । न चाऽध्यस्तस्येति ।

आवरणभङ्गमन्तरेणाऽर्थप्रतिपत्त्ययोगात्तद्भङ्गो वक्तव्यः, स च किं प्रमाणा,दुत साक्षिणो? नाद्य इत्याह। द्विचन्द्रादिवदिति। न द्वितीयः । साक्ष्यधीनसिद्धितया तन्निवर्त्यत्वाऽयोगादित्यर्थः। मानाऽसंभवसमर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति । अर्थाऽनुपपत्तेरित्येतत्प्रपञ्चयति । न चेति । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाऽऽधायिनः साधनस्य साधनन्यायाऽतिपातन्यायादावृतरूपे ऽनात्मन्यज्ञानमावरणलक्षणमतिशयं कथमादध्यादित्यभिप्रायः ।

१.४।५ विषयलक्षणविधुरतामुपपाद्याऽविषयत्वमुपसंहरति। तस्मादिति । विमतं नाऽज्ञानविषयस्तज्जनिताऽतिशयाऽनाधारत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्युक्ते सिद्धसाधनमेतदित्याह । तत्राहेति । तत्र

---

१ लोहितमुखयोरिति १ पु॰ पा॰ ।

२ प्रतिभासते इति २ पु॰ पा॰ ।

तत्स्वरूपं चेति तत्स्वरूपं, तस्याऽवभासस्तथोक्तस्तमिति वि-
ग्रहः । अज्ञानात्मकं यत्स्वरूपमनात्मवस्तु तस्याऽवभासम-
विद्या न प्रतिबध्नाति । तत्र हेतुमाह । जडेष्विति । अ- १.४।६
चिद्रूपत्वेन तत्र प्रकाशाऽप्रसक्तेर्न तत्प्रतिबन्ध इत्यर्थः । चश-
ब्दो ऽवधारणार्थः, नैव प्रतिबध्नातीति । कथं तर्ह्यनात्मविषय-
त्वं[1] निर्दिष्टमिति शङ्कते । किं त्विति । आवरणाऽनाधाने ऽप्यज्ञा-
नस्य विक्षेपहेतुत्वादनात्मविषयत्वं युक्तमित्याह । अन्यदेवेति ।
रूपान्तराऽवभासहेतुरित्यत्र वक्ष्यतइत्यर्थः । अनात्मनः स्वत
आवृतस्वरूपत्वे संप्रत्यज्ञात इति व्यवहाराऽनुपपत्तेरज्ञातत्वम-
न्यनिमित्तं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽन्यथोपपत्तेर्मैवमित्याह । त-
त्रेति । अनात्मविषयाऽन्तःकरणपरिणामाऽनुदयलक्षणवैक-
ल्यादित्यर्थः । शङ्कान्तरनिरासपरो वा ऽयं ग्रन्थ इत्याह । अथ
वेति । किं तच्छङ्कान्तरं? तत्राह । चैतन्येति । स्वतः प्रकाशाऽप्र-
सक्तावपि नित्यचैतन्यसान्निध्यात् प्रकाशप्रतिबन्धलक्षणकृत्य-
संभवात्कथं नाऽज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ।

प्रमाणवैकल्यादित्यत्र प्रमाणशब्देन किं वृत्तिज्ञानं विव-
क्षित, मुताऽऽत्मस्वरूपम्? आद्ये प्रश्नप्रतिवचनयोर्व्यधिकरणता,
द्वितीये तस्याऽनित्यत्वेन वैकल्यादित्यसंगतमित्याशङ्क्याह ।
अनात्मेति । प्रमाणस्य, साधकस्येति यावत् । चैतन्यस्य नित्य-
त्वेन वैकल्याऽनुपपत्तिमुक्तां धुनीते । आवरणादिति । अना- १.४।११
वृतचैतन्यस्य विषयसाधकत्वात्तदावरणाद्विषयाऽनवगत्युपपत्ते-
र्न[2] पृथगावरणकल्पनमित्यर्थः ।

---

१ अनात्मनो विषयत्वमिति १ पु॰ पा॰ ।

२ पृथगिति नास्ति २ पु॰ ।

१४।१२ टीकागतचशब्दार्थमाह । इतश्चेति । आत्मावरकाऽज्ञाने सत्यपि तत्प्रतिपत्तिवदनात्मावरकाज्ञानमिति मते ऽपि तत्प्रतीतिः[1] किं न स्या?दित्याशङ्क्याऽस्मन्मते यदावृतं तन्न प्रतिभाति, यद्भाति तन्नावृतमिति युज्यते, त्वन्मते तु न तथा, ऽनात्मप्रथायामप्यज्ञानस्य तदावरकत्वादित्याह । यद्यात्मेति । अस्त्वज्ञाननिवृत्तिः, को दोष इति चेत्? तत्र वक्तव्यं, किमनात्मावरक[2]मज्ञानमेक,मुत नानेति? । तत्राद्यं दूषयति । अतः सत्यामेवेति । त्रिष्वपि कालेष्वात्मन्यविद्यायां सत्यामेव विषयप्रतिभासदर्शनान्नाऽज्ञाननिवृत्तिर्युक्तेति योजना । रजतप्रतिभासात् प्राक्कारणत्वेन तत्समये तत्स्थितिहेतुत्वेनोत्तरत्र विपर्ययान्तरजकत्वेनेति त्रिकालवर्त्तित्वमविद्याया इति न विषयज्ञानान्निवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । अत इत्येतन्नाऽनात्मावरणमित्यनेन संबध्यते । द्वितीयमनुवदति । ननु शुक्तिकेति । अन्यदेवेत्यत्राऽन्यदेवेति वीप्सा द्रष्टव्या । अतश्च ज्ञानेनाऽऽवरणभङ्गे विषयप्रतिभासो ऽविद्यान्तरात्तु विपर्ययान्तरोदयश्चाऽविरुद्ध इत्यर्थः । न चाऽऽवरणनिवृत्तौ शुक्तिप्रतिपत्तिवदात्मतत्त्वप्रतिपत्तिरपि स्यादित्यपि शङ्क्यमित्याह । अन्यच्चेति । कल्पनागौरवप्रसङ्गान्नेयं कल्पना शोभां बिभर्त्तीत्याह । तन्नेति । विषयाऽग्रहण-

१५।१८व्यवहाराऽनुपपत्त्या[3] तत्राप्यावरणकल्पनमित्याशङ्क्याह । विषयेति । वृत्त्यनुदयाच्चैतन्याऽऽवरणाच्च विषयग्रहणोपपत्तिरित्यर्थः ।

अनात्मनो ज्ञानविषयत्वं निराकुर्वतः पूर्वाऽपरपराहतिः

---

१ प्रतिपत्तिरिति २ पु॰ पा॰ ।

२ किमात्माऽनात्मावरकमिति १ पु॰ पा॰ ।

३ व्यवहाराऽन्यथाऽनुपपत्त्येति २ पु॰ पा॰ ।

स्यादिति शङ्कते । किं च तर्हीति । अज्ञानस्य तत्राऽतिशया-
न्तरजनकत्वात्तद्विषयत्वाऽभिधानं युक्तमित्याह । तदाहेति । १४।२०
शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वे ऽपि कथं रूपान्तराऽवभास-
जनकत्व?[1]मिति चेत्तत्र वक्तव्यं, किमनाच्छादकत्वाद्विपर्ययजन-
कत्वाऽभावः साध्यते, आहो विपर्ययहेतुत्वं तदाच्छादकत्व?मिति,
तत्राद्यं निराकरोति । हेतुरेवेति । शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वे-
पि विपर्ययहेतुत्वं घटते, शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽऽवरकत्वाच्छु-
क्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयप्रमाणोदयेनाऽऽवरणे निवृत्ते विपर्ययनि-
वृत्तिप्रसिद्धेः । अतस्तदावरणेन विपर्ययजनकत्वं युक्तमित्यर्थः ।
विमतं शुक्त्याच्छादकं तत्र विक्षेपहेतुत्वात् यो यत्र विक्षेपहेतुः
स तदाच्छादको यथा चैतन्यस्येत्याशङ्क्य परिहरति । केवल-
मिति । आच्छादकत्वाभावे ऽप्युक्तविधया विपर्ययजनकत्वो-
पपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्यर्थः ।

आत्माऽऽवरकमज्ञानमनात्मनि विक्षेपं जनयतीत्युक्तं, तदा-
क्षिपति । नन्वत्रापीति । अनात्मावरकत्वाऽनङ्गीकारात् कथम-
नुपपत्तिसाम्य?मिति शङ्कते । कथमिति । पूर्वोक्ताऽनुपपत्त्यभावे
ऽप्यनुपपत्त्यन्तरं दर्शयितुमद्वैतमतं दर्शयति । शुक्तिकाज्ञानमिति ।
अस्तु को दोष? इत्यत्राह । तत्रेति । अज्ञानस्याऽनुभूयमानत्वात्
कथं तत्प्रतिक्षेप इत्याशङ्क्याह । अत इति । एकाऽज्ञानवादे
तन्निवृत्तावज्ञानान्तराऽननुभवप्रसङ्गो ऽतःशब्दार्थः । कल्पनागौ-
रवप्रसङ्गान्न भेदकल्पनेत्याशङ्क्याह । अध्यासस्येति । मिथ्याभूतस्य
सत्योपादानताऽनुपपत्तेर्नायं पक्षः सधुरित्याशङ्क्याह । उपादा- १४।२४
नेति । ज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्त्यनिवृत्त्योरपि नाऽनुपपत्तिरित्याह ।

---

[1] अवभासकत्वमिति २ पु° पा° ।

उच्यतइति । अनिवृत्तौ तावद्दोषाऽभावमाह । अस्मिन्पक्षइति ।

तर्हि सविलासाऽज्ञाननिवृत्तेर्बाधकत्वं कथं घटते? इत्याशङ्क्य १.८।१ पक्षान्तरमाह । अथ वेति । 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यादिवाक्यात् कल्पनालाघवाऽनुगृहीतान्मूलाज्ञानमेकमेष्टव्यं, तस्य चाऽनन्ता अवस्थाः कल्प्यन्ते व्यवहारनिर्वाहाय, तत्र च कारणत्रितयाऽनुरोधेन काचिदवस्था रजताद्याकारेण विवर्तते, तस्यां चाऽधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्तायां विपर्यासनिवृत्तिरिति न किंचनाऽवद्यमिति द्रष्टव्यम् ।

उपादाननिवृत्तिमन्तरेणोपादेयनिवृत्तिपक्षे ऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चोदयति । कथं पुनरिति । न च ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यदृष्टावपि 'तरत्यविद्यां विततां'मित्यादिवाक्यात् ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । शास्त्रस्यापि दृष्टाऽनुसारेणाऽज्ञाननिवृत्तिबोधकताऽभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह । दृष्टद्वारेणेति । ज्ञानस्य विरोधिनिवर्तकताया लोके दृष्टत्वादज्ञानस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वात्तन्निवर्त्यता घटतइत्याह । नैष इति । नीलार्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योस्तत्राऽऽवरणस्य दुरधिगमत्ववत् विक्षेपस्यापि दुरधिगमत्वमाधिष्ठाने प्रतिपन्ने विपर्ययस्यैवाऽभावादनधिगतिरधिष्ठाने ऽनधिगते न तत्र विक्षेपाधिगतिरित्याशङ्क्याह। न चाऽऽवरणेति । अधिष्ठानसामान्याऽऽकारसंघट्टिततया रूपान्तरं भ्रान्त्या ऽधिगम्यते, तद्विशेषबोधस्य भ्रमविरोधित्वादिति कुत आवरणपक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अनात्मवदात्मनो ऽज्ञानविषयत्वाऽनुपपत्तिस्तज्जनिताऽतिशयाऽनिरूपणादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । अज्ञानैक्येपीत्यर्थः । १.८।७ अनात्माऽऽवरणं विना तत्र विक्षेपसंभवेपि इति वा । अज्ञानं निमित्तं यस्य तदज्ञाननिमित्तम् । आवरणं च तत्कृत्यं चेत्या-

वरणकृत्यम् । नन्वनात्मनि प्रकाशाऽप्रसक्तया ऽऽवरणानुपपत्ता- १८।८
वप्यात्मनि स्फुरद्रूपे आवरणं संभवतीति चोदयति । कथमि-
ति । तत्र वक्तव्यं, किमावरणं प्रकाशनाश, उत तत्कार्यप्रतिब-
न्ध? इति विकल्प्याद्यं दूषयति । न तावदिति । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यत' इति स्वरूपाऽनपायप्रतिपत्तेः स्वरूपवि-
नाशआत्मनो ऽपि विनाशप्रसङ्गाच्च नाऽऽद्यः पक्षो युक्त इत्यर्थः ।
द्वितीयं निरस्यति । नापीति । विषयस्य स्फुरणं कार्यं वि-
षयाऽवभासात्मनोत्पन्नत्वान्न तत्प्रतिबन्धुं शक्यते इत्यर्थः । नयना-
दिकारकाणां सहकारिप्रतीक्षया कार्यकरत्ववत् ज्ञानस्यापि
कार्यजनने कारकत्वात्सहकार्यपेक्षा, ततश्च प्रतिबन्धसम्भव इति
शङ्कां व्यावर्तयति । प्रतीक्षेति । ज्ञानस्य कारकत्वे सहकार्य्य-
पेक्षा, तदेवाऽसिद्धं, कार्यं कुर्वाणं कारकमित्युच्यते, न चेद-
मर्थाश्रयमतिशयमादधाति, प्रध्वस्तादिषु तदसम्भवादित्यर्थः ।
आवरणाऽसम्भवफलमाह । तस्मादिति ।

ननु प्रत्यक्षादिना ऽज्ञानमसाधि, अतः कथमाक्षेप? इति,
तत्राह । अनुपयोगादिति । नाऽज्ञानमदृष्टार्थं किं त्वावरणार्थं,
तच्चोक्तविधया दुर्निरूपमिति कथमज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । आवर-
णाऽभावे नित्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् तदेष्टव्यमिति समाधत्ते । त-
त्राहेति । आवरणदुर्निरूपत्वे चोदिते तत्प्रतिसमाधेयम्, न च
प्रतिसमाधीयते । न चा[1]ऽनवभासस्याऽऽवरणकल्पकत्वं, पुरु-
षान्तरसंवेदने व्यभिचारात्; प्रत्यगात्मनीति[2] विशेषणकृत्यं
च न पश्याम इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अयमर्थ इति । नास्ति न१९।१२
प्रकाशते चेति योयमात्मालम्बनो व्यवहारः स आत्मन्यावर-

१ न च तदिति २ पु॰ पा॰ । २ इत्यादीति २ पु॰ पा॰ ।

णमन्तरेण नोपपद्यत[1]इति सम्बन्धः । नैवंविधो व्यवहारो ऽस्य-
हमिति सत्तास्फूर्तिदर्शनादित्याशङ्क्य कर्माद्यात्मकव्यवहारे ऽप्य-
१.८।१४शनायाद्यतीतात्मनि नैवंविधो व्यवहार इत्याह । आत्मतत्त्वेति ।
आवरणमन्तरेणापि पुरुषान्तरसंवेदनवत् तथाऽव्यवहारोपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । अस्ति प्रकाशतइति । अभावस्यावरकत्वं व्या-
वर्त्तयितुं भावरूपेणेत्युक्तम् । आवरणाऽभावे ऽप्येवंविधो व्य-
वहारः किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सति पुष्कलकारणइत्या-
दिना[2] । सन्निहिते ऽप्यर्थे कुड्यादिना ऽऽवृते प्रकाशतइति व्यव-
हाराऽभावस्तदर्थमसति चेति । एवमपीन्द्रियसंयोगाद्यभावे नै-
तादृशो व्यवहारस्तदर्थमाह । सति पुष्कलेति । इन्द्रियसंयोग-
मात्रं पुष्कलकारणशब्दार्थः । मा भूत् तर्हि व्यवहार इत्याशङ्क्य
तस्योपलभ्यमानत्वादावरणं कल्प्यमित्याह । अत इति । अ-
नुमानं वेत्यस्यायमर्थः । विमतो व्यवहारो भावरूपाऽज्ञानप्रयुक्ता-
वरणनिमित्तः । अस्ति प्रकाशतइति व्यवहारपुष्कलकारणे सति
तद्विपरीतव्यवहारत्वात् । यन्नैवं न तदेवं, यथा ऽस्ति प्रकाशते
घट इति व्यवहार इति ।

एवं तात्पर्य[3]मभिधाय अक्षरार्थं दर्शयति । तत्सिद्ध्यर्थमि-
त्यादिना प्रत्यक्चितीत्यन्तेन ग्रन्थेन । विशेषणवैयर्थ्यमित्युक्तं,
तन्निरस्यति । तत्सिद्ध्यर्थमिति । अर्थापत्त्यनुमाने तच्छब्दार्थः ।
जडे वस्तु[4]न्यनवभासो ऽग्रहणनिमित्तो न तथा ऽऽत्मनि स्वप्र-
१.८।१५काशत्वादित्यर्थः । आवरणं दुर्निरूपमित्युक्तमनुवदति । किं त-
र्हीति । अनवभास एव दुर्निरूप इति तत्राह । नास्तीति । यो-

१ न संभवतीति २ पु॰ पा॰ । २ इत्यादिनेतीति २ पु॰ पा॰ ।
३ तात्पर्यार्थमिति २ पु॰ पा॰ । ४ जडवस्तुनीति १ पु॰ पा॰ ।

ग्यतायाः कल्पकमाह । व्यवहारेति । अनात्मनि प्रतिबन्धमन्तरेण विक्षेपवदात्मनि[1] विक्षेपो ऽस्तु, किं प्रतिबन्धेनेत्याशङ्क्याऽनवच्छिन्नसंविद्रूपाऽऽनन्दात्मनि प्रतिबन्धं विना विक्षेप एव नोल्लसति। अन्यत्र स्वत एव प्रतिबद्धत्वान्न प्रतिबन्धापेक्षेत्याह । न चेति ।१.५।२१

आत्मा स्फुरद्रूप आवृत इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य किमावरणप्रतीतिर्निरस्यते, उत[2] यौक्तिकत्वं? नान्त्यो ऽङ्गीकृतेरित्याह। अविद्येति । चशब्देनाऽप्रतीतिपक्षं निरस्यति । अहमज्ञो मामन्यं च[3] न जानामीत्यावरणाऽनुभवान्न तन्निरास इत्यर्थः । स्वयंप्रकाशे ऽपि पुरुषान्तरसंवेदने यथा ऽग्रहणं तद्वदत्रापीत्याह । ननु प्रमाणेति । तत्र भिन्नत्वात् प्रमाणवैकल्यादग्रहणं युक्तम्, अत्र तु ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वान्नैवमित्याह[4] । नेत्याहेति । अज्ञानादन्यद् निमित्तं यस्य न विद्यते तदनन्यनिमित्तं, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुक्तां निरस्यति । अत इति । निमित्तान्तरदुर्निरूपत्वमतःशब्दार्थः । कुड्यादेरपि व्यवधायकत्वदर्शनात् कथमज्ञानमेव व्यवधायकं ? तत्राह । मूर्त्तेति । ब्रह्मणः प्रत्यक्स्वरूपत्वान्न मूर्त्तद्रव्यं तद्व्यवधायकमित्यर्थः ।

तथापि कथं भावरूपाऽज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अत इति । भावरूपेणेत्यत्र तात्पर्यार्थः कथितः, अत्र त्वक्षरार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् । अज्ञानशब्दार्थपर्यालोचनया ऽग्रहणाद्येवाऽज्ञानमिति शङ्कते । नन्वग्रहणेति । अज्ञानमित्यत्र नञः किमभावोऽर्थः, उत तद्विरोधी, आहो तदन्यः? आद्ये ग्रहणाऽभावः स्यादित्याह । अग्रहणेति । द्वितीये ग्रहणनिवर्त्यभ्रान्तिज्ञानमेव १.६।३

---

१ आत्मनीति नास्ति १ पु० । २ निरस्यति, अथ वेति २ पु० पा० ।
३ अन्यं चेति नास्ति २ पु० । ४ इति परिहरतीति २ पु० पा० ।

स्यादित्याह । मिथ्याज्ञानेति । तृतीये संस्कारः स्यादित्याह । तत्संस्कारेति । आवरणाऽनुपपत्त्या ग्रहणादिविलक्षणं ग्रहणनिवर्त्यमज्ञानमित्याशङ्कयाऽन्यथोपपत्तिमाह । तएवेति । विक्षेपहेतुत्वमपि तेषामेवेति चशब्दार्थः । अज्ञानशब्दस्याऽन्यथाव्युत्पत्तेर्मैवमित्याह । नेत्याहेति । संस्कारमात्रमेव शेषो यस्याऽज्ञानस्य तत्संस्कारमात्रशेषमित्यज्ञानाऽभावः प्रतीयतइत्याह[1] । तत्रापीति । अहंकारादिविक्षेपस्य[2] विपरीतरूपस्य संस्कारमात्रस्य शेषो यस्मिन् तत्तथोक्तं, शेषशब्दो भावप्रधानः । तच्छेषत्वं यथा स्यात्तथा सुषुप्त्यादौ स्थित्वा जागरादौ कर्म[3]वशाद्विक्षेपरूपेण प्रादुर्भवति, ततश्चाऽनवभासविक्षेपहेत्वज्ञानमेष्टव्यम् । इतरथा संस्कारमात्राद्विक्षेपप्रादुर्भावाऽसम्भवात् सुषुप्त्यादौ मुक्त्यापत्तेश्चेति टीकार्थः ।

सुषुप्त्यादावज्ञानस्य कल्पकाऽभावात्कथं तत्राऽवस्थानमिति टीकार्थाऽनभिज्ञः शङ्कते । कथमिति । ब्रह्माऽनवभासाऽनुपपत्त्या तत्राऽज्ञानसिद्धिः । न चान्यथासिद्धिः । तथा हि, किं भिन्नत्वादनवभासः, उत मिथ्याज्ञानादाहो तत्संस्कारादथ वा ग्रहणात्, किं वा कर्मणः, उताऽन्यस्मादिति विकल्प्याद्यं निरस्यति । न तावदिति । न चाऽनन्यनिमित्तत्वादित्यत्रास्य कल्पस्य निरस्तत्वात् पुनस्तन्निरसनमनुपपन्नमिति शङ्क्यं, मतभेदेन पुनर्निराससम्भवादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । सुषुप्तेः सर्वकार्यप्रविलयरूपत्वात्तत्र मिथ्याज्ञानाऽभाव इत्यर्थः । तृतीयं दूषयति । नापि तत्संस्कारेति । प्रतिबन्धकत्वाऽभावे[4] हेतुमाह । सत्स्वपीति । विमतो न तत्त्वावभासप्रतिबन्धकः सं-

१ इत्याशङ्क्याहेति २ पु॰ पा॰ । २ विक्षेपरूपस्येति २ पु॰ पा॰ । ३ कर्मादीति २ पु॰ पा॰ । ४ प्रतिबन्धकाभावे इति १ पु॰ पा॰ ।

स्कारत्वात् रजतभ्रमसंस्कारवदित्यर्थः । चतुर्थं दूषयति । नाऽप्यग्रहणेति । किमग्रहणं स्वरूपग्रहणस्याऽभावः, उत आगन्तुकस्य? नाद्य इत्याह । स्वरूपेति । स्वरूपइति हेतुगर्भ-विशेषणम् । द्वितीयं प्रत्याह । स्वयंप्रकाशमानइति । कादाचित्कग्रहणाभावे ऽप्यात्मनः स्फुरणान्न तस्य प्रतिबन्धत्वमित्यर्थः । पञ्चमं निरस्यति । नापीति । १.६।१०

अनवच्छिन्नाऽऽनन्दात्मचैतन्यस्याऽनवभासप्रसञ्जनामिष्टमिति शङ्कां निरस्यति । अणुमात्रस्येति । अज्ञानप्रतिबन्धे सत्यपि यथा चिन्मात्रावभासस्तत्र तथा कर्मप्रतिबन्धपक्षे ऽपीत्याशयेन शङ्कते । अज्ञानेपीति । वैषम्यान्नैतदित्याह । न तस्येति । अज्ञानस्य चित्प्रतिभास्यत्वा[1]न्न चित्प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । स्वयं विषयो यस्य चैतन्याऽवभासस्य स तथोक्तः । कर्मणामपि चिद्भास्यत्वान्न चित्प्रतिबधकत्वमित्याशङ्क्य किमेतत्त्वन्मतमाश्रित्योच्यते, उत मन्मत?मिति विकल्पाऽऽद्यं प्रत्याह । न चाऽज्ञानस्येति । फलोदयाऽनुपपत्तिगम्यत्वात्कर्मणामित्यर्थः[2] । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । न केवलं प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, अस्ति वैपरीत्ये मानमित्याह । संस्कारत्वादिति । विमतानि न प्रतिबन्धकानि संस्कारत्वात् भ्रान्तिसंस्कारवत् । न चाऽसिद्धिः, कर्मशब्देन यागादिसूक्ष्मरूपाऽभिधानादित्यर्थः । प्रतिबन्धकान्तरस्य चाऽनिरूपणादनादिभावरूपाऽज्ञानमेष्टव्यमित्याह । तस्मादिति । अखण्डतमोगुणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वान्न परिशेषादज्ञानसिद्धिरिति शङ्कते । ननु द्रव्यान्तरमिति । प्रमाणाऽभावान्मैवमित्याशङ्क्य 'ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युते'त्यु- १.६।१८

---

१ चिद्भास्यत्वादिति २ पु॰ पा॰ । २ कर्मणा ऽपीत्यर्थ इति १ पु॰ पा॰ ।

भयसिद्धस्य तमसः प्रतिबन्धकत्वसम्भवान्नाऽज्ञानकल्पनमित्या-
१.६।१८ह । किमज्ञानेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैवमित्याह । नैतदिति ।
द्रव्यान्तरं नित्यमनित्यं वा? नाद्य इत्याह । ब्रह्मेति । कुम्भप्रति-
पत्तिप्रतिबन्धकसंतमसध्वंसे कुम्भोपलम्भवत् प्रतिबन्धकभङ्गे[1]
ब्रह्मप्रतिपत्तिर्वक्तव्या, न च नित्यत्वे तद्भङ्गः सुकर[2] इत्यर्थः ।
द्वितीये ऽपि तत्किं कर्मणा निवर्त्यते, उत ज्ञानेनेति? नाद्यो
मानाभावात् अयुक्तेश्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । ज्ञानेति ।

तत्र स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं प्रतिक्षेप्तुं प्रमुत्थापयति ।
अत्रेति । भाट्टमताद्विशेषमाह । सर्वेति । पञ्चस्थलेष्वेव भेदाऽभे-
दौ भट्टमते, अस्य तु सर्वत्रेति विशेषः । जल्पने हेतुमाह ।
वेदान्तार्थेति । वेदान्तव्याख्यातृत्वात्तस्यापि संप्रदायवित्त्वं,
तत्राह । गहनेति । वेदान्तार्थश्चासौ गहनश्चेति वेदान्तार्थगह-
नस्तत्र संप्रदायहीन इत्यर्थः । वेदान्तार्थे गहनो यः संप्रदाय-
स्तद्धीन इति वा विग्रहः । तर्हि तज्जल्पननिरासप्रयासो मुधा,
तत्राह । दुर्जनेति । दुर्जनाः श्रौतस्मार्तमार्गाऽननुसारिणः । ज-
ल्पनमाह । न किलेति । संसारकार्याऽनुपपत्त्या ऽज्ञानं कल्प्यते,
इत्याशङ्क्य परमार्थत्वान्न तस्याऽज्ञानकार्यत्वमित्याह । सक-
लेति । ' सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ' इत्यादिवाक्यात्
सुषुप्तौ ब्रह्मभावप्रतिपत्तेर्नाऽज्ञानलक्षणं प्रतिबन्धकमस्ति, ततश्च
१.६।२३न तस्य संसारहेतुत्वमित्याह । अवस्थात्रये ऽपीति । ' एतं ब्र-
ह्मलोकं न विदन्ति' 'सति संपद्य न विदु'रिति चाऽज्ञानस्थिति-
प्रतिपत्तेर्वचनान्तरस्य च विक्षेपाऽभावाभिप्रायत्वादज्ञानस्य कथं
संसारहेतुत्वाऽभाव? इत्याशङ्क्याह । असंसारेति । संसारविमो-

---

१ भङ्गेनेति १ पु० पा० । २ सुगक इति २ पु० पा० ।

क्षात् प्रागविच्छिन्नमुत्तरकाले च विच्छिन्नमज्ञानं नेत्यर्थः । चित्प्रकाशस्याऽविरोधित्वात् जडप्रकाशस्य च सुतरामविरोधित्वान्नाऽज्ञाननिवृत्तिसम्भव इत्यर्थः ।

किं तर्ह्यनवभासनिमित्तमिति शङ्कते । किं त्विति । अ-१.६।२४ ग्रहाद्येवाऽनवभासनिमित्तमित्याह । भ्रान्तीति । चशब्दात्संस्कारस्याऽज्ञानत्वमुक्तम् । भ्रान्तेरज्ञानत्वे निरस्ते ऽर्थात्तत्संस्कारस्याऽज्ञानत्वं निरस्तं स्यादग्रहणं त्वयोग्यतया प्रतिषिद्धमित्यभिप्रेत्य भ्रान्तिं निरस्यति । अयं प्रष्टव्य इति । भिन्नाऽभिन्नविषयत्वेन सर्वप्रत्ययायाथार्थ्यान्न भ्रान्तिसिद्धिरिति किंशब्दार्थः ।

प्रश्नं[1] मत्वोत्तरमाह । अहंकारेति । सिद्धान्ती सोपहासमाशयमाविष्करोति । अहो इति । विस्मरणशीलत्वमाह । खण्ड इति । विमतं प्रमाणं भिन्नाऽभिन्नविषयत्वात् खण्डो गौरिति प्रत्ययवदित्यर्थः । विमतमप्रमाणं निषिध्यमानविषयत्वादिदं रजतमितिप्रत्ययवदित्यनुमानविरोधं शङ्कते । नाहमिति । निषिध्यमानविषयत्वमात्रं हेतु,रुत प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानविषयत्वम्? नाद्यो व्यभिचारादित्याह । तत्र नायमिति । द्वितीयमनुवदति । इदंरजतवदिति । इदमि प्रतिपन्नं रजतं तत्रैव निषिध्यते नेदं रजतमिति । यथा ऽऽत्मनि प्रतिपन्नं मनुष्यत्वं तस्मिन्निषिध्यतइति तस्य भ्रान्तित्वम् । खण्डो गौरित्यस्य तु तद्वैपरीत्यान्न भ्रान्तित्वमित्यर्थः । एषोपि हेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्याह । न खण्डो गौरिति । गोत्वोपाधौ प्रतिपन्नस्य १.७।४ खण्डस्य न तत्र निषेधः किं तु मुण्डे इति न तत्र व्यभिचार

---

१ पृष्टमिति २ पु° पा° ।

१.७।४ इत्याशङ्क्याह । नायं खण्ड इति । किं खण्डस्य केवलमुण्डे निषेधः, उत गोत्वोपहिते? नाद्यः । अप्रसक्तेः । इह भूतले घटो नेत्यन्यत्र भूतलसंसृष्टतया प्रतिपन्नस्य स्मर्यमाणस्याऽन्यत्र निषेधो दृष्टो न च खण्डः कदाचिदपि मुण्डे प्रसक्त इति कथं निषिध्यते? । द्वितीये गोत्वोपहिते मुण्डे खण्डस्य निषेधसमये विशेषणीभूतगोत्वे निषेधः समाश्रितः स्यात्, यथेदमि प्रतिपन्नमिदन्तोपहितशुक्तिव्यक्तौ निषिध्यते तद्वत् । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानविषयखण्डज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः । गोत्वमुपाधिर्यस्य व्यक्त्यन्तरस्य तद्गोत्वोपाधि, तस्मिन्निति विग्रहः । गोत्वमेवोपाधिर्गोत्वोपाधिस्तस्मिन्निति वा ।

१.७।५ अनुच्छिन्नव्यवहारत्वमुपाधिरिति चोदयति । तत्रेति । नायं खण्डो गौरिति निषेधप्रत्ययोत्तरकालमपि खण्डे गोव्यवहारो लक्ष्यते । न च तथा ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं मनुष्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिः साधु[1]रित्याह । तदहमिति । साक्षात्कारोत्तरकालमपि प्रारब्धकर्माऽनुरोधादहं मनुष्य इति व्यवहारदृष्टेः साधनव्यापकत्वेन प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रारब्धकर्मसमाप्तेरूर्ध्वं व्यवहारस्योच्छेदान्न साधनव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह । मोक्षेति । 'तत् केन कं पश्ये'दिति मुक्तौ सकलव्यवहारोच्छेदप्रतिपत्तेः कथमनुच्छेद? इत्याशङ्क्याऽस्मन्मते सर्वस्याऽबोधविलासत्वात्तद्ध्वंसे ध्वंसः[2] । तव तु समस्त-

१.७।७ स्य परमार्थत्वात् अनुच्छेद इत्याशयेनाह । तत्रेति । भिन्नाऽभिन्नविषयत्वमसिद्धमिति शङ्कते । जातिव्यक्तीति । अत्यन्त-

---

१ साधुरिति नास्ति २ पु० । २ तद्ध्वंस इति २ पु० पा० ।

भेदेऽत्यन्ताऽभेदे[1] च जातिव्यक्त्यादिभावस्याऽसंभवात् भेदाऽभेदावित्यर्थः । तेषामभावादित्यस्यैषो ऽर्थः । न तावच्छरीरात्मनोर्जातिव्यक्तिता, उभयोर्द्रव्यत्वात् । अत एव न गुणगुणिभावः । नापि कार्यकारणता, शरीरस्य भौतिकत्वात् । नापि विशिष्टस्वरूपता, दण्डवैशिष्ट्यस्य चैत्रतन्त्रतावत् शरीरस्यात्मातन्त्रत्वात् । न चांशांशिता,आत्मनो निरवयवद्रव्यत्वादिति । किं तेषां मिलितानां प्रयोजकत्व,मुत प्रत्येकं? नाद्यो मेलनस्य क्वचिदप्यभावादिति चेतसि निधाय चरमं निरस्यति । तर्हि शरीरेति । न च प्रयोजकगौरवप्रसङ्गः, त्वयापि[2] तस्यैष्टव्यत्वा[3]दित्यर्थः । शरीरात्मनोर्भेदाऽभेदाऽनङ्गीकारे राद्धान्तविरोधो ऽपीत्याह । अन्यथेति । 'जातिव्यक्त्यादीनामन्यतमस्य प्रयोजकत्वमित्यभिनिवेशश्चेत्सोपि सुसंपाद इत्याह । अस्ति चेति । सकलस्य ब्रह्मकार्यत्वान्न जीवकार्यतेत्याशङ्क्य जीवस्य तदभेदात् जीवकार्यत्वमप्यस्तीत्याह । चेतनेति । असिद्ध्यादिदोषवैधुर्यादनुमानं निरवद्यमित्युपसंहरति । अत इति । अथ वाऽसिद्ध्यादिदोषवैधुर्यालोचनयापि भ्रान्तित्वं प्रतिक्षिपति । अत इति[4] । १७।८

अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययानां याथार्थ्यान्न भ्रान्तित्वमित्यवोचत्, संप्रति समवायिकारणपर्यालोचनयापि भ्रान्तित्वं प्रतिक्षिप्यते इत्याह । किं चेति । किं भ्रान्तिरन्तःकरणपरिणामः, आहो आत्मपरिणामः? इति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति । भ्रान्तिज्ञानमित्यादिना । मृज्जस्य घटस्य तन्त्वनाश्रयत्ववदात्मा- १७।११

---

१ भेदे ऽभेदे इति २ पु° पा° । २ तथापीति २ पु° पा° ।

३ इष्टत्वादिति २ पु° पा° । ४ अथ वेत्यादिग्रन्थो नास्ति २ पु° ।

श्रयत्वमज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामत्वे न स्यादित्यर्थः। जपाकुसुमलौहित्यस्य स्फटिकेषु स्फुरणवदात्मनि अज्ञानप्रतिभाससंभव इति शङ्कते। अन्तःकरणेति।

भेदाऽभेदमते ऽध्यास एव न संभवतीत्यभ्यधायि, संप्रति १७।१४तमङ्गीकृत्योत्तरमाह। तथापीति। भ्रान्तेरात्मसंबन्धः सन्, असन् वा? न तावत्सत्त्वमित्याह। अन्यथाख्यातीति। नाप्यसत्त्व,मपरोक्षप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। न चेति। निरवयवद्रव्यत्वेन परिणामाऽयोग्यत्वादिति हेत्वर्थः। परिणामत्वमङ्गीकृत्य ज्ञानान्तराकारेण[1] परिणामो ऽयुक्त इत्याह। न चेति। सुप्तोत्थितस्य न किं चिदवेदिषमिति परामर्शात् ज्ञानमुन्नेयं, तच्च नित्यं करणविरमेपि भावात्। तथा चैकज्ञानाश्रयस्य ज्ञानान्तराऽऽकारेण न परिणतिरित्यर्थः। त्वन्मते ज्ञानस्य गुणत्व,मुत द्रव्यत्वं? नाद्य इत्याह। ज्ञानगुणस्येति। नित्यज्ञानगुणस्येत्यर्थः। प्रतिज्ञाते ऽर्थे हेतुमाह। एकस्मिन्निति। एकद्रव्याश्रितरूपरसाख्यगुणद्वयव्यावृत्त्यर्थमनान्तरेति विशेषणम्। कटकाऽऽधारहेम्नः तदैव रुचकाकाराऽनाधारत्ववन्नित्य[2]-ज्ञानाश्रयस्य ज्ञानान्तराश्रयत्वाऽनुपपत्तेर्द्रव्यत्वपक्षो ऽपि दुर्युक्तिक इत्यर्थः। भ्रान्तिज्ञानाऽसंभवेपि संस्कारो ऽग्रहणं वा १७।१८किं न स्यादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति। तस्मादिति। मिथ्याज्ञानाऽभावान्न तत्संस्कारसंभवः। नाप्यग्रहणं, ग्रहणस्य स्वभावतया तदभावाऽसंभवादित्यर्थः।

कूटस्थे ऽज्ञानसंबन्धाऽसंभवमाशङ्क्याह। अनादीति।

१ ज्ञानाकारेणेति २ पु॰ पा॰।

२ रुचकाऽनाधारत्वान्नित्येति १ पु॰ पा॰।

अथ वाऽऽत्मन्यज्ञानाभ्युपगमे ज्ञानेन निरासो वक्तव्यः, न च स सम्भवति, धर्मान्यथात्वे आम्रफलवद्धर्मिण्यन्यथात्वम-सक्तेरित्याशङ्क्य धर्मस्य समारोपितत्वान्नैवमिति परिहरति । अनादीति । इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानपूर्विके प्रवृत्तिनिवृत्ती, ते च १७।१८ न सर्वसंकर[1]मते संभवतः, संकीर्णत्वात्सर्वस्येत्यादिदोषग्रह-ग्रस्तत्वाज्जीवनमपि दुर्लभमित्यभिप्रेत्योपसंहरति । अलमति-प्रसङ्गेनेति । अज्ञानस्योत्तरत्रापि साध्यमानत्वात्पौनरुक्त्यमि-त्याशङ्क्य परिहरति । अत्रेति । उत्तरत्र प्रमाणान्तरस्योच्य-मानत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । प्रागसतो निमित्ताऽधीनस-त्ताकत्वं नैमित्तिकत्वमिति द्वितीयं कल्पं निराकुर्वन्नज्ञानसाध-नफलमाह । तत्रैवंभूतेनेति । टीकायामतःशब्दो मिथ्याज्ञाननि-मित्त इत्यनेन संबध्यते, कार्यस्य सुषुप्त्यादौ कारणात्मना ऽवस्थितस्य पुनः समयान्तरे ऽभिव्यक्तिरतःशब्दार्थः ।

अनवभासहेत्वज्ञानाऽध्यासस्य प्राथम्यादहंकाराऽध्यास-स्य कथं प्राथम्यमुक्तमित्याशङ्क्याह । निष्कलङ्केत्यादिना । अज्ञानाऽध्यासे ऽनादिसिद्धे ऽपि कादाचित्कमध्यासमाश्रि-त्य प्राथम्यमाहेति संबन्धः । अनवभासस्याऽऽगन्तुककलङ्कनि-मित्तत्वं निराकर्त्तुमाद्यं विशेषणम् । अवभासहेत्वभावादनव-भासं व्यावर्तयितुं चैतन्येति । निरंशे अंशस्य दुःखरागादेः स्वतो ऽसंभवात्तद्धेतुत्वेनापि अज्ञानाध्यास आश्रयणीय इत्याह । निरंशेति । बोधैकस्वरूपे ऽज्ञानादेः स्वतो ऽसंभवादध्यस्तत्वं वक्तव्यमित्याह । अज्ञानादीति । संशयादिरादिशब्दार्थः । १७।२५

अहमित्यत्र ग्रन्थे अंशान्तराभावमाशङ्क्यांशान्तरं सम-

---

1 संस्कारेति १ पु॰ पा॰ ।

र्थितं,तदसंगतं, पूर्वपक्षसिद्धान्ताऽनुपयोगादित्याशङ्क्यांशान्त-
१८।१ रनिरसनमध्यासाऽभावोपयोगीत्याह । नन्विदं रजतमिति ।
अंशान्तरसिद्धावध्यासासिद्धिरिति सिद्धान्तप्रयोजनमाह । यथे-
ति । वक्ष्यतइति । अहंकारटीकायामित्यर्थः । अहंकाराऽध्यास-
माश्रित्य शरीराऽध्यास आक्षिप्तो नन्विदमित्यत्र, स नोपपद्यते,
तस्य जडत्वेनाऽहंकारसमानयोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्य-
माह । न त्वन्तःकरणेति । न केवलं पृथगुपलब्ध्यभावो ऽपि त्व-
भेदेनेत्याह । अध्यस्ततयेति । अधिष्ठानतत्त्वबोधापोद्यत्वादप्य-
ध्यस्तत्वं युक्तमित्याह । आत्मतत्त्वेति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्ती'त्यादिषु लयश्रवणादित्यर्थः । ततो वैलक्षण्यमाह । शरीरं
पुनरिति । अध्यस्यमानमधिष्ठानसमानरूपाऽधिकृततयोपलभ्य-
ते, इदं त्वन्यथेत्याह । इदमिति । आरोपितस्य केवलसाक्षि-
वेद्यत्वं दृष्टं, तच्च नेत्याह । केवलेति । तत्र हेतुमाह । इन्द्रियैरि-
ति । इदम्यारोपितं रूप्यं न ततो ऽन्यत्रोपलभ्यते, इदं त्वन्य-
थेत्याह । उत्क्रान्तइति ।

किं च शरीरस्याऽऽत्मन्यध्यस्तत्वे तत्रैव लयः स्यात्, र-
शनापरिकल्पितसर्पादिवत् नान्यत्र, अन्यत्र च लयः श्रूयते
'पृथिवीं शरीर'मित्यत्र,अतोपि नाध्यास इत्याह । भूतेष्विति ।
अध्यस्तताप्रतीत्यभावे ऽपि कल्पितोपकरणत्वाच्छरीरादेः क-
ल्पितत्वमुक्तं, तदचारु,कल्पितोपकरणत्वस्याऽसिद्धेरित्याशङ्-
१८।६ क्याह । शरीरादीति । शरीरादिपदार्थस्वरूपस्य तादर्थ्येन
सृष्टत्वात् स्वरूपेणापि मिथ्यात्वमनुमातुं शक्यतइति संबन्धः ।
तादर्थ्येन, आत्मार्थत्वेनेत्यर्थः । आत्मन आप्तकामत्वात्कथं
शरीरादेस्तदुपकरणत्वम्? तथा कल्पितोपकरणत्वं चोपेक्षितं
स्यादित्याशङ्क्य तादर्थ्येनेत्येतद्विवृणोति । मिथ्येति । मि-

ध्या चासौ कल्पितश्चेति मिथ्याकल्पितः, स च कर्त्ता च भोक्ता च प्रमाता च दोषसंयुक्तश्चात्मा चेति तथोक्तः । ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्याशब्दार्थः । समारोपितत्वं कल्पितपदार्थः ।

शरीरादेरात्मार्थत्वं प्रपञ्चयति । कार्यतयेति । कार्यतादीनां १.८।१० कर्त्रादिभिर्यथाक्रममनुषङ्गः । विमतं कल्पितं कल्पितोपकरणत्वात्, स्वप्नाप्तच्छत्रादिवदित्यर्थः । छत्रादेरेव कल्पितत्वं नोपक्रियमाणस्येति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमुक्तं टीकायामिति द्रष्टव्यम् । ऐन्द्रियकत्वादेः स्वाप्नवदुपपत्तिः । 'पृथिवीं शरीर' मित्यत्र शरीरस्य भूतेषु नाऽऽत्यन्तिको लयो निर्दिष्टः । तथाऽऽत्मोत्क्रान्तावपि शरीरोपलम्भो युक्तः । चिदधिष्ठानस्य तत्रापि भावादित्यर्थः । प्रयोजनस्यैवोपसंहरणादविवक्षितत्वं विषयस्येत्याशङ्क्योपलक्षणपरतया व्याचष्टे । तादृगिति । नित्यशुद्धादिलक्षणं वस्तु तादृक्पदार्थः । स चासावर्थश्चेति तदर्थः । स विषयो यस्याऽसौ तदर्थविषय इति विग्रहः । शङ्कां व्यावर्तयति त एवेति । ब्रह्मात्मा चासावनुभवश्चेति तथोक्तः । अर्थशब्दस्य विषयवाचित्वं व्यावर्त्तयति । अर्थ इति ।

शास्त्रारम्भस्य सिद्धत्वादक्षरव्याख्यानमेव क्रियतामथशब्द आनन्तर्यार्थ इत्यादि किमाहेत्यादिनेतिशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह को ऽयमित्यादीत्युक्तम् । तत्राऽऽदिशब्देनाऽस्यानर्थहेतोरित्येतदप्युपात्तमिति शङ्कां निवारयितुमाह । सर्वलोकेति । १.८।१८ आह कोयमित्यादेरध्यासपरत्वे एकेन भाष्येणाऽध्याससिद्धेः किं बहुभिरित्याशङ्क्याऽध्यासलक्षणादिपरत्वान्न वैयर्थ्यमित्युक्तं तत्रापीत्यत्र, तदनुपपन्नम्, अध्यासपरत्वं लक्षणादिपरत्वं चैकम्, उत नाना? । प्रथमे उत्तरवैयर्थ्यं, द्वितीये पक्षे परस्परपराहतिः,

१.८।२० एकस्योभयपरत्वा[1]ऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । इदानीमिति । लक्षणादिना ऽध्यासस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाल्लक्षणादाववान्तरतात्पर्यमध्यासे महातात्पर्यमिति न व्याहतिरित्यर्थः ।

कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्राक्तनं स्वरूपपरं, तदारभ्य संभावनापरमिति टीकार्थः । अन्यतःसिद्धाऽध्यासोपस्थापकत्वे ऽपि यथा तथापीत्यादिभाष्यस्यार्थवत्त्वं तद्वल्लक्षणादिभाष्यस्यापीत्याशङ्क्याह । लक्षणेति । तथापीत्यादेरध्यासानुवादेन विषयादिपरत्वादर्थवत्त्वं, न तथा ऽस्य लक्षणादिपरत्वात्, न च तद्युज्यते, अन्यत एव लक्षणादिसिद्धेरित्यर्थः । प्रमाणभाष्यस्याऽसंभाविताऽसंकीर्णबुद्धिजनकत्वाऽभावान्न लक्षणादि व्यर्थमिति चोदयति । किमिति । अर्थासंभावनादिबुद्धिजननाद्वैयर्थ्यमित्याह । तत्राहेति ।

अनिर्ज्ञातस्याऽसंभावितस्य च निर्णयो ऽनुपपन्न इति वदता लक्षणसंभावने अपेक्षिते इत्युक्तं स्यात्, तथा च विरोध इत्याशङ्क्य लक्षणादेरनपेक्षितत्वं न ब्रूमः, किं तु प्रमाणबलादेव तत्सिद्धिरित्याह । प्रमाणमिति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्ये'दिति व्यावृत्तिसंभावनयोर्निराकरणात्कथं संभावनादीत्याशङ्क्याह । स्वदेशेति । यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं सर्वस्याऽसंभावितत्वादि तथापि व्यवहाराऽवस्थायां संभावितत्वादि घटत इत्यर्थः । प्रमाणसिद्धे ऽपि

१.८।२५ संभावनादेः पृथगपेक्षादर्शनाल्लक्षणादिकमर्थवदिति शङ्कते । नन्वनुमानादीति । प्रत्यक्षकार्यलिङ्गेन कारणमात्रप्रतिपत्तौ तद्विशेषब्रह्मपरमाण्वादिषु यथा लक्षणादिकमर्थ्यमानं दृष्टमित्य-

---

१ रूपत्वेति २ पु॰ पा॰ ।

र्थः । ननु प्रत्यक्षदृष्टे[1] ऽपि धरित्र्यादौ लक्षणाद्यपेक्षादर्शनाद-ध्यक्षाऽनुभवनिर्णये विशेषतो दुःसंपादमिति कथमुक्तं? तत्राह । विशेषत इति । सामान्यतोदृष्टे लक्षणाद्यपेक्षायामप्यसाधारणा-१.८।२८ ऽऽकारेण व्यावृत्ततया दृष्टौ नान्याऽपेक्षेत्यर्थः ।

प्रमाणभाष्येणाऽहंममाभिमान एव सिध्यति नाऽध्यास इति कथं? तयोरैक्यादित्याशङ्क्य समुदायतात्पर्यमाह । तत्रेति । तत्र प्रमाणभाष्ये ज्ञानापनोद्यत्वमविद्यात्वं, प्रतिभासमात्रशरीर-त्वं भ्रान्तिता, सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकत्वमध्यासत्वं, सदस-द्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् ।

सिद्धान्ताशयमजानानश्चोदयति । नन्वस्येति । निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् कस्य हेतोरिति कस्माद्धेतोरित्यर्थः । गूढाऽभिसंधिरेव परिहरति । नाऽनुभवेति । प्रमाणे सत्यपि अनुभवो नेति व्याहतमिति चोद-यति । ननु प्रमाणइति । मिथ्यात्वविषयं प्रमाणमेव नेति स्वा-ऽऽशयमाविष्करोति । प्रमाणेति । बाधे सति अध्यासाऽनुभवो भवतीति कथं? तस्याऽध्यासनिवर्तकत्वादित्याशङ्क्याह । बाधा- १.०।७ ऽनुपपत्तिरिति । सत्यत्वे आत्मवद्बाधाऽनुपपत्तेर्मिथ्यात्वमित्य-र्थः । अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दार्थः । विवादा-ध्यासितो व्यवहारो ऽध्यासनिबन्धनः, व्यवहारत्वात्, पश्वा-दिव्यवहारवदित्यनुमानम् अनुमानशब्दार्थः । प्रमातृत्वादि-व्यवहारो व्यवहारशब्दार्थः । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादि-रागमः ।

आत्मन्यनात्माऽवभासिप्रमाणस्य बाधपुरस्कारेण प्रवृत्त-

---

१ निर्णीते इति २ पु० पा० ।

त्वान्न प्रमाणान्तराऽपेक्षा मिथ्यात्वइति चोदयति । नन्विहा-
पीति । अन्यस्याऽन्यात्मताप्रतिपत्तौ विवेकप्रतिपत्तिर्नापेक्ष्यते
१.१।८ ऽनुपयोगादित्याशङ्क्य उपयोगमाह । अन्यथेति । बाधाभावे
इतरेतरविवेकाऽप्रतिपत्तेरितरेतराऽवभास एव न सिद्ध्ये[1]दि-
त्युक्तं, तस्य कः समाधि?रित्याशङ्क्याह । यौक्तिकेति । न
चैतावतैव मिथ्यात्वसिद्धेः प्रमाणान्तरं व्यर्थमित्यपि शङ्क्यम् ।
अपरोक्षभ्रमस्याऽपरोक्षप्रत्ययं विना ऽनिवृत्तेरित्याशयेनाह। अ-
परोक्षबाधस्येति । बाधकप्रत्ययं विना मिथ्यात्वाऽसिद्धिश्चेत्, स
एव सम्पाद्यतां किं लक्षणेने?त्याशङ्क्याह। अत इति। लक्षणमेव
वक्तव्यमित्यस्याऽयमर्थः। न प्रमाणमात्रेणाऽलं किं तु लक्षणेनापि
भवितव्यमिति । प्रसिद्धाऽध्यासलक्षणे ऽभिहिते तल्लक्षणव्याप्त-
त्वादहंममाभिमानो ऽप्यध्यास इति सेत्स्यति, ततश्च बाधकप्रत्यय
इति तदुपयोगितया लक्षणं कथ्यतइत्यर्थः ।

लक्षणमङ्गीकृत्य संभावनामाक्षिपति । तर्हि लक्षणेति ।
संभावनां विना निर्णयाऽसिद्धेः सापि वक्तव्येति शकङ्कायामाह।
प्रमाणेनेति । प्रामाणिकस्याप्यसंभावनया ऽपोद्यत्वमुक्तं टीका-
यां, तत्कथम्? असंभावितत्वे प्रामाणिकत्वाऽनुपपत्तेः।प्रामाणिक-
त्वे वा ऽसंभावितत्वाभावादित्याशङ्क्य द्वयमप्यनुभूयतइति परिह-
रति । सत्यपीति। नीरन्ध्रे सवितरि निर्दुष्टकरणस्य कथं
१.१।१७ सुषिरप्रतिभास? इत्याशङ्क्याऽदृष्टवशादित्याह। औत्पातिक इति।
भविष्यदनिष्टमुत्पातस्तत्सूचक औत्पातिक इत्यर्थः । असंभाव-
नया प्रामाणिकस्याप्यपवादवत् प्रमाणेनाऽसंभावना ऽप्यपो-
द्यमाना दृष्टा, तद्वत्किं न स्या?दिति चोदयति। ननु प्रमाणेनेति।

---

१ न सिध्यतीति २ पु॰ पा॰ ।

असंभावनाबाहुल्यादसंभावनया प्रामाणिकस्याप्यपवादो युक्त इत्याह । असंभावनेति । १९।१८

अविषय इत्यत्र विषयशून्यत्वमुच्यते, विषयत्वराहित्यं वा । नाद्यः, शब्दादेर्भावान्तरो ऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादित्यत्राह । अधिष्ठानस्येति । अविद्यादिसङ्गित्वादसाङ्गित्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । द्रष्टृव्यतिरिक्तस्येति । अध्यासनिमित्तस्यानन्दादेः स्वरूपस्य गुणस्य चाऽङ्गीकृतेः केन चिदित्याद्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । अधिष्ठानेति । चैतन्यस्याधिष्ठानत्वान्न तन्मात्रज्ञानमारोपविरोधि इदमाकारज्ञानवदित्यत आह । अधिष्ठानेति । सामान्यविशेषभावेन भेदात्सामान्यज्ञानमविरोधि, विशेषज्ञानं तु विरोधि, न तथा ऽत्र, सामान्यादिभेदाभावादित्यर्थः । अविषयादिरूपात्मन्यनधिगते ऽसंभावनाबुद्धि, रुताऽधिगते? इति विकल्प्योभयथा ऽप्यसंभव इत्याह । नन्वात्मनीति । द्वितीयं पक्षमादायोत्तरयति । नैतत्सारमिति ।

अधिगते ऽध्यास एव न तिष्ठतीति यदुक्तं तदेव विवेचनीयम् । अविषयादिरूपात्मनि किं परोक्षतया प्रतिपन्ने ऽध्यासनिवृत्तिः, उत अपरोक्षतयेति विकल्प्य आद्ये नाऽनुपपत्तिरित्याह । आत्मनीति । परोक्षतया ऽवभासस्या[1]ऽध्यासाऽविरोधित्वान्नाध्यासनिवर्तकत्वं, ततश्चाऽसंभावनाबुद्धिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियतइत्याह । अपरोक्षेति । उक्तत्वादिति । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्रेत्यर्थः । संभवस्य प्रकृतत्वात्तच्छब्देन संभवपरामर्शः शङ्क्यत, न च संभवति, तच्छब्दस्य नपुंसकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । तत् त्रितयमिति । लक्षणादीनामन्यत- २०।७

---

१ परोक्षावभासस्येति १ पु० पा० ।

मस्यापि वैयर्थ्याऽभावात्तल्लक्षणादित्रितयमप्युच्यतइत्यर्थः। स्मृ-
२०।८ तिरूप इत्यत्र लक्षणमेवोच्यते नेतरे इत्याशङ्क्याह। क्रमे-
णेति। किंशब्दस्याक्षेपे प्रश्ने च प्रयुज्यमानत्वात्स किमर्थ इति
न ज्ञायते, तत्राह। किंवृत्तस्येति। किंशब्दादुपरि वृत्तः किं-
वृत्तः, तस्येति यावत्। उभयत्र प्रयोगे ऽप्येकस्मिन् वाक्ये नै-
कस्य शब्दस्योभयार्थत्वं यथा गोशब्दस्याऽनेकत्र प्रयोगे ऽप्ये-
कस्मिन् प्रयोगे ऐकार्थ्यनियमस्तद्वदित्याशङ्क्याह। उभयस्येति।
अध्यास इत्युक्ते सामान्यज्ञानात्प्रश्नः, आत्मनीत्युक्ते विशेष-
ज्ञानादाक्षेप इत्यर्थः। तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते ऽनेनेति तन्त्रशब्दः शा-
स्त्रवाची, किं वा तन्त्र्यतइत्यर्थवाची? आद्ये तन्त्रशब्दस्य व्य-
र्थता, द्वितीये ऽसंभवः, अर्थेन वाक्योच्चारणाऽयोगादित्याशङ्-
क्याह। तन्त्रेणेति। आग्नेयाद्यनेकोपकारकत्वेन सकृत्प्रयाजा-
द्यनुष्ठानवत् प्रश्नाक्षेपार्थद्वयविवक्षया सकृदुच्चारणमित्यर्थः।

प्रश्नाऽऽक्षेपयोर्विषयं दर्शयति। लक्षणेति। प्रश्नोत्तर-
स्योच्यमानत्वात्प्रश्नार्थः किंशब्द इति शङ्कते। उभयत्रेति। अ-
त्रोभयं विवक्षितं चेत्, प्रतिवचनसमये संभावना किं न प्रद-
र्श्यतइति संबन्धः।

न तावदयमेकान्तेनाऽविषय इत्यत्र संभावना प्रादर्शीत्या-
शङ्क्याह। प्राथमिकइति। प्रथमदर्शने हेतुर्नोक्त इति आशङ्क्या-
ह। स्वरूपमिति। परोक्तेः प्रयोजनं पृच्छति। न त्वाहेति। वा-
दकथात्वद्योतनार्थं परोक्तिरिति वक्तुं शास्त्रस्य वादरूपतामा-
ह। वादेति। तत्र हेतुमाह। अर्थनिर्णयेति। अर्थनिर्णयः प्र-
धानमुद्देश्यं यस्य तदर्थनिर्णयप्रधानं, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-
दित्यर्थः। अर्थनिर्णयपरत्वमात्रेण कथं वादत्वमिति शङ्कायां
२०।११ तत्स्वरूपमाह। तत्रेति। कथा त्रिविधा, वादो जल्पो वितण्डा-

चेति, तासां कथानां मध्ये वादः प्रदर्श्यते। पक्षश्च प्रतिपक्षश्चेति पक्षप्रतिपक्षौ, तयोः परिग्रहो यस्मिन्नसौ तथोक्तः । तावत्युक्ते जल्पवितण्डयोः प्रसङ्गः, तदर्थं प्रमाणतर्केति। प्रमाणं च तर्कश्चेति प्रमाणतर्कौ, ताभ्यामेव स्वपक्षस्थापनं परपक्षोपालम्भश्च यस्मिन् स तथा निर्दिष्टः । जल्पवितण्डयोस्तु छलजातिनिग्रहैरपि साधनोपालम्भो ऽत्र तु न तथेत्यर्थः ।

सिद्धान्ताऽविरुद्ध इत्युक्त्या अपसिद्धान्तनिग्रहप्रवेशमाह । पञ्चावयवेति । विशेषणेन न्यूनाधिक्योक्त्या ऽसिद्ध्यादिहेत्वा-२०।१४ भासानां प्रवेशः सूचितः । यद्वा स्वमतसाधनपरकीयसाधनदूषणस्वपरसाधनदूषणसमर्थनाऽपशब्दादिशब्ददोषलक्षणैः पञ्चभिरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । भवत्वेवं वादस्वरूपं, प्रकृते तु किमायात?मिति वीक्षायामाह । वादीति । एवंभूत इति । दुरधिगमवस्तुविषय इत्यर्थः । स्वरूपविषयत्वेन प्रश्नोत्तरस्य प्राथम्यं चेत् तर्ह्यनवसरदुःस्थोयमाक्षेप इति कस्मान्नोक्तवा?नित्याशङ्क्य एवं कथने श्रोतुः कुण्ठितमतितया प्रतिवचनार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यभिप्रायेणैवं प्रतिवचनमित्युक्तम् । तेनाऽऽक्षिप्तमित्यनेन तत्राऽऽक्षेपप्रश्नयोरुभयोरपि कृतत्वादाक्षिप्तं पृष्टमिति मत्वा इत्येतदयुक्तमित्याशङ्क्याऽध्याहारेण टीकां व्याकरोति । तेनेति। आक्षिप्तमपि पृष्टमेवेति मत्वा प्रत्युक्तमित्यन्वयः । आक्षेपस्यापि विद्यमानत्वात्कथं पृष्टमेवेति मननमित्याशङ्क्याह । आक्षेपरूपमिति । अभिप्रायमजानतेवेत्यध्याहारः । श्रोतर्यनवबोधाऽऽरोपणे तस्याऽनुचितकारित्वबुद्ध्या प्रतिवचनाऽप्रतिपत्तेरात्मन्यनवबोधारोपणमित्यर्थः । प्रश्नस्यापि स्वाऽभिप्रायत्वात्कथं स्वाऽभिप्रायं विवृणोतीत्युक्त?मित्याशङ्क्याह । पुन-२०।१८ रसाविति । यद्यप्याक्षेपः प्रश्नश्चाऽभिप्रेतः पुरा तथापि प्रश्न-

प्रतिवचनानन्तरमाक्षेपोत्थानमित्यर्थः । परोक्तेर्वादकथात्वद्योतनार्थत्वमिति कथं नियमो? ऽन्यत्रापि परोक्तेः संभवा[1]दिति चोदयति । ननु शास्त्रेष्विति । अर्थनिर्णयपरे ग्रन्थे परोक्तेरे-
२०।१८ तदेव फलमित्याह । नेत्याहेति ।

अध्यासस्वरूपे पृष्टे स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टाऽवभास इति तत्स्वरूपकथनमित्यधिगन्तुं शक्यते, ततश्च प्रश्नवाक्येति टीकावैयर्थ्यमाशङ्क्याह । ननु लक्षणेति । आकाङ्क्षाद्यनुसारेण पदानामन्विताऽभिधायित्वादध्यासपदाऽभावे साकाङ्क्षत्वेनाऽऽनर्थक्यात्पूर्ववाक्यपदाऽध्याहारेणाऽन्विताभिधानग्राह्यमित्यर्थः । अव्याप्त्यादिदोषाऽभावादार्थिकमपि विशेषणं कस्मादुपादीयते? ततस्तत्रेतिटीकानुपपत्तिमाशङ्क्याह । ननु परस्येति ।

व्याकरणविरोधान्न स्मृतिशब्दस्य कर्मपरतेति शङ्कते । ननु घञादीनामिति । भावे इति सूत्रेण भावे घञादिविधानवदकर्त्तरि च कारके इत्यनेन कर्मादौ घञादिविधाने ऽध्यकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र कर्तृव्यतिरिक्तकारके संज्ञायां घञादिप्रत्ययस्य विहितत्वात् स्मृतिशब्दस्य न योगवृत्त्या कर्मपरत्वमित्यर्थः । कर्मणि भावे वा विशेषेण घञादयो वृद्धैः प्रयुज्यन्ते, को भवता दायो दत्तः, को भवता लाभो लब्धः, तथा पाकस्त्यागो राग इति व्याकरणस्य वृद्धप्रयोगमूलत्वात्स्मृ-
२०।२५ तिशब्दस्य कर्मपरत्वं युक्तमिति समाधत्ते । तत्राहेति । सूत्रस्य तर्हि का गतिः[2]रित्याशङ्क्याह । कर्तृव्यतिरिक्तेष्विति । भावे ऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रे-

---

१ सद्भावादिति २ पु॰ पा॰ ।

ण भावे[1] कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके संज्ञायामित्र अकर्त्तरि चेति चशब्दात् संज्ञायामिवाऽसंज्ञायामपि[2] घञादिर्विधीयते इति न सूत्रविरोध इत्यर्थः ।

स्मृतिरूप इत्यत्र रूपशब्दस्य वैयर्थ्यं शङ्कते । ननु २१।२ स्मर्यतइति । किंशब्दः प्रश्नार्थ, आक्षेपार्थो वा । आद्यं प्रत्याह । अस्मर्यमाणेति । अस्मर्यमाणरजतादौ स्मर्यमाणेन योपमा तत्समासार्थ इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । ननु किमुपमेति । संस्कारोत्थबोधविषयत्वादिति शेषः । किं संस्कारोत्थबोधविषयत्वमात्रं हेतुः, उत संस्कारमात्रजबोधविषयत्वम्? आद्ये प्रत्यभिज्ञाविषयेण व्यभिचार इत्यभिप्रायेण दूषयति । नेत्याहेति । द्वितीयमुत्थापयति । ननु चक्षुरादीति । अनुभवविरोधेनोत्तरयति । नेत्याहेति ।

पुरोवच्छिन्नत्वाऽवभासनादित्यसंबद्ध,मिदमो गृह्यमाणत्वात् रजतस्य च स्मर्यमाणत्वादित्याशङ्क्याह । यथेति । सम्यक्स्थले इदं रजतमिति सामान्यविशेषयोः संसृष्टयोरपरोक्षतया स्फुरणवद् भ्रान्तावप्युभयोरपरोक्षतया स्फुरणात्ताद्विरुद्धं समारोपितस्य स्मर्यमाणत्ववचनमित्यर्थः । अपरोक्षसामान्याऽविवेकाद्रजते ऽपरोक्षव्यवहारः न संसर्गसंविदस्तीत्याशङ्क्य प्रतिभासकृतवैलक्षण्यमाश्रित्य संसर्गसंविन्निह्नूयते, अथ वा ऽर्थाऽभावादिति विकल्प्य प्रतिभासवैलक्षण्यमसिद्धमित्याह । न हीति । द्वितीयमनुवदति । अर्थाभावइति । भविष्यदादिज्ञा-२१।१० नमर्थाभावेप्यस्ति, तदर्थमाह । अपरोक्षेति ।

---

१ भावे इति नास्ति २ पु० ।

२ चशब्दात् संज्ञायामपीति २ पु० पा० ।

किमेतद् व्युत्थितस्य चोद्यम्, आहो विनेयस्ये?ति विकल्प्या-
२१।१०ऽऽद्यं दूषयति । न यथेति । संविदमनतिक्रम्य वर्त्तमानो ऽव-
भासो यथासंविदवभासस्तदधीनत्वादिति विग्रहः । अर्थसत्ता
कुत इति पृष्टे तदनुभवादिति वक्तव्यम्, ततश्चाऽर्थसंविदि
सत्यामर्थो नेत्यतिसाहसमित्यर्थः । निरालम्बनज्ञानाऽयोगादर्था-
ऽधीनः संविन्निश्चय इत्याशङ्क्य किं संविन्निश्चयात्पूर्वमर्थसत्ता-
निश्चयेन भवितव्यमिति ब्रूषे, किं वा ऽर्थसत्तया भवितव्य?मिति
विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । अर्थसत्तायां निश्चितायां
संवित्सत्तानिश्चय इति पक्षे ऽर्थसत्तानिश्चय एव न सिद्ध्येदिति
हिशब्दार्थः । कुत? इति चेत्तत्र वक्तव्यं किमर्थसत्तानिश्चयः
स्वतः, आहो स्वविषयसंविद्बलात् ? नाद्यो जडत्वादिसभिप्रेत्य
द्वितीयं प्रसाह । अर्थसत्तेति। स्वविषयसंविन्निश्चयो ऽपि स्वतः,
किं वा ऽर्थनिश्चयाऽधीनः? आद्ये ऽस्मदभिहितसिद्धिः । द्वितीये
ऽर्थनिश्चयस्यापि स्वतो ऽनुपपत्तेस्तद्विषयसंविदन्तरादिति व-
क्तव्यम्, ततश्च पूर्वा[1]ऽर्थनिश्चयाऽधीन उत्तरोत्तरसंविन्निश्चयो
न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

अर्थनिश्चयाऽधीनः संविन्निश्चय इति पक्षं निराकृत्याऽर्थ-
सत्ताधीनः संविन्निश्चय इति पक्षमुत्थापयति । ननु नेदमिति ।
पुरोवर्तिनि रजतस्य निषिध्यमानत्वात्तदसत्त्वं, तदसत्त्वे[2] च सं-
विदासिद्धिरित्यर्थः । विपरीतं किं न स्या?दित्याह । न तत्रेति ।
उत्तरसंवेदनइत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नतया ऽसंजातविरोधित्वेन प्राब-
२१।१ ल्यमाह । पूर्वेति । निरपेक्षतया प्राबल्यमाह । सद्भावेति । नेदं

---

१ पूर्वपूर्वेति २ पु० पा० ।

२ निषिध्यमानत्वात्तदसत्त्वे चेति २पु० पा० ।

रजतमिति संसर्गः संवेद्यतइत्याशङ्क्य यथेदंरूप्ययोः संसर्गसंविदमन्तरेणाऽविवेकात्संसर्गव्यवहारः तद्वदत्रापीत्याह । इदं- २१।१७ रजतेति । इदं च रजतं चाऽभावश्चेति इदंरजताभावास्तेषां संवेदनानि तथोक्तानि, तेषामिति विग्रहः । व्यवहारविसंवादादिदंरजतयोः संसर्गसंविद्भावानिश्चयः, उत्तरज्ञाने तु तद्वैपरीत्यान्नैवमिति चोदयति । व्यवहारेति । रजताऽभावज्ञानप्रयुक्तो व्यवहारो व्यवहारशब्दार्थः । संसर्गज्ञानं संवादज्ञानाधीनमिति वदतः सिद्धान्तक्षतिरित्याह । नार्थक्रियेति । स्वसमवेतं ज्ञानं स्वस्य स्वयं प्रकाशकमिति पक्षस्याऽर्थक्रियासंवादलिङ्गेन संसर्गसंवित्सत्त्वानुमितौ विरोधः स्यादित्यर्थः ।

संविदो ऽनुमेयत्वमङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह । अर्थक्रियेति । संवित्सत्त्वमर्थक्रियासंविदधीनं, तत्सत्ता कुतः? इति पृष्टे संविदन्तरादिति वक्तव्यं, संवित्सत्ता च संविदन्तरादिति पूर्वा[1]ऽसिद्धावुत्तरोत्तराऽसिद्धेर्न व्यवहारादिसिद्धिरिति स्वत एव संविन्निश्चय इति वक्तव्यम्, तथा च तद्बलादर्थसत्त्वं वक्तव्यमिति नाऽर्थाभावसिद्धिरित्यर्थः। व्युत्थितचोद्यं निराकृत्य द्वितीयमुत्थापयति । ननु संप्रतिपन्नइति । तत्रेति शेषः । किं प्रतिभाससमये ऽर्थाऽभावसंप्रतिपत्तिः, उत कालान्तरे? नाद्य इत्याह । न यथेति । यथाप्रतिभासं रजतस्योपगमादित्यन्वयः । रजतस्य सत्त्वे कथं ज्ञाननिरस्यते?त्याशङ्क्याह । उत्तरेति । निरसनयोग्यत्वमाह । मिथ्येति । परमार्थसद्वैलक्षण्यं मिथ्याशब्दार्थः । २१।१८ द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियतइत्याह । एवेति ।

प्रतिभाससमकालीनो ऽर्थ उपगतश्चेत् कथं तर्हि कालत्र-

---

१ पूर्वपूर्वेति २ पु॰ पा॰ ।

यसंबन्धिसत्तानिषेधः? इत्याशङ्क्याह। लौकिकेति। परमार्थरजत-
२१।१८ स्याऽत्राप्रसक्तेः कथं तन्निषेधः? इत्याशङ्क्याह । दृष्टेति । रजता-
ऽऽभासप्रसक्त्या परमार्थरजतस्यापि बुद्धिस्थत्वात् अत्र प्र-
तिषेधः, सामान्योपाधौ प्रसक्तस्य घटस्य निषेधवदित्यर्थः ।
उक्तव्यवस्थायाः किं कल्पकः?मित्याशङ्क्य संविद्द्वयमेव कल्पक-
मित्याह । संविद्द्वयेति । इतीत्यस्य व्यवस्थासिद्धेरित्यनेन संब-
न्धः । संविद्द्वयाऽनुपपत्तिर्व्यवस्थाकल्पिकेत्यर्थः । अनयोः
प्रत्यययोरेका संवित् त्यज्यतां, तथा च नाऽलौकिककल्पनेत्या-
शङ्क्याह । अन्यतरेति । अपह्नवाऽयोगे हेतुमाह । तथा
चेति । यथा ऽन्यतरसंविदपह्नवाऽयोगस्तथोभयसंविदनुभवस्त-
तो नान्यतराऽपलाप इत्यर्थः । नात्र रजतमिति कालत्रया-
ऽसत्त्वं प्रतीयते, मिथ्यैव रजतमभादिति भ्रान्तौ सत्त्वं, तत-
श्चोभयसंविदनुरोधेन कालत्रयनिषेधस्य लौकिकाविषयत्वं सदिदं
रजतमित्यनुभवस्य मायाविवर्त्तरूप्यविषयत्वमित्यर्थः ।

पुरोवर्त्तित्वाऽवभासनमन्यथोपपन्नमिति चोदयति। न परी-
क्षेति । अविवेकादित्यत्र रजतस्मरणस्येति द्रष्टव्यम् । निरस्त-
मपि चोद्यं टीकारूढं कर्त्तुं पुनरुपस्थापितमिति द्रष्टव्यम् ।
अनुभवविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । पुरोऽवस्थितत्वाऽव-
भासनाऽतिरिक्तं स्पष्टशब्दार्थं न विद्मः । तथा च पौनरुक्त्य-
मित्यभिप्रायेणाह । केयमिति । भ्रान्तिसमये पुरोदेशसंसृष्टतया
रजतस्य स्फुरणं पुरोऽवस्थितत्वाऽवभासनं बाधकज्ञानोत्तरका-
लमिदमा संसृष्टतया ऽनुसंधीयमानत्वं स्पष्टशब्दार्थ इति विभा-
२१।२२ गमभिप्रेत्याह । विवेकेति । बाधकज्ञानोत्तरकालं संसृष्टतया
प्रत्यभिज्ञायमानत्वमात्रात् कथं प्राक्संसृष्टतया प्रतिभास? इ-
त्याशङ्क्याह । अन्यथेति । अनुभूतविषयत्वात्परामर्शस्य, संस-

र्गस्य चाऽननुभूतत्वात् न तद्विषयपरामर्शसंभव इत्यर्थः। स्पष्ट-शब्दस्यार्थान्तरमाह। अथ वेति। संसर्गज्ञानस्य संसर्गप्रवृत्ति-निमित्तता स्पष्टतेति कुतो? ऽग्रहादपि संसर्गप्रवृत्तिसंभवादित्या-शङ्क्याह। पदार्थेति। नियममेवाह। तज्ज्ञानादिति। यो यत्र प्रवर्त्तते ऽसौ तज्ज्ञानादिति प्रसिद्धं, रजतार्थी चेदमि प्रवर्तते, तस्मात्पुरोवर्ति द्रव्यं रजततया ज्ञात्वा प्रवर्तते इत्यवश्याऽऽश्र-यणीयमित्यर्थः।

२।१।२५

पूर्वदृष्टाऽवभास इत्यादेरयमर्थः। रजतस्य पुरोवर्तितया भासमानत्वे कथं स्मर्यमाणरूपत्व?मित्याशङ्क्याह। पूर्वदृष्टेति। शुक्त्यविद्यया तत्र झटिति प्रादुर्भवतः कथं पूर्वदृष्टत्वं घटते? इत्याशङ्क्य पूर्वदृष्टसदृश इत्येवंपरतया व्याकरोति। न हीति।

स्मर्यमाणसदृशो ऽन्यस्याऽन्यात्मना ऽवभासमात्रो ऽध्यास इत्ये-वंलक्षणस्वीकारे ज्ञानस्याऽध्यासत्वमुपेक्षितं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानाऽध्यासपरत्वेन लक्षणं व्याचख्यौ, तदनुपपन्नं, ज्ञानार्थयो-रन्यतरस्याऽध्यासत्वे इतरस्याप्यध्यासत्वं सेत्स्यति किं पृथक् लक्षणोपन्यासेने?त्याशङ्क्याह। यद्वेति। यद्यप्यर्थज्ञानाऽध्यास-योरन्यतरनिर्देशे ऽन्यतरसिद्धिः तथाप्यर्थाऽध्यासलक्षणस्य ज्ञा-नाध्यासे ऽसंभवेनाऽव्याप्तिः स्यात्तदर्थं पृथक् निर्देष्टव्यमित्यर्थः। तर्हि लक्षणान्तरमेव कथ्यतां, कस्मादेतदेव तत्र योज्यते? इत्या-शङ्क्य लाघवादित्याह। तदेवेति। अवभासस्यापीदमेव लक्ष-णमित्यर्थादुक्तं भवति यतस्ततो न ज्ञानाध्यासस्योपेक्षितत्व-मिति योजना। अर्थादित्यत्र कस्याऽनुपपत्तिरिति न ज्ञायते, अत्राह। वाक्येति। कथमित्यादेरयमर्थः।

२२।०

अर्थाऽध्यासलक्षणं कथं ज्ञानाध्यासलक्षणं स्यात्? न ह्यन्यलक्षणमन्यलक्षणं भवतीति चोदयति। कथमिति। अ-

न्यलक्षमन्यलक्षणमिति न ब्रूमः, अपि तु अन्यलक्षणवाक्यम् अन्यलक्षणपरतया[1]पि योजयितुं शक्यते इत्याह। तदुच्यतइति। योजनामेवाह । स्मृतेरिति। स्मरणं स्मृतिः, तस्या रूपमिव रूपमस्येति। स्मृतिरूपत्वं कस्मात्संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य व्यभिचारान्नेत्याह। न पुनरिति।

संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वशङ्कां निरस्यति । पूर्वेति । स्मृतिजनकसंस्कारस्य यन्मूलं तत्पूर्वशब्देनोच्यते । पूर्वं च तत्प्रमाणं चेति पूर्वप्रमाणं, तस्य यो ऽयं विषयविशेषः तस्य पूर्वाऽनुभवसंभिन्नतया ऽनवभासकत्वादित्यर्थः। पूर्वाऽनुभवसंभिन्नतया ऽनवभासकस्य स्मृतिरूपत्वमप्यनुपपन्नं प्रत्यक्षवदिति चोदयति। कथमिति। वैधर्म्येणो[2]त्तरयति। पूर्वेति। प्राक्प्रवृत्तं प्रमाणं द्वारं मूलं यस्य संस्कारस्य स तथोक्तः, तस्मात्समुत्पन्नत्वा[3]दित्यर्थः। अस्मृतित्वे संस्कारजन्यत्वमप्यनुपपन्नमिति चोदयति। नन्विति। विमतं न संस्कारजन्यमस्मृतित्वात् प्रत्यक्षवदित्यर्थः । अनुमानादौ व्यभिचारान्नायं हेतुः साधुरित्याह । संप्रयोगेति । प्रत्यभिज्ञायां संस्काराऽजन्यत्वप्रसङ्गं परास्यति। मात्रेति। व्याप्त्यादिसंस्कारे सत्यनुमानादिज्ञानमन्यथा नेत्येवंलक्षणावन्वयव्यतिरेकौ । चक्षुष्यन्यसंप्रयुक्ते यदन्यविषयं ज्ञानमुत्पद्यते सा स्मृतिरिति कथमनुमानादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्याऽभिप्रायं विवृणोति। ननु संस्कारेति । अधिष्ठानज्ञानं व्यावर्तयितुमन्यविषयत्वमित्युक्तम् । अनुमानं व्यावर्तयति। अनन्तरमिति।

---

१ अन्यपरतयेति २ पु० पा०। २ वैषम्येणेति २ पु० पा०।

३ समुत्पन्नत्वादिति २ पु० पा०।

संस्कारजन्यत्वस्य त्वयाप्याश्रितत्वात्तेनैव[1] भ्रान्त्युत्पत्तेर्न कारणान्तरं मृग्यमित्यभिप्रेत्याह । संस्कारेति । अनन्तरपद- २२।११ व्यावर्त्यमाह । तदव्यवधानेनेति । व्याप्तिस्मृतिव्यवधानेनेति यावत् । फलितमाह । इतीति । संस्कारोत्थज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिरूपत्वेन द्वैराश्यमित्यर्थः ।

संस्कारोत्थज्ञानं द्विविधमेवेति कथं नियमः? अयथार्थप्रत्ययस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह । न तृतीयमिति । ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वात् प्रमात्ववदित्यर्थः । अथ वा अयथार्थप्रत्ययप्रसिद्धेः कथं तदपलाप? इत्याशङ्क्याह । प्रमाणेति । तत्सद्भावे प्रमाणाऽभावात् प्रसिद्धेरन्यथाप्युपपत्तेर्नैतादित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह । न तृतीयमिति । विमतं स्मृतिः संस्कारमात्रजत्वात्संमतवदित्यनुमानं विवक्षितं, तत्र विपक्षे बाधकतर्कपराहतिं शङ्कते । ननु स्मृतिरिति । अपुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिहेतुत्वेन रजतं विविक्तं प्रतीयतएवेत्याशङ्क्याह । स्मरामीति । अप्रमुषितस्मरणाभिमानस्याऽस्मरणस्य विवेचकत्वमस्य च तद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह । अत आहेति । संस्कारस्य सदा भावात्सदा स्मरणं स्यादिति शङ्कते । ननु शुक्तिकेति । शुक्तिकासंप्रयोगे रजतं किमिति स्मर्यते संप्रयोगात्पूर्वोत्तरकालयोरस्मरणं कस्मादिति योजना ।

सादृश्यसंदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वोत्तरक्षणयोरभावादस्मरणमिति शङ्कते । सदृशादिति । तथापि रजतं कस्मा- २२।१४ त्स्मर्यते, अन्यदेव कस्मान्न स्मर्यते? इत्याह । अतिसादृश्यादिति । रागादीनामपि संस्कारोद्बोधकत्वेऽन्तर्भावान्नाऽतिप्रसङ्ग इ-

---

१ तत एवेति २ पु॰ पा॰ ।

त्याह । नेत्याहेति । स्मर्यते ऽनेनेति स्मृतिः संस्कारस्तस्य समुद्बोध इति यावत् । समुद्बोधकस्यागन्तुकत्वे हेतुमाह ।
२२।१७ इन्द्रियादीनामिति । आदिशब्देन विषयप्रमातारौ गृह्येते । रागसादृश्यकाचादिर्दोषशब्दार्थः ।

स्मरणस्याऽविवेचकत्वे ऽपि पुरोवर्तिद्रव्यसंयुक्तेन्द्रियेण विशेषांशस्फुरणसंभवान्नाऽविवेक इति चोदयति । ननु मा भूदिति । विशेषांशे प्रतिबन्धसंभवा[१]न्नयनस्य न तद्भासकत्वमित्याह । नेत्याहेति । विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विका रजतेच्छाऽधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वात् सम्यग्रजतप्रवृत्तिवदित्यनुमानादयथार्थप्रत्ययसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । विपक्षे बाधकाऽभावादप्रयोजकत्वमाशङ्क्य किं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकम्, उत प्रत्येकम्? आद्ये ऽपि किं संभूयोत्पन्नं प्रवर्तकम्, उत क्रमेणे[२]ति विकल्प्याद्यं निरस्यति । स्मृतिग्रहणयोरिति । मनसः क्रमकारित्वनियमादुत्पन्नयोश्च स्मृतिग्रहणयोः क्षणिकत्वान्न यौगपद्यमित्यर्थः ।

२२।२० क्रमपक्षं निरस्यति । क्रमवर्तित्वइति । इदमाकारज्ञानस्य रजतज्ञानव्यवहितत्वान्न प्रवृत्तिहेतुत्वम् अव्यहितपूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वनियमादित्यर्थः । द्वितीये ऽपि किमिदं ज्ञानं प्रवर्तकम्, उत रजतज्ञानं? नोभयथापीत्याह । न चेति । इदमाकारज्ञानात् रजतार्थिनो न शुक्तौ प्रवृत्तिर्लोष्टादावपि तत्प्रसक्तेः । नापि रजतमात्रज्ञानात्, देशान्तरेपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् संसर्गज्ञानाऽभावे प्रवृत्त्यसंभवस्य बाधकत्वात्तदाश्रयणीयमिति चोद्यार्थः । संसर्गज्ञानाभावेन प्रवृत्त्यसंभवे चोदिते प्रवर्तकं किं

---

१ सद्भावादिति २ पु॰ पा॰ ।

चिद् वक्तव्यं, न च तदुच्यतइत्यसंगतिमाशङ्क्य निरन्तरोत्पन्नयोरित्यनेन प्रवर्तकमुक्तमित्याह । निरन्तरेति । अन्तरं २।२।११ व्यवधानं, तद्रहिततयोत्पत्तिर्यस्य बोधस्याऽसौ निरन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । इदंज्ञानादव्यवधानोत्पन्नं रूप्यज्ञानं प्रवर्तकमिति यावत् ।

संसर्गप्रत्यये प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं, तद्विरुद्धो हेतुरिति चोदयति । नन्विति । प्रत्यभिज्ञानमन्यथापि घटते इति परिहरति । नेत्याहेति । एकत्वज्ञानाभावेप्येकत्वज्ञानं जातमिति अविवेकाद्व्यवहार इत्यर्थः । संस्कारमात्रजन्यत्वहेतोरर्भकतिक्तस्मृताव-सिद्धिः शङ्किता, सा ऽनुपपन्ना, इह जन्मन्यनुभवाऽभावे ऽपि जन्मान्तरे तिक्तरसस्याऽनुभूतत्वेन हेतोः संभवादित्याशङ्क्याह । जन्मान्तरेति । जन्मान्तरे ऽनुभवसंभवे ऽपि जन्ममरणव्यवहितत्वान्न तस्य स्मृतिजनकत्वमिति शबरस्वामिवचनादित्यर्थः[1] । न केवलमाप्तवचनादेव जन्मान्तराऽनुभूतस्मृत्यभावः किं त्वनुभवादपीत्याह । अस्मर्यमाणत्वादिति ।

इह जन्मन्यनुभवाऽभावे ऽपि जन्मान्तराऽनुभूतत्वात्तिक्तस्मरणमित्युक्तं, तन्न संगच्छते, आप्तवचनविरोधात् कल्पकवैधुर्याच्चेत्याशङ्क्य, न तावदाप्तवचनविरोधः तस्य प्रायिकाभिप्रायत्वादिति सिद्धान्तयति । जन्मान्तरेति । आस्वाद्य थूत्कृत्य गुडादेस्त्यागदर्शनं तिक्तस्मृतेः कल्पकमित्यर्थः । अननुभवशङ्काऽनुत्थितेरन्यथेत्याद्ययुक्तमित्याशङ्क्य जन्मादिव्यवहितत्वात्[2] जन्मान्तराऽनुभवस्याऽनुपकारकत्वमुक्तं निरस्यतइत्याशयमाह । जन्मेति । अन्यथेति । जन्मान्तरीयस्याऽनुभ- २।३।२

१ वचनार्थं इति २ पु॰ पा॰ ।

वस्याऽनुपकारकत्वइत्यर्थः । अनुभूतत्वाऽविशेषइति । अनु-भूतत्वं नास्ति यस्य तदननुभूतत्वं तस्मादननुभूतत्वादनुपकार-कत्वेन विशेषाभावसाम्ये इत्यर्थः । तत्र षड्रसाऽतिरिक्ते रसत्वा-ऽनुभवः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । अननुभूतस्मरणपक्षे ऽतिप्रस-
२३।१ ङ्गवदनुभूतस्मरणे ऽप्यतिप्रसङ्गः सम इत्याह । किमितीति । नियामकाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । दोषेति । दोषात्स्मरणमित्य-त्राप्यतिप्रसङ्गः सम इत्याह । किमितीति । तिक्तस्मरणकार्यलिङ्गे-न दोषस्य तिक्तस्मारकत्वमेव कल्प्यतइत्याह । अत आहेति ।

अयथार्थज्ञानाश्रयणे सिद्धान्तक्षतिरिति शङ्कते । न-न्वतत्त्वइति । शास्त्रकारेणेति । सांख्येनेत्यर्थः । अयथार्थज्ञाना-भावे ऽपि तद्व्यवहाराऽभिप्रायं तद्वचनमित्याह । नेत्याहेति । क-ल्पनागौरवादप्ययथार्थज्ञानं नोपेयमित्याह । वक्तव्य इति । प्रसययाथार्थ्ये भ्रान्त्यनुपपत्तिर्बाधिकेत्याह । उच्यतइति ।

अख्यातिर्भ्रम इत्युक्तं, तत्राह । केयमिति । किं ख्या-त्यभावो ऽख्यातिः, किं वा तदन्यः, उत तद्विरुद्ध इति किंशब्दा-र्थः । आद्यं प्रत्याह । न तावदिति । कतिपयख्यात्यभावस्य भ्रमत्वे ऽतिप्रसक्तिः, सकलख्यात्यभावपक्षे सुषुप्त्यादावपि भ्र-मत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये ऽपि किमयथार्थव्यवहारहेतुर्ज्ञानम-ख्यातिः, उताऽविविक्ताऽनेकपदार्थज्ञानमख्यातिरिति विक-ल्प्याऽऽद्यमुत्थापयति । अन्यार्थिन इति । अव्याप्त्या दूषयति । यत्रेति । वीतरागादीनां व्यवहाराऽभावान्न तद्धेतुर्ज्ञानमस्ती-त्यर्थः । रागिणामपि प्रवृत्तिमन्तरेण बाधकसंदर्शनान्न तद्धे-
२३।१० तुर्ज्ञानमस्तीत्याह । झटितीति । द्वितीयमुत्थापयति । अथाऽवि-विक्तेति । ज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वं निराकर्त्तुमविविक्तेति विशेषणम् । तावत्युक्ते वस्तुमात्रज्ञाने ऽतिप्रसक्तिस्तदर्थमनेकेति ।

अविविक्तत्वं किं भेदेनाऽस्फुरितत्वम्, उतैक्य?मिति वि-
कल्प्य आद्ये ऽव्याप्तिमाह । तर्हीति । द्वितीयं दूषयति । न चेति ।२३।१२
अनभ्युपगमे हेतुमभिधत्ते । भेदेति । अवमर्शेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।
किं च किं भेदः पदार्थस्वभाव, उत धर्मः? नाद्य इत्याह । विविक्ते-
ति । पदार्थप्रतिपत्त्या भेदोपि प्रतिपन्न इति नाऽविवेक इत्यर्थः ।
द्वितीयमुत्थापयति । इतरेतरेति । वैधर्म्यादिर्भेदशब्दार्थः । तद्र-
हितता ऽविविक्ततेति शेषः । अतिव्याप्तिर्नैतत्साध्वित्याह ।
ग्रामानयेति । कर्मकरणभावेन विवेकप्रतिपत्तेः कथमविवेक? इ-
त्याशङ्क्याह । तत्कारकत्वयोरिति । गोदण्डगतकर्मकरण-
कारकत्वयोरित्यर्थः । तत्र लक्षणाऽप्रवृत्तेः कथमतिव्याप्ति?रिति
शङ्कते । तत्रापीति । कर्मकरणप्रतिपादकविभक्तिद्वयबलाद्
भेदः प्रतीयतइत्यर्थः । साम्येन समाधत्ते । इदमितीति । एतदेव
व्यतिरेकमुखेनाह । अन्यथेति ।

विवेकाऽप्रतिपत्तावपि तस्य विद्यमानत्वादिदं रजतमिति
प्रतिभाससंभव इत्याशङ्क्याह । नेदमिति । इदमाकाराद् रज-
तस्य व्यावृत्तताप्रतिपत्तौ विलक्षणशब्दानुविद्धतया तयोः स्फु-
रणं न स्यादित्यर्थः । किं भासमानयोरविवेक, उताऽभा-
समानयोः? नाद्य इत्याह । किं च प्रतीयमानेति । अपुनरुक्त-
प्रतिभासादिति । अपुनरुक्तशब्दद्वयाद्विवेकस्य प्रतिभासादि-
त्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । अप्रतीयमानेति । सुषुप्तादावपि
प्रसङ्गादित्यर्थः । सामान्यतः प्रतिपन्नयोर्विशेषतश्चाऽप्रतिपन्न-
योर्विवेकाऽग्रहणं भ्रम इत्याशङ्क्याऽभावाऽनङ्गीकारादग्रहणमेव
न संभवतीत्याह । तस्मादिति । ख्यातिविरुद्धा ऽख्यातिरिति२३।२०
पक्षे उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानाविरोधित्वाद् भ्रमत्वप्रसक्तिस्तथा
ज्ञानप्रागभावस्यापीत्यर्थः ।

किं चाऽविविक्ताऽनेकपदार्थज्ञानमात्रं भ्रमः, आहो ग्रहणस्मरणात्मकं, किं वा संसर्गज्ञानाऽसहकृतत्वविशेषम्, अथ वा बाधकज्ञानविषयीकृतत्वाऽत्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वविशेषि- २३।२० तम्? इति विकल्प्याऽऽद्यमतिव्याप्त्या निरस्यति । किं च खण्ड इति । द्वितीयमव्याप्त्या दूषयति । न च ग्रहणेति । गृह्यमाणयोरविवेको गृह्यमाणाऽविवेकस्तस्येत्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति । सामान्येति । सम्यक्स्थले संसर्गज्ञानसंभवात्तद्रहितताविशेषितं लक्षणं न वर्तते ततः कथमतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सामान्यविशेषादौ वैधर्म्यमात्रं तेनोक्तमिति मत्वा लक्षणस्याऽतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह । तथापीति । न वैधर्म्यमात्रं, किं तु संसर्गज्ञानरहितत्वविशेषिताऽविविक्तज्ञानं भ्रम इति नाऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य विशिष्टलक्षस्यापि तत्र वृत्तेरतिव्याप्तिरित्याह । न च तत्रेति । संसर्गप्रत्ययस्य किमैक्यमालम्बनम्, उत गुणगुण्यादिसम्बन्धः, किं वोभयम्? नाद्यः, अत्यन्तभेदवादित्वादित्याह । ऐक्यस्येति । द्वितीयमुत्थापयति । गुणगुणीति । जातिव्यक्त्यादिरादिशब्दार्थः । गुणगुण्यादिसंबन्धस्य नाऽऽलम्बनत्वनियमो व्यभिचारादित्याह । न च प्रत्यभिज्ञाया इति । तृतीये गुणगुण्यादिसंबन्धाः किं मिलिता आलम्बनम्, उत प्रत्येकम्? नाद्यः, मेलनस्य क्वचिदप्यभावात् । द्वितीये गुणगुण्यादिवत् सादृश्यसम्बन्धो ऽप्यालम्बनं स्यादित्याह । इहेति । २४।१ ततश्च लक्षणाऽसंभव इत्यभिप्रायः । चतुर्थं प्रत्याह । अस्ति चेति । अख्यातिमते विवेकज्ञानं बाधकं ततश्च बाधकज्ञानविषयीकृतत्वात्यन्ताऽभावाऽनधिकरणत्वमपि तत्रास्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

ग्रहणस्मरणाऽविवेको भ्रम इत्यत्र दोषान्तरं समुच्चिनोति ।

किं चेति । विमतं स्मर्यमाणात् स्वार्थं विविच्यात् ग्रहण- २४।२ स्वात्संमतवदित्युक्ते विशेषविषयत्वात्तत्र विवेचकत्वं, न चैतद्विशेषविषयमित्याह । विशेषेति । विशेषो नाम भेदः, उत, शुक्तित्वादिः? आद्ये ऽपि स किमिदंरजतयोरस्त्युत ने?ति विकल्प्याद्यमनुवदति । यदीति । तत्रापि किं धर्मिप्रातियोगिज्ञानमेव भेदज्ञानम्, अहो स्विदन्य?दिति विकल्प्याद्यं दूषयति । तदेति । धर्मिप्रातियोगिज्ञानस्य भेदज्ञानत्वाद्धर्मिप्रतियोगिनोश्च ज्ञातत्वाद् भेदोपि प्रथेतेत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । अथेति । तृतीयज्ञानस्य भेदज्ञानत्वे तदुदयात्प्राक् सर्वं ज्ञानं भ्रमः स्यादित्याह । तर्हीति । भेदाऽभावमुत्थापयति । अथ न गृहीतेति । अस्मिन् पक्षे न भ्रमः सिध्यतीत्याह । तर्ह्यैक्यमेवेति । परस्परप्रतिस्पर्द्धिनोरितरनिषधे ऽन्यतरविधिनान्तरीयकत्वाङ्गीकारादैक्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीये धर्मविशिष्टज्ञानं विवेचकं, तथा च धर्म ज्ञानस्य विवेचकत्वं न स्यात् । (द्वितीये शुक्तित्वं विशेष इति पक्षे शुक्तित्वरूपविशेषणविशिष्टज्ञानं स्वविषयस्य शुक्तिकाशकलस्य विवेचकमित्युक्तं स्यात् शुक्तित्वरूपधर्मज्ञानस्य तु स्वविषयशुक्तित्वविवेचकत्वं न स्यात्, तत्र विशेषांशस्याग्रहणात् शुक्तित्वस्य वस्तुतो रजतत्वभेदमात्रेण विवेचकत्वे इदंरजतयोरपि वास्तवाद्भेदमात्रेण तज्ज्ञानाविवेचकत्वं स्यादित्यादित्यर्थः।)[1] स्वरूपभेदमात्रेण विवेकत्वे सर्वत्रापि तथात्वं स्यादिति द्रष्टव्यम् । ग्रहणपर्यालोचनया ऽविवेकं निरस्य स्मृतिपर्यालोचनया ऽपि निरस्यति । किं च स्मृतिर्वेति । अप्रमुषित-२४।१० स्मरणाऽभिमानस्य विवेकत्वादत्र च तद्वैपरीत्यान्नैवमिति शङ्कते । स्मरणाऽभिमानेति ।

(१) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति २ पु° ।

स्मरणाऽभिमानः किं स्मृतेरनन्यः, उताऽन्यः, आहो अन्याऽनन्यः? आद्ये ऽपि किं स्मरणाभिमानस्य स्मृतावन्तर्भाव, आहो स्मृतेः स्मरणाभिमाने? तत्राद्ये स्मृतौ स्थितायां स्मरणाऽभिमानस्य २४।११ कथं प्रमोष इत्याह । न तावत्स्मृतिरेवेति । स्मरणाऽभिमानान्तर्भावे तत्प्रमोषे स्मृतेरपि प्रमोषाद्रजतप्रतिभास एव न स्यादित्याह तस्या इति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । स्मृतेरिति । स्मरणाऽभिमानलक्षणसहकारिणा प्रमुष्टत्वात्कथं विवेचकत्वमित्याशङ्क्योत्पत्त्या ज्ञानस्य कार्यजनने नाऽन्यापेक्षेत्याह । परिपूर्णमिति । तृतीयस्त्वप्रसिद्धत्वाद् दूरापास्त इत्याह । न चेति । अन्य इति । उक्तपक्षविलक्षण इत्यर्थः ।

किं च स्मरणाऽभिमानशब्देन किं स्मार्यगतो धर्मविशेषः कथ्यते स्मरणेनाऽभिमन्यतइति स्मरणाभिमान इति व्युत्पत्त्या, उत स्मरणनिष्ठो धर्मः, किं वा स्मरामीति ज्ञानं स्मरणाभिमान ? इति विकल्प्याऽऽद्यमुत्थापयति । ननु पूर्वेति । न चा ऽनुभवाऽनुविद्धत्वं निराक्रियते न देशादिसंभेदः; न च ज्ञानाऽनुविद्धतया इत्यत्र ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ऽनुभवो गृह्यते ज्ञायते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या देशकालयोर्ग्रहणम्, तथा च सर्वस्य निराससंभव इति वाच्यम्; तत्र हेत्वनुपन्यासादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । सोयमिति । सर्वेषामेव एषामाकारस्य स इत्यस्य संभेदाऽवगमे पूर्वाऽनुभवदेशकालानामन्यतमेन संभेदावगमेपीति योजना ।

न ह्यतिवृत्तस्येत्यत्राऽनुभवाऽभेदमात्रस्योच्यमानत्वात्प्रागपि तस्यैव विवक्षेत्यादावपूर्वानुभवसंभेदस्य स्मरणाभिमानत्वा- २४।१८ भावे ऽधिकदोषमाह । न चेति । हिशब्दसूचितां युक्तिमाह । अर्थस्मृतीति । अर्थस्मृतिकारणसंस्कारस्येत्यर्थः । किम०

र्थज्ञानं स्वेन विषयीक्रियते, उत ज्ञानान्तरेण? नाद्य इत्याह ।
स्वेनेति । कर्मकर्तृविरोधान्न स्वविषयत्वमित्यर्थः । न द्वितीयः ।२४।२०
स्वसत्तायां स्वप्रकाशं ज्ञानमित्यभ्युपगमविरोधादिति द्रष्टव्यम् ।
मा भूत्तर्हि विषयत्वं पूर्वज्ञानस्येत्यत्राह । न हि पूर्वेति । अनु-
भवस्मरणयोरेकविषयत्वनियमादित्यर्थः । यस्मादर्थाऽनुभव-
मात्रजनितसंस्कारस्य न विशिष्टस्मृत्युत्पादनसामर्थ्यं तस्मात्त-
ज्जनितस्मरणमप्यर्थमात्रविषयमित्युपसंहरति । तस्मादिति । अ-
र्थज्ञानस्य विषयत्वाऽभावे ऽपि स्वप्रकाशतया स्फुरितत्वात्
स्मरणविषयत्वं किं न स्यादित्यत आह । न पूर्वेति । तदेव
व्यतिरेकमुखेनाह । अन्यथेति । पूर्वाऽनुभवाविषयो ऽप्यनुभ-
वसंस्कारजस्मरणेन विषयीक्रियते चेत् तदा नीलज्ञानात्
पीतस्मरणमपि जायेतेत्यर्थः । ज्ञातो घट इत्यनुभवविशिष्टार्थ-
स्मरणस्याऽनुभूयमानत्वात्कथं तदपन्हव? इति शङ्कते। ननु स्म-
र्यमाणइति । उक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।

कथं तर्ह्यनुभवसंभिन्नविषयत्वं स्मरणस्य प्रतिपद्यत?इत्य-
त्राह । यत्पूर्वेति । अर्थावभासशब्देनाऽर्थनिष्ठं प्राकट्यमुच्यते ।
तस्य कार्यत्वे कारणाऽपेक्षायामात्माश्रयं ज्ञानं कारणत्वेना-
ऽनुमीयतइत्यर्थः । अर्थस्मृतेः केवलाऽर्थाऽनुभवमूलत्वान्नाऽनु-
भवसंभिन्नविषयत्वमिति द्रष्टव्यम् । कथं तर्ह्यर्थस्मृतिरनुभवसं-
भिन्नविषयेत्यभिधान?मित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । कस्याश्चित्
स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वे शुद्धमेवेत्यभिधानं कथ?मित्याशङ्क्या-
ह । पूर्वेति । यावन्मात्रमित्येतद्विवृणोति । वस्तुमात्रं वेति ।
स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वे विवादो न स्यादित्यत आह । न २५।४
स्वमूलेति । अर्थमात्रज्ञानसंस्कारोत्थस्मरणस्य केवलविषयत्व-
म्, इतरस्य विशिष्टविषयत्वं, तत्राऽर्थस्मृतेरर्थमात्रविषये युक्त-

२५।६ न्तरं दर्शयितुमाकाङ्क्षामुद्भावयति। नन्वर्थेति । अर्थमात्रज्ञानसंस्कारजः प्रत्ययो ऽर्थस्मृतिशब्दार्थः, अनुमानसंस्कारजः प्रत्ययः स्मृत्यन्तरमिति विवेकः ।

स्मृतिमात्रस्य ज्ञानसंभिन्नमात्रविषयत्वे पदात्पदार्थस्मृतौ व्यभिचारस्तस्मान्न स्मरणमात्रस्यायं स्वभाव इत्याह । तत्रोदाहरणमिति । वाक्यार्थप्रत्यायनाय प्रयुक्तपदवृन्दात्पदार्थबोधः कस्मादाधीयते, आहितो वा कस्मात्स्मृतिरित्याशङ्क्याह। वाक्यार्थेति । वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशेन पदानि तावत्प्रयुज्यन्ते, तेषां च पदानां सकृदुच्चारणाऽसंभवात् क्रमेणोच्चारणं, तेभ्यश्च क्रमेणोच्चार्यमाणेभ्यो गृहीतसंगतिकेभ्यः पदार्थबोधा आधीयन्ते वाक्यार्थप्रत्ययौपयिकत्वेन यथा काष्ठैः पाके साध्ये तदर्थं ज्वाला निर्वर्त्यन्ते तथेत्यर्थः। पदार्थानां च संगतिग्रहणसमये मानान्तरसिद्धत्वात् तज्ज्ञानस्य स्मरणत्वमित्याह । ताश्चेति । संस्काराणां सदा ऽभावात्सततं स्मृत्युदयः स्यादित्याशङ्क्याह । संबन्धीति । उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वात्तस्य च संबन्धिशब्ददर्शनतन्त्रत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पदाऽभिहितानां पदार्थानामिवाऽन्वयबोधकत्वमिति ये ब्रुवते ते ह्यभिहिताऽन्वयवादिनः, योग्येतरसंसृष्टस्वार्थमभिदधति पदान्येवेति यआचक्षते ते अन्विताऽभिधानवादिनः । विमता स्मृतिर्न स्वबीजज्ञानसंभिन्नार्थविषया ऽर्थस्मृतित्वात् पदार्थस्मृतिवदित्युक्तं भवतीत्यर्थः ।

संबन्धिशब्ददर्शनात्संबन्ध्यन्तरस्मरणं जायतइत्युक्तं,तदनुपपन्नं, शब्दार्थयोः संबन्धाऽनिरूपणादिति बौद्धः शङ्कते । २५।११ननु कोऽसाविति । शब्दार्थयोः किं स्वभावः संबन्धः, उत कार्यकारणतालक्षणः, किंवा ऽनुपलब्धिः, आहो देशनियमः,

किं वा कालनियमः, उत संयोगादिः? न तावद् वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव स्वभावसंबन्धः, एकव्यक्तिसमवायाऽभावात्। न द्वितीयः, शब्दस्यार्थकार्यत्वे मानाभावात्। नापि तृतीयः, अभावो ह्यनुपलब्ध्या मीयते, अर्थस्य च भावरूपत्वात् शब्दार्थयोरनुपलब्धिसंबन्धाऽनुपपत्तेः। नापि चतुर्थः, यस्मिन् स्निग्धच्छाया तस्मिन् शैत्यमितिवदेकदेशत्वाऽभावात्। नापि कृत्तिकोदये रोहिण्यासत्तिवत् कालनियमः, भिन्नकालत्वात्। नापि संयोगः, शब्दस्य गुणत्वात्। द्रव्यत्वेपि नार्थेन संयोगः, गुणादीनां शब्दस्य च तदनुपपत्तेः। एवं संबन्धान्तराऽभावो ऽप्यूह्यः। तस्माच्छब्दार्थयोः संबन्धाऽभावान्न संबन्ध्यन्तरज्ञानस्य स्मरणत्वमुचितमित्यर्थः।

संबन्धान्तराभावेपि शक्तिः संबन्ध इति चोदयति। अ-२५।१४ र्थबुद्धीति। शब्दबुद्ध्योर्जन्यजनकत्वं संबन्धः, अर्थबुद्ध्योस्तु विषयविषयितेति शक्तिः संबन्ध इत्यर्थः। बुद्धिशब्दस्य स्मृत्यनुभवसाधारणतया विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह। किं स्मृतीति। अन्य इति। अनुभवजननसामर्थ्यलक्षण इत्यर्थः। बुद्धिस्थत्वात् सिद्धान्त्यनङ्गीकृतत्वाच्च प्रथमं द्वितीयं दूषयति। न चेति। पदार्थानां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् पदानां स्मारकत्वमेवेत्यर्थः। पदमात्रस्य स्मारकत्वं भवतां संमतं चेति चशब्दार्थः। संसृष्टपदार्थविशेषस्य मानान्तराऽगोचरत्वात्कथं पदानां तत्स्मारकत्वमित्याशङ्क्याह। पदार्थाशेष्विति। संसृष्टपदार्थेष्वनुभवजनकत्वे ऽपि केवलेषु स्मारकत्वमित्यर्थः। आद्यं निरस्यति। न च२५।१४ स्मृतीति। ज्ञातस्य संबन्धस्य स्मृतिजनकत्वम्, उताऽज्ञातस्य? नाद्यः, कार्यलिङ्गगम्यं हि सामर्थ्यं, ततः स्मृतौ जातायां तया सामर्थ्यं ज्ञायते। ततस्तस्मिन् ज्ञाते स्मृतिजन्मेतीतरेतराश्रयात्।

स्मृत्यन्तरप्रतिपन्नात् सामर्थ्यात् स्मृतिजन्माङ्गीकारे ऽनवस्थापत्तेः । न द्वितीयः । अव्युत्पन्नानामपि शब्दश्रवणे ऽर्थप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । तस्मात् स्मृतिजननसामर्थ्यलक्षणः संबन्धः साधीयानित्यर्थः ।

२५।१४ तत्रैव दूषणान्तरमाह । अन्यत्रेति । चैत्रमैत्रयोरन्यतरदर्शनेनाऽन्यतरस्मरणं सादृश्यादिसंबन्धे सति दृष्टम्, इह च सादृश्यादेरभावान्न स्मरणमुपपद्यतइत्यर्थः । विरोधकार्यकारणभावादिरादिशब्दार्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । संबन्धाभावाच्छब्दानामर्थबोधकताऽनुपपत्तेर्विवक्षाबोधकत्वं विवक्षितम्, उताऽर्थबोधकत्वाऽभावमात्रम्? आद्यस्तावन्नोपपद्यतइत्याह । उच्यते इति ।

किं विवक्षामात्रं शब्दार्थः, आहो अर्थव्यावृत्तिविवक्षा? नाद्यः, शब्दश्रवणानन्तरमर्थे व्यवहाराऽनुपपत्तेः । द्वितीये प्रमाणान्तरादर्थाऽसिद्धेः शब्दस्य तत्र प्रामाण्यमास्थेयमित्यभिसंन्धिः । द्वितीयं प्रत्याह । संबन्धेति । शब्दार्थयोः स्मृतिजननसामर्थ्यं संबन्धः, स च ज्ञात एवाऽर्थबोधकः । न चेतरेतराश्रयत्वादिदोषः, संबन्धज्ञनोत्थस्य संस्कारस्याऽनवगतस्यैवार्थबोधकताऽभ्युपगमादित्यर्थः । न च संस्कारस्य सदाभावात्सदास्मरणप्रसङ्गः । शब्ददर्शनोद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वाऽभ्युपगमादित्याह । शब्देति । अर्थेन संबन्धाविशिष्टशब्दज्ञानस्यैव स्मृतिहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह । नार्थेनेति । विपक्षे

२५।१७ दूषणमाह । येनेति । अर्थसंबन्धविशिष्टशब्दज्ञानस्य स्मृतिजननसामर्थ्ये तदतिरिक्तः संबन्ध आस्थेयः, स च न निरूपयितुं शक्यतइत्यर्थः । न केवलं संबन्धान्तरप्रसक्तिः, अपि तु शब्दवैयर्थ्यं चेत्याह । संबन्धविशिष्टेति । अन्यतरस्यापीत्यर्थस्य-

त्यर्थः । प्रागेवेति । शब्दजन्यस्मरणात्प्रागित्यर्थः । अर्थसंबन्धविशिष्टशब्दज्ञानस्य स्मारकत्वे विशेषणीभूतार्थस्याप्यधिगतत्वाच्छब्दवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

यत्तूक्तं संबन्धिदर्शनस्य संबन्ध्यन्तरस्मारकत्वे सादृश्यादिसंबन्ध्यन्तरं दृष्टमिति, तत्र वक्तव्यम् । एकत्र सामर्थ्यसंबन्धस्य संबन्धान्तरनिरपेक्षस्य स्मारकत्वे इतरत्रापि तथात्वं स्यादिति विवक्षितम्, उताऽन्यत्र सामर्थ्यस्य सादृशादिसंबन्धसापेक्षत्ववत् सादृश्यापेक्षत्वं साध्यते, आहो स्वित् मूलसंबन्धाऽभावात्सामर्थ्याद् बुद्ध्यनुत्पत्तिरिति । तत्र प्रथमद्वितीयौ दूषयति । सादृश्येत्यादिना । बुद्धिसामर्थ्यं संबन्धादिसतः प्रा-२९।१० क्तनेन । अत्रैषा ऽक्षरयोजना । सादृश्यादिलक्षणमूलसंबन्धानां स्मृतिजननसामर्थ्यसंबन्धादर्थान्तरत्वं यद्दृष्टं तन्न विरुध्यतइति संबन्धः । सादृश्यादिमूलसंबन्धानां स्मारकत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, न च सामर्थ्यरूपत्वं तेषां व्यतिरेकस्याप्यनुभूयमानत्वात्, तस्मादाद्यपक्षाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयकल्पाऽसंभवमुपपादयति । बुद्धिसामर्थ्येति । बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाऽभावात् सादृश्यादिमूलसंबन्धानां सामर्थ्यसंबन्धादर्थान्तरत्वमिति संबन्धः । अर्थान्तरत्वमसंकीर्णत्वं शब्दसामर्थ्येन सहानवस्थितत्वं बुद्धिसामर्थ्यं लक्षणं गमकं येषां ते बुद्धिसामर्थ्यलक्षणा,-स्तेषांभवस्तत्त्वं तदभावादित्यक्षरार्थः । यद्यपि सादृश्यादिसम्बन्धे ऽन्यतरस्मरणं दृष्टं तथापि प्रकृते संबन्धान्तरं नोपपद्यते, तदसंभवात् कल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह । बु-२९।११ द्धिसामर्थ्यसंबन्धादिति । शब्दानां बुद्धिसामर्थ्यमङ्गीकृत्य सामर्थ्यात् बुद्ध्यनुत्पत्तिं ब्रवीषि, उत सामर्थ्यमेव नेतीति? तत्र आद्ये जननी वन्ध्येतिवत् स्ववचनव्याघातः । न द्वितीयः । शब्दाऽन्व-

यव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य बुद्धिजननसामर्थ्योपलम्भविरोधादि-त्यर्थः । शब्दार्थयोः संबन्धसिद्धौ संबन्धिदर्शनात्संबध्यन्तर-स्मरणं यदुक्तं तद् युक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

पदार्थस्मृतिवदितरस्मृतेरपि न ज्ञानसंभिन्नविषयत्वमि-
२६।२ त्युक्तं, तत्र दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्तिं शङ्कते । कुतः पुनरिति । शब्दस्य शक्तिभेदकल्पनाप्रसङ्गादर्थमात्रविषत्वं युक्तमित्याह । तत्राहेति । शब्दप्रतिपन्नत्वमात्रेण कथं ज्ञानस्य शब्दार्थत्वम् ? आनुषङ्गिकार्थे व्यभिचारादित्याशङ्क्याह । शब्दसामर्थ्येति । स्मार्यगतो धर्मः स्मरणाऽभिमान इति पक्षं निराकृत्य स्मरणगतो धर्मः स्मरणाभिमान इति पक्षमुपक्षिपति । ननु स्मृतीति । किं प्रत्यक्षः स विशेषः, उताऽनुमेय ? इति विकल्प्याद्यं निरस्यति । नेत्याहेति । अन्यद्वेति । वाशब्द इवार्थः । नित्याऽनुमेयं स्वगतरूपविधुरं चेत्यत्र शबरस्वामिवचनमुदाहरति । अत एवेति । अनाकारामित्युक्ते बुद्धेर्निःस्वरूपता स्यात्तदर्थमाह । निरूपितेति । ननु घटज्ञानं पटज्ञानमित्याकारविशेषो निरूपित इत्यत्राह । निर्दिष्टेति । न निर्दिष्टं स्वाभाविकं लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता, तामित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । ननु नित्येति । सुरभिधूमविशेषस्याऽगरुजदहनाऽनुमापकत्ववत् व्याप्यविशेषस्य व्यापकविशेषाऽनुमापकत्वमित्यर्थः ।

२६।७ लिङ्गविशेषमेव तर्हि निरूपयेत्याह । को ऽसाविति । किं ग्राह्यविशेषो लिङ्गम्, उत फलविशेष ? इति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । प्रमाणग्राह्यमेव स्मृत्या गृह्यते इति कथं नियमः ? अभिज्ञायामयमिति प्रतिभानात् स्मृतौ च स इतीति शङ्कायामुक्तं टीकाकृता । अविकलेति । देशकालयोः क चित्परोक्षतया क चिदपरोक्षतया परं प्रतिभासो न प्रमेयभेद

इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अस्त्विति । फलविशेष एवाऽसिद्ध इत्याह । नेत्याहेति । विषयभेदानिमित्तः फलविशेषः, न च प्रमाणस्मृतिफलयोः विषयभेदो ऽस्तीत्यर्थः । २६।१

स्मरामीति ज्ञानं स्मरणाभिमान इति कल्पमुत्थापयति । नन्विति । व्यभिचारान्नास्यापि विवेचकत्वमित्याह । आहेति । मूलग्रन्थस्यैषा ऽक्षरयोजना[1] । यः स्मरामीत्यनुवेधः स क्व चित् विषयादिशेषे कालविशेषे च भवति न सर्वत्रेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । वाचकेति । स्मरामीत्यनुभवस्य वाचकशब्दसंभिन्नत्वनिमित्तत्वमात्रमत्र प्रतिभाति, न तु तस्याऽविवेचकत्वे हेतुरुक्तस्तत्राह । यदि स्मृतीति । प्रागेवेत्यत्र स्मरामीत्यनुभवादिति शेषः । असंभवे हेतुमाह । विशिष्टेति । ग्रहणादेर्भेदमनधिगम्य ग्रहणादिवाचकशब्दं विहाय स्मरणादिवाचकशब्दप्रयोगाऽसंभवात्प्रागेव भेदः प्रतिवक्तव्यः, तथा च न स्मरणाभिमानस्य विवेचकत्वमित्यर्थः ।

स्मृत्यनुभवयोर्भेदप्रसिद्ध्या ग्राह्यविशेष आस्थेय इति शङ्कते । ननु स्मृतीति । प्रसिद्धिरन्यथोपपन्नेत्याह । अत आहेति । संस्कारसमुत्थत्वं कथं भेदकं? तस्य स्मृतिप्रमाणसाधारणत्वादित्याशङ्क्याह । कारणेति । स्मृतेः संस्कारमात्रं कारणं ग्रहणस्य तु संप्रयोगादीत्यर्थः । स्मृत्यनुभवयोरर्थैक्येपि हेतुभेदाद् भेद इत्युक्तं प्रतिबन्धाद् द्रढयति । कथं वेति । २६।१८ स्मृतिज्ञानाऽनुमानयोः किं विषयभेदाद्भेदः, आहो कारणभेदात् भेदः, किं वा स इति आकारभावाऽभावाभ्याम्? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । अर्थविशिष्टेति । द्वितीयमुत्थाप-

---

(१) अक्षरेति नास्ति २ पु० ।

यति। कारणेति। साम्येन समाधत्ते। इहापीति। तृतीयमुत्था-
२६।२० पयति। स इति। स इत्याकार एव दुर्निरूप इत्याह। कोऽय-
मिति। किं परोक्षे देशकालविशिष्टविषयत्वं स इत्याकारः,
आहो पूर्वाऽनुभूवसंवलितत्वम्, उत संस्कारजत्व?मिति किं-
शब्दार्थः। आद्यमुत्थापयति। परोक्षेति। परोक्षदेशकालविशिष्ट-
विषयत्वस्याऽनुमानादावपि संभवात्तत्रापि प्रसङ्ग इत्याह।
अनुमानादिष्विति। द्वितीयमनुवदति। पूर्वाऽनुभवेति।

किमनुभवमात्रसंभिन्नविषयत्वं स्मरणभेदकम्, उत स्वजनक-
ज्ञानसंभिन्नविषयत्व?मिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। ज्ञानाऽनुमान-
इति। द्वितीयं प्रत्याह। पौरुषेयेति। नद्यास्तीरे प्रसूनानि सन्ती-
त्यादिवाक्यान्नदीतीरप्रसूनविषयज्ञानसत्ता बोध्यते, ततश्च स्व-
जनकज्ञानसंभिन्नविषयत्वस्य तत्रापि भावान्न भेद इत्यर्थः।
तस्मात् तृतीयपक्षः परिशिष्यतइत्याह। तस्मादिति। संस्कार-
मात्रजन्यत्वमेव तर्हि स्मृतेर्भेदकमिति शङ्कते। अस्तु तर्हीति।
संस्कारमात्रजन्यत्वमसिद्धमित्याह। नेत्याहेति। किं च स्वप्ने
किं गृह्यमाणयोरविवेको भ्रमः, उत गृह्यमाणस्मर्यमाणयोः,
आहो स्मर्यमाणयो?रिति विकल्प्य प्रथमद्वितीयौ निरस्यति। न
चेति। आत्मव्यतिरिक्तस्य[1] नीलादेरगृह्यमाणत्वान्न गृह्यमाण-
योरविवेकः। नापि द्वितीयः। अहं नीलम् इति प्रतिभासप्रसङ्गा-
त् गृह्यमाणाविवेकादापरोक्ष्ये स्मर्यमाणाविवेकात् गृह्यमाणस्य
२७।१ पारोक्ष्यं किं न स्यादित्यर्थः। तृतीयं दूषयति। स्मर्यमाणा-
नामिति। गुरुमतनिराकरणमुपसंहरति। अतो न प्रमाणेति।
संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वाभावे रजतप्रतिभासस्य गतिर्वक्त-

---

(१) व्यतिरेकेणेति १ पु॰ पा॰।

थेत्याह । न चेदिति । देशान्तरस्थरूप्यस्य पुरोवर्त्यात्मना २७।१
प्रतीतिर्भ्रान्ति, उत धीरूपस्य, आहो अनिर्वाच्यस्ये?ति किंशब्दा-
र्थः । आद्यमवलम्बते । नन्वन्यथेति ।

किं देशान्तरवृत्ति रूप्यं लोचनेनालोक्यते, उत मनसा? ना-
द्यः। इन्द्रियस्य व्यवहितसन्निकर्षाऽभावात् । नान्त्यः । मनसो ऽस-
हायस्य बहिरप्रवृत्तेः । तस्मात् कथमन्यथाख्यातिरित्याशङ्क्याह ।
तथा हीति । किं केवलस्य लोचनस्य व्यवहितग्राहित्वं निरस्यते,
उत दोषसध्रीचीनस्य? आद्यस्त्वङ्गीक्रियते । द्वितीयस्तु नोपपद्यते,
केवलस्य जाठरानलस्य बहुतराहारदग्धृत्वाऽभावे ऽपि भस्मकदो-
षदूषितस्याऽनेकाहारदग्धृत्ववत् केवललोचनस्य व्यवहिता-
ऽग्राहित्वे ऽपि दुष्टस्य ग्राहकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तर्हि देशा-
न्तरे रूप्यमिति प्रतीयादित्याशङ्क्याह । तच्चेति । दुष्टेन्द्रियेण
व्यवहितग्रहणे ऽननुभूतस्यापि ग्रहणं स्यादिति शङ्कते । न-
न्वननुभूतमिति ।

संस्कारस्यापि सहकारित्वान्नाऽदृष्टग्रहणमित्याशङ्क्य दृष्ट-
दृष्टावपि यस्य कस्य चिद् ग्रहणं स्यादित्याह। यत्किं चिदिति।
सादृश्यस्यापि सहकारित्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याह । सादृश्येति ।
आदिपदेन सादृश्यस्याप्यन्यस्य ग्रहणं वारयति । राग आदि-
शब्दार्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । ग्रहणात्मकं यज्ज्ञानं
तदन्यथाज्ञानं नाऽनिर्वचनीयादिख्यातिः, तत्र प्रमाणाऽभावादि-
ति योजना । विवादपदं रजतधीपदं रजतव्यवहारपदत्वात्संम-
तवदित्यर्थः । समारोपितस्याऽन्यत्र सत्त्वे मानाभावान्न तदापि
साध्वित्याह । उच्यतइति । सितभास्वरद्रव्यस्य रजतधीपदत्वं २७।१०
मायावादिभिरप्यङ्गीकृतमिति नान्यत्र सत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।

अन्यथाख्यातिशब्दार्थो ऽपि दुर्निरूप इत्याह । केयमिति ।

२७।१०किंशब्दसूचितान् विकल्पानाह । अन्याकारमिति । ज्ञानान्यथात्वाभिप्रायेण प्रथमः कल्पः । द्वितीयस्तु स्फुरणाऽन्यथात्वाऽभिप्रायेण। तृतीयस्तु विषया[1]ऽन्यथात्वाऽभिप्रायेण। रजतस्य ज्ञानव्यावर्तकत्वमिदमो विषयत्वं चाऽनुभूयते, अतः कुतो वैपरीत्यमित्याह । कुत इति । अन्याकारज्ञानस्याऽन्यालम्बनताया अनुभवपराहतत्वाद्वैपरीत्यमित्याह । अत आहेति । अननुरूपत्वमेवाह । सर्वत्रेति ।

किमाकारार्पकत्वमालम्बनत्वम्, उत संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम्, आहो संविज्जनिताऽतिशयाश्रयत्वम्, अथ वा भासमानत्वम्? नाद्यः । शुक्ते रजताकारार्पकत्वाऽभावात् । शुक्तिर्न रजतज्ञानालम्बनं तदाकाराऽनर्पकत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । ननु न संविदिति । संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वेनालम्बनत्वे चोद्ये तदनिराकृत्य पक्षान्तरनिरसनमसङ्गतमेवेत्याशङ्क्याऽतिफल्गुत्वात्तदुपेक्षितमित्याह । इदं तावदिति । कथं फल्गुत्वमिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं व्यवधानेन संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम्, उताऽव्यवधानेन? । नाद्यो
२७।१७व्यभिचारादित्याह । न हीति । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । द्रव्यार्थिना यदा तदादीयते तदा द्रव्यज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वं गुणादेरिष्टं, द्रव्यस्य च गुणज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम्, न चेतरेतरज्ञानालम्बनत्वं द्रव्यादीना,मप्रसिद्धेरित्यर्थः । न तृतीयः प्रध्वंसादेरविषयत्वप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । भासमानत्वं भानकर्मत्वम्, उत तत्प्रयुक्तव्यवहारावियत्वम् ? नाद्यः, भविष्यदादेरविषयतापत्तेः। न द्वितीयो नान्तरीयकतया

---

(१) ज्ञेयान्यथात्वेति २ पु० पा०।

व्यहारविषयस्य कलधौतमलादेरपि कलधौतज्ञानविषयत्वापत्तेः। तस्माद्[1] तदाकारार्पकस्य विषयत्वं वक्तव्यं, तच्च नात्रेति शुक्तेर-नालम्बनत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति। तस्मात्तदाकार इति। पक्षा-२७।१८ न्तरमनुवदति। अस्तु तर्हीति। विकल्पाऽसहत्वान्नायमपि पक्षः शोभन[2] इत्याह। तत्राहेति। पारमार्थिकत्वेपीदमालोचनीयं किं सामान्यविशेषादेरत्यन्तभेदः, उत भेदाऽभेदौ? नाद्य इत्याह। न तावदिति। अत्यन्तभेदवादिनामिति हेतुगर्भविशेषणम्। अस्तु तर्हि अपरमार्थत्वमित्याशङ्क्याह। ततश्चेति। संसर्गः शून्य एव प्रकाशेतेति संबन्धः।

शून्य एव चेति कथ?मनिर्वचनीयस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह। अनिर्वचनीयेति। न च शून्यस्यापरोक्षप्रथोपपद्यते इत्यभिसन्धिः। न केवलमिदं रजतमित्यादिप्रत्ययानामेवाऽसत्संसर्गविषयत्वं किं तु खण्डो गौरित्यादीनां प्रत्ययानामपीत्याह। एवमिति। न च खण्डो गौरित्यादिप्रत्ययानां न तादात्म्यमालम्बनं किं तु समवायः, स च सन्निति न विभ्रमत्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम्। समवायस्येहप्रत्ययहेतुत्वात्तादात्म्यप्रत्ययासंभवादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति। अथेति। बाधकप्रत्ययविरोधान्न तस्य सत्यत्वमित्याह। तत्राहेति। न केवलं तादात्म्यस्याऽबाध्यत्वप्रसङ्गः किं तु भ्रान्त्यादिव्यवस्था च न स्यादित्याह। खण्डो गौरिति। भिन्नाऽभिन्नविषयत्वेन सर्वप्रत्यययाथार्थ्यादित्यर्थः। भ्रान्तिबाधयोः प्रसिद्धत्वात्तन्निरसनमशक्यमित्याशङ्क्याह। सर्वत्र वेति। नियामकाऽभावादित्यर्थः। २७।१

संसर्गस्याऽसत्त्वेप्यपरोक्षप्रथा संभवतीति द्वितीयपक्षमु-

---

(१) तस्मादिति नास्ति १ पु०। (२) शोभते इति २ पु० पा०।

२८।१ पेक्ष्य पक्षान्तरमुत्थापयति । अस्तु तर्हीति । न तावदित्यादेरित्थं वा योजना । विषमबाधाबाधौ विना न स्वतस्तौ स्तो ज्ञान-इति विकल्पाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तादात्म्यस्याऽपरमार्थत्वात्त-दूव्यावृत्तबोधस्यापि तथात्वं तद्वैपरीत्याद्वैपरीत्यमिति विकल्पो-पपत्तिरित्यभिसंधाय टीकाकृतोपेक्षितम् । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुम-नुवदति[1] । न तावदिति । विषयसत्यत्वेन ज्ञानसत्यत्वमित्या-द्यमनुवदति । अथेति । अथेत्यादेरयमर्थः । सदापरिणामप्र-सङ्गं व्यावर्तयति । दोषेति । परिणामित्वे बाध्यत्वं न स्या-दित्याह । एतदिति । दध्याकारपरिणामोदयानन्तरं तद्विरुद्ध-क्षीराकाराऽनुपलम्भान्न दध्नो बाधः । इह तु रूप्यविरुद्धशु-क्त्याकारोपलम्भात् बाध इति आशङ्क्य परिणामपक्षे विरुद्धा-कारोपलम्भोपि न स्यादित्याह । नापीति । अपरिणामित्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति । किं चेति । कुविन्दाऽपाये ऽपि पटस्थि-तिवत् दोषनिमित्तत्वे तदभावेपि रूप्योपलम्भः स्यादित्यर्थः । निमित्ताऽपाये नैमित्तिकाऽपायस्यापि दृष्टत्वात् मैवमिति शङ्कते । नन्विति । तत्राप्यवस्थान्तरोत्पत्त्यपूर्वावस्थाविनाशः न नि-मित्ताऽपायमात्रेणेति वक्ष्यति । अङ्गीकृत्य दूषणान्तरमाह । न तथा सतीति । अथ पुनरित्यादिना ज्ञानाद्रजतोत्प-त्तिमाशङ्क्य निराचकार, तदनुपपन्नम्, अन्यथाख्यातिवा-

२८।५ दिना ज्ञानाद्रजतोत्पत्त्यनुपगमादित्याशङ्क्याह । अथेति । रूप्याकारेण शुक्तेः परिणत्यसंभवेपि दुष्टकारणजरजतसंवि-देव रजताऽऽकारेण परिणमतइत्यन्यथाख्यात्येकदेशिनो मन्व-ते, तन्मतनिरसनार्थो ऽयमुपक्रम इति अविरोधः ।

---

(१) उपक्षिपतीति, २ पु॰ पा॰ ।

अथ पुनरित्यादेस्तात्पर्यान्तरमाह । ख्यात्यन्तरेति । अन्य- २८।१ थाख्यात्यतिरिक्ते केवलख्यातेर्याथार्थ्यान्न भ्रमत्वमिति चोदयति । कथमिति । बुद्धिस्थस्य रूप्यस्य बहिर्वत्प्रतिभासाद् भ्रान्तित्वं युक्तमित्याह । अत्राहेति । आत्मख्यातिवादीति । आत्मशब्देन बुद्धिरभिधीयते तद्रूपस्य रूप्यस्येदन्तया ख्यातिरिति यो ब्रूते स तथोक्तः । एवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वशङ्कां निरस्यति । न बहिरिति । बाधविरोधादित्यर्थः । प्रमाणाऽभावान्न रूप्यस्य बुद्ध्याकारतेति शङ्कते । कुत इति । मानाभावो ऽसिद्ध इत्याह । संप्रयोगेति । विमतं धीरूपं संप्रयोगजज्ञानाऽविषयत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् संविद्वदित्यनुमानम् । नित्याऽनुमेयव्यावृत्त्यर्थम् अपरोक्षत्वादिति । घटादिव्युदासार्थं संप्रयोगेति । विपक्षे बाधकतर्केण पराहतिं शङ्कते । कथमिति ।

ज्ञानस्य रजताकारत्वं स्वाभाविकम्, उताऽन्यनिमित्तम्? नाद्यः विज्ञानमात्रवादित्वात्, अत एव न द्वितीयोपीति किंशब्दार्थः । अन्यनिमित्तो रूप्याकार इति समाधत्ते । संस्कारेति । विज्ञानाऽतिरिक्तसंस्कारस्याऽनङ्गीकारात् कथं तत्परिप्रापितत्वं रजताकारस्ये?त्याशङ्क्याह । तथा इति । ज्ञानजन्यसंस्कारस्य कथं ज्ञानत्वमित्याशङ्क्याह । न च विज्ञानेति । ज्ञानातिरिक्तः संस्कारः किं वेद्यः, उत न ? नाद्यः । तयोः संबन्धाऽनिरूपणात् । न द्वितीयः । व्यवहारगोचरत्वाऽनुपपत्तेः । ततश्च ज्ञानमात्रत्वं संस्कारस्येत्यर्थः । तस्य विजातीया[1]ऽनेकक्षणव्यवहितस्य कथं कारणत्व?मित्याशङ्क्याह । स चेति । २८।१२ शालिबीजस्याङ्कुरपत्रकाण्डादिव्यवधानेपि सजातीयबीजज-

(१) विसदृशेति २ पु॰ पा॰ ।

नकत्ववत् व्यवहितस्यापि ज्ञानस्य जनकत्वं युक्तमित्यर्थः। तत्रापि न बीजस्य बीजान्तरजनकत्वं किं तु बीजारम्भका ये ऽवयवा अङ्कुरादिष्वनुगताः तएव बीजान्तरमारभन्ते इति न व्यहि-
२८।१२तस्य कारणत्वमित्याशङ्कयाह। अथ वेति। रजतबोधस्तच्छब्दार्थः। प्राक्तनज्ञानस्यापि कथं रजताकारत्वं ? तत्प्रापकाभावादित्याशङ्कयाह। स चेति। तच्छब्देन पूर्वज्ञानगतरजताकारः परामृश्यते धीरूपत्वेन परमार्थत्वात् भ्रान्तिबाधाऽसंभव इत्याशङ्कयाऽन्यथाप्रतीतेस्तत्संभव इत्याह। बहिर्वदिति।

एवमात्मख्यातिं प्रदर्श्य तद्दूषणार्थमुपक्रमते। स वक्तव्य इति। यद्रूप्यं बहिर्भाति तत्संप्रतिपन्नरूप्यवत् उत्पद्यते, उत विलक्षणत्वान्ने?ति विकल्पार्थः। अनुत्पत्तिपक्षं निरस्यति। न चेदिति। नित्यत्वाऽनित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्माऽधिकरणत्वान्न तयोरभेद इत्यर्थः। आद्यमनुवदति। जायते चेदिति। तत्र वक्तव्यं किं तत्स्वतो जायते, उत अन्यस्मात् ? नाद्यः। एकस्मिन् जन्यजनकताऽनुपपत्तेः। द्वितीयेपि किमर्थात्, उत ज्ञानात्? नाद्य इत्याह। नार्थादिति। ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थस्याऽभावादित्यर्थ[१]ः। द्वितीयमनुवदति। अथेति। ज्ञानमात्रस्य रजतजनकत्वं निरस्यति। दुष्टेति। एतदपीत्यादिटीकाया अयमर्थः। ज्ञानादर्थोत्पत्तेः क चिदप्यदर्शनान्नैतद्युक्तमिति दूषयति। एतदपीति।

ज्ञानमात्रस्य जनकत्वाऽभावेपिदुष्टकारणजन्यज्ञानस्यार्थो-
२८।२५त्पादकत्वं युक्तमित्याह। कथमिति। ज्ञानादर्थसंभवेपि तत्प-

(१) इति यावदिति २ पु॰ पा॰।

तीतिः कथमिति विवेचनीयम् । यथा प्रतीत्या स्वयमजनितया किं विषयीक्रियते, उताऽन्ययेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । यस्या इति । भिन्नकालत्वेन विषयविषयिभावनिरसनमनुपपन्नं, भविष्यदादेरपि ज्ञानेन विषयीकरणादित्याशङ्क्याह । जनकेति । जनकज्ञानसमये रजताऽभावात् तत्समये च ज्ञानाऽभावात्तत्राऽपरोक्षप्रथा न स्यात् । इतरस्याऽर्थस्य ज्ञानसम[1]समयत्वाभावेपि तद्ग्राह्यत्वं घटते, अनुमानज्ञानस्यावर्तमानबोधनसमर्थत्वादित्यर्थः । द्वितीयेपि किमदुष्टकरणजन्यप्रतीत्या विषयीक्रियते, उत दुष्टकरणजन्ययेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । प्रतीत्यन्तरस्येति । द्वितीयेपीदं विवेचनीयम् । किं तां प्रति रजतस्य[2] जनकत्व,मुत नेति? तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । दुष्टेति । यदर्थक्रियाकारि तत्सदित्यभ्युपगमात् रजतस्यापि जनकत्वे सत्त्वं स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अतज्जन्यत्वइति । जन्यजनकत्वाभावेपि संबन्धान्तरात्तत्प्रतीतिमाशङ्क्याह । एवेति । संबन्धान्तराऽनिरूपणान्नैवमित्यर्थः ।

स्मृतिप्रमोष एवेत्युपसंहारो ऽनुपपन्नः, स्मृतितत्प्रमोषयोर्मायावादिना ऽनभ्युपगमादित्याशङ्क्याह । अन्यथेति । पुनरुक्तिं परिहरति[3] । अख्यातीति । प्रत्यन्तरसमानयोगक्षेमत्वात्प्रश्नाऽनवसर इत्याशङ्क्य तद्वैलक्षण्यमाह । नन्विति ।

किं करणव्युत्पत्त्या सामग्री पृच्छयते, उत भावव्युत्पत्त्या ज्ञानम्, आहो कर्मव्युत्पत्त्या विषय? इति विकल्पार्थः । उच्यत इत्यादेरयमर्थः । गत्यन्तराऽनिरूपणात्स्मृतिर्न सिषाधयिषितम्, उत प्रश्नमात्रं? नाद्य इत्याह । नेन्द्रियेति । द्वितीयमनूद्यापयति ।

(१) समेति नास्ति २ पु० । (२) रजतस्य कर्मतयेति २ पु० पा० ।
(३) पुनरुक्तिमित्यादि नास्ति २ पु० ।

किं त्विति । प्रश्नस्य किं सामग्री विषयः, उत ज्ञानम्, अथवा विषयः? नाद्य इत्याह । एकमिति । सामग्रीं दर्शयितुमेकमिति विशेषणम् । यथार्थज्ञानसामग्रीप्रसूतत्वे भ्रान्तित्वं हीयेतेति शङ्कते । नन्विन्द्रियेति । विमतं यथार्थं सम्यग्ज्ञानसामग्रीप्रसूतत्वाद् ग्रहणवदित्युक्ते ऽसिद्धो हेतुरित्याह । दोषेति । लोचनस्य पुरोवर्त्तिसंप्रयोगे शुक्त्यग्राहित्वं कथमिति शङ्कां निराकर्त्तुं कार्यविशेष इत्युक्तम् । बहुविषयसंस्कारसंभवे ऽपि रूप्यसंस्कारस्यैव कथं कार्यकरत्व[1]मिति शङ्कायां तदुद्बोधकसंभवादित्याह । संस्कारविशेषमिति । दोषस्य ज्ञानसामग्र्यन्तर्भावमाक्षिपति । नन्विति । प्रतिबन्धकत्वं विपरीतकार्यजनकत्वं[2] च किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नाधिक्येति । तैलकलुषितशालिबीजस्य शाल्यङ्कुराऽजनकत्वमेव दृष्टं न यवाङ्कुरजनकत्वमित्यर्थः । विपरीतकार्यस्य दर्शनाद्दोषस्य तद्धेतुत्वमपि कल्प्यतइत्यत आह । तत्राहेति ।

दोषस्य विपरीतकार्यकारितायाः क्वचिदप्यनुपलम्भात् ग्रहणउपयोगः, कार्यदर्शनं त्वन्यथापि घटतइत्याशङ्क्याह । न चाऽनादेरिति । अग्रहणं ग्रहणप्रागभावः, तस्य चानादित्वान्न दोषसाध्यतेत्यर्थः । किं तर्हि दोषकृत्यमिति पृच्छति । किं त्विति । अन्यथाबोध इत्याह । विपर्ययेति । यत्तूक्तं दोषस्य न विपरीतकार्यकरत्वमिति, तत्र किं दोषस्य विपरीतकार्यकरत्वाऽभावः काचित्कः, उत सार्वत्रिक? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । व्याध्यादिवदिति । भस्मकलक्षणव्याधेर्बहन्नदाहकत्वं दावाग्न्युपहतवेत्रबीजस्य कदल्यङ्कुर-

(१) कार्यकारणत्वमिति २ पु° ।

(२) कार्यकरत्वमिति २ पु° पा° ।

जनकत्वं चोपलक्ष्यं, ततश्च काचादेरपि विपर्ययहेतुत्वं युज्यत-इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण दोषस्य सामग्र्यन्तर्भावमाक्षिपति । ननु दोष इति । दोषाऽन्वयव्यतिरेकयोः संस्कारोद्बोधविषयतया ऽन्यथासिद्धेर्न दोषस्य विपर्ययहेतुत्वमित्यर्थः । उद्बोधकत्वं बोधजनकत्वं च किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न तृतीयमिति । उभयहेतुत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विपर्ययाऽनुपपत्त्या दोषस्य तद्धेतुत्वम् । न च संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः, संस्कारोद्बोधस्य[1] दोषाऽवान्तरव्यापारतया तत्करणत्वाविघातित्वादित्याशयेनाह । तत्रेति । संवलिताऽसंवलनलक्षणा सामग्री । प्रश्नोत्तरमभिधाय ज्ञानप्रश्नोत्तरं दर्शयितुं प्रश्नमाह । अथेति । किमेतज्ज्ञानमेक,मुत नानेति प्रश्नार्थः । ज्ञानैक्याभिधानं सिद्धान्तविरुद्धमिति चोदयति । नन्विति । विरोधं दर्शयितुं सिद्धान्तमाह । इदमिति ।

संप्रयोगसमुत्थज्ञानस्य रजततत्संसर्गविषयत्वात् ज्ञानैक्यमाशङ्क्य किं तदिदंमात्रसंप्रयोगजम्, उत रजतादिसंप्रयोगजमपीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न तद्रजतमिति । सकलविषयत्वभङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । मिथ्येति । मिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमात्रशरीरत्वात् प्रतिभासात् प्रागिन्द्रियसंयोगाऽयोगाद् देशान्तरस्थस्य तु व्यवहितत्वादित्यर्थः । इन्द्रियाऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ऐन्द्रियकत्वं रजतादेरनुभूयतइत्याशङ्क्याह । चक्षुरुन्मीलनेऽपि । रूप्यज्ञानहेत्वधिष्ठानज्ञानविषयत्वेनाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः । रजतज्ञानमनैन्द्रियकं चेत् कीदृशं तर्हीदमित्याशङ्क्या-

(१) बोधकस्येति १ पु० पा० ।

ऽविद्यापरिणामत्वं दर्शयितुं कारणान्तरं प्रतिषेधति । नापीति । स्मृत्यनभ्युपगमादिति । स्मृतित्वाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । दोषस्य हेतुत्वमाशङ्क्य निरस्यति । नापीति । ज्ञानमात्रजनकत्वेन संमतेन्द्रियादेर्विशेषज्ञानजनकत्वदर्शनात् दोषस्य चाऽतथात्वान्न तज्जनकत्वमित्यर्थः ।

चक्षुर्दोषयोः प्रत्येकं भ्रान्त्यजनकत्वेऽपि मिलितयोर्जनकत्वं किं न स्यादित्यत आह । अन इति । दुष्टं चक्षुर्देशान्तरवर्त्यपि रूप्यं गृह्णीयात् चेत् तदन्तरालवर्त्तिनां सर्वेषां ग्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावादिदं रजतमिति व्यवहार एव निर्विषयः स्यादिति शङ्कते । किं त्विति । रूप्यतज्ज्ञानयोरविद्याधीनोद्भवत्वात् व्यवहारसंभव इत्याह । अविद्येति । सदापरिणामप्रसङ्गं व्यावर्त्तयति । बाह्येति । दुष्टलोचनपुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदंमात्रविषयं ज्ञानमुत्पद्यते तदा चेदमाकारावच्छिन्नचैतन्याविद्याक्षोभः संजायते, सा च क्षुब्धा सदृशसंदर्शनरागसमुद्बुद्धसंस्कारसध्रीचीना रूप्याकारेण परिणमतइत्यर्थः । रूप्यज्ञानाभासमन्तरेण रूप्यव्यवहाराऽसंभवात् दोषोद्बुद्धरजतज्ञानसंस्कारसहायेदमाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्था ऽविद्या ज्ञानाभासाकारेण परिणमतइत्याह । साक्षीति । चैतन्यस्य रजतावच्छेदो रजतसंबन्धस्तद्धेतुर्यो ज्ञानाभासस्तदाकारेणेत्यर्थः । तस्य चाऽचेतनत्वेन स्वविषयव्यवहारजनकत्वाऽनुपपत्तेः सविलासाविद्या साक्षिविषयतां भजतइत्याह । स्वकार्येणेति । ज्ञानभेदात् तदवच्छिन्नं फलमपि भिद्यतइति कथमेकफलत्वम्? तत्राह । विषयेति । घटस्फुरणं पटस्फुरणमिति विषयव्यावृत्ततया स्फुरणमुपलभ्यते न ज्ञानविशिष्टतयेत्यर्थः । विषयस्यापि सत्याऽनृतरूपेण भिन्नत्वात्कथ तदवच्छिन्नफलैक्यमित्याशङ्क्याह । विषयश्चेति । ततश्चौपचारिकमे-

कत्वादित्याह । तेनेति । किं विषयः पृच्छ्यतइति[1] तृतीयं कल्पमनुवदति । अथ विषय इति ।

मिथ्यारजतमालम्बनमित्याह । तदाहेति । मिथ्यारजतं कथमालम्बनं? तन्मिथ्यात्वासिद्धेरिति शङ्कते । कुत इति । मिथ्यालम्बनमित्यत्र मिथ्यावस्तुविषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्युक्तमयुक्तं, मिथ्यात्वाऽसिद्धेरपरिहृतत्वादित्याशङ्क्याह । भावेति । न सज्ज्ञानं भ्रमः आत्मज्ञाने व्यभिचारात् । नाप्यसज्ज्ञानं, तुच्छज्ञाने व्यभिचारात् । तेन रजतज्ञानमिथ्यात्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्या रजतस्य मिथ्यात्वमुपेयमित्यर्थः । रजतज्ञानस्येति पाठस्यायमर्थः । नेदं ज्ञानमिति बाधानुपपत्तेः[2] कथं दुष्टकारणजन्यत्वं तस्येत्याशयवान् शङ्कते । कुत इति । अर्थमिथ्यात्वे तदालम्बनबोधस्य बाध्यत्वासिद्धिः,[3] तदेव कुत इत्यत आह । भावेति । टीकायां ज्ञानैक्यं तात्पर्यग्रहसंप्रयुक्तमिति नोपपद्यत[4]इत्युक्तं, तदिष्टमेवाऽन्तःकरणाऽविद्यापरिणामलक्षणज्ञानद्वयाङ्गीकारादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । संप्रयुक्तइति । धूमसंयोगस्य वन्हिबोधनेन निरपेक्षत्वं तदर्थमाह । संप्रयुक्तइति । संस्कारस्याप्यनुमित्यादिजनने सापेक्षत्वं, तदर्थमाह । पूर्वेति । फलितमाह । ततश्चेति । ग्रहणस्मरणरूपेण भिद्यतइत्यर्थः ।

ज्ञानभेदे प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्कां निरस्यति । निरन्तरेति । निरन्तरोत्पन्नज्ञानाभ्यां विशिष्टप्रवृत्तिसिद्धेः किं ज्ञानैक्यकल्पनया? इत्याशङ्क्य विशिष्टप्रवृत्त्यनुपपत्त्या एकं ज्ञानमाश्रयणीयमित्याह ।

---

(१) किमित्यादि नास्ति २ पु० ।

(२) बाधाऽनुपलब्धेरिति २ पु० पा० ।

(३) मिथ्यालम्बनत्वे बोधबाध्यत्वसिद्धिरिति २ पु० पा० ।

(४) ज्ञानैक्यं नोपपद्यतइति २ पु० पा० ।

ज्ञानभेदइति । संसृष्टव्यवहारस्य संसर्गज्ञानपुरःसरत्वदर्शनात् पूर्वज्ञानस्य चोत्तरज्ञानव्यवहितत्वात् प्रवृत्तिजनकत्वासंभवादेकं ज्ञानमास्थेयम् । यद्यपि रजतज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रत्यव्यवहितत्वं तथापि न तस्य प्रवर्त्तकत्वं संसर्गज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेनान्यत्र क्लृप्ततया प्रयोजकद्वैविध्यापातादित्यर्थः । निरन्तरोत्पत्तावपि कारणयौगपद्याभावे कार्याऽभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्र यथेति। एकैकस्माद्वर्णात् नार्थबोधो दृष्टः, नापि मिलितात्तदसंभवात् मिलितस्याप्यनुपलब्धस्य बोधकत्वे सदोपलम्भापातात् उपलब्धानां बोधकत्वं वक्तव्यं, न च तदुपपद्यते, क्रमेणोच्चार्यमाणानां क्रमेण प्रतीतेः; तस्मादेकैकवर्णानुभवसंस्कारसहितान्त्यवर्णोपलम्भस्य हेतुत्वम्, अन्यथा पदार्थबोधाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

कारणभेदस्य कार्यभेदव्यापकत्वात्कथं ज्ञानैक्यमिति चोदयति । ननु कारणेति । भिन्नकार्यजनकयोरपि संस्कारसंप्रयोगयोर्दोषसंनिधानात्कार्यान्तरजनकत्वं स्वरूपेण वेत्राङ्कुरजनकस्यापि वेत्रबीजस्य सहकार्यनुरोधेन कदल्यङ्कुरजनकत्वदर्शनात् । न च सापेक्षस्य दोषस्य निरपेक्षसंस्कारसंप्रयोगाभ्यां सहैककार्यकरत्वमयुक्तमित्यपि वाच्यम् । व्याप्तिसंस्कारसापेक्षलिङ्गदर्शनस्य स्मृतौ निरपेक्षस्य संस्कारस्य चैकलिङ्गबोधजनकत्वादर्शनादित्याशयवानाह । नेत्युदाहरणमिति । संस्काराऽनपेक्षस्य लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गबोधकत्वेपि व्यवहृत्यादिजनकत्वं तावदस्ति, तथा च निरपेक्षतया विलक्षणक्रियाजनकयोरप्येकत्र समावेशो दृष्ट इति वा ऽर्थः । किं च संस्कारसंप्रयोगयोरन्योन्यनिरपेक्षतया कार्यजननसमर्थयोरपि प्रत्यभिज्ञानजनकत्वं दृष्टं तद्वत्तयोः संभूय भ्रमजनकत्वं किं न स्यादित्यभिसंधायोक्तं प्रत्यभिज्ञानोत्पादनं चेति । तत्र दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्तिं शङ्कते ।

ननु तत्रापीति । अनुमितिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः[1] ।

किमनुमितिप्रत्यभिज्ञाप्रमाणवादिन एतच्चोद्यम्, उत इतरस्य, ? नाद्य इत्याह । नेत्याहेति । स्मृतिवदनयोरपि परोक्षविषयत्वात्स्मृतिगर्भत्वम् उक्तम्, तच्च संस्कारहेतुतोपपादनार्थमिति द्रष्टव्यम्। लिङ्गदर्शनमात्रस्याऽनुमितिहेतुत्वे ऽगृहीतव्याप्तेरप्यनुमितिः स्यात्, न च तथा लक्ष्यते । तस्माद्व्याप्तिसंस्कारसहितलिङ्गदर्शने लिङ्गिज्ञानजनकत्वं वक्तव्यम् । तथा प्रत्यभिज्ञानमपि उभाभ्यां जायते । संस्कारमात्रस्य स्मृतिजनकत्वात् । संप्रयोगमात्रस्य चाऽभिज्ञानजनकत्वात् । न च तत्र ज्ञानभेद इष्ट एवेत्यपि शङ्क्यम् । किं तद्देशकालसंबन्धस्यैतद्देशादिसंपृक्तत्वं स्मृत्या गृह्यते, उत ग्रहणेन? नाद्यः । एतद्देशकालसंसर्गस्याऽननुभूतत्वेन स्मर्यमाणत्वाऽसंभवात् । न द्वितीयः । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन पूर्वदेशादिसंसर्गविषयत्वाऽसंभवात् । तस्मात् पूर्वाऽनुभवसंस्कारसंप्रयोगाभ्याम् एकं ज्ञानं जायते इत्युररीकरणीयम्। नापि द्वितीयः कल्पः । अनुमानप्रामाण्याऽनङ्गीकृताविष्टसाधनताऽनुमानपुनःसरं भोजनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्ये स्थायित्वाऽसिद्धेः । न च भावानां क्षणिकत्वात् स्थायित्वाऽसिद्धिरिष्टेत्यपि शङ्क्यम् । क्षणिकत्वस्योपरत्र निरसिष्यमाणत्वादिति । लिङ्गदर्शनसंस्कारयोर्लिङ्गिबोधजनकत्वमुक्तमाक्षिपति । ननु लिङ्गेति । संस्कारस्याप्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वाल्लिङ्गिबोधकत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्य व्याप्तिस्मारकत्वेनाऽन्यथासिद्धिमभिप्रेत्याह । न संस्कार इति ।

उद्बुद्धसंस्काराभावे स्मृत्यनुदयात्[2] उद्बुद्धसंस्कारस्तावदु-

---

(१) अनुमितीत्यादि नास्ति १ पु॰ ।

(२) स्मृतेरभावादिति २ पु॰ पा॰ ।

पेयस्तावता च लिङ्गिबोधसंभवात् किमन्तर्गडुना स्मरणेने-त्याह । नेत्याहेति । उद्बुद्धसंस्काराऽभावे स्मृतेरभावादित्येत-त्स्पष्टमिति मत्वा ऽर्थान्तरमाह । ज्ञानद्वयेति । लिङ्गदर्शनस्य सं-स्कारोद्बोधकतया ऽन्यथासिद्धत्वात्संस्कार एव लिङ्गिबोधकस्तत उपसंहरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य संस्कारस्याऽनुभूतमात्रविषयत्वेना-ऽनधिगतविषयत्वाऽसंभवात्संस्कारसहितलिङ्गदर्शनं बोधकमित्य-भिप्रायेणाह । तस्मादिति ।

अक्षसंस्कारयोः प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमुक्तमाक्षिपति । ननु प्र-त्यभिज्ञायामिति । स्मृतेरनुमित्यहेतुत्ववत् प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वमपीत्या-शङ्क्य वैषम्यमाह । ज्ञानद्वयेति । ज्ञानद्वययौगपद्यप्रसङ्गाभावा-त्स्मृतः कारणत्वमुक्तम्, तत्र कथं न्यायसाम्य?मित्याशङ्क्याह । ज्ञानादिति। लिङ्गज्ञानं लिङ्गाऽविनाभूतलिङ्गिज्ञानजनकं दृष्टं, श-ब्दज्ञानस्य चार्थज्ञानजननशक्तिसंबन्धमाश्रित्य बोधकत्वं, प्रकृते तु स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानस्य च न कश्चन संबन्धो ऽस्तीति संस्का-रस्य कारणत्वमित्यर्थः । टीकाया एषोर्थः । उद्बुद्धसंस्कारस्या-ऽवश्योपेयत्वान्न मध्ये स्मृतिकल्पनमित्युक्तं न्यायं परामृशति । अयमिति । एवकारव्यावर्त्यमाह । न पुनरिति । संस्कारोद्बो-धाऽनन्तरं प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ द्वितीयं स्मृतिकल्पकं न पश्याम इत्य-र्थः । दृष्टान्तो विषम इति चोदयति । ननु प्रमाणान्तरेष्विति । अभिज्ञाप्रत्यक्षातिरिक्तेष्वित्यर्थः । अभिज्ञाशब्देन एकदेशकाला-वच्छिन्नार्थविषयं ज्ञानमुच्यते । अभिज्ञायामपि निरपेक्षहेत्वोः स-माहारो दृष्ट इत्याह । तत्राहेति । विमतं न संस्कारसहितप्रमाक-रणजन्यं प्रमाणत्वाऽनधिकरणत्वात् घटादिवदिति शङ्कते । ननु यत्रेति । दोषाऽसहकृतप्रमाकरणाजन्यत्वादनुमानादेः प्रामाण्यं घटते भ्रान्तेश्च तद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह । तत्राहेति ।

एवं सतीत्यत्र स्वमते ऽनुभवाऽविरोधमभिदधता मतान्तरेष्वनुभवविरोधो ध्वनितः, तमाह । किं चेति । इदंरजततादात्म्यविषयमेकं ज्ञानमनुभूयते तत् ज्ञानभेदवादिनो विरुध्यतइत्याह । ज्ञानद्वयेति । रूप्यज्ञानस्य स्मृतित्वे ऽपरोक्षप्रत्ययो ऽपि विरुध्यतइत्याह। अपरोक्षेति। अन्यथाख्यातावनुभवविरोधमाह। सर्वत्रेति । प्रतिपन्नस्योपाधिरवच्छेदको ऽधिष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । आरोपितं विषयशब्दार्थः । इदमि समारोपितस्य रूप्यस्य कालत्रये ऽपि सत्त्वाऽभावे सदिदं रूप्यमित्यनुभवः पीड्येतेत्यर्थः । तादात्म्याऽसत्त्वे तदनुभवो ऽपि कुप्येतेत्याह । प्रतिपन्नस्येति । देशान्तरसत्त्वकल्पनायामिदन्ताऽनुभवविरोधमाह । पुरोदेशइति । विज्ञानवादिमते ऽनुभवविरोधमाह । आत्मख्यातावीति । बहिरवभासो यस्य स बहिरवभासस्तस्येत्यर्थः । अनुभवविरोधशङ्कायां तन्निरसनमुचितं, सैव नेत्याशङ्क्याऽनुभवविरोधशङ्कामाह । ननु तवापीति । रजतसत्त्वेनाऽनुभवो ऽसिद्ध इत्याह । तन्नेति । अनिदमो रजतस्येदन्तासंसर्गवत् सद्विलक्षणस्याप्यन्यसत्तासंबन्धात्सदनुभवो न विरुध्यतइत्यर्थः । ननु रूप्यस्य स्वाभाविकं सत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य बाधविरोधान्नैवमित्याह । न रजतस्येति ।

ननु तव सत्तासंसर्गः किं सन्, उतासन्, किं वोभयविलक्षणः? आद्ये बाधविरोधः, द्वितीये ऽनुभवविरोधः, तृतीये सदिदं रजतमित्यनुभवो विरुध्येतेत्याशङ्क्य पक्षान्तरं कक्षीकरोति । अथ वेति । त्रैविध्यमेवाह । परमार्थेति । परमार्थसत्त्वं नाम कालत्रयबाधाऽभावोपलक्षितस्वरूपं मायाशब्देन व्यावहारिकत्वसंपादनपटीयस्यविद्योच्यते। अविद्याशब्देन प्रातिभासत्वनिर्वाहकमज्ञानं कथ्यते । इतेस्त्रिविधं सत्त्वमित्यनेन सम्बन्धः । भवत्वे-

वं त्रैविध्यं, तथापि कथमनुभवविरोधनिराकृति? रित्याशङ्क्याह । परमार्थेति । सद्वैलक्षण्ये कथमनुभव? इत्याशङ्क्याह । यथेति ।
३१।४ अतःशब्दाऽपेक्षितं हेतुं दर्शयति । यस्मादिति । ज्ञानद्वयं च पाराक्ष्यं च स्मृतित्वं च स्मरणाऽभिमानप्रमोषश्च तद्भेदत्वविवेकश्च तन्निमित्तप्रवृत्तिश्चेति तथोक्ताः । अर्भकभ्रमसिद्ध्यर्थं जन्मान्तराऽनुभूतस्मरणं च कल्प्यमित्याह । जन्मान्तरेति । अप्रतिपन्नामिति । लोकाऽप्रसिद्धमित्यर्थः । अपूर्वामिति । प्रमाणाऽनधिगतमित्यर्थः । अन्यथाख्यातौ च बहु कल्प्यमित्यन्वयः । बहुकल्पनामेवाह । अन्यत्रेति । केवलेन्द्रियस्य व्यवहिताऽग्राहित्वे ऽपि दोषसहकृतस्य तत्स्यादित्याशङ्क्याह । दोषस्य चेति । देशादिव्यवहितविषयत्वं तथाविधशब्दार्थः । एकः स्वभाव आश्रयणीय इति बहुकल्पनां निवारयति । अप्रतिपन्नकल्पनां निषेधति । नास्तीत्यादिना । अत्रायं विभागः । नास्तीति रजतस्य सद्वैलक्षण्याभिधानं मिथ्येति ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथ्यते । मिथ्यैवेति ज्ञानमिथ्यात्वमाह । रजतमभादिति यत्तत् मिथ्यैवेति ज्ञानमिथ्यात्वमनुभूयतइत्यर्थः । अविद्योपादानत्वमप्रतिपन्नं त्वया कल्प्यमित्याशङ्क्याह । अविद्येति । समारोपिताऽनिर्वचनीयतायाः प्रक्रान्तत्वान्मायात्मत्वोपसंहरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । सत्यस्येति । मायामिथ्यादिशब्दानां पर्यायत्वान्न विरोध इत्यर्थः ।

रजतस्य मायामयत्वमुपप्रभृत्य तदसहमाना एकदेशिनः प्र-
३१।५ त्यवतिष्ठन्ते । अत्र केचिदिति । अविद्यामयत्वोक्तौ हेतुमाह । विभ्रमाणामिति । मायाऽविद्ययोरभेदादविद्यामयत्वमेवोक्तमित्याशङ्क्याह । मायेति । भेदाऽसिद्धिं मन्वानं प्रत्याह । तथा हीति । मायायाः स्वाऽऽश्रयाऽव्यामोहकत्वं कर्त्तुरिच्छानुविधायित्वं चाऽविद्यायास्तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । न केवलं लक्षणभेदाद् भेदः

किं तु प्रसिद्धितो ऽपीत्याह । प्रसिद्धश्चेति । प्रसिद्ध्यसिद्धिं म-न्वानं प्रत्याह । न हीति । मायाऽविद्ययोरभेदान्मायामयत्वा-ऽभिधानं युक्तमित्याह । उच्यतइति ।

अभेदं साधयितुं तदुक्तमनुवदति । लक्षणेति । स्वरूपलक्षणं ३ १।१८ तावदविशिष्टमित्याह । अनिर्वचनीयतयेति । अनिर्वचनीयतया लक्षणस्याऽविशेषादिति संबन्धः । स्वरूपतया गमकं स्वरूपल-क्षणम् । तच्चैकं मायाऽविद्ययोरित्यर्थः । धर्मिसमकालं स्थित्वा धर्मतया गमकं विशेषणलक्षणं, तदपि तुल्यमित्याह । तत्त्वाऽवभा-सेति । कदा चिद्भावमात्रेण लक्षकमुपलक्षणं तत्तुल्यमित्याह । विपर्ययेति । मायायाः स्वरूपलक्षणस्याऽव्याप्तिं शङ्कते । ननु मन्त्रेति । सत्यमेव मायापदवाच्यं कस्मान्नेतरदित्याशङ्क्याह । नाऽनिर्वचनीयेति । मण्यादिसत्यवस्तुयुक्ते मायाविशब्दप्रयोगा-दित्यर्थः । माया मया दृश्यतइति दृश्यमानकरिनरतुरगादिषु मायाशब्दः प्रयुज्यते, तानि च सद्विलक्षणानीत्यनिर्वचनीयत्वं मायायामविशिष्टमित्याह । न परिदृश्यमानेति । परिदृश्यमान-त्वं मण्यादावपि तुल्यमित्याशङ्क्याह । पार्श्वस्थेति ।

मन्त्रादेः प्रत्यक्षदृश्यत्वाऽभावे ऽपि कार्येण तदनुमाय तत्र मायाशब्दं प्रयुङ्क्ते इत्याशङ्क्याह । तत्र मायेति । केवलमण्यादौ मायाशब्दप्रयोगो नोपलभ्यते किं तु कार्याकारेण परिणते, त-तश्च कार्यस्यैव मायाशब्दवाच्यत्वात्तद्योगान्मण्यादियुक्ते तत्प्र-योग इत्यर्थः । मन्त्रादेर्मायाकारणत्वे कथमविद्यायास्तत्कारण-त्वमित्याशङ्क्य मन्त्रादेः किं निमित्तत्व,मुत उपादानत्वम्, आद्ये न विरोध इत्याह । मन्त्रादेरिति । द्वितीयं प्रत्याह । अध्यासे-ति । मायात्मकहस्त्यश्वादेरनिर्वचनीयत्वादनिर्वचनीयमज्ञानमु-पादानम् । अन्यस्य परमार्थत्वात्तदनुपपत्तिरित्यभिप्रायेणोक्तमनि- ३ १।२१

र्वचनीयेति । कार्यत्वाच्च मन्त्रादेर्नोपादानत्वम् अपि त्वनाद्य-ज्ञानस्येत्याह । अनादीति ।

अनादेर्मायोपादानत्वेपि कथं मायाशब्दवाच्यत्वं? कार्यस्यैव मायाशब्दवाच्यत्वादित्याशङ्क्याह । तत्र चेति । जगत्प्रकृतौ श्रुत्या मायाशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्तस्या एव रजतादिभ्रमोपादान-त्वसंभवे उपादानान्तरपरिकल्पनमयुक्तं, ततश्चाऽविद्याया माया-शब्दत्वमित्यर्थः । पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वसाधर्म्येपि यथान्तरा-लिको भेदस्तद्वन्मायाऽविद्ययोरपीति शङ्कते । ननु स्वाऽऽश्रयेति। आश्रयशब्देन किं द्रष्टोच्यते, उत कर्त्ते?ति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। यदीति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । कर्त्तुर्मण्यादिना व्यामो-हाऽभावे न मायावित्त्वं प्रयोजकं, मायिनो ऽपि दाशरथेर्मोह-श्रवणादित्याह । न तस्येति । किं तर्हि अव्यामोहप्रयोजकमि-त्याह । किं त्विति । प्रतीयमानस्याऽऽभासत्वनिश्चयः प्रयोजक इत्याह । बाधनिश्चयेति । मनुष्यो ऽयं न व्याघ्र इति निश्चये ऽपि मोहसंदर्शनादाभासत्वज्ञानं न प्रयोजकमित्याशङ्क्याह । प्रतीकारेति । स्वात्मानं प्रति मण्यादेर्व्यामोहहेतुमायाक्षोभणश-क्तिप्रतिबन्धज्ञानान्न मायाविनो व्यामोहः इतरेषां च तद्वैपरी-त्यात् व्यामोह इत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह । अन्यथेति ।

मायाऽविद्ययोर्भेदकान्तरं शङ्कते । अथेच्छयेति । विक-ल्पाऽसहत्वान्नैतदपि निरूपणपथमवतरतीत्याह । न तदपीति । किं मन्त्राणाम् इच्छाऽधीनत्वमुच्यते, आहो तत्कार्यस्येति वि-कल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । मन्त्रेति । द्वितीयं प्रत्याह । न मा-यामिति । मन्त्रादिक्षोभणे संजाते न मायाप्रसरनिरोधः शक्य इत्यर्थः । मायायां निमित्तकारणे स्वातन्त्र्यम् इतरत्र न निमित्ते ऽपीति वैषम्यमित्याशङ्क्य किं सोपाधिकभ्रमनिमित्ते स्वातन्त्र्य-

म्, उत निरुपाधिकभ्रमनिमित्त? इति विकल्पाऽऽद्यं प्रत्याह । अविद्यायामपीति। हस्तेन नयनसंमार्जनं केशोण्डुकादिभ्रमनिमित्तमादिशब्दार्थः । द्वितीयं प्रत्याह । मन्त्रेति । मण्यादिकार्यं तत्त्वज्ञानोत्तरकालमप्यनुवर्तते, इतरत्र न तथेत्याशङ्क्याह । तत्त्वेति । प्रतिबिम्बादिभ्रमा इति शेषः ।

प्रसिद्धश्च मायाऽविद्ययोर्भेद इति यदुक्तं तत्रेदं विवेचनीयम् । किं प्रसिद्धिशब्देन वैदिकी प्रसिद्धिर्गृह्यते, उत स्मार्त्तप्रसिद्धि,राहो ऽभियुक्तप्रसिद्धि? रिति । तत्राऽऽद्यस्तावदयुक्त इत्याह । न चेति । तस्याऽभिध्यानादित्यादेरयमर्थः । तस्य ब्रह्मणः अभिमुखेन प्रसक्तया ध्यानम् अनात्मप्रत्ययनिरासेनाऽहंब्रह्मेति प्रत्ययः । युज्यते ऽनेनेति प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारे योजनात्प्रतीचो ब्रह्मत्वेनैवावस्थानं तत्त्वभावः । अभिध्यानेन परमार्थसत्त्वसंपादिका माया निवर्त्यते । भूयो योजनेनाऽर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वकल्पिकाया मायाया निवृत्तिः । अन्ते प्रारब्धकर्मणामुपभोगेन प्रक्षये विदेहकैवल्यम् । ततश्च सुखाद्यात्मकप्रपञ्चप्रतिभाससंपादिका निवर्ततइति विश्वमायानिवृत्तिरिति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं प्रसिद्धम् माया विज्ञाननिवर्त्येति तयोरैक्यमित्याह । सम्यग्ज्ञानेति । द्वितीयं प्रत्याह । तरतीति । यस्मिन् परमात्मनि नित्यनैमित्तिककर्मप्रक्षालितपापमले चित्ते ऽभिव्यक्ते सति योगी मायां तरति तस्मै इति संबन्धः । मायायास्तर्तव्यत्वे हेतुमाह । अविद्यामिति । विद्याऽविद्ययोर्निवर्त्यनिवर्तकभावः प्रसिद्ध इत्यर्थः । सुषुप्तावविद्याया अपुरुषार्थत्वादर्शनान्न तन्निवृत्तिरीप्सितेत्याशङ्क्याह । विततामिति । कार्याकारेण परिणतामिति यावत् । उपादाननिवृत्तौ कार्यस्याऽत्यन्ताऽनिवृत्तेरविद्यानिवृत्तिरपि काङ्क्षितेत्यर्थः । वेद्यत्वं व्यावर्तयति । अमे-

यायेति। तत्र हेतुः। विश्वात्मनइति। तृतीयं प्रत्याह। मायामात्रमिति। अथ 'रथान् रथयोगा'नित्यादिवाक्यात् स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वशङ्कां तुशब्देन निराकरोति। अत्र हेतुः कात्स्न्र्येनेति। कात्स्न्र्यं नाम परमार्थवस्तूचितदेशादिसंपत्तिः। तेनाऽनाभिव्यक्तं स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम्। परमार्थवस्तूचितदेशाद्यवाप्त्यभावेऽप्यभिव्यक्तत्वात् न परमार्थसत्त्वं स्वप्नप्रपञ्चस्येत्यर्थः। का तर्हि अत्र गतिरित्याशङ्क्याह। मायेति।

सूत्रभाष्याऽभिज्ञो भाष्यकारोऽपि मायाऽविद्ययोरभेदमभिप्रेतीत्याह। भाष्यकारेणेति। भाष्यव्याख्याता टीकाकारोऽप्येवमेवेत्याह। टीकाकारेणेति। सकलतन्त्राभिज्ञो मण्डनमिश्रोऽपि तथाऽऽहेत्याह। ब्रह्मसिद्धाविति। मायाऽविद्ययोर्भेदाऽभावमर्थमनुपसंहरति। तस्मादिति। तत्पदपरामृष्टं हेतुं व्यनक्ति। लक्षेति। मायाविद्ययोरैक्ये सहप्रयोगाऽनुपपत्तेस्तयोर्भेदस्तयोरैक्ये इन्द्रजालादौ मायात्वव्यवहारः इतरत्र तदभावश्च कथमित्याशङ्क्याह। एकस्मिन्नपीति। भेदकान्तरमाह। इच्छाधीनेति। अविद्याया इच्छाऽनधीनत्वेन मायाऽभावादिति द्रष्टव्यम्।

प्रतीत्यनुरोधेन भ्रान्तिविषयस्य परमार्थसत्त्वमेष्टव्यमिति दिगम्बरः शङ्कते। अस्तु नहीति। उपपत्तिनाप्येवमित्याह। कल्पनेति। सत्ताविवेचककल्पनं कल्पनाशब्दार्थः। निषेधस्य परमार्थरजतविषयत्वकल्पनमादिशब्दार्थः। विमतं न परमार्थं परमार्थत्वे ऽनेकग्राह्यत्वप्रसङ्गात्संप्रतिपन्नवदित्याह। नेत्याहेति। परमार्थत्वेऽपि न सर्वग्राह्यत्वं दोषलक्षणसहकारिणः सर्वत्राऽभावादिति चोदयति। ननु कारणेति। परमार्थत्वे दुष्टकारणग्राह्यत्वनियम एवाऽनुपपन्न इत्याह। नेत्याहेति। न तत्रेत्यत्र तच्छ-

ब्देन दोषाऽभावे ऽपरमार्थरूप्यज्ञानाभावो ऽभिधीयते इति शङ्का स्यात्, ततश्च सिद्धसाध्यत्वमित्याशङ्क्य तच्छब्दार्थमाह । सर्वेति । मायात्मकत्वे ऽपि सर्वग्राह्यत्वप्रसङ्गः मम इति चोदयति । आत्मेति । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यतन्त्राविद्यया पुरोवर्तिनि रू- ३२।२४ प्यस्योत्पन्नत्वात्सर्वग्राह्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैषम्येणोत्तरमाह । नेति । दोषोपहतज्ञानकारणत्वे दृष्टान्तमाह । मन्त्राद्युपहतचक्षुष इति । उपहतकरणानामेव दर्शनमित्यत्र दृष्टान्तमाह । प्रसिद्धेति । उक्तार्थे युक्तिमाह । इदमाकारेति । स्वाश्रितसुखादेरनन्यवेद्यत्ववदिदमाकारावच्छिन्नसाक्ष्यविद्याश्रितत्वान्नान्यस्य ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः ।

बाधकप्रत्ययभिन्नस्य मायामयत्वसाधकतया अनुक्तत्वात् किं चेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ज्ञानस्येति । कल्पनालाघवानुभवाभ्यामिति । मायावादे मिथ्यात्वमात्रसमाश्रयणं लाघवाऽनुभवाऽविरोधश्च इतरत्र गौरवाऽनुभवविरोधौ स्याताmिति यावत् । बाधकप्रत्ययो ऽन्यविषय इति चोदयति । ननु प्रतिपन्नेति । प्रतिपन्नोपाधौ अभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्याशब्दार्थत्वात् कथं मिथ्यात्वाऽसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न तस्येति । संयोगादेः स्वाऽत्यन्ताऽभावसादेश्यधर्माऽधिकरणत्वाऽभ्युपगमात्प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं तत्रापि विद्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । संयोगादेर्न स्वसत्ताभावसादृश्यभावाभावयोरेकदैकत्र सत्त्वविरोधात्ततश्च मिथ्यात्वलक्षणं नाऽव्याप्तमित्याशयवानाह । प्रतिपन्नेति ।

तत्र किं प्रमाणमिति विवक्षायामाह । तच्चेति । तच्च प्रत्य- ३३।७ क्षमित्यन्वयः । प्रत्यक्षत्वमेवाह । बाधकेति । नेदं रजतमित्यनेनैव मिथ्यात्वसिद्धेः मिथ्यैवेत्येतदनर्थकमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह ।

बाधकज्ञाने इति । बाधकप्रत्ययो ऽन्यथासिद्ध इति चोदयति ।
३३।१० ननु देशेति । सत्त्वे बाध्यत्वमेव न स्यादित्याह । नेत्याहेति । नैयायिकं प्रति शुक्तिकावदिति, ज्ञानवदिति बौद्धं प्रति दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र सतो ऽपि घटस्य निषिध्यमानत्ववन्निषेध इति शङ्कां निरस्यति । नेदमिति । इदंरजतयोरविविक्ततया प्रतिपन्नत्वादविवेकस्य च मिथ्यात्वपरामर्शो युक्त इत्याशङ्क्याह । न मिथ्यैवेति । स्मृतिग्रहणयोस्तत्त्वाद्विवेकाऽभावस्य च सत्त्वान्न मिथ्याभूतं पश्याम इत्यर्थः । अविवेको ऽप्यनुपपन्न इत्याह । गवयेति । गृह्यमाणस्मर्यमाणगोगवययोरिव विवेकः स्यादित्यर्थः ।

बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याकर्ण्य वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते । ननु को ऽयमिति । किमन्यार्थिनो ऽन्यत्र प्रवृत्तिनिरोधो बाधः, उत तद्योग्यताविच्छेदः, आहो विवेकज्ञानं, किं वेतरेतराऽभावबोधः, उत प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वबोधनम्, अथ वा ऽज्ञाननिवृत्तिरिति किंशब्दार्थः । आद्यमनूद्याव्याप्त्या दूषयति । अन्यार्थिन इत्यादिना । द्वितीयमनुवदति । न प्रवृत्तीति । बाधकज्ञानेन योग्यताया उन्मृदितत्वात्समयान्तरे पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यादिति दूषयति । न पुनरिति । योग्यतान्तरस्य पुनस्तत्रोत्पन्नत्वात् प्रवृत्तिर्घटत इत्याशङ्क्य तस्याऽयावद्द्रव्यभावित्वात् विच्छेद एवाऽनुपपन्न इत्याह । योग्यतेति । न च योग्यताप्रतिबन्धो बाधः । विवेकज्ञानसमये ऽविवेकहेत्वभावेन फलाभावोपपत्तौ प्रतिबन्धककल्पनानवकल्पनादित्यर्थः ।

३३।१४ प्रवृत्तिनिरोधो बाध इत्यत्र सिंहाऽवलोकनन्यायेन दूषणान्तरं समुच्चिनोति । उदकज्ञानादिति । अन्यत्रेति शेषः । तृतीयमुत्थापयति । अविविक्ततयेति । विवेकमात्रस्य बाधकत्वं

निराकर्त्तुम् अविविक्तेति विशेषणम् । विवेकेनाऽगृहीतत्वमविविक्तत्वम्, उताऽभेदेन बुद्धत्वम्? आद्येपि किं पदार्थज्ञानाऽतिरिक्तं विवेकग्रहणम्, उत पदार्थज्ञानमेवे?ति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । सर्वेति । पदार्थज्ञानसमये तयोर्भेदाऽगृहीतत्वात् यदितरेतरा- ३३।२० पेक्षया भेदज्ञानमसौ बाध आपद्येत, न च तथा प्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः । पदार्थप्रतिपत्तिरेव भेदप्रतिपत्तिरिति कल्पं निरस्यति । न चेति । भेद इत्यत्र प्रतिपन्न इति पदमध्याहर्त्तव्यम् । अविविक्तत्वमभेदेन प्रतिपन्नत्वमिति यो द्वितीयः कल्पो यश्चेतरेतराऽभावप्रत्ययो बाध इति तदुभयमुत्थापयति । अन्यात्मनेति । अतिव्याप्त्या दूषयति । शुक्ल इति ।

दिगम्बरमते सर्वस्य भिन्नाऽभिन्नत्वादभेदप्रतिपत्त्युत्तरकालं यदिदं भेदज्ञानं तदपि बाधकं स्यादिति न भ्रान्त्यादिव्यवस्थेत्याह । समानाविति । पञ्चमे ऽपीदं विवेचनीयम् । किं ज्ञानमात्रस्याऽभावप्रतियोगित्वं बाधः, उत ज्ञेयभेदस्ये?ति । तत्राद्यं दूषयति । न चेति । द्वितीयं दूषयति । अर्थेति । किमर्थस्य प्रतिपन्नस्य बाधः, उताऽप्रतिपन्नस्य? प्रतिपन्नत्वे ऽपि किं तद्विषयेण ज्ञानेन बाध, उता ऽन्यविषयेण? आद्ये संवादेन पूर्वज्ञानप्रामाण्यमेव दृढीकृतं स्यात् । द्वितीये भिन्नगोचरत्वान्नाऽनयोर्बाध्यबाधकतेत्यभिप्रेत्याह । संविद्विषयस्येति । अप्रतिपन्नत्वेन तस्याऽप्रसक्तेर्न निषेध इत्याह । अन्यस्येति । वाशब्दश्चार्थः । मा भूत्तर्हि बाध इत्याह । बाधस्येति । अज्ञाननिवृत्तेर्बाधत्वे ऽज्ञाननिवर्तकसकलज्ञानानां बाधकत्वप्रसक्तिरित्यभिप्रायेणोपसंहरति । तस्मादिति ।

अज्ञाननिवृत्तिर्बाध इति मतान्तरमादाय सिद्धान्तयति । उच्यतइति । घटादिज्ञानमपि बाधः स्यादिति यत्तुक्तं तत्राह । ३४।१

स्वकार्येणेति । किं वार्त्तमानिककार्यसहिताऽज्ञाननिवृत्तिर्बाधः, उत प्रविलीनकार्यसहिताऽज्ञानस्य? नाद्यः । विपर्ययोत्पत्त्यनन्तरकालं मनसो विषयान्तरसंचारे समयान्तरे च शुक्तिलोचनसंप्रयोगजाऽधिष्ठानज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्तौ वार्तमानिककार्यध्वंसाऽभावेनाऽव्याप्तः । न द्वितीयः । कार्यसहिताऽज्ञाननिवृत्तौ तदभावादित्याशङ्क्य कार्याऽऽकारेण परिणताऽज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यनुगतं लक्षणमुभयत्राप्यस्तीत्याह । वर्तमानेनेति । तत्र प्रमाणमाह । तथाविधेति । अतो बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्युक्तं साधूक्तामन्युपसंहरति । इतीति ।

१४।१

संप्रयोगाऽभावेन कथं लक्षणाऽव्याप्तिः शङ्क्यते? संप्रयोगस्य लक्षणाऽनन्तर्भावादित्याशङ्क्याह । स्मृतिरूपेति । स्मृतेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृत्या साम्यं वैषम्यं च लक्ष्यते । तत्र स्मृत्या साम्यार्थं संस्कारजन्यत्वं सिध्यति वैषम्यार्थं संप्रयोगजन्यत्वम् । उभयजनितज्ञानस्याऽसम्यग्ज्ञानत्वार्थं दोषोपि कारणकोटौ निवेशित इति कारणत्रितयजन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । कारणत्रितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणं तच्छब्दार्थः । इतरत्स्वरूपलक्षणमिदंशब्दार्थः । न च शुक्तः पट इत्यादिप्रत्ययेषु स्वरूपलक्षणाऽतिव्याप्तिः । वस्तुत आरोप्यप्रतियोगिकाऽत्यन्ताऽभाववतो ऽन्यात्मताप्रतिपत्तेः स्वरूपलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । सर्वमेतत्स्वरूपलक्षणमिति केचित् । स्वप्नशोकादावित्यत्र शोकशब्देन शोकोद्भूतभ्रमस्य निर्देशः । आदिशब्देन संतापप्रकर्षजभ्रमस्य । लक्ष्यलक्षणयोरविनाभावात् लक्ष्ये सति लक्षणं नेति व्याहतमिति चोदयति । कथमिति । लक्षणत्वे सिद्धे एतत्स्यात्, तदेवाऽसिद्धमित्याभिप्रेत्याह । तत्राहेति । संस्कारवत्संप्रयोगस्य कारणाऽन्तर्भाव इतरथा ऽऽपरोक्ष्यानुपपत्तेरिति वा शङ्कते । कथ-

१४।५

मिति। बाह्येन्द्रियस्य तदोपरमादान्तरस्य च केवलस्य बहिरप्रवृत्तेर्न संप्रयोगजत्वसिद्धिरित्याह। तत्राहेति।

टीकायां तटस्थलक्षणनिरसनेन कथं स्वरूपलक्षणनिरासः? इत्याशङ्क्याह। संप्रयोगस्येति। संप्रयोगस्याऽध्यासं प्रति कारणत्वात्तदभावे तदभाव इत्यर्थः। किं च किं स्वप्रभ्रमस्याऽऽत्मा ऽधिष्ठानम्, उता ऽनात्मा? नाद्यो, विच्छिन्नतया ऽनात्मनः स्फुरणात्। न द्वितीयो, ऽनात्मन आरोपकोटौ प्रक्षेपादधिष्ठानत्वाऽनुपपत्तेरित्याह। अधिष्ठानेति। कार्याऽपलापाऽनुपपत्त्या कारणादिकं किं चित्तु कल्प्यमिति चोदयति। कस्तर्हीति। कार्यमन्यथासिद्धमित्याह। तत्राहेति। अपरोक्षप्रत्ययविरोधाद्रजतज्ञानं न स्मृतिरिति शङ्कायामुक्तं न स्मृतिरूपतेति। अपरोक्षात्माऽविवेकात्तथात्वव्यवहार इत्यर्थः। ३४।५

अपरोक्षप्रतिभासनमाश्रित्य रजतज्ञानस्य स्मृतित्वनिराकरणमनुपपन्नं, प्रतिभासस्य भ्रान्त्यापि संभवादित्याशङ्क्य तन्मते सैवाऽनुपपन्नेत्याह। तत्र वासनेति। दोषसहकृतवासनाजन्यत्वात् भ्रान्तित्वं घटतइत्याशङ्क्याह। गवयादीति। स्मृतित्वे दोषजन्यत्वमेवाऽनुपपन्नमित्यभिप्रायः।

रजतज्ञानस्य स्मृतित्ववत्तद्विलक्षणत्वमप्यनुपपन्नं संस्कारमात्रजन्यत्वादित्युक्तं, तन्नोपपद्यते, दोषस्य सामग्र्यन्तर्भावाद्धेत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याह। ननु कारणत्रितयेति। न तावत्तदा संप्रयोगश्चक्षुष उपसंहृतत्वात्। देशाद्यन्तरितस्य संप्रयोगाऽयोग्यत्वाच्च। नापि दोषसंभवः, चक्षुष उपसंहृतत्वात् तद्गतदोषाऽनुपपत्तेः। नापि विषयदोषः। स किं ज्ञायमानतया हेतु,रुताऽज्ञायमानतया? तत्र चक्षुषा तावन्न ज्ञायमानत्वं तस्योपसंहृतत्वात्। नापि मनसा। केवलस्य मनसो बहिरप्रसरात्। न द्वितीयः। १८।८

जाग्रदवस्थायामवगतस्य विषयदोषस्य हेतुत्वदर्शनात् । नापि प्रमातृदोषः । निद्रादोषोपहततया रागाद्यसंभवादित्यर्थः । ज्ञानान्तराऽसिद्धौ न तत्र लक्षणसाधनमुचितमित्याशङ्क्य प्रमाणस्मृतिविलक्षणत्वात्स्वप्नादिज्ञानस्याऽध्यासत्वम्, ततश्च उभ-
३४।१० यमपि लक्षणं संपादयितुं शक्यम् इत्याह । कारणत्रितयेति । लक्षणाऽसिद्धिशङ्कायां तदुपपादनमुचितं न स्मृतिरूपकीर्त्तनमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । संप्रयोगेति ।

ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रत्युक्तौ क्रमेण हेतुद्वयं द्रष्टव्यम् । जागरे बाह्येन्द्रियसंप्रयोगस्याऽपरोक्षाऽऽरोपजनकत्वं स्वप्ने त्वन्यथेति वैषम्यमाशङ्क्याऽऽरोप्याविपरीताऽऽकारबोधजनकं नयनं दुष्टं सदारोपजनकं जागरणे दृष्टं, तच्च स्वप्ने ऽपि संपादयितुं शक्यमित्याह । स्वप्नप्रपञ्चेति । प्रसिद्धदोषाभावे ऽपि अन्यो दोषो ऽस्तीत्याह । निद्रेति । वातादिरादिशब्दार्थः । तदिहेत्यस्यायमर्थः । तत्राऽयथाव्यवहारहेतुज्ञानस्य ग्रहणस्मृतिविलक्षणत्वे इत्यर्थः । इहेति । जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे स्वप्नोपस्थापककर्माऽभिव्यक्तौ चेत्यर्थः । सकलसंस्कारसद्भावे कथं कदा चित्कस्य चिद्भानमित्यत आह । अदृष्टेति । तटस्थलक्षणसिद्धावपि न स्वरूपलक्षणं सिद्ध्यति, आत्मन्यनात्मनि वा ऽऽरोपाऽसंभवादित्युक्तं स्मारयति । कथमिति । अनात्मनो ऽनधिष्ठानत्वे ऽप्यात्मनो ऽधिष्ठानत्वं घटयितुं शक्यतइत्याह । तदाहेति । तदवच्छिन्नेत्यत्र तत्पदेन ज्ञानं गृह्यते, तस्य प्रकृतत्वादिति शङ्कां निराकर्तुमाह । अन्तःकरणेनेति । अन्तःकरणसंप्रयोगस्य स्वप्नहेतुत्वे जाग्रत्यपि तत्प्रसङ्गस्तदर्थमाह । निद्रादीति ।

३४।१८ अन्तःकरणस्योपादानत्वं व्यावर्तयति । मिथ्येति । नयनसंप्रयुक्तेदमंशवन्मनसा संयुक्तमधिष्ठानमित्याह । अवच्छिन्नेति ।

चैतन्यस्याऽसङ्गाऽद्वितीयस्याऽधिष्ठानत्वमप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य न साक्षादधिष्ठानत्वम् अपि त्वविद्याद्वारेणेत्याह । अविद्येति । ३४।१८
अविद्याशक्तेः सदातनत्वेन सदा कार्यजनकत्वं स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टाऽन्तःकरणसंयोगस्याविद्याक्षोभकत्वात् तस्य चागन्तुकत्वान्नैवमित्याह । पुष्कलनिमित्तेति । इतिशब्दो ऽक्षरार्थकथनपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । अविद्याशक्तिर्मिथ्यार्थाऽऽकारेण विवर्तते चेत् सत्याऽनृतमिथुनीकरणरूपत्वमध्यासस्योक्तं कुप्येतेत्यत्राह । चैतन्यमिति । अन्यथाऽन्यथाविवर्तमानाऽज्ञानसत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वाच्चैतन्यमेव तथा तथा विवर्ततइत्युक्तं स्यादतश्चोक्ताऽध्याससिद्धिरित्यर्थः ।

जागरणे बाह्याऽधिष्ठानमुपलब्धं तद्वत्स्वप्नेपि बाह्याऽधिष्ठानं वक्तव्यं, न च तन्निरूपयितुं शक्यतइति कथं परत्र पराऽवभासस्तत्राह । तथेति । यथा स्वप्ने चैतन्यमधिष्ठानं तथा जागरणेऽपि शुक्तिकाद्यवच्छिन्नचैतन्यं रजताद्यालम्बनमिति बाह्याऽऽलम्बनं रजतादि कथ्यतइत्यन्वयः । कथं चैतन्यस्य स्वच्छस्याऽस्वच्छशुक्तिकाद्यवच्छेद इत्याशङ्क्याह । बाह्याऽधिष्ठानेति । इन्द्रियस्य बाह्यसंप्रयोगे तद्द्वारा ऽन्तःकरणं बाह्याऽऽकारेण विपरिणमते, तस्मिंश्चान्तःकरणे स्वच्छे चैतन्यस्य प्रतिबिम्बोदयो भवति । ततश्चान्तःकरणद्वारा विषयसंसर्गोपीत्यर्थः । अवच्छिन्नतयेत्येतच्छुक्तिकाद्यवच्छिन्नमित्यनेन संबध्यते ।

चैतन्यस्याऽधिष्ठानसंसृष्टत्वं चोपपादयति । बाह्येति । रजतादेरविद्याविवर्त्तत्वाऽभ्युपगमात् चैतन्यालम्बनत्वं कथमित्याशङ्क्य विवर्तमानाऽधिष्ठानत्वाच्चैतन्यस्याऽधिष्ठानत्वं युक्तमित्याह । चैतन्यस्थाऽविद्याशक्तिरिति । रजतस्य चिदविद्यापरिणामत्वे परिणामस्य परिणामितन्त्रतया नेदमिति प्रतिभासो ३४।२१

युक्त इत्याशङ्क्याह । बाह्याऽधिष्ठानसंसृष्टरजतेति । तत्र हेतुमा-
१४।१२ ह । बाह्याऽधिष्ठानसंसृष्टेति । क चिदवच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानं
क चिदनवच्छिन्नं चेतन्यमित्यनुगतप्रयोजकाऽभावमाशङ्क्य सर्वत्र
चित्त्वमधिष्ठानत्वप्रयोजकमित्याह । सर्वत्र त्विति ।

चैतन्यस्य सकलविभ्रमाऽधिष्ठानत्वे अन्तरेवाऽऽरोपितप्र-
तिभासः स्यादित्युक्तं, तदनुपपन्नं, चैतन्यस्य सकलविषयव्या-
पित्वादित्याशङ्क्य सिद्धान्त्यभिप्रायमजानानस्येदं चोद्यमित्या-
ह । आकाशवदिति । किं शरीरगततया प्रतिभास आपाद्यते,
उत आत्मगततया? नाद्यो, ऽप्रसक्तेः । द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्या-
शङ्क्याह । आत्मैवेति । परिच्छिन्नस्याऽऽत्मनो ऽधिष्ठानत्वा-
दहं नीलमिति प्रतिभासः स्यादित्यर्थः । परिच्छिन्नाऽऽत्मगत-
तया प्रतिभासे आपादिते इष्टापत्त्योर[illegible]युक्तमित्याशङ्क्याह । नि-
ष्कृष्टाहंकारमिति । निष्कृष्टः पृथक्कृतो ऽहंकारो यस्मात्तत्तथोक्तम् ।
अनवच्छिन्नाऽऽत्मगततया ऽपि प्रतिभासाऽभावमाशङ्क्य घटः
स्फुरति पटः स्फुरतीति चित्समानाधिकरणतया प्रतीतिरस्ती-
त्याह । चैतन्यस्येति । चित्समाना[illegible]करणतया सर्वप्रतिभासउक्ते
विच्छिन्नदेशस्य तया स्फुरणाऽभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह ।
पुनरपीति । विच्छिन्नश्चासौ देशश्चेति कर्मधारयसमासशङ्का स्या-
त्ततश्चाऽर्थस्यान्तरनुभवाश्रयत्वं नोपपद्यतइति व्यधिकरणमि-
त्याशङ्क्य विच्छिन्नो देशो यस्येति बहुव्रीहिर्विवक्षित इत्याशय-
१५।१ वानाह । इदमिति ।

देशो ऽपि तादृश इत्यत्राऽर्थस्यान्तःस्थतया ऽप्रतिभासवत्
देशस्यापि तथात्वमुच्यतइत्याशङ्का स्यात्तथा च बाह्यदेशसंब-
न्धितया ऽर्थस्यापि बहिष्ठत्वात् सिद्धान्तविरोधः । तथा च कुत-
स्तत्संबन्धादित्येतच्च विरुध्येतेत्याशङ्क्याह । पृथक्केति । ताह-

क्शब्देन नाऽर्थसादृश्यं विवक्षितं किं त्वन्तःस्थत्वमित्यर्थः। मे-
र्वादिदेशस्य व्यवहितस्य कथमन्तःस्थत्वमित्याशङ्क्याह। अन- १५।७
वच्छिन्नेति। भेदशब्देन देशो विवक्षितो भिद्यतइति। अनवच्छिन्न-
चैतन्यसंसृष्टतया देशाऽवभासस्योक्तत्वात्कथं दोषाऽऽपत्ति-
रित्याशङ्क्याह। पुनरपीति। को वेत्यादिना ऽनवच्छिन्नचैत-
न्यात्मताया उक्तत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह। निगूढेति।
अनवच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानमित्यभिसन्धिः पराकूचित्तस्य वा-
दिनः स्वाशयाऽनवबोधप्रतिपत्ताविसाह। इदानीमिति।
व्याप्तावपि न निखिलाऽधिष्ठानत्वं तदनुविद्धतया प्रतीतेरित्या-
शङ्क्याह। सर्वेति।

विषयस्थापरोक्षतायाः प्रत्यगनुभवाद्भेदाभावे ऽनुभवविरो-
धः स्यात्। न च प्रमाणज्ञानादित्यत्र वस्तुतो भेदस्य निरास
इति शङ्क्यम्। किं तयोः पञ्चम्याः सामानाधिकरण्यम्, उत
वैयधिकरण्यम्? आद्ये न त्वदिष्टसिद्धिः। द्वितीये ज्ञानप्रतियो-
गिको भेदो निषिद्धः स्यादित्याशङ्क्य प्रामाणिको भेदो निषि-
द्धः स्यादित्याशङ्क्य प्रामाणिको भेदो निराक्रियते न काल्प-
निक इत्याह। प्रातिभासिकेति। जाग्रद्बुद्ध इतिवत् पञ्चम्या
निमित्तार्थत्वात्प्रमाणज्ञाननिमित्तो न भेद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः।
अनुभवस्य बाधाऽभावात्प्रतीयमानो भेदः परमार्थ एवेति शङ्क-
ते। नन्वहमिति। विषयस्थचैतन्येन तत्प्रकाशसंभवात्प्रकाशा-
ऽनुपपत्तेरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह। स्वयमिति। घटादयो विषयाः १५।१२
स्वयं स्वरूपेण चैतन्यहीनाश्चैतन्याऽसंबन्धिनः तस्य तद्रूपत्वेन
तदधीनव्यवहारभाक्त्वे घटादीनामन्योन्यनिमित्तव्यवहाराऽदृष्टेः।
इतरथा न चितस्तत्स्थत्वं स्वप्रकाशचिदधिगमं विना तत्स्थ-
त्वाऽनधिगतेरित्यर्थः।

विषये चैतन्यमङ्गीकृत्य तस्याऽऽत्मव्यतिरेके दोषमाह ।
६५।११ आत्मेति । अभेदवत्संबन्धाऽनुपपत्तिरपेरर्थः । आत्माऽवगतिरेव प्रकाश आत्माऽवगतिप्रकाशः तेन नाऽभेदलक्षणः संबन्धो भिन्नत्वात् । न च संबन्धान्तरं निरूपयितुं शक्यम् । येन विषये ऽन्तःकरणपरिणामसंसृष्टः प्रमातृचैतन्यस्य तच्चैतन्याऽभेदेनाऽभिव्यक्ततया तत्प्रथनं स्यादित्यर्थः । सर्वस्य चिदध्यासे घटादीनां पराक्त्वेनाऽहंकारादीनां प्रत्यक्त्वेन प्रतिभासः कथं घटत इत्याशङ्क्याह । सर्वत्रेति । सर्वत्र चैतन्याऽवगुण्ठने ऽपि विभक्तावेति प्रतिभासः कथमिति संबन्धः । विभक्तशब्दार्थमाह । आत्मेति । प्रत्यक्पराञ्चावित्यर्थः ।

प्रतिभासमभिनयति । अहमिति । सर्वस्य पूर्णात्मनि कल्पितत्वे ऽप्यहमिति स्फुरणयोग्यप्राक्तनदेहादिसंस्कारसहितमायाकार्यत्वादुत्तरोत्तरदेहादिष्वहंप्रत्ययो घटादीनां चेदन्तया प्रथोपपन्ना । इदमिति प्रतीतियोग्यपूर्वघटादिसंस्कारसहितमायाकार्यत्वादुत्तरोत्तरघटादेरिति समाधानग्रन्थार्थः । प्रपञ्चस्याद्वितीयचैतन्याश्रयत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । नन्विति । चैतन्यमिति । अन्तर्भेदो नामात्मधर्मिक आत्मप्रतियोगिक इत्यर्थः । अनात्मधर्मिको ऽनात्मप्रतियोगिको भेदो बहिर्भेदः । अखण्डशब्दः सजातीयभेदाऽभावपरः । अद्वितीयशब्दस्तु विजातीयभेदाऽभावपरः ।
६५।१७ सजातीयभेदस्तावदयुक्त इत्याह । चेत्येति । संवित् स्वान्तर्गणिकभेदशून्या उपाधिमन्तरेणाऽविभाव्यमानभेदत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा गगनमित्यर्थः । तस्य निरंशस्येत्यस्यायमर्थः । तस्य चैतन्यस्य चित्प्रदेशाद्भेदाभावात् । तत्र हेतुः । निरंशस्येति । स्वव्यतिरिक्तचैतन्यांशस्याऽभावान्न तत्प्रतियोगिको भेद इत्यर्थः । कथं तर्हि चिद्भेदप्रथेत्याशङ्क्यौपाधिकभेदादित्याह ।

प्रपञ्चेति । अन्तरिव स्वचैतन्यमिव बहिरिव परचैतन्यमिवेत्यर्थः । विजातीयभेदो ऽप्येवमेव निराकर्तव्यः ।

आत्मा स्वाभाविकभेदवान् मध्यमपरिमाणत्वात् घटादिवदित्याशङ्क्य किं तस्य सांशत्वम्, उताऽनंशत्वम्? नाद्य इत्याह । निरंशेति । अवयवाऽवयविनोः प्रत्येकं चैतन्ये कदा चि- १५।१८ द्रूमसेन तदधिष्ठितगात्रविदारणं दुर्वारं स्यात् । तस्मादेकस्य चैतन्यं तदितरस्याऽचित्त्वमिति न तत्राऽवयवाऽवयवितेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अणुत्वमिति । आत्मा ऽणुमहत्परिमाणाऽन्यतरपरिमाणवान् निरंशद्रव्यत्वान्मनोगगनवदित्यर्थः तर्ह्युभयोरन्यतरपरिमाणं स्यादित्यत्राह । मध्यमेति । महदणुपरिमाणान्यपरिमाणमित्यर्थः । न च तत्परमार्थतो युक्तमित्याह । न च निरंशमिति । तस्मादन्यप्रयुक्तं मध्यमपरिमाणत्वमित्याह । इतीति ।

स्वप्नप्रपञ्चस्य चिदधिष्ठानत्वाऽसंभवे चोदिते तत्रैव तदुपपादनीयं किमिति जागरणे तदुपपादितमित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन स्वप्ने तदुपपाद्यतइत्याह । जागरणे ऽपीति । सर्वस्य प्रपञ्चस्य चिदधिष्ठानमभिधायाऽधिष्ठानान्तरमूचिवान् अथवेत्यत्र, तन्नोपपद्यते, तस्य बाह्येन्द्रियाऽसंपृक्तत्वान्मनसापि नसंप्रयुक्तत्वं तस्य केवलस्य बहिः प्रसक्त्यभावादित्याशङ्क्याह । केवलस्येति । केवलस्यापि बाह्यस्मृतिजनकत्वमस्ति, तदर्थं प्रत्यक्षेति विशेषणम् । सुखादिप्रत्यक्षसाधनत्वं व्यावर्तयति । बहिरिति । ३५।२२

कथं तर्हीत्यनेनाऽव्याप्तिराशङ्क्यते, आहो अतिव्याप्तिः? नाद्यः । अव्याप्तिशङ्कायां साधनसमये लक्षणव्याप्तिर्वक्तव्या, न च सोच्यते । नापि द्वितीयः । अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः ।

अत्र तु लक्षणाऽभाव एवोच्यतइति कथमतिव्याप्तिशङ्का। तस्मात्कथमित्यादिग्रन्थो ऽसंगत इत्याशङ्क्याह। अव्याप्तिरिति। नामानि
१८।२२ ब्रह्मदृष्टेरध्यासत्वात्कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । मिथ्येति। अध्यासत्वात्सदसद्विलक्षणात्वरूपं मिथ्यात्वं तस्याऽऽश्रयणीयमित्याशङ्क्य तदेवाऽसिद्धमित्याह। अध्यासेति। ब्रह्मदृष्टेर्नामनि प्रक्षेपात्तस्याऽध्यासत्वमित्याशङ्क्याह ।भ्रान्तीति। अध्यासस्य भ्रान्तित्वादस्याश्च तद्वैषम्यान्नैवमित्यर्थः । ज्ञानाऽनिरस्यत्वान्न भ्रान्तित्वमित्याह । अविद्येति । किमत्र कथमित्यादेरेषोर्थः ।

लक्षणमस्ति चेल्लक्ष्यमप्यस्तीति चोदयति। किमत्रेति । दृष्टकरणजन्यज्ञानविषयत्वाऽभावान्नाऽध्यासत्वमित्याह । न तत्रेति । अध्यासत्वाऽभावे हेत्वन्तरमाह । नापीति । मिथ्यार्थज्ञानस्याऽध्यासत्वं प्रसिद्धं, न च नामनि ब्रह्मदृष्टेर्मिथ्यार्थगोचरत्वं, नामब्रह्मणोः सत्यत्वादित्यर्थः । लक्षणस्य तत्राऽभावान्नाऽतिव्याप्तिरिति दर्शयितुं लक्षणमाह । अन्यस्येति । अथ वा ऽतिव्याप्तेर्नेदं लक्षणमिति शङ्कायां सत्यमिति तदङ्गीकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अन्यस्येत्यादिना । अक्षराण्येवं व्याख्येयानि । अध्यासत्वाऽभावमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्ह्यतिव्याप्तिर्नेत्याह । अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह । चोदनावशादिति। ज्ञानत्वं मास्तु ततः किमित्यत्राह । ज्ञानस्येति । मिथ्यार्थविषयज्ञानस्याऽध्यासत्वं नाम्नि ब्रह्मदृष्टेश्चाऽज्ञानत्वान्न तत्र लक्षणमस्तीत्यर्थः । विहितत्वे ऽपि ज्ञानत्वं किं न स्यादिति शङ्कते । ननु
१६।३ ज्ञानमिति । प्रसिद्धज्ञानवैलक्षण्यान्नेदं ज्ञानमित्याह । नेत्याहेति । स्वकारणायत्तत्वेन कथमिच्छाऽनुप्रवेशो निरस्यते? इच्छाया अपि ज्ञानकारणान्तर्भावादित्याशङ्क्याह । विधीति । नन्वित्यादेरयमर्थः ।

ज्ञानस्येच्छया ऽसाध्यत्वमुक्तमाक्षिपति । ननु स्मृतीति । ३६।६
आभोग इच्छा। सुरसरित्तीरादिस्मरणमिच्छया जायमानं दृश्यते, दुष्टदेशस्मरणं निरुध्यमानं चेत्यर्थः । स्मृत्युत्पत्तिनिरोधसमये आभोगमनोरोधयोः सद्भावमात्रमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि पुन्तन्त्रत्वं नेत्याह । न स्मृतीति । तयोराभोगमनोनिरोधयोरित्यर्थः । विनिगमनयोर्हेत्वभावमाशङ्क्याह । न पुनरिति । अनिच्छतो ऽपि दुर्गन्धादिबोधदर्शनादित्यर्थः । अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । चोदनावशादिति । लक्षणकथनानन्तरं संभावनोपन्यास उचितो न तु मतान्तरोपन्यास इत्याशङ्क्य लक्षणपरिशोधनार्थमित्युक्तं टीकाकृता, तदनुपपन्नम्, अव्याप्त्याद्यभावेन लक्षणस्य शुद्धत्वादित्याशङ्क्य लक्षणएवासंभावनानिराकरणाभिप्रायेण मतान्तरोपन्यास इति तात्पर्यमाह। नन्वध्यासइति ।

किमध्यासमात्रे विप्रतिपत्तिः, उत तदधिष्ठानादाविति विकल्प्यान्त्यमङ्गीकरोति । अधिष्ठानेति । अयमर्थः । अधिष्ठानाऽध्यस्यमानयोः सत्त्वमिति सद्वादिनो, ऽसत्त्वमिति असद्वादिन इति स्वरूपविप्रतिपत्तिः । अधिष्ठानस्य सत्त्वे ऽपि जडत्वमजडत्वं चेति तत्त्वविप्रतिपत्तिः । अध्यस्यमानस्यापि किं शून्यं तत्त्व,मुत माया, आहो धी,रथ वा ऽन्यदिति तत्त्वविप्रतिपत्तिः। आद्यं दूषयति । अन्यस्येति। अन्यस्यान्यात्मना ऽवभासमात्रे विप्रतिपत्त्यभावे ऽपि सत्याऽनृतमिथुनीकरणरूपत्वं त्वदिष्टं कथं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याऽर्थात् सिद्ध्यतीत्याह । तत्रेति । ज्ञानाऽऽकारस्य बहिष्ठस्य वा रूप्यादेः शुक्त्यादावध्यास इत्युक्तं टीकायां, तदसंभवि, ज्ञानाकारत्वबहिष्ठत्वयोरेकेनाऽनभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्य मतभेदेनाऽविरोधमाह । प्रथमास्त्विति । ३६।१२

विवेकाऽग्रहणनिबन्धनं तादात्म्यमख्यातिवादिना नाङ्गीक्रि-
३६।१२ यते, अन्यथाख्यातिवादिपक्षश्च पुरा ईरित एवेत्याशङ्क्याह। द्विती-
यस्त्विति। एकत्वभ्रमशब्देन एकत्वभ्रमव्यवहारस्य विवक्षि-
तत्वादख्यातिमतोपन्यासो युक्त इत्यर्थः। विपरीतधर्मत्वकल्प-
नामित्यत्र शुक्त्यादेः रूप्यादिरूपेण ख्यातिरुच्यते, सा च पुरो-
क्तेत्याशङ्क्याह। तृतीयस्त्विति। शुक्त्यभावो रूप्यं तद्रूपेण
शुक्तिः ख्यातीत्यन्यथाख्यात्येकदेशिनः। शुक्त्यात्मना स्थितं
तुच्छं रूप्यात्मना भातीति शून्यवादिनः। विपरीधर्मत्वकल्पना रू-
प्यादिरूपेण निष्पत्तिः। ततः कल्पनामवभासमानतामिति कथं
सामानाधिकरण्य?मित्याशङ्क्याऽन्यस्याऽन्यात्मना निष्पत्त्यसंभ-
वात्तथा प्रतिभासकल्पनेत्यभिप्रायेणाह। कल्पनामिति। य-
च्छब्दस्य सन्निहितोत्तरपदान्वये लक्षणशब्दस्याऽनन्वयः स्यादि-
त्याशङ्क्याह। यदिति। स्वरूपलक्षणस्य कथमख्यातिमते ऽनु-
गतिः? संसर्गज्ञानस्य तेनाऽनभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्याह। अ-
ख्यातीति। चाक्षुषाऽयथार्थज्ञानाभावे ऽपि मानसमयथार्थज्ञा-
नमख्यातिवादिना ऽङ्गीक्रियते। देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्येति
सांख्योक्तिरित्यर्थः।

प्राभाकरेणापि संसृष्टव्यवहाराऽनुपपत्त्या संसर्गज्ञानमङ्गी-
करणीयमित्याह। संसर्गाऽभिमान इति। तटस्थलक्षणे ऽनुग-
त्यप्रदर्शनात्तदसंभव इति शङ्कते। ननु स्मृतीति। भ्रान्तेः सं-
स्कारसंप्रयोगादिदोषजन्यत्वस्य सर्वैरभ्युपगतत्वाल्लक्षणानुगत्यप्र-
दर्शनं न दोषायेत्याह। नेत्याहेति। निरधिष्ठानवादिपक्षलक्षणे-
ऽव्याप्तिनिरासार्थं परत्रेति पदमपेक्षितमित्युक्तं, तत्र निरधिष्ठान-
पक्ष एव नोपपद्यते, अधिष्ठानज्ञानलक्षणकारणाऽभावेन भ्रमाऽसं-
३६।१८ भवादित्याशङ्क्याह। नन्वविद्येति। पराऽवभास इत्येतावत्यु-

क्ते घटादिज्ञानानामपि भ्रमत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदिष्टमित्याह । पदार्थेति ।

अधिष्ठानज्ञाने भ्रमोत्पत्तेस्तदपि कारणमित्याशङ्क्य इदमाकारस्यापि समारोपितत्वान्नाऽधिष्ठानसिद्धिरित्याह । न ३६।२० सत्यमिति । अधिष्ठानबोधं विना ऽप्यविद्यादेर्भ्रमोत्पत्तिसंभवात्कथं निरुपपत्तिकत्वमित्याशङ्क्य किं पदार्थज्ञानमात्रं भ्रमः, उताऽविद्यादिजनित? मिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न पदार्थेति । द्वितीयमुत्थापयति । कथमिति । किमधिष्ठानमात्रं निह्नूयते, उत सत्यं? नाऽऽद्यः । अविद्यादिवदधिष्ठानग्रहणस्याप्यन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वादित्याह । न हीति । व्यतिरेको ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशपिण्डावस्था स केशोण्डूकः । मायाहस्त्यादिभ्रम आदिशब्दार्थः । केशोण्डूकादावपि निरधिष्ठानत्वमसिद्धमित्याह । न तस्यापीति ।

ननु रजतइत्यत्र भ्रमस्य साधिष्ठानत्वं निर्दिष्टं, तथा च मदिष्टसिद्धिरिति तस्याऽसंगतिशङ्कायां द्वितीयमुत्थापयतीत्याह। ननु संविदिति । असत्यस्याऽधिष्ठानत्वाऽनुपपत्तेः सत्यमेवाऽधिष्ठानमिति शङ्कते । नन्वध्यस्यमानेति । अधिष्ठानज्ञानस्य कारणत्वादध्यस्यमानसिद्धेः पूर्वं सिद्धिर्वक्तव्या, ततश्चाऽधिष्ठानबोधे ऽध्यस्यमानसिद्धौ तत्तश्चा ऽधिष्ठानसिद्धिरिति न किमपि सिध्येदित्यर्थः । बीजाङ्कुरयोरितरेतराऽधीनत्वे ऽपि हेतुहेतुमद्भाववत् संविद्रजतयोरपि तथात्वं स्यादित्याह । तत्राहेति । अङ्कुरान्तरस्य बीजजत्वात्कथं नेतरेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्य यस्या बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेर्जन्म तस्या बीजव्यक्तेर्जन्मनीतरेतराश्रयत्वम्, उत तज्जातीयायाः? नाद्यो ऽनभ्युपगमादित्याह। न बीजेति । द्वितीये ऽनेकबीजाङ्कुरव्यक्त्यभ्युपगमात् ३७।४

नेतरेतराश्रयत्वमित्याह । किं त्विति । अस्माभिरपि संविद्रज-
३७।६ तपरम्पराश्रयणात् नेतरेतराश्रयत्वमित्याह । नन्विहापीति । कि-
मत्र कारणपरम्परा ऽनुभवसिद्धा, आहो अन्यतः सिद्धे?ति वि-
कल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेत्याहेति । इह संविद्रजतयोरितरेतराध्या-
सो यदि भवेत्तर्हि तयोरेव संविदन्तररजतान्तरयोरित्यन्वयः ।
तच्छब्दार्थमाह । यस्यामिति । अनयोः सहोपलम्भादितरेतरयो-
स्तथा ऽनुपलम्भादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । नन्विहापीति । किं
पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरत्राऽन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वम्, उताऽनन्वयित्वेने?-
ति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । यदि तावदिति । संविदो रज-
ताऽध्याससमये संविदधिष्ठानरजतस्य संविद्यन्वितत्वात् रजता-
ऽधिष्ठानस्यापि तत्रान्वयित्वेनोपलम्भः । एवं पूर्वपूर्वस्यापि त-
दानीं भावात् क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः । तदेतदभिसंधायाक्त तत
इति ।

विषयविषयिणोरितरेतराध्यासस्यौचित्यं यस्मात्तस्मात् सं-
विद्रजतपरम्पराकल्पनं दुर्घटं, बीजादेर्वैधर्म्यं वा ऽत्रोपसंह्रियते ।
संविद्रजतयोरन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वेपि न युगपदवस्थानं बीजा-
ङ्कुरवदिति चोदयति । नन्विति । दृष्टान्ताऽसंमत्या दूषयति ।
तत्राहेति । अभिमतवस्तुसिद्धिरित्यत्र कार्यकारणभावस्य प्रत्या-
ख्यानमिति शङ्का स्यात्ततश्चाऽन्वयव्यतिरेकविरोध इत्याशङ्क्या-
ह । अभिमतेति ।

मा भूत्तर्ह्यन्वयि कारणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रतीतित इत्या-
द्युक्तं, तदनुपपन्नं, बीजादिभिराकाङ्क्षोपशमादित्याशङ्क्याह ।
३७।१२ अनन्वितेष्विति । घटशरावादीनां स्वस्तिकरुचकादीनां च मृ-
त्कनकाऽन्विततयोपलम्भाऽनुसारेण बीजादिष्वप्यनुगतं किं
चिदाश्रयणीयं, तदिदमुक्तम् प्रतीतित इति । पूर्वक्षणवर्त्युत्त-

रक्षणस्य कारणं नाऽनुगतमित्यस्मिन्पक्षे पूर्वस्यापि कार्यत्वेन कारणान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनुपरमादनाद्यनुगतं किं चित्कारणमास्थेयं, तदिदमुक्तम् वस्तुत इति । बीजादीनामनन्विततया उपादानत्वं चेत् तद्धुर्यपादानान्तराऽनिरूपणादङ्कुरादि निरुपादानं प्रापदित्याशङ्क्याह । अत इति । अन्वयिनो ऽवश्यंभा- ३७।१२ वित्वमतःशब्दार्थः । बीजाद्यारम्भकत्वेन तत्राऽनुगता ये ऽवयवास्तदुपादानमित्यर्थः । न च बीजादिवैयर्थ्यं, निमित्तत्वेनाऽर्थवत्त्वादित्याह । बीजादेरिति । अनन्वयित्वेनाऽधिष्ठानपक्षमुत्थापयति । इहापीति । प्रमाणाऽभावान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । अत्र तथा चेति नोक्तं तस्य शङ्काऽनुवादिरूपत्वादित्यर्थः ।

बीजाङ्कुरयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टत्वादाश्रीयते न तथा संविद्रजतयोरदृष्टत्वादित्युक्तं, तत्रैवं विवेचनीयं, किं सकलबीजाऽङ्कुरव्यक्तिषु जन्यजनकतादृष्टेत्युच्यते, उत कतिपयव्यक्तिषु? आद्ये दृष्टत्वादित्यस्य भागाऽसिद्धिः । द्वितीये अदृष्टस्थले ऽपि बीजाङ्कुरयोर्जन्यजनकतावत् प्रकृते ऽपि तत्संभव इत्याशङ्क्याह । अयं भाव इति । बीजाङ्कुरयोर्जन्यजनकभावस्य क्व चित् प्रत्यक्षप्रमितत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पना । विमतं बीजमङ्कुरजातीयत्वात्संमतवदिति नाऽनवस्था दोषाय । प्रस्तुते तु संविद्रजतयोरधिष्ठानाऽधिष्ठेयभावस्य क्व चिदप्यप्रमितत्वान्निमित्तनैमित्तिककल्पना ऽन्धपरम्परेत्यर्थः ।

दृष्टान्ते कार्यकारणपरम्परा दृष्टिपरम्परेति कथमुच्यते? दृष्टत्वादेवेत्यभिधानादित्याशङ्क्य तत्राप्येषो ऽर्थो विवक्षित इत्याह । दृष्टीति । अन्यथेति टीकायामनेकहेत्वभ्युपगमो दोषत्वेनोक्तः, स नोपपद्यते, अनेकहेत्वभ्युपगमस्याऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह । नाऽनवस्थेति । अपि चेत्यनेन निरवधिबाधाभावे ३७।२०

हेत्वन्तरमुपन्यस्यतइति प्रतिभाति, तन्न संगच्छते, सर्वत्र कस्य चिदपि हेतोरनुपन्यासादित्याशङ्क्य वृत्तानुद्रवणपुरःसुरं तात्पर्यमाह । ग्याकारेति ।

३७।२१

इदं रजतमयं सर्प इति द्व्याकारतया भ्रमस्फुरणादधिष्ठानमुपेयमित्युक्तं, संप्रति बाधकज्ञानपर्यालोचनयापि साधिष्ठानत्वं साध्यतइत्यविरोध इत्यर्थः । अंशान्तराऽभावविशिष्टांशान्तरे ज्ञानस्य बाधकत्वं न नियतमिति चोदयति । नन्वनुमानेति । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं पाषाणप्रक्षेपेप्यचलितत्वादिलक्षणं लिङ्गम् । मात्रचो व्यावर्त्यमाह । न तदभावेति । वस्तुमात्रलक्षणाऽवधेः संभवे ऽपि न तद्ग्रहणस्य बाधकत्वमित्याशङ्क्याह । तत्रापीति । अंशान्तरज्ञानं बाधकमित्येतन्न नियतमिति शङ्कते । ननु प्रधानमिति । परमाणवो न सन्ति इत्यादि निषेध आदिशब्दार्थः । जगत्कारणे त्रिगुणत्वादिविप्रतिपत्तौ तत्तन्निषेधान्न व्यभिचार इत्याह । तत्राहेति ।

अथ वेत्यत्राऽर्थानुषक्तो बाधते न बोध इति प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यतइति प्रतिभाति,तदयुक्तं पूर्वं तदप्रतिपादनादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अथ वेति । सर्वलोकस्य साक्षि सर्वलोकसाक्षि, चैतन्ये तदधिष्ठानमत्रविश्व यस्य भ्रान्त्यादेस्तत्तथोक्तम् । चैतन्यस्याऽधिष्ठानत्वाऽभ्युपगमफलमाह । केशेति । केशोण्डूकादावपि साधिष्ठानत्वादि सिद्ध्यतीति शेषः । साक्षिणो बाध्यत्वादधिष्ठानत्वाद्ययुक्तमिति चोदयति । नन्वर्थेति । अर्थज्ञानलक्षणसाक्ष्यबाधे तदपेक्ष्य साक्षिणो ऽपि बाध इत्यर्थः । किं विशिष्टाकारस्य बाध उत केवलस्येति विकल्प्याद्यो ऽङ्गीक्रियतइत्याह । तत्राहेति । एवकारो बाध्यतइत्यनेनानुषज्यते । द्वितीयं प्रत्याह । न बोध इति । बोधाबाधे हेतुमाह । अधिष्ठानत्वेनेति ।

३८।१

बाधसाक्षित्वात्पुनर्भ्रमान्तरहेतुत्वाच्च न चैतन्यबाध इत्यर्थः ।

तेनेत्यादिना ग्रन्थेन चिदधिष्ठानताया एवोच्यमानत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । तदेवेति । न च तत्प्रपञ्चनं व्यर्थमिति शङ्क्यं, शङ्कान्तरनिरसनद्वारा तत्प्रपञ्चनसम्भवात् । तथा हि विमतं बाध्यं बाध्यसम्बन्धसम्बन्धित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात् बोधबाधसिद्धेः न तस्याऽवधित्वमित्याशङ्कायां सम्बन्धविशिष्टाऽऽकारस्य बाध्यत्वे ऽपि न केवलस्य बाध्यतेत्यर्थः । १८।८

तेनेत्यत्र तच्छब्देन बोधो गृह्यते बोधो यतस्ततो न बाध्यते । तथा च प्रयोगः । विमतं न बाध्यं बोधत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा रूप्यादीति । विमतं बाध्यं परिच्छिन्नत्वात् रूप्यवदित्याशङ्क्य किं स्वाभाविकं परिच्छिन्नत्वं हेतुः, उतौपाधिकं ? नाऽऽद्यो ऽसिद्धेरित्याह । स्वत इति । द्वितीयपक्षव्यावृत्त्यर्थश्चशब्दः । गगनस्यौपाधिकपरिच्छेदवतो ऽप्यबाध्यत्वात्तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

विज्ञानवाद्यभिमताऽधिष्ठानाद्विशेषमाह । कूटस्थेति । उत्पत्त्यादिधर्मरहितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अपरोक्षैकरसेति । बोधैकरसम् इत्यर्थः । 'एकधैवाऽनुद्रष्टव्यं' 'प्रज्ञानघन' इत्यादिवाक्यात् बोधैकरसमित्यर्थः । अथ वा स्वाभाविको विशेषो नोपलभ्यत इति कथम्? उत्पत्त्यादिविशेषोपलब्धेरित्याशङ्क्याह । कूटस्थेति । आरोप्याऽसत्त्वनिराकरणस्याऽधिष्ठानाऽसत्त्वनिरसनोपक्रमविरोधमाशङ्क्याह । साधिष्ठानेति ।

असत्त्वे प्रतिभासाऽयोगादित्यसंगतं, किमसदधिगम्य तन्निषिध्यते, उताऽनधिगम्य? आद्ये स्ववचनविरोधो, द्वितीये त्वसदनधिगतौ तन्निषेधस्यैवाऽसंभव इत्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षत इति । अध्याहारेण व्याख्याने हेतुमाह । प्रतिभासेति । असदनवभासे १८।१०

तदनुवादेनाऽसन्न भासतइति शब्दप्रयोगाऽनुपपत्तेरित्यर्थः

अधिष्ठानसत्त्वोपगमादिदं सर्वमसदिति कथमुक्तमित्याश-
३८।१२ ङ्क्याह । नन्वध्यस्तमिति । किमविद्यावस्थायां वेद्याऽसत्त्वमन-
भिमतमित्युच्यते, उत विद्यावस्थायामिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्या-
ह । शून्यादिति । प्रपञ्चस्याऽसद्वैलक्षण्ये शास्त्रीयो ऽसत्त्वव्य-
पदेशः कथमित्याशङ्क्य सद्वैलक्षण्याऽभिप्रायेणेत्याह । सद्याहृ-
त्तीति । किमत्र विनिगमने कारणमित्याशङ्क्याह । निषेधप्रति-
योगित्वादिति । शून्यमिति । शून्यस्याऽप्रसक्तस्य निषेधाऽसंभवा-
दित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति । नन्विति ।

विद्योदयानन्तरमारोपिताऽसत्त्वमङ्गयकारि, तदसंगतम्, उ-
त्तरत्राऽसत्त्वे पूर्वमप्यसत्त्वाऽऽपातात् । प्राक्सत्त्वे कदा चिदप्य-
सत्त्वाऽसंभवादित्याशङ्क्याह । सर्ववादिनामिति । नष्टबाध्ययो-
र्विशेषं शङ्कते । ननु भवत्विति । निरुपाख्यत्वे प्रतिभासाऽसं-
भवादिति द्रष्टव्यम् । मुद्गरप्रहरणादिना घटादेश्चूर्णीकृतत्वान्नो-
त्तरकाले क चिदपि सत्त्वमित्यर्थः । ततो वैषम्यमाह । न वि-
भ्रमेति । इतरेतराऽभावज्ञानस्य बाधकत्वात्तेनेतरेतरभावो बाध्य-
ते न रूप्यम्, उभयनिषेधे कल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः ।

पुरोवर्तिनि सत्त्वाऽसंभवात्तुच्छत्वमिति शङ्कते । किं त्वि-
ति । अन्यत्र सत्त्वान्न शून्यत्वमित्याह । देशान्तरेति । प्रमा-
णाऽभावान्नाऽन्यत्रापि सत्त्वमित्याह । तत्रेत्यादिना । विद्योद-
याऽनन्तरं तथा निरुपाख्यता तथा बाधकज्ञानं प्रवृत्तमिति
तथाशब्दार्थः । बाधकबोधेन देशान्तरे सत्ता ऽधिगम्यतइति
भ्रुवाणं प्रति तथा ऽनवगमादिति हेत्वभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य
किमपरोक्षबाधकबोधात् देशान्तरसत्त्वमधिगम्यतइति ब्रवीषि,
३८।२१ उत शाब्दादिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेदमिति । रजतं न

पुरोर्त्तिनि सत् किं देशान्तरादावित्याकारबुद्धिवृत्त्यदर्शनादि-त्यर्थः । द्वितीयं निराकर्त्तुं तथा चेत्युक्तं टीकायां, तस्यायमर्थः । रज्ज्वाः सर्पात्मना ग्रहणे विशेषाऽग्रहणं हेतुरित्याह । दूरेति । रज्जुं सर्पात्मतया गृहीत्वा हाहेति क्रन्दमानं नरमालोक्य कृपया कश्चित् ब्रवीति मा भैषीर्नायं सर्प इति, तदा तद्वचनात् सर्पनास्तितां प्रतिपद्य स्वस्थो भवतीति सर्पाऽभावाधिकरणत्वेन पुरोवर्त्तिप्रतिपत्तिरपि जायते । अतः कथमभावमात्रं प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य मात्रचो ऽर्थमाह । न तस्येति ।

देशान्तरवर्त्तित्वं किं पदार्थः, उत वाक्यार्थः ? नाद्यस्तद्वाचकपदाभावादिति चेतसि निधाय द्वितीयं कल्पं निराचष्टे । तत्प्रतिपत्ताविति । तत्राऽसामर्थ्यादिति कथं? विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्याद्विषभक्षणबोधकादपि भोजननिवृत्तिप्रतिपत्तिवत् देशान्तरसत्त्वप्रतिपत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह । यत्रेति । यत्र वाक्यं ३८।११ मुख्यवृत्त्या ऽर्थप्रतिपादकं तत्र पदसामर्थ्यमनतिक्रम्याऽर्थं बोधयत् लक्ष्यते समिधमाहर इत्यादौ, यत्र त्वमुख्यवृत्त्या बोधकं तत्र पदसामर्थ्याऽतिक्रमणापीति व्यवस्था । ततश्चात्र पदसामर्थ्याऽतिक्रमनिमित्ताऽभावात्तत्र सामर्थ्याऽनुरोधेन वक्तव्यम् । न च तस्य देशान्तरवर्त्तित्वबोधनजननसमर्थता तस्याऽनभिहितत्वादभिहितपदार्थसंसर्गबोधनसमर्थत्वाद्वाक्यस्येत्यर्थः ।

बाधाऽनुपपत्तिरन्यत्र सत्त्वकाल्पिकेति मतमुत्थापयति । एवं सतीति । प्रत्यक्षपरोक्षबोधकाधियोः साक्षाद्देशान्तरवर्त्तित्वबोधकत्वाऽसम्भवे सतीत्यर्थः । वाक्यमिति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् ।

किमेतद्वादिदृष्ट्योच्यते, उत लौकिकदृष्ट्येति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । अन्यथाख्यातावित्यादिना । अख्यातावपीत्यस्या- ३८।१५ यमर्थः । 'अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्तमुद्गाता तं प्रति-

हर्ता तं ब्रह्मा तं यजमान' इति ज्योतिष्टोमे ऋत्विजामन्योन्यकच्छोपादानेन यज्ञशालातो निष्क्रमणं श्रूयते । तत्र प्रतिहर्तुर्विच्छेदे सर्वस्वदक्षिणया ऽध्वरपरिसमाप्तिः श्रूयते सर्ववेदसं दद्यादिति । उद्गातृविच्छेदे दक्षिणां विनैव यागः समापनीय इति । तत्रोभयोर्युगपत् विच्छेदे विकल्पः तुल्यत्वादिति निर्णयः । क्रमेण निमित्ते जाते परीक्ष्यते, किमाद्यं निमित्तं स्वकार्यं प्रयोजयति, उत चरमं निमित्त?मिति । तत्राऽसंजातविरोधितया पूर्वस्य बलीयस्त्वात् तदेव प्रयोजकम्, उत्तरस्य तद्विरोधे प्रयोजकत्वाऽसम्भवादिति प्राप्य्य राद्धान्तितं 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिव'दिति । अस्यायमर्थः । निमित्तयोः पूर्वापरीभावे जाते पूर्वस्य दौर्बल्यं पूर्वोपमर्दमन्तरेणोत्तरोत्पत्तेरनुपपत्तेः । तदुक्तम् ।

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥ इति ।

तत्र दृष्टान्तः प्रकृतिवदिति । यथा प्रकृतौ श्रुतानां कुशमयबर्हिषां विकृतावतिदेशप्राप्तानां शरमयबर्हिर्भिर्बाध्यं तेषां प्रकृतौ साऽवकाशत्वादितरेषां निरवकाशत्वात् सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायात् । तथा च प्रथमप्राप्तप्रतिहर्तृविच्छेदपरिप्रापितसर्वस्वदानकर्त्तव्यता चरमप्राप्तोद्गातृविच्छेदनिमित्ता दक्षिणा यागसमाप्तिविज्ञानबाधिता ऽन्यत्र सत्त्वेन नाऽऽश्रीयते तद्वदत्रापीति ।

२९।४ दृष्टान्तो ऽसंप्रतिपन्न इति शङ्कते । प्रवृत्तिरिति । अन्याप्तया परिहरति । न प्रवृत्तीति । किं च प्रवृत्तिमात्रस्य निरोधे बाधः, उताऽयथार्थप्रवृत्तेः? तत्राद्ये ऽतिव्याप्तिमाह । यागादिष्विति । न चरमः, अख्यातिमते ऽन्यथाप्रवृत्तेरयोगादित्यर्थः ।

किं कतिपयप्रसक्त्यभावो हेतुः, उत सकलप्रसक्त्यभावो

हेतुः ? तत्राऽऽद्ये कतिपयप्रसिद्ध्यभावस्य सर्वत्र सुलभत्वान्न किमपि सिध्यति । द्वितीये ऽसिद्धिः, निखिलप्रसिद्ध्यभावस्य दुर्ज्ञानत्वादित्याशङ्क्याह । सत्यामिति । राजादिप्रतिबन्धप्रध्वंसे यागादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तद्धेतुत्वबाधिततत्कर्तृताबुद्धिरवसीयते । अन्यथा कर्तव्यताबुद्धेर्बाधात्प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । लौकिकदृष्टान्तेति विकल्पं निरस्यति । किं चेति । निषेधोपाधीति । निषेधस्योपाधिर्यो देशादिस्तस्य सजातीयदेशादाविति यदिह निषिध्यते तदन्यत्र सदिति न व्याप्तिरिह नष्टकलशे व्यभिचारादिति वक्तव्ये तदभाववदिति किमुक्तमित्याशङ्क्याह । यथेति । इहभग्नघटस्याऽन्यत्र सत्त्वाऽभाववत् बाधितस्य नान्यत्र सत्त्वमिति टीकार्थः । प्रतियोगित्वेनेति । प्रतियोगिव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । विधिप्रत्ययाऽनुपपत्त्या समारोपितस्याऽन्यत्र सत्त्वमिति शङ्कते । नन्विति । बाधविरोधान्नात्र सत्त्वम् अन्यत्रापि तन्नेष्यते चेत् कथं प्रतिभास इत्यर्थः । ३९।६

तन्मात्रेणेत्यत्र किं देशान्तरसत्त्वं तच्छब्दार्थः, उतात्रसत्त्वम्? नाद्यो ऽनङ्गीकृतेः । नापि चरमः । बाधविरोधादिति शङ्कायामाह । अत्रैवेति । सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं, बाधयोग्यत्वं मिथ्यात्वमिति विभागः । निरुपाधिकनिषेधाऽनुपपत्त्या न पुरोवर्तिनि सत्त्वमिति चोदयति । ननु तर्हीति । पुरोवर्तिनि रजतसत्त्वे प्राग् रजतमिदानीं नेत्येवं प्रतिषेधः स्यात्, न तु नेदं रजतमिति । न च तथा लक्ष्यते इत्यर्थः । निषेधस्य पुरोवर्तिरूप्यविषयत्वमसिद्धमित्याह । न लौकिकेति । परमार्थरजतस्याऽत्राऽप्रसक्तत्वान्न निषेध इति न शङ्कास्पदं, रूप्याऽऽभासप्रसक्त्या तत्प्रसक्तेरवेदितत्वादित्याशयः । ३९।१५

विधिप्रत्ययस्य रूप्याऽऽभासविषयत्वं, निषेधप्रत्ययस्य प-

रमार्थविषयत्वमिति कल्पनादूरं कालभेदेन सत्त्वाऽसत्त्वकल्पनम् ।
३९।१, ततश्च विधिनिषेधप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । निरुपाधिकेति ।
चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । रजतस्य प्राक्सत्त्वे नेदं रजतमिति
निरुपाधिकनिषेधो न घटते, स चाऽनुभूयते, तस्मान्निरुपाधिक-
निषेधबलात्प्रतिपन्नं मिथ्येति निश्चिनुम इत्यर्थः । इतीत्यत्र नि-
श्चिनुम इति शेषः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । बाधाऽनन्तरमिति । उप-
लभ्यमानस्य सत्त्वे मिथ्यात्वपरामर्शो न स्यादित्यर्थः । प्रतीय-
मानस्य रूप्यस्य पुरोवर्तिनि सत्त्वे तस्य भ्रान्तित्वप्रसिद्धिरपि
न स्यादित्याह । अन्यथेति । प्रत्यक्षपरोक्षबाधकप्रत्यययोर्देशा-
न्तरसत्त्वगमकत्वस्य निरस्तत्वात् यत्रापीत्यादेर्वैयर्थ्यमित्याश-
ङ्क्य तात्पर्यमाह । नायं सर्प इति । आरोप्याऽसतत्त्वस्य निरस्त-
त्वात्तदेवोपसंहरणीयमित्याशङ्क्य तस्य साधिष्ठानभ्रमसाधन-
प्रसङ्गाऽऽगतत्वादितरस्योपसंहरणं युक्तमित्याह । तदेवमिति ।
आदुपसंहार इति । आदेः प्रधानस्योपसंहार इति यावत् ।
यद्येवमित्यादेरयमर्थः ।

भ्रमस्य साऽधिष्ठानत्वनियमादधिष्ठानवाचकं पदमाद्रियतां
किं स्मृतिरूप इत्यनेनेति शङ्कते । यदीति । संस्कारजन्यत्वसिद्-
ध्यर्थं तदर्थवदित्याशङ्क्यार्थसिद्धं तदित्याह । तथाविधस्येति ।
पूर्वदृष्टपदेन संस्कारजन्यत्वं सिद्धमित्येतदङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हीतरस्य वैयर्थ्यं नेत्याह । अर्थेति । संप्रयोगदोषजन्यत्वसि-
द्ध्यर्थं स्मृतिरूपविशेषणमित्यर्थः । स्मृतिः किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह । न चेति । पूर्वदृष्टपदवैयर्थ्यं शङ्कते । यद्येवमिति ।
एतावत्युक्ते साकाङ्क्षत्वेनाऽऽनर्थक्यं, तत्राह । तत्र परत्रेति ।
पूर्वदृष्टत्वमन्तरेण स्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽर्थसिद्धत्वान्न
तदुपादेयमित्याह । न हीति ।

पूर्वदृष्टस्याऽर्थसिद्धत्वे ऽपि स्पष्टीकरणार्थं पूर्वदृष्टपदमित्युक्तं, तत्र स्पष्टीकरणस्यान्यतः सिद्धत्वात् वैयर्थ्यं तदवस्थमित्याशङ्कयाह । सत्यमिति । प्रसिद्धस्मृतौ संस्कारजन्यत्वस्य पूर्वाऽनुभवसंभिन्नविषयत्वस्य च सद्भावात् तयोश्चान्ते कीदृशं सादृश्यं स्मृतिरूपशब्देन विवक्षितमिति न ज्ञायतइति पूर्वदृष्टग्रहणमित्यर्थः । तेन वा कथं संशयव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह । पूर्वदृष्टस्येति । अपूर्वरूप्योत्पत्तेः कथं पूर्वदृष्टस्याऽऽवभासनमित्याशङ्क्याह । पूर्वेति । तत्र हेतुमाह । अनिर्वचनीयेति । लक्षणसमर्थनानन्तरं संभवाद्युच्यतां,किमनुभवोपन्यासेनेत्याशङ्क्योक्तं तथा चेत्यादि । तत्र का ऽसौ युक्तिस्तत्राह । भ्रान्तिश्चेदिति । शुक्लो गौरित्यादिप्रत्ययानां भ्रान्तित्वप्रसङ्गो ऽतिप्रसङ्गशब्दार्थः ।

शुक्तिकारजतवदिति च प्रतिभासमानत्वान्न प्रतिभासतइति कथमित्याशङ्क्य शुक्तिकारजतवदिति भ्रान्तिमधिकृत्योच्यते, उताऽभ्रान्तिमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । ननु शुक्तिकेत्यादिना । उत्तरपक्षाङ्गीकारेण समाधत्ते । बाधकेति । वृत्तिग्रहणवैयर्थ्यं परिहरति । बाधकज्ञानविषयेति । नेदं रजतमिति ज्ञानं बाधकज्ञानशब्दार्थः । तत्सामर्थ्येनाऽधिष्ठानज्ञानाऽनुपपत्त्या इत्यर्थः । अध्यस्यतइत्यध्यास आरोप्यः । मिथ्यारजतसंभेद इत्यत्र मिथ्येति विशेषणं नोपपद्यते, व्यावर्त्यसत्यरूप्याऽभावात् त्वन्मते इत्याशङ्कते । ननु मिथ्येति । विशेषणमन्यथापि घटतइत्याह । नेत्याहेति । नीलमुत्पलमित्यादौ व्यावर्त्यरक्तोत्पलसद्भावे नीलमिति विशेषणमर्थवद् दृष्टमित्याशङ्क्य गन्धवती पृथिवीत्यादौ स्वरूपपरत्वेनापि विशेषणोपादानान्नैतदित्याह । स्वरूपेति । इदन्तायाः परमार्थत्वात्तद्धर्मि रजतमपि सदित्याशयेनाह । ननु रजतस्येति । इदमंस्तद्धर्मत्वमसिद्धमित्याह । नेत्या-

हेति । अपरोक्षत्वाऽनुपपत्त्या रजतस्य संप्रयुक्तत्वमेष्टव्यमिति
४०।१२शङ्कते । कथमिति । तदन्यथापि घटतइत्याह । अत आहेति ।
दोषबलादित्यादेरयमर्थः ।

संस्कारपरिप्रापितपारोक्ष्यप्रतिबन्धकमाह । दोषबलादिति।
आपरोक्ष्यसंपादकमाह । इन्द्रियेति । इन्द्रियसंप्रयोगे जनितं
यदधिष्ठानज्ञानं तस्मिन्नन्तर्यत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं तस्मिन्नध्यासा-
दपरोक्षतेति । तत्र शुक्तिकोदाहरणेनेत्यनेन तथा चेत्यादिभा-
ष्याक्षरार्थो व्याख्यायते, उत तात्पर्यार्थः? नाद्यो ऽनुपलम्भान्न
द्वितीयस्तात्पर्यस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यैकेनैवोदाहरणेन लक्ष्यलक्ष-
णसंगतिसिद्धेः किमुदाहरणान्तरेणेति शङ्कायां तस्याऽर्थवत्त्वं
दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह। उदाहरणेति । निरुपाधिका-
ऽध्यासस्योदाहरणमाद्यं द्वितीयं सोपाधिकस्येति विभागः ।

अस्मदर्थ इत्यत्राऽस्मच्छब्देन किं चैतन्यं विवक्षितम्, उ-
तान्तःकरणम्? आद्ये तद्विषये घटादावनिदमंशाऽभावादनिदमं-
शस्येत्यनुपपन्नम् । द्वितीयेऽपि तद्विषये ऽनात्मन्यनिदमंशाऽभावा-
दनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अस्मदर्थ इति । प्रतिभासतइति प्र-
तिभासस्तस्मिन् ।एतदुक्तं भवति । अस्मच्छब्दस्य यो ऽर्थो ऽहंकार
४०।२०इदमनिदमात्मकस्तस्मिन् । गुर्वभिमताऽऽत्मानं व्यावर्तयति। चैत-
न्यस्येति । हेतुसम्बन्धेन परिणामित्वशङ्कां व्यावर्तयति । नि-
रञ्जनस्येति ।

अहंकारस्याऽनिदमात्मना प्रतीयमानत्वादनिदमंशस्या-
नात्मेत्ययुक्तमित्याशङ्क्य युष्मदर्थलक्षणाक्रान्तत्वान्नानिदमंशो
ऽहंकार इत्युक्तं,तदनुपपन्नमिदन्तया प्रतिभासाऽभावे तल्लक्ष-
णापत्तेरयुक्तत्वादित्याशङ्क्याह । प्रतिभासतइति । यथा चन्द्रा-
देरूर्ध्वास्पर्शप्रतिभासाभावे ऽपि तेजस्त्वाऽधिकरणतया तद्वत्त्वमा-

श्रितं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

अध्यासलक्षणेऽतिव्याप्त्यादिविधुरतया निरवद्ये सिद्धे कथं पुनरित्यादिव्याख्यायतां किं नन्वित्यादिना ग्रन्थेन? न चात्र लक्षणेऽव्याप्तिराशङ्क्य निरस्यतइत्यपि वाच्यम् । तदिह निद्रादीत्यत्र कारणत्रितयजन्यतालक्षणस्योपलक्षणस्य परत्र पराऽवभासलक्षणस्वरूपलक्षणस्य च तत्र भावाऽभिधानादित्यसंगतोऽयं ग्रन्थ इत्याशङ्क्योभयविधलक्षणव्याप्तिराशङ्कमानत्वान्नाऽत्राऽसङ्गतिरिति टीकाऽऽशयमाविष्करोति । अद्वितीयेति ।४०।११ आत्मन्यनात्माध्यासे कारणत्रितयजन्यस्य ज्ञानस्य परत्रेत्यस्य चाऽसंभवान्नाऽध्यासलक्षणमात्मनि संभवतीति सम्बन्धः । उपलक्षणाऽभावे हेतुमाह । तदभावादिति । कारणत्रितयान्तःपातिनो दोषस्याऽभावादित्यर्थः । दोषाऽभावं दर्शयितुं तदाश्रयाऽधिष्ठानादेरात्मव्यतिरेकेणाऽसत्त्वमाह । अध्यस्यमानेति । अध्यस्यमानव्यतिरिक्ताऽधिष्ठानादेरात्मनः पृथक्त्वाऽभावे हेतुमाह । द्रष्टरीति । अध्यस्तत्वमुपपादयति । अद्वितीयेति । आत्मनोऽद्वितीयत्वादिरूपत्वात्तद्विपरीतमध्यस्तमित्यर्थः । अथवा स्वरूपलक्षणाऽभावं दर्शयितुं द्रष्टारं विशिनष्टि । अद्वितीयेति । अधिष्ठानं द्व्याकारं दृष्टं तादृक्त्वमात्मनो नेत्यादिविशेषणार्थः । विशेषाऽग्रहणं सामान्यग्रहणं चाऽधिष्ठानत्वप्रयोजकं तच्चात्र नेत्याह । चैतन्येति । चिद्रूपोऽप्यात्माऽन्याऽधीनप्रकाश इति चेत् तत्राह । प्रकाशात्मनीति । अस्त्वधिष्ठानादेरात्ममात्रत्वं, ततः किमित्यत आह । ततश्चेति । अधिष्ठानदोषः सादृश्यादिः, ४०।१८ प्रमातृदोषो रागादिः, करणदोषः काचादिः । न च तद्दोषजातमात्मनि संपादयितुं शक्यं तत्प्रकारस्यश्रुतिविरोधादित्यर्थः । जन्यत्वमप्यसंभवीत्याह । चैतन्येति । अध्यासश्च विषयश्चेत्यध्या-

सविषयौ, तयोः साधकं यत् ज्ञानं चैतन्यं तस्य नित्यत्वेना-ऽजन्यत्वादित्यर्थः । अद्वितीयेत्यादिविशेषणफलं स्वरूपलक्ष-४०।२१ णाऽभावमाह । अगृहीतेति । न गृहीतो विशेषो येन सामान्य-ग्रहणेन तत्तथोक्तम् । चशब्दो ऽयोगादित्यनेन संबध्यते ।

विशेषाऽग्रहणं प्रसाध्य तद्धेतुत्वेनाऽविद्यादोषकल्पनयोभ-यविधलक्षणं संपादयामीत्याशयवान् शङ्कते । नन्विहापीति । आत्मा नाऽगृहीतविशेषः अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वात्, व्यतिरे-केण शुक्त्यादिवदित्याह । नेत्याहेति । अनन्यनिमित्तप्रकाश-त्वे ऽपि संवेदनवदगृहीतविशेषत्वमित्यप्रयोजकत्वं साध्याव्या-प्तिं वा शङ्कते । ननु स्वभावेति । स्वयंप्रकाशत्वं नित्यत्वादी-नां यथासंविद्ग्रहणं तद्वत्तत्रापीत्यर्थः ।

संवेदनशब्देन चैतन्यं विवक्षितम्, उत वृत्तिः? आद्ये न दृष्टान्तसिद्धिः, तस्य पक्षत्वात् । द्वितीये ऽनवभासनिमित्तसद्भा-वादगृहीतविशेषत्वं तत्र संभवति नात्रेति चेतसि निधाय विशेषाग्रहणाऽसंभवे हेत्वन्तरमाह । नेत्याहेति । आत्मा ना-ऽगृहीतविशेषो निरंशत्वाद्व्यतिरेकेण शुक्तिकावदित्यर्थः । असि-द्धिं निरस्यति । मध्यमेति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गान्न मध्य-मपरिमाणत्वमित्यर्थः । आत्मा ऽगृहीतविशेषो निरंशत्वात् गग-नवदिति प्रत्यनुमानपराहतिमप्रयोजकत्वं वा शङ्कते । ननु निरं-शइति । अन्याऽधीनप्रकाशत्वमुपाधिरिति दूषयति । तत्राहेति । न चाऽप्रयोजकत्वं, स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बाधकत्वात् ।

ननु स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्फुरणत्वं, तच्च कदा चिदनवभासपक्षे ऽपि घटते, प्रकाशसमये स्वत एव ४१।२ स्फुरणादित्याशङ्क्याह । यावदिति । प्रकाशान्तरानिरपेक्षस्फुरण-स्वभावत्वात्कदा चिदनवभासो न घटते इत्यर्थः । स्वयंज्योति-

ष्ट्वमाक्षिपति । कुत इति । आत्मा न स्वयंज्योतिः, व्यवहारपदत्वात् घटादिवत् इत्यर्थः । अबाधितविषयत्वस्याऽनुमितिसामग्र्यन्तर्भावाच्छ्रुतिविरोधे नाऽनुमोत्तिष्ठतीत्याह । अत्रायमिति । श्रुत्यनुमानयोर्विरोधो ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । ४१।२

किं ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशगुणवाचकत्वमङ्गीकृत्यात्मज्योतिःपदयोः सामानाधिकरण्यश्रुतिविरोध उद्भाव्यते, आहो प्रकाशगुणवद्द्रव्यवाचकत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । ज्योतिरिति । न च ज्ञानस्य गुणत्वमसिद्धमित्यपि शङ्क्यं, घटतज्ज्ञानयोः संबन्धो गुणनिष्ठः, ज्ञाननिष्ठत्वात्सत्तावत् । तत्र संबन्धस्य गुणनिष्ठत्वं संबन्धिनोरन्यतरस्य गुणतामन्तरेणाऽपर्यवस्यदन्यतरस्य गुणतां साधयति । तत्र न घटस्य गुणत्वं द्रव्यत्वात् । परिशेषात् ज्ञानं गुणत्वेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीयं परिशिनष्टि । अत इति । तथापि कथं श्रुत्यविरोध इति शङ्कायामाह । इतीति ।

आत्मज्योतिःपदयोः सामानाधिकरण्यादात्मनो बोधरूपत्वप्रतिपत्तेस्तत्पराहतमनुमानुमानमित्याह । नैतदिति । न च ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशगुणवद्द्रव्यवाचकत्वान्न तत्सामानाधिकरण्यादात्मनो बोधरूपत्वमिति शङ्क्यं, तमोविरोधिप्रकाशमात्रवृत्तिसम्भवे द्रव्यवाचकत्वकल्पनायुक्तेः । गुणवाचकशब्दस्यात्मसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तेर्द्रव्यवाचकत्वं कल्प्यते इति चेत् । मैवम् । ज्ञानस्य गुणत्वाऽसिद्धेः । न चाऽनुमानात्तत्सिद्धिः, प्रतिप्रयोगपराहतत्वात् । रूपतज्ज्ञानयोः संबन्धो द्रव्यनिष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात् उपक्रमादिपर्यालोचनया ऽनवच्छिन्नात्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधादात्मनि गुणगुणिभावकल्पनाऽनुपपत्तेश्च । तस्मादत्रायं पुरुष इत्यादिवाक्यं बोधाऽभेदप्रतिपादनपरमित्यर्थः । ४१।५

इतोऽपि नाऽऽत्मा ऽन्याधीनप्रकाश इत्याह । सर्वेति । भासमानस्याऽन्याधीनप्रकाशत्वं घटादौ दृष्टं, तद्व्यावर्तयितुं स्वयमिति विशेषणं, तच्चाऽऽत्मनो ऽन्याधीनप्रकाशत्वे ऽनुपपन्नमित्यर्थः ।
४१।७ बोधरूपत्वाभावे विशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्याह । आत्मैवेति । विशेषणमन्यथा घटतइति चोदयति । नन्विति । घटादिज्ञानं स्वाऽतिरिक्तकर्त्रादिकारकाऽपेक्षया जायमानमुपलब्धं तद्वदात्मज्ञानस्यापि कारकान्तराऽधीनत्व प्राप्तं व्यावर्तयितुं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । कारकान्तरनिवृत्तिर्न विशेषणफलं ज्योतिषो विशेष्यत्वादित्याह । न ज्योतिष्ट्वस्येति । एवकारव्यावर्त्यमाह । तत्र कारकत्वस्येति । ज्योतिष्ट्वस्य कस्माद्विशेष्यत्वमिति वा शङ्कायामाह । तत्रेति । इतोऽपि न कारकान्तरव्यावृत्तिर्विशेषणफलमित्याह । किं चेति । जन्माऽभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । विमतं जन्मवत् ज्ञानत्वात् विषयज्ञानवदित्यर्थः । प्रत्यनुमानविरोधमाह । न प्रकाशेति । आत्मनि प्रकाशगुणस्य प्रकाशगुणत्वप्रयुक्तमेव जन्माभावनिश्चयादिति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । स्वद्रव्येति । स्वस्याऽऽश्रयभूतं द्रव्यं स्वद्रव्यं, तदेवोपाधिस्तस्मिन् स्वधर्मिणीत्यर्थः । साध्यवैकल्यं निरस्यति । द्रव्यजन्मेति । असिद्धिं निरस्यति । अत्रापीति । अत्रेत्यस्यात्मनीत्यनेन संबन्धः । ज्योतिःशब्दादित्यत्र प्रतीयमानस्येति शेषः । तथा च प्रयोगः । विमतं स्वाश्रयोपाधौ न जायते प्रकाशत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् । विषयप्रकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह । न चेति । ज्ञानपरिणामो ऽन्तःकरणे सति प्रकाशगुणोदयो न भवति, अन्तःकरणेऽपि ज्ञानपरिणामः प्रकाशगुणोदयो न भवतीति वा सं-
४१।१५ बन्धः । तत्र हेतुमाह । स्वभावत इति । अन्तःकरणस्य विशेषपरिणामस्य ज्ञानत्वाऽभ्युपगमादिति संबन्धः । सुखादिव्या-

इत्यर्थं विशेषेति विशेषणम् । परिणामित्वमुपपादयितुमन्तःकरणं विशिनष्टि । द्रव्यस्येति । तदुपपादयति । प्रकाशगुणवदिति । ४१।१५

अन्तःकरणस्य घटादेश्च जडत्वे एकस्य प्रकाशगुणत्वमन्यस्य नेत्येतत्कथमित्याशङ्क्याह । स्वभावत इति । जडे ऽपि प्रदीपे प्रकाशगुणदर्शनादित्यर्थः । न च ज्ञानस्याऽन्तःकरणपरिणामत्वे प्रमाणाभावः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी'रित्येतत्सर्वं मन एवेत्यादिना कामादीनां तत्परिणामत्वाभिधानात्। तथा च मृदो घटादिरूपेणाऽवस्थानवदन्तःकरणस्य ज्ञानाऽऽकारेण व्यवस्थितत्वादस्य न स्वाश्रयोपाधौ जन्मेत्यर्थः ।

किं च विषयज्ञानवदित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं विवक्ष्यते उत वृत्तिः? आद्ये साध्यवैकल्यमित्याह । न चेति । अपिशब्दः क्वचिदित्यनेन संबध्यते । चशब्दो ऽवधारणार्थः । लोके वेदे च स्वरूपज्ञानं जायमानं नैवोपलभ्यते इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । दृष्टमिति । अन्तःकरणे धर्मिणि वृत्तिजन्म दृष्टमिति शेषः । अस्मिन् पक्षे दृष्टान्तः साधनविकल इत्याह । न ज्ञातुरिति । ततः किमित्यत आह । तस्य चेति । यद्यप्यात्मा ज्ञप्तिस्तथापि कल्पितभेदमङ्गीकृत्यात्माश्रयत्वादित्युक्तम् । वृत्तावपि ज्ञानशब्दप्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह । अन्तःकरणेति । चैतन्यस्यैक्याऽध्यासात् वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते दग्धृत्वमिवायःपिण्डे । ४१।१७ न च मुख्यत्वं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । अर्थप्रकाशो ऽर्थस्फुरणं, तच्च स्वयंप्रकाशम् । इतरथा विषयस्य तदधीनव्यवहाराऽनुपपत्तेः । न च स्वप्रकाशस्य स्फुरणस्य जडाऽन्तःकरणधर्मत्वं वस्तुतो युज्यतइत्यर्थः ।

ज्ञानस्य प्रकाशगुणत्वेन प्रकाशात्मकत्वादित्यसिद्धमित्या-

४१।१८ शङ्क्याह । न चेति । ज्ञानस्य प्रकाशगुणवत्त्वे आत्मनः प्रकाशगुणवत्त्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तं हीयेतेत्यर्थः । प्रकाशस्य स्वाश्रयोपाधावजायमानत्वेन संबन्धे जडप्रकाशत्वमुपाधिरिति चोदयति । जडप्रकाशेति । प्रकाशमात्रस्य प्रयोजकत्वसंभवे जडेति व्यर्थं विशेषणमित्याह । न प्रकाशेति । दर्पणादिप्रकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह । दर्पणादाविति । मलावृतप्रकाशनस्य निघर्षणक्रियया तिरोधानमात्रनिरसनं क्रियते इत्यर्थः । प्रदीपे सति प्रभागुणस्योत्पत्तेर्दर्शनात्साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह । प्रदीपादिष्विति । विरलावयवद्रव्यस्य प्रभाशब्दवाच्यस्योत्पत्तिर्न प्रकाशगुणस्येत्यर्थः ।

उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह । न प्रकाशगुण इति । क्षणमात्रं गुणसंबन्धाभावः कस्मादिति विवेचनीयं, द्रव्येण सहोत्पन्नत्वे जन्यजनकतानुपपत्तिः, नियतपूर्वक्षणवर्तित्वात्करणत्वस्य,ततः क्षणमात्रमगुणं स्थित्वोत्तरकाले गुणं जनयति इति चेत् । मैवम् । द्रव्योत्पादकेनैव द्रव्यसमवेतगुणोत्पत्त्युपपत्तेः क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनवकल्पनादित्यर्थः । स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादकश्रुतिपर्यालोचनया स्वप्रकाशत्वमुक्तं, संप्रत्यात्मा न स्वातिरिक्तसंविदधीनव्यवहारविषयः संविदभिन्नत्वात् संविद्वत् । न चासिद्धिः । प्रज्ञानघनादिवाक्यात्तत्प्रतिपत्तेरिति ।

गुरुमतानुसारिणं प्रत्याह । प्रज्ञानघनेति । अहं जानामीति ज्ञानाश्रयतया व्यवह्रियमाणत्वात्प्रत्यक्षविरोध इत्याशङ्क्याह । न जडेति । जानामीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वेनाऽहंकारो ऽनुभूयतइत्यर्थः। अहंकारविषयत्वं कस्मादात्मविषयत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्य ज्ञानरू-
४१।२१ पब्रह्माऽभिन्नत्वान्न ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमित्याह । विज्ञानमिति ।

'विज्ञानं ब्रह्मे'त्यत्र ब्रह्मणो ज्ञात्रभेदः प्रतीयते न बोधाऽभेद इति शङ्कते । ज्ञानमिति ज्ञातृत्वमुच्यतइति । ज्ञानशब्दस्य बोधार्थ- ४१।२ त्वात्कथं ज्ञातृपरत्वमिति न शङ्कास्पदम् । करणाऽधिकरण-योश्चेति सूत्रे ल्युट्प्रत्ययस्याऽधिकरणे ऽपि विधानात्कथं नियम इत्याशङ्क्याह । न भावार्थ इति । भावार्थस्य क्रियात्मकत्वान्न तद्रूपत्वं युक्तमित्यर्थः । करणाऽधिकरणयोर्धात्वर्थप्रतिपत्तिसा-पेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकत्वाद्धात्वर्थस्य च पुरःस्फूर्तिकत्वा त्तदाश्रयणं युक्तमित्याह । न भाव इति । धात्वर्थाऽभेदाऽनुपप-त्तेर्विलम्बितप्रतिपत्तिकस्याप्यधिकरणस्योपादानमिति चेत् । नैवम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् आधाराधेयकल्पनायुक्तेः । ज्ञान-स्य क्रियात्मकत्वं चाऽसिद्धम् । न च धात्वर्थत्वात्क्रियात्मक-त्वम् । अक्रियात्मकस्यापि धात्वर्थस्य गडि वदनैकदेशे इत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वे लाघवमितरत्र गौरवं चेत्याह । किं च प्रतिक्षणं चेति । ज्ञानस्याऽजन्यत्वे हेत्वन्तरमाह । आ-त्मनीति । प्रकाशगुणव्यतिरेको व्यावृत्तिरभावः । तदभावा-दित्यक्षरार्थः । विमतं नाऽऽगन्तुकं प्रागभावशून्यत्वाद्गगनवत् । न च हेत्वसिद्धिः । आत्मनि प्रकाशप्रागभावापगमे जिज्ञासासंश-यविपर्यया न स्युः, न चोपलभ्यन्ते,तस्मान्नाऽसिद्धिरित्यर्थः । श्रुतियुक्तिभ्यामात्मस्वप्रकाशसिद्धेरग्रहणाऽभावादात्मनो ऽधि-ष्ठानत्वे प्रत्युक्ते ब्रह्मस्वरूपाऽनवभासनादित्युक्तं न युक्तं वैय-धिकरण्यादित्याशङ्क्यात्मब्रह्मणोरभेदान्न वैयधिकरण्यमित्याह । नन्वात्मनीति । अविद्याया आच्छादनादिशक्तिमत्त्वात्कथमनव- ४२।१ भासाद्यभाव इत्याशङ्क्याऽनवभासाद्यभावं न ब्रूमः किं त्व-न्यत्राऽनवभासः स्यादित्याह । तर्हीति । ब्रह्मात्मनोरभेदादा-

त्मन्यपि स स्यादित्याशङ्क्याऽभेदे मानाऽभावान्नैतदित्याह ।
४२।२ न जीवेति ।

मानाभावादित्येतदसिद्धम्, 'अनेन जीवेन' सभेदसिद्धेरित्युक्तम् अयुक्तं, चारेण परसैन्यं समनुप्रविश्य संकलयामीत्यादौ चारगतसंकलनस्य राज्ञि व्यपदेशवत् जीवगतनामादिव्याकरणं ब्रह्मण्युच्यते तस्मात्कथमभेद इत्याशङ्क्य इतरत्र मुख्याऽर्थाऽसंभवादुपचारः, न च तथा ऽत्रेत्याह । ननु कार्येति । तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठम्, अकार्यकरणद्रव्यमात्रवृत्तित्वे सति समानाधिकृतत्वात् सो ऽयं देवदत्त इतिवत् । तत्र समानाधिकृतत्वादित्युक्ते खण्डो गौरित्यादौ व्यभिचारस्तदर्थं द्रव्यमात्रेति । तावत्युक्ते मृद्घट इत्यादौ व्यभिचारः । तदर्थम् कार्यकरणेति । न च साध्यवैकल्यं तदेतद्देशाद्युपलक्षितदेवदत्तस्वरूपपर्यवसायित्वादित्यर्थः ।

अभेदे विद्यात्मकत्वान्न सुतरामविद्येत्युक्तं, तन्न संभवति । भेदे ऽपि विद्यात्मकत्वेनाऽविद्याऽसंभवसाम्यात् । अतः कथं सुतरामिति, तत्राह । तर्हि ज्ञानेति । अभेदे भिन्नाश्रयविषयाऽभावादविद्याभावस्तरणां ऽर्थः । करणविषयभ्रमात्तद्दोपाद्यसंभवाल्लक्षणे प्रत्युक्ते करणादिदोष एव प्रदर्शनीयो, नाऽविद्यादोषः, तस्य प्रथमदर्शने वा को हेतुरिति तत्राह । तत्रेति । अधिष्ठानप्रमाणदोषस्य भ्रमजनकत्वादविद्यायाश्चाऽधिष्ठानयाथात्म्यप्रमाणदोषत्वाद्भ्रमजनकत्वं युक्तमित्याशयेनोक्तमधिष्ठानेति । प्रथम-
४२।० दर्शने हेतुमाह । अद्वितीयेति । द्याकारत्वादेरविद्याधीनत्वात्प्रथमं तत्प्रदर्शनमित्यर्थः । टीकाया एषोऽर्थः । अविद्यात्मकेति विशेषणं काचादिव्यावृत्त्यर्थम् । आच्छादकमित्यधिष्ठानत्वमुपपादयति । प्रकाशाच्छादकत्वे तन्निवर्त्यत्वाऽसंभवादनिवृत्तिरित्याश-

ङ्क्याऽऽगन्तुकग्रहणनिवर्त्यत्वमित्याह । अग्रहणेति ।

प्रमाणाभावात् कथमविद्येति उक्ताऽनुसंधानाऽचतुरः कश्चित् शङ्कते । कथमिति । अनुसंधानाऽकौशलमुक्तमत्र स्मार्यता किमिति प्रमाणान्तरमुपन्यस्तं टीकाकृतेत्याशङ्क्योक्तस्मारणे मत्याऽनुसंधानपाटवाऽभावादुक्तं स्मारयतीति वादिनः खिन्नमतित्वं स्यात्, तदर्थं तन्मतिमनुसरन् प्रमाणान्तरं कथयतीत्याह । प्रत्यक्षेति । ४२।८

'अनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यत्र ब्रह्मप्रतिपत्तेः प्रतिबन्धकमज्ञानमनृतमित्युक्तं, तन्न संभवति ब्रह्मप्रतिपत्त्यभावेन तत्प्रतिबन्धकल्पनाऽयोगात् । कल्पनायामपि प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यतामित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकान्तराऽनिरूपणान्न तत्कल्पनमिति तावदाह । सुषुप्तइति । सुषुप्तेः सकलविशेषज्ञानोपरमत्वान्न तत्र मिथ्याज्ञानं प्रतिबन्धकमस्तीत्यर्थः । रूप्यभ्रमसंस्कारे सत्यपि शुक्तिबोधदर्शनान्न संस्कारस्यापि प्रतिबन्धकत्वमित्याह । तत्संस्कारस्येति । अग्रहणपक्षे ऽपि किमागन्तुकग्रहणाऽभावः प्रतिबन्धकः, उत स्वरूपग्रहणाऽभावः? नाद्य इत्याह । कादाचित्केति । न द्वितीयः । ग्रहणस्य स्वरूपत्वे तदभावाऽनुपपत्तेः । तस्य प्रतिबन्धकाकाङ्क्षाभावान्न तत्कल्पनमित्युक्तं निरस्यति । स्वरूपचैतन्येनैवेति । आच्छादकसद्भावे वाक्यान्तरमुदाहरति । तइमइति । अनृतमपिधानमेषां ते तथोक्ताः । अग्रहणादीनामप्रतिबन्धकत्वे ऽप्यन्यत्कर्म प्रतिबन्धकमिति शङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति । ततश्चेति । कर्मणः प्रतिबन्धकत्वे तन्निवृत्त्युपायाऽभावात् न कदाचिदपि तत्प्रतिभास इत्यर्थः । असत्यवदनमनृतमिति शङ्कां व्यावर्तयति । मिथ्येति । ४२।१३

'अनीशया शोचती'त्यत्र ईश्वरत्वाऽभावस्य तृतीयया शो-

कर्मोहहेतुत्वप्रतीतेः कथमज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अनीशयेति । मुह्यमानः सन्नीश्वरभावं न प्रतिपद्यते ततः शोकोपलक्षितं संसारमनुभवतीत्यर्थः । यूयं तमीश्वरं न विदाथ, तस्मात्प्रतिपत्त्युपायं कुरुत । ईश्वरस्यासत्त्वादेवाऽप्रतिपत्तिः नास्मदपराधात् इत्याशङ्क्याह । य इति । इमाः प्रजाः जजान जनितवान् । कार्यलिङ्गेन ईश्वरसिद्धेर्न तदपलाप इति । परमाणुवदयोग्यत्वाऽग्रहणमित्याशङ्कां निरस्यति । अन्तरमिति । युष्माकं ब्रह्मणश्चाऽन्तरं व्यवधानं बभूव । देशादिविलक्षणं तदित्याह । अन्यदिति । किं तदन्तरं किं च तत्कृत्यमित्यत्राह । नीहारेणेति । आच्छादकत्वसाम्यान्नीहारशब्दो ऽज्ञाने प्रयुक्तः प्रावृतत्वमाच्छन्नपरिपूर्णस्वरूपता । अतो विक्षेपविषया इत्याह । जल्प्या इति । मनुष्यो ब्राह्मण इत्याद्यध्यासविषया इत्यर्थः । असून् प्राणानिन्द्रियाणि तर्पयन्तीत्यसुतृपः । उक्थशब्देन कर्माङ्गाभिधानद्वारा कर्मोपलक्षितं, तस्मिन् शासयन्ते विधिवाक्ये ये पुमांसः ते तथोक्ताः, चरन्ति संसारचक्रे भ्रमन्तीत्यर्थः । नन्वत्र नीहारस्याऽऽवरकत्वं प्रतिभाति नाज्ञानस्येत्यत्राह । नीहारमिति । ब्रह्मण आत्मत्वात्प्रसिद्धनीहारस्याच्छादकत्वाऽनुपपत्तेः अज्ञानं नीहारमित्यर्थः । वाक्यान्तरमुदाहरति । तथा ऽविद्यायामिति । ऐहिकाऽऽमुष्मिकपुरुषार्थव्यतिरिक्तं ब्रह्माख्यं श्रेयो न जानन्तीत्यर्थः । आवृतं ज्ञानमित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं गृह्यते ।

ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाऽनुपपत्त्या ऽविद्यात्मको बन्धो ऽस्तीत्युक्तं, तदनुपपन्नम्, अविद्यायाः प्रस्तुतत्वात् अविद्या ऽस्तीति वक्तव्यम् न च बन्धो ऽस्तीति । तथा मोक्षस्य ब्रह्मात्मभाव- ४२।१२ लक्षणस्य नित्यत्वात् ज्ञानसाध्यत्वं चाऽनुपपन्नमित्याह । अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिरपि द्रष्टव्येति पूर्वेणाऽनुषङ्गः । का

ऽस्यान्यथानुपपत्तिरिति वीक्षायामाह । ब्रह्मज्ञानादिति । बन्धस्य परमार्थत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽनुपपत्तेः तस्याविद्यात्मकत्वमाश्रयणीयं, ततो ऽविद्या ऽऽश्रयणीयेत्येतदुच्यते टीकया इत्यर्थः ।

दर्शनविद्ध्यनुपपत्त्या ऽविद्या ऽऽश्रयणीयेति पक्षान्तरमाह । अथ वेति । दर्शनोद्देशेन श्रवणादि विधीयमानं निवर्त्याऽविद्या- ४२।२ मन्तरेणाऽनुपपद्यमानमविद्यां गमयति, न च ब्रह्मस्वरूपबोधनार्थं श्रवणादि विधीयते । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनाऽन्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वे ऽपसिद्धान्ताऽऽपातः सत्यत्वं चेत्याशङ्क्याह । अत्रेति । अस्मिन् ग्रन्थे इत्यर्थः । साक्षिवेद्यत्वान्नाऽपसिद्धान्तः । न च प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यम् अभावत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थत्वात् । अभावव्यावृत्तिप्रतिपादकप्रमाणादज्ञानसिद्धेः प्रामाणिकत्वमित्यपि न । आरोपितसंसर्गमिथ्यात्वस्याऽप्रामाणिकत्वे ऽपि न सांसर्गिकत्वं यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः । ब्रह्माऽभिन्नत्वाज्जीवस्य नाज्ञत्वमित्युक्तं चोद्यमनुवदतीत्याह । तत्रेति ।

एकत्वेन प्रतीचो ज्ञानसंबन्धे प्रतिक्षिप्ते कथं तेनैव हेतुना ऽज्ञानं साध्यते टीकायामित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं टीकां व्याकरोति । किमत्रेति । अज्ञानस्याऽऽश्रयविषयभेदसापेक्षत्वात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये च तदभावादविद्यासंभव इत्याद्यविकल्पार्थः । स्वप्रकाशत्वभावस्योष्णांशोः सन्तमसाऽनाश्रयत्ववदात्मनः प्रकाशात्मकस्याऽविद्याश्रयत्वाऽनुपपत्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः । प्रत्यगैक्याद् ब्रह्मणो ऽज्ञत्वं, ततः सर्वज्ञत्वनित्यमुक्तत्वादेर्विरोध इति तृतीयविकल्पार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । अज्ञानमाश्रयविषयभेदाऽपेक्षं तमस्त्वाद्बाह्यतमोवदित्यर्थः । तर्हि किं क्रियाद्यपि तद्भेदाऽनपेक्षमिति पृच्छति । किं त्विति । ४३।१

विमतमाश्रयाऽतिरिक्तविषयसापेक्षं सविषयत्वात् क्रियाशक्त्या-दिवदित्यर्थः । अप्रयोजको हेतुरित्याह । एकस्मिन्निति । तर्हि ४३।८ क्रियादेरप्याश्रयातिरिक्तविषयाऽपेक्षत्वं न स्यादित्याशङ्क्य ततो वैलक्षण्यमाह । अक्रियेत्यादिना । बाह्यतमसः सोपादाना-श्रितस्यान्यत्राऽऽवरकत्वात्साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह । न ही-ति । स्वनिष्ठस्य घटस्य भूतलनिष्ठत्ववत्तमसः सोपादानाश्रि-तस्यापि अन्याश्रयविषयत्वे न विरुद्धे इत्यर्थः ।

अस्याऽस्मिन्नज्ञानमित्याश्रयादिभेदप्रतीत्या विरोधमाश-ङ्क्य प्रतीतिमन्यथयति । अज्ञानमिति । ज्ञानस्य द्वयसापेक्ष-त्वान्न तत्प्रतियोगिकाऽज्ञानस्यापि तत्सापेक्षत्वमथा घटवदित्य-र्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । उपसंहरति । तमोवदिति । अज्ञानं न स्वाश्रयावरकम्, आवरकत्वात् शुक्त्यज्ञानवदित्या-शङ्क्य तमसि व्यभिचारमाह । तमोवदिति । शुक्त्यज्ञानस्या-पि चिन्मात्रतन्त्रस्य तदावरकत्वाऽभ्युपगमात्साध्यवैकल्यं चेति चशब्दार्थः । आत्मा न तमआश्रयः प्रकाशत्वात्संप्रतिपन्नव-दित्युक्ते तद्विरुद्धत्वमुपाधिः । न च साधनव्यापकतेत्याह । नापीति । यत्र प्रकाशत्वं तत्र तद्विरुद्धत्वमिति न व्याप्तिः, संवेदने व्यभिचारादित्याह । स्वाऽवभासकेनेति । आत्मा ऽज्ञा-नाविरोधी तद्भासकाऽन्यत्वे सति चित्त्वात् तन्निवर्तकसंविद्वदि-त्याशङ्क्याऽसिद्धिमाह । साक्षीति । साधनव्यापकत्वनिरसन-मुपसंहरति । अत इति । विरोधप्रयोजकमपि दुर्निरूपमित्याह किं चेति ।

किं भासमानत्वं प्रयोजकम्, उत ज्ञानमात्रम्, आहो स्वयं भासमानत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । जन्येति । सुखम- ४३।१ हमस्वाप्समिति परामर्शाऽनुपपत्त्या सुषुप्तावप्यात्मनोऽवभासमा-

नत्वमाश्रयणीयम्, अन्यथा परामर्शाऽनुपपत्तेः । तत्र च स्वयंभासमानत्वाऽनाश्रयणादन्यतो भासमानत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च न भासमानस्याऽज्ञानसंबन्धविरोध इत्यर्थः । अथ वा जन्यज्ञानेन भासमानस्याप्यज्ञानाश्रयत्वं किं पुनर्नित्यचैतन्यस्येत्याशयेनोक्तं जन्यज्ञानेनेति । कुतस्तदिति शङ्कायामाह । अवस्थेति । अहंममाऽभिमानरजतादिभ्रमाणामुत्पत्तेः प्राक् तद्धे- ४३।१० तुत्वेन, तत्समये स्थितिहेतुत्वेनाऽनन्तरं भ्रमान्तरहेतुत्वेनेति कालत्रयेऽपि स्वपराविषयाऽज्ञानाश्रयत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न चेति । स्वज्ञानइति । अज्ञानविषयज्ञानइत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह । न चेति । स्वप्रकाशस्याऽज्ञानसंसर्गविरोधव्याप्त्यदृष्टत्वादित्यर्थः । कथमदर्शनमिति चेत् तत्र किमनात्मनि व्याप्तिदर्शनम्, उत संवेदनेऽइति विकल्प्याऽऽद्ये व्याप्त्यभावमाह । विषयाणामिति । द्वितीयेऽपि संवेदनं किं वृत्तिरूपम्, उत स्वरूपज्ञानम्? आद्ये व्याप्त्यभावो वृत्तेरन्यप्रकाश्यत्वात् । न द्वितीयः संदिग्धसाध्यतया तस्य पक्षत्वान्न व्याप्तिस्थलतेत्याह । संवेदनस्येति । तृतीयमुत्थापयति । अथेति ।

गूढाऽभिसंधिरुत्तरमाह । न जीवेति । अभिसंधिमजानानः उक्तं चोद्यं स्मारयति । नन्विति । ऐक्यमात्रम् अङ्गीकरोति । सत्यमिति । ऐक्यस्य प्रामाणिकत्वे ब्रह्मणोऽप्यज्ञत्वं तत्राह । सत्यपीति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्येऽप्युपाधिभेदात् श्यामत्वादिव्यवस्थावत् व्यवस्थेत्यर्थः । कल्पत्रयनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । न केवलमैक्यस्य विरोधित्वाऽभावः किं तु तदुपपादकमपीत्याह । किं त्विति । ऐक्यस्याऽज्ञानं विनाऽनुपपत्त्यभावात्कथं तदुपपादकत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह । ऐक्यइत्यादिना । ऐक्ये सत्येवाऽनवभासदर्शनादविद्या कल्प्य- ४३।११

तद्दित्यन्वयः। ऐक्ये ऽपि तस्य जाड्येनाऽनवभासः संभवत्यविद्यां
१४।२ विना ऽपीत्यत्राह। स्वयंप्रकाशत्वइति।

अहमित्युपलब्धाकाराद्ब्रह्मणो व्यतिरेकाऽभावात्तदनवभासो ऽसिद्ध इत्याशङ्क्य सर्वज्ञसर्वशक्त्यनवच्छिन्नानन्दात्मकब्रह्माऽनवभासार्थमविद्या ऽऽश्रयणीयेत्याह। सर्वज्ञत्वइति। अन्यथोपपत्तिं परिहरति। अन्यथेति। आच्छादकाभावे ऽनवभाससिद्ध्यर्थं तयो र्भेद उपेय इत्याह। भेदेति। श्रुतिविरोधात् भेदाऽनुपपत्तिश्चेत्तर्ह्यात्मनो जाड्यमाश्रयणीयमित्याह। जाड्ये इति। स्वयंज्योतिष्ट्ववचनविरोधाज्जाड्यांऽसंभवश्चेत्तर्हि न सर्वज्ञत्वादिलक्षणं ब्रह्मेत्याह। किंचिज्ज्ञत्वेति। एवं सत्यग्रहणमेवाऽविद्या स्यादित्याह। ग्रहणेति। ततः किमित्यत आह। ततश्चेति।

अविद्यावच्छिन्नजीवनिर्भासाऽऽस्पदं ब्रह्मेति कथमुपसंह्रियते? तस्या अस्तुतत्वादित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यामाशङ्कामाह। नन्विति। जीवब्रह्मविभागनिरूपणमकाण्डताण्डवितमित्यत्राह। सत इति। तत्र मतान्तराण्युपन्यस्यति। अन्तःकरणेति। भेदाऽभेदव्यवहारसंपादनपटीयान् धर्मविशेषो ऽतिरेकः। काल्पनिकांशांशिभावव्यावर्तनार्थं स्वभावादिति विशेषणम्। अविद्यावच्छिन्नताया अनुपपादनात्कथमुपसंहरणमित्यत्राह। आत्माऽऽवरणेति। पूर्णात्माऽऽवरकत्वात्तदज्ञानमेवाऽध्यासोपादानत्वयोग्यं यस्मादतस्तदेवाऽवच्छेदोपादानमिति युक्तमुपसंहरणमित्यर्थः। जनकत्वमात्रं निमित्तशब्दार्थः।

अवच्छेदस्य स्वसे तदुपादानत्वं, तदेव कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह। अवच्छेदस्येति। ४४।५ प्रातिभासिकेति हेतुगर्भविशेषणम्। अध्यस्यतइत्यध्यासः। विमतमारोपितं दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत्। ततो ऽज्ञाननिमित्तत्वमित्यर्थः। अप्रयोजकत्वं निरस्य-

-ति । सत्यत इति । सावयवदार्वादेर्विदारणदर्शनान्निरवयवे ४४।८
ब्रह्मणि वस्तुतो विदारणाऽसंभवो बाधक इत्यर्थः । अन्तःक-
रणस्याऽऽगन्तुकत्वान्नावच्छेदकत्वं, किं त्वज्ञानस्येति प्रतिपा-
दयितुमनादिसिद्धेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह । कर्तृत्वेति । न के-
वलं कर्तृत्वादेरनादित्वात्तदुपादानेनादित्वं किं तु विभागा-
ऽनादित्वादपीत्याह । अनादीति ।

किं चान्तःकरणमवच्छेदकमिति वदन् प्रष्टव्यः किं तद्वा-
स्तवावच्छेदस्य हेतुः, उत काल्पनिकस्येति । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह ।
न चेति । अद्वैतश्रुतिविरोधान्न परमार्थतो विदारणमित्यर्थः ।
कथं तर्हि तत्प्रतिभास इत्याशङ्क्याह । अवच्छेदस्येति । द्वि-
तीयं दूषयति । अज्ञानस्येति । किं च किमन्तःकरणमपि ता-
त्त्विकमुताऽतात्त्विकमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । अन्तःक-
रणस्येति । 'षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ति'
'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिवाक्यादन्तःकरणस्य ज्ञाननिरस्य-
ताऽवसीयते । ज्ञाननिरस्यत्वं चाध्यस्तत्वं विना नेति न तात्त्वि-
कत्वमित्यर्थः । चरमं निरस्यति । स्वकारणेति । अन्तःकर-
स्याऽवच्छेदकत्वमिच्छता ज्ञानस्याप्यवच्छेदकत्वमिष्यतएव अ-
न्तःकरणस्यारोपितत्वेनाऽज्ञानात्मकत्वात् तत उभयोरवच्छेद-
कत्वकल्पनायां गौरवान्न तावदज्ञानमेवाऽवच्छेदकमित्यर्थः ।
'तन्मनोऽकुरुते'त्यादिश्रुत्याऽन्तःकरणस्य ब्रह्मजत्वात्सत्यत्वं
लक्ष्यते, अतः सत्यमेवाऽवच्छेदकमित्याशङ्क्य कूटस्थत्वेन सा-
क्षात्करणतासम्भवात्तद्रूपेण विवर्तमानाऽविद्याधिष्ठानत्वं का-
रणत्वमिति न सत्यत्वमन्तःकरणस्य । तदङ्गीकृत्य परिहरति ।
सत्यत्वेऽपीति ।

अवच्छेदवदन्तःकरणस्याप्यनादित्वात् अवच्छेदकत्वं पु- ४४।१२

क्तमित्याशङ्क्य किं तत्सुषुप्तिप्रलयादौ अस्ति, उत नेति वि-
४४।११ कल्प्य चरमं निरस्यति। सुषुप्तादाविति। घटभङ्गे तदुपहित-
गगनस्य महागगनात्मकत्ववदवच्छेदकविलये जीवस्य ब्रह्मता
स्यादित्यर्थः। आद्यमुत्थापयति। तदाऽपीति। किं निर-
वयवतापत्तिः सूक्ष्मता, आहो अवयवाऽपायमात्रम्, उत कार-
णात्मनाऽवस्थानं, किं वा कार्यसंस्कारसहितशक्तिमत्कारणा-
ऽवस्थानमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह। न तावदिति। तन्त्व-
पगमे पटाऽपगमवदवयवाभावे च सत्यन्तःकरणमपि न स्या-
दित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति। अथाऽवयवेत्यादिना। आ-
रम्भकाऽवयवध्वंसेऽप्यवयविनोऽवस्थाने तस्य तत्कार्यत्वं ही-
येतेत्यर्थः। तृतीयमुत्थापयति। कारणात्मनेति। अत्यन्ताऽभे-
दमाश्रित्याऽऽद्यः कल्पः द्वितीयस्तु भेदाऽभेदावनुसृत्येति द्रष्ट-
व्यम्। चतुर्थः पक्षः परिशिष्यतइत्याह। तस्मादिति। अस्त्वेवं
ततः किमिति चेत्। तत्र वक्तव्यं किं कारणशब्देन परमार्थव-
स्तु विवक्षितम् उताऽज्ञानम्? आद्ये न कदा चिन्मोक्षः, पर-
मार्थस्य निवृत्त्यसंभवात्। द्वितीये प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेनाऽज्ञाना-
वच्छेदकं स्यादित्यभिसंधायोपसंहरति। अत इति। अतिरेक-
पक्षेपि वक्तव्यं किमतिरेकः पारमार्थिकं भेदं संपादयति, उता-
ऽपरमार्थिकमिति। नाद्यः। श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादित्य-
भिप्रेत्याऽद्वितीये रशनासमारोपितसर्पादौ हेतुत्वेनाऽनाद्यविद्या-
या एव विभागहेतुत्वसम्भवेऽप्रसिद्धमतिरेकं किं कल्पयसी-
त्याह। क्लृप्तेति।

अविद्याया अवच्छेदकत्वाऽनुपपत्तेरतिरेकः कल्प्यतइति
४४।२१ शङ्कते। जीवस्येति। पूर्वमित्यत्र स्वसम्बन्धादित्यध्याहारः।
अविद्याया विभागोपजीवित्वेनोपजीव्यत्वाऽनुपपत्तेर्विभागस्या-

ऽविद्याधीनत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । उपजीव्यस्य उपजीवकत्वा- ऽनुपपत्तिरतिरेके ऽपि तुल्येत्याह । न कस्येति । उपजीव्यस्या ४४।२१ प्युपजीवकत्वं दृष्टमिति चोदयति । यथेति । भेदेनोपरज्यतइति । भेदनिर्वाहकत्वेन संबध्यतइत्यर्थः । धर्मिप्रतियोगिभावो न भिन्न- वस्तुनिष्ठः किं तु वस्तुमात्रनिष्ठ इत्याशङ्क्याह । कस्येति । क- स्य कस्माद्भेद इति वीक्षायां घटस्य पटादित्यपुनरुक्तशब्दद्व- यस्मृतिहेतुतया तयोर्भेदप्रतिपत्तेस्तदधीनत्वं धर्म्यादिभावस्य, अन्यथा स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमा- ह । एवमिति । तुल्यमुत्तरमित्याह । अविद्यायामिति । व- स्तुतश्चिन्मात्रमाश्रयते तदेव विषयीकरोतीति न विभागाऽपेक्ष- त्वमविद्याया इत्यर्थः ।

अंशांशिभावेन भेद इति पक्षं निरस्यति । निरंशत्वादि- ति । न च हेत्वसिद्धिः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादि- वाक्यात् सांशत्वे ऽनित्यत्वाऽऽपात इत्यादियुक्तेश्च प्रसिद्ध- त्वादित्यर्थः । भेदकान्तरनिरसनफलमाह । तस्मादिति । भेदकान्तरवदविद्याया अपि भेदकत्वमयुक्तमित्याह । नन्वि- ति । किं संबन्धिन्यविद्या भेदिका, उताऽसंबन्धिनी? आद्ये ऽपि किं जीवसंबन्धिनी, उत ब्रह्मसंबन्धिनी? नाद्यः । अविद्यासि- द्ध्युत्तरकालत्वाज्जीवभावस्य । नापि द्वितीयः । सर्वज्ञत्वादि- गुणकब्रह्मणो ऽप्यविद्याधीनत्वात् । स्वातन्त्र्यं तु नोपेयते त- स्मादविद्या भेदिकेत्यप्ययुक्तमित्याशयः ।

चिन्मात्रतन्त्रा ऽविद्येति वक्तुं प्रतिबन्दीमाह । नन्विति । ४४।१ दर्पणादेर्बिम्बसंबन्धित्वेन प्रतिबिम्बसम्बन्धित्वेन च भेदकत्वं न सम्भवति, विभागोत्तरकालीनत्वाद्बिम्बादेरित्यर्थः । मुख- मात्रमाश्रित्य दर्पणादि बिम्बादिविभागं जनयतीति चोदय-

ति । सुखेति । तुल्यमेतदित्याह । इहापीति । जीवपक्षपातित्वा-
४४।२ च्चिन्मात्रतन्त्रत्वमयुक्तमित्याह । कथं पुनरिति । पक्षपाति-
त्वमन्यथापि घटतइत्याह । दर्प्पणेति । दर्पणादेः प्रतिबि-
म्बादौ स्वगतधर्मसंसर्गजनकत्वं पक्षपातित्वमित्यर्थः । प्र-
कारन्तरेण चिन्मात्रसम्बन्धित्वमाक्षिपति । नन्विति । कू-
टस्थाऽसङ्गाद्वयबोधरूपत्वाच्चितो ऽविद्याश्रयत्वमयुक्तमित्यभि-
सन्धिः ।

चिन्मात्राश्रयत्वाऽनुपपत्त्या विशिष्टाश्रयत्वं मनुषे, आहो
चित्यनुपपत्तिमात्रं, किं वा स्वातन्त्र्यम्, उत तस्या असत्त्व?-
मिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न तावदिति । प्रमाणाऽभावः
कथमिति चेत्तत्र वक्तव्यं किं प्रत्यक्षं प्रमाण,मुताऽनुपपत्ति?रिति
विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । नन्विति । किं प्रतिभासमात्रं प्रमाणम्,
उत युक्तिसहकृताऽनुभव?इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । ना-
हमिति । अहमनुभवामीत्यत्र प्रतिपत्तेरित्याध्याहारः । इष्टाप-
त्तिशङ्कां निरस्यति । चैतन्येति । अनुभवस्य चित्प्रकाशत्वा-
द्विशिष्टस्य च तद्विपरीतत्वादाधारादिभावो न युज्यते इत्यर्थः ।
अनुभवामीति प्रत्ययस्याऽन्यथासिद्धिं शङ्कते । ननु यथेति ।
दग्धृत्वस्य दहनधर्मतया ऽन्यत्र दृष्टत्वात्तस्माऽयःपिण्डे दग्धृत्व-
व्यपदेशः, तद्वदनुभवधर्म्यात्मसम्बन्धादन्तःकरणेनुभवितृत्व-
प्रथेत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधकाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह । नाऽन्तः-
करणस्येति । करणस्याऽनुभववेद्यत्वान्न तदाधारत्वमित्यर्थः । तु-
ल्यमुत्तरमित्याह । एवमिति । बाधकसद्भावादनुभवामीति प्र-
त्ययस्यान्यथासिद्धिर्न तथा ऽत्रेत्याशङ्क्याह । नाऽन्तःकरण-
४५।१२ स्येति । तत्र हेतुमाह । प्रतीतेरिति । अन्तःकरणस्याऽज्ञानकार्य-
त्वान्न तदाश्रयत्वकल्पना । न च प्रतीत्यनुपपत्तिः । तस्या-

अन्यथासिद्धित्वादित्यर्थः । युक्तिसहिताऽनुभवस्य साधकत्वमिति कल्पं निरस्यति । आत्मनीति । न किं चिदवेदिषमिति ४९।१८ परामर्शाऽनुपपत्त्या पुनरुत्थानाऽनुपपत्त्या च सुषुप्त्यादावविद्यासंबन्धो ऽधिगम्यते स न स्यादन्तःकरणाश्रयत्वे, तस्य विलीनत्वादिति युक्तिशून्यो ऽयं पक्ष इत्यर्थः ।

अर्थापत्तिः प्रमाणमिति पक्षमुत्थापयति । अथेति । विशिष्टं किं विशेषणविशेष्याभ्यामन्यत्, उताऽनन्यत्? तत्राऽऽद्यस्याऽप्रामाणिकत्वमभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह । न विशिष्टइति । दण्डदेवदत्तसंबन्धेषु विशिष्टशब्दप्रयोगाऽभावात्तदर्थान्तरमित्याशङ्कयाह । जडस्य चेति । यस्याऽज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तिः सम्यक् च वेत्ति स इति न्यायादज्ञानभ्रमसम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वे सम्यग्ज्ञानाश्रयतया मोक्षान्वयित्वं वक्तव्यम्, न च जडस्य कार्यस्य तत्संभवतीत्यर्थः । जडाश्रयत्वाच्चिदाश्रयत्वमप्यनुपपन्नमिति चोदयति । ननु स्वरूपइति । किं चिन्मात्रे ऽनुपपत्तिमात्रमुद्भाव्यते, उत विशिष्टाश्रयत्वं साध्यते? तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । अनुपपन्नेति । विशिष्टाश्रयत्वे ऽनुपपन्नोभयत्वं कल्प्यमस्मन्मते त्वेकाश्रयत्वमिति लाघवादनुपपन्नमपि चिदाश्रयत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । एतेन चित्यनुपपत्तिमात्रमिति विकल्पो ऽपि निरस्त इति द्रष्टव्यम् । विशिष्टाश्रयत्वे दूषणान्तरमाह । मोक्षेति । अज्ञानभ्रान्तिमुक्तीनामेकाश्रयत्वम्, अन्यथा ऽन्यो बद्धो ऽन्यो मुच्यते इति वैरूप्यप्रसङ्गः । ततश्च विशिष्टस्य मुक्तावनन्वयाच्चिन्मात्रस्य च सर्वत्राऽनुगमात्तस्यैवाऽज्ञत्वमित्यर्थः ।

विधान्तरेण जडाश्रयत्वं निराकर्तुं परमतमनुवदति । अत्र ४९।२० कश्चिदिति । किमग्रहणादेरप्यन्तःकरणाश्रयत्वम्, उतऽनादिभावरूपाऽज्ञानस्यैव? तत्राद्ये ऽपीदं विचार्यमित्याह । स ब-

क्तव्य इति । सर्वज्ञत्वस्याऽनुभवविरुद्धत्वात्किंचिज्ज्ञत्वमाश्रय-
४२।११ णीयं, तदा च त्वन्मनोविद्यालारित्याह । किंचिज्ज्ञत्वइति । द्विती-
यमुत्थापयति । अथेति । किं भावरूपाऽज्ञानस्य ज्ञानादन्यत्वेना-
ऽज्ञानत्वम्,उत तद्विरोधित्वेनेति विकल्पयति । किं तदिति । आ-
द्यमनूद्य दूषयति । ज्ञानादिति । न विवाद इति । अनात्माश्रय
इति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ।

किमन्तःकरणगतं ज्ञानं तद्विरोधि, उताऽऽत्मगतं? नाद्यः । त-
स्य जडत्वेन ज्ञातृत्वाऽनुपपत्तेः । न द्वितीयोपि । किं तदेकविषय-
म्, उत भिन्नविषयं? नोभयमपीत्याह । न भिन्नेति । चैत्रमैत्राश्रि-
तयोर्घटविषयज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवारकताऽनुपलब्धेस्तथा भि-
न्नविषययोरपि । तदेतदभिप्रेत्योक्तमपीति । करणगताऽज्ञान-
स्य कर्तृज्ञाननिवर्त्यत्वान्नाऽतिप्रसङ्ग इति चोदयति । करणाश्र-
यमिति । यस्य यत्करणं तदाश्रितज्ञानेन तत्करणगतस्याऽज्ञान-
स्य निवृत्तिः, किं वा करणान्तरगतस्य? नोभयथा ऽपीत्याह ।
न प्रमाणेति। करणान्तरगतज्ञाननिवृत्तौ दूषणान्तरमाह । पुरुषा-
न्तरेति । अन्तःकरणलयः कर्मनिमित्तः लयत्वात् संमतलयव-
दित्युत्पद्यमानबोधेन तुरुषान्तरगतेन सुषुप्तकरणगताऽज्ञाननि-
रासो नोपलभ्यते । अन्यथोत्थितस्य तत्परामर्शाऽनुपपत्तिप्र-
सङ्ग इत्यर्थः ।

अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावदसिद्धम् । तस्य करणायत्तत्वे
प्रामाणिके तदज्ञाननिवृत्तिः सेत्स्यतीत्यभिसंधायाह । भ्रान्ती-
ति । दोषत्वमुपपादयितुं भ्रान्तीति विशेषणम् । अज्ञानं करणा-
श्रयं विषयप्रमातृदोषाऽतिरिक्तत्वे सति दोषत्वात्काचादिवदि-
त्यर्थः । अतिप्रसङ्गलक्षणबाधकतर्कपराहतत्वान्नायं हेतुरित्याह ।
४६।१ न चक्षुरादाविति। विमतं नयनाश्रयं दोषत्वात् काचादिवदिति

अतिप्रसङ्गः । प्रलयसमये ऽप्यज्ञानस्य सद्भावात्तेषां चाऽभावा-
च्च तदाश्रयत्वमिति चोदयति । सादित्वादिति । अन्तःकरणस्या- ४६।२
पि प्रलयादावुपरमाच्चाऽज्ञानाश्रयत्वमित्याह । अन्तरा करण-
इति । तत्रान्तःकरणस्याऽव्यक्तात्मना सत्त्वादाश्रयत्वं युक्तमिति
शङ्कते । सत्कार्येति । तुल्यमेतदत्रापीत्याह । चक्षुरादीति ।

युक्तिपर्यालोचनया जडस्याऽज्ञानाश्रयत्वं निरस्य श्रुतिप-
र्यालोचनयापि तन्निरस्यति । अनृतेति । शब्दाश्रयत्वस्य नाऽन्तः-
करणेत्यनेनाऽनुषङ्गः । स्वान्ताश्रयत्वएव शब्दस्य प्रामाण्यं किं
न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रात्तज्ञानानामिति । सुषुप्तादौ ब्रह्म प्रा-
ज्ञानां तद्बोधाऽभावः कस्मादिति शङ्कायाम् आवरणसद्भावादि-
ति श्रुत्योच्यते, न च तत्तत्रोपपद्यते जडे ज्ञानप्रसक्त्यभावादि-
त्यर्थः ।

अज्ञानं स्वतन्त्रमिति कल्पमुत्थापयति । किं त्विति । स्वा-
तन्त्र्ये सत्तास्फूर्त्यो सत्त्वाच्चिदस्यस्तत्वमेष्टव्यमित्याह । चैत-
न्येति । अज्ञानासत्त्वपक्षं प्रतिक्षिपति । अलमतिविस्तरेणेति ।

भेदादिना जगतोऽनिरूपणात् अन्यथाऽनुपपत्तेरहमज्ञ इति
व्यवहारानुपपत्तेश्चाऽज्ञानमास्थेयमित्यर्थः । अन्तःकरणादीनां
भेदकत्वाऽनुपपत्तिर्न्यायः । न्यायस्य स्वातन्त्र्येण बोधत्वाऽसं-
भवादनुग्राहयमानमाह । श्रुतिरिति । स्वयंज्योतिष्ट्वविद्याया व्यु-
त्पादितत्वादाक्षेपाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । स्वयंप्रकाशस्येति ।
ब्रह्म नाऽज्ञानविषयः भासमानत्वात् भासमानघटादिवत् इत्यु-
क्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते । नन्विति । व्यावर्तकं विशेष-
णमिति यावत् । ज्ञानस्याऽज्ञानव्यावर्तकत्वाऽसंभवादनधिगत-
स्य व्यावर्तकत्वं वाच्यं, ततश्च न साध्यवैकल्यमित्याह पूर्ववादी ।
ननु तत्रेति । तद्विशेषस्याप्यनधिगतौ तत्र जानामीति व्यपदेशा- ४६।८

नुपपत्तेराधिगतस्य व्यावर्तकत्वं, ततश्च साध्यवैकल्यमित्याह सि-
४६।१७ द्धान्ती । नाऽनवभासमानस्येति । अवभासमानस्याऽज्ञानव्याव-
र्तकत्वं व्याहतमित्याह । नन्ववभासमानस्येति ।

अवभासमानस्याऽज्ञानविषयत्वं किं युक्तयसहमित्युच्यते, किं वा तत्प्रतीत्यभावः? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकिरोति । नाऽज्ञानेति । अलंकारत्वे हेतुः प्रतिभासमात्रेति । द्वितीयं दूषयति । प्रतिभासस्त्विति । ग्रन्थान्तरत्वसूचकाभावादेकग्रन्थशङ्कां निरस्यति । निरंशस्येति । अन्यात्मना सामान्यविशेषवत्त्वात्तत्र भानाभाने न तथा ऽत्र स्वयं ज्योतिषीति समाधयर्थः ।

भासमानस्याऽनवभासमानत्वं नेति वक्तुमशक्यम्, भासमाने ऽप्यात्मनि देहादिव्यावृत्तेरनुपलम्भेन तत्र व्यभिरादित्युक्तं, तदसंगतं, यन्न भासते न तत्राऽवभासमानत्वं, यद्भासते न तत्राऽनधिगतत्वमिति कथं व्यभिचारः? इत्याशङ्क्य व्यभिचारं दर्शयितुमपरोक्षलक्षणमाह । संविदिति । अभिन्नइति स्वरूपभेदमाश्रित्योक्तम् । धर्मभेदमाश्रित्याह । तत्तन्त्रइति । भेदस्य धर्मत्वे धर्मिज्ञानमात्रेण कथमपरोक्षत्वमित्याशङ्क्याह । एवेति । धर्म्याद्यपरोक्ष्ये भेदाऽप्रतीत्यदर्शनात्तस्याप्यपरोक्षत्वमित्यर्थः ।

आत्मनि प्रतीयमाने व्यावृत्तेरप्युपलम्भान्न व्यभिचार इत्युक्तं, तन्नोपपद्यते, भेदज्ञानसामग्र्यभावात्, तृतीयज्ञानस्य च भेदग्राहित्वादित्यत्राह । पदार्थेति । तृतीयज्ञानात् प्राक् भेदग्रहणाऽभावे असंकीर्णतया धर्म्यादिबोधाऽभावाद्भेदबोधो न स्यादि-
४६।२५ त्यर्थः । फलितमाह । अत इति । एकताज्ञानाद्भेदाऽनवभास इत्युक्तं, तदनुपपन्नं, भेदग्राहकग्रहणस्याप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य देहव्यतिरिक्तात्मवादिना देहात्मबुद्धेरध्यासत्वं वा गौणत्वं वा ऽऽश्रीयते । आद्ये ऽध्यासस्य भेदाऽग्रहव्याप्तत्वात्तद्ग्राहकाऽभावस्त्व-

याप्याश्रयणीय इत्याह । संसर्गेति । निमित्तं ज्ञापकमिति यावत् । तत्र हेतुमाह । इति सर्वत्रेति । ४६।१७

ननु गौणो ऽयमित्यत्र देहात्मबुद्धेर्गौणत्वपक्षो ऽनूदितः स नोपपद्यते, गौणत्वव्यापकभेदग्रहाऽभावादित्याशङ्क्याह । पदार्थेति । व्यतिरेकप्रमाणाऽभावान्नैतत्सिद्धिरित्युक्तं नन्वहमित्यादिना, तन्नोपपद्यते, प्रस्तुताऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य गौणत्वमुपपादयितुं तदित्याह ।आहेति । अयो दहतीति दग्धृत्वस्य तन्निष्ठतया प्रतिभासे ऽपि दग्धृत्वस्याऽन्यधर्मत्वं यथा तद्वदित्याशङ्क्य किं प्रत्यक्षात् व्यतिरेकसिद्धिरुताऽऽगमादथ वा ऽनुमानात्? नाद्यो ऽनुपलम्भादित्याशयेनोक्तम् अन्यस्येति। संप्रति द्वितीयतृतीयावुत्थापयति । ननु प्रत्यक्षेति । तयोरप्रमाणत्वान्न तत्साधकत्वमित्याह । नेत्याहेति ।

प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वान्न बाधकमित्युक्तमयुक्तं, मिथ्यात्वस्यैवाऽसिद्धेः। न चाऽऽगमाऽनुमानविरोधान्मिथ्यात्वमिति शङ्क्यम् । प्रत्यक्षस्य ज्यैष्ठ्येन तद्बाध्यत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्याह । ननु मिथ्यात्वादिति । ज्येष्ठस्य बाध्यत्वे दृष्टान्तमाह । द्विचन्द्रेति । कुतस्त्वहत्यादावनुमानादेर्बाधकत्वं निरस्तं, नैतत् संभवति, एकश्चन्द्रो नायं सर्प इत्यादावनुमानादेर्बाधकत्वदर्शनादित्याशङ्क्य वैधर्म्यमाह । यत्रेति । प्रत्यक्षाऽवभासमिति । प्रत्यक्षवदवभासतइति ४७।१ प्रत्यक्षाऽवभासं द्विचन्द्रादीत्यर्थः । सर्पादिभ्रमनिवर्तनेन बाधकप्रत्ययोत्पादात्तत्र तथात्वम्, अत्र युक्तितो बाध्यबाधकता निश्चेतव्या, न च निश्चेतुं शक्यते, परस्पराश्रयतापातादित्यर्थः । कुत इत्यादेरेषो ऽर्थः। प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं न संभवति, बाधकाभावात् । न चागमादेर्बाधकत्वमितरेतराश्रयत्वप्रसक्तेरित्याशयेनोक्तं कुत इति। यथाश्रुतमादायाह सिद्धान्ती। आगमादिति। अन्यथा-

ऽवगमादिति। भिन्नतया ऽवगमादित्यर्थः। देहः स्वाऽतिरिक्तद्रष्टृको दृश्यत्वात् घटवदित्याद्यनुमानम्। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" "न जायते म्रियते" इत्यादिरागमः।

स्वाऽऽशयमाविष्करोति। नैतदिति। तथा सति स्यादित्यर्थः। देहव्यतिरेके न चेन्मानं तस्याऽव्यतिरेक एवास्त्विति, तत्राह। तस्मादिति। तत्र हेतुमाह। आत्मवादिभिरिति। देहात्मवादे नास्तिकतापातात्पुरुषार्थिभिरतिरिक्त आत्मा ऽत्राऽऽश्रयणीय इत्यर्थः। अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे अहं मनुष्य इति प्रत्यय इति प्रत्ययः कथमिति चेत्, तत्र वक्तव्यं किमस्य प्रत्ययस्य गतिः पृच्छयते, अथ वा ऽतिरिक्तविषयत्वाऽभाव? इति। तत्र द्वितीयो ऽसंगत इत्याह। अन्यथेति। अहंप्रत्ययस्य देहतादात्म्यविषयत्वे आत्मसाधकाऽभावात्तदसिद्धिरित्यर्थः। आद्यं दूषयति। अत इति। अहंप्रत्यय इत्युक्तेरप्रमाणत्वमुक्तमङ्गीकरोति। न हीति। तर्हि वैयर्थ्यमित्यत्राह। किं त्विति। न युक्त इत्यत्र भेदावबोधेऽपि न गौणत्वमित्युक्तं, तदयुक्तं, ज्ञाताऽज्ञातभेदयोरभेदाऽभिमानस्य गौणत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह। विचारणेति। अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे अहंव्यतिरिक्त इत्युक्तेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्नैतदित्यर्थः। तस्याभेदविषयत्वमिति शङ्कते। किं त्विति। अभेदविषयत्वे विप्रतिपत्त्यभावाऽऽपातात्स्वरूपमात्रविषयत्वमित्याह। सर्वदेति। तर्हि व्यतिरेकाऽभावः प्राप्तस्तत्राह। यौक्तिकेति। तदाहं मनुष्य इत्यस्य गौणत्वं, तत्राह। अत इति। युक्तयो यदा ऽनुसंधीयन्ते तदापि तर्कज्ञानस्य परोक्षत्वान्नाऽपरोक्षभ्रमविरोधित्वमित्यर्थः।

४७।११ कथमनुभव इत्येकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति। तत्रापीत्यादिना। टीकाक्षराणामेषो ऽर्थः। ह्रस्वो ऽसकार इत्यस्य यथा न गौणत्वं

* स्य व्यतिरिक्तग्राहित्वमतःशब्दार्थः ।

अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तग्राहित्वे कथं भेदाऽनध्यवसायादित्युचिवान् टीकाकृदित्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याचष्टे । किमर्थत इत्यादिना । भेदविशेषितप्रत्ययस्याऽध्यासविरोधित्वे ४७।१० विशेषणीभूतभेदस्यापि विरोधित्वात्कथमध्यास इत्यत्राह । व्यतिरेकेति । विशिष्टविरोधित्वे विशेषणस्यापि विरोधित्वमुक्तं, तत्राह । न त्विति । स्रक्सर्पयोर्व्यावृत्तावप्ययं सर्प इत्यध्यासदर्शनाद्भेदमात्रस्य विरोधित्वमित्यर्थः । अध्यासव्यापकाऽभावान्नाऽहंकारतद्धर्माणामात्मन्यारोप इति चोदयति । नन्विति । विशेषरूपेणेति । चित्त्वेनेत्यर्थः । चित्त्वं प्रतिभाति परं, न त्वहंकारव्यावृत्तात्मधर्मतया, ततः प्रतीयमाने ऽपि संभवत्यध्यास इत्याह । तत्राहेति । द्वितीयमनुवदति । अथेति ।

ऐक्यग्रन्थशङ्कां निरस्यति । परिहरतीति । किं सर्वदा ऽहंप्रत्ययस्य विविक्तग्राहित्वम्, उत जिज्ञासोत्तरकालम्? आद्ये बहलाऽऽलोकमध्यस्थहस्त्यादौ विप्रत्ययभाववदात्मनो ऽपि व्यावृत्ततया प्रतिभासान्न विप्रतिपत्तिः स्यात्, ततश्च जिज्ञासासंभव इति टीकार्थः । जिज्ञासोत्तरकालं गौणत्वे प्रागगौणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । यौक्तिकेति । तत्सामान्यादिति । अहं मनुष्य इति प्रत्ययत्वसामान्यादित्यर्थः । उत्तरकाले गौणत्वव्यवहारो न प्रागिति विशेषः । कथमित्यादेरयमर्थः । जिज्ञासायामपि न गौणत्वं युक्त्युत्थज्ञानस्याऽप्रामाणिकत्वादहंप्रत्ययस्य चात्ममात्रविषयत्वादिति शङ्कते । कथमिति ।

---

* १८४ पृष्ठे १२ पङ्क्तौ अहंप्रत्यय इत्येतदग्रे ऽयं ग्रन्थः । तदादिः पुस्तकपर्यवसायी ग्रन्थः प्रमादादधिको मुद्रितः ।

जिज्ञासाया अहंप्रत्ययविषयविवेचकत्वात्तद्विरोधाद् देहात्म-
४७।१८ बुद्धेर्गौणत्वमिति वक्तुं जिज्ञासास्वरूपमाह । जिज्ञासेति । युक्ते-रप्रमाणत्वमुक्तमङ्गीकरोति । न हीति । तर्हि वैयर्थ्यमित्यत्राह । किं त्विति । न युक्त इत्यत्र भेदबोधे ऽपि न गौणत्वमित्युक्तं, ज्ञातभेदयोरभेदाऽभिमानस्य गौणत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह । विचारेणेति । अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे अहंव्यतिरिक्त इत्युक्तेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्नैतदित्यर्थः । तर्ह्यभेदविषयत्वमिति शङ्कते । किं त्विति । अभेदविषयत्वे विप्रतिपत्त्यभावाऽऽपाता-त्स्वरूपमात्रविषयत्वमित्याह । सर्वदेति । तर्हि व्यतिरेकाऽभावः प्राप्तस्तत्राह । यौक्तिकेति । तर्ह्यहं मनुष्य इत्यस्य गौणत्वं, तत्राह । अत इति । युक्तयो यदा ऽनुसंधीयन्ते तदापि तर्कज्ञानस्य परोक्षत्वान्नाऽपरोक्षभ्रमविरोधित्वमित्यर्थः ।

कथमनुभव इत्येकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति । तत्रापीत्यादिना । टीकाक्षराणामेषो ऽर्थः । ह्रस्वो ऽकार इत्यस्य यथा न गौणत्वं तद्वदहं मनुष्य इत्यस्यापीत्युक्ते दृष्टान्ताऽसंमतिमाशङ्कते । नन्विति । इदंरजतवदकारस्य ह्रस्वतया ऽनुभूयमानत्वादध्यासत्वमित्याह । अनुभव इति । अध्यासतां गमयतीति शेषः । यौक्तिकज्ञानेनाऽकारस्य ह्रस्वाद्व्यावृत्त्यभ्युपगमे अध्यासाऽनुभव इति कथमुक्तम्? न चाऽकारात् ह्रस्वस्य व्यावृत्तिप्रतीत्यभावात् अध्यासाऽनुभव इत्यपि शक्यम् । अकारस्य ह्रस्वात् व्यावृत्तिप्रतीतौ तस्मादितरस्यापि व्यावृत्तिप्रतीतिसंभवादि-
४७।२२ त्यत्राह । अकारस्येति । इदमः समारोपितरूप्याद्व्यावृत्तावपि न तस्मात्तस्य व्यावृत्तिर्यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः ।

एकस्य पृथक्त्वमात्रेण कथमितरस्य पृथक्त्वमुक्तं टीकायां? न खलु चैत्रपृथक्त्वेन मैत्रस्यापि पृथक्त्वमित्याशङ्क्य पृथक्त्वं किं

संयोगवदुभयगतम्, उत ह्रस्वत्ववदेकगत?मिति विकल्प्याद्यं दूषयति । अन्यतरेति । पृथक्त्वस्य भेदव्यवहारकारणत्वादेकत्र ४७।२२
पृथक्त्वज्ञाने ऽन्यत्रापि तज्ज्ञानं स्यात् । एकगतत्वे ऽप्यकारस्य ह्रस्वप्रतियोगिकभेदज्ञाने ह्रस्वस्यापि तत्प्रतियोगिको भेदो ऽधिगतः स्यात् । इतरथा न तस्यापि स्यात् । न च रूप्यदृष्टान्तः, तस्यापि त्वया व्यावृत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः । नन्वित्यादेरयमर्थः । भेदज्ञाने ऽप्यभेदज्ञानं न गौणमित्येतदयुक्तमिति चोदयति । ननु महदेतदिति ।

एकताऽवगमो न गौणो यस्मात्तस्मादहं मनुष्य इति ज्ञानमिन्द्रजालमित्युच्यते, किं वा न गौण इति यत्तदिन्द्रजालमिति? तत्राऽऽद्यं दूषयति । बाढमिति । अङ्गीकृतमंशमाह । इन्द्रजालमिति । तत्र हेतुमाह । अविद्याकृतत्वादिति । भेदबोधात् अध्यासस्य निवृत्तत्वात् कथमध्यासत्वं ततो गौणत्वमिति द्वितीयकल्पं प्रत्याह । किं चेति । तथा हीत्यस्य एषो ऽर्थः । अहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतिष्ठत्वमपि दृष्टमिति संबन्धः । तर्हि देह एवाऽऽत्मा स्यादिति तत्राह । स्वविषयेति । व्यतिरिक्तात्मप्रतिष्ठस्येत्यर्थः । तर्ह्युभयं स्यादिति,तत्राह । तदेकेति । अपिशब्दो ऽवधारणार्थो दृष्टपदेनाऽनुपज्यते । देहादिप्रतिष्ठत्वे हेतुमाह । अनादीति । अहंप्रत्ययमात्रस्याऽध्यासविरोधित्वे ऽपि सहकार्यनुरोधाद्विरोधितेति शङ्कते । ननु पूर्वमिति । सहकारिसन्निधावप्यहं मनुष्य इत्येवोपलम्भान्नाऽतिरेकग्राहित्वमित्याह । नेत्याहेति ।

धूममात्रस्य वह्निमात्रबोधकत्वे ऽपि सौरभदर्शनसहकृतस्य श्रीखण्डेन्धनोत्थदहनबोधकत्वं दृष्टं, तद्वत् सहकारियुक्तस्याऽधिकग्राहिता । अहं मनुष्य इति दर्शनं न गौणमित्यत्राह । न हीति । दृष्टान्ते ४८।७
विशिष्टधूमस्य विशिष्टवह्निबोधकत्वं न तु धूममात्रजज्ञानस्य सह-

कारिसन्निधानादन्यविषयत्वमत्र तु प्रत्यक्षस्य यौक्तिकज्ञानसन्निधे-
४८।४ रन्यविषयत्वमुच्यते इति वैषम्र्यामत्यर्थः द्वितीयं दूषयति । विचा-
रेति । सदेति शेषः । अविवेकिनामिति वा । अनुसंधाने ऽपि
न विरुध्यते ऽध्यास इत्याह । अनुसंधाने ऽपीति । अपरोक्षभ्रमस्या-
परोक्षत्वानतिवर्त्यत्वनियमात् परोक्षज्ञानेन बाध इत्यर्थः । अहं
मनुष्य इति प्रत्ययस्य देहतादात्म्यविषयत्वेन व्यतिरेकासिद्धि-
रित्युक्तमनुवदति । ननु प्रत्यक्षे इति ।

केवलयोरनुमानाऽऽगमयोर्व्यतिरेकाऽसाधकत्वे ऽपि युक्तिस-
हकृताऽहंप्रत्ययोपोद्बलिताऽऽगमाऽनुमानयोर्व्यतिरेकसाधकत्वं यु-
क्तमित्याह । उच्यतइति । बाल्याद्यवस्थासु शरीरव्यावृत्तावपि
व्यहंप्रत्ययो ऽनुवर्तते । अनुवर्त्तमानस्य च व्यावृत्तमात्राऽऽलम्बन-
त्वाऽयोगात्सकलाऽवस्थाऽनुस्यूतमात्मतत्त्वमालम्बनमेष्टव्यमित्याद्या
युक्तिः । इतरदुक्तम् अनादित्वाच्चेत्यत्र ।

पूर्वदृष्टत्वे हेत्वन्तरमुपन्यस्यतइति प्रतिभाति, तदनुपपन्नं,
प्राक् पूर्वदृष्टत्वाऽनुपपादनादित्याशङ्क्य वृत्तसंकीर्तनपुरःसरमुत्त-
रग्रन्थमवतारयति । स्वयंप्रकाशत्वइति । लक्षणांशशब्देन परत्रेत्यं-
शो विवक्ष्यते । अधिष्ठानप्रमाणतद्दोषसंस्काराणां रूप्यभ्रम-
जनकत्वादत्राप्यधिष्ठानप्रमाणं तावत्सुसंपादमित्याह । चैतन्येति ।
तस्य प्रमाणत्वमुपपादयति । आत्मेति आत्माऽवभासित्वमा-
त्मव्यवहारहेतुत्वमित्यर्थः । घटव्यवहारस्य स्वाऽन्यत्वं दृष्टं तद्व-
दत्रापीति शङ्कां निरस्यति । अद्वितीयेति । दोषस्त्वविद्येत्याह ।
तद्वतेति । कारणत्रितयसंभवे ऽप्यध्यासाऽसंभव इति शङ्कते ।
४८।१४ नन्विति । संसृष्टव्यवहाराऽनुपपत्त्या ऽधिष्ठानादिविषयमेकं ज्ञानं
जन्यं च दृष्टमन्यत्र, अत्र त्वन्यथा, ऽऽत्मनो ऽविषयत्वादधिष्ठा-
नारोप्यज्ञानस्य चैतन्यस्य नित्यत्वाच्चेत्यर्थः । आत्मनो ऽविष-

यत्वे ऽपि आरोप्यस्फुरणादन्यज्ञानाऽभावादधिष्ठानत्वमिति टीकार्थः ।

आरोप्यस्फुरणव्यतिरिक्तस्फरणऽसंबन्धित्वेनाऽधिष्ठानत्वं कथमुक्तं? तुच्छस्याप्यधिष्ठानत्वाऽपातादिति, तत्राह । आत्मेति । ४८।१६
आरोप्याऽधिष्ठानयोरेकस्फुरणत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वात्तुच्छस्य चातादृक्त्वान्नाऽधिष्ठानत्वमित्यर्थः । जन्यत्वं घटयति । स्वरूपेणेति । एतदभिसंधायोक्तं भोक्तृचैतन्येति । आरोप्यस्याधिष्ठानाऽभिन्नाऽनुभवफलत्वाद्विषयसंवलितत्वेन जन्यत्वाच्च लक्षणोपपत्तिरिति टीकार्थः । आत्माऽनात्मनोर्विरुद्धयोः कथमैक्यं? तत्राह । भ्रान्तित्वादिति । प्रमाणतयैक्याऽनवभासेपि भ्रान्त्या तत्प्रतिभास इत्यर्थः । लक्षणसमर्थनमुपसंहरति । इतिकारणेति । किंशब्दस्य व्याख्यातत्वात् पुनस्तत्कस्मादित्याशङ्क्योत्तरशेषत्वादनुवाद इत्याह । कथमिति । प्रश्नाऽऽक्षेपयोरुभयोरपि कृतत्वात् पृष्टमनेनेति मत्वा ऽऽक्षिप्तं मयेति च कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽध्याहारेण योजयति । पृष्टमिति । सर्वगतत्वेन पुरःस्थितत्वादज्ञानविषयत्वाच्चाविषयत्वाऽभिधानं भाष्यटीकयोरसंगतं, तत्राह । अध्यस्यमानेनेति । बाढमित्यादेरेषो ऽर्थः ।

अध्यास आक्षिप्यते चेत् कथं पुनरध्यास इत्येवोच्यतां किं प्रत्यगात्मनीत्याशङ्क्याऽन्यत्राऽध्यासमङ्गीकृत्य विशेषविषये आक्षेपं द्योतयितुमित्याह । बाढमिति । अरूप्ये रूप्याऽध्यासवदविषयेपि विषयारोप इति शङ्कते । कथमिति । विषयत्वस्याऽधिष्ठानत्वव्यापकत्वात्तदभावे ऽभावं दर्शयितुं तस्य व्यापकत्वमाह । यत इति । ऐन्द्रियकाऽऽरोपे ऐन्द्रियकस्यैवाऽधिष्ठानत्वमित्याह । पुरोवस्थितइति । गगने रूपाद्यारोपदर्शनादैन्द्रियकत्वमप्रयोजकं विषयत्वं त्वारोपाऽनुपपत्त्यापि कल्प्यतइत्याश-

ङ्क्य विषयत्वे इदन्तया प्रथमं स्यात्, तच्च नेहेत्याह । युष्मत्प्रत्य-येति । आत्मनो विषयत्वाऽभिधानं सिद्धान्तविरुद्धं चेत्याह । ब्रवीषीति । अविषये ऽपि संवेदने क्षणिकत्वाद्यारोपो दृष्ट इ-त्याशङ्क्य दृष्टान्तो ऽसंप्रतिपन्न इत्याशयेनाह । न हीति । न केवलमदर्शनमेव, अपि त्वसंभवश्चेत्याह । संभवी चेति ।

एकान्तेनाऽविषयो नेति वदता सुषुप्त्यव्याट्टत्तिमात्रमात्मनो ऽभ्युपगतं, तत्र कर्मत्वाऽभावे कथमधिष्ठानत्वमित्याशङ्क्याह । ४८।२३ तत्रेति । अधिष्ठानारोप्ययोरेकबुद्धिस्फुरणे सति कर्मत्वाऽभा-वाऽपराधेनाऽध्यासाऽभावाऽनुपलब्धेः कर्मत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । अस्मदिति प्रत्ययो यस्य सो ऽस्मत्प्रत्ययो ऽहंकारः । अस्म-च्चासौ प्रत्ययश्चेति वा । तत्र बिम्बितत्वमस्मत्प्रत्ययविषयत्वम् ।

कर्तृकर्मविरोधेन विषयत्वनिराकरणमनुपपन्नम्, अन्तः-करणविषयत्वस्याऽस्मत्प्रत्ययविषयशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह । अस्मत्प्रत्ययेति । गमनक्रियाकर्तृत्वं दर्शनक्रियाकर्मत्वं चैकत्रो-पलब्धमिति न विशेष इत्याशङ्क्याह । एकस्यामिति । देहः स्वा-ऽतिरिक्तद्रष्टृक इत्यत्र एकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं च, तदर्थं प्रत्यक्षेति विशेषणम्। कर्तृभेदे विरोधाऽभावं निराकर्तुमेकस्येत्युक्तम्। काल-भेदेनाऽविरोधं निराकर्तुमाह । तदेति । कर्तृस्थाने क्रियां प्रति गुणभावः कर्मकरणस्थाने क्रियां प्रति प्राधान्यम्, तत्रैकेनांशेन कर्तृत्वमपरेण कर्मत्वमित्यङ्गीकरणान्न विरोध इति शङ्कते। अस्तु तर्हीति । निष्कलादिवचनविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । कर्तृकर्मविरोधनिराकरणार्थमहंकारो ऽस्मत्प्रत्यय इत्युक्तं तथापि न विरोधो निराकर्तुं शक्यः । अहंकारशब्दस्याऽहंप्रत्ययार्थ-४९।४ त्वादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । अन्तःकरणमस्मत्प्रत्यय इति प्रथमं संबन्धः, प्रतीयमानत्वेन प्रत्ययत्वम् । आत्मनो दृग्रूपत्वादन्तः-

करणविषयत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । आत्मचैतन्यस्येति । ४९।६
अन्तःकरणे प्रतिबिम्बिततया स्फुटत्वं विषयशब्दार्थः ।

परिच्छिन्नस्यैवाऽधिष्ठानत्वमित्यभिनिविशमानं प्रत्याह । सविकल्पकतयेति । जडत्वाऽविशेषेपि कस्य चिद्व्यञ्जकत्वं कस्य चिन्नेति कथं? तत्राह । भास्वरेति । पार्थिवत्वे ऽपि वैदूर्यपाषाणादीनामान्तरालिकभेदवद्भेद इत्यर्थः । अन्तःकरणेन संयोगाऽसंभवात्कथं तत्र व्यक्तत्वं? तत्राह । आत्मनीति । आत्मव्यङ्ग्यस्याऽन्तःकरणस्य कथं तद्व्यञ्जकत्वं? तत्राह । तत्र सर्वत इति । द्व्याकाराऽवभासत्वाऽभावान्नाऽन्तःकरणमध्यस्तमिति चोदयति । नन्विति । द्व्याकारत्वाभावो ऽसिद्ध इत्याह । अत इति । इदमनिदंरूपे वस्तुनी गर्भे यस्य स तथोक्तः । चिद्रूपेणाऽहंकारगतजाड्याऽभिभवात्तस्मिन्नहंकारो गर्भित इवास्ते इदंरूपेण च चैतन्यगतस्वप्रकाशकत्वतिरोधानादनिदंरूपमिदंरूपे गर्भितमिवेत्यर्थः । गर्भशब्दप्रयोगः कस्मा?दित्याशङ्क्य पृथक्त्वेन धर्मिद्वयप्रतीत्यभावादित्याह । अयो दहतीति । द्वैरूप्यावभासमिति । अग्नेश्चतुष्कोणत्वाद्याकारता अयसश्च दग्धृतेत्यर्थः । अहमुपलभ इत्यत्रोपलब्धिविशिष्टो ऽहंकारः प्रतीयते न रूपान्तरं, दृष्टान्ते तु दग्धृत्वस्य दहनधर्मतया प्रसिद्धत्वाद्रूपान्तरसंश्लेषनिश्चय इत्याशङ्क्याह । असाधारणेति । उपलब्धेः स्फुरणात्मिकाया जडधर्मत्वाऽभावादुपलम्भधर्मात्मा बुद्धिसंबद्धतया प्रथते, बुद्धिश्च परिणममाना चित्संवलिततयेत्यर्थः ।

सर्वलोकसाक्षिक इत्यत्रेदमनिदंरूपमनुभूयते इत्युक्तं, तन्न संभवति अननुभवादेवेत्याशङ्क्याऽनुभवमभिनयति । दुःखीति ।४९।१२
निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वं प्रतीयते । तस्मिंश्च दुःखसंबन्धाऽनुपपत्तेर्दुःख्यन्यादिति द्वैरूप्यम् । एतदभिप्रेत्योक्तम् ।

अवहितचेतस्तयेति । विधान्तरेण द्वैरूप्यमाह । परिणामीति ।
सुखाद्याकारेण परिणामिनी बुद्धिः तदुत्पत्तिनाशसाक्षिचैतन्य-
म् । एकस्मिंश्च साक्षिसाक्ष्यभावाऽनुपपत्तेरिति द्वैरूप्यम् । तदुक्तं
४९।१२ निपुणमभिवीक्ष्येति । द्वैरूप्यान्तरमाह । अहंकारेति । बुद्धितद्वृ-
त्तिविषयसाक्षितयाऽनुस्यूतं स्फुरणम् । अहंकारस्तु व्यावृत्तः ।
न च एकस्मिन्ननुवृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं च संभवात । तदुक्तं नि-
पुणतरमिति ।

असंभिन्नेदंरूप इति कथमुक्तम्? अहंकारस्य इदमंश-
ताया उक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽत्मलक्षणलक्षितत्वादहंकारोऽनि-
दमंश इत्याह । नन्विति । अनात्मत्वेऽपि संविदाश्रयतया
स्फुरणं घटत इति चोदयति । नन्विति । अयःपिण्डस्याऽदग्धृत्वे
ऽपि दहनसंसृष्टतया दग्धृत्वस्फुरणवदात्मसंसृष्टतया तथा स्फु-
रणं भवतीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य मन्नाऽननुगतत्वमाशङ्क्य तात्प-
र्यमाह । अयःपिण्डेति ।

तर्हि येन ग्रन्थेनाऽहमात्मत्वं प्रतिपाद्यते तावताऽलं किं
प्रमातृप्रमेयेत्यादिनेत्याशङ्क्याऽऽत्मनः संविदाश्रयत्वेनाऽऽपरोक्ष्यं
विषयस्य कर्मतया संविदः स्वप्रकाशतयेति विभागं वक्तुमाप-
रोक्ष्ये विप्रतिपत्तिं तावदाह । तत्र सांख्या इति । तत्र वादिनां
मध्ये सांख्यास्त्वात्मानमनुमिमत इत्यन्वयः । अनुमानमाह । अचि-
दात्मनीति । अन्तःकरणस्य चित्त्वान्न तत्र चित्प्रतिबिम्बभाव इति
शङ्कां व्यावर्तयितुम् अचिदात्मा इति विशेषणं, करणत्वात् दीपवन्न
चित्त्वमित्यर्थः । बिम्बान्तरपुरस्सर इत्युक्ते यत्किंचिद्बिम्बपुरःस-
४९।२२ रत्वसाधनेनाऽर्थान्तरत्वं, तदर्थमाह । तथाविधेति । तथाविधशब्दः
प्रतिबिम्बसदृशवाची । इच्छादयो गुणा इत्युक्ते यस्य कस्य चित्
गुणा इत्यर्थान्तरत्वं, तदर्थमाह महाभूतेति । पृथिव्यादीति स्वरू-

पनिर्देशः द्रव्यपदमनुवादमात्रम् । गुणत्वादित्युक्ते गन्धादिषु व्यभिचारस्तदर्थं तेष्वदृष्टत्वे सतीति विशेषणम् । एतावत्युक्ते मनस्त्वादौ व्यभिचारस्तदर्थं गुणत्वादिति । विशेषपदं तु दिगादिगुणत्वव्यावृत्त्यर्थम् ।

विशेषगुणत्वं साधयति । एकेन्द्रियग्राह्यतयेति । गुणत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यो विशेषगुण इति द्रष्टव्यम् । इदमत्र विवक्षितम् । इच्छादि पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितं तदसमवेतत्वे सति विशेषगुणत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा गन्धादि । न च हेत्वसिद्धिः । न तावत्स्पर्शवद्विशेषगुणत्वम् अयावद्द्रव्यभावित्वात्, स्पर्शवद्विशेषगुणानां च यावद्द्रव्यभावित्वात् । नापि नभोगुणता । इच्छादेर्बाह्येन्द्रियाऽग्राह्यत्वात् । न च दिक्कालमनोगुणत्वम् । तेषां विशेषगुणविधुरत्वात् । तस्मादाश्रयान्तराऽनिरूपणादाश्रयस्य चाऽवश्याऽऽश्रयणीयत्वात्तदाश्रयत्वेनाऽऽत्मसिद्धिरिति । ४९।१५

एवं प्रमातृपारोक्ष्यमभिधाय सौत्रान्तिकमतमनुसृत्य प्रमेयपारोक्ष्यमाह । तथेति । यथा प्रमातुः पारोक्ष्यं तथा विषया अनुमेया इति कल्पयन्तीत्यन्वयः । अनुमानमाह । संवदनेष्विति । घटः स्फुरतीति घटनिष्ठतयोपलभ्यमानं स्फुरणं करणजन्यं कार्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् । तत्र च कारणान्तराऽनिरूपणादात्मसमवेतं ज्ञानं कारणतया सेत्स्यतीति नित्याऽनुमेयत्वं वार्तिककारीया मेनिरे इति द्रष्टव्यम् ।

एवं मतभेदमभिधाय तदुत्तरत्वेन टीकामवतारयति । तान् प्रतीति । किमात्मन आनुमानिकत्वमात्रमुच्यते, उत नित्याऽनुमेयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । यदीति । स्पष्टीकरणार्थानि विप्रतिपत्तिनिराकरणेन संभावनाबुद्धिजनकानि । द्वितीयमनूद्य दूषयति । यदि नित्येति । बिम्बसन्निधानपुरःसरं इत्यत्र घटसंवेद- ५०।७

नेन तत्स्फुरणमङ्गीकृत्य किम् आकारार्पको विषयो ऽस्तीत्येताव-त्साध्यते, आहो घटाकारसंवेदनेन विषयस्याऽनवभास इत्या-श्रित्य; तत्राऽऽद्ये सिद्धसाध्यत्वं, द्वितीये किमनुमानज्ञाने व्या-प्त्यव्यवधानं विना प्रतिज्ञातार्थः प्रथते, उत नेति विकल्प्याऽऽद्यं

५०।२ दूषयति। सौत्रान्तिकस्यापीति। फलितमाह। इतीति। अने-कान्तइत्यनियत इत्यर्थः। यद्यदाकारं ज्ञानं तत्तद्विषयं न भवती-ति न नियमो ऽनुमाने व्यभिचारादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चादिति। अनुमानाऽनुदय इति। प्रयोजनहीनमनुमानमिति याव-त्। घटाकारज्ञानस्य घटविषयत्वाऽभावे प्रत्यक्षविरोधो ऽपीत्या-ह। अपरोक्षेति। अपरोक्षमिति व्यवहारयोग्यो यो विषयाऽव-भासः तेन विरुद्धत्वमिति यावत्। ज्ञानपारोक्ष्याऽनुमाने ऽप्यनु-भवविरोध इति द्रष्टव्यम्।

एवं प्रमेयादीनां पारोक्ष्यं निराकृत्य प्रमेयस्य कर्मतया परो-क्षत्वं संविदः स्वप्रकाशत्वेनाऽऽत्मनस्तदाश्रयत्वेनेति वक्तुं प्रथमं प्रमेयस्य संविदभिन्नतया ऽपरोक्षत्वमनूद्य दूषयति। अत्रेति। यदपरोक्षं तद्विज्ञानाऽभिन्नं यथा संवित् अपरोक्षश्च घटादिरिति चोद्यार्थः। कर्मतया ऽपारोक्ष्ये हेतुमाह। इदमिति। द्वितीयया दर्शनक्रियाकर्मत्वेन विषयस्फुरणात्तद्विरुद्धमभेदाऽनुमानमित्यर्थः। किं च रजतादेर्बहिष्ट्वं ज्ञानाद्भिन्नमुताऽभिन्नम्? आद्ये तत्र व्यभि-चार इत्याह। न चेति। द्वितीयमनुवदति। तदपीति। तस्य बाध्य-त्वान्न ज्ञानाऽभेदो युक्त इत्याह। न रजतवदिति। कथं तर्हि विषयाऽपारोक्ष्यमित्यत्राह। तस्मादिति। संविदुपाधित्वं संवि-द्विशेषणत्वम् एतावत्युक्ते चाक्षुषज्ञानमिति ज्ञानविशेषणचक्षुषो

५०।१५ ऽप्यापरोक्ष्यं स्यात्, तदर्थमाह। अव्यवधानेनेति। चक्षुषोत्पन्नं चाक्षुषमित्युत्पत्तिव्यवधानेन चक्षुषो ज्ञानविशेषणत्वादव्याप्ति-

रित्यर्थः । न चाऽनुमेयस्यापि संविद्विशेषणत्वेनाऽऽपारोक्ष्यप्रसङ्गः । संविच्छब्देन इन्द्रियार्थसंप्रयोगजज्ञानस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ।

विप्रतिपत्त्यन्तरमुत्थापयति । तत्रेति । मनसा संयुक्त आ- ५०।१७ त्मा तस्मिन् समवायः संयुक्तसमवायः, स निमित्तं यस्य तत्संयुक्तसमवायनिमित्तं, तच्च ज्ञानं चेति तथोक्तं, तस्मादित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । अप्रेयेति । चक्षुषा संयुक्तार्थेन तादात्म्यसंबन्धात् प्रमितिविषयं ज्ञानान्तरमुपजायते तेनाऽऽपरोक्ष्यं प्रमितेरित्यर्थः । तदुत्तरत्वेन टीकामवतारयति । तान् प्रतीति ।

प्रमातृ प्रमिती न कर्मतया परोक्षे प्रमाणाऽभावादिति संबन्धः । कर्मत्वाऽभावे तयोः कथमापरोक्ष्यम्? इति चेत् । तत्र वक्तव्यं, किं कर्मत्वाभावेन परोक्षत्वं सिषाधयिषितम्, उताऽऽपरोक्ष्येण कर्मत्वमिति । तत्राद्यमनुभवविरोधेन दूषयति एवेति । नापि द्वितीयः । अननुभवत्वाऽनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह । केवलमिति । कर्मतया आत्मन परोक्ष्याऽभावे हेतुमाह । न तावदिति । प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । सति मनसेति । व्यापृते मनस्यात्मदृष्टेरितरत्राऽदृष्टेर्मानसत्वमात्मन इत्यर्थः । आत्मव्यवहारहेतुविषयाऽनुभवविषयतया ऽन्यथासिद्धिमाह । न विषयेति । आत्माऽनुभवविषयत्वमेव तयोः किं न स्यादित्याह । विषयेति । विषयज्ञानाश्रयत्वेनाऽऽत्मनि व्यवहारसंभवे ज्ञानान्तरासत्तिसिद्धिकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।

कर्मतया प्रमितिरपरोक्षेति यदुक्तं, तन्निरस्यति । न चेति । असमवेताऽनुभवस्य संयुक्तसमवायादपरोक्षता, विषयसमवेताऽनुभवस्य संयुक्ततादात्म्यादिति न च वक्तव्यमित्यन्वयः । प्राथं ज्ञानं येन मनःसंयोगेनाऽजनि तेनैव तद्विज्ञानान्तरं जायते

उत संयोगान्तरेण? । नाद्यः । असमवायिकारणभेदस्य ज्ञानभेदत-
क्रमप्रयोजकत्वात् । द्वितीये ऽपि किं ग्राहकज्ञानसमये ग्राह्यज्ञान-
८१।२ मस्ति, उत न? न चेत्तत्राह । प्रत्यक्षस्येति । प्रत्यक्षस्य वर्तमान-
ग्राहित्वनियमात् पूर्वज्ञानस्य च तदा नष्टत्वान्न प्रत्यक्षत्वमि-
त्यर्थः ।

आद्ये दूषणमाह । युगपदिति । उत्तरज्ञानसमये पूर्वज्ञाना-
ऽस्तित्वाङ्गीकारे फलद्वयस्य युगपदवस्थानमापतितम्, न च त-
त्संभवति । तथा हि । पटज्ञानसमये मनसि क्रिया, ततो विभा-
गः, ततः पूर्वसंयोगविनाशः, तत उत्तरसंयोगात् ज्ञानजनि,रि-
त्यनेकक्षणविलम्बेनोत्पद्यमानज्ञानान्तरसमसमयमाशुतरविनाशि-
नः पूर्वज्ञानस्याऽवस्थानमत्यन्तमसमम् । न च विनश्यदविनश्य-
तोः सहाऽवस्थानमिष्यते इति शङ्क्यम्, पूर्वोत्तरवेदनयोर्निवर्त्य-
निवर्तकभावेन विरोधाद्ग्राह्यभासकत्वताऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

तादात्म्यसंबन्धाद्विषयगतप्राकट्यं प्रत्यक्षमित्यत्र दूषणान्त-
रमाह । संयुक्तेति । संयुक्तसंबन्धात्, संयुक्ततादात्म्यसंबन्धादि-
त्यर्थः । अथ वा संयुक्तसमवायसंबन्धात् संयुक्ततादात्म्यसंब-
न्धाद्वा ऽनुभवावभासे आत्मगतस्य परिमाणस्य विषयगतरसा-
देश्च तेन ज्ञानेनाऽपरोक्षत्वं स्यादित्यर्थः । परिमाणादीनामयोग्य-
त्वादनुभवग्राहकेणाऽग्रहणमित्याशङ्क्याऽयोग्यत्वमत्रापि तुल्य-
८१।७ मित्याह । अनुभवस्येति । अनुभवो न ज्ञानान्तरगम्यः
स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात्, न यदेवं न तदेवं यथा
घट इत्यर्थः । आद्येन चकारेण हेत्वसिद्धिमुद्धरति । स्वसत्ता-
यां प्रकाशव्यतिरेकित्वे जिज्ञासायां सन्देहादि स्यादित्यर्थः । द्वि-
तीयेन चकारेण सुखादिषु साधनाऽव्याप्तिशङ्कां निरस्यति ।
सुखादीनामपि ज्ञानात्मकत्वेन पक्षान्तर्भावादित्यर्थः ।

विषयनिष्ठं प्राकाट्यं स्वप्रकाशमिति मते तस्य जन्मैव दुर्निरूपमित्याह । न चान्त्येति । किं परिस्पन्दलक्षणो व्यापार, उत परिणामलक्षण? इति विकल्प्याऽऽद्यं मत्याह । सर्वगतस्येति । द्वितीयं दूषयति परिणामेति । मृत्परिणतिफलस्य घटस्य मृत्पिण्डत्ववदनुभवस्यापि परिणामिसमानाधिकरणत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । अकर्मकपरिणामफलस्य परिणामिसमानाधिकरणत्वे ऽपि सकर्मकक्रियाफलस्य विषयनिष्ठत्वं क्रियायाः कर्मण्यतिशयजननस्वाभाव्यादित्याशङ्क्य किं संविदाश्रयत्वं चेतनत्वप्रयोजकम्, उत तज्जननव्यापारवत्त्वम्? आद्ये विषयस्यैव चेतनतोत्पत्तिरित्याह । संविदाश्रयत्वइति । द्वितीये ऽपि किं संविज्जननव्यापारवत्त्वमात्रं विवक्षितम्, उत संविज्जनकज्ञानव्यापारवत्त्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । द्वितीयं मत्याह । विषयेति । मया गतो ग्राम इत्यत्र स्वगतगमिक्रियाकर्मत्वं ग्रामस्योपलब्धं तद्वन्मयेदं विदितमित्यत्रापि स्वगतविदिक्रियाकर्मत्वं विषयस्याऽनुभूयते, तन्न स्याद्विषयनिष्ठत्वइत्यर्थः । आत्मसमवेतज्ञानक्रियाजन्याऽनुभवव्याप्तत्वाद् घटो मया विदित इत्यनुभवो विरुद्ध इत्याशङ्क्य परिणामक्रियातत्फलयोरैकाधिकरण्यनियमान्न ज्ञानाऽनुमितिरित्याह । स्वात्मनीति । उपसंहरति । तस्मादिति ।

संविदात्मनोः कर्मत्वाऽभावे किमुभयोरपि स्वप्रकाशत्वेनाऽपरोक्षत्वम्, उताऽन्यतरस्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नन्विति । गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीये ऽपि किमात्मनः स्वप्रकाशत्वम्, उत संविद इति । आद्यमङ्गीकरोति । अन्यतरस्येति । द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह । एवेति । आत्मस्वप्रकाशमात्रेणैतस्य व्यवहारसंभवे तत्समवेताऽनन्तसंविन्स्वप्रकाशत्वकल्पने गौर-

५।१।५
५।१।१२

वमापतेदिति भावः । अनुभवस्य जडत्वे ऽननुभवत्वप्रसङ्गान्मै-
५१।१२ वमित्याह । नेत्याहेति । प्रमितिः स्वप्रकाशा अनुभवत्वात् व्य-
तिरेकेण घटवदित्यर्थः । अस्वप्रकाशत्वे ऽप्यनुभवत्वं किं न
स्यादित्याशङ्क्य फलत्वभङ्गो बाधक इत्याशयेनाह । प्रमाणफल-
मिति । न च कल्पनागौरवं, प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वादित्य-
र्थः । आत्मा स्वप्रकाशः आत्मत्वात् व्यतिरेकेण घटवदित्यनु-
मानात्सिद्धं तत्स्वप्रकाशत्वमपीत्याशङ्क्याह । तद्बलेनेति । आत्म-
नो ऽस्वप्रकाशत्वे ऽपि नाऽनात्मत्वं संविदाश्रयत्वेनाऽऽत्मत्वोपप-
त्तेरितरस्य तु वेद्यत्वे घटादिवदननुभवत्वं दुर्वारमित्यर्थः ।

संविदः फलत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तत्परिहारत्वेनावृत्त्या
प्रमितिरनुभव इत्येतद्व्याकरोति । अथ वेति । इत्थं वा योज-
नेति शेषः । कथमसिद्धिरिति शङ्कायामाह । हानेति । चतुष्ट-
यसंनिकर्षाऽनन्तरं हानाद्युपलम्भात्तस्य फलत्वमित्यर्थः । प्र-
मितिः प्रमाणफलं न हानादिः । तत्र हेतुमाह । अनुभवेति ।
चतुष्टयसंनिकर्षेऽप्यर्थानुभवाऽभावे तद्विषयहानाद्ययोगादनुभवः
फलमित्यर्थः । हानाद्यतिरिक्तफलकल्पनायामनवस्थेत्याशङ्क्या-
ह । स्वयंप्रकाशइति । संनिकर्षे सत्यर्थाऽनुभवाऽभावेन हानाद्य-
भावाऽदर्शनादनुभवस्याऽप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह । न हीति ।

संवेदनस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणफलं तदित्युक्तमयुक्तमिति
चोदयति । नन्विति । कथं तर्हि प्रमाणफलविभाग? इत्याश-
ङ्क्याह । संवेदनमिति । अर्थाकारविशिष्टतया संवेदनस्य प्रमा-
णत्वं तत्स्फुरणरूपेण फलमित्यर्थः । लोके करणफलभावस्या-
त्यन्तभेदव्याप्तत्वादत्रापि स आश्रयणीयः । इतरथा करणफ-
लभावो न स्यात् । ततश्च संविदातिरिक्तं करणमास्थेयमित्य-
५१।१४ भिप्रेत्याह । तद्व्यावर्तयतीति । प्रमातृव्यापारः किं परिस्पन्दः

उत परिणामः ? उभयथा ऽप्यनुपपत्तिः, सर्वगतत्वान्निरवयवत्वा-
च्चेत्याशङ्क्याह । प्रमातृव्यापारइति । अर्थेन्द्रियात्ममनःसंयोगश्चतु- ५१।१७
ष्टयसंनिकर्ष इत्यर्थः । चतुष्टयसन्निकर्षः किं प्रत्यक्षः, उताऽनुमेयः ?
नाद्योऽननुभवादेव । नेतरः । धूमाग्न्योः क्वचित्प्रत्यक्षतायां व्याप्यद-
र्शनेन व्यापकज्ञानमुदेति, न च तथा ऽत्र सन्निकर्षस्य प्रत्यक्षतेति वै-
षम्यादित्याशङ्कायामुक्तं फललिङ्गो नित्यानुमेय इति । रूपाद्युपल-
ब्धिकरणत्वेन नानेन्द्रियकल्पनावदनुभवकरणत्वे नित्यपरोक्षसं-
निकर्षकल्पनं घटतइत्यर्थः ।

प्रमातृप्रमित्योः कर्मतया परोक्षत्वाऽभावे ऽनुभवविरोधः स्या-
दिति चोदयति । नन्विति । अहमित्यात्मविषयो ऽनुभवः, इद-
मित्यनात्मविषयः, जानामीति ज्ञानाऽनुभव इति विभागः ।
अनात्मकर्मकाऽनुभवाश्रयत्वेनात्मव्यवहारसंभवे पृथग्ज्ञानकल्पना
न युक्तेत्याह । नेत्याहेति । प्रतीचः कर्मत्वे मानाभावेन दूषिते
कथं चोद्यसमुत्थितिरित्याशङ्क्य मानविरहो ऽसिद्ध इत्याह । नन्वि-
ति । आत्मा संवित्कर्मतया भासते संविदात्मत्वे सत्यपरोक्षत्वा-
त् घटवदित्यर्थः । संवेदनाश्रयत्वमुपाधिरित्याशङ्क्याह । ना-
श्रयतयेति । विषयव्याप्तिमते संविदाश्रयत्वस्याऽकर्मत्वाव्याप्ते-
र्न व्यतिरेकव्याप्तिः । समव्याप्तौ तु तव संविदि व्याप्त्यभाव
इत्यर्थः ।

कर्तृकर्मविरोधनिरासार्थमभेदमभ्यधात्, तन्न संभवति,
कर्मकारकत्वाभावे ऽप्यनुमेयस्य विषयतादृष्टेर्न कर्तृकर्मविरोध इत्या-
शङ्क्याह । नन्विति । अनुमितेः कर्मकारकजन्यत्वाऽभावाद्वि-
षयस्य कर्मत्वं मास्तु, प्रत्यक्षस्य तु कर्मजन्यत्वात्तद्विषयस्य कर्मकार-
कत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ततः किमिति, तत्राह तत्र कथमिति । कर्तृकर्म- ५१।२१
स्वयांश्चैत्रग्रामनिष्ठत्वेन दृष्टेर्नैकत्र तयोः संभव इत्यर्थः । विधान्तरेण

५१।२४ वैरूप्यमाह । कर्त्तुश्चेति । अहंप्रत्ययस्यापि भिन्नकर्मकर्तृत्वे घटादिप्रत्ययतुल्यत्वमित्याशङ्क्य द्रव्यबोधस्वरूपस्यात्मनो द्रव्यात्मकबोधाकारप्राधान्येन कर्तृत्वं, बोधात्मकद्रव्याकारप्राधान्येन कर्मत्वम्, अतो नोक्तदोष इत्यभिप्रायेणोक्तं प्रमातृप्रमेयनिर्भासरूपत्वादिति । अंशद्वयस्योक्तत्वादनंशत्वाऽसिद्धिमाशङ्क्याह । तत्र सामान्येति । सामान्यांशस्य, द्रव्यांशस्येत्यर्थः । विशेषांशस्य, बोधांशस्येत्यर्थः ।

अंशाभेदेन कर्तृकर्मव्यवस्थाऽभावे ऽपरिणामित्वादित्यनेन हेत्वन्तरमुपन्यस्यतइति प्रतिभाति, तदनुपपन्नम्, अपरिणामित्वस्य तदसाधकत्वात् तदसिद्धेश्चेत्याशङ्क्याह । निरवयवस्येति । अस्याऽनात्मविषयज्ञानद्वयपरिणामस्य निरवयवे युगपदसंभवादित्यर्थः । प्रमेयस्य चेत्यत्र घटादेरनात्मत्वमुच्यते, उत द्रव्यांशस्य? आद्ये प्रकृताऽनुपयोगिता, द्वितीये तु पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । किं चेति । न केवलं द्रव्यांशस्याऽनात्मत्वं किं तु बोधांशस्यापीत्येतत् किं चेत्यनेनोच्यते । किं ग्राहकांशः सुषुप्तकल्पः, उत तद्व्यावृत्तः? आद्ये तद्व्यवहाराऽनुपपत्तिरित्यभिसंधाय द्वितीयमपि विकल्पं दूषयति । ग्राहकेति ।

अनुभवांशे स्वयंप्रकाशत्वाद्यभ्युपगमे ऽप्यहंकारस्य ग्राह्यत्वादिदमंशत्वं, ततो नेदमंश इति ग्रन्थाऽनुपपत्तिमाशङ्क्य ग्राह्य-
५२।७ त्वाऽसिद्धिमाह । तस्मादिति । अहं जानामीति संविदाश्रयत्वेनाऽहंकारप्रतिपत्तेस्ततस्तस्याऽऽत्मत्वं, तत इदमंशाऽभिधानमयुक्तमित्यर्थः । नीलादिज्ञानमित्यत्र ज्ञायते ऽनेनेति चतुष्टयसंनिकर्षो विवक्ष्यते, ग्रहणं चेत्यत्रापि करणव्युत्पत्त्या सन्निकर्षो विवक्षित इत्यर्थः । अहंकारस्याऽऽत्मत्वे ऽभिहिते ऽनात्मत्वं सिद्धान्तिना साधनीयं, किं स्वप्रकाशत्वसाधनेनेत्याशङ्क्याह ।

अहंकारस्येति । अहंकार आत्मत्वाऽनाधारः, अस्वप्रकाशत्वात् ८२।१० घटवत् । न चाऽहंकारस्याऽस्वप्रकाशत्वे ऽप्यात्मत्वं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वस्वाभाव्यादहंकारस्यात्मत्वे स्वप्रकाशत्वानुपपत्तेः । तस्मात्स्वप्रकाशत्वसाधनमुचितमित्यर्थः ।

उत सो ऽपीत्यत्र तच्छब्देन जडप्रकाशस्यानन्तरं निर्दिष्टत्वात्तद्ग्रहणशङ्कायामयोग्यत्वात्तदग्रहणमित्याह । उत सो ऽपीति । अनुभवस्य स्वप्रकाशताया अभिहितत्वादात्मनश्च ग्राहकतया सिद्धसाधनात्कथं विकल्पाऽवसर? इति चेत् । अत्र ब्रूमः । यद्यप्येवं विभागो ऽभ्यधायि तथापि युक्ताऽयुक्तत्वनिरूपणार्थं विमर्शसंभव इत्यर्थः । न तावत्प्रथमः कल्प इत्यत्राऽऽत्मनश्चित्प्रकाशत्वाऽनुपपत्तिं प्रतिज्ञायाऽनुभवस्य जडत्वं निराक्रियते, तत्र च वैयधिकरण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽनुभवो जडप्रकाश इति न मतान्तरं किं तु पूर्वकल्पान्तर्भूतमिति दर्शयति । तत्रात्मेति ।

ज्ञानं किमज्ञायमानमर्थप्रकाशकम्, उत ज्ञायमान?मिति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमुक्तं जडरूपइत्यनेन, तन्नोपपद्यते । चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्यापि प्रकाशत्वसंभवादिति शङ्कते । नन्विति । संवेदनं व्यवधानेन प्रकाशकम्, उत न? नाद्य इत्याह । न विषयेति । न च प्रकाशकत्वात्संवेदनस्यापि व्यवधानेन प्रकाशकत्वमिति शङ्क्यम्, ज्ञानान्तरासिद्धेरित्याह । संवेदनं त्विति । प्रकाशान्तरहेतुत्वे ऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याह । न प्रकाशान्तरेति । तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यतइत्याह । अत इति । प्रदीपे चक्षुरादिवैलक्षण्याऽसिद्धिमाशङ्क्याह । न चेति । प्रदीपस्य ज्ञानकरणत्वे प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । अनुभवाऽजनकत्वे प्रदीपस्य कथं प्रकाशत्व?मिति शङ्कते । किं त्विति । प्रकाशकत्वमन्यथापि घटतइत्याह । पृथगिति । ज्ञानप्रकाशितं प्रदीपप्रकाशितमित्यनु- ८२।१०

५२।७ भवाऽविशेषे कथं प्रकाशकत्वपृथक्त्वं? तत्राह । तथा हीति । यत् प्रकाशकं तदनुभवनिमित्तमिति यथा संविदि व्यभिचरति तद्वदनुभवाऽतिरिक्तस्यालोकस्यापि ज्ञानजननं विना तमोनिवर्तनेन प्रकाशकत्वं स्यादित्यर्थः । तर्हि प्रकाशकत्वाच्चक्षुषोऽपि तथात्वमित्याशङ्क्याह । न तदिति ।

उभयमज्ञाननिवृत्तितमोनिवृत्त्याख्यं तर्हि भासमानमेव भानं भासकमस्त्वित्याशङ्क्य किं परत, उत स्वतः? नाद्य इत्याह । तस्मादिति । प्रकाशादिनिमित्तमित्युक्ते अप्रकाशमानस्य निमित्तत्वाङ्गीकारात्सिद्धसाध्यता, तदर्थं प्रकाशमानइति । एतावत्युक्ते ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वाच्च स्वप्रकाशत्वमित्यर्थान्तरता, तदर्थं सजातीयेति । सजातीयप्रकाशनिरपेक्ष इत्युक्ते चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्य व्यवहारनिमित्ततया अस्वप्रकाशत्वेन अर्थान्तरता, तदर्थं प्रकाशमानइति । विषयिणि व्यवहारनिमित्तवृत्तौ व्यभिचारपरिहारार्थमाह । विषयइति । चक्षुषि व्यभिचारनिवारणार्थम् अव्यवधानेनेति । प्रदीपस्य चाक्षुषप्रकाशसापेक्षत्वेन साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह । न चेति ।

आलोकः किं तमोविरोधित्वलक्षणप्रकाशत्वसिद्धये चाक्षुषप्रकाशमपेक्षते, उताऽज्ञानविरोधित्वलक्षणज्ञानप्रकाश्यत्वार्थ?मिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । स्वयमिति । प्रकाशगुणत्वेन तमःप्रसक्त्यभावाच्च तन्निवृत्तावन्याऽपेक्षा, स्वरूपेण तन्निवर्तनसमर्थत्वाच्चेत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । तद्विषयेति । अस्मिन्

५२।१४ पक्षे न साध्यवैकल्यमित्याह । तथापीति । ज्ञानोत्पत्तौ प्रदीपश्चक्षुरपेक्षतइत्याशङ्क्य प्रदीपस्य विजातीयज्ञानाऽपेक्षा । ज्ञानं चक्षुरपेक्षतइति प्रदीपस्य सजातीयनैरपेक्ष्यमित्याह । इति न सजातीयेति । न द्वितीयः, जडत्वोपक्रमविरोधात् । तस्माज्जगदान्ध्य-

प्रसञ्जनं सूक्तमित्याह । तस्मादिति ।

चेतनस्तद्बलेनेत्यत्र तच्छब्देनाचेतनपरामर्शाशङ्का स्यात् । ततश्चाऽनुभववैयर्थ्यं दुष्परिहरमित्याशङ्क्याह । नन्विति । न च ५३।१ प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनाऽनुभवनैरपेक्ष्यमिति वाच्यम् । वेदान्ति-सांख्यमते स्वप्रकाशस्याप्यनुभवाऽपेक्षादर्शनादिति भावः । आत्मविषययोरुभयोरप्यनुभवाऽधीनत्वशङ्कायामात्मन एव त-दधीनत्वं कस्मान्निरस्यते? इत्याशङ्क्याऽऽत्मनो विषयोपरागहेतु-त्वादनुभवस्य तत्प्रकाशकत्व,मुत साक्षात्? नाऽन्त्यो,ऽनुपपत्तेरि-त्यभिप्रेत्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । तत्र यदीति ।

चेतयतेः फलत्वात्कथमनवस्थेत्याशङ्क्य किं चेतयतेरपि ज-डत्वमुताऽजडत्वम्? अन्त्ये पूर्वस्यैव जडत्वमस्तु किं संविदन्तरेणे?-त्यभिप्रेत्याऽऽद्यं दूषयति । चेतयतिक्रियेति । चेतयतेर्जडत्वे वैयर्थ्यपरिहारार्थं चक्षुषैव चेतयत्यन्तरमाधीयतइति वक्तव्यं,ततश्च तस्यापि चेतयत्यन्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । उभयोरजडत्वे ऽनुभ-वनैरपेक्ष्यमुक्तं, तत्र हेतुमाह । उभयेति । आत्माऽनुभवौ नान्यो-न्याऽधीनसिद्धिकौ, चित्स्वभावत्वात् पुरुषद्वयवदित्यर्थः । तत्रैव दूषणान्तरमाह । नापीति । किं संविदात्मसंबन्धः स्वेन गृह्यते उताऽन्येन? नाद्यः । स्वग्रहणमन्तरेण स्वप्रतियोगिकसंबन्धग्रहणा-ऽसंभवात् । स्वग्रहणे च विषयत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः । आत्मग्रहणमन्तरेण तद्विशेषितसंबन्धग्रहणाऽयोगात् तद्ग्रहणं वाच्यम् । न च तद्युज्यते, स्वप्रकाशत्वविरोधादित्यर्थः ।

आत्मा चिद्रूपस्तथापि न स्वप्रकाश इत्युक्तिर्विरुद्धेत्याश-ङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्विति । चिद्गुणमिति । चिद्रूपमित्यर्थः । ५३।८ चित्प्रकाशत्वे ऽप्यात्मनो ऽस्वप्रकाशत्वं पुरुषान्तरसंवेदनवदि-त्युक्तं, ततश्च विशेषे हेतुर्वाच्य इत्ययुक्तमित्याशङ्क्यात्मनो ऽन्या-

५३।११ ऽधीनप्रकाशत्वे ऽनुभवस्यापि तथात्वमित्याह । अनुभवो ऽपीति । पुरुषान्तरसंवेदनस्य व्यवहितत्वान्न मनुष्यान्तरं प्रति स्वप्रकाशत्वमनुभवस्य तद्वैपरीत्यात्स्वप्रकाशत्वमित्याह । अव्यवधानादिति । तुल्यमुत्तरमित्याह । आत्मनीति । परात्मनस्तु व्यवहितत्वान्न स्वप्रकाशत्वं,स्वात्मनस्त्वव्यवहितत्वात्स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति । अस्त्विति ।

संविदः स्वप्रकाशत्वेन कथमात्मनस्तदापादनं वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । गुण इति तार्किकप्राभाकरदृष्ट्योक्तं, द्रव्यं सांख्यमतमनुसृत्य, कर्मेति भाट्टमताऽनुसारेण । गुणत्वपरिशेषार्थमन्तिमं निरस्यति कर्मत्वइति । क्रियात्वे गम्यादिवत्संवेदनस्य प्रकाशत्वं न संभवति । न च प्रमाणफलत्वात्प्रकाशत्वमित्यपि वाच्यम् । कर्मत्वे फलत्वस्याप्यनुपपत्तेरित्यर्थः । मध्यमं निरस्यति । द्रव्यत्वइति । परिमाणानामित्यत्र मध्यइति द्रष्टव्यम् ।

हरिचन्दनबिन्दोर्गात्रैकदेशस्थस्यापि सर्वाङ्गीणाह्लादहेतुत्ववदेकदेशसंसृष्टस्यापि ज्ञानस्य सकलभासकत्वं किं न स्यादित्यत्राह । न हीति । प्रकाशसंसर्गो हि प्रकाशमानत्वम् । न चाण्वात्मसंवेदनस्य सकलसंसर्गः, इतरथा खद्योतप्रकाशसंसर्गात् घटस्य सर्वात्मना भानं स्यात् । हरिचन्दनबिन्दोस्तु सावयवत्वेनाऽवयवप्रसर्पणद्वारा व्यापिकार्यहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ।

अनन्तपरिमाणं ज्ञानमिति पक्षं निरस्यति । महापरिणामत्वइति । मध्यमं दूषयति । मध्यमेति । कर्मत्वद्रव्यत्वयोरनुपप५३।१८ त्त्यावाद्यः शिष्यतइत्याह । गुणत्वइति । प्रकाशगुणस्य प्रदीपादेर्यथा सजातीयप्रकाशनिरपेक्षत्वं तद्वत्स्वप्रकाशसंविद्गुणस्याऽऽत्मनो ऽप्यन्यनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । संवेदनस्य जन्यत्वात्तदभावे

ऽप्रकाशः स्यादित्याशङ्क्याह । स चेति । प्रागभावशून्यत्वादपि न तस्य जन्मेत्याह । आत्मनीति ।

मध्यमपरिमाणत्वपक्षमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । तर्ह्यवयव- ५३।१२ पारतन्त्र्यं स्यादिति यत्तूक्तं न तदिष्टमित्याह । स्वाऽवयवेति । तर्ह्यात्मपारतन्त्र्यं न स्यादिति । तत्राह । आत्मेति । घटस्य भूतलान्यत्वात् तत्तन्त्रत्वं न तथा ऽत्रेत्याह । नेत्याहेति । अतिरेकवदनतिरेकेपि प्रमाणं पश्याम इति तत्राह । प्रदीपेनेति । प्रदीपेन प्रकाशितो घट इत्युक्ते तस्य यथा प्रकाशात्मकप्रदीपप्रकाश्यत्वं तद्वत् मया ऽवगतमित्यत्रापि अवगत्यात्मकस्य प्रकाश्यत्वप्रतिपत्तेरात्मनश्चित्प्रकाशत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति । अन्यथेति । काष्ठस्य ज्वालया प्रकाश्यमाने घटे काष्ठेन प्रकाशित इति यथोपचारस्तद्वदित्यर्थः ।

आत्मनः प्रकाशरूपत्वे प्रमाणस्योक्तत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । प्रमाणान्तरेति । मया गतो ग्राम इत्युक्ते स्वाऽन्यगमिक्रियाविषयत्वं यथा ग्रामस्य तद्वदवगतेः स्वाऽतिरिक्तत्वे ऽपि मया ऽवगत इति व्यपदेशो युज्यत इति प्रमाणान्तरं वक्तव्यमिति चोद्यार्थः । प्रमाणान्तरजिज्ञासायां तदेव वक्तव्यं किं जन्यत्वादिनिराकरणेनेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । संवेदनस्येति । अत्रैषा योजना । आत्मा, ऽनुभवान्नातिरिच्यते, संवित्कर्मत्वाऽनधिकरणत्वे सत्यपरोक्षत्वात्संविद्वदित्याह । आत्माऽनुभव इति । अनुभवत्वमात्मवृत्ति अनुभववृत्तित्वात् सत्तावदिति वा प्रयोगः । भिन्नत्वाज्जनिविनाशत्वाच्च नाऽनुभवस्याऽऽत्मरूपत्वमिति बाधकतर्कपराहतिमाशङ्क्याह । एकस्यापीति । एकत्वं स्थायित्वं वा ऽसिद्धमित्याशङ्क्याह । संवेदनस्येति । संवित् स्वान्तर्गणिकभेदशून्या, उपाधिमन्तरेणाऽविभाव्यमानभेद- ५४।२

त्वादाकाशवदित्यर्थः । जन्यत्वाभावे ऽपि तथैव प्रयोक्तव्यम् ।
५४।१ विपक्षे बाधकमाह । अनुभवाऽधीनेति ।

अनुभवत्वमीक्षेतत्युक्तं, तदिष्टमेवेत्याशङ्कयाह । सामान्येति । अनुभव एक एव ततश्चात्मेति योजना । अनुभवव्यक्तिभेदाऽभ्युपगमे ऽनुगतव्यवहारहेतुत्वेनाऽनुभवत्वमाश्रयणीयमिति गौरवं, व्यक्त्यैक्ये तु लाघवं, व्यक्तेरैक्यं भेदप्रतिभासस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनं तत्रापि समानमिति चेत् न। सामान्यविशेषभेदं परिकल्प्य सामान्यभेदप्रतिभासस्यौपाधिकतायाः कल्प्यत्वात्तव कल्पना ऽधिका, तस्मादेक एवाऽनुभव इत्यर्थः। संवित्स्वमतभेदवती, प्रकाशात्मकत्वात् । प्रदीपवदित्याशङ्कयाह । स्वगतेति । अनुभवविरुद्धो हेतुरित्यर्थः ।

नष्टाऽनष्टयोरभेदाऽनुपपत्तेर्भेद इत्युक्तमयुक्तं, नष्टाऽनष्टविभागस्यैवाऽसिद्धेरित्याशङ्कयाह । ननु नीलेति । पीतसंविदो ऽभावादिति कोर्थः ? किं विशेषणव्यावृत्त्या विशिष्टव्यावृत्तिः, उत विशेष्यव्यावृत्त्येति । आद्ये न संविदभावः सिध्यति । द्वितीये त्वसिद्धिः, संविदो ऽन्यदापि दर्शनादिति समाधानग्रन्थार्थः । विधान्तरेण हेतुं समर्थयते । नन्विति । साधनोपादानाऽनुपपत्त्या संविज्जन्यत्वम् । अन्यथा साधवैयर्थ्यापातादित्यर्थः ।

अस्तु संविज्जन्म, तथापि पूर्वविनाशः कथमिति । तत्राह । संविद्द्वयेति । संविदः साधनाऽधीनत्वं त्वन्यथापि घटतइत्याशयेनाह । नेतरेति । अन्यथासिद्धिं व्यनक्ति । सिद्धस्येति ।
५४।८ संविद उत्पत्तिकल्पनायां तस्याः जन्म विषयोपरक्ताकारस्य चेति गौरवम् । अस्मन्मते तूपरागमात्रस्य जन्यत्वमिति लाघवमित्यर्थः ।

संविदां विद्यमानो ऽपि भेदो दोषान्न प्रतिभातीति सौगताः कल्पयन्ति । ततश्च विशेषाऽप्रतिभानं न दोषायेति शङ्कते । सत्यपीति । उपाधिमन्तरेण भेद इति । स्वगतभेद इति यावत् । ५४।१८ भेदे सिद्धे सादृश्यकल्पना, तस्यां च सिद्धायां ततो भेदाऽधिगतौ भेदसिद्धिरिति इतरेतराश्रयप्रसङ्गान्नैवमित्याह । तान्निराकरोतीति । संविदि प्रकाशमानायां तद्गतस्य भेदस्यापि प्रकाशमानत्वात्तद्ग्रहणानुपपत्तिरित्युक्तं, तदनुपपन्नं,दूरात्तरौ प्रतीयमाने ऽपि तद्भेदाऽप्रतिभासवत् भेदाऽप्रथने ऽप्यनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । किं चेति ।

अप्रकाशनस्याऽनुभवसिद्धत्वान्न तत्र प्रमाणाऽपेक्षा, ततश्चाऽभिहितमित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्याऽग्रहणे न प्रमाणोपन्यासः किं तु तद्ग्रहणप्रतिबन्ध इत्याह । एकत्वेनेति । संविद्भेदप्रकाशप्रतिबन्धे प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । बुद्धिवेद्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारः, तदर्थं प्रकाशेति विशेषणम् । प्रकाश इति बुद्धिः प्रकाशबुद्धिः, तद्वेद्यत्वादित्यर्थः । उत्पन्नमात्रविनष्टप्रदीपादिव्यावृत्त्यर्थं स्थायीति विशेषणम् । स्थायिबुद्धिवेद्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारस्तदर्थं प्रकाशेति । स्वरूपाऽसिद्धिसाधनवैकल्ययोः परिहाराय बुद्धिग्रहणम् ।

के ते अनुभवयुक्ती यद्विरोध उद्भाव्यते? तत्राह । पूर्वाऽपरेति । पूर्वाऽपरकालयोरेकरूपतया ऽनुभव इति यावत् । भेदस्य स्वरूपत्वाद्वस्तुनि प्रतीयमाने भेदो ऽपि भासेत इत्याद्या युक्तिः । अनुभवाऽभिन्नत्वेनाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तं,तदत्रोपसंहरणीयं, कस्मात्प्रमेयभेदोपाधिना ऽनुभवपदेनाच्यत्वमुपसंह्रियते?इत्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । कथमिति । विषयाऽनुभव आग- ५४।२१ न्तुक आत्मा तु नित्य इति कथं तयोरेकत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण

नित्यत्वे ऽप्युपाध्युपरक्ततया जन्यत्वं ततो विषयाऽनुभवत्वं
५४।१२ च घटतइत्याह । तदाहेति ।

स्वप्रकाशत्वं विषयाऽनुभवत्वं चाङ्गीकृत्य तेन हेतुना ऽहंकारस्याऽनिदंरूपत्वमुच्यतइति प्रतिभाति, तन्नोपपद्यते । स्वप्रकाशत्वादेरहंकारात्मतया व्याप्त्यभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्विति ।

टीकायाम् अतःशब्दव्याख्यानं विषयाऽनुभवनिमित्त इति। अहंकारः आत्मैव इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । विषयाऽनुभवमिति। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं विषयानुभवत्वं चाङ्गीकृत्याऽहंकारस्य आत्मत्वमात्रं पूर्ववक्षिणा समर्थ्यते द्रष्टुरात्मत्वात् द्रष्टा चाऽहमिदं जानामीति विषयानुभवमपेक्ष्य प्रथतइत्यहंकारस्याऽऽत्मत्वमित्यर्थः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वे विषयानुभवनिमित्तत्वं व्याहतमित्याशङ्क्याह । द्रष्टृरूपेणेति । द्रष्टेत्युक्ते कस्य द्रष्टेति विषयानुभवसापेक्षत्वमनुभवाङ्गमित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । अन्यथेति । यद्यपि चिन्मात्रं स्वप्रकाशं तथापि विषयसंवित्कर्तृरूपप्रतिपत्तेरन्याऽधीनत्वमित्यभिप्रायः ।

अहंकारस्याऽऽत्मत्वे सुषुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यादित्युक्तं, त-
५५।१ त्कस्मादिति वीक्षायामाह । मैवमिति । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति'रित्यादिवाक्यात् सुषुप्तावात्मस्फुरणमवसितं तन्मात्रत्वादहंकारस्यापि स्फुरणं स्यान्न तदस्ति । तथा च प्रयोगः । अहंकारो नाऽऽत्मा, असति प्रतिबन्धे तस्मिन् भासमाने सत्यनवभासमानत्वात्, घटवदित्यर्थः । सत्यमित्यादेरयमर्थः । विषयाऽनुभवनिमित्तो ऽहंकार इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति । तर्हि तस्यैवाऽऽत्मत्वं प्राप्तमित्याह । किं त्विति । अहम आत्मत्वे आत्मप्रतिपत्तावितरस्यापि प्रतिपत्तिः स्यात्, न च तथा सम-

स्तीत्याह । तथा सतीति । अन्यथासिद्धो हेतुरिति चोदयति । नन्विति । अनुभवनिमित्तत्वे हेतुमाह । द्रष्टृरूपेति । अहमुल्लेखस्य ५५।२ विषयाऽनुभवव्याप्यत्वात्तदभाव इत्यर्थः ।

स्वप्रकाशत्वेन साधितं यच्चैतन्यं तदेवाऽहंशब्दार्थः, आहो अन्यदिति विकल्प्याद्ये विषयाऽनुभवनिमित्ता सिद्धिरित्याह । विषयेति । विषयाऽवभासो ऽनुभवनिमित्तः स्यात् जडत्वात् । तथा ऽनुभवस्य विषयाकारत्वाच्च तदनुभवनिमित्तत्वं विषयावभासस्योचितमित्यर्थः । ततो वैलक्षण्यमाह । न तदिति । विषयाऽनुभवस्याऽऽत्माऽनाकारत्वान्न तत्साधकत्वम्, आत्मनः संविद्रूपत्वाच्च न तदधीनसिद्धित्वमित्यर्थः । टीकायां नीलभोग इति । नीलसिद्धिरित्यर्थः । अहमुल्लेखार्ह इति । अहमुल्लेखनिमित्त इति यावत् । तत्र हेतुमाह । अहमिति । नीलज्ञानस्येदन्तया नीलभासकत्वात्कथमनिदमस्तदधीनसिद्धित्वमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । ननु सुप्त इति । दर्शनक्रियाकर्तृरूपस्याहंप्रतीतिविषयत्वं दर्शनक्रियायाश्च सुषुप्तावभावात्तत्कर्तुरभावः, तस्मात्तत्र कथमहमुल्लेखप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

विशिष्टाऽप्रतिपत्तावप्यात्ममात्रप्रतिपत्तिः स्यादित्याह । नेत्याहेति । विशेषितस्यैवाहंशब्दार्थत्वात्तदभावे कथमहमुल्लेख? इत्याशङ्क्याह । दृष्टृत्वमिति । अहंकारो नाऽऽत्मा, सप्रतियोगिकत्वाद्विनश्वरत्वाच्च, घटवत् । अतो निष्प्रतियोगिकस्याहंशब्दार्थत्वम् । ततश्च तस्यात्मत्वे सुषुप्तावप्यहमुल्लेखप्रसङ्गः, न च दृश्यते, तस्मादहंकारस्याऽनात्मत्वमित्यर्थः । अन्यथासिद्धिं निराकृत्याऽसिद्धिं शङ्कते । नन्विति । पराग्व्यावृत्तं यद्भोक्तृत्वं तदेव द्रष्टृरूपमित्यन्वयः । पराग्व्यावृत्तमिति । विषयसंबन्धवर्जितमित्यर्थः । निर्विकल्पकं यच्चैतन्यं तदहंकारशब्दार्थः । स च ५५।८

सुषुप्तौ भासतएवेति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तत्सुषुप्ताविति पाठे त्वयमर्थः । सप्रतियोगित्वेनाऽनात्मत्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति शङ्कते । ननु पराग्व्यावृत्तमिति । अनात्मभ्यो व्यावृत्ततया ऽहमित्यनुभूयमानस्य कथमनात्मत्वमित्यर्थः । तर्हि सुषुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यादित्युक्तं, तत्राह । कथमिति । विषयाऽनुभवाऽभावान्न तत्राहंकाराऽनुभवप्रसङ्ग इत्यर्थः । पूर्वव्याख्यायां तदभाव इति टीकाया एषो ऽर्थः । ५५।८

चिन्मात्रं सुषुप्तौ भाति चेत् अहमुल्लेखोपि स्यादित्याशङ्क्याह । तदभावे इति । विषयाऽनुभवाऽभावे सुषुप्तौ नाहमुल्लेखप्रसक्तिः, तन्निमित्तत्वादहंशब्दोल्लेखस्य, यथा प्रादेशमात्रपरिमितं प्रतियोगिनिरपेक्षतया प्रतीयमानं ह्रस्वशब्दोल्लेखितया प्रतिपत्तौ प्रतियोगिनमपेक्षते तद्वदित्यर्थः । गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह । नाहंकारस्येति । गूढाभिसन्धिमजानानः शङ्कते । नन्विति । स्वरूपमिति । निष्प्रतियोगिकमिति यावत् । प्रादेशमात्रपरिमितवस्तुनः स्वरूपेणाऽनपेक्षितत्वे ऽपि ह्रस्वशब्दोल्लिखितप्रतिपत्तावन्याऽपेक्षावदित्यर्थः । निष्प्रतियोगिकात्ममात्रस्याऽहंशब्दार्थत्वे प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं दृष्टं, दृष्टान्ते तु प्रमेयभेदस्य विद्यमानत्वात्सापेक्षत्वमिति वैषम्यमित्याशयेनाह । नेत्याहेति ।

अहंकारस्य सापेक्षत्वादात्मनश्चाऽनपेक्षत्वात्कथमभेद ! इत्याह । ततश्चेति । सप्रयोगिकस्याऽनात्मत्वं चेत्तर्हि त्वन्मतेऽप्यात्मनः पराग्व्यावृत्तत्वादनात्मत्वापात इत्याशङ्क्याऽऽत्मनः पूर्णत्वाद्व्यावृत्तत्वाऽसिद्धिरित्याह । आत्मन इति । अहमित्युक्ते व्यावृत्तता प्रथतइत्याशङ्क्य प्रथममन्यथयति । अहमिति । उत्थितस्याऽहमिति यद् ज्ञानं तत्स्मरणं, ततश्च स्मर्यतेति नाऽनिष्टमित्यत आह । यथेति । यथा पूर्वस्मिन् दिने ऽहमित्यभिमन्यमान ५५।१०

आसं तथा सुषुप्तावप्यहमित्यभिमान्यमान आसमित्युत्थितस्य स्मृतिः स्यादित्यर्थः। अनुभूते स्मृतिनियमाऽभावात्कथं स्मरणोपादानमित्याशङ्क्याह। अनुभूतइति। आत्मनः स्मर्यमाणत्वा- ५५।१६ त्तद्रूपाऽभिन्नो ऽहंकारो ऽपि स्मर्यतेत्यर्थः। एतदभिप्रेत्योक्तं ह्यस्तनइवेति।

अहंकारस्याऽविनाशित्वेन स्मरणाऽभावाऽभिधानमयुक्तं, स्थितेपि स्मरणदर्शनादित्याशङ्क्याह। अहंकारेति। अविनाशिन इत्यत्राहंकारस्याऽविनाशित्वेन स्मरणाऽभावं न ब्रूमः किं तु तद्बोधिचैतन्यस्य नित्यतयेत्यर्थः। ह्यस्तनाऽहंकारस्याऽनुभवाश्रयत्वेनोपलम्भात्तस्य चानुभवस्य विनाशित्वेन स्मरणोपपत्तेर्न स्मर्यतेत्ययं परिहाराभास इत्याशङ्क्याह। परिहार इति। अनुभवाश्रयत्वस्य प्राक् निरस्तत्वात्परिहारो भवत्येवेत्यर्थः। अहंकारबोधिचैतन्यस्या ऽनित्यत्वे ऽपि यथा त्वन्मते तत्स्मरणं तद्वन्ममापीति शङ्कते। नन्विति। चिन्मात्रस्याऽनित्यत्वे ऽपि विशिष्टाऽऽकारस्याऽनित्यत्वात्स्मरणं युक्तमित्याह। उच्यतइति। अहंकाराऽऽकारा का चिदन्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते, तस्यां वृत्तावभिव्यक्तं चैतन्यं वृत्तिविशिष्टाऽन्तःकरणसाधकं, तस्याश्च वृत्तेर्नाशे तत्संस्कारादन्तःकरणाऽऽकारं स्मरणमुपजायते। ततः कथं स्मृत्यसंभवः। न च तथा त्वया ऽऽश्रीयते इति वैषम्यमित्यर्थः। स्मृत्यनुभवेति। अन्तःकरणाऽऽकारस्मृतावभिव्यक्तानुभवस्याऽवच्छेदकं विशेषकमिति यावत्।

उत्थितस्य स्वापकालीनसुखाऽनुभवपरामर्शमात्रेण कथं सुषुप्तावहमुल्लेखकल्पना? वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह। नन्वि- ५६।११ ति। सुषुप्ते ऽप्यहमनुभवो ऽस्तीति सम्बन्धः। तत्र कल्पकमाह। सुषुप्तावनुभूतसुखस्येति। अनुभूतं सुखं येन पुंसा असावनुभू-

तसुखस्तस्येति विग्रहः । तस्याऽनुभवपदेन संबन्धः । अनुभूत-
सुखस्य पुरुषस्येत्यर्थः । तत्र सुखाऽनुभवाऽभावेप्यनुभवितुः कथ-
५५।२२ मनुभवः स्तत्राह । आश्रयेति । आश्रयविषयकोट्योराश्रयकोटिप-
क्षपातित्वेनाऽऽत्मनः स्फुरणादित्यर्थः । अहमनुभवः सुषुप्ते ऽस्त्वे-
वेत्यन्वयः । सुषुप्तौ सुखाऽनुभवमाक्षिपति । नन्विति । सुषुप्तौ
विषयाऽनुभवाऽभावान्न तन्निमित्तः सुखाऽनुभव इत्यर्थः । वि-
षयाऽनुभवाऽभावे ऽपि परामर्शाऽनुपपत्त्या सुखाऽनुभवः कल्प्य-
ते, तथा च तदाश्रयतया ऽहमुल्लेख इत्याह । नेत्याहेति ।
सुखाऽवमर्शस्य दुःखाऽभावविषयत्वमाक्षिपति । ननु सुखेति ।
इतो ऽपि नोपचार इत्याह । शाब्द इति । लक्षणायाः शब्द-
धर्मत्वादितरत्र न तत्कल्पनमित्यर्थः । अशाब्दत्वाऽभिप्रायेणा-
ऽवमर्शे प्रत्यक्षत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।

स्वप्ने तावदित्यत्र मुख्यार्थपरित्यागहेत्वनभिधानादसंगति-
रित्याशङ्क्याह । मुख्येति । न तावत्सुषुप्तावागन्तुकसुखसंभवः,
तत्कारणाभावात् । नापि नित्यं सुखं, तत्र प्रमाणाऽभावादित्य-
र्थः । दुःखाभावस्यापि नालम्बनत्वमश्मादौ प्रसक्तेरित्याशङ्क्य
सुखात्तावद्वैषम्यमाह । दुःखाऽभावस्येति । प्रतियोगिसमानाधि-
करणदुःखाऽभावस्य सुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारान्नातिप्र-
सक्तिरित्यभिसंधायोक्तं स्वप्ने तावदिति । विमतो दुःखसंबन्धी
मुक्तिविलक्षणाऽवस्थासंबन्धित्वात्संमतवदित्याशङ्क्याह । तदभाव
इति । सविकल्पकस्य शब्दोल्लिखितत्वात्तत्र लक्षणा युक्तेत्य-
५६।६ र्थः । मुख्याऽभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । दुःख-
व्यावृत्ततया सुखस्याऽनुभूयमानत्वाद्विशेषतः स्मर्येतेत्येतदिष्ट-
मित्यत्राह । विशेषत इति । चन्दनगानादिर्विषयविशेषशब्दार्थः ।

असमर्यमाणत्वान्न सुप्तौ सुखाऽनुभव इत्यभिधाय व्यपदेशो

ऽपि सुखं सुप्त इति कस्मादुदाहृतमिष्टविघातापत्तेरित्याशङ्क्या-
ह । दुःखाभाव एवेति । सुखं सुप्त इत्येतद्विवृणोति । न किं
चिदिति । सुप्तौ सुखाऽनुभवस्य कल्पकसद्भावात्स आश्रयणीय
इति शङ्कते । ननु सुखेति । प्रतितर्कात् पराहतिमाह । तदसदि- ५६।८
ति । टीकायामपेक्षितं पूरयति । तस्मादिति । भोक्तृतयेति ।
सुखाऽनुभवाश्रयतयेति यावत् । सुषुप्तावहमुल्लेखसाधकं च नेत्याह ।
अनुस्मर्यतइति । नञ्पदमत्राप्यनुषज्यते ऽस्मर्यमाणत्वान्न सुषुप्तौ
तदनुभव इत्यर्थः । उक्तौ चोद्यपरिहारौ स्मारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

सौषुप्तसुखाऽवमर्शो दुःखाभावनिमित्त इत्युक्तं टीकाकृता,
तदाक्षिपति । नन्विति । किं तत्प्रत्ययः स्मृतिः, उत प्रमाणम् ?
नाद्य इत्याह । दुःखेति । प्रतियोगिस्मरणं धर्मिग्रहणं चाऽभाव-
प्रतिपत्तौ कारणं, सुषुप्तौ च तदभावान्नाऽभावाऽनुभवो युक्त
इत्यर्थः । सुखशब्दस्य भावरूपे सुखे प्रसिद्धत्वात्तत्परित्यागे-
नाऽभावविषयत्वकल्पना ऽयुक्तेः । न द्वितीयो ऽपीत्याह । संभ-
वति चेति । विषयविशेषाऽभावात्कथं तत्र सुखाऽसुखसंभव?स्त-
त्राह । स्वरूपेति ।

स्वरूपसुखाऽनुभवमाक्षिपति । ननु तदापीति । स्वप्रका-
शात्मस्वरूपत्वात्कथं तदप्रथन?मित्याशङ्क्याह । अविद्यावृत्तेति ।
किं पूर्णसुखस्याऽप्रकाशं ब्रवीषि, उत सुखमात्रस्य? तत्राद्यमङ्गी-
कृत्य द्वितीयं दूषयति । नाऽनावृतेति । अज्ञानसाधकतया साक्षि-
णः प्रकाशमानत्वात्तत्स्वरूपसुखानुभवो युक्त इत्यर्थः । साक्षि-
स्फुरणे ऽपि जागरिते यथा न स्वरूपाऽऽनन्दाऽनुभवः तथा सुषुप्ता-
वपीति चोदयति । जागरणे इति । जागरितस्वरूपसुखस्या- ५५।१७
ऽनुभव एव नेत्युच्यते, उत स्पष्ट?मिति विकल्प्याद्यं निरस्यति ।

भासतइति । प्रेमास्पदत्वं लक्षणं गमकं यस्य तत्तथोक्तम् । द्वि-
५६।१८ तीयं मत्याह । तीव्रेति । स्वरूपसुखत्वाऽविशेषादाच्छादकाऽवि-
शेषाच्च सुप्तौ न स्पष्टाऽनुभव इत्याशङ्क्याह । सुषुप्ताविति ।
परामर्शमङ्गीकृत्य दुःखाभावे परामर्शमाक्षिपति। ननूत्थितस्येति ।
निर्दुःखमस्वाप्समित्यभावपरामर्शो दृश्यते, स नोपपद्यते, प्रति-
योगिस्मृत्यभावे सुप्तौ दुःखाऽभावाऽनुभवाऽसंभवात् इत्यर्थः ।

अस्मन्मते दुःखाऽभावज्ञानस्य स्मरणत्वमेव नेत्याह । उ-
च्यतइति । कथं तर्हि परामर्श? इत्याशङ्क्याह । अनुभूत इति ।
अर्थापत्तिमभिनयति । अनुभूतमिति । उत्थितस्य ज्ञानाऽभाव-
स्मृतिवत् दुःखाऽभावस्मरणमपि किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टा-
न्ताऽसंप्रतिपत्तिमाह । एवमिति । संग्रहवाक्यं विवृणोति ।
ज्ञानविरोधिन इति । प्रमीयतइत्यत्र ज्ञानाऽभाव इत्यध्याहारः ।
ज्ञानाऽभावस्य स्मर्यमाणत्वमेव किं न स्यादित्यत्राह । नानुस्मर्यत-
इति । धर्म्यादिज्ञानाभावान्न ज्ञानाऽभावाऽनुभवः सुषुप्ताविति
न तत्स्मरणमित्यर्थः ।

अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वमाक्षिपति । ननु जागरणइति ।
किमज्ञानमात्रस्य ज्ञानस्य च विरोधाभावः, उत विशिष्टस्य? तत्रा-
ऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। नाऽवस्थेति। सुषुप्त्यवस्थाविशेषः।
५७।१ ततः किमित्याह । तस्य चेति । अज्ञानस्य पटज्ञानाऽऽकारपरि-
णत्यवस्थायां तदन्याशेषविशेषविज्ञानाऽभावदर्शनाद्विशिष्टज्ञाना-
ऽज्ञानयोर्विरोधः सिद्धः । न च पटज्ञानसमये ज्ञानान्तराऽभावो
विरोध्यज्ञानप्रयुक्तो न भवति किं त्वन्तःकरणस्य ज्ञानद्वयप-
रिणामसामर्थ्याऽभावादिति वाच्यम् । तस्याऽसंप्रतिपत्तेरित्यर्थः ।

सुप्तौ विरोध्यज्ञानाऽनुभवं परिकल्प्य तदनुपपत्त्या ज्ञाना-
ऽभावकल्पनातो वरमस्मर्यमाणत्वलिङ्गेन ज्ञानाऽभावाऽनुमानमिति

चोदयति। नन्विति। करणाऽधिकरणयोरित्यनेनाधिकरणे ऽपि ल्युट्प्रत्ययाऽभिधानाद् ज्ञानशब्दस्याऽऽत्मवृत्तिता। तथा चा- ५७।१
ऽऽत्मनां सुषुप्तौ विषयाऽनुभवे तत्स्मरणं स्यात्, न च तदुप- लभ्यते, तस्मात् तत्र ज्ञानाऽभावाऽनुमानम्। विमतं सुषुप्तौ ना- ऽनुभूतमस्मर्यमाणत्वात्, लोकान्तरवर्तिपदार्थवदित्यर्थः। व्य- भिचारित्वान्न हेतुः साधुरित्याह। नाऽतिवृत्तेति। अतिवृत्तं ज्ञानं येषां ते अतिवृत्तज्ञाना इति विग्रहः। अपि सतामिति। सतां विद्यमानानामनुभूतानामप्यस्मर्यमाणत्वदर्शनादित्यर्थः। प्रातः किमत्र त्वया चत्वरदेशे गजो ऽन्वभावीति केन चित्पृष्टः सन् ब्रवीति करिवरमत्र नान्वभूवं संप्रति तत्स्मृत्यनुदयादित्यस्मरणेन ज्ञानाभावाऽनुमानमपि क्व चिद्दृष्टमित्याह। प्रातरिति। गजविरो- धिपदार्थस्य केवलभूतलस्य स्मर्यमाणस्यानुपपत्त्या गजाऽभावः प्र- मीयतइत्यर्थः। गजाऽभावस्याऽनुमेयत्वं किं न स्यादित्यत आह। न गजेति। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति।

सुषुप्तावज्ञानाद्यनुभवकल्पकाऽभावान्न तद्बलादभावसिद्धि- रिति चोदयति। नन्विति। स्मरणमेवाऽनुभवकल्पकमित्यत्राह। अज्ञानेति। अज्ञानसुखाऽनुभवयोः साक्षिबोधकचैतन्यस्य च ५७।८
संस्काराऽभाव इति संबन्धः। तत्र हेतुरविनाशिन इति। चश- ब्दात्साक्ष्यनुभववदज्ञानसुखाऽनुभवयोरप्यविनाशित्वं सूचयति। अनुभवनाशजसंस्कारस्य स्मृतिमूलत्वादज्ञानादिसाधकसाक्षिण- श्चाऽविनाशात्कथं स्मरणमित्यर्थः। अविनाशिनामिति पाठे तस्य त्रयाणामित्यनेन संबन्धः। अज्ञानादेर्बोधकस्याऽनाशेपि अज्ञाना- देर्नाशे तत्सहिताऽनुभवस्यापि नाशाद् तत्संस्कारो युज्येतापि, न च तथेत्याभिप्रायोक्तम् अविनाशिनामिति।

चैतन्यस्य स्वरूपेण नित्यत्वेपि वैशिष्ट्यस्याऽनित्यत्वात्स्म-

रणं युक्तमित्याह । उच्यतइति । अज्ञानादेर्नित्यत्वाद्वैशिष्ट्यम-
५७।८ पि तथेत्याशङ्क्याह । अज्ञानेति । अज्ञानं स्वसुखसाक्ष्याकारेण परिणमते, तत्र च परिणताऽज्ञाने चैतन्याऽऽभास उपजायते, तस्माच्चाऽज्ञानादिविशेषाऽनुभव इत्यर्थः । चैतन्याऽऽभासस्यैक्यात्कथम् आकारविकल्पजानि?त्तत्राह । अज्ञानेति । परिणामोऽवस्थाशब्दार्थः । आत्मा ज्ञानाद्यनुभविता स्मर्ता चान्तःकरणविशिष्ट इति स्मरणाऽनुभवयोर्वैयधिकरण्यमित्यत आह । अज्ञानविशिष्टेति । संस्कारजनकं यदाश्रयं तदाश्रयः संस्कार इति नियमः । ततश्च संस्कारजनकस्याऽज्ञानविशिष्टाश्रयत्वात्संस्कारस्यापि तदाश्रयत्वमिति तस्यैव स्मर्तृत्वमपीत्यर्थः ।

अहमित्यन्तःकरणाश्रयत्वमुपलभ्यते इत्यत्राह । नाऽन्तःकरणेति । स्मरणसंस्कारयोरेकाश्रयत्वनियमादन्तःकरणस्य सद्भावे ऽपि न स्मृत्याश्रयतया स्थितिः, तस्मादज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमुचितमित्यर्थः । असंगतिसमर्थनमुपसंहरति । सर्वथेति । अज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमन्तःकरणविशिष्टाश्रयत्वं वा सर्वथाशब्दार्थः । अभ्युपगमवादत्वान्नाऽसंगतिरिति समाधत्ते । सत्यमिति । किमत्र विनिगमनकारणमित्याशङ्क्य श्रुतियुक्त्योरेव नियामकत्वमित्याह । न स्वमतमिति । टीकायामात्मप्रत्ययस्य नीलादिप्रत्ययादन्यत्वं निराकुर्वता नीलादिप्रत्यय एवाऽऽत्मप्रत्यय इत्युक्तं स्यात्, न च तद्युज्यते, अन्याकारप्रत्ययस्याऽन्यसाधकत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । स्वयमिति । नीलादिप्रत्ययादन्य एव मनोजनित आत्मविषयः प्रत्ययस्तत्साधकं यन्नैयायिकादिमतं तन्न संभवति कर्मकर्तृविरोधात्, संविदाश्रयतया ऽऽत्मसिद्धिरिति यद्गुरुणोच्यते दतप्यसंगतम्, अन्याकारज्ञानस्याऽन्यसाधकत्वाऽसंभवात्परिशेषात् स्वप्रकाशत्वमिति टीकार्थः ।

५७।१४

स्वप्रकाशत्वमेव तत्रोपसंहृतं, ततः कथमुक्तमहंकारभेद-स्याप्युपसंहृतिरिति?, तत्राह । अहंकारेति । अहंकारस्य विष- ५७।१५ याऽनुभवाऽधीनसिद्धित्वादात्मनश्च तद्वैपरीत्याद् भेद इत्यर्थः । भाष्यकृन्मते ऽस्याऽऽगममूलत्वं कस्मादुपसंह्रियते? तस्याऽप्रक्रान्त-त्वादित्याशङ्क्य व्यतिरेकस्य न्यायत उपादानात् न्यायस्य च स्वातन्त्र्येण साधकत्वाऽसंभवात्तदनुग्राह्याऽऽगमप्रदर्शनं युक्तमि-त्याह । यस्मादिति । व्यतिरेकसाधकाऽऽगमजिज्ञासया पृच्छति। कश्चेति । 'अथातो ऽहंकारादेश' इत्यत्र पराऽपरात्मनोरन्यतरस्य सार्वात्म्यं निर्दिष्टं न त्वन्यस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थं वाक्योपक्रमं पठ-ति । स एवेति । स एव परमात्मैव भूमा अधस्तात् उपरि मध्ये च स सर्वान्तरत्वेन स्थित इत्यर्थः ।

तत्किं पराक्त्वेन प्रतिपत्तव्यम्, उत प्रत्यक्त्वेने?ति वीक्षायां प्राकृतमतिमनुसरन्ती श्रुतिरहंकारात्मतामाह । अथेति । ब्रह्मप्र-तिपादनाऽऽनन्तर्यमथशब्दार्थः । ब्रह्मणः सार्वात्म्यमतःशब्दार्थः । अहंकारस्य सप्रतियोगिकत्वादात्मत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कायां मु-ख्यात्मानं दर्शयितुमाह । अथेति । अमुख्यकथनानन्तरं मुख्या-त्मजिज्ञासायां कथ्यतइत्यभिधानादात्मनो ऽहंकारादन्यत्वम् । अन्यथा पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यादित्यर्थः । पृथङ्निर्देशो ऽन्यथापि घटते इति शङ्कते । नन्विति । यथा सार्वात्म्यलक्षणैकलक्षणाक्रा-न्तत्वेन जीवपरयोरभेदं प्रतिपादयितुं सार्वात्म्यं व्यपदिश्यते तथा ऽहंकारात्मनोरित्यर्थः । वैषम्येणोत्तरमीरयति । तन्नेति । विरुद्धधर्माक्रान्ततया जीवपरयोर्भेदप्रतिपत्तेः सार्वात्म्यव्यपदेशो ऽभेदं द्रढयितुमिति युज्यते, भिन्नयोः सार्वात्म्याऽयोगादित्यर्थः । ततो वैलक्षण्यमाह । अहंकारस्येति । पूर्वमेवेत्यत्र पृथगुपदेशादि- ५७।२१ त्यनुषङ्गः । अहंकारात्मनोरभेदस्य शास्त्रे संस्कारराहितानामपि

सिद्धत्वान्नाऽभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वं पृथगुपदेशस्य, किं तु भेदप्रतिपत्त्यर्थत्वमित्यर्थः ।

अहंकारस्याऽऽत्मव्यतिरिक्तत्वे द्वयोः सार्वात्म्यस्य कथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य किं मुख्यस्याऽनुपपत्ति,रुताऽमुख्यस्य? तत्राऽऽद्यमङ्गीकृतं, द्वितीये तु नाऽनुपपत्तिरित्याह । ब्राह्मण इति । (५७।२४)
यथा मुख्याऽरुन्धतीदर्शनशेषत्वेन स्थूलतारामरुन्धतीत्वेनोपदिश्य तस्या अरुन्धतीत्वं व्यावर्त्य मुख्यप्रदर्शनं, तथा ऽमुख्यत्मानं प्रथममभिधाय पुनस्तन्निरसनेन मुख्यप्रदर्शनायाऽहंकारसार्वात्म्यकथनं युक्तमित्यर्थः । श्रुतिपर्यालोचनया ऽहंकारस्याऽनात्मत्वमभिधाय तन्मूलस्मृतिपर्यालोचनया ऽप्याह । महाभूतानीति । 'महाभूतान्यहंकार' इत्युपक्रम्य 'एतत्क्षेत्रं समासेने'त्यन्ते ऽहंकारस्य क्षेत्रकोटावन्तर्भावमभिधाय 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहु'रित्यत्राहंकारसाक्षिण आत्मत्वकथनाद् व्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः ।

श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवपर्यालोचनया ऽहंकारस्याऽनात्मत्वं व्यपदिश्य तदुच्यतइत्यादिना ग्रन्थेनाऽविद्यादिकं प्रदर्श्यते, तस्यात्राऽनुपयोगमाशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । तर्हीत्यादिना । अहंकार आत्माऽन्यश्चेत् स कीदृश इति विवेचनीयम् । किं सादि,रुत अनादिरिति । अनादित्वे ऽविद्यातत्संबन्धातिरिक्तत्वे सत्यनादित्वादनुच्छेद्यत्वम् । सादित्वे ऽपि किं निरुपादानः, उत सोपादानः? आद्ये भावकार्याऽजनिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं विमृशति । किमुपादान इति । किमुपादानमस्येति । किं सदुपादन, उत असदुपादानः, आहो अनिर्वचनीयोपादान? इति विमर्शार्थः । सदुपादानत्वे कार्यस्यापि सत्यतापातात् । द्वितीये निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य कार्यकरत्वाऽयोगात् । तृतीये ऽपि किं निमित्तमस्ति,उत न? अन्त्ये कार्यं न स्यादित्यभिसंधायाद्यं विमृशति किं- (५८।१)

निमित्त इति । किं जीवो ऽधिष्ठाता, उत ईश्वरः? । नाद्यः, परिच्छिन्नज्ञानत्वेनाऽहंकारप्रेरकत्वाऽसंभवात् । न द्वितीयः । निर्द्धर्मकत्वेन प्रेरकत्वाऽनुपपत्तेः ।

तदुपपत्तावप्यहंकारस्वरूपं विवेचनीयमित्याह । किंस्वरूप इति । किं विषयित्वमेव स्वरूपम्, उताऽन्यत्? आद्ये ऽपसिद्धान्त इत्यभिसंधाय द्वितीये तत्र मानं वाच्यमित्याह । किंप्रमाणक इति । किं तत्र प्रत्यक्षादि प्रमाणम्, उत साक्षी? नाद्यः । अनुपलम्भात् । न द्वितीयः । कौटस्थ्यविरोधादित्यर्थः । तस्य कार्यविशेषोपि वक्तव्य इत्याह । किंकार्य इति । ५८।२

किं कर्तृत्वभोक्तृत्वे कार्य,मुतान्यत्? नाद्यः । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वात्, न द्वितीयस्तददर्शनात् । कूटस्थे कर्तृत्वादेरसंभवात् । सो ऽहंकारधर्मश्चेत्तथापि सुषुप्तावेवंविधाहंकाराऽभावः कस्मा?दित्याह । किमितीति । कार्यस्योपादानमस्ति, तच्चाऽनिर्वाच्याऽज्ञानमित्यभिप्रायेणाह । येयमिति । येयमित्यादेरयमर्थः । नामादेः सत्त्वेनाऽसत्त्वेन चाऽनिरूपणादविद्यात्मकत्वमित्याह । नामेति । प्रलयादावविद्या विद्यते, न च नामादीति भेदमाशङ्क्याह । अव्याकृतमिति । प्रलयादावनभिव्यक्ततया स्थितमित्यर्थः । मुक्तावपि तथा स्थितिं निरस्यति । अविद्येति । विद्यानिवर्त्येत्यर्थः । अद्वितीयवस्तुनि नामरूपप्रदर्शकत्वमाह । मायेति । परमाण्वादय उपादानमिति केचित्तत्राह । प्रकृतिरिति । पूर्णाऽऽनन्दाच्छादकत्वेन व्यवस्थितेत्याह । ग्रहणमिति । इन्द्रियाद्यगोचरत्वमाह । अव्यक्तमिति । एकाश्रयविषयत्वमाह । तम इति । स्वातिरिक्तनिमित्ताऽनपेक्षत्वमाह । कारणमिति । सुप्ते प्रलयादौ कार्यप्रपञ्चलयाऽऽधारत्वेनाऽवस्थितेत्याह । लय इति । महाप्रलयेऽपि मुक्ताविव विक्षेपहेतुत्वेन स्थितेत्याह । महासुप्तिरिति ।

स्वातन्त्र्यं निरस्यति। शक्तिरिति। निद्राया जीवभेदलक्षणाविक्षेपहेतुत्वेन तत्साम्यमाह। निद्रेति। ज्ञानाऽतिरिक्ताऽनिवर्त्यत्वमाह। अक्षरमिति।

आकाशस्य नित्यत्वं व्यावर्तयति। आकाशमिति। जीवेभ्यो ब्रह्मान्यदित्यपरे, तान् प्रत्याह। चैतन्यस्येति। अविद्याया एकरूपत्वान्न विचित्रकार्योत्पादकत्वमिति शङ्कां निराकर्तुमविद्याकर्मेत्युक्तं, तन्नोपपद्यते, अविद्याया अविद्याऽभिन्नत्वसंभवादित्यत्राह। अविद्याकर्मेति। भ्रान्तिश्च कर्म च पूर्वाऽनुभवश्चेति तथोक्ताः, तेषां संस्कारा एव चित्रं, तस्य भित्तिरिति विग्रहः। तत्र च भ्रान्तिसम्यगनुभवभेदमनुसृत्य पृथङ्निर्देश इत्यपि द्रष्टव्यम्।

५८।५

अविद्याया जीवत्वाऽऽपादकत्वे तस्याः सुषुप्तावपि भावात् जीवत्वं स्यात्ततश्च 'स्वमपीतो भवती'त्यादिना ब्रह्मसंपत्तिनिर्देशो ऽनुचित इत्याशङ्क्य स तु विक्षेपाऽभावाभिप्रायो, जीवत्वं तु तदा ऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणोक्तं सुषुप्तइति। ईश्वरस्य वस्तुतो निर्द्धर्मकत्वेपि काल्पनिकधर्मसंभवान्निमित्तत्वं युक्तमित्यभिप्रायेणाह। तस्या इति। किंस्वरूप इत्यस्योत्तरमाह। विज्ञानेति। किंकार्य इत्यस्योत्तरमाह। कर्तृत्वेति। प्रमाणप्रश्नोत्तरमाह। कूटस्थेति। यद्यपि चैतन्यमविकारं तथापि तस्मिन्नैक्याध्यासलक्षणसंवलनेन परिनिष्पन्नप्रकाश इत्यर्थः। आगन्तुकज्ञानसंवेद्यत्वनिराचिकीर्षयोक्तं स्वयंप्रकाशमान इति। स्वसत्तायामव्यभिचरितप्रकाश इत्यर्थः। नित्याऽनुमेयत्वं व्यावर्तयति। अपरोक्षेति।

५८।७

कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वं निराकुर्वन्नहंकारस्य कार्यान्तरं दर्शयति। यत्संभेदादिति। भोक्तृत्वस्य वास्तवत्वं निरस्यति।

कूटस्थेति। इदमङ्गीकृत्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वं सांख्या मन्यन्ते, तन्न्यावर्तयति। अनिदमिति। सुप्तौ सकलपरिणामाऽभावे हेतुमाह। अज्ञानेति। सुषुप्तावहंकारलयाऽभिधानमयुक्तमिति ५८।७ शङ्कते, नन्विति। तत्र हेतुमाह। क्रियात्मनीति। शक्तिमदहंकारलये श्वासादिदर्शनं न स्यात्, अस्ति च तत्, तस्मान्नाऽहंकारलय इत्यर्थः। प्राणाऽहंकारयोर्भेदादन्यतरस्य लये ऽप्यन्यतरदर्शनं घटते इत्याह। उच्यतइति। अभिमन्तृत्वेन प्राणनादिधर्मित्वेन च तयोर्भेद इत्यर्थः।

अहंकारस्य क्रियाशक्तिमत्त्वात्कथं क्रियात्मकप्राणस्य तन्नाशे स्थितिरिति शङ्कते। किं त्विति। क्रियाशक्तिमान् प्राणो ऽन्यस्तत्प्रवर्तनशक्तिमानहंकारो ऽप्यपर इति न विरोध इत्याह। प्राणस्येति। हेतोरिति। अस्याऽहंकारस्येत्यनेनाऽनुषङ्गः। प्राणव्यापारस्याऽहंकाराधारत्वं चेत् तर्हि तदभावे ऽभावः स्यादित्याशङ्क्याह। प्राणलक्षणेति। प्राणलक्षणक्रियांशस्य हेतुर्या शक्तिः तदंशमित्यर्थः। सुषुप्तौ प्राणस्थितिमाश्रित्य निरोधमभिदधौ, संप्रति तदेव नेत्याह स्वप्नादिवदिति। 'अथ रथान्रथयोगान् पथः सृजत' इत्यत्रोच्यमाना स्वाप्नी सृष्टिर्दृष्टिरेव यथा तथा जागरणे ऽपि दृष्टिरेव सृष्टित्वात्। सुषुप्तस्य च तद्दर्शनाऽभावात्सर्वलय इत्यर्थः। न च तत्र प्रमाणाऽभाव इत्याह। दर्शित इति। श्रुताविति शेषः। 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन ५८।१५ पश्यत्यथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती'ति सुषुप्तौ सर्वस्य लयं दर्शयति। एवमेव 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा' इत्यत्र प्रबोधाऽवस्थायां सृष्टिं च दर्शयति। न चैवं प्रत्यभिज्ञाविरोधः, कारणात्मना स्थितस्याऽभिव्यक्तिमात्राश्रयणादित्यर्थः। प्राणस्थित्यभावे कथं श्वासादिद-

र्शनामित्याशङ्क्याह । सुषुप्तेति ।

५८।१७ आत्माधिष्ठिताऽविद्यापरिणामो ऽहंकार इत्युक्तं, तदाक्षिपति । अत्र सांख्या इति । अहंकारनिर्भास इति टीकायां निर्भासपदेनाऽहंप्रत्ययस्याऽभिधान,मुत साक्षिणः? आद्ये इष्टापत्तिः। अविद्याया अहंप्रत्यये ऽनन्तर्भूताया निमित्तत्वोपगमात्। नापि द्वितीयः । साक्षिणः प्रज्ञानघनत्वेनाऽविद्यायास्तदनन्तर्भावेष्टेरिति । तत्राह । अहंकारनिर्भाससाक्षिणीति । अहंकारस्य निर्भासो येन स तथोक्तः । साक्षिण्युक्तदोषमुद्धरति । तच्छक्तित्वेनेत्यादिना । अविद्यायाः साक्ष्यन्तर्भावस्त्रेधा तच्छक्तितया, शक्तित्वमन्तरेण गुणादिवद् तदाश्रयतया, रज्ज्वां सर्पादिवद् तदध्यस्ततया वेति। स त्रिविधो ऽप्यन्तर्भावो नेष्यतइत्यर्थः। साक्ष्यन्तर्भावाऽभावे ऽन्यत्रान्तर्भूतमिति शङ्कां निरस्यति। स्वतन्त्रमिति । परिणामभेदमेव दर्शयति । तत्रेति ।

लक्षणपरिणाममाह । तस्येति । एकस्य युगपदतीतादिरूपत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य क्रमेणाऽविरोधमाह । तथा हीति । अवस्थापरिणामं विवृणोति । अवस्थेति । लक्षणपरिणामादस्य भेदमाह । तत्रैवेति । फलितमाह । अत इति । चेतनस्यैव प्रधानस्योपादानत्वसंभवे चेतनस्याप्युपादानत्वकल्पनायां न निबन्धनमस्तीत्यर्थः । 'तन्मनोऽकुरुत' 'सच्च त्यच्चाऽभवत्' दित्यादिना युक्त्यनुगृहीतेन चेतनस्याप्युपादानत्वं सिद्ध्यतीत्याह।
५८।१६ नेत्याहेति । आश्रितः परिणतिभेदो यया ऽसावाश्रितपरिणतिभेदा, तस्या भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः । एवं च निमित्तत्वं हेतुत्वेन संबध्यते । निमित्तमित्युपादनमित्यर्थः ।

भोक्तृत्वादेरहंकारधर्मत्वादपाकृताहंकृतिसंसर्ग इति कथमुक्तमिति तत्राह । अहमिति । अहमिति प्रत्ययस्य साक्ष्यधी-

नत्वात्सो ऽहंकृतिशब्देनोक्त इति द्रष्टव्यम् । भ्रान्त्या कर्तृत्वादेरात्मसंबन्धितया प्रतिभाससंभवमाशङ्क्य भ्रान्तेरप्यस्मन्मत एव संभवो नान्यत्रेत्याह । अयमाशय इति । अहंकारे सिद्धे तद्धर्माणामात्मन्यारोपो युक्तः, स एवाऽसिद्ध इति चोदयति । अत्र नैयायिका इति । ५९।१

किमहंकारस्य मनसो ऽनन्यत्वमुतान्यत्वम्; नाद्य इत्याह । आत्मेन्द्रियविषयेष्वित्यादिना । कदा चित् ज्ञानोदयसामर्थ्याक्रमजनने करणभूतं मनः कल्पितमित्यन्वयः । अन्यथोपपत्तिं निरस्यति । आत्मेन्द्रियविषयेष्विति । तथा च प्रयोगः । विवादपदानि क्रमकारिकरणपूर्वकाणि क्रमवत्कार्यत्वात्, क्रमकारिकुठारसाध्येन्धनद्वैधीभाववत् । ततश्च मनसः करणत्वेन क्लृप्तत्वात् सुखाद्याश्रयत्वेनोच्यमानो ऽहंकारो ऽन्य एवेत्याद्यकल्पनाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । तत्रेति तद्व्यतिरेकेणान्तःकरणं नाम न पश्याम इति संबन्धः । प्रमाणाभावादिति हेतुः । ज्ञानादयः साश्रयाः गुणत्वात् संमतवत् । आश्रयान्तरस्य चाऽनङ्गीकारादन्तःकरणं तद्धर्मेष्टव्यम् । तथा ऽऽत्मनि प्रतीयमानकर्तृत्वादिनिर्वाहकत्वेन निर्भेदे ऽपि भेदहेतुत्वेनोत्क्रान्त्यादिहेतुत्वेन च तदेष्टव्यमिति शङ्काचतुष्टयं क्रमेण निरस्यति । ज्ञानसुखेत्यादिना ।

अन्तःकरणाश्रयत्वशङ्काबीजमाह । विज्ञानेति । विज्ञानस्य क्रिया विज्ञानक्रिया, ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादिश्च सा विज्ञानक्रिया चेति तथोक्ता । सुखादीनां विज्ञानशब्दवाच्याऽन्तःकरणपरिणामत्वात्तदाश्रयत्वशङ्केत्यर्थः । ज्ञानादीनामात्माश्रयत्वेनाऽप्युपपत्तेर्न परिशेषादन्तःकरणप्रसिद्धिरित्यभिसन्धिः । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वात् न तन्निर्वाहकत्वेनापि तत्क- ५९।८

त्प्यमित्याह । अयःपिण्डवदिति । अयःपिण्डाऽनुरागाद्वह्नौ दीर्घत्वाद्यारोप इति दृष्टान्तार्थः ।

जीवपरभेदस्य स्वाभाविकत्वान्न तद्धेतुत्वेनापि तत्कल्पनमित्याह । आदर्शवदिति । यथैकस्मिन् मुखे बिम्बप्रतिबिम्बभावेन भेद आदर्शनिमित्तो न तथा ऽत्रेत्यर्थः । आत्मन उत्क्रान्त्याद्यसिद्धेर्न तद्धेतुतया तत्कल्पनमित्याह । अथात्रवदिति । अप्यत्रानुरोधाद्यथाशीतांशौ गत्यादिः न तथा ऽत्र सर्वगतत्वेनोत्क्रान्त्यादेरसिद्धिः । न चैकस्मिन् शरीरे नष्टे फलोपभोगाय शरीरान्तरं प्रविशतीत्यपि शङ्क्यं, स्वकृतसुकृतदुष्कृताऽनुरोधेन शरीरे निष्पन्ने तत्र वृत्तिलाभसंभवादित्यर्थः । बुद्धेः प्रसिद्धत्वात्तद्भेदादन्तःकरणमपि प्रसिद्धमेवेति शङ्कते । बुद्धिरिति ।

५९।८

बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वेनाऽक्षपादोक्तेर्नान्तःकरणसिद्धिरित्याह । न बुद्धिरिति । यद्यक्षपादवचनमनुसृत्य बुद्धिज्ञानयोरेकत्वं मन्यसे तर्हि पातञ्जलमतानुसारेण तयोर्भेद एव किं न स्यादिति शङ्कते । जानातीति । ज्ञानपरिणामित्वेन बुद्धेः प्रसिद्धत्वान्न बुद्धिज्ञानयोरनर्थान्तरत्वमित्यर्थः । उपलब्धेरात्मधर्मत्वप्रसिद्धेश्च न ज्ञानपर्यायत्वं तस्य इत्याह । आत्मेति । उपलब्धिस्तु बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं तच्चात्मात्मकमित्यर्थः । किमेतदनुभवमनुरुध्योच्यते, आहो युक्तिम्? नाद्यो ऽनुपलम्भात् । नापि द्वितीय,स्तथाविधयुक्तेरभावादित्याशेनाह । नेति । न केवलं ज्ञानोपलम्भबुद्धीनां भेदाऽभावः किं तु ज्ञानोपलम्भयोराश्रयभेदश्च नेत्याह । प्रतिधात्वर्थमिति । किं तयोर्भिन्नत्वमात्रमाश्रयभेदसाधकम्, उत विरुद्धविशेषितम्? आद्ये दाहपाकभेदेन वन्हावपि व्यावृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीये विरोधस्या-

५९।१२

ऽसिद्धेरित्यर्थः । अथ वा अहमुपलभे जानामीत्येकाश्रयत्वप्रतिपत्तावपि धर्मिभेदश्चेत् तदा ऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह । प्रतिधा- ५९।१८ त्वर्थमिति ।

वेदान्तवादिभिरित्यत्र सूचितमन्तःकरणसाधकवाक्यमुदाहरति । अयमाशय इति । बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वमिति यत्तूक्तं तत्तावदसंगतमित्याह । बुद्धेर्गुणेनेति । बुद्धिर्द्रव्यमित्यवगतेति प्रथमं संबन्धः । तत्र हेतुमाह । परिमाणेति । बुद्धिर्द्रव्यं परिमाणवत्त्वात् संमतवत्, न च हेत्वसिद्धिरित्याह । बुद्धेरिति । आरशब्देन तोत्रप्रोता ऽयःशलाकोच्यते । तस्याऽग्रवन्मात्रा परिमाणं यस्य स तथोक्तः । अवरो जीवः, बुद्धिगतपरिमाणगुणेनाराग्रमात्रः । आत्ममहत्परिमाणगुणेन महानपि दृष्ट इति श्रुतेरर्थः । क्रियावत्त्वादपि बुद्धेर्द्रव्यत्वं मनसो ऽतिरिक्तत्वं चाह । तथेति । ज्ञायन्ते एभिरिति ज्ञानानीन्द्रियाण्युच्यन्ते । इन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योश्चाऽचलनाऽवस्थायां परमात्मप्राप्त्यभिधानाच्चलनवत्त्वमवसीयते । यदेति । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापर्यवसायित्वादित्यर्थः । क्रियावत्त्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति । तथेति । 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्यनेन क्रियाश्रयत्वेन बुद्धिर्द्रव्यमित्यवगतेति संबन्धः । अस्मिन्वाक्ये जीवस्य क्रियावत्त्वमुक्तं न तु बुद्धेरित्याशङ्क्याह । आनन्दमयस्येति । 'अन्योन्तर आत्मा ऽऽनन्दमय' इत्यत्रेति शेषः । अत्र विज्ञानस्य द्रव्यत्वमुक्तं न तु बुद्धेरित्याशङ्क्याह । विज्ञानमिति । विज्ञायते ऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः । बुद्धिमनसोर्वृत्तिभेदाद्भेदे ऽपि न स्वरूपेण भेदः, तथा च कथं तदपलाप? इत्याशयवानाह । तथेति । ज्ञानोत्पत्तौ मनसः साधारणकारण- ५९।२१ त्वाद् बुद्धेश्च तादृक्त्वाभिधानान्न स्वरूपभेद इत्यर्थः ।

यत्तूक्तं मनः करणं, बुद्धिस्तु कर्त्री, ततश्च भेद इति, तत्र कर-

णत्वं कर्तृत्वं चाऽविशिष्टमित्याह। मनसश्चेति। 'कामः संकल्प' इत्युपक्रम्य 'तत्सर्वं मन' इत्यन्तेन श्रवणादित्यर्थः। श्रुतिलिङ्गेभ्य इति। श्रुतिगतलिङ्गेभ्य इत्यर्थः। बुद्धेरात्माऽवच्छेदकतया स्वधर्मारोपनि-
५९।१४ मित्तत्वं नेति यदुक्तं तत्राह। तथा बुद्धेर्गुणेनेति। यथा ऽन्तःकरणं सिद्धं तथा स्वगुणारोपादिनिमित्तत्वं चाऽवगतमिति संबन्धः। धिया सह वर्ततइति सधीः, बुद्ध्यैक्याध्यासमुपगत इति यावत्। स्वप्नो भूत्वेति। स्वप्नद्रष्टृभावं प्राप्येत्यर्थः। इमं, जागरितलक्षणम्। विज्ञानमयः, विज्ञानोपाधिकः। बुद्धेः कथमुपाधित्वं? कस्मिन्न्वहमित्यादिना प्राणस्योपाधित्वप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह। तथा कस्मिन्निति। प्राणव्यापारस्यान्तःकरणाऽधीनत्वात्तदंशत्वमित्यर्थः । स्वातन्त्र्येण प्राणस्यैवोपाधित्वं किं न स्या?दित्यत्राह । युगपदिति । सधीरित्यत्राऽन्तःकरणस्य गमनाद्युपाधित्वम्, अत्र च प्राणस्येति निरपेक्षोपाधिभेदाङ्गीकारे जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः। अन्यपरवाक्यस्थलिङ्गानां न स्वातन्त्र्येणाऽर्थसाधकत्वमिति शङ्कते । नन्विति । न चोत्क्रान्त्यादेरौपाधिकत्वसाधकं न्यायं पश्याम इत्यर्थः। न्यायापेक्षेत्येतदङ्गीकरोति । सत्यमिति । कस्तर्हि न्याय इति तत्राह । निरंश इति । निरंशत्वं सुखाद्याकारेणाऽपरिणामे हेतुः, सर्वगतत्वं स्वतोगमनाद्यभावे, असङ्गत्वं धर्ममात्राऽसंबन्धे, इति विभागः। न च निरंशत्वादौ विमतिः, श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्याह। इत्यलमिति। करोमि जानामि भुञ्जे चेत्यनुभवविरोधान्न्यायस्या-
६०।२ ऽनुत्थानमित्याशयेनाह। न न्वात्मन एवेति।

किमनुभवमात्रस्य त्रिवक्षितसाधकत्व,मुत युक्तिसध्रीचीनस्य? नाद्यः। अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययस्य देहाद्यात्मतासाधकतापातात्। न द्वितीयः। वास्तवकर्तृत्वादिसाधकन्यायाऽभावात्, भावे ऽपि प्रतितर्कपराहतिर्दुर्वारा इत्यभिसंधायाह । निर-

वयवेति । करामलकादिप्रत्ययस्य का गतिरित्याशङ्क्याह । परिणामीति । अन्यथासिद्धस्याऽसाधकत्वं चशब्दार्थः । विगीतं कर्तृत्वादि मिथ्या क्लृप्तप्रतीतिसत्ताकारणशून्यत्वात् स्फटिकलौहित्यवदित्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह । मिथ्यात्वमिति । क्लृप्तेत्यस्याऽयमर्थः । परमार्थत्वेन क्लृप्तस्य लौहित्यस्य प्रतीतिसत्तयोर्यत्कारणं तदभावादिति । क्लृप्तप्रतीतिसत्ताकारणाभावादिति पाठे क्लृप्तं च तत्प्रतीतिसत्ताकारणं चेति तथोक्तं; परमार्थस्य सत्तादौ क्लृप्तं यत्कारणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्याऽभावादित्यर्थः । कारणाऽभावासिद्धिमाशङ्क्याह । तदुभयेति । ६०।६

शुक्ले स्फटिके प्रतीयमानस्य लोहितिम्नः कथममिथ्यात्वमुक्तं कथं पुनरिसत्रे?त्याशङ्क्य स्फटिके लौहित्यप्रतिभास एवाऽसिद्ध इत्याह । तत्रेति । सर्वप्रत्ययस्य याथार्थ्यान्न मिथ्यालौहित्यप्रतिभास इत्यर्थः । प्रतिभासस्य गतिं पृच्छति । किं त्विति । जपाकुसुमगतमिति । कुसुमगतं लौहित्यं स्वरूपेण गृह्यमाणमिति यावत् । स्फटिकाविविक्तमिति । स्फटिकविलक्षणधर्मिनिष्ठतया स्फुरितमित्यर्थः । स्फटिकग्रहणार्थं प्रवृत्ता नायना रश्मयः स्फटिकेन प्रतिहन्यन्ते प्रतिहताश्च सन्तो द्रव्यं गृहीत्वा शौक्ल्यं बोधयितुमनीशानाः परावृत्य कुसुमसमवेतं लौहित्यं गृह्णन्ति तस्य कुसुमनिष्ठतया ऽप्रतिपत्तौ रक्तः स्फटिक इति व्यवहारो जायते इत्यर्थः । लोचनस्य कुसुमसंयोगेपि न तत्समवेततया लौहित्याऽवभास इत्यत्र हेतुं न पश्याम इत्याह । नैतदिति ।

प्रतिबन्धवशादग्रहणमिति शङ्कते । नन्विति । सन्निवेशग्रहणमिति । कुसुमनिष्ठतया ग्रहणमिति यावत् । संयुक्तसमवायादिसंबन्धाद्रूपमात्रग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्याह । संयुक्तेति । नैया- ६०।११

यिकादिमतमनुसृत्य समवायादित्युक्तं तादात्म्यवादिमतमनुसृत्य संयोगादिति विभागः। इन्द्रियसंबन्धस्य रूपेणेव द्रव्येणाप्यविशिष्टत्वात्तद्ग्रहणं स्यादित्यर्थः।

नापि स्वाश्रयमित्यत्र लौहित्यस्य स्फटिके प्रतिबिम्बितत्वं निराचकार, तदनुपपन्नम्, अख्यातिवादिना प्रतिबिम्बाऽनभ्युपगमादित्याशङ्कय तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह। अन्यथाख्यातीति। गुणिनं विहाय गुणस्याऽन्यत्र गमनाऽनुपलब्धेर्मैवमिति परिहरति। तन्नेति। साश्रयस्य लौहित्यस्य प्रतिबिम्बो ऽविवेको वेति शङ्कते। तर्हीति। अथ वा प्रभाव्याप्त्या कथं लोहिततया प्रतिभासः? न खलु गगनव्याप्ततया गगनवद्भासन्ते घटादय इत्याशङ्कय तात्पर्यमाह। तर्हीति। अख्यातिमते मिथ्यैव लोहित इत्ययुक्तम्, अविवेकाऽभ्युपगमादित्याशङ्कयाऽन्यथाख्यातौ दूषणमुच्यतइत्याह। तथापीति।

स्फटिके लौहित्यप्रतिभानं नेति कथमुच्यते? अन्यथाख्यात्यभ्युपगमादित्याशङ्कयाह। अख्यातीति। प्रभाभानमात्रेण कथं शौक्ल्यभानप्रसक्तिः? रिति तत्राह। तर्हीति। प्रभया शौक्ल्यस्याऽपसारणमनुपपन्नं, विरोधाऽभावादित्याशङ्कय गुणद्वारा विरोधमाह। विरोधीति। तर्हि प्रभया ऽपसारणे स्फटिके शौक्ल्यप्रतिभानं कथ?मित्याशङ्कयाह। प्रतिबन्ध इति। अपसरणप्रतिबन्धशङ्कायां साधारणं दूषणमुक्तमिति शङ्कयेत, न च तदुपपद्यते, प्रतिबन्धशङ्कायां नीरूपत्वाऽसंभवादित्याशङ्कयाह। अपसारणइति। प्रतिबन्धपक्षे दूषणमाह। प्रतिबन्ध इति। गुणगुणिनोरभेदात् गुणप्रतिबन्धे तद्द्वारा द्रव्यस्यापि प्रतिबन्धः समान इत्यर्थः। रूपसंबन्धस्य चाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात् स्फटिकस्यापि प्रभाद्वारा रूपसंबन्धात् चाक्षुषत्वमिति शङ्कते। रूपेति।

(Margin references: ६०।१३ at "पगमादित्याशङ्कय"; ६०।२२ at "अपसारणइति")

किं रूपिसंयोगमात्रेण चाक्षुषत्वम्, उत गुणान्तरमुत्पन्न?-मिति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह।वायोरिति। द्वितीयमुत्थापयति। तर्हीति। निमित्ताऽपायेपि नैमित्तिकस्थितिदर्शनात्कुसुमापायेपि तत्र लौहित्योपलम्भः स्यादित्याह।नेत्याहेति। कर्तृत्वादिमिथ्यात्वसाधनोपक्रमात्कथमुपरागमिथ्यात्वमुपसंहृत?मिति आशङ्क्योपरागोपसंहारेण कर्तृत्वाद्यारोप उपसंहृयत इत्याह। ततश्चेति। उक्तमर्थमाक्षिपति। नन्विति। दृष्टान्ते मिथ्यालौहित्यस्योत्पन्नत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाह। पूर्वस्मिन्निति। यद्यपि मन्मते धर्मान्तरोत्पत्तिस्तथापि त्वन्मते सर्वत्राऽऽरोपमात्रोपगमात् दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह। अन्यथेति। द्वितीयं दूषयति। उत्तरस्मिन्निति। अहंकारगतसत्यकर्तृत्वमात्मगतमिथ्याकर्तृत्वं चेति कर्तृत्वद्वयप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यर्थः। पक्षद्वयोक्तदोषस्यापि नाऽनुषङ्ग इत्याह। उच्यतइति।

अन्यथाख्यातिप्रसङ्गमुक्तं निरस्यति। अहंकारस्येति। अन्यथाख्यातिमते ऽन्यत्र सत्यरूप्यादेः संसर्गमात्रस्याऽऽरोप्यत्वम्, अत्र तु धर्मविशिष्टस्याऽहंकारस्याऽऽरोपोपगमान्नाऽन्यथाख्यातिरित्यर्थः। तर्हि दृष्टान्ताऽसिद्धिः। तत्र धर्मधर्मिणोरध्यस्तताऽनङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह। अन्यसन्निधानादिति। पक्षान्तराङ्गीकारे ऽपि न दोषाऽनुषङ्ग इत्याह। अथ वेति। धर्मिणोरहंकारात्मनोरिति यावत्। हृदयग्रन्थेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽनुपपत्त्याऽनर्थहेतुत्वप्रतिपत्तेरहंकारोपरागनिमित्तं कर्तृत्वमिति अभिसंधायाऽहंकारस्य ग्रन्थित्वमूचिवात्, तत्कस्मा?दित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यं शङ्कते। नन्विति। आत्मनो ऽन्तःकरणोपरागमाक्षिपति। नन्विति। भासकत्वे उपरक्तत्वाऽनुपपत्तिरित्याशयः। उपरक्तत्वमप्रयोजकमित्याह। तत्रेति। जडत्वस्य प्रयोजकत्वं नेतर-

स्येत्यत्र किं विनिगमकं?मित्यत्राह । जाड्यांते । उपरक्तत्व-
स्याऽभासकत्वप्रयोजकत्वे अनुपरक्तत्वस्य भासकत्वप्रयोजकत्वं
वक्तव्यं, न तद् युज्यते, संबन्धाऽभावे ऽसिद्ध्यापातादित्यर्थः ।

६१।११ चैतन्यस्य भासकत्वप्रयोजकत्वमाक्षिपति । नन्विति । किं
ज्ञानव्यापारद्वारा तस्य भासकत्वम्, उताऽव्यवधानेन? नाद्यः ।
कौटस्थ्यभङ्गात् । द्वितीये भासकत्वाऽसंभव इत्यर्थः । न च स्व-
प्रकाशत्वाद्भासकत्वं स्यादित्यपि शङ्क्यं, स्वसत्तायां प्रकाशान्तर-
निरपेक्षतया प्रकाशमानत्वात्स्वप्रकाशत्वम्, तथा च तावता क-
थमन्यप्रथेत्यर्थः । टीकाऽपेक्षितं हेतुमाह । अव्यवधानेनेति । चि-
त्संसर्गेति । व्यापाराऽभावाऽपराधेन प्रतिभासाऽभावानुपलब्धे-
र्व्यापारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । चित्संसर्गे हेतुमाह । अव्य-
वधानेनेति । चित्यध्यस्तत्वान्न व्यवधानमित्यर्थः । अहंकारस्ये-
दमंशत्वाद्व्यवधानेन सिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । किं दैवग-
त्या इदमंशत्वं हेतुः, आहो व्यवहारत? इति विकल्प्याऽऽद्ये अ-
न्यथासिद्धिमाह । तत्राहेति । लक्षणत इत्युक्ते ज्ञानक्रियाव्याप्यत्व-
लक्षणेनेदमंशत्वमुक्तमिति शङ्क्येत, तत्राह । अर्थेति । को
ऽसावर्थस्वभावो येनेदमंशत्वं यद्वैपरीत्यं चाऽनिदमंशत्वं ? तत्राह ।
अर्थत इति । चैतन्यकर्मता चिद्भास्यता । इदमंशतेत्यत्रार्थत इत्य-
नुषङ्गः । विनिगमनहेत्वभावमाशङ्क्याह । न ज्ञानेति । केवलव्य-
तिरेकाऽभावान्न ज्ञानक्रियाव्यवधानतायाः प्रयोजकत्वमित्यर्थः ।
द्वितीये असिद्धिरित्युक्तं न व्यवहारत इति टीकायामित्यर्थः ।
चिद्भास्यत्वमेव व्यवहारत इदमंशत्वप्रयोजकमिति शङ्कते ।
६१।१८ व्यवहारत इति । अनुभवविरोधान्नैतदित्याह । तदाहेति । य-
दुपरागादित्यत्र यच्छब्देन व्यवहार एव निर्दिष्ट इति शङ्का
स्यात्तदर्थमाह । यदुपरागादिति । तदात्मन इत्यत्र तच्छब्देना-

ऽहंकर्तृत्वं निर्दिश्य तद्व्यापारेणेत्यत्र तच्छब्देन तस्यैव निर्देशशङ्का स्यात्तदर्थमाह । तदात्मन इति । उक्ते ऽर्थे विनिगमना- ६१।२० ऽभावमाशङ्क्याह। वृत्तीति। अनुभव एव नियामक इति यावत्। इन्द्रियसंनिकर्षजं ज्ञानं वृत्तिशब्दार्थः । वृत्तिशब्दस्य यथाश्रुतमर्थमादायाऽहंकारस्याऽव्यवधानसिद्धिमाक्षिपति। नन्वज्ञानेति ।

व्यापारद्वारा ऽऽभासमानत्वस्योक्तस्यातःशब्देन परामर्शशङ्कां निरस्यति। अनिदन्तेति। स एव कुतस्तत्राह। अज्ञानेति। अज्ञानमात्रस्य व्यवधानाद्धेतोरनिदन्ताप्रतिभासस्तत इदं चोद्यमयुक्तमित्यन्वयः । अज्ञानमात्रव्यवहितत्वमिदन्ताऽवभासप्रयोजकं चेत् अहंकारस्यापि तथा स्यात्, न च तथोपलभ्यते,तस्मादन्यत्प्रयोजकमित्यर्थः । नन्वर्थत इत्यारभ्य ननु प्रत्यक् इत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह । ननु प्रत्यगिति । प्रत्यङ्मुखत्वं प्रतिबिम्बस्य तद्वैपरीत्यं च बिम्बस्येति युक्तितो भेदस्तथा ऽनुभवतो ऽपीत्यर्थः। एकलक्षणत्वाऽवगमात्कथमभेदाऽभिधानम्? गौरित्येकस्वलक्षणतावगमे ऽपि खण्डादौ भेददर्शनादित्याशङ्क्य जातिविषयत्वान्न तत्र तथात्वम्, अत्र तु वैपरीत्यमित्याह। व्यक्तीति। ननु प्रतीतिद्वयाऽनुसारेण भेदयोरुभयोरपि परमार्थत्वमिति शङ्कते। नन्विति। विरुद्धार्थत्वादुभयोः प्रामाण्याऽनुपपत्तेरन्यतरस्याऽप्रामाण्यं वक्तव्यमित्याह। तत्राहेति। अन्यतराऽप्रामाण्ये ऽपि भेदप्रतिभासस्याप्रामाण्यमितरस्य प्रामाण्यमित्यत्र न किंचिन्निबन्धनं पश्याम इति शङ्कते । नन्विति । असंभावितविषयत्वाद्भेदप्रतिभास- ६२।११ स्याऽप्रामाण्यमितरस्य प्रामाण्यं च घटते इत्याह । इति विशेष इति ।

आदर्शस्य मुखाऽऽकारपरिणामे तद्व्यापितया मुखोपलम्भः

स्यात्, तथा ऽर्थादित्यत्र कस्याऽनुपपत्त्येति च न ज्ञायतइति
६।२।१२ तत्राह । दर्पणेति । अवयवपरिणामाभ्युपगमान्न व्यापिकार्यो-
पलम्भ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अन्यथेति । दर्पणगतमुखव्यक्त्यु-
त्पत्तौ कारणाऽभावादवयवपारिणामत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । उपा-
याऽन्तराभावो ऽसिद्ध इति चोदयति । नन्विति । लौकिक-
प्रतिमुद्रावैलक्षण्यान्नास्य प्रतिमुद्रात्वमित्याह । नेत्याहेति ।

यादृक्परिमाणा मुद्रा तादृशी प्रतिमुद्रा लक्ष्यते, अत्र तु
वैपरीत्यमित्यर्थः। सर्वदा प्रतिबिम्बोपलम्भः स्यादित्येतदिष्टमिति
शङ्कते । नन्विति । यदा दर्पणं निरीक्ष्यते तदा प्रतिबिम्बो-
पलम्भो ऽप्यस्तीत्यर्थः । सर्वदा दर्शनमसिद्धमित्याह । नैवमि-
ति । निमित्ताऽपाये नैमित्तिकाऽपायस्यान्यत्र दर्शनात् बि-
म्बाऽपाये प्रतिबिम्बाऽपगमः संभवति, ततः कथं तदुपलम्भ-
सम्भव? इति शङ्कते । ननु निमित्तेति । अपेक्षाबुद्धि निमित्ती-
कृत्योत्पन्नस्य द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिविनाशे नाशो वैशेषिकैराश्री-
यते । तथा च दर्पणोपलब्धस्य प्रतिबिम्बस्य बिम्बाऽपगमे
ऽपगमो युक्त इत्यर्थः । संवेष्टित इत्यत्र संवेष्टनगिरा प्रसारणनि-
रासो विवक्षित इतरत्र तु कार्यान्तरमिति विभागः ।

निमित्ताऽपाये नैमित्तिकाऽपायचोद्ये संवेष्टनोत्पत्तौ नि-
मित्तमुक्तं. तदनुपपन्नं, चोद्यस्याऽपरिहृतेरित्याशङ्क्य प्रसारण-
विरुद्धसंवेष्टनेन तन्निवृत्तेरभिधानान्नाऽननुरूपत्वमिति परिहर-
ति । सर्वत्रेति । पुष्कलकारणेन विरुद्धकार्योदयात् पूर्वकार्य-
विनाश इति संबन्धः। अग्निसंयोगजद्रवभावस्य तदभावे ऽभावो
दृष्ट इत्याशङ्क्य तत्रापि तद्विरुद्धकाठिन्योदयात्तन्निरास इत्याह ।
अग्नीति ।

६।१।१८ अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वादिनाश इति यत्तूक्तं तत्राह। वैशे-

षिकाणामिति । न च द्वित्वादेर्वस्तुसहभावित्वे ऽपेक्षाबुद्ध्यनुविधायित्वं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । भेदस्य वस्तुसहभावित्वे ऽप्यपेक्षाबुद्ध्यनुविधानवदुपपत्तेः । न च द्वित्वाक्रान्ते त्रित्वाऽनुपपत्तिर्विरोधादित्यपि शङ्क्यं, ह्रस्वत्वादिवत्संभवादिति भावः । तत्र विनिगमनहेत्वभावमाशङ्कते । नन्विति । संस्काराऽभावे संवेष्टनोपजननो मास्तु, ६२।१८ तथापि विरुद्धकार्योत्पत्तौ पूर्वविनाशः[1] कथमित्याशङ्क्याह । निमित्तेति । प्रकृते ऽपि प्रतिबिम्बविपरीतकार्येण तद्विनाश इति शङ्क्ते । इहापीति । समतलसंस्थानं पूर्वसंस्थानशब्दार्थः ।

किं सर्वत्र विरुद्धकार्यात्प्रतिबिम्बनिवृत्तिः, उत क्व चिदिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नोत्पन्नेति । नोत्पन्नमात्रविशेषणेन समतलसंस्काराभावो निर्दिष्टः । द्वितीयेपि बिम्बाऽपगमननिमित्ताऽभावाच्चदुपलम्भः स्यादित्यर्थः । निमित्ताऽपायान्नैमित्तिकाऽपाये दृष्टान्तान्तरमाशङ्कते । नन्विति । तत्रापि मुकुलसंस्कारान्मुकुलोदये विकासाऽपायः, न किरणाऽपायमात्रात्, ततश्च दृष्टान्ताऽसंगतिरित्याशङ्क्याह । चिरकालावस्थितेति । वसन्तकालीनस्याह्नो रात्र्यपेक्षया दीर्घकालत्वाद्विकाससंस्कारस्य चिरकालसंस्थानं द्रष्टव्यम् । दृष्टान्ताऽसंमत्योत्तरमाह । नेतीति । विनिगमनकारणाऽभावमभिप्रेत्य शङ्कते । नन्विति । नियामकं विना ऽपि तदभ्युपगमे वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्याह । निमित्तेति । निमित्तापायान्नैमित्तिकाऽपाये समयान्तरे ऽपि मुकुलनोपलम्भः स्यान्न च तथेत्याह । तत्राहेति । मुखविपरीतकार्यान्तरदर्शनात्तदुत्पत्तौ कारणान्तरं कल्प्यमिति शङ्कते । आदर्श इति । ६३।७ तदन्यथोपपन्नमित्याह । नेत्याहेति । दर्पणं सदा समतलमेव, मुखाऽऽकारप्रतिभानं त्वन्यथेति समाध्यभिसंधिः । पूर्वरूपपरिणा-

[1] पूर्वकार्यं विनाश इति १ पु॰ पा॰ ।

महेतोरादर्शस्य सद्भावात् कथं हेत्वभाव? इत्याशङ्क्याह। कारुकर्मेति। प्रतिबिम्बस्य दर्पणपरिणामत्वाऽभावे हेत्वन्तर-
६३।८ माह। किं चेति।

उद्भूतस्पर्शदर्पणपरिणामाङ्गीकारे प्रतिबिम्बस्यापि स्पर्श-प्रत्यक्षत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह । स्पर्शेति। बाह्याऽवयवव्यवहितत्वान्न स्पर्शप्रत्यक्षत्वमिति आशङ्क्याह । अवयवेति । दर्प्पणाऽवयवानां स्वच्छत्वान्न नायनरश्मिप्रतिबन्धकत्वं स्फटिकान्तरितस्याप्युपलम्भादित्याशङ्क्य दर्पणादौ न मुखसत्ता येन चाक्षुषत्वं स्यादित्याशयेनाह। तत्रायमिति। विमतं दर्प्पणादिसंसर्गितयोत्पत्त्यनर्हं तदुत्पत्तिकारणविधुरत्वात् यद्यदुत्पत्तिकारणविधुरं तत्तथोत्पत्त्यनर्हं यथा शशमस्तके विषाणमिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् भेदाऽवभासस्याऽसंभावितविषयत्वेनाऽप्रामाण्यात् अभेदाऽनुभवात्तत्सिद्धिरित्यर्थः। परस्परप्रतिस्पर्द्धिनोरन्यतरनिषेधे ऽन्यतरव्यवस्थेति न्यायात् भेदनिषेधे ऽभेदस्याऽर्थसिद्धत्वात्तदेव तदिति न क्षम्यते इत्ययुक्तमित्याशङ्क्य मिथ्यात्वस्यापि संभवान्नाऽभेदः सिध्यतीत्याह। तर्हीति। एकत्वप्रमाणसद्भावे ऽपि नैकत्वमित्येतद्व्याहतमिति शङ्कते। नन्विति। प्रत्यभिज्ञाया अन्यथोपपत्तेर्मैवमित्याह। नेत्याहेति।

एकरूपाऽवभासित्वदर्शनादित्यत्र समानरूपाऽवभासित्वमात्रमुक्तमिति शङ्क्येत, तत्राह । मिथ्येति । रजतसंसर्गस्य बाधो न रजतस्येत्युत्तराऽऽभासत्वं, तत्राह। उत्तरमिति। उत्तरप्रकारमाह । तत्रेति । यदेतावन्तं कालं रजतमिति प्रतिपन्नं तन्नेति रजतस्वरूपमेव निषिध्यमानं दृश्यतइत्यर्थः । यद्रजतं
६३।१८ तदिदं न भवतीति संसर्गबाधमाशङ्क्याह। नात्रेति। संसर्गमात्रस्य बाधे देशान्तरे सद्रजतमिति प्रत्यभिज्ञा स्यात्, न च तथो-

पलभ्यते, तस्मात्संसर्गिणो ऽपि बाध इत्यर्थः ।

नेह बाधो दृश्यते इत्यत्र बाधाऽभाव उक्तः, स कथं? नात्र मुख-मिति बाधदर्शनादित्याशङ्क्य स्वरूपबाधाऽभावस्तत्रोक्त इत्याह । इह त्विति । रजतप्रत्यभिज्ञातो वैलक्षण्यमाह । न चेति । उक्त- ६३।१८ मर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । व्यक्त्यन्तरत्वइति । ग्रीवास्थ-मुखाद्दर्पणस्याऽन्यत्वे दर्पणे मुखं नास्तीति संसर्गनिषेधो न भ-वेदित्यर्थः । मुखप्रत्यभिज्ञामाक्षिपति । ननु स्वमुखेति । पूर्वाऽनु-भवसंस्कारसहिताऽक्षार्थसंप्रयोगस्य प्रत्यभिज्ञाकारणत्वादत्र चा-क्षस्य मुखाऽवयवसंनिकर्षाऽभावात् कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । किं सकलाऽवयवानामचाक्षुषत्वम्, उत कतिपयानाम्? नाद्य इत्याह । कतिपयेति । द्वितीयं दूषयति । अपि लोकवदिति ।

नासादिलक्षणकतिपयाऽवयवदर्शनादवयविनो मुखस्य चाक्षुषत्वं घटस्यान्तराऽवयवादृष्टावपि चाक्षुषत्ववदित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य बाधो नेत्युक्ते उत्तरत्र तस्यैव बाधः समर्थ्यतइति शङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते । तत्त्वमसिवाक्यस्य तद्बाधक-त्वात् । न च जीवस्य बाधो ऽभिधीयते इति शङ्क्यम्, वा-क्यस्याऽभेदबोधित्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्त्वमसीति । तत्र हेतुमाह । संसारिण इति । ब्रह्मभावो मोक्षशब्दार्थः । विरुद्धयोरभेदाऽसंभवाच्चाद्बोधकत्वे वाक्यस्य निरस्ते कथं ब्रह्म-रूपता बोध्यते इत्यूचिवा?नित्याशङ्क्याह । सो ऽयमिति । तदे-तद्देशादिवैशिष्ट्यपरित्यागेन यथा सोयमित्यादेर्देवदत्तस्वरूपप-रत्वं तद्वद्वाच्यांशपरित्यागेन चिन्मात्रादात्म्यपरत्वान्न बाधकत्वम-स्यापीत्यर्थः । तादात्म्यपरत्वं कस्मा?दित्यत आह । न परार्थे- ६४।१ ति । सामानाधिकरण्यविरोधान्न बाधपरत्वम् । न च यस्त्वं संसारी तद्ब्रह्मेति बाधायां सामाधिकरण्यमिति वाच्यम् ।

यो ऽयं स्थाणुः पुमानित्यत्र स्थाणुपुंसोरन्योन्यात्मतायोग्यत्वा-त्सामानाधिकरण्यस्याऽतद्रूपगत्वम्, अत्र तु काल्पनिकाविरुद्धपरित्यागेन चिदेकपर्यवसायित्वसंभवान्न तथात्वमित्यर्थः ।

ननु 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं न निर्दिश्यते, उद्यदादित्यरूपस्येक्षणादिप्रतिषेधादित्याशङ्क्याह ।

६४।१ न वारिस्थमिति । आदित्यं वारिस्थं नेक्षेतेत्यत्र गगनवर्त्तिन आदित्यस्य वारिप्रतिबिम्बिताऽभिधानात्तयोरैक्यम् । न च वारिस्थमित्येतावदुदाहरणीयं, न नेक्षेतेत्यादीति शङ्क्यम् । एकग्रन्थेनोदाहरणसंभवादित्यर्थः । यस्तु मन्यतइत्यत्र दर्पणगतत-या प्रतिबिम्बग्रह एव नेत्युक्तं, तदनुभवविरुद्धमित्याशङ्क्याह । अख्यातीति । अविविक्तज्ञानवादित्वात् संसर्गप्रत्ययाऽभावसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिभासस्य गतिं पृच्छति । किं त्विति । ग्रीवा-स्थत्वेनाऽग्रहणात्तथा प्रतिभास इत्याह । बिम्बमिति । अनुभवविरुद्ध इत्युक्तं टीकायां, तत्राऽनुभवमभिनयति । स्पष्टेति ।

असंभावितविषयत्वेनाऽभेदप्रत्ययस्य प्रामाण्याऽनुपपत्ति-रित्युक्तं कथं पुनरित्यत्र, तदनुपपन्नं, क्रमेणैकस्य देशद्वयवर्तितासंभवादित्याशङ्क्याह । ननु मूर्त्तेति । एकस्य युगपत्कात्स्न्र्येन देशद्वयवर्तित्वं जातौ दृष्टं, तद्व्यावर्तयति द्रव्यस्येति । गगनव्यावृत्त्यर्थं मूर्त्तेति । पटद्रव्यस्याऽवयवशो देशद्वयवर्त्तित्वं दृष्टं, तदर्थमाह । कात्स्न्र्येनेति । क्रमवर्तित्वं व्यावर्तयति । युगपदिति । परिच्छिन्नमिति टीकाया एषो ऽर्थः । देशद्वये भासमानमुभयत्र कथं पारमार्थिकमिति संबन्धः । गगनादेर्व्यावृत्तिमाह । परिच्छिन्नमिति । महत्परिमाणाऽनाधारमित्यर्थः । घटपटौ भिन्न-

६४।१० देशसंबन्धिनौ व्यावर्तयति । एकमिति । एवंविधस्यापि संयोगादेर्भिन्नदेशव्यापिनः परमार्थत्वं व्यावर्तयति । एकेति । तच्चो-

भयनिरूप्यमिदं त्वन्यथेत्यर्थः । अवयविनं व्यावर्तयति । विच्छिन्नमिति । अवयविनः संश्लिष्टाऽवयवनिष्ठत्वम्, अयं तु तद्विपरीत इत्यर्थः । वेण्वादेर्व्यावृत्त्यर्थमाह । सर्वात्मनेति ।

किमत्र बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भिन्नत्वं भिन्नदेशत्वं च सिषाधयिषित,मुत प्रतिभासस्य गतिः पृच्छ्यतइति विकल्प्याद्यं निरस्यति । एकमिति । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । द्वितीयं दू- ६४।१० षयति । संभ्रमादिति । विच्छेद इत्यनेन व्यावर्त्यां शङ्कामाह । किं पुनरिति । भेदशब्दस्य कर्मपरत्वं द्रष्टव्यम् । न च भ्रमाद्भिन्नमित्यत्र गतेरुक्तत्वान्न चोद्याऽनवसर इति शङ्क्यम् । तस्यार्थस्य टीकीकृतत्वं कर्त्तुं चोद्याऽनुवादादित्यर्थः । माया विरुद्धमर्थं घटयितुं न क्षमते, अन्यथा मुक्तानपि बध्नीयादिति शङ्कते । नन्विति । मुक्तावविद्याऽभावान्नाऽविद्यानिमित्तबन्धसंभवः, सत्यां त्वविद्यायामसंभावितमपि संभाव्यते, यथा तरणिमरीचिषु फेनवीच्यादिकं तद्वदित्यभिप्रेत्याह । अत आहेति ।

विच्छेदाऽवभासस्य नाऽविद्यानिमित्तत्वं, तदभावे ऽपि भावादिति शङ्कते । ननु विच्छेदेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । उच्यतइति । किं विषयाऽवरकाज्ञानस्याऽभावो विवक्षितः, उताऽज्ञानस्यैवेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न चेति । स्वत एवाऽऽवृतरूपत्वान्नाऽनात्मावरकमज्ञानमित्युक्तं प्रमाणवैकल्यादित्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । तत्रेत्यादिना । अज्ञानस्यैवाऽभावो न संभवत्यात्माऽविद्यायाः सद्भावादित्याह । आत्माऽविद्येति । तस्याः सदा परिणामप्रसङ्गं निवारयति । औपाधिकेति । अन्व- ६४।१६ यव्यतिरेकाभ्यामुपाधेरविद्याक्षोभकत्वं दोषदूषितलोचनसंपृक्तेदंशवदित्यर्थः ।

अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्याऽध्यासविरोधित्वात्तस्मिन्सत्य-

प्यध्यास इति कथ?मिति चेत् । तत्र वक्तव्यं । सर्वतत्त्वज्ञानस्या-ऽध्यासविरोधित्वम्, उत क्व चित्? नाद्यः । तत्त्वज्ञाने सत्यपि
६४।१७ सोपाधिकभ्रमदर्शनादित्याह । न चेति । कुत्र तर्हि ज्ञानस्या-ऽध्यासविरोधित्व?मिति पृच्छायां द्वितीयाङ्गीकारेणोत्तरमाह । किं त्विति । इदमत्राऽभिप्रेतमूर्ध्वाग्रवृक्षाऽज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वं नाश्रीयते किं तूर्ध्वाग्रवृक्षस्य जलप्रतिबिम्बितवृक्षस्य चैक्याऽवच्छिन्नाऽऽत्ममोहस्य भ्रमहेतुत्वं, ततश्च तदैक्याऽवच्छिन्नात्माऽपारोक्ष्यज्ञानाऽभावादज्ञानाऽनिवृत्तिस्तदभावश्च जललक्षणोपाधिप्रतिबन्धात्तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्त्या ऽपरोक्षज्ञानेनाऽज्ञानादिनिवृत्तिरिति । तत्त्वज्ञाने सत्यध्यासो न निवर्ततइत्येतच्चोद्यं च नाऽवतरति सलिले एको द्रष्टा तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यादौ तत्त्वज्ञाने पूर्णताश्रवणादित्याशङ्क्याह । ननु सोपाधिकेति । तत्त्वज्ञाने सत्यप्यध्यासाऽनुवृत्तिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि तन्निवृत्ति?रिति पृच्छति । किं त्विति । उपाधिनिवृत्त्यौपाधिकनिवृत्तिः, उपाधिनिवृत्तेश्च कर्माऽऽयत्तत्वात्तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमित्याशयेनाह । उपाधीति ।

तत्त्वज्ञानवैयर्थ्ये शङ्किते लौकिकप्रतिबिम्बस्याऽज्ञातृत्वं जीवस्य ज्ञातृत्वं चाऽनुपयुक्तमेवोच्यतइत्याशङ्क्याह । चोदितेति । आशङ्कान्तराऽधिगतौ तन्निवृत्त्यधिगमः, तदेव कथ?मित्याह । कथमिति । आशङ्कान्तरमाह । जीवइति । जीवस्य तत्त्वज्ञानाऽनुपपत्तेः कथं तेनाऽविद्यानिवृत्तिशङ्केत्यर्थः । न प्रतिबिम्बत्वमज्ञत्वप्रयोजकमित्याह । एतदिति । तत्राऽचेतनत्वप्रतिबिम्बत्वयोः सद्भावे अचेतनत्वस्य प्रयोजकत्वं कथं निरधारि? तत्राह ।
६४।२३ अचेतनत्वेति । शरीरस्य चेतनत्वेन तत्प्रतिबिम्बितस्यापि चेतनत्वात्कथमचेतनत्वस्य प्रयोजकत्वम्? इत्याह । ननु शरीरमिति ।

शरीरस्य चेतनत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह । तत्राहेति ।

चेतनप्रतिबिम्बाऽभ्युपगमे कथं जाड्येनाऽऽस्कन्दितत्वादित्यभिदधौ टीकाकारस्तत्राह । दर्पणेति । यथा ऽवदातस्यापि ६४।२५ प्रतिबिम्बस्योपाधिदोषादन्यथात्वम्, एवं चेतनत्वे ऽपि प्रतिबिम्बस्योपाधिजाड्याज्जडत्वमित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य चेतनत्वं चाऽसिद्धमित्याह । स्वभावेति । रूपादिमत्त्वेन शरीरस्याऽचेतत्वात्प्रतिबिम्बस्याप्यचेनत्वमित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मताज्ञामाऽभावे ऽनुभवोपन्यास इति प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते, अनुभवस्य तदसाधकत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । देवदत्तेति । प्रतिबिम्बस्य बिम्बाधीनचेष्टात्वमात्रेण कथम् अचेतनत्वं? चेतनस्याप्यन्याऽधीनव्यापारदर्शनादित्यत्राह । कदा चिदिति । नियमेनाऽन्याधीनचेष्टात्वमचेतनत्वप्रयोजकं, चेतनत्वे तु कदा चित्स्वयमेव चेष्टेतेत्यर्थः । लौकिकप्रतिबिम्बस्याऽज्ञत्वसमर्थनस्य प्रस्तुतत्वाद्यस्य हि भ्रान्तिरित्यनेन परगतज्ञानेन परगतभ्रान्तेरनिरासाऽभिधानमसंगतमित्याशङ्क्य टीकाव्यावर्त्यां शङ्कामाह । ननु देवदत्तस्येति ।

टीकायां बिम्बस्य तत्त्वज्ञानाऽऽश्रयत्वाभावेन हेतूपन्यास इति तत्राह । न बिम्बत्वेति । भ्रान्तत्वं तत्त्वज्ञानाश्रयत्वप्रयोजकं चेत् तदपि तत्रैव साधयिष्याम इत्याह । तदपीति । यस्याऽज्ञत्वं तस्यैव भ्रान्तत्वं चेत् तर्हि तद्धेत्वज्ञानाश्रयत्वमपि तत्र कल्प्यत इति तत्राह । तदपीति । सर्वज्ञादिरूपे अज्ञानाश्रयत्वस्य विरुद्धत्वात् तद्विपरीतजीवस्याऽज्ञत्वमित्यर्थः । एतच्चाङ्गीकृत्योक्तं, वस्तुतस्तु चिन्मात्रतन्त्रमज्ञानमित्याशयः । ६९।५

ब्रह्म सर्वज्ञं जीवस्तु तद्विपरीत इत्यङ्गीकारेणाऽज्ञत्वं निन्होतुं न शक्यते ब्रह्मणो ऽपि सार्वज्ञ्याऽभावादिति शङ्कते । नन्विति ।

चरमे कल्पे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाऽसंभवादज्ञत्वं तत्रापि घटयितुं शक्यते, आद्ये स्वस्य संसारदर्शित्वेन भ्रान्ततया ब्रह्मणस्तत्त्वाज्ञानित्वं स्यादित्याशयः । आद्यं पक्षमाश्रित्य तत्प्रयुक्तदोषा-

६५।८ ऽभावमाह । नेत्याहेति । बिम्बस्य प्रतिबिम्बात्मना ज्ञाने ऽपि न दोषसंस्पर्श इत्युक्तं यस्तु जानातीत्यत्र, तदनुपपन्नं, प्रतिबिम्बात्मतां जानाति तद्गतदोषेण न लिप्यते चेति व्याघातात्, तत्राह । देवदत्तो हीति । ब्रह्मणस्तत्त्वतानितया न संसारित्वं चेत्तदभेदाज्जीवस्यापि तत्त्वज्ञानितया संसरणाऽभावप्रसङ्गः। विपक्षे ब्रह्मणो ऽपि संसरणं स्यादित्याशङ्क्याह । तत्त्वज्ञानेति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे ऽप्यवदातत्वादेर्यथोपाधिभेदान्न संकरः एवं संसरणादेरपीत्यर्थः ।

जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे ऽपि तत्त्वज्ञानाश्रयत्वसंभवाद्बिम्बस्य च तदसंभवाज्जीवस्य ब्रह्मज्ञानेन संसारनिवृत्तिः श्रूयमाणा युज्यतइत्युक्तं, तत्र श्रुतेर्न्यायविरोधमाशङ्कते । नन्विति । विमतं न भेदभ्रमनिवर्तकम् ऐक्यज्ञानत्वात् बिम्बप्रतिबिम्बैक्यज्ञानवदित्यर्थः । लोके तत्त्वज्ञानेन विच्छेदभ्रमाऽनिवृत्तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । न च तेन दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि भेदाऽनिवृत्तिरिति वाच्यमित्याह । न बिम्बेति । एकत्वेन ज्ञायमाने बिम्बप्रतिबिम्बनिर्भिन्नं न भवति भेदभ्रमानिवर्तनमित्यक्षरार्थः । तत्र हेतुं पृच्छति । किं त्विति । किं कारणं तत्रेत्यर्थः ।

बिम्बभेदभ्रमस्य दर्पणाद्युपाधिजनितत्वात् क्षोभकोपाधेश्चाऽज्ञानाऽमूलत्वान्न ज्ञाननिरस्यत्वं, ततश्च भेदभ्रमनिवर्तकत्वा-

६५।१३ ऽयोग्यत्वमुपाधिरित्यभिप्रायवानाह । उपाधेरिति । न च साधनव्यापकत्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याहंकारादेरज्ञानमूलत्वात् ज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्त्यौपाधिकभ्रमनिवृत्तिसम्भवादित्यभिप्रायः ।

जीवे भ्रान्त्यादेरसम्भवात्तन्निवृत्तिर्वा दूरापास्तेति चोदयति । जीवस्येति । विपक्षे बाधकमाह । अप्रतिबिम्बतेति । उभयमपि प्रमाणविरुद्धमित्याह । नेतीति । जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे प्रमाणमाह । रूपमिति । रूप्यतइति रूपं शरीरादि, तत्प्रतिरूपो बभूव, तत्प्रतिबिम्बो बभूवेत्यर्थः । तत्र श्रुतिमूला स्मृतिरप्यस्तीत्याह । एकधेति । स्वत एकरूपत्वेन व्यवस्थितो ऽप्युपाधिभेदान्नानेव दृश्यते जलभाजनभेदेन शीतांशुरिवेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतितात्पर्याऽभिज्ञः सूत्रकृदपीत्थमेव सूत्रयां चाकृवानित्याह । अत एवेति । आत्मा निर्विशेषो यस्मादतः सूर्यकादित्युपमोपादीयते । शास्त्रे यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानित्यादीत्येष सूत्रार्थः । मूर्तस्य वदनादेः प्रतिबिम्बदर्शनाद् ब्रह्मणश्चाऽमूर्त्तत्वान्न प्रतिबिम्बभावः । ततश्च श्रुत्यादीनामन्यथार्थत्वमित्याशङ्क्याह । अमूर्त्तस्येति । जलस्थ एवाकाशस्तत्र भातीत्याशङ्क्याह । साभ्रेति । साभ्रनक्षत्रगगनस्य जले ऽभावात्प्रतिबिम्ब एवेत्यर्थः । नन्वभ्रादेः प्रतिबिम्बो न गगनस्येत्यत्राह । जानुमात्रेति । एवं प्रतिबिम्बत्वं प्रसाध्य चिद्रूपत्वेन भ्रान्त्याद्याश्रयत्वं समर्थयते । चिद्रूपत्वमिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः । गन्धं जिघ्राणीति गन्धं प्रति घ्रातृविषयो ऽनुभवः प्रत्यक्षशब्दार्थः ।

प्रतिबिम्बकल्प इति विशेषणनिर्देशाज्जीवस्याऽवच्छेदत्वमदूदुषत्, तत्कस्मादिति शङ्कते । नान्वति । सर्वगतस्य गगनस्य घटावच्छेदे यथा घटाऽऽकाशत्वव्यपदेशस्तदुपाध्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि जीवत्वव्यपदेश इत्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्येणोत्तरमाह । न सामान्येति । सामान्यविशेषाभ्यामिति तृतीयेऽर्थभावे । अनुवृत्तव्यावृत्तरूपेण व्यवस्थितैर्भूतेन्द्रियलक्षणैरुपा-

धिभिर्जीवभावेन ब्रह्मणः सर्वात्मना ऽवच्छिन्नत्वादिति योज-
६९।१५ ना। बहिःसद्भावाङ्गीकृतौ दोषमाह। तत्रेति। न च सर्वगत-
त्वाद्यनुपपत्त्या अन्तरे ऽप्यवस्थानमाश्रीयतइत्यपि वाच्यमित्याह।
अवच्छिन्नेति। सर्वगतस्य ब्रह्मण उपाध्यवच्छेदे प्रथममेका वृत्तिः
पुनरवच्छिन्नेपि नियन्तृत्वादिसिद्ध्यर्थमनवच्छिन्नस्य वृत्त्यन्तर-
माश्रयणीयं न चैतदुपलब्धचरमिति द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तिः।
गगनस्य त्ववच्छिन्ने वृत्त्यनङ्गीकारात् वैषम्यमिति भावः।

गगनवदेवाऽवच्छिन्ने ऽनवच्छिन्नस्य वृत्तिर्नोपेयते, न च स-
र्वगतत्वाद्यनुपपत्तिः, चिन्मात्रविषयत्वात्तस्येति शङ्कते। स्वरूपेति।
जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म, तस्य च नियन्तृत्वादिश्रवणान्नैवमि-
त्याह। नय इति। अन्तःकरणप्रतिबिम्बितजीवनियन्तृत्वेन
ब्रह्मणस्तत्राऽवस्थानाद् द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तिस्तवापि समेत्या-
शङ्क्याह। प्रतिबिम्बेति। जीवस्य चिद्रूपत्वे श्रवणादिविधिवै-
यर्थ्यं ब्रह्मणश्चिन्मात्रतया सदा स्फुरणादित्याशङ्क्य विपर्यप-
तद्धेतुनिवर्तकवृत्त्युत्पादार्थं श्रवणादिविधानमित्याह। मिथ्ये-
ति। रूपं मन्यतइति रूपशब्दप्रयोगात् कर्तृत्वादिज्ञानं स-
म्यग्ज्ञानमिति शङ्क्येत, तत्राह। उपाधीति। असङ्गोदासी-
नस्वभावेन स्वतः कर्तृत्वाद्यसंभवात् भ्रान्त्या तन्मननमित्यर्थः।

उपाधिनिवृत्त्या मिथ्याभूतस्याऽपगम इति वक्तव्यम्,
किमिदमुक्तं तद्रूपाऽवगम इत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानेनोपाधिनिवृत्ति
सिद्धवत्कृत्य उक्तवानित्याह। अत इति। अहंकारस्योपाधित्वे
पूर्वाऽपरविरोधः स्यादिति चोदयति। नन्विति। अज्ञानोप-
६६।१० हितस्यैवोपाध्यन्तरवर्णनान्न विरोधचोद्यमित्याह। नैष इति।
एकेनोपाधिना ऽपेक्षितसिद्धेः किमुपाध्यन्तरेणेत्याशङ्क्याह।
चैतन्यस्येति। तारतम्यं व्यनक्ति। तथा हीति।

आत्मनः कथं निर्विशेषत्वं? चैतन्यलक्षणसम्बन्धविशेषसद्भावादित्याशङ्क्य संबन्धो ऽसिद्ध इत्याह । चैतन्यमात्रेति । ६६।११ चैतन्यस्वभावे ऽपि धर्मान्तरसंबन्धशङ्कां निरस्यति। एकरसमिति । 'अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुतेरुक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः । चैतन्यमात्रं च तदेकरसं चेति तथोक्तम् । तत इति । स्वप्नोपस्थापककर्माऽभिव्यक्ताविंसर्थः । वासनानिबन्धनो व्यवहारः स्थूलतरशब्दार्थः । जाग्रद्भोगोपस्थापककर्माऽभिव्यक्तावुपाध्यन्तरोपरागात् व्यवहारान्तरं भवतीत्याह । पुनरन्तःकरणेति । उपाधिभेदेनोपहितजीवभेदात् स्वप्नाद्यनुभूतस्य जागणे ऽनुसंधानं न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । किमुपाध्यन्तरेणाऽप्राप्तभेदस्योपाध्यन्तरकल्पनया जीवभेदं मन्यते, उत प्राप्तभेदस्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । पूर्वेति । अज्ञानाऽवच्छिन्नस्यैवाऽन्तःकरणाद्युपाध्यन्तरवर्णनाज्ञ जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । निरपेक्षेति । उपाध्यन्तरेण प्राप्तभेदाऽनपेक्षयोपाधितो भेदे जीवभेदाऽऽपत्तिः, न च तथोपेयतइत्यर्थः ।

अज्ञानस्याऽवच्छेदकत्वमाक्षिपति । नन्विति । स्थूलशरीरस्योपादानं च तद्भूतं चेति स्थूलशरीरोपादानभूतं, तस्य यत्सूक्ष्ममपञ्चीकृतभूतलक्षणं, तेन सहितेनेत्यर्थः । मा भूत् भ्रान्तिरित्यत आह । तल्लक्षणत्वादिति । विभागस्य भ्रान्त्यधीनत्वाद् भ्रान्तेश्च सुषुप्तावभावान्न जीवः स्यादित्यर्थः। भ्रान्तिलक्षणत्वमसिद्धमित्याह । अथेति । अर्थगत एवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह। भ्रान्तीति । भेदस्य नाऽविद्याकार्यत्वं किं तु तत्तन्त्रत्वम् । ६६।१८ अतश्च भ्रान्त्यभावे ऽपि भेदोपपत्तिरिति गूढाऽभिसन्धिः । अभिसन्धिमजानान आह पूर्ववादी । तत्रेति । विभागस्य

किं कार्यत्व,मुताऽकार्यत्वम्? आद्ये सुषुप्त्यादौ तदभावात् जीवाऽभाव इति ब्रह्मण्यविद्यादिः स्यात्, अन्यथा तदभावात्
६५।२१ पुनरुत्थानादि न स्यादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। अकार्यत्वइति। अनादित्वं प्रागभावशून्यत्वं ततो विभागस्य यदिदमविद्यानिमित्तत्वमभिहितमविद्यावच्छिन्नेत्यत्र तन्न भवेदित्यर्थः। विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह। उच्यतइति।

अज्ञानमवच्छेदकं नेति वदतः को ऽभिप्रायः? किं सुषुप्ताववच्छेद एव नास्त्युताऽर्थगतः? तत्राऽऽद्यं प्रत्याह। ब्रह्मणीति। द्वितीयमनुवदति। नन्वर्थेति। अर्थगत इति प्रत्यग्ब्रह्मगत इति शङ्का स्यात् तदर्थमाह। न विभ्रमगत इति। भ्रान्त्यात्मको न भवतीत्यर्थः। विभ्रमगतत्वाऽभावमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्ह्यविद्याकार्यत्वं कथमुक्तमित्याशङ्क्याह। सुषुप्त्यादीति। जीवब्रह्मविभागशब्देनाऽहमीश्वराद्भिन्न इत्यादिरूपेण स्फुटं व्यवह्रियमाणो भेदः कथ्यते। तर्हि सुषुप्त्यादिगतभेदस्याऽविद्योपादानत्वाऽभावात्तन्निवृत्तावप्यवस्थानं स्यादिति शङ्कते। नन्वर्थगत इति। अविद्याऽनुपादानत्वमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्ह्यविद्याऽभावे ऽप्यवस्थानं स्यादित्याशङ्क्याविद्यातन्त्रत्वात्तन्निवृत्तौ निवृत्तिर्युक्तेत्याह। तथापीति। तदकार्यत्वे कथं तत्तन्त्रत्वमित्याशङ्क्याह। यथा हीति। दृष्टान्ताऽसङ्गतिमाशङ्क्याह। सम्बन्धेति। सम्बन्धस्याऽज्ञानकार्यत्वे ततः प्रागज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं स्यात्, न च तदुपपद्यते, जडत्वादित्यर्थः।

६६।२२ इतो ऽपि न सम्बन्धस्याऽविद्याकार्यत्वमित्याह। अनादित्वादिति। प्रागभाववतः कार्यत्वं दृष्टं, न चायं प्रागभाववान्, अज्ञानस्याऽनादित्वेन सम्बन्धस्याऽनादित्वादित्यर्थः।

प्रकारान्तरेणाविद्यातन्त्रत्वमाक्षिपति । ननु जीवेति । भेदस्य धर्मिप्रतियोगितन्त्रत्वमित्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । उच्यतइति । ६६।५

जीवब्रह्मशब्दाभ्यां विशिष्टं चैतन्यं विवक्षितम्, उत चिन्मात्रमिति विकल्प्याद्यमनुवदति । अनादीति । चैतन्यं जीवभावेन भेदस्याश्रय इति सम्बन्धः । जीवभावस्याऽऽगन्तुकत्वात्कथमनाद्याश्रयत्वं? तत आह । अनादीति । अकृताभ्यागमादिप्रसङ्गान्नाऽऽगन्तुकत्वमित्यर्थः । चैतन्यस्याऽसङ्गादिरूपस्य कथं जीवभावस्तत्राह । अविद्याविशिष्टमिति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्त्तयति । अनादीति । भेदस्य परमार्थत्वान्न तदाश्रयत्वमित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह । काल्पनिकेति । अन्तःकरणविशिष्टाश्रयत्वशङ्कां निरस्यति । अनादीति । भेदस्य सादित्वेऽकृताऽभ्यागमादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । न स्वरूपेणेति । तस्मादाद्यः परिशिष्यते इत्याह । अत इति । चिन्मात्रतन्त्रत्वाऽभावाद्विभागो विशिष्टाश्रय इति सम्बन्धः ।

विशिष्टनिष्ठभेदस्य चित्स्वरूपाऽनुषङ्गात्कथमविद्यानिवृत्तौ निवृत्तिस्तत्राह । स्वरूपइति । स्वरूपे उपरज्यमानो ऽपि विभागोऽविद्याकृत उच्यतइति सम्बन्धः । अविद्याकृतशब्देन तत्तन्त्रत्वं विवक्षितं, तत्र हेतुमाह । विशेषेणाऽविद्यातन्त्र इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । विभागस्याऽविद्यातन्त्रत्वात् घटादिवत् कार्यत्वम्, अकार्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यात् । अविद्याऽतिरिक्तत्वे सत्यनादित्वादात्मवदित्याशङ्क्योभयत्रापि व्यभिचारमाह । अविद्येति । अविद्यातन्त्राणामपि अनादित्वमविद्यासम्बन्धवत् तद्वदनिर्वचनीयत्वं च न विरुध्यतइति योजना । ज्ञाननिवर्त्यत्वमनिर्वचनीयशब्दार्थः । उपहितसंबन्धिनः स्वरूप- ६६।८

मात्रेणाऽसम्बन्धे दृष्टान्तमाह । लोकइति । एकोपाध्यवच्छि-
६७।११ न्नस्योपाध्यन्तरसम्बन्धसमर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति । भा-
स्करमतमनुवदति । अत्रेति । जीवस्याप्यवस्तुत्वे बन्धमोक्षयो-
रननुगम आपद्येत, तस्माद्वस्तुत्वमेष्टव्यमिति न जीवस्य प्र-
तिबिम्बत्वमित्यर्थः । किं स्वरूपमात्रस्याऽवस्तुत्व,मुतोपाधिवि-
शिष्टस्य । आद्ये ऽवस्तुत्वाऽसिद्धिरित्याह । तत्रेति । द्वितीयमङ्गी-
करोति । भेदेति । स्वरूपमात्रस्य सत्त्वे हेतुमाह । मुखेति ।
मदीयमिदं मुखमिति प्रत्यभिज्ञया मुखस्य बिम्बात्मत्वम्,' अ-
यमात्मा ब्रह्मेति वाक्यादात्मनो ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । विरोधा-
देकत्वाऽवगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह । मिथ्यांशेति ।

चित्स्वरूपे बन्धाऽसंभवाद्विशिष्टे बन्धान्वयो वक्तव्यस्त-
था च मोक्षान्वयित्वमपि स्यात्, न च तदुपपद्यते । मिथ्यां-
शस्य तत्र निवृत्तेस्तस्माद्बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्-
क्याह । न चेति । जडत्वात् मुक्तावनन्वयित्वाच्चेत्यर्थः । मि-
थ्यांशवच्चित्यपि बन्धमोक्षावनुपपन्नाविति शङ्कते । किं त्वि-
ति । केवलस्य बन्धाऽसिद्धावपि उपाधिद्वारा बन्धाऽन्वया-
न्मुक्त्युपपत्तिरित्याह । स्वरूपस्येति । स्वरूपगतत्वेन सांकर्य-
प्रलापो ऽप्ययुक्त इत्याह । स्वरूपगतस्येति । परमतनिराक-
रणमुपसंहरति । तस्मादिति ।

स्फटिकादिदृष्टान्तेनाऽपेक्षितसिद्धौ रज्जुसर्पोदाहरणं वृ-
थेत्याशङ्क्य शङ्कान्तरनिराकरणपरतया ऽर्थवत्त्वमवोचि,
तत्र रज्जुसर्पोदाहरणस्य वैयर्थमेवास्त्वित्याशङ्क्य संकीर्त-
६७.१९ नपुरःसरं तात्पर्यमाह । अहंकारेति । दर्पणदृष्टान्तेन जीवब्रह्म-
विभागस्यौपाधिकत्वं सिद्धं, स्फटिकदृष्टान्तेन कर्तृत्वादेर्मिथ्या-
त्वमिति विभागः । वेदान्तविहितेनेति विशेषणवैयर्थ्यशङ्कां

निरस्यति । न च वेदान्तविहितोदाहरणसमर्थनमप्रस्तुतमित्यपि शङ्क्यं,स्फटिकलौहित्यादिप्रतिभास उपाधिवदत्रोपाधेरभावान्न भ्रमसम्भव इति शङ्कायां निरुपाधिकरज्जुसर्पोदाहरणसमर्थनं युक्तमित्यर्थः । अलक्तकोपाधिनिमित्तलौहित्यवत् कर्तृत्वादिकमप्युपधाननिमित्तमित्युक्तम्, अत्र रज्जुसर्पदृष्टान्तेन निरुपाधिकत्वमुच्यते इति विरोधमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । निरुपाधिकेति । अहंकारस्य निरुपाधिकाऽध्यासपरिनिष्पन्नत्वमत्रोक्तं, पूर्वत्र कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वमित्यविरोध इत्यर्थः । ९७।२२

सर्पभ्रमे संस्कारोपाधिरस्ति अत्र तु नैवमिति वैषम्यमुक्तं ननु तत्रापीत्यत्र, तदनुपपन्नं, प्रकृते ऽपि संस्कारोपाधेः सम्भवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु सर्वत्रेति । आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याऽध्यस्यमानकोट्यन्तर्भावादधिष्ठानाऽध्यस्यमानव्यावृत्तोपाधेर्निमित्तत्वमहंकारस्याप्यनुपपन्नमित्यर्थः । अधिष्ठानस्यापि निमित्तत्वादवधारणाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न निरुपाधिक इति । निरुपाधिकाऽध्यासे रज्जुसर्पनिदर्शनमित्यभिधाय तस्य सोपाधिकतां ब्रुवन् कथमव्याहतव्यापारः स्यादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । पूर्वाऽनुभवेति । उपाधिमात्रमित्यत्र मात्रचो ऽर्थमाह । स्वतन्त्रेति । अध्यस्यमानधर्मसमानलौहित्याश्रयस्य संस्कारव्यतिरिक्तस्योपाधेर्भाववदत्र नोपाधिः, ततो न व्याघात इत्यर्थः । तथापि तत्र प्रमाणाऽनुभवसंस्कारस्योपाधित्वम्, अत्र तु न तादृश उपाधिरिति वैषम्यशङ्कां निराकर्तुं पूर्वाऽनुभवसंस्कारमात्रेति विशेषणम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यस्याऽनपेक्षितत्वात्संस्कारमात्रं विवक्षितमित्यर्थः । न च संस्कारस्याप्यध्यस्तत्वान्नाऽध्यासनिमित्तत्वमितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादित्यपि वाच्यम् । प्राक्तनाऽहं- ९७।२५

कारा ऽनुभवसंस्कारादद्यतनभ्रमोद्भवसम्भवात् स च संस्कारान्तरादिति न विरोध इत्याशयेनोक्तं पूर्वेति । प्रमाणानुभवसंस्कारस्य भ्रमहेतुत्वप्रसिद्धेस्तादृशः संस्कार एष्टव्य इतरथा भ्रमाऽनुद्भवाऽऽपातादित्याशङ्क्याह । न पूर्वेति । प्रतीतिरनुभवशब्दार्थः । प्रमाणसंस्कारस्य केवलव्यतिरेकविधुरत्वादप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

६८।१

द्विविधस्याऽध्यासस्योक्तन्यायेन सिद्धत्वादुत्तरं भाष्यं व्याक्रियतां किमत्राऽसङ्गत्वप्रतिपादकेन तत्रेत्यादिना ग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । न चाऽऽत्मनीति । सोपाधिकाऽध्यासस्य दर्पणस्फटिकोदाहरणद्वयेन सिद्धेर्निरुपाधिकस्य रज्जुसर्पोदाहरणेनेति विभागः । घटाकाशोदाहरणस्य वेदान्तविहितत्वे ऽपि नाऽत्रार्थवत्त्वसाधनमुचितं तस्याऽत्राऽनुपक्रमादित्याशङ्क्याह । चोद्यान्तरेति । असङ्गित्वे आत्मनः सिद्धे कर्तृत्वादेरध्यस्तत्वं, न च तत्सिद्धिः प्रमाणाभावात्, न चाऽसङ्ग इत्यादिवाक्यं प्रमाणम्, असङ्गत्वसम्भावनाहेतुदृष्टान्ताऽभावात्; न च स्फटिकादेर्दृष्टान्तत्वं, तस्यापि सङ्गित्वादित्येवंविधचोद्यनिरासद्वारा घटाकाशोदाहरणेन श्रुतिसमर्पिताऽसङ्गितायां सम्भावितायां कर्तृत्वादेरध्यस्ततासिद्धिरिति अभिसंधिः । अनिर्वचनीयतया संभेदयोग्यस्यापीत्यन्वयशङ्का स्यात्, तदर्थमाह । अरुणादिनेति । रक्तः स्फटिक इति प्रतिभासात् स्फटिकस्याऽरुणिम्ना संभेदो भासतइत्येतत्तदाऽसङ्गीवेति टीकयोच्यते, सावयवत्वं च धर्मवत्त्वमात्रम् । ननु घटाकाशदृष्टान्तेनापि नाऽसङ्गित्वसिद्धिस्तस्य भेदरूपाद्यनुषङ्गादिति शङ्क्यते । कथमिति । उपाधिपरामर्शं विना तत्र स्वतो न भेदादिः प्रथतइत्याह । तदाहेति ।

६८।७

भेदरूपकार्यसमाख्या इत्यस्यायमर्थः । घटाकाशस्य कूपाकाशात् भेदो ऽल्पत्वादिपरिमाणविशेषो रूपमन्नघृतादिपदार्थानां शब्दस्थित्यवकाशादिः कार्यं घटाकाश इत्यादिसंज्ञा समाख्या चेति । किमेतान्युदाहरणान्यसङ्गत्वादि साधयितुमीशते, न नेति विकल्प्याद्यं दूषयति । नन्विति । स्फटिकरज्जुसर्पदृष्टान्तेनाऽविकारित्वसिद्धिः, दर्पणदृष्टान्तेनैकत्वस्य घटाकाशदृष्टान्तेनाऽसङ्गित्वस्येति विभागः । द्वितीये तद्वैयर्थ्यप्रसक्तिरित्यर्थः । असंभावनाबुद्धिनिवर्तनेनोपयोगान्न वैयर्थ्यमित्याह । नेत्याहेति । असंभावनानिवर्तकत्वं कस्मात्, तत्साधकत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रमाणमिति । निरपेक्षाप्रमः प्रमाणशब्दार्थः । तदेवमित्यनेन विषयत्वमुपपाद्यते तत्कस्मात्तस्य प्रकृताऽसङ्गतेरित्याशङ्क्याह । अस्म दिति ।

ननु व्यवहारयोग्यत्वम् इत्यत्र व्यवहारयोग्यतया विषयत्वसिद्धावध्याससिद्धिस्तत्सिद्धावध्यस्ताऽहंप्रत्ययाद्व्यवहारयोग्यत्वमितीतरेतराश्रयत्वमुक्तं, तदसंभवि, निर्विकल्पकचैतन्ये अज्ञानाऽध्यासदर्शनादित्याशङ्क्याह । ननु सविकल्पेति । परिच्छिन्नस्य यो ऽध्यासस्तस्येत्यर्थः । तर्ह्यहंकाराऽध्यासेन सविकल्पके चैतन्ये ऽहंकारो ऽध्यस्यतामित्याशङ्क्येतरेतराश्रयान्मैवमित्याह । तत्रेति । व्यवहारयोग्यताऽध्यासयोरागन्तुकत्वादनादित्वेनेत्युक्तम् असङ्गतमित्याशङ्क्य प्रथमं टीकातो बहिः समाधानमाह । निर्विकल्पइति । अपरिच्छिन्ने ऽपि गगनादौ सविकल्पकाऽध्यासदर्शनादित्यर्थः ।

सविकल्पकस्यैवाऽधिष्ठानत्वमित्यभिनिवेशश्चेत्तर्हि तदपि सुसंपादमित्याह । अज्ञानेति । अज्ञानाऽध्यासेन सविकल्पके ऽहंकाराऽध्यासः अज्ञानाध्यासस्य चाऽनादित्वान्नेतरेतराश्रय-

६८।८

६८।१७

त्वम् । प्रकारान्तरेणेतरेतराश्रयनिरासमाह । पूर्वेति ।

आत्मनो ऽधिष्ठानतोपपादनानन्तरं भाष्यव्याख्यां विहाय प्रतिकर्मव्यवस्थोपपादनप्रसङ्गं न पश्याम इत्याशङ्क्य सिद्धान्तिमते प्रमातृत्वादिव्यवस्थाऽसंभवाद्विकारित्वादिकमाश्रयणीयं, ततश्चाध्यासाऽनुपपत्तिरित्युत्तरग्रन्थव्यावर्त्यां शङ्कामाह । नन्वित्यादिना । त्वन्मते किमात्मनः प्रमातृत्व,मुताऽहंकारस्य? आद्ये किं प्रमां प्रतिकर्तृत्वं प्रमातृत्वम्,उताऽनित्यप्रमाश्रयत्वम् ? नाद्य इत्याह । अविकारीति । बोधस्य स्वरूपादपि न साध्यत्वमित्याह । चैतन्येति । प्रयोजनाऽभावादपि न परिणामः । तथा हि । किं दुःखपरिहारः फलम्, उत सुखम् ? नाद्यो निर्दुःखस्वभावत्वादित्याह । निष्कलङ्कस्वभावेति । द्वितीयं प्रत्याह । आनन्दस्येति । हेतुसंबन्धाऽभावादपि न परिणाम इत्याह । असङ्गस्येति । अविकारिपदसूचितं हेतुं व्यनक्ति । प्रमाणेति । प्रमितिः प्रमाणशब्दार्थः । प्रमातृत्वाऽभावे कर्तृत्वाद्यसंभवात्प्रमातृत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्य कर्तृत्वाद्यसंभवो ऽपीष्ट इत्याशङ्क्याह । न चेति । मा भूत्कर्तृत्वादिकमित्याशङ्क्याह । इतीति । अहंकारस्य प्रमातृत्वमिति कल्पान्तरं निरस्यति । अहंकारस्येति । अपरिणामित्वे ऽप्यात्मनः स्वरूपचैतन्यबलात्प्रमातृत्वमिति शङ्कते अथेति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति । तर्हीति । चित्त्वाऽविशेषे ऽपि संबन्धाऽभावान्न सर्वप्रकाशत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह । सर्वगतत्वादिति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति ।

६८।२०

न कस्यापि मते व्यवहारोपपत्तिरिति वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते । अत्रापर इति । प्रमातृत्वादिव्यवस्था न संभवतीति किं सर्वगतात्मवादिनां चोद्यम्, उताऽणुपरिमाणात्मवादिना, माहो देहपरिणामात्मवादिनाम् ? इति विकल्पाऽऽद्यं दूषयति । न ता-

६८।२६

वदिति । तथापि व्यवस्थाऽनुपपत्तिसाम्यादित्यर्थः । द्वैतिमते आत्मनः सर्वगतत्वे ऽपि विकारित्वात्स्वसमवेतेन ज्ञानेन प्रमातृत्वं संभवतीति शङ्कते । कथमिति । ६९।१

ज्ञानस्य किं क्रियात्वम्, उत गुणत्वम्? उभयथापि किं यावदात्मसमवायि, उत प्रदेशसमवायी?ति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति । यदि तावदिति । पक्षान्तरनिरसनेनोक्ते ऽर्थे हेतुमाह । निरवयव इति । ततः किमित्यत्राह । तदेति । सर्वस्याऽऽत्मसंयुक्तत्वे हेतुमाह । युगपदिति । क्रमेण सकलसंसर्गस्याऽस्मास्वपि संभवः, तदर्थमाह । युगपदिति । सर्वस्य स्वाश्रयसंयुक्तत्वे ज्ञानं कतिपयाऽवभासि किं न स्या?दिति, तत्राह । प्रदीपादिष्विति । इषुरादिशब्दार्थः । प्रदीपगतप्रकाशगुणस्य इषुगतक्रियायाश्च स्वाश्रयसंयुक्तवस्तुप्रकाशनभेदनलक्षणातिशयहेतुत्वादिति हेत्वर्थः । संबन्धाऽविशेषे ऽप्यदृष्टान्नियम इति शङ्कते । अदृष्टेनेति । अदृष्टव्यतिरिक्तपुष्कलकारणे सत्यदृष्टाऽभावेन कार्याऽभावाऽदर्शनान्नैतदित्याह । न प्रदीपादिष्विति । संयुक्तबोधकत्वं वस्तुसामर्थ्यशब्दार्थः । इतो ऽपि नाऽदृष्टस्य नियामकत्वमित्याह । सुखेति । हर्षादिरादिशब्दार्थः । पुण्यापुण्यलक्षणादृष्टस्य सुखदुःखसाधनस्रक्चन्दनकण्टकादिनियामकत्वे ऽप्युपेक्षणीयज्ञानहेतुत्वं तस्याऽनुपपन्नमित्यनियम इत्यर्थः । यद्यज्जनकं तत्तेन भास्यतइति नियमान्नाऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते । जनकमिति । तथापि कथमतिप्रसङ्गनिरास? इत्याशङ्क्य सर्वस्याऽजनकत्वादित्याह । न सर्वमिति ।

किं ज्ञानस्य जनकमात्रभासकत्वं स्वभावः, उत विषयतया जनकभासकत्व?मिति विकल्पाऽऽद्यमतिप्रसक्त्या दूषयति । न चक्षुरादिष्विति । द्वितीयं दूषयति । विषयस्येति । अजनकस्या- ६९।१०

पि विषयत्वदर्शनाज्जनकमेव भासयतीति नियमाऽनुपपत्ति-
रित्याह । प्रदीपादिष्विति ।

ज्ञानस्य गुणत्वपक्षे जनकभासकत्वनिराकरणं क्रियापक्षे
६९।१२ ऽतिदिशति । क्रियारूपइति । ज्ञानस्योद्दिष्टविषयाऽतिशयाऽऽधा-
यकत्वात् सर्वस्य चाऽनुद्दिष्टत्वान्न सर्वग्रहणमित्याशङ्क्य व्यभि-
चारेण दूषयति । इष्वादीति । आत्मनः सर्वसंयोगाऽनुपपत्तेर्न
तद्द्वारा समवेतज्ञानस्य सर्वभासकत्वमिति शङ्कते । निरवयवत्वा-
दिति । अव्याप्यवृत्तिसंबन्धस्य संयोगत्वादात्मनश्च निरवयव-
त्वान्नासंभव इत्यर्थः । तर्हि नाऽणुमात्रं भायात्, संयोगासं-
भवाऽविशेषादित्याह । न किं चिदिति । आत्मनः संयोगा-
ऽसंभवे ऽपि ज्ञानस्य स्वसंसृष्टविषयबोधित्वमित्याशङ्क्याह ।
क्रियागुणयोरिति । संसर्गाऽभावे ऽपि बोधकत्वशङ्कां निरस्य-
ति । असंसृष्टइति । अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानस्याऽऽत्मैकदे-
शसमवायित्वान्न सकलाऽवभासकत्वमिति शङ्कते । अथेति ।

निरवयवात्मनि प्रदेशाऽसंभव उक्त इत्याशङ्क्यौपाधिकप्र-
देशमाह । शरीरेति । स किम् एकदेशः सत्यो, ऽसत्यो वा ? त-
त्राऽऽद्यं दूषयति । तर्हीति । द्वितीये प्रदेशस्य कल्पितत्वे त-
त्समवेतज्ञानस्यापि कल्पितत्वाद् दृश्यदृष्टेरतात्त्विकत्वं स्यादि-
त्यर्थः । एकदेशे समवायित्वे दूषणान्तरमाह । न व्यवहितेति ।
प्रकाशस्याऽऽश्रयद्वारा विषयसंबन्धो वक्तव्यः, न चाऽऽश्रयस्य
व्यवहितविषयसंसर्ग इत्यर्थः । प्रदीपस्य विषयाऽसंसर्गे ऽपि
तत्प्रभाया यथा भासकत्वं तथा ऽत्रापीत्याशङ्क्य प्रभाया द्रव्य-
त्वाऽभ्युपगमात्तथा घटते न तथा ऽत्र, ज्ञानस्याऽद्रव्यत्वादि-
६९।१८ त्याशयेनाह । न चेति ।

आश्रयात्मैकदेशस्य विषयाऽसंसर्गेऽपीतरप्रदेशस्य विष-

येण संबन्धात्तत्प्रथनं युक्तमित्याशङ्क्याह । न चाऽनाश्रयेति । आश्रयात्मनो विषयाऽसंबन्धित्वे ऽपि तत्स्थज्ञानस्य विषये ऽतिशयाऽऽधायकत्वं स्यादिति शङ्कते । नन्वभिचारेति । दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्त्योत्तरमाह । नैतत्सारमिति । ६९।१८

क्रियायाः सामर्थ्यं क्रियासामर्थ्यम् दृष्टं च तत्क्रियासामर्थ्यं चेति तथोक्तम् । इष्ट्यादिक्रियाया आश्रयसंयुक्ताऽऽतिशयाऽऽधायकत्वं दृष्टं, तथा चाऽभिचारकर्त्रात्मनोद्दिष्टपुरुषात्मना च संयुक्तस्य देवतात्मनो ऽनर्थाधायकत्वं कल्प्यतइत्यर्थः । अभिचारक्रियया समाराधितः परमेश्वरो वा ऽऽन्यत्राऽनर्थहेतुरित्याह । ईश्वरस्येति । अभिचारक्रिया वा का चित्कृत्योत्पाद्यते सा चाऽन्यत्राऽनर्थं जनयतीत्याह । हेत्वन्तरस्येति । चतुष्टयसंनिकर्षजज्ञानस्येन्द्रियसंयुक्ते ऽतिशयाधायकत्वान्नाऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । न चात्मेति । आत्मना साक्षात्संबन्धाभावे ऽपि परम्परासंबन्धमाश्रित्य विषयभानोपपादने ऽतिप्रसक्तिरित्याह । विषयसंयुक्त इति । चतुष्टयसंनिकर्षस्य ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं सत्त्वकल्पकाऽभावादुत्पन्नस्य च ज्ञानस्य विषयसंबन्धाऽभावान्न तत्साधकत्वमित्याह । पूर्वेति ।

सर्वगताऽऽत्मवादे विषयप्रकाशाऽव्यवस्थामभिधाय मतान्तरेप्यव्यवस्थामाह । एवमिति । आत्मनो ऽणुत्वे तत्समवेतज्ञानादणुमात्रं भायाद्देहपरिमाणत्वे चात्मनो दूरवर्तिवस्तुसन्निकर्षाऽभावान्न व्यवहितविषयभावसंभव इत्यर्थः । वैतण्डिकं मतमुपसंहरति । तस्मादिति । द्वैतिमते व्यवहाराऽसंभवमङ्गीकरोति । सत्यमिति । अद्वैतिमते ऽपि व्यवहाराऽसंभव उक्त एवेत्याशङ्क्य किं परमार्थतो ऽसंभव, उत कल्पनया ऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । अस्मत्पक्षइति । ददमं- ७०।१

शशब्देन भाट्टाऽभिमतद्रव्यांशो गृह्यते इति शङ्कां निरस्यति। इदमंशस्येति। व्यापारशब्दस्य परिस्पन्दपरिणामयोः साधारणत्वाद्विवक्षितमर्थमाह। व्यापारइति।

अन्तःकरणस्य क्षणमात्रेण व्यवहितध्रुवाद्याकारेण परि-
७०।२ णामः कथ? मिति शङ्कायामाह। प्रकाशस्वभावमित्यादिना। अन्तःकरणं ध्रुवादिपर्यन्तमविच्छिन्नप्रभाऽऽकारेण परिणमतइति संबन्धः। तत्र हेतुमाह। तेजस इति। आखण्डलाऽधिष्ठितकाष्ठायां सहस्रांशूदयमात्रेण तत्किरणानां मन्दिरव्याप्तिदर्शनादित्यर्थः। तेजसो ऽतिदूरगमने ऽप्यन्तःकरणस्य किमायातमित्यत आह। प्रकाशस्वभावमिति। प्रकाशस्वभावत्वे ऽप्यात्मनः परिणामो न दृष्ट इति तत्राह। सावयवमिति। कदा चित् कस्मिंश्चिद्विषये ऽन्तःकरणस्य परिणामे को हेतुरिति तत्राह। अदृष्टेति। आलोक आदिशब्दार्थः। प्रतिपादनफलमाह परिणामेति। परिणामद्वारेण यो ऽयमवस्थाविशेषः स कर्तृकर्मसंबन्ध इति संबन्धः।

अवस्था विशेषमादधातीत्युक्तं, तत्र को ऽसाववस्थाविशेष
७०।४ इति शङ्कायां त्वाह। परिणामेति। तत्रैवमित्यादिटीकाया अयमर्थः। तत्राऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वे सत्येवंभूतस्य चैतन्यैकरसस्याऽहंकर्त्तुरहंकारैक्याऽध्यासमुपगतस्य व्यापारविशेष इति सत्त्वप्रधानान्तःकरणपरिणाम इत्यर्थः। व्यापारविशेषस्य प्रयोजनमाह। सकर्मकत्वादिति। हर्षादेः सुखादेरव्यवस्थातो विशेषं दर्शयति। कर्मकारकेति। कर्मकारकाभिमुखत्वे हेतुमाह। सकर्मकत्वादिति। आश्रयगताऽतिशयाऽऽधाने हेतुमाह। स्वाश्रयेति। स्वाऽऽश्रयगतफलहेतुत्वादित्यर्थः।

गतिक्रियायाः कर्तरि ग्रामप्राप्त्यतिशयजनकत्वं दृष्टं तद्वत्

ज्ञानस्यापि क्रियात्वात्स्वाश्रयएवातिशयजनकत्वमित्याशङ्क्याह । स चेति । प्राप्नोतिक्रियाया ऽऽहितस्य कर्तृसमवेतग्रामसंबन्धस्य यथा ग्रामव्यापित्वं तथा ज्ञानस्यापि सकर्मकत्वात्तदाहितः संबन्धो ज्ञातृज्ञेयतालक्षण इति। आत्मनो विषयविशेषसंबन्धाऽभावान्न तज्ज्ञानमिति शङ्कते । स्यादन्तःकरणस्येति । आत्मनो ऽपि परिणामद्वारा तत्संबन्ध इत्याह । तदाहेति । अन्तःकरणस्य विषयविशेषेण संबन्धो यस्मात् तस्मात् विषयविशेषसंबद्धमन्तःकरणं चैतन्यस्याऽवच्छेदकं स्वगतविषयविशेषसंबन्धमापादयतीति टीकार्थः । ७०।५

आत्मनो विषयसंबन्धसंभवे ऽप्यनभिव्यक्तत्वात्कथं व्यवहारहेतुत्वं ? तत्राह । सर्वत्रेति । अथ वा सर्वगतत्वेन स्वत एव विषयसंबन्धसंभवात् किं परिणामेने?त्याशङ्क्याह। सर्वत्रेति । सर्वत्र विद्यमानमप्यविद्यावृततया ऽनभिव्यक्तस्वभावमपि चैतन्यं तेनाकारेण व्यज्यतइत्यन्वयः। केनाऽऽकारेणेति वीक्षायामाह । अन्तःकरणमिति । परिणामो ऽवस्थाविशेषशब्दार्थः । इत्थंभावे तृतीया । तदाकारमिति। प्रमात्राकारमित्यर्थः। चैतन्यस्यान्तःकरणाभिव्यक्ततया तदाकारत्वे ऽप्यस्वच्छविषयाऽनभिव्यक्ततया तदाकारत्वाऽभावात्कथं घटादिसाधकत्व?मिति शङ्कते । ननु प्रमातृरूपेति । विषयावच्छेदेति। विषयेणाऽवच्छेदस्तद्युक्तइत्यर्थः । अन्तःकरणवत् विषयस्यापि तत्संबद्धस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वान्न विरोध इत्याह । तदाहेति । कर्मकारकमित्यादिटीकाया एषो ऽर्थः । कर्मकारकमप्यपरोक्षतामभिव्यनक्तीत्यन्वयः ।

विषये ऽपरोक्षतासद्भावे ऽभिव्यक्तिः, सैव कुत? इति तत्राह । चैतन्येति । विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वात्तत्रापि तदस्तीत्यर्थः । व्यञ्जकत्वे हेतुमाह । स्वव्यापारेति । स्वव्यापाराविष्टस्या- ७०।१२

७०।१८ ऽऽगन्तुकत्वे हेतुमाह । प्रधानक्रियेति । वृत्तिः प्रधानक्रियाशब्दार्थः । स्वव्यापाराविष्टमित्यत्र कर्मकारकस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वमुक्तं, तदसंभवि, अप्रकाशस्वभावत्वात् तद्व्यापारश्च कीदृश इति न ज्ञायतइत्याशङ्क्याह । स्वव्यापाराऽऽविष्टमिति । आपन्नं तद्गतजाड्याभिभवलक्षणं चैतन्याऽभिव्यञ्जकत्वरूपयोग्यत्वं येन तत्तथोक्तम् । अन्तःकरणस्य चिद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्यात् तत्कथं स्यादित्तत्राह । अन्तःकरणमिति । प्रदीपः स्वस्मिन्नन्धकारसंसर्गविरोधी स्वसंसर्गिणि विषये ऽप्यन्धकारसंसर्गं निरुणद्धि तद्वदन्तःकरणमपीत्यर्थः ।

अन्तःकरणविषययोश्चैतन्यव्यञ्जकत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । नन्ववच्छेदकेति । अन्तःकरणतद्वृत्ती विषयावच्छेदकशब्दार्थः । जलभाजनभेदेन तत्प्रतिबिम्बितचन्द्रभेदाद्यथा परस्पराऽसंसर्गः तद्वद्व्यञ्जकभेदात् व्यङ्ग्यस्यापि भेद इति न परस्परसंसर्ग इत्यर्थः । प्रमातृरूपस्याऽवभासो येन चैतन्येन तत्प्रमातृरूपाऽवभासं तेन संसर्गः । अथ वा प्रमातृरूपः प्रमात्राकारः स चाऽसाववभासश्चेति प्रमातृरूपाऽवभास इत्यर्थः । संसर्गाऽभावे को दोष इति तत्राह । असंसर्ग इति । तत्र हेतुमाह । अनुभवेति । व्यङ्ग्यचैतन्यभेदादित्यर्थः । मयेदमवगतमिति संबन्धाऽवबोधः सबन्धाऽवगमशब्दार्थः । पदार्थयोरिति । प्रमातृप्रमेययोरित्यर्थः ।

अनुभवभेदो ऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । प्रधानक्रियया ऽऽहितो यः प्रमातर्यवस्थाविशेषः तेन हेतुना ऽवच्छिन्ना ऽभिव्यक्ता या अपरोक्षता तया एकरूपामिति विग्रहः । विषयविशेषसंबन्धो ऽवस्थाविशेषशब्दार्थः । चिद्व्यञ्जकत्वयोग्यत्वं वा । एकरूपामित्युक्ते समानरूपामिति निर्दिश्यतइति शङ्का स्यात्तदर्थमाह । एकामिति । अवच्छेदकभेदेनाऽनुभवभेद उक्त इत्या- ७०।१९

ऽऽगन्तुकत्वे हेतुमाह । प्रधानक्रियेति । वृत्तिः प्रधानक्रिया-
शब्दार्थः । स्वव्यापाराविष्टमित्यत्र कर्मकारकस्य चैतन्यव्य-
ञ्जकत्वमुक्तं, तदसंभवि,अप्रकाशस्वभावत्वात् । तद्व्यापारश्च
कीदृश इति न ज्ञायतइत्याशङ्क्याह । स्वव्यापाराऽऽविष्टमिति ।
आपन्नं तद्गतजाड्याभिभवलक्षणं चैतन्याऽभिव्यञ्जकत्वरूपयो-
ग्यत्वं येन तत्तथोक्तम् । अन्तःकरणस्य चिद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्यात्
विषयस्य तत्कथं स्यात्तत्राह । अन्तःकरणमिति । यथा प्र-
दीपः स्वस्मिन्नन्धकारसंसर्गविरोधी स्वसंसर्गिणि विषये ऽप्य-
न्धकारसंसर्गं निरुणद्धि तद्वदन्तःकरणमपीत्यर्थः ।

अन्तःकरणविषययोश्चैतन्यव्यञ्जकत्वमुक्तं, तदाक्षिपति ।
नन्ववच्छेदकेति । अन्तःकरणतद्वृत्ती विषयावच्छेदकशब्दार्थः । ७०।१५
जलभाजनभेदेन तत्प्रतिबिम्बितचन्द्रभेदाद्यथा परस्पराऽसंस-
र्गः तद्वद्व्यञ्जकभेदात् व्यङ्ग्यस्यापि भेद इति न परस्परसंसर्ग
इत्यर्थः । प्रमातृरूपस्याऽवभासो येन चैतन्येन तत्प्रमातृरूपा-
ऽवभासं तेन संसर्गः । अथ वा प्रमातृरूपः प्रमात्राकारः, स
चाऽसाववभासश्चेति प्रमातृरूपाऽवभास इत्यर्थः । संसर्गाऽभावे
को दोषःइति तत्राह । असंसर्गइति । तत्र हेतुमाह । अनुभ-
वेति । व्यङ्ग्यचैतन्यभेदादित्यर्थः । मयेदमवगतमिति संबन्धाऽव-
बोधः संबन्धाऽवगमशब्दार्थः । पदार्थयोरिति । प्रमातृप्रमे-
ययोरित्यर्थः ।

अनुभवभेदो ऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । प्रधानक्रियया
ऽऽहितो यः प्रमातर्यवस्थाविशेषः तेन हेतुना ऽवच्छिन्ना ऽभि-
व्यक्ता या अपरोक्षता तया एकरूपामिति विग्रहः । विषय-
विशेषसंबन्धो ऽवस्थाविशेषशब्दार्थः । चिद्व्यञ्जकत्वयोग्यत्वं वा ।
एकरूपामित्युक्ते समानरूपामिति निर्दिश्यतइति शङ्का स्यात्त-

दर्थमाह । एकामिति । अवच्छेदकभेदेनाऽनुभवभेद उक्त इ-
७०।१६ त्याशङ्क्याह । परिणामस्येति । व्यञ्जकभेदे व्यङ्ग्यभेदो भवेत्,
न च तथा ऽत्र, एकस्य परिणामस्य प्रमातृप्रमेयसंसृष्टतया व्य-
ञ्जकत्वादित्यर्थः । विषयविशेषे चैतन्याऽभिव्यक्त्यभ्युपगमे त-
स्यापि प्रमातृतापातान्नाऽभिव्यक्तिरिति चोदयति । ननूभय-
वेति । विशेषाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । नेत्याहेति ।

परिणामविशेषो ऽवस्थाविशेषशब्दार्थः । प्रमातृस्वरूपजि-
ज्ञासायामुपाधिजनितो विशेषः फलमिति फलस्वरूपं कथ्यत-
इत्यसंगतिरित्यत्राह । प्रमातेति । टीकापेक्षितहेतुमाह । कर्त्तुर्ही-
ति । प्रमातृफलसांकर्याऽऽपातान्न चैतन्यस्यैकतया ऽभिव्य-
क्तिरिति शङ्कते । ननु चैतन्यस्येति । कर्तृफलयोर्भेदस्य लो-
कप्रसिद्धत्वात्तद्विरुद्धं कर्त्तुः फलत्वमित्यर्थः । उपाधिभेदाद-
सांकर्यमित्याह । तत्राहेति । उपाधिभेदमेव दर्शयति । अन्तः-
करणेति । विषयस्थश्चाऽसावपरोक्षैकरसश्चेति तथोक्तः । आ-
त्मेति शेषः । बोधैकरसस्याऽऽत्मनो जन्यत्वात्कथं फलत्व?मिति
शङ्कायां विषयाऽनुभवसंशब्दित इत्युक्तम् । वृत्तिसंसृष्टविष-
याऽभिव्यक्तचैतन्यस्य विषयाऽनुभवत्वं, ततश्च फलत्वव्यपदेश
उचित इत्यर्थः ।

नन्वेवं सति क्रियाफलयोः समानाश्रयविषयत्वप्रसिद्धि-
७१।' विरोधः स्यादिति शङ्कते । ननु क्रियेति । क्रियाया अन्तःक-
रणपरिणामत्वात्तत्समवायित्वं, फलस्य तु चैतन्यप्रतिबिम्बि-
तत्वाद्बिम्बभूताऽऽत्मसमवायित्वमिति भिन्नाऽऽश्रयत्वम् । तथा
तयोर्भिन्नविषयत्वं च क्रियाया घटविषयत्वं चैतन्यस्याऽन्तःक-
रणप्रतिबिम्बिततया तत्साधकत्वम् । न च वृत्तिसंसृष्टविषय-
व्यक्तं चैतन्यं तद्विषयमिति शङ्क्यम् । चिद्भास्याया वृत्तेस्त-

द्विषयत्वादित्यर्थः ।

समानाश्रयविषयत्वप्रसिद्धिविरोधशङ्कायां समानविषयत्वमेव समाधीयते तत्कस्मादित्याशङ्क्याह । विषय इति । ७१।९
आश्रयविषयभेदस्योक्तत्वात् कथं फलस्य क्रियासमानाश्रयविषयत्वं? तत्राह । अन्तःकरणेति । परिणाम्यैक्याध्यासादात्मनः क्रियाश्रयत्वम् अन्तःकरणस्य च आत्मैक्यारोपादनुभवाश्रयत्वं चेति समानाश्रयत्वमन्तःकरणतद्वृत्तिसाधकचैतन्यस्य वृत्तिद्वारा घटसाधकत्वयोरेकविषयत्वं चेत्यर्थः । कर्मकारकाभिव्यक्तचैतन्यस्य तत्साधकत्वे सांख्यवचनविरोधः स्यादिति चोदयति । ननु बुद्धिस्थमिति । विरोधनिरासप्रकारमाह । प्रथममिति । वृत्तिद्वारा बुद्धावर्थः प्रतिबिम्बितो भवति, पश्चात् बुद्ध्यैक्याध्यासमापन्न आत्मा वृत्तिसंसृष्टविषयचैतन्याऽभेदेनाऽभिव्यक्तो ऽर्थं चेत्यविरोधः ।

आत्मनो ऽभिव्यक्त्यभ्युपगमे ऽविद्याया निवृत्तत्वात्संसारोच्छेदः स्यात्, विषयविशेषप्रमातृता च न स्यात् । आत्मनो ऽनभिव्यक्तौ विषयाऽभिव्यक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । उक्तमिति । सर्वगतस्याऽविद्यावृतप्रकाशस्याप्यात्मनो ऽन्तःकरणपरिणामोपाधावभिव्यक्त्यपेक्षया प्रमातृत्वमित्यन्वयः । न चाऽविद्यानिवृत्त्या संसारोच्छेद इति वाच्यम् । पूर्णाकारपरिणामस्य निवर्तकत्वाद् घटाऽऽकारपरिणामस्य परिच्छिन्नत्वान्न निवर्तकत्वम् तत्रैवाऽभिव्यक्तत्वात्तत्प्रमातृत्वं चेत्याशयेनाह । परिच्छिन्नेति ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्कथमागन्तुकाऽभिव्यक्ति? रिति शङ्कते । ननु केयमिति । विषयस्थचैतन्यस्याऽऽवरणाऽभिभूतत्वादभिव्यक्तिर्युक्तेत्याह । आवरणेति । अभिभवशब्देन प्रति- ७१।१०

बन्धो विवक्ष्यते । विषयाऽवच्छिन्नाऽऽत्माऽज्ञाननिवृत्तिर्वा ऽभि-
७१।१० भवः । परिणामलक्षणोपाधौ प्रमाणं पृच्छति । ननूक्तेति । श्रु-
तिः प्रमाणमित्याह । उक्तमिति । ननु अत्र लज्जादिधर्मिकं
मन उक्तं न ज्ञानपरिणामवदन्तःकरणमिति तत्राह । धीश-
ब्देति । ज्ञानपरिणामवन्मनः तद्विज्ञानं बुद्धिरित्युच्यतइत्य-
न्वयः । बुद्धिमनसोरेकत्वात्परिणामवती बुद्धिः सिद्धेत्यर्थः ।
विषयस्य व्यवस्थायाः सिद्धत्वात्तत्र चेत्यादिग्रन्थवैयर्थ्यमाश-
ङ्क्योपसंहारतया व्याचष्टे । तदेवमिति । उपाधितो व्यवस्था-
ऽभावे ऽपि तदज्ञानात् यच्चोदितं सर्वमस्य भासेतेति तत्प-
रिहरतीति अन्वयः ।

यस्य कारकस्य प्रधानक्रियासाधनत्वं तन्निष्ठ एवाऽनुभव इति
कथमुक्तं ? सर्वविषयाणामपि चित्संनिधानेन चिद्व्यञ्जकत्वा-
७१।१४ दिविशेषात्तत्राह । परिणामेति । परिणामेन संसृष्टो यः कर्मका-
रकलक्षण उपाधिः तत्रैव चैतन्याऽभिव्यक्तिनियमान्नाऽतिप्र-
सङ्ग इति भावः । तत्रेत्यादेरयमर्थः । स्वप्रकाशस्याऽनवच्छि-
न्नस्याऽऽत्मन एकविषयभाने सकलविषयभानं स्यात् । न च त-
त्तद्विषयव्यक्तचैतन्यस्य तत्तत्साधकत्वाङ्गीकृतेर्नायं प्रसङ्ग इति
शङ्क्यम् परिणामविशिष्टविषयस्य व्यञ्जकत्वे गौरवात् विषय-
मात्रस्य तद्व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम्, तथा चाऽतिप्रसक्तिरिति
चोद्यार्थः । कर्त्रादिकारकाणि संभूय ज्ञानक्रियां साधयन्तीति
अविगीतं तथा च कारकान्तरं येन येन कर्मकारकेण सहितं तत्सा-
धनं तेन ज्ञानेन संसृष्टविषयेण व्यक्त्यनुभवे तत्सिद्धिः । न च गौ-
रवं चोद्यं, प्रामाणिके ऽर्थे गौरवस्याऽदोषत्वादिति समाधानग्र-
न्थार्थः । कारकान्तरं येन कर्मकारकेण प्रधानक्रियासाधनं त-
न्निष्ठतया ऽनुभव इति टीकार्थः ।

प्रकारान्तरेणाऽनियममाशङ्कते । ननु कर्मेति । इदमुक्तं भवति । पटगतशौक्ल्यस्य सर्वसाधारण्यवत्पटव्यक्तचैतन्यस्यापि सकलजनसाधारण्यादनियम इति साधारण्यमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । ७१।१८

येन प्रमात्रा सह प्रधानक्रियायाः साधनं कर्मकारकं तस्यैवाऽपरोक्षमिति कथं नियमः प्रदीपस्थापकव्यतिरिक्तानामपि तदुचितकार्यदर्शनादित्यत्राह । एतदिति । एतत्प्रमात्रभेदेनाऽभिव्यक्तस्य विषयगतचैतन्यस्य तत्साधकत्वाङ्गीकारात्सकलप्रमात्रभेदेन चाऽनभिव्यक्तत्वान्न सर्वेषां भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । उक्तां व्यवस्थामाक्षेपसमाधानपुरःसरं स्पष्टीकर्त्तुम् आक्षेपमवतारयति । ननु स्वयमिति । सर्वगतनित्यप्रकाशात्मनः सकलप्रकाशनसामर्थ्येपि तत्प्रकाशनाऽनुपलम्भात् उपाधिः स्वीकार्यश्चेत्तत्रोपाधेः कुत्रोपयोग इति विवेचनीयं, किं विषयप्रकाशने, उत तदुपरागे? इति, तत्राद्यं प्रतिक्षिपति । न चेति। द्वितीयमनुवदति। विषयेति । संबन्धवदुपाधिसंबन्धोप्यसंभवी तत्संबन्धे वा विषयसंबन्धोपि स्यादित्याह। अन्तःकरणे ऽपीति । स चासावुपाधिश्चेति तदुपाधिस्तेनेत्यर्थः । उपाधेरनिरूपणादात्मनः संसृष्टसकलभासकत्वापादनमाकर्ण्य तदसहमानः सिद्धान्ती प्रत्यवतिष्ठते । स्यादेतदिति ।

किं जीवस्य सकलभासकत्वं प्रसञ्जयसि, उत ब्रह्मणः? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। अन्तःकरणेति । अवच्छिन्नः प्रतिबिम्बस्थानीय इति च मतद्वयमनुसृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम्। द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह । ब्रह्म त्विति । प्रत्यग्ब्रह्मगतं सार्वज्ञ्यं जीवे स्यात्, जीवगताऽल्पत्वं च ब्रह्मणीत्याशङ्क्योपाधिभेदाद्व्यवस्थेत्याह । न चेति । परिच्छिन्नत्वाज्जीवस्य युगप- ७२।१

त्सकलाऽसंसर्गवत् कतिपयसंसर्गस्याप्यसंभवात्कस्यापि भानं न
७२।१ स्यादित्याह । नैतत्सारमिति । परिच्छिन्नस्यापि जीवस्य वृ-
त्तिद्वारा विषयचैतन्यसंबन्धात्तद्भासकत्वं प्रसक्तमिति शङ्कते ।
ननु जीवेति । परस्पराऽन्वयादित्यत्र वृत्तिद्वारेत्यनुषङ्गः । अ-
तिप्रसङ्गेनोत्तरमाह । नैतद्युक्तमिति । एकोपाधिसंसर्गात् वि-
षयजीवचैतन्ययोरभेदेनाऽभिव्यक्त्यभ्युपगमे सर्वज्ञत्वादिलक्षण-
ब्रह्मणो जीवस्य च एकाऽन्तःकरणसंसर्गादभेदाऽभिव्यक्ति-
रिति सार्वज्ञ्यादिकमपि जीवस्य प्रतीयादित्यर्थः ।

बुद्ध्यवच्छिन्नो जीव इति नोपेयते किं त्वविद्यावच्छि-
न्नः सर्वगतश्चेति, ततश्च विषयसंसर्गात्तद्भानं घटतइत्याह । अ-
थेति । तर्हि सर्वसंसर्गित्वात्सर्वं जीवः पश्येदित्याशङ्क्याह । स-
र्वगतमपीति । स्वयमपीत्यस्यायमर्थः । चैतन्यं स्वरूपेणापि न
प्रथते, अन्यत्र प्रकाशयतीति किमु वक्तव्यम् । अप्रकाशमा-
नत्वे ऽपि नयनवद्भासकमित्याशङ्क्याऽव्यवधानेन प्रकाशकत्वा-
न्मैवमित्याह । न चेति । अविद्या सर्वगता, उत परिच्छिन्ना? ना-
द्यः । मानाऽभावात् । न द्वितीयः । परिच्छिन्नस्य सर्वगतचै-
तन्यतिरोधायकत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्याह । अङ्गुलिमात्रेणेति ।
परिच्छिन्नेनापीत्यत्रापिशब्दादज्ञानस्याऽपरिच्छेदं सूचयति ।
'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यादिना सकलभूतभौतिकोपादा-
नतया सर्वगतत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तर्ह्यविद्याऽऽवृतत्वान्न किं
७२।१२ चिदपि जानीयात्, ज्ञाने वा सर्वं जानीयादित्याशङ्क्याह । त-
त्राऽन्तःकरणेति । अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं यदाका-
रेण परिणमते तत्संसर्गात्तद्विषयाऽवच्छिन्नचिद्गताऽऽवरणा-
ऽभिभवे तस्य प्रकाशो नान्यस्येत्युचितमित्यर्थः ।

कार्यस्य कारणाऽभिभावकत्वादर्शनादन्तःकरणस्याऽज्ञा-

नाभिभावकत्वमयुक्तमित्याह । तदपि न युक्तमिति । अन्तःकरणाऽवच्छिन्नत्वे ऽविद्यावच्छिन्नत्वे च प्रमातृत्वादिव्यवस्था घटतइत्याह । अत्रोच्यते इति । तत्र प्रथममविद्यावच्छिन्नत्वमादाय व्यवस्थामुपपादयति । युक्त इत्यादिना । संयोगाऽभावे ऽपि प्रकाशकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रकाशस्य चेति । असङ्गित्वे ऽपि ब्रह्मणो यथा सकलभासकत्वं तद्वज्जीवस्यापि स्यादित्याशङ्क्य वैषम्येणोत्तरयति । ब्रह्म त्विति । तदभेदाज्जीवस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्याह । न जीव इति । चिन्मात्रस्य तदभेदे परिच्छिन्नज्ञानशक्तेर्जीवस्य नोपादानत्वं, ततः सकलभासकत्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । ७२।१५

तदेवं स्वतो विषयसंबन्धाऽभावात्तत्सिद्ध्यर्थमुपाधिराश्रयणीय इत्युक्तं, तत्रोपाधिसंसर्गवद्विषयसंसर्गोपि स्यात्, अन्यथोपाधिसंसर्गस्याप्यनुपपत्तिरिति शङ्कते । कथं पुनरिति । सर्वगतत्वे ऽपि कस्य चित् केन चित्संसर्गः केन चिदसंसर्ग इति उभयथापि दर्शनान्न विरोध इत्याह । उच्यतइति । सर्वगता जातिरिति मतमाश्रित्य दृष्टान्तमाह । यथेति । व्यक्तिः सर्वगता न जातिरिति पक्षे दृष्टान्तमाह । यथा प्रदीपेति । स्वरूपेणाऽसमर्थस्याप्युपाधिसंबन्धात् सामर्थ्ये दृष्टान्तमाह । यथा वेति । केवलेनाऽप्रकाश्या अपि विषयाः परिणताऽहंकारसमारूढेनात्मना प्रकाश्यन्तइत्यन्वयः ।

सर्वगतो जीव इत्यादाय प्रतिकर्मव्यवस्था स्थापिता, संप्रति तस्य परिच्छिन्नत्वे ऽपि व्यवस्था घटयितुं शक्यतइत्याह । अथ वेति । सोपाधिकत्वादिति । अन्तःकरणोपाधिकत्वादित्यर्थः । अहंकाराऽवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयचैतन्याऽसंबन्धाद्विषयभानाऽसंभव इति यदभ्यधायि तद् दूषयति । जीवेति । ७३।१

जीवावच्छेदे निमित्तं यदन्तःकरणं तत्परिणामसंसर्गेण कृता ऽभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । विषयप्रमातृचैतन्ययोरेकान्तः- करणपरिणामसंबन्धादभेदेन स्फुरणं, ततो विषयप्रथोप- पद्यतइत्यर्थः ।

प्रत्यग्ब्रह्मणोरप्येकाऽन्तःकरणसंबन्धात् ब्रह्मणो ऽपि प्र- त्यक्त्वेन स्फुरणं स्यादिति यदवादि तत्र वक्तव्यं, किं ब्रह्मा- कारपरिणतान्तःकरणसंसर्गात् स्फुरणम्, उताऽन्तःकरणमात्र- ७३।२ संसर्गादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । ब्रह्मेति । द्वितीयं दू- षयति । न चेति । अन्तःकरणमात्रसंसर्गात् प्रत्यग्व्यक्तिवत् ब्रह्मव्यक्तिरपि किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ताऽसंमत्यन्तरमा- ह । जीवाकारेति । तत्र विनिगमनमाह । अन्यथेति । जीवा- कारऽहंवृत्त्यभावे जीवस्य भानाऽदर्शनादित्यर्थः । बुद्ध्यव- च्छिन्नो जीव इति मते प्रमातृत्वव्यवस्थोपपन्नेत्युपसंहरति । अत इति ।

जीवस्य सर्वगतत्वे विषयोपरागार्थमुपाधिरेष्टव्य इत्युक्तं, संप्रत्यावरणाऽभिभवार्थमिति मतान्तरमुपन्यस्यति । अथ वेति । विषयाऽऽकारेण परिणतान्तःकरणमन्तःकरणशब्दार्थः । वि- षयस्य चिद्गतावरणमावरणशब्दार्थः । कार्यस्य कारणाऽभिभा- वकत्वं वेति यदुक्तं तत्राह । दृष्टमिति । वेणूत्थो दहन आदि- शब्दार्थः । प्रतिकर्मव्यवस्थामुपसंहरति । इति सिद्धेति । सर्व- गतत्वविषयोपरागार्थत्वेनाऽऽवरणतिरोधायकत्वेन चोपाधेरुप- योगः परिच्छिन्नत्वे ऽपि विषयसंसर्गार्थमित्युपाध्यपेक्षया व्यव- स्था युक्तेत्यर्थः । इतिशब्देनाऽद्वैतिमतनिरवद्यतोच्यते ।

विषयाऽभिव्यक्तचैतन्येन तत्प्रतीतेरभिहितत्वाद्विषयसं- विदोरभेदाऽनभिधानात्कथमपसिद्धान्तश्चोद्यते । ननु नीला-

दीसादिना । तस्मादसंगतेयं टीका इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह ।
विषयस्येति । विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वेन तदभेदे ऽप्यात्मनो ऽन्य-
स्याभ्युपगमान्नाऽपसिद्धान्त इत्याशङ्क्याह । अहमवभासेति । ७३।११
अहमित्यवभासो यस्य स तथोक्तस्तेनाऽभिन्नमित्यर्थः । प्रमातृवि-
षयचैतन्ययोरभेदेनाऽभिव्यक्तेरुपपादनादस्ति चोद्यावसर इत्य-
र्थः । अनुवृत्तव्यावृत्तभावेन विषयसंविदोर्भेदे ऽपि विषयस्य चि१-
दभेदाऽभ्युपगमादपसिद्धान्तप्रसङ्गो दुर्वारः । ततो मैवमित्यादि-
ग्रन्थाऽसामञ्जस्यमाशङ्क्य किं यत्किंचित्साम्येनाऽपसिद्धान्तं ब्र-
वीष्युत सर्वसाम्येनेति विकल्प्याद्यं दूषयति । यत्किंचिदिति ।
सर्वसाम्यं त्वसिद्धमित्याह । अस्ति चेति । सिद्धान्तमेवाह ।
क्षणिकादिति । बाधितस्थायित्वं त्वन्मते ऽप्यस्तीति विशि-
नष्टि । अबाधितमिति । विषयाणां संवेदनप्रतियोगिकप्रामा-
णिकभेदाभावे ऽपि आरोपितभेदोररीकरणान्न मीमांसकमत-
प्रसङ्गो ऽपीत्यर्थः ।

गौर्गौरित्येकरूपातामतिभासे ऽपि गोभेदस्त्वया ऽऽश्रीय-
ते, तद्वदत्रापीति शङ्कते । अस्त्विति । इदमुक्तं भवति, खण्डमु-
ण्डादिभेदस्याऽध्यक्षसिद्धत्वात् गौर्गौरित्यनुवृत्तप्रत्ययस्य य-
था सामान्यविषयत्वं तथा संविद्यप्यनुवृत्तप्रत्ययस्य सामान्य-
विषयत्वं भेदप्रतीतेश्च व्यक्तिविषयत्वं ततो न संविदैक्यमिति ।
भेदावभासे ऽपि अपरोक्षता न भिद्यतइति कथमुक्तं? भेदाऽवभा-
सस्य व्यक्तिभेदविषयत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य च सामान्यवि-
षयत्वादिति, तत्राह । स्वरूपेति । दृष्टान्ते व्यक्तिभेदस्य प्रा- ७३।११
माणिकत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वं घटते, प्रकृते तु
संविद्भेदस्याऽप्रामाणिकत्वात प्रत्यभिज्ञायाः स्वरूपविषयत्वमि-

१ विषयचिदिति १ पु० पा० ।

त्यर्थः । ननु नीलसंवित्पीतसंविदिति भेदः प्रतीयते, तत्राह । परोपाधीति । उपाधिभेदमन्तरेणाऽविभाव्यमानभेदत्वान्न संविदां स्वतो भेदः, किं त्वौपाधिको गगनभेदवत् । अतो न भेदप्रत्ययस्य बाधकत्वमित्यर्थः ।

७३।१२

ब्रह्माऽनुवृत्तं विषयाश्च व्यावृत्ताः, तथाप्यभिन्ना इति त्वयोपेयते, तद्वत्संवित्संवेद्ययोरप्यभेद इति शङ्कते । नन्विति । तत्रापि वास्तवमैक्यं नाङ्गीक्रियते, त्वया तु वास्तवमैक्यमिष्यतइति वैषम्यमित्यभिसन्धायाह । तत्राहेति । एकेन प्रमाणेन साधिते ऽर्थे प्रमाणान्तरोपन्यासे किं चेत्युक्तिर्युक्ता, न च पूर्वत्र प्रमाणोपन्यासं पश्याम इत्याशङ्क्याह । अनुवृत्तस्येति । संवित्संवेद्ययोरनुवृत्तव्यावृत्तता भेदविधुरता चेत्यत्र दृष्टान्तमाह । आकाशेति । अनुवृत्तं न तत्त्वतो व्यावृत्ताऽभेदवत्, अनुवृत्तत्वादाकाशवत्, न च जातौ व्यभिचारः, तस्याः पक्षतुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु नीलात्मिका संविदित्यत्र नीलसंविदोरभेद उक्तः, तथा च नीलसंविदो ऽहमवभासस्य च भेदसाधनमसंगतमित्याशङ्क्याह । नीलात्मिकेति । तत्र हेतुमाह । युगपदिति । न च संविच्छब्देन नीलस्वरूपविवक्षायां नीलादन्य इत्युच्यतां किं संविद्ग्रहणेनेत्यपि वाच्यम् । संविद्व्यतिरेकेण नीलाऽभावे तत्संवित्त्वाऽनुपपत्तेर्नीलसत्तैष्टव्येति द्योतनार्थत्वात्संविद्ग्रहणस्येत्यर्थः । प्रत्यगवभास इत्यत्र प्रतीचो ऽवभास इति विग्रहशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते, अवभासव्यतिरिक्तप्रतीचो ऽनभ्युपगमादिति, तत्राह । प्रत्यगिति । अहं नीलं पश्यामीति ज्ञानमपरोक्षमिति प्रसिद्धं, तेन संविदो ग्राह्यत्वे विषयविषयिसंविदोस्तुल्यकालत्वं स्यान्न च तद्युज्यते, तस्माद्येन नीलेन सं-

७३।१८

विदो ऽभेद उच्यते तस्मान्नीलादहमुल्लेखस्यान्यत्वं तैरङ्गीक्रियते तयोर्ग्राह्यग्रहकता चाऽनुभवसिद्धेति तद्भेदस्य प्रात्यक्ष्यम् । न चाऽऽलयविज्ञानस्य घटादेश्च भेदस्तदङ्गीकृत इति तत्साधनं सिद्धसाधनं प्रस्तुताऽननुसारि चेति भ्रमितव्यम् । आलयविज्ञानस्य परैरात्मत्वेनाऽभ्युपगतस्य विषयसंविदश्चाऽद्वैतवादिभिरैक्याङ्गीकृतेः ।

नीलादहमुल्लेखो भिन्न इत्यननुभवात्कथं तद्भेदस्य प्रात्यक्ष्यं,' तत्राह । अहं नीलमिति । नीलात्मकसंविद इत्यादेरेषो ऽर्थः । अहंकारस्य चैतन्यव्यतिरेके ऽपि चैतन्यस्याहमिति भानवन्नीलाऽहंधियोरैक्यमित्याशङ्कायामाह । पराग्व्यावृत्त इति । नित्याऽनुमेयव्यावृत्त्यर्थमपरोक्षेति । प्रत्यगवभास इति पदच्छेदः । विकल्प इत्यस्य व्याख्या प्रत्यगवभास इति । अन्यत्वे हेतुमाह । स्वरूपेति । न केवलमन्यत्वोपगमः, किं तु तदनुभवो ऽपीत्याह । प्रतीयतइति । नैतद्द्वयोरपीत्यत्र विषयविषयिभावो निराक्रियते, तदनुपपन्नं, बौद्धेन तदभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽपरमते विषयविषयिभावो न संभवतीति चोदयतीत्याह। अत्रेति । कुत इति शब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । अयमिति । ७३।१९

किं संविदा ऽसंबद्धं नीलं भाति, उत संबद्धमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । संविद इति। अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । संविदो नीलाकारत्वात्तद्भासकत्वमिति शङ्कते । भासते चेदिति । संबन्धमन्तरेण तदाकारत्वे सर्वाऽवभासकत्वं किं न स्यादित्याह। सर्वमिति । द्वितीयं निरस्यति । विशेषेति । संयोगादिमूलसंबन्धाः संवित्संवेद्ययोर्न भेदादिना निरूपणापथमवतरन्तीत्यर्थः । जन्यजनकता संबन्ध इति शङ्कते । नीलस्येति । किं जनकत्वमात्रं संबन्धः, आहो विषयतया जनकत्वं? नाद्यो ऽतिप्रसङ्गादित्या- ७४।२

ह । नेन्द्रियस्येति । न द्वितीयो, मूलसंबन्धाऽभावाद्विषयविषयिभावस्याप्यनुपपत्तेर्विषयतया जनकताऽयोगादित्यर्थः । भेदपक्षे विषयविषयिताऽसंभवसाधनफलमाह । तस्मादिति । नीलविज्ञानयोर्यो ऽयमभेदसंबन्धः स नान्यस्येत्याह । असाधारणेति । न च तत्र हेतुगवेषणा युक्तेत्याह । स्वाभाविकेति । स्वरूपमात्रे निष्ठा ययोस्तौ स्वरूपमात्रनिष्ठौ तयोः, परस्परमसंसृष्टस्वरूपयोरित्यक्षरार्थः ।

७४।२

कथं पुनरिति ग्रन्थः पूर्वपक्षिणः, उत सिद्धान्तिनः ? नाद्यः, पौनरुक्त्यापातात् । नाऽन्त्यः, सिद्धान्तिना ग्राह्यग्राहकताऽङ्गीकृतेर्दूषणाऽसंभवात्प्रश्नाऽननुसारित्वाच्चेत्यत आह । सिद्धान्ती त्विति । तयोर्यो ग्राह्यग्राहकताऽवभासः स त्वन्मते कथं स्यादिति टीकायोजना । अहमिदं जानामीति ग्राह्यग्राहकताऽनुभवविरोधान्नाऽभेद इत्युक्ते ऽनुभव एवाऽसिद्धो ऽहमिदं जानामीति आकारज्ञानत्रयाऽभ्युपगमादिति यदुक्तं तदनुपपन्नम्, युगपत्संवित्त्रयाऽनुपपत्तेः, तस्मात् त्र्याकारमेकं ज्ञानमेष्टव्यमित्यत्राह । विज्ञानवादी त्विति । त्रयमिति । ग्रहीतृग्रहणग्राह्यलक्षणमित्यर्थः । ज्ञानत्रितये संबन्धाऽवगमो ऽनुपपन्न इत्युक्तमयुक्तं, संबन्धाऽवगमस्यैवाऽसिद्धेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । क्रमेति ।

त्रितयमित्यत्राऽन्योन्यसंसृष्टमिति शेषः । तद्भासनेत्यादेः पूर्वग्रन्थशेषत्वं संबन्धाऽवगमाऽभावप्रतिपादनस्योभयत्राऽविशेषात्, ततश्च पौनरुक्त्यमित्यत आह । विज्ञानवादीति । पूर्वत्र संविद्भेदोपगमे यो ऽयं संबन्धाऽवगमः प्रसिद्धः स न स्यादित्युक्तम्, अत्र तु तस्याऽसिद्धिरुच्यते इति नैकग्रन्थ्यमित्यर्थः ।

७४।८

तद्भासनेत्यत्र तच्छब्देनानन्तरप्रस्तुतसंबन्धाऽवगमनिर्दे-

शशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते, तस्य विज्ञानवादिना ऽनभ्युपगमादित्यत आह । अहमिति । अहमित्येवंरूपकल्पनासहितमित्यर्थः । विषयविकल्पितमिति । विषयरूपकल्पनाविशेषितमित्यर्थः । तयोर्वासना तद्वासनेति विग्रहशङ्का स्यान्न च सोपपद्यते, ज्ञानाऽन्यवासनाऽनभ्युपगमात्तत्राह । ते एवेति । कर्मधारयसमासे उपपत्तिमाह । नान्य इति । संस्काराश्रयस्थायिनोऽभावात् पूर्वज्ञानमेव संस्कार इत्युक्तं बौद्धे ग्रन्थे इत्यर्थः । प्राङ्निष्पन्नस्य सकलज्ञानस्योत्तरज्ञानं प्रति वासनात्वमित्याशङ्क्येत, ततश्चोत्तरज्ञानस्याऽनन्ताऽऽकारता स्यात्, इत्यत आह । सजातीयेति । विजातीययोर्वास्यवासकताऽप्रसिद्धेरित्यर्थः । फलितमाह । तत्रेति । क्रियाविकल्पप्रत्ययात् त्रितयाकारमेकं ज्ञानमुत्पद्यतइत्यन्वयः । आकारोत्पत्तौ हेतुमाह । कारणेति । ७४।१०

किं पुनरित्यत्र संबन्धाऽवगमस्याऽनुभवाऽनारूढत्वाऽभिधानात्पूर्वग्रन्थशेषशङ्का स्यान्न चैवं संभवति, उत्तरत्र तन्निरसनाऽभावादित्यत आह । आहेति । एवंशब्देन संकलनात्मकता परामृश्यते, प्रक्रियाया अनुभवाऽनारूढत्वमभिनयति । न हीति । न केवलमेकाकारप्रत्ययाऽदर्शनं, प्रत्युत त्र्यात्मकं ज्ञानमुदेतीत्याह । किं त्विति । कर्ता च कर्म चाऽनुभवश्चेति कर्तृकर्माऽनुभवाः, तएवात्मा ऽऽकारो यस्य स तथोक्तः । फलितमाह । तस्मादिति ।

अनुभवाऽरूढप्रक्रियेति प्रतिज्ञाय तत्र हेतुरुपन्यस्यते क्षणविध्वंसिन इत्यादिना ग्रन्थेनेति वक्तुं न शक्यते, तस्याऽनुभवाऽनारूढत्वाऽसाधकत्वात् । न च पूर्वपक्षिणो ऽयं ग्रन्थः, क्रियानिमित्तसंबन्धनिरासस्य क्षणिकत्वस्य च प्रस्तुताऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य पूर्वपक्षत्वेन व्याचष्टे । सत्यमिति । अङ्गीकृतमंशमा- ७४।१८

ह । नाऽनुभवमिति । प्रतिभासाऽनुपपत्तिः प्रतिभास्यमात्रमा-
७४।११ क्षिपति नाऽभेदमिति शङ्कते । कथमिति । तत्र वक्तव्यं, किं
स्थायिनोः प्रतिभास्यप्रतिभासकभावः, उत क्षणिकयोरिति वि-
कल्प्याद्यं प्रत्याह।स्थायित्वइति।क्रियाशब्देनाऽऽन्तरबाह्येन्द्रि-
यव्यापारो ऽभिधीयते । स्थायित्वे विषयाऽवभासः स्यादिति
वदता काका स्थायित्वाऽभावो निर्दिष्टः, तत्र हेतुस्तूत्तरत्र व-
क्ष्यमाणो द्रष्टव्यः । द्वितीयं प्रत्याह । क्षणिकस्येति । क्रिया-
निमित्तो ह्यसाधारणसंबन्धः । क्रिया च क्षणिकपक्षे ऽनुपपन्ने-
त्यर्थः । संबन्धिनः प्रतिभास इति सामान्यव्याप्तिः । क्रियानि-
मित्तः संबन्ध इति विशेषव्याप्तिः । ततः क्रियानिमित्तसंब-
न्धरूपविशेषस्य क्षणिकत्वे ऽसंभवादभेदसंबन्ध आस्थेय इति
समुदायार्थः ।

संविदां प्रतिक्षणं भेदस्याऽननुभूयमानत्वान्न क्षणिकमिति
कथमुच्यते? आनुमानिकभेदसंभवादित्याशङ्क्य विकल्पोत्तर-
त्वेन व्याख्यातुं विकल्पयति । तत्रेति । व्यापकविशेषाऽभाव-
स्य क्षणिकत्वाऽऽयत्तत्वात्तन्निराकरणे व्यापकविशेषाऽभावो
न सिध्यतीत्याशयेन क्षणिकत्वविकल्प इति द्रष्टव्यम् । क्षणि-
कत्वस्याऽप्रत्यक्षत्वाद्विकल्पाऽसंभव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वं सम-
र्थ्यते । नन्विति । नीलाकारज्ञानस्य नीलाऽभावव्यवच्छेदेन
तदविनाभूतपीतादिव्यवच्छेदकत्ववत् वर्तमानमात्राऽऽकारज्ञा-
नस्याऽवर्त्तमानताव्यावृत्तिगमकत्वात् क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्ष-
त्वमित्यर्थः ।

क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षतामुपपाद्य तन्निराकरणपरत्वेन टी-
७५।१ कामवतारयति । न तावदिति । भेदस्य प्रत्यक्षत्वाऽभ्युपगमान्न
भासतइति कथमित्याशङ्क्य विद्यमानस्यापि भेदस्य ज्वाला-

भेदवदनुपलम्भ इति शङ्कते । नन्विति । भेदाऽप्रतिभासे चोदिते संवित्स्वरूपाऽनवभसनाज्जगदान्ध्यप्रसञ्जनमनवसरपराहतमित्याशङ्क्याह । को ऽयमभिप्राय इति । ७५।८

किं भेदः संविद्व्यतिरिक्तो ज्ञानान्तरगम्यश्च, उत स्वरूपं तज्ज्ञानमेव तज्ज्ञानमिति किंशब्दार्थः । आद्यमनुवदति । यदि तावदिति । ज्ञानान्तरं किं भेदमात्रं गृह्णाति, उत धर्म्यादिविशेषितमिति विकल्प्याऽऽद्ये कल्पे संविद्भेदो न सिध्यतीत्याह । तदेति । तदा तयोर्न भेदग्रहः स्यादिति संबन्धः । द्वितीयं दूषयति । धर्मिप्रतियोगीति । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तद्विशेषितभेदः प्रतिपत्तुं न शक्यः । न च धर्मिप्रतियोगिनोः प्रतिपत्तिः, स्वप्रकाशत्वेन संविदन्तराऽगोचरत्वादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । विषयत्वइति । विमतं भेदसंवेदनाकल्पितं तद्विषयः स तस्मिन् कल्पितो यथा घट इत्यर्थः । धर्म्यादीनां संविदभिन्नत्वं च स्यात् विषयविषयिणोरभेदाङ्गीकारादित्याह । तदभिन्नं चेति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । संविद्भेदबोधयोरेकत्वात् भेदाऽनवबोधे बोधाऽनवबोधात् जगदान्ध्यापात इत्याह । तत्राहेति । सादृश्याङ्गीकारेण दूषणमुक्त्वा तस्याप्यसिद्धिरुच्यते अपि चेत्यनेन ग्रन्थेन । तत्र तच्छब्देन प्रस्तुतसंवित्स्वरूपाऽभिधानात् न तद्विरुद्धत्वं सादृश्यस्याऽप्रामाणिकत्वं चाऽसिद्धमित्याशङ्क्याह । अपि चेति । असिद्धिं परिहरति । भिन्नयोरिति । ७८।८

तद्रूपप्रतीतेरित्यत्र तच्छब्देन प्रस्तुतसादृश्याऽभिधानशङ्का स्यात् । तथा चाऽपसिद्धान्तः । तत्र ऐक्यप्रतिभासस्योक्तत्वात्तस्य तच्छब्देनाऽभिधाने ऽपि सादृश्यस्याऽप्रामाणिकत्वं भ्रान्तेः सादृश्यव्याप्त्यभावादित्याशङ्क्याऽभिप्रायं दर्शयति ।

न चैक्येति । ऐक्यप्रतिभासविरोधस्याऽभिधानात्तस्य तच्छब्देनाऽभिधानमित्यर्थः । भ्रान्तिमात्रस्य सादृश्यव्याप्त्यभावे ऽपि तद्विशेषस्य व्याप्तिरस्तीत्याह । ऐक्येति । भिन्नयोरैक्यभ्रमो भेदतिरोधानमन्तरेण न संभवति, तिरोधानं च न सादृश्यं विनेति तत्सिद्धिरित्यर्थः । इतरेतराश्रयत्वादित्यत्राऽपेक्षितं पूरयन्नाह । नैवमिति । व्यामोहपक्षोक्तेतरेतराश्रयत्वस्याऽव्यामोहत्वपक्षे ऽपि साम्यमुक्तं स्यादेतदित्यत्र, तदनुपपन्नम्,ऐक्यप्रतिभासस्य स्वतः प्रामाण्यादित्याशङ्क्याह । न त्वैक्येति । ज्वालैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वापातादित्यर्थः । किंप्रयुक्तं तर्हि प्रामाण्यमिति पृच्छति । किं त्विति । सादृश्यस्याऽविरुद्धत्वसमूलत्वसिद्धावैक्यप्रतिभासस्य प्रामाण्याऽसिद्धेः तन्निर्मूलत्वाद्यायत्तं, तन्निर्मूलत्वादि चैक्यस्य प्रामाणिकत्वाऽऽयत्तमितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

७५।८

नैतदित्यत्र प्रतीतेः प्रामाण्यमनपेक्ष्यमित्युक्तमयुक्तं, हेतावपेक्षासद्भावादित्याशङ्क्य विज्ञानसामग्र्यतिरिक्तहेत्वपेक्षा निरस्यतइत्याह । ऐक्येति । विज्ञानप्रयोजकप्रयोज्यत्वे संभवत्यतिरिक्ताऽपेक्षायां गौरवं स्यादित्यर्थः । न च ज्वालैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वप्रसङ्गः शङ्क्यः। ज्वालाऽभेदग्राहिप्रमाणाविरोधेन स्वतःप्रामाण्याऽनुपपत्तेरित्यर्थः । प्रतीतेः प्रामाण्यं स्वारसिकं यस्मादतो ऽनपेक्षमिति टीकायोजना । सादृश्यकल्पनाया अपि स्वतस्त्वसंभवान्नाऽस्मन्मते ऽपीतरेतराश्रयत्वमित्याह । ननु सादृश्यमिति। स्वत एवेति। ऐक्यप्रतिभासस्य व्यामोहत्वापेक्षां विनेत्यर्थः । सादृश्यकल्पनायाः स्वाभाविकत्वे एकक्षणवर्तिन्येकस्मिन् भावे ऽपि यदैक्यप्रतिभानं तदापि सादृश्यनिमित्तं स्यादिति परिहाराऽभिप्रायः ।

७५।१८

गोसदृशो गवय इत्याद्यावैक्यभ्रममन्तरेणापि सादृश्यसिद्धेर्न तदपेक्षं सादृश्यमिति शङ्कते । कुत इति । गोगवययोरैक्यस्याऽप्रतीयमानत्वान्नैतद्भ्रान्तित्वापेक्षं सादृश्यम्,अत्र चैक्यप्रतिभासात्तद्भ्रान्तिं विना न सादृश्यमित्याशयवानाह । अत आहेति । ७५।१०

अप्रामाण्यपूर्विकेत्यत्र कस्याऽप्रामाण्यमिति वीक्षायामाह। ऐक्येति । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्सादृश्याऽसिद्धौ न त्वेतन्निमित्तं भेदाऽभानमित्युक्ते प्रत्यभिज्ञासंगतिमाशङ्कते । ननु केयमिति । प्रत्यभिज्ञानिरूपणस्य प्रकृतसंगतिमाह । यत्सामर्थ्येति । किं पूर्वाऽनुभवसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञा उत्पद्यते, उताऽक्षसंयोगात्, अथ वोभाभ्याम्? नाद्यः । संस्कारस्याऽनुभूतमात्रग्राहित्वात् एतद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वाऽयोगात् । न द्वितीयः । अक्षस्य वर्त्तनमाग्राहित्वेन तद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वाऽसंभवात् । तृतीये सामग्रीद्वयप्रसूतत्वात्प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वं स्मरणत्वं च स्यात् । तथा तदेतद्देशकालविशिष्टैक्यलक्षणविषयाऽसंभवात्परोक्षत्वेनाऽपरोक्षत्वेन च ज्ञानस्वरूपाऽनिरूपणात्तत्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमसंभवीत्यर्थः । तत्र कारणस्य दुर्निरूपत्वं तावदसिद्धमित्याह । पूर्वेति । पूर्वाऽनुभवसंस्कारसहितेदानीन्तनप्रमितिकारणं प्रत्यभिज्ञासामग्रीत्यर्थः ।

यत्तूक्तं प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमनुभूतित्वं च स्यादिति, तत्रेदमभिधीयते । संस्कारमात्रजन्यत्वं स्मृतित्वव्यापकं तद्व्यावर्तमानं स्मृतित्वमप्यादाय व्यावर्तयति । न चाऽनुभवत्वे तद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वं न स्यादिति शङ्क्यम् । संस्कारसहकृतेन्द्रियस्य तत्ताग्राहित्वोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

विषयाऽसंभवं निरस्यति । एकस्येति । तदेतद्देशकालोपलक्षितस्वरूपं प्रत्यभिज्ञाविषय इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञास्वरूपमाह । ७५।२४

प्रत्यक्षेति । उक्तां प्रत्यभिज्ञामनात्मन्यभ्युपेत्याऽऽत्मनि सा
७८।२५ नोपपन्नेत्याह । न तर्हीति । सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अनुभवसिद्धत्वात्कथं तदपलापः? इत्याशङ्कते । कथमिति । सामग्र्यसंभवात्प्रत्यभिज्ञाऽनुभवो भ्रम इत्याह । विज्ञानस्वभावस्येत्यादिना । आत्मनः स्थायित्वे आत्मनि प्रत्यभिज्ञाकारणं तावन्न संभवतीति संबन्धः ।

संस्कारः कारणमिति वदन् प्रष्टव्यः, किमागन्तुकज्ञानसंस्कारः कारणम्, उत स्वरूपज्ञानसंस्कारः? नाद्य इत्याह । स्वयंप्रकाशस्येति । स्वयंप्रकाशत्वमुपपादयति । विज्ञानेति । द्वितीयं प्रत्याह । स्वरूपस्येति । प्रमितिकारणाऽभावमाह । स्वयंप्रकाशस्येति । वेदनान्तरवेद्यस्य स्थायित्वमुक्तप्रत्यभिज्ञानात्सिध्यति आत्मनस्तु स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा, ततः स्थायित्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । प्रत्यभिज्ञाविषयो ऽपि दुर्लभ इत्याह । सो ऽहमिति । किं ज्ञानव्यतिरिक्तो विषयाकार उपेयते, उत न? आद्ये आकारभेदेन विषयभेदात् ज्ञानभेदः । द्वितीये ज्ञानाऽतिरिक्तविषयाऽऽकाराऽभावान्न स्थायित्वविषयिणी प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । अत्रोच्यतइति । किं विशिष्टे प्रत्यभिज्ञासंभवः, उत केवले? इति विकल्प्याऽऽद्यस्तावदनुपपन्न इत्याह । अन्तःकरणेति । द्वितीयं निरस्यति । न निष्कलङ्केति । कथं तर्हि तस्य स्थायित्वमित्यत्राह । तस्येति । अजो नित्यः शाश्वत इत्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः । अन्तःकरणस्याऽन्वहविनाशित्वात्तद्विशिष्टस्यापि विनाशित्वमिति न प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं, तत्राह । संसाराऽवस्थायामिति ।
७९।७ न च विशिष्टाऽनपाये सिद्धान्तविरोधः । 'तदापीतेः संसारव्यप-

देशा' दित्यत्र वेदान्तहृदयवेदिना बादरायणमुनिना सुषुप्त्याद्य-
वस्थास्वपि सूक्ष्मशरीरस्य सूक्ष्मरूपेणाऽवस्थानाऽभिधाना-
दित्यर्थः ।

एवं प्रत्यभिज्ञाया विशिष्टविषयत्वमुपपाद्य तस्याः सामग्रीं
दर्शयति । तत्र चेत्यादिना । विशिष्टात्मविषयमिति । पूर्वाऽप- ७६।११
रकालोपलक्षितस्वरूपविषयमिति यावत् । पूर्वाऽनुभवसंस्का-
रसहितान्तःकरणस्य पूर्वोत्तरकालोपलक्षिताऽऽत्मप्रत्यभिज्ञा-
जनकत्वमुक्तं, तत्रात्मनो ऽविषयत्वादन्तःकरणस्य तद्विषयप्र-
त्यभिज्ञाजनकत्वमनुपपन्नमित्याह । ननु पूर्वेति । तत्र वक्तव्यं,
किमभिज्ञाविषयत्वाऽभावात्तद्ज्ञानाविषयत्वम्, उत स्वप्रकाश-
त्वादिति । तत्राऽऽद्यस्तावदयुक्त इत्याह । नैष इति । विशि-
ष्टविषयं प्रत्यभिज्ञानं तत्र चोभयविधमपि विषयत्वमुपपद्यत-
इति भावः । अविषयस्यापीत्यत्रापिशब्देन वृत्तिरूपाऽभिज्ञा-
विषयत्वमस्तीति सूचयति । द्वितीयमुत्थापयति । ननु स्वय-
मिति । किं निरुपाधिकस्याऽविषयत्वं स्वप्रकाशत्वादिति ब्र-
वीषि, उत सोपाधिकस्येति विकल्प्याऽऽद्याङ्गीकारेण द्वितीयं दू-
षयिति । नैवमिति ।

स्वरूपेण प्रमाणान्तराऽविषयत्वे ऽपि विशिष्टस्य तद्विष-
यत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म' इत्यत्रा-
ऽऽगमैकसमधिगम्यतायाः सिद्धत्वे ऽपि सुखादिलिङ्गेन फलो-
न्मुखत्वविशिष्टाऽऽकारेणाऽदृष्टमनुमीयते यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः ।
विधान्तरेण विषयत्वमाक्षिपति । नन्विति । कर्तृत्वं क्रियोप-
सर्जनत्वं कर्मत्वं प्राधान्यं गुणप्रधानभावस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्वा-
न्नैकस्मिन्संभव इत्यर्थः । गुणप्रधानभावस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठ-
त्वनियमो ऽसिद्ध इत्याह । ननु सर्वेति । इन्द्रियाद्यतिरेक आ- ७६।१९

दिशब्दार्थः। अनुमानविषयत्वं नाम किं कर्मतया जनकत्वम्,
७६।१० उत तदाकारप्रदत्वमिति विकल्प्याऽऽद्ये ऽसिद्धिमाह। तन्नेति।
भविष्यदादेरसत्त्वान्न ज्ञानजनकतया विषयत्वमित्यर्थः। द्वितीये
न विरोध इत्याह। आकारमात्रतयेति। आकारवत्त्वमात्रेणे-
त्यर्थः। प्रत्यक्षविषयस्य तु कर्मकारकत्वाद्विरोधो दुर्वार इत्या-
ह। प्रत्यक्षे त्विति। तस्मात् कर्तृकर्मविरोधान्नाऽऽत्मनो वि-
षयत्वमित्यर्थः। एकस्मिन्नप्युपाधिभेदात्कर्मकर्तृभावो युक्त इ-
त्याह। उच्यतइति। कालविशिष्टतयेति। तदुपलक्षिततयेत्य-
र्थः। उपाधिभेदकल्पनया विरोधनिराकरणाद्वरं प्रत्यभिज्ञा-
ऽनङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह। सो ऽहमिति। चशब्दः शङ्कानि-
वृत्त्यर्थः। यथा कथं चिदिति। उपाधिसंबन्धं विना ज्ञातृज्ञेयभा-
वाऽसंभवे ऽप्युपाधितस्तत्संभव इत्यर्थः। उपाधितो विरोधनि-
रासे न कुत्रापि कर्तृकर्मविरोधः स्यादिति शङ्कायां वा ऽऽह।
सोहमिति। यथा ऽत्राऽनन्यथासिद्धं कल्पकं न तथेतरत्रेत्यर्थः।
ज्वालाप्रत्यभिज्ञावत् भ्रान्तित्वमाशङ्क्याह। व्यवहारेति। भे-
दग्राहिप्रमाणविरोधात् ज्वालाप्रत्यभिज्ञायां भ्रान्तित्वं, न च
तथा ऽत्र बाधकमस्तीत्यर्थः।

आकारभेदात् ज्ञानभेद इति यदभ्यधायि तत्प्रतिक्षिपति। न
च सो ऽहमिति। किं परमार्थतो ज्ञानस्य क्षणिकत्वाऽभावं ब्र-
वीषि, उत व्यवहारत? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। स-
त्यमिति। अङ्गीकृतमंशमाह। विज्ञानइति। मावचो ऽर्थ-
माह। न सत्यत इति। धर्मस्य धर्मिणो भिन्नत्वादिरूपेणाऽनि-
रूपणात् वस्तुतो ज्ञानं निर्द्धर्ममित्यर्थः। नापि द्वितीयः, क्ष-
णिकत्वस्य प्रामाणिकत्वादिति द्रष्टव्यम्। तुल्यमुत्तरमित्या-
७७।५ ह। तथेति। जन्यत्वादिकमादिशब्दार्थः।

कालादीत्यत्रादिशब्देनाऽन्तःकरणवृत्तिर्गृह्यते । कालस्य स्थायित्वधर्मित्वात्तदनुवेधाद् ज्ञाने स्थायित्वव्यवहारः। वृत्तेः जन्यादिधर्मित्वात्तत्संबन्धात् ज्ञाने ऽपि तद्व्यवहारः, वस्तुतस्तु निर्द्धर्मकत्वमित्यर्थः । किं तर्ह्युभयोरन्तरं? तत्राह । इयांस्त्विति । ७७।५ विकल्पप्रत्यये प्रमाणमाह । सो ऽहमिति । अनुभवस्तु तन्मते ऽप्यस्ति तदर्थमाह । व्यवहारेति । न केवलं विसंवादाऽभावः प्रत्युत संवादश्चेत्याह । अर्थक्रियेति ।

"आत्मनः प्रत्यभिज्ञाविषियत्वेन स्थायित्वसाधनमाकर्ण्य तदसहमानाः प्राभाकराः प्रत्यवतिष्ठन्तइत्याह । अत्र प्राभाकरा इति । विषयत्वे ऽनात्मत्वापातादित्यर्थः । संविदधीनप्रकाशस्य तत्कर्मतया व्याप्तत्वान्नाऽऽश्रयतया सिद्धिरित्याह । तदयुक्तमिति । आश्रयतया सिद्धावपि स्थायित्वं दुःसाधमित्याह। पूर्वेति । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्तदाश्रयत्वेनैकक्षणवर्तिरूपं सिध्येत् न पूर्वकालसंबन्धि, तस्या ऽनाश्रत्वात्, ततश्च न स्थायित्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञामन्तरेणापि स्थायित्वं सिद्ध्यतीति शङ्कते । ननु पूर्वकालेति । स्मर्यमाणज्ञानस्य निराश्रयत्वाऽयोगात्तदाश्रयत्वेन तत्कालविशिष्टं रूपं सिध्यति, वर्तमानस्मृत्याश्रयत्वेन वर्तमानमिति कालद्वयवैशिष्ट्यसिद्धिरित्यर्थः। विकल्पाऽसहत्वान्नैतच्चोद्यमित्याह । नैतदिति ।

कालद्वयविशिष्टयोर्यदैक्यं तत्किं स्मृत्या सिध्यति, उत पूर्वाऽनुभवेना,ऽऽहो अन्येनेति विकल्प्योभयं निरस्यति। स्मृतीति । स्मृतेर्वर्तमानात्मसाधनेनोपक्षयात्पूर्वाऽनुभवस्य च तत्कालीनसाधनत्वेनेति न विवक्षितसिद्धिरित्यर्थः । नापि तृतीयः।तादृशस्य प्रत्ययान्तरस्याऽनिरूपणादित्यभिसंधिः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा चोदयति । पूर्वाऽपरेति । पूर्वाऽनु- ७७।११

भवस्मृती पूर्वापरसंविच्छब्दार्थः।

किं सर्वत्र संविद्द्वयमेव कालद्वयसंबन्धसाधकमुपेयते, उता-
७७।१५ ऽऽत्मनी?ति विकल्प्याद्यमपसिद्धान्तेन दूषयति। न घटादिष्विति।
द्वितीये ऽप्येतद्विवेचनीयं, किं संविद्द्वयमेकैकं साधयति, उत
संभूय, उत संविदन्तरोत्पादनेने?ति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति।
न तावदिति। स्वयमेवेति। एकैकमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न
चेति। स्मृतिसमये पूर्वाऽनुभवाऽभावात्तत्समये च स्मृतेर-
भावान्नाऽन्योन्यसंविद्विशिष्टाश्रयतया स्थायित्वसिद्धिरित्यर्थः।
तृतीयमुत्थापयति। अथेति। अस्मिन् कल्पे त्वस्मदिष्टसिद्धिरि-
त्याह। सिद्धमिति। इतश्चाऽऽत्मनो विषयत्वमुपेयमित्याह।
किं चेति। विशिष्टस्मरणाऽनुपपत्त्या न विशिष्टात्मनः स्मर्यमा-
णत्वं संविन्मात्रस्य स्मर्यमाणत्वात्तदाश्रयत्वेनात्मप्रथाऽसम्भवा-
च्चेत्याशङ्क्याह। न पूर्वेति। पूर्वाऽनुभवस्येदानीमविद्यमानत्वे
ऽपि प्रकाशमानत्वमात्रेण साधकत्वं स्यात्, यथा बहुलनीला-
म्बुदाऽनुमितायाः वृष्टेर्वर्तमानकालसत्त्वाभावे ऽपि कृषीवल-
प्रवृत्तिहेतुत्वं तद्वदित्याशङ्क्याह। स्वयंप्रकाशमानमिति। वृष्ट्या-
देरविद्यमानस्यापि ज्ञानद्वारा साधकत्वं, संवेदने तु स्वयंप्रका-
शमानं सदाश्रयं साधयति, स्वयंप्रकाशमानत्वं च स्वसत्तायाम्
मिति नाऽविद्यमानस्याऽप्रतीतस्याऽऽश्रयसाधकत्वम्। न ख-
ल्ववर्तमानस्मर्यमाणप्रदीपाश्रयत्वेन मन्दिरप्रथा दृष्टेत्यर्थः। प्र-
काशमानत्वमात्रेणाश्रयसाधकत्वे ऽतिप्रसक्तिमाह। अन्यथेति।
७७।२४ प्रत्यभिज्ञासमर्थनमुपसंहरति। तस्मादिति। कारणविषयाद्य-
नुपपत्त्यभावस्तच्छब्दार्थः। प्रत्यभिज्ञाविरोधेन सादृश्यकल्पनास-
म्भवान्न सादृश्यप्रतिबद्धं संविद्भेदभानं, ततश्च स्वलक्षणभेदाऽद-
र्शनान् न प्रत्यक्षं क्षणिकतां साक्षात्कर्त्तुं क्षमतइत्यर्थः।

क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वे निरस्ते तस्याऽऽनुमानिकत्वं वक्तव्यं, किमिदमुच्यते क्षयानुमानमिति । न चाऽदौ क्षयाऽनुमानमेव तदनुमानमित्यपि शङ्क्यम् । संविदामैकरूप्यस्य साधितत्वादन्ते क्षयदर्शनादित्यस्याऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । स्यात्तर्हीति । घटादेः क्षणिकतां प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन संवित- ७७।२५
क्षणिकतां साधयामीत्यनुसंधानेन घटादेः क्षणिकत्वं साध्यतइत्यर्थः । अन्तक्षयशब्दयोः पर्यायत्वेन वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । घटस्येति । यस्मिन् क्षणे विनाशः प्रसिद्धः तस्मादव्यहितपूर्वक्षणाऽवच्छिन्नं यत्सत्त्वं तदन्तशब्देन गृह्यते । तस्य सत्ताक्षणानामन्तिमशब्दवाच्यत्वं च घटतइत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अन्तशब्देन सत्ताक्षणस्य विवक्षायां तस्मिन् क्षयदर्शनादित्युक्तमयुक्तं, तत्राह । तस्येति । सत्ताक्षणधर्मिणि सत्ताऽवच्छेदकक्षणादव्यवहितोत्तरकाले विनाशदर्शनादित्यर्थः । स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे विनाशदर्शनादित्यभिप्रायाऽऽदौ क्षयाऽनुमानादिति वदतामन्तिमक्षणस्यैवाऽऽदिशब्देनोपात्तत्वमिति शङ्का स्यात्, नच तथोपपद्यते, विरोधादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । भवतु तेषामादिक्षणत्वं, तथापि तत्र क्षयाऽनुमानं व्याहतमित्याशङ्क्याऽनुमानमाह । तान्यपीति । विनाशव्याप्तानीत्युक्ते सिद्धसाध्यता, यदा कदा चिद्विनाशव्याप्त्युपगमात्तत्राह । उत्तरेति । अत्राऽव्यवहितेति विशेषणं द्रष्टव्यम् । यस्मात्कस्माच्चित् उत्तरक्षणे विनाशव्याप्त्या सिद्धसाध्यत्वं निराकर्त्तुमाह । स्वसत्तेति । घटसत्ताक्षणं व्यावर्त्तयति । घटेति । तथापि कथं कक्षणिकत्वसिद्धि? रित्याशङ्क्याह । ततश्चेति । स्वसत्ताक्षणादव्यवहितो- ७८।२
त्तरक्षणविनाशित्वं क्षणिकत्वमित्यभ्युपगमात् क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

भिन्नत्वात् सादृश्यकल्पनमिति कथमुक्तं? भिन्नेपि घटपटादौ सादृश्याऽनुपलब्धेरित्याशङ्क्य भिन्नत्वे सत्यैक्येन प्रतीयमानत्वं सादृश्यकल्पकमित्याह । इति क्षणिकेष्विति । अन्ते सत्त्वाऽनुमानं नाऽनिष्टमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । आद्यन्तशब्दार्थस्य पूर्वत्र व्याख्यातस्याङ्गीकरणे कथं तत्सत्त्वाऽनुमानस्य प्रत्यनुमानत्वमित्याशङ्क्यादिशब्दार्थः प्राक्तन एवाऽन्तशब्दार्थस्त्वन्य इत्याह । आदिरित्यादिना । अक्षरार्थमभिधाय समुदायार्थमाह । तत्रेति ।

७८।४

क्षयाऽनुभवविरोधादित्यनेन पूर्वोक्ते हेतुरुपन्यस्यतइति प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते,वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह । अभावेति । सतो विनाशदर्शनात् कथं तद्विरुद्धं क्षयानुमानमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तद्धन्त्येति । क्षयाऽनुभवः सत्ताऽनुमानं यथा बाधते तथा प्रत्यभिज्ञाऽनुभवस्य क्षणिकत्वाऽनुमानबाधकत्वमुक्तम्, तत्र विशेषं शङ्कते । क्षयेति । अभिज्ञाया एकदेशकालावच्छिन्नाऽर्थबोधकतया झटित्युत्पत्तेः अनुमानस्य च लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिद्वारा विलम्बेनोत्पत्तेरभिज्ञायाश्चाऽनुमानबाधकत्वं घटते, प्रत्यभिज्ञायास्तु तदेतद्देशकालप्रतिपत्तिपूर्वकमुत्पद्यमानत्वात्तदनुमानस्य चाऽविलम्बितोत्पत्तिकत्वान्न बाध्यबाधकतेत्यर्थः ।

प्रत्यभिज्ञाया बाध्यत्वमनुमानस्य बाधकत्वं च ज्वालाप्रत्यभिज्ञायां दृष्टं, तथा च प्रकृते ऽपि तथात्वशङ्कया न प्रत्यभिज्ञाया बाधकत्वमित्याशयेनाह । अनुमानादिति । क्षयाऽनुभवस्य च धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितोत्पत्तिकत्वस्याऽविशेषादिति परिहरति । नेत्याहेति । ज्वालाप्रत्यभिज्ञावत्प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वशङ्कायामभिज्ञात्वाविशेषात् द्वौ चन्द्रा-

७८।११

वितिप्रसङ्गवदितरस्य बाधकत्वशङ्कायां दुर्वारत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ मन्येत इत्यादौ स्थायिनोर्थक्रियाकारित्वं निराकारि, न चैतावता क्षणिकता सिध्येत्, अर्थक्रियाकारितायाः क्षणिकताव्याप्त्यभावादित्याशङ्क्याह । सर्वइति । अर्थक्रियाऽनुपपत्तिमाहेति । व्यतिरेकव्याप्तिमाहेत्यर्थः । ७८।१२

कथमयोग इत्यत्र कथंशब्दस्याक्षेपार्थत्वमाह । ननु स्थिरस्येत्यादिना । त्वत्पक्षे ऽर्थक्रिया न भवति चेत्याह । न क्षणिकस्येति । क्षणिकस्य सहकारिसंबन्धोत्तरकालं क्रिया ततः कार्यमित्यनेकक्षणस्थायित्वाऽभावान्नाऽर्थक्रियाहेतुत्वमित्यर्थः । विपर्ययाऽपर्यवसायित्वात्परिहारस्याभासत्वमाशङ्क्याह । इत्थमयोग इति । अङ्कुरोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य समर्थक्षणत्वात्तस्य चाऽनपेक्षत्वाद्विपर्ययपर्यवसायित्वमित्यर्थः । तामित्येकवचनप्रयोगादर्थक्रियाया एकत्वं, ततश्च क्रमयौगपद्यविकल्पाऽसंभव इत्याशङ्क्याह । क्रमेणेत्यादिना । जात्युपाधावेकवचनप्रयोग इत्यर्थः । विच्छिन्नकरणशङ्कां व्यावर्तयति । सातत्येनेति । सकृत्कृत्वा पुनः सकृत्करोतीति यौगपद्यशब्देनोच्यते इति शङ्का स्यात्तथा चाऽसत्त्वप्रसञ्जनं न स्यादित्याशङ्क्याह । एकमिति । यथैकं कार्यं सकृत्कृत्वोपरमते तथा ऽनेकमपीत्यर्थः।

कालान्तरता व्यर्था, क्रियाजननसामर्थ्यस्य पूर्वस्मिन् क्षणे ऽभावात्कथं तदा कार्यकरणमित्याशङ्क्य सामर्थ्याऽसामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मस्यैकस्मिन्नसंभवात् समयान्तरभाव्यर्थक्रियासामर्थ्यमुपेयं, ततश्चाऽतिप्रसक्तिरित्याह । अनेकानीति । एकस्य युगपद्बहुकार्यजनकत्वाऽदर्शनात्कथमेकस्मिन् बुद्धिर्युगपदुपलम्भादित्यर्थः । क्षणे बहुकार्यकरत्वमित्यपि न शङ्क्यमित्याह । एकस्येति । धूमज्वालाद्यनेककारित्वस्यैकस्मिन् वह्नौ युगपदुप- ७८।१०

लम्भादित्यर्थः । अर्थक्रियाऽभावे ऽपि सत्त्वं किं न स्या?दि-
७८।११ त्याशङ्क्याह । अर्थक्रियेति । सर्वस्य युगपत्करणे ऽपि पुनः
करणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अतः सकृदिति । अनिष्पन्नं
हि निष्पादनीयं, यावज्जीवकृत्यस्य चैकस्मिन् क्षणे कृतत्वान्न
पुनः करणमित्यर्थः । इत्युपसंहरतीति । इत्यभिसंधायोपसंह-
रतीत्यर्थः ।

स्थायिवादिमते ऽप्यर्थक्रियायाः प्रतिपन्नत्वात्कथं तन्निरा-
करण?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । सिद्धान्तीति । किं स्वविषय-
ज्ञानजननमर्थक्रिया, उत क्षणान्तरोत्पाद इति किंशब्दार्थः ।
आद्यमुत्थापयति । तत्राहेति । संविद्येवार्थक्रियालक्षणनिरसनं
कस्मा?दित्याशङ्क्याह । युक्तमिति । किं स्वसन्ताने ज्ञानजननम्,
उत संतानान्तरे? नाद्यः । प्रकाशत्वेन स्वविषयज्ञानजनकत्वाऽसं-
भवादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । नन्वेकेति । न च विषयत्वे
स्वप्रकाशत्वभङ्गः, स्वज्ञानं स्वप्रकाशमित्यभ्युपगमादित्यर्थः ।
संतानान्तरशब्देन किं संसारिसंतानो विवक्षितः, उत इतर? इति
विकल्प्यांऽऽद्यमयुक्तमित्याह । नेत्याहेति । तत्रापि किं स्ववि-
षयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वम्, उताऽनुमानजनकत्व?मिति विकल्प्या-
द्यनिरासार्थमुक्तमनैन्द्रियकत्वादिति । तदनुपपन्नं, किं स्वात्मानं
प्रत्यनैन्द्रिकत्वम्,उत परं प्रति? नाद्यो ऽसिद्धेः । न द्वितीयः, पुरु-
षान्तरस्य पुरुषान्तरज्ञानव्यवहारभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ।
पुरुषान्तरेति । अथ वा ऽनैन्द्रियकत्वमसिद्धं स्वज्ञानस्याऽपरोक्ष-
त्वादित्याशङ्क्याह । पुरुषान्तरज्ञानस्येति । टीकायां पुरुषान्त-
रस्येति शेषः । कथं तर्हि तत्प्रथा? इत्याशङ्क्य चेष्टादिलिङ्गेनेत्या-
७९।५ ह । अनुमेयत्वादिति । द्वितीयमनुवदति । अनुमानज्ञानेति ।

अनुमाने ऽप्यर्थजन्यत्वाऽभावं वदता प्रत्यक्षस्याप्यर्थज-

न्यत्वं निरस्तं स्यादपिशब्दप्रयोगात्, असिद्धिश्च हेतोरित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षमिति । अपिशब्देनाऽऽगमज्ञानादेरर्थजन्यत्वं निरस्तम्, न चाऽसिद्धता, अवर्तमानस्य जनकताऽसंभवादित्यर्थः । न चात्र युक्तिः प्रष्टव्या, त्वया ऽङ्गीकृतत्वादित्याह । इति ते मतमिति । द्वितीयमुत्थापयति । नन्विति । ७९।६

पुरुषान्तरे पुरुषान्तरज्ञानस्य स्वविषयप्रत्यक्षाऽनुमानजनकत्वस्य निरस्तत्वात्कथं कल्पान्तरोत्थितिरित्तत्राह । तस्येति । ईश्वरस्याऽस्मद्विलक्षणत्वात्सर्वमपरोक्षं भवतीत्यर्थः । सर्वो विषयः प्रत्यक्षो ऽस्येति सर्वविषयप्रत्यक्षं,तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यक्षरार्थः । सर्वस्येश्वरप्रत्यक्षत्वेन साक्षात्संविज्जनकत्वस्य सिद्धत्वात्साक्षादिति विशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । साक्षादिति । किमुपप्लुतं ज्ञानं तस्य विषय, उत ज्ञानमात्रमिति विकल्प्याऽऽद्यनिरासार्थं विशेषणोपादनं युक्तमित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । अव्यवधानेनेति । तदेव स्पष्टयति । सर्वज्ञेति । उपरक्तत्वं संबन्धमात्रमिति निराकर्तुमाह । तदभेदेनेति । न चाऽस्मिन्पक्षे विशेषणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । किमनयोरभेद, उत भेद इति विकल्प्याऽऽद्यनिरासार्थत्वादित्यर्थः । संविदेकत्वं संवित्समानस्वभावत्वं, तस्य चेष्टत्वाद्धेतोराभासत्वमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । हेतुत्वं व्यनक्ति । संविद्विषययोरिति । एकरूपत्वम् अभिन्नत्वं, ततश्च हेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । दूषितं स्यादिति । ततश्च हेयं स्यादित्यर्थः ।

यथा ब्रह्म स्वाभिन्नान् जीवान् पश्यदपि न तद्दोषेण दूष्यते तस्य बाधितत्वात्तद्वदेवात्रापीति चोदयति । ननु सर्वेति । यस्मिन् ज्ञाने उपप्लवस्तत्किं तं बाधते, आहो ज्ञानान्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । न तावदिति । यस्मिन्क्षणे उपप्लवप्रस- ७९।११

क्तिस्तस्मिन्क्षणे बाध, उत क्षणान्तरे? नाद्य इत्याह । प्राप्तीति । प्राप्तस्य बाधो वक्तव्यः, न चैकस्मिन् क्षणे ते भवत इत्यर्थः । द्वितीये क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः । द्वितीये ऽपि पूर्वज्ञानोपप्लवः ७९।१४ किं तस्य विषय, उत न? नाद्य इत्याह । ज्ञानान्तरस्येति । पूर्वज्ञानग्रहणमन्तरेण न तदुपप्लवो ग्रहीतुं शक्यः, न च तद्ग्रहणयोग्यम्, एकसन्ततिपतितयोर्विषयविषयिभावाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । येनेति । उपप्लवप्रतिपत्तौ तदनुवादेन बाधो युज्यते नान्यथा, तस्मादविषयत्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । विषयत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह । विषयत्वइति । विषयविषयिणोरभेदोपगमादुपप्लवस्य ज्ञानाऽभिन्नतया न बोध्यत्वम्, ज्ञानस्याऽपि बाधापातादित्यर्थः ।

सर्वज्ञानेन विज्ञानमात्रं विषयीक्रियतइति विकल्पान्तरमुत्थापयति । तर्हीति । किं ज्ञानमात्रस्य विषयत्वाऽयोग, उत विशिष्टस्य? नाद्यः । उपप्लवविषयत्वाभावे ऽपि ज्ञानमात्रविषयत्वसंभवात् । न द्वितीयः, इष्टापत्तेरित्याशङ्क्याह । सर्वज्ञस्येति । दुष्टं दृष्ट्वोपदेष्टव्यम्, अन्यथा मुक्तान् प्रत्युपदेशः स्यादित्यर्थः । क्षणान्तरं नाम ज्ञानान्तरं, तन्निरस्तमिति कथं पुनराशङ्का? तत्राह । अथेति । चरमक्षणस्यापि क्षणत्वात् क्षणान्तरोत्पादकत्वं, ततः कथमसत्त्वप्रसक्ति?रित्याशङ्क्य क्षणान्तरोत्पादकत्वे चरमत्वं हीयेतेत्याह । उत्तरमाहेति ।

सजातीयपूर्वक्षणस्योत्तरक्षणोत्पादकत्वनियमाच्चरमक्षण ए-७९।२० व नास्तीति तटस्थशङ्कां निरस्यति । अयमर्थ इति । अनुसंधानकल्पना, ज्ञातृज्ञानज्ञेयसंबन्धरूपकल्पना । तथापि कथं चरमक्षणोदय इत्याशङ्क्य चतुर्विधभावनाप्रभेदात्तदुदय इति वक्तुं भावनानामुपयोगमाह । तत्रेति । स्वमसाधारणं लक्षणं स्वरूपं

यस्य तत्स्वलक्षणम् । असङ्गमिति भावनयेत्यर्थः । ज्ञानव्यतिरिक्तं सर्वं दुःखं, तद्धेतुत्वादिति भावनयेत्यर्थः । रागादिदोषाभ्यां प्रवृत्तिः, ततः सुखदुःखोपप्लवा इत्यर्थः । उपप्लुतज्ञानस्य विरोध्यभावउपप्लुतज्ञानान्तरोत्पादकत्वं विरोधिभावनाप्रभेदैरुपप्लवस्य निरस्तत्वान्निरुपप्लवं ज्ञानं जायते, ततश्चरमक्षणाभावचोद्यमसङ्गतमित्यर्थः ।

भवतु चमरमक्षणः, तथापि कथमसत्त्वं तस्ये? त्याशङ्क्य सोपि किं क्षणान्तरजनकः, उत न? चरमे दूषणमाह । तस्येति । अर्थक्रियाकारि सदित्यभ्युपगमादित्यर्थः । असत्त्वमप्यस्तु, को दोष? इत्यत्राह । क्रमणेति । चरमक्षणस्याऽसत्त्वे तज्जनकतया न पूर्वस्य सत्त्वं, ततश्च तत्पूर्वस्याप्येवमेवेति सर्वाऽसत्त्वमित्यर्थः । द्वितीये ऽपि किं स्वसन्ताने कार्यारम्भकत्वम्, उत संतानान्तरे? आद्ये चरमत्वव्याघात इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति । ननु चरमेति । स्वसंताने जनकत्वाऽभावान्न चरमत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैतज्जन्यचैतन्यसन्तानान्तरत्वं न सिध्यतीत्याह । तुल्येति । न च सर्वविषतया तुल्यस्वभावत्वान्नैकसन्तानत्वमिति शङ्क्यं, सर्वत्रापि कस्य चिद्वैषम्यस्य भावादेकसन्तानताऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

सन्तानाऽनुच्छित्तावपि सांसारिकोपप्लवविगममात्रेण मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य सिद्धान्तक्षतेर्नैवमित्याह । सन्तानेति । सर्वज्ञसंतानैक्यं मोक्ष इति मतान्तरमुत्थापयति । अथेति । हेत्वासिद्ध्या दूषयति । तर्हीति । संविदात्मनेत्यस्यायर्थः । भेदाऽभावाद्वैलक्षण्याऽभावादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । संविदात्मनेति । संविद्रूपेण समयोर्न विषयविषयिभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह । प्रदीपस्येति । स्वप्रकाशमपि पुरुषान्तरसंवेदनं पुरुषान्तरसंवेदनस्य

८०।२

८०।१०

विषयो भवति, ततः कथं संविदोरविषयत्वाऽभिधानं? तत्राह ।
८०।११ प्रत्यक्षत्वमिति । पुरुषान्तरसंवेदनस्य प्रत्यक्षत्वाऽभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । पुरुषान्तरसंवेदनस्याऽप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्प्रतीतिः?स्तत्राह । पुरुषान्तरेति । संविदो ऽद्वितीयत्वात् कथं संविदितराविषयत्वमित्याशङ्क्य इष्टापत्त्योत्तरमाह । अथ वेति । अथ वेत्यस्याऽविषय इत्यनेन संबन्धः । पुरुषान्तरसंवेदनस्याऽनुमेयत्वमाश्रित्याऽप्रत्यक्षत्वं, प्रत्यक्षे ऽप्यत्र तु तदपि नेत्युच्यते इत्यर्थः । चेष्टादिलिङ्गेन परसंवेदनाऽनुमानमिष्टमिति, तत्राह । प्रत्यक्षस्येति ।

संविद्भेदमङ्गीकृत्य न समानयोर्विषयविषयिभावः प्रदीपवदित्येवं व्याख्यानं सिद्धवत्कृत्य भेदाऽभावपरतया संविदात्मनेति ग्रन्थं व्याचष्टे । अथ वेति । संविदन्तरात्संवेदनस्य व्यावर्तकं किं संवित्त्वम्,उताऽसंवित्त्वम्? नाद्य इत्याह । संविदिति । प्रतियोगिनो ऽपि संवित्त्वे संवित्त्वं तस्य व्यावर्तकं न स्यात्, यथा घटत्वं न घटयोर्व्यावर्तकं तथेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । असंविदिति । एकैव स्यादिति । प्रतियोगिसंविदेव स्यादित्यर्थः । अर्थक्रियातः सत्त्वाभावे पूर्वमेकस्य हेतोरनभिधानात् किं चेत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं व्या-
८०।१६ चष्टे । किं चेति । अर्थक्रियाकारित्वं न सत्त्वलक्षकमित्यत्रोपपत्त्यन्तरं चशब्देन समुच्चीयते किंशब्दस्तु विकल्पद्वयं सूचयति । अर्थक्रियासत्त्वनिष्पादिकेत्यत्रापि विवेचनीयम्, किमनिष्पन्ना निष्पादयति, उत निष्पन्ने?ति, तत्राऽऽद्यं निराकर्तुं स्वकारणनिष्पन्नस्येत्युक्तम् । तस्यायमर्थः । स्वकारणशब्देनाऽर्थक्रियानिष्पादकमुच्यते । तस्माभिनिष्पन्नस्यार्थक्रियास्वरूपस्य सत्त्वलक्षणकार्यजनकत्वान्नाऽनिष्पन्नस्य हेतुत्वमिति । द्वितीयं

प्रत्याह । कार्यादिति । निष्पन्नत्वं च कारणनिष्पत्तौ, तन्निष्प- ८०।१७
त्तिश्च स्वाधीनकार्यात्प्रागेवेत्यर्थः ।

घटस्य कारणं मृदादि, तस्मान्निष्पन्नस्य घटस्याऽर्थक्रि-
याजनकत्वमित्युक्तं टीकायाम्, एतावता कथं सत्त्वस्याऽर्थ-
क्रियाऽधीनत्वाऽभाव? इति शङ्कायामाह । कार्यादिति । उद-
काहरणादिलक्षणाऽर्थक्रियाजननात्पूर्वमेव घटसत्त्वस्य लाभान्न
तदधीनं सत्त्वम्, इतरथेतरेतराश्रयादित्यर्थः । कारणनिष्पत्ति-
रर्थक्रियाधीनेति न ब्रूमः किं तु तत्सत्तेत्याशङ्क्याह । न चेति ।
तत्र तस्या इत्यादेरयमर्थः । अर्थक्रिया सत्त्वज्ञापिका चेत्तर्हि
तस्या अपि प्रतिपन्नाया ज्ञापकत्वं वक्तव्यम् । प्रतिपत्तिश्चा-
र्थक्रियान्तराधीना तस्याप्येवमेवेत्यनवस्थेति । ज्ञानविषयज्ञान-
स्यानिरस्तत्वात्स्वज्ञानार्थक्रियाया इत्यसंगतमित्याशङ्क्य स्व-
जन्यज्ञानं स्वज्ञानमिति विवक्षितत्वान्न दोष इत्याह । ननु का-
र्यमिति । ज्ञानस्य प्रकाशत्वमात्रेण कारणसत्त्वाऽवगमस्य क-
थमर्थक्रियाऽनधीनत्वमित्याशङ्क्याह । तर्हि कार्येति । स्व-
प्रकाशत्वे ऽप्यर्थक्रियागम्यत्वं युक्तमिति शङ्कते । मा भूदिति ।
एकस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं चायुक्तमित्याह । नेति ।

टीकायामपेक्षितमुपसंहारं च दर्शयति । तस्मादिति । स-
कृत्सकलकार्यकरणाकक्षीकारे क्रमपक्षे दूषणं मुधेत्यत्राह ।
इदानीमिति । क्रमेण कार्यं कृत्वा स्थितस्यापि सत्त्वं न वि-
रुध्यतइतीदानीमाहेति योजना । कारणस्य स्थायित्वे ऽपि सह-
कार्यपेक्षया जनकत्वान्न सदा कार्यप्रसङ्ग इत्युक्तमयुक्तं, का-
रणसहकारिणोरुभयोरपि स्थायित्वात् क्रमाऽनुपपत्तेरित्या-
शङ्क्य सन्निधानविशेषस्याऽऽगन्तुकत्वात्तत्क्रमापेक्षया कार्य-
क्रमो युक्त इत्याह । शक्तस्यापीति । ८१।१२

चोद्यवादिनापि सहकारिण आस्थानात्कथं निरसनमि-त्याशङ्क्य सहकारी नाऽपलप्यते किं तु समर्थस्याऽन्यापेक्षे-

८१।२ त्याह । शक्तस्येति । शक्तस्य सहकार्यपेक्षायां निरस्तायां सैव समर्थनीया न त्वकारणस्य तन्निरसनं युक्तमित्याशङ्क्याह । गूढेति । शक्तस्यापि सहकार्यपेक्षया कार्यकरत्वाऽनुभवात्सहकार्याश्रयणीय इति गूढो ऽभिसंधिः । सहकारिनिरसनस्येष्टापत्तितां शङ्कते । मा भूदिति । सहकार्यपलापवादिनं प्रत्यसहकारि स्यादित्यसमञ्जसमित्याशङ्क्याह । शक्तस्येति । कारणोत्पत्तये सहकारिणमपेक्षतइत्यभिधानात्कारणत्वं प्रतीयते, ततश्चाऽकारणमिति व्याघातः । कारणस्योत्पन्नत्वात्तदुत्पत्तयइत्येतच्च विरुध्यतइत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अशक्ता इति । अकारणं कारणमथाऽकरणमिति विकल्पस्य व्याघातेनाऽसंभवमाशङ्क्याह । कार्यं प्रतीति । कार्याऽपेक्षया ऽसमर्थस्यापि सामग्रीं प्रति सामर्थ्यादिविकल्पनान्न व्याघात इत्यर्थः । सामग्रीं प्रत्यसमर्थस्यापि तत्सामग्रीसिद्धये सहकार्यपेक्षेति दूषणाऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । उभयत्रेति । उक्तविकल्पदूषणयोस्तत्रापि सत्त्वात्तत्सामग्र्यां सहकार्यपेक्षेति वक्तव्यम्, तथा चान्धपरम्परेत्यर्थः ।

सहकार्यनपेक्षत्वे ऽनुभवविरोधस्योदीरितत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यापेक्षाऽभावस्याऽनिष्टपर्यवसायितां दर्शयितुमुक्तस्मारणमित्याशयेनाह । अथेति । अहं मनुष्य इत्यनुभवात्सहकार्यनुभवस्यापि युक्त्यसहत्वादसाधकत्वमिति शङ्कते । नन्विति । अनुभवविरोधात् युक्तय एवाऽऽभासीभवन्ति, अन्यथा ऽति-

८१।१० प्रसङ्गः स्यादित्याह सिद्धान्ती । नन्विति । दध्नः क्षीरमृदादावसत्त्वाऽविशेषे क्षीराज्जन्म निर्निमित्तमिति सर्वस्मादुत्पत्तिः स्या-

वित्यर्थः। मृदादेर्दधिजननाऽसामर्थ्यं क्षीरस्य च तज्जननसमर्थत्वादुत्पत्तिरित्याशङ्क्य मृदादेरसामर्थ्यमसिद्धमित्याह । कारणस्येति । अन्वयव्यतिरेकविरोधान्न क्षीरदध्नोरुपादानोपादेयभावाऽपलापो युक्त इति शङ्कते । अथेति । तुल्यमुत्तरमित्याह । सहकारिण इति । अतर्कणीयेन क्रमेणेति। अतर्कणीयेन प्रकारेणेत्यर्थः। सहकार्यपेक्षामङ्गीकृत्योपयोगप्रकारं पृच्छति । क्व तर्हीति । हेतौ कार्ये वा सहकारिण उपयोग इति विमर्शार्थः। ८१।११

क्षणिकवादिना सहकारिणा हेतौ विशेषजन्माऽनङ्गीकरणात् यस्तु मन्यते इत्यादेरनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तत्रेति । वैशेषिकादिमतं मतान्तरशब्दार्थः। उपन्यस्य तन्निराकृत्य पूर्ववादिनं क्षणिकत्ववादिनं दूषयतीत्यर्थः। अथ वा पूर्ववादिनं वैशेषिकादिकमित्यर्थः। सहकारिणा जनितो विशेषो यस्मिन् हेतौ स तथेति विग्रहः। विशेषस्य स हेतुरित्यत्र तच्छब्देन सहकारी गृह्यते, आहो प्रधानहेतुः? आद्ये विकल्पाऽसंभवात्सहकारिणो हेतुत्वोक्तेः। नापि द्वितीयः। विशेषाश्रयत्वेन तस्यापि हेतुत्वसिद्धेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । यः सहकारिणमिति । असमर्थस्यापि सहकारिसाकल्यापेक्षया कार्यप्रसवहेतुत्वं, तत्राह । न हीति । धूमजननाऽसमर्थस्य शिलादेरिन्धनभारेणापि तज्जनकत्वं नोपलब्धचरमित्यर्थः। ८१।१८

प्रधानकारणस्य विशेषाऽकारणत्वे तदजनिः स्यादित्याशङ्क्य तस्याऽन्यथासिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्युक्तं टीकाकृता, तत्र केवला एवेत्यनेन सविशेषस्य बीजस्य जनकत्वेष्टेरजनितविशेष इत्ययुक्तमित्याशङ्क्यासमर्थत्वे ऽपि किं निर्विशेषस्य हेतोर्विशेषहेतुत्वम्, उत सविशेषस्य? आद्ये विशेषजनकत्वं न स्यात्, उच्छूनताऽनपेक्षबीजस्याङ्कुरजनकत्वाऽदृष्टेः। नापि

द्वितीयः। अनवस्थानात्। विशेषोत्पादनोपयोगित्वेन यो विशेषः समाश्रितः तदुत्पत्तावपि विशेषान्तरमाश्रयणीयम्, एवं तस्यैवं तस्यापीत्यनवस्थेत्याह। हेतुत्वइत्यादिना। ८१।१८

अथ मतमित्यत्र क चिद्विशेषाऽनपेक्षत्वं क चित्तदपेक्षत्वमित्युक्तं, तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य हेतुं दर्शयति। तत्रेति। हेताविति यावत्। प्रथमविशेषस्योच्छूनताविशेषस्य सहकारिभिर्जनितः स्वरूपविशेषो यस्मिन् हेतौ स तथोक्तः, तेन हेतुरना जन्यं सहकारिजनितात्मभेदहेतुजन्यमिति यावत्। तावत्येवेत्यनेन समग्रहेतूनां सन्निधानात् तत्परामर्शशङ्का स्यात्तथा च पौनरुक्त्यमित्याशङ्कार्थमाह। तावत्येवेति। यावति विशेषे जाते कार्योदयस्तावत्येवेति यावत्। क्षेपो विलम्बः, तमन्तरेण करोतीत्यक्षेपकारि, तच्चेन्द्रियं चेत्यक्षेपकारीन्द्रियं, तदादिः कारणं यस्य तदक्षेपकारीन्द्रियादि, तच्च ज्ञानं चेति तथोक्तम्। इन्द्रियं सहकारिजनितविशेषमाश्रित्य न कार्यकरं किं तु सहकारिसंनिधिमात्रेण, अन्यथा ऽनवस्थानादित्यर्थः। इन्द्रियमादिर्यस्य कारणवर्गस्य तदिन्द्रियादि, अक्षेपकारि च तन्द्रियादि चे ति तथोक्तं तदुत्थितज्ञानमिति वा विग्रहः।

सहकारिणः कार्यजनकत्वादनुपकुर्वन्निति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह। तर्हीति। सहकारिजनितविशेषस्य हेतोर्यद्धेतुत्वमुक्तं तद्भज्येत, विशेषजनने, लिङ्गादेः विशेषजनकत्वाऽभावादित्यर्थः। नाऽनुपकुर्वन्नित्यादिना सहकारिणः कार्यहेतुत्वमुक्तं, तत्प्रक्रमविरुद्धमित्याशङ्क्याह। साक्षादिति। अतिप्रसङ्गं स्पष्टयति। सर्वस्येति। ८१।२६

कार्यउपकरोतीति कथमुक्तं, सहकारिसंबन्धात्प्राक्कार्याऽभावादित्याशङ्क्याह। कार्यं हीति। सहकारिणः कार्यजन-

कत्वमेव तदुपकारकत्वमित्यर्थः । किं करणस्यापेक्षा, उत कार्यस्य? आद्ये तुल्यमुत्तरमित्याह । तर्हीति । क्षणिकस्य सहकार्यपेक्षया कथं कार्यजनकत्व?मुत्पत्त्यनन्तक्षणविनाशात्ततश्च दृष्टान्ताऽसिद्धिरिति शङ्कानिराकरणेन तत्प्रपञ्च्यतइत्याह । तदेवेति । सहकारिसंपत्तिसमये उत्पद्यमानस्य क्षणिकस्य कार्यकरत्वात्सहकार्यपेक्षोच्यतइत्यर्थः । सहकारिसमवधाने यत्तु कार्यजन्म तस्य सामग्रीसाध्यत्वपदाऽभिलप्यत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । सामग्रीति । घटादेः मृद्दण्डादिकारकव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्तत्समवधाने कार्यजन्मेत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कारणस्य न सहकार्यपेक्षेत्युक्तमथ मतमित्यत्र, न तत्संभवति, कार्यसिद्धये तदपेक्षाऽसंभवादित्याशङ्क्याह । पुनरिति । उपकार्यमेव सहकारिणमपेक्षते न पुनः कारणमिति संबन्धः । चशब्दो ऽवधारणार्थः, स च नञा संबध्यते, यस्य यत्र किं चिदायतते तत्तदपेक्षते, सहकारिणा च तत्र विशेषाऽनुत्पत्तेर्न तत्राऽपेक्षेत्यर्थः । ८२।१

कार्यं त्वित्यत्र जन्यसन्निधौ भावमात्रमुक्तं न सहकार्यपेक्षत्वमित्याशङ्क्याऽध्याहारेण योजयति । यदन्येति । साम्यमाशङ्कते । नित्ये ऽपीति । सहकार्यपेक्षायामपि क्रमभवनमनुपपन्नमित्याह । नेत्याहेति । प्रधानहेतोर्नित्यत्वे ऽपि क्रमभाविसहकार्यपेक्षया क्रमभवनमाशङ्क्य किं सहकारिणो ऽपि स्वरूपेण हेतुत्वम्, उत सन्निहिततया? इति विकल्पाऽऽद्यं प्रत्याह । सहकारिणामिति । यत्र कुत्र चित्सहकारिणामस्तित्वं सदा सिद्धमित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । ननु सहकारिणामिति । अपिशब्दस्य सन्निधानमित्यनेन संबन्धः । सन्निधानस्यापि सदा भावान्न क्रमजन्मेत्याह । नेत्याहेति । ८२।६

अन्याऽपेक्षया इत्यत्र सहकारिव्यतिरिक्तापेक्षा निषिध्यते, उत सहकारितत्संबन्धाऽतिरिक्ताऽपेक्षा? नाद्यः। संबन्धाऽपेक्षाया उक्तत्वात् । न द्वितीयः । संबन्धयितुरभावे संबन्धाऽसंभवादित्याशङ्क्य किं संबन्धस्याऽनागन्तुकत्वम्, उतागन्तुकत्वम्? आद्ये सदा भवनं स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमनूद्य दूषयति।कारणेति। संबन्धः किं कारणसहकारिमात्राद्भवति, उताऽन्यस्मात्? नाद्यः, सदा कार्यप्रसङ्गात्।न द्वितीयः, अन्यस्यापि सदा भावात्। तत्राप्यन्याऽपेक्षायामनवस्था स्यादित्यर्थः। कार्यसातत्यप्रसङ्गस्तवापि सम इति शङ्कते। ननु क्षणिकादिति। सत्ताक्षणस्य कार्यहेतुत्वात्तस्य च सदा भावान्नाऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य किं यस्मिन् क्षणे सत्ता तस्मिन् क्षणे कार्यजन्म, उत उत्तरक्षणे? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। विशेषवतीति । अव्यहितपूर्वक्षणवर्त्ति कारणमित्यङ्गीकरणादेकक्षणमात्रवर्तिनोर्न कार्यकरणता इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ।पूर्वेति । उत्तरक्षणे कारणसत्ताभावे ऽपि कार्यं स्यादसत्त्वाऽविशेषादित्यर्थः। कार्याऽपेक्षया नियतप्राक्सत्त्वस्य कारणत्वे प्रयोजकत्वात्तस्य सदा भावान्नाऽतिप्रसङ्ग इत्याह । तत्राहेति ।

८२।१०

स्थायित्वपक्षे कार्यसातत्यमितरत्र च तदभाव इत्युक्तं, तत्र कस्याऽयुक्तत्वमुच्यते इदमयुक्तमित्यत्र, किं स्थायिमते कार्यसातत्यस्याऽयुक्तत्व,मथ वेतरस्य? नाद्यः, कारणसहकारिणां तत्संबन्धानां सदा भावेन कार्यसातत्यस्य दुर्वारत्वात् । न द्वितीयः। तत्र कार्यसातत्यहेत्वभावादित्याशङ्क्याह । इदमयुक्तमिति । यस्मादग्निक्षणाद्यो धूमक्षण उत्पद्यते अनयोरेव कार्यकारणाऽधिगति,राहो वह्निधूमजातीययो?रिति विकल्प्याऽद्यं दूषयति । न तावदिति । स्वमसाधारणं व्यावृत्तं लक्षणं रूपं

८२।१५

यस्य स स्वलक्षणः।

किमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदधिगतिः उताऽन्वयमात्रात्? ८२।१६ नाद्यः, द्रष्टुः स्थिरस्याऽभावादित्याह। अन्वयेति। अग्नौ सति धूम इति ज्ञानमन्वयबुद्धिः, अग्न्यभावे धूमाऽभाव इति बोधो व्यतिरेकबुद्धिः, तयोरेककाले ऽवस्थानं न युज्यतइत्यक्षरार्थः। द्रष्टुरिति शेषः। किं च धूमाऽभावे तदर्थिना तज्जननसमर्थो ऽग्निरुपादीयते, तयोश्च जन्यजनकताया अग्रहणाद्धूमार्थिना ऽग्न्युपादानं न स्यात्, इत्याह। क्षणमात्राऽपवर्गिणोरिति। ययोस्तु तद्ग्रहणं तयोर्नष्टत्वादित्यर्थः। आकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयपक्षमवतारयति। किं त्विति। ततः किमित्यत्राह। तत्रेति। सहकार्यभावान्नाङ्गारावस्थाने धूमजन्मेति शङ्कते। काष्ठेति। किं काष्ठस्वलक्षणमात्राऽभावो हेतु,रुत सन्निहितस्वलक्षणाभावः? आद्ये ऽसिद्धिरित्याह। न तस्यापीति। द्वितीयमनुवदति।अग्नीति। किमग्निकाष्ठसंसर्गोत्पत्तौ तयोरेव हेतुत्वम्, उताऽन्यस्यापी?ति कल्प्याऽऽद्यं दूषयति। न संतानेति। द्वितीयमनुवदति। तत्रापीति। संयोजको ऽन्यशब्दार्थः। साम्येन समाधत्ते। इहापीति। तदेव विवृणोति। नित्ये ऽपीति। संसर्गिसद्भावे ऽप्यसंसर्गार्थमन्यापेक्षाङ्गीकरणे कारणसहकारिसद्भावे ऽपि संयोजकसातत्याऽभावात्सन्निधेरागन्तुकत्वमतश्च नोक्तदोष इत्यर्थः।

सहकारिसन्निधानस्य कार्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकावङ्गीकृत्योपकार्योपकारकभावमाक्षिपति। ननु सहकारीति। प्रमाणाऽभावादिति शेषः। एकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति। परिहरतीति। प्रमाणाऽभावादित्युक्तं धुनीते। सहकारिणामिति। अन्वयव्यति- ८२।२६ रेकनिरपेक्षस्योपकार्योपकारकसंबन्धव्याप्त्यदृष्टेर्नोपकार्योपकारकभाव इत्याह। नन्वयेति। व्याप्त्यदर्शनमसिद्धमित्याह। दृष्टे-

ति । कार्यकारणयोरिति । उपादानोपादेययोरित्यर्थः । कस्य चित्कार्यविशेषस्य क चिदुपादानकारणविशेषे यः कश्चिदन्व-
८२।२६ यव्यतिरेक इत्यक्षरार्थः । नियमानुपपत्तिं स्पष्टयति । उपकार्येति। सहकारिणां कार्याऽन्वव्यतिरेकवत्त्वे भावात्तयोरुपकार्योपकारकभावसंबन्धः, न च तदस्तीति शङ्कते । ननु ययोरिति । न द्रष्टुर्व्यक्तिभेदे ऽपि. तत्सन्तानैक्यादन्वयादिना कार्यकारणताऽधिगतिर्युक्तेत्यर्थः । धूमाऽर्थिनो ऽग्न्युपपत्त्या जातीययोः स इत्युक्तं निरस्यति । नाग्नीति । व्यक्तौ हेतुहेतुमद्भावे ऽपि दहनोपादानम् उपपद्यते, धूमो दहनोत्थो धूमाजातीयत्वात् संमतवदित्यनुमानादित्यर्थः ।

समान्योपाधौ कार्यकारणभाव इत्युक्तं, तत्र हेतुमाह । सामान्योपाधाविति । स्वलक्षणयोः कार्यकारणभावपक्षे दध्यर्थिनां दुग्धोपादानं न स्याज्जातेरभावात्, कल्पितजात्यङ्गीकृतौ सिद्धं नः समीहितम्, संतानस्य च अवास्तवत्वात्संतानिनो द्रष्टुश्च क्षणिकत्वात्कथमन्वयादिग्रहः स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोः सहकार्यनपेक्षाया उक्तत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य तत्प्रपञ्चनार्थत्वान्नैवमित्याह । तदेवेति । अथ वा कार्यकारणयोः सहकार्यनपेक्षा कुत इति शङ्कायामाह । तदेवेति । हेतुपरम्पराप्रतिबन्धादिति । पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणोत्पत्तेरित्यर्थः ।

स्वयं जननशक्तेरित्यभिधानात्स्वभाववादशङ्का स्यात्, तदर्थमाह । कारणस्येति । जननादित्यस्याऽपेक्षितं पूरयति । कारणादेवेति । अन्वयभावात्कार्यकारणतासिद्धेर्न व्यतिरेकापेक्षा, ततश्च व्यक्त्योरेव हेतुत्वान्नाऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते । ननु
८३।१५ वह्नीति । अन्वयमात्रेण कार्यनिष्पादकत्वे पक्वतालफलपतनकालीनकाकसंबन्धस्यापि पतनसाधकताऽऽपातान्नैतदित्याह । त-

न्नेति । प्रागपीति । काष्ठसंसर्गादिति शेषः । स्पष्टार्थ उत्तरग्रन्थः ।

स्थायिनः कारणत्वे ऽप्येकस्याऽनेककार्यकरत्वं कथ?मन्यत्राऽदृष्टत्वादित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । पुरुषे विज्ञानमिति । स्वविषयज्ञानमित्यर्थः । सहकारिभेदादिति । एकस्मात् अग्निक्षणात् काष्ठादिसहकारादुत्तरो वह्निक्षणो जायते । आर्द्रतासहकाराद् धूमः । इन्धनसहकारात् भस्म । नयनसंयोगसहकाराद्विज्ञानमिति । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । ८३।११

विषयचैतन्ययोरभेदमात्रेणाऽसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य सर्वसिद्धान्तसंकरः स्यादित्युक्तं विवृणोति । यत्किंचिदिति । किमेतद्गुरोश्चोद्यम्, उत वार्तिककारस्या,ऽथ वैकदेशिन? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । मन्त्रेति । प्रामाण्याऽनभ्युपगमात्, स्वार्थे प्रामाण्याऽनभ्युपगमादित्यर्थः । विग्रहवती चतुर्थ्यन्तशब्दाऽतिरिक्तदेवता नाऽभ्युपेयते गुरुणा, तथेतराभ्यामिति साम्यम् । तथा मन्त्रादिप्रसिद्धस्वर्गाद्यनभ्युपगमो ऽप्यविशिष्टः । वेदान्तप्रसिद्धमोक्षाऽनभ्युपगमो ऽपीति । द्वितीयं दूषयति । भेदाऽभेदेति । तृतीयमुत्थापयति । यस्त्विति । क्षपणकस्य पादौ क्षपणकपादौ तयोरवनतं शिरो बिम्बं यस्य तथोक्तः, अनेन च विशेषणेन भेदाऽभेदवादित्वेन क्षपणकविनेयत्वं ततस्तत्समयस्योपेक्ष्यत्वमुक्तं, तत्त्वज्ञानशून्यत्वाच्च तन्मतमुपेक्ष्यमित्याह । तत्त्वदर्शनेति । तत्त्वदर्शनं च तन्निष्ठपरमहंसश्चेति तत्त्वदर्शनतन्निष्ठपरमहंसौ, तयोः प्रद्वेष एव तीव्रो वायुः, तेन विक्षिप्तो विवेकज्ञानलवो यस्य स तथोक्तः । न्यायशून्यत्वाच्चोपेक्ष्यत्वमित्याह । स्वपरेति । स्वस्य परस्य च पक्षौ स्वपरपक्षौ, तयोर्गुणदोषाश्च स्वपरपक्षगुणदोषाः, तेषां विभागे दूरीकृतं ज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दृष्टाऽदृ- ८४।०

८४।७ ष्टार्थप्रवृत्तौ च तस्य न संभवत इत्याह। भेदेति । बन्धस्यापुरुषार्थत्वान्मोक्षस्य च तदभिन्नत्वान्न तदर्था प्रवृत्तिः। नापि बन्धार्था, मोक्षाऽभिन्नतया बन्धाऽसंभवात्। आदिशब्देन ब्राह्मण्यादिकं गृह्यते। तर्हि किं तज्जल्पनं व्यर्थं? तत्राह। दुर्जनेति। अपत्राप्यत्वाऽभावे हेतुमाह। संप्रदायेति। वेदान्तसंप्रदायश्रवणाऽभावात्तत्परिचयाऽभावाच्च वेदान्तसमयस्य बौद्धसिद्धान्तादन्तरं न जानाति, तस्मान्नाऽपवादयोग्यत्वम्, 'विवादश्च विवाहश्च समैरेवेष्यते बुधै'रिति न्यायादित्यर्थः। तर्हि स्वीकार्यत्वं प्राप्तमित्याह। किं त्विति। तत्रापि न योग्यतेत्याह। शोचनीय इति।

संप्रदायश्रवणादिशून्यत्वमसिद्धमिति क्रुधः शङ्कते। ननु विज्ञानइति। कल्पितत्वमात्रमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्ह्यन्यसमयाऽऽपत्तिरित्याशङ्क्य त्वत्पक्षे ऽप्येतद् दूषणं तुल्यमित्याह। विज्ञानइति। वैधर्म्यान्तरसद्भावान्न मे विज्ञानवादाऽऽपत्तिरिति शङ्कते। सत्यपीति। प्रतिभास्यं सत्यं मम, इतरस्य तु मिथ्येति वैधर्म्यात्कथमपसिद्धान्त इत्यर्थः। तुल्यमुत्तरमित्याह। इहापीति। स्वप्नोपलब्धकलधौतादौ सत्यमिथ्याविभागाऽभावात्कल्पितत्वेन विभागाऽसिद्धिरिति शङ्कते। कल्पितत्वइति। साम्येन दूषयति। प्रतिभास्यत्वइति। प्रतिभास्यत्वाऽविशेषात्सत्यत्वं मिथ्यात्वं चोभयोः स्यात्, न वैषम्यमित्यर्थः। अनुभवावष्टम्भेन विभागं शङ्कते। दृश्यतइति। स्वप्नदृश्यस्य मिथ्यात्वं जाग्रद्दृश्यस्य च सत्यत्वमित्येवंविधो विभागो ऽनुभवसिद्धत्वान्न निराकार्य इत्यर्थः।

स्वप्नोपलब्धस्याऽर्थक्रियाऽसमर्थत्वं, जाग्रद्दृश्यस्य च वै-
८५।१६ परीत्यमित्यनुभवादेव स्वीकार्यमित्याह। तदेवेति। जाग्रद्दृष्ट-

स्य मिथ्यात्वाऽसिद्धेर्नाऽयं विभागो युक्त इति शङ्कते । घटादे-रिति । जाग्रद्दृश्यस्य ममाऽसिद्धत्वाद्विभागाऽसिद्धिस्तुल्येत्याह । न प्रतिभास्येति । त्वन्मते सर्वस्य मिथ्यात्वात् कस्य चिदर्थ- ८४।१७ क्रियाकारित्वं कस्य चिन्नेति विभागः कथं घटेते?त्याशङ्क्याऽनु-भूयमानत्वान्न विरुध्यतइत्याह । शुक्तीति । मिथ्याभूतस्याऽर्थ-क्रियाकारित्वं संमतं चेत्याह । दृश्यन्ते चेति । मायात्मकह-स्त्यादिज्ञानस्य भीत्यादिकारणत्वं न हस्त्यादेरित्याशङ्क्य दृ-ष्टान्तान्तरमाह । श्रूयते चेति । असत्यस्यापि प्रतिबिम्बादेः स-त्यबिम्बादिबोधकत्वं चोदाहार्यमित्याह । अलमिति । अहं-कर्त्तुः स्थायित्वप्रसाधनस्य प्रस्तुतत्वादनुमेयादिष्वापरोक्ष्या-ऽभावचोद्यस्याऽसङ्गतिमाशङ्क्याह । नन्विति । प्रसङ्गागतं सु-गतसमयं निरस्य प्रस्तुतां प्रतिकर्मव्यवस्थामास्थायेदं चिन्त्य-तइत्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयवदेवाऽनुमेयस्यापि व्यापृतत्वसंभवात्कथम-व्यापृतत्वाऽभिधान?मित्याशङ्क्य संभवं दर्शयितुमापरोक्ष्यप्रयोज-कमाह । अन्तःकरणेति । योग्यत्वशब्देन जाड्याऽभिभवो गृ-ह्यते । परिणामद्वारा संसृष्टविषयस्य व्यञ्जकत्वं भवतु, तथा-प्यनुमेयादेः कथं नाऽऽपरोक्ष्यं? तत्राह । तदनुमेयादिष्विति । तत्तत्र परिणामसंसृष्टविषयस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वे सत्यनुमेया-दिषु नाऽपरोक्षतेति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । अवर्तमानत्वसं-भवादिति । कारणत्वव्यञ्जकत्वे धर्मद्वयशब्दार्थः ।

अव्यापृतत्वादित्यत्र कारणताभावाभिधानाद्धर्मद्वयोत्प-त्त्ययोगादिति कथमुक्तं? तत्राह । अव्यापृतत्वादिति । अ- ८४।२५ व्यापृतत्वमुपलक्षणार्थमित्यर्थः । धर्मद्वयाऽनुत्पत्तौ हेतुमाह । न हीति । अवर्तमानत्वं किं स्वरूपेणा,ऽऽहो अतीताद्याकारेण?-

ति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीये ऽसिद्धिमाह । नन्विति ।
८५।१ विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । नेति ।

अतीताद्याकारेण दृष्टिर्वर्तते इति कोर्थः ? दृष्टिः स्वरूपेण वर्तते, आहो तस्यातीतादिधर्मः? नाद्य इत्याह । दृष्टेरिति । द्वितीयं प्रत्याह । अतीतेति । घटो ऽस्तीत्युक्ते वर्तमानकालान्वयित्वं घटस्य यथोपलभ्यते तद्वदतीतत्वादिधर्मस्य वर्तमानकालाऽन्वयित्वं न घटते, धर्मिव्यतिरेकेण धर्मस्याऽसंभवादित्यर्थः। संप्रति दृष्टिरतीता वर्तते इत्यादिव्यपदेशस्य का गतिरिति शङ्कते । किं त्विति । दृष्टेर्वर्तमानकालसंबन्धाऽभावाऽपेक्षया ऽयं व्यपदेश इत्याह । प्रतियोगितयेति । घटो नेत्यत्र यथा घटस्याऽभावप्रतियोगितया ऽवच्छेदकत्वं प्राप्तं तथा प्राक्कालसंबन्धित्वस्य वर्तमानकालविरोधात् तस्य तत्प्रतियोगितया ऽवच्छेदकत्वमिति वाह । प्रतियोगितयेति । अतीताद्याकारेण दृष्टेर्वर्तमानत्वमङ्गीकृत्य वर्तमानधर्माश्रयत्वं निराकरोति।किं चेति।

कर्मकारकव्यापारं विना ऽनुमानोदयवत्प्रत्यक्षोदयो ऽपीति घटादेः कारकत्वाऽसिद्धिरित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षइति । गुणानां निष्क्रियत्वाङ्गीकरणात्संयोगस्य व्यापाराऽनुपपत्तेर्गुणिनो ऽर्थस्य व्यापारो वक्तव्य इति कर्मतया जनकत्वमित्यर्थः। ज्ञानस्य विषयाऽऽकारत्वात्तज्जन्यत्वमाश्रयणीयम्, अन्यथा न तदाकारत्वं सिध्यतीति शङ्कते । कथं तर्हीति । विषयस्य ज्ञानजननव्यापाराभावे ऽपि लिङ्गादीनाम् अविनाऽभावादिसंबन्धविशेषाद्विषयाकारज्ञानजनकत्वं युक्तमित्याह । तदाहेति । अतीतादेः कारकत्वाऽनुपपत्तिवद्विषयत्वमपि न स्यात्,
८५।६ अन्यथा कारकत्वमपि दुर्वारं स्यादिति शङ्कते । नन्वतीते इति । विषयत्वस्यैवाऽभावान्न कारकत्वमसक्तिरित्याह । नेत्याहेति ।

विषयत्वस्योपलभ्यमानत्वात्कथं तदभाव? इत्याशङ्क्य विषयत्वाऽभावं दर्शयितुं विषयशब्दार्थमाह । विषयत्वं नामेति । ८५।१०
सुषुप्तव्यावृत्तिस्तद्विषयाऽज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । ततः किमित्यत आह । सा चेति । अज्ञानस्याऽऽत्माश्रयत्वात् तद्व्यावृत्तेरप्यात्माश्रयत्वं युक्तमित्यर्थः । अविद्यमानस्यापि अर्थस्य बुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वाज्जनकत्वं किं न स्या?दिति, तत्राह । विज्ञानेति । विज्ञाने धर्मिणि या विषयस्याऽऽकारता स्वप्रतिबिम्बनम् असौ न विषयव्यापारः, तस्य नष्टत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने विषयाकारते?ति पृच्छति । किं त्विति । अविनाभावादिसंबन्धबलाद् ज्ञानमेव तदाकारमित्याह । विज्ञानस्येति । जानातेः सकार्यकत्वनियमात्कथं कर्माऽसंभव? इत्याशङ्क्याह । जानातेरिति । फलाऽपेक्षयेति । सुषुप्तिव्यावृत्त्यपेक्षयेत्यर्थः । विपक्षे बाधमाह । सकर्मकत्वइति । अवर्तमानस्य कारकत्वाऽनुपपत्तावपि वर्तमानस्याऽनुमेयस्य कारकत्वं स्यादिति चेत्, मैवम् । इन्द्रियसंयुक्तस्याऽर्थस्य कर्मकारकत्वमनुमेयस्य चेन्द्रियाऽसंयुक्तत्वात्कथं कारकत्वमित्यर्थः ।

अनुमेयाऽऽपरोक्ष्याऽसंभवस्य प्रस्तुतत्वात्तदेवमित्यत्र तस्यैवोपसंहरणं प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वव्याख्यानरूपत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह । अर्थमिति । न तु तत्र ८५।१७
वेदान्तार्थे एवं स्थिते सतीत्यर्थः । अतो ऽहंकारस्येदमनिदंरूपत्वम्, इदमाकारस्यान्तःकरणपरिणामसंसृष्टतया चैतन्यव्यञ्जकत्वम् । न चाऽपराद्धान्तः । चैतन्यस्याऽद्वितीयत्वात् । न चाऽनुमेयस्याऽपरोक्षता, इत्येवंविधधर्मजातं तच्छब्दार्थः ।

अस्यत्प्रत्ययशब्दार्थस्य सप्रपञ्चं प्रतिपादनादपरोक्षत्वादिति भाष्यं व्याख्यायतां, किं स पुनरित्यादिना? इत्याशङ्क्य त-

८५।१५ व्या वर्त्यां शङ्कां दर्शयति। नन्विति। आत्मनो ऽनेकोपाधिसंबद्धत्वादहंकारस्यैवोपवर्णने भाष्यकारस्य को ऽभिप्राय इति चोद्यार्थः।कार्याध्यासे ऽहंकाराऽध्यासस्य प्राधान्येनोपवर्णनमिति समाधानग्रन्थार्थः। जाग्रत्स्वप्नयोरहंकारस्योपाधित्वं सुषुप्तावविद्याया उपाधित्वमित्युपाधिद्वयशङ्का स्यात्, तदर्थमाह। गतागतमिति। स पुनरिति। एवंभूतश्चिदेकरसः। अहमुत्युल्लिख्यतइत्युहमुल्लेखः। तद्रूपेण, तदुपाधिना इत्यर्थः।

सुषुप्तावहमुपाध्यभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्काह । सुषुप्तइति। अविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वं च न ग्रहणोत्तरकालमित्याह। अग्रहणेति। जागरितात्स्वप्नं स्वप्नात्सुषुप्तं तद्विपर्य्येणाऽऽगमनमित्येवं गतागतशब्दार्थः। जीवः प्राणोपाधिः। तेजोरूपाऽन्तःकरणैक्याध्यासाद् विज्ञानघनत्वम्। तादात्म्याध्यासेन विज्ञानात्मत्वम्। अज्ञानैक्याध्यासेन च प्राज्ञत्वम्। शरीरसंबन्धाऽध्यासमाह।अशरीरीति। शारीर इति। शरीरप्रेरकतया स्थित इत्यर्थः। न केवलं तत्रैव स्थितः किं त्वन्यत्रापीत्याह। आत्मेति। सुषुप्त्यवस्थासंबन्धमाह। संप्रसाद इति। शरीरैक्याध्यासे करशिरश्चरणादिमत्त्वभ्रमविषय इत्याह। पुरुष इति। प्रत्यगात्मेति विशेष्यनिर्देशः। अन्यस्य कर्तृत्वमन्यस्य भोक्तृत्वमिति शङ्कां निरस्यति। कर्ता भोक्तेति। क्रियावद्बुद्ध्यैक्याऽध्यासात्कर्तृत्वं,सुखाद्याकारेण परिणतबुद्धिद्रष्टृतया भोक्तृत्वम्। तत्रोपपत्तिमाह। क्षेत्रज्ञ इति। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वाऽभावे ऽप्यपरोक्षत्वादधिष्ठानं चेत्तदा विषयत्वोपपादनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह। सविकल्पके इति।
८५।१८

इन्द्रियाऽविषयत्वं कथमपरोक्षत्वमिति शङ्कायां प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्यभिदधौ, तत्र प्रसिद्धिरन्यथासिद्धेत्याह। नन्वि-

ति। अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बोदयस्तादृशबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वात्संमतवदित्यनुमानादात्मसिद्धिरित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वेनाऽऽत्मनोऽपरोक्षत्वात्तद्विरुद्धं परोक्षात्वाऽभिधानमित्याशयेन स्वप्रकाशत्वं तावदाह। नेत्याहेति। ८५।२२

मयेदं विदितमिति विशिष्टप्रत्ययस्तावदनुभूयते, तत्रायमात्मा विशेषणप्रतिपत्तिपूर्वक, उत नेति विकल्प्याऽन्त्यनिरासार्थं न ह्यात्मनीत्युक्तं, तत्र स्वविदितत्वलक्षणविशेषसद्भावात्कथं विशेषाऽभाव? इत्याशङ्क्याह। स्वपरयोरिति। विशेषणभूतात्माप्रतिपत्तौ कर्तृकर्मसंबन्धो बोद्धुमशक्यः, ततश्च मयेदं विदितमित्यनुसंधानाऽभावान्न विशेषसिद्धिरित्यर्थः। विशेषाऽभावोऽसिद्ध इति शङ्कते। अनुभवेति। अनुभवो घटप्राकट्यं, तस्य निमित्तं यज्ज्ञानं तदाश्रयत्वमिति यावत्। उक्तविशेषमङ्गीकृत्य तदसिद्धौ संबन्धावगमाऽसिद्धिदोषस्तदवस्थ इत्याह। नात्मपदार्थेति। संप्रति अङ्गीकृतं परिहरति। अनुभवेति। घटाऽनुभवेनाऽऽत्मनः संबन्धाऽभावात्तद्धेतुज्ञानाऽनुमानाऽनुपपत्तिरित्यर्थः।

आत्मप्रतिपत्तिपूर्वको विशिष्टप्रत्यय इत्यत्रेदं निरूपणीयं, किं संविदाश्रयतया तत्प्रतिपत्तिः, उत तत्कर्मतयेति। तत्राद्यमुत्थापयति। अस्त्विति। संविदधीनप्रकाशतायाः संवित्कर्मतया व्याप्तत्वात्तभावेऽभाव इत्याह। नेत्याहेति। आत्मा न स्वातिरिक्तसंविदधीनव्यवहारविषयः संवित्कर्मत्वाऽनधिकरणत्वे सत्यपरोक्षत्वात् संवेदनवत्, विपक्षे एकेन ज्ञानेन सकलप्रथाप्रसङ्ग इति टीकार्थः। संवित्कर्मताया व्यापकत्वमसिद्धमिति शङ्कते। ननु संविदिति। स्वोपाधिं, विशेषणमित्यर्थः। अत एवाऽतिप्रसङ्गोऽपि निरस्त इति द्रष्टव्यम्। ८६।१

किमुपाधिशब्देनाऽऽश्रयो विवक्षितः, उत विषय, आहो
८६।१ आश्रयविषययोरन्यतर? इति विकल्प्याद्यं निरस्यति । न तावदिति । द्वितीये आत्माऽसिद्धिरित्यभिप्रेत्य तृतीयं शङ्कते । आश्रयेति। आश्रयविषययोरन्यतरत्वमित्यर्थः । विषयशब्दार्थस्य दुर्निरूपत्वाद्विशिष्टलक्षणाऽसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। किं विषयत्वमिति । किं संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं विषयत्वम्, उत संविद्व्यावर्तकत्वम्, अथ वा ऽऽश्रयाऽन्यत्वे सति तत्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वम्, उत कर्मकारकत्व?मिति किंशब्दार्थः। आद्यमनुवदति । संविदिति । अतिव्याप्त्या दूषयति । आत्मापीति । द्वितीये किं संविद्व्यावर्तकत्वमात्रं विषयत्वम्, उता ऽन्याश्रयत्वे सति संविद्व्यावर्तकत्वम् । नाद्यः । आत्मनि व्यभिचारादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति । आश्रयेति । चाक्षुषं ज्ञानमित्युक्ते चक्षुषो ऽपि विशेषणत्वाद्विषयत्वप्रसक्तिरित्याह । चक्षुष इति।तृतीयं प्रत्याह । न चेति ।न च संबन्धस्य विषयत्वप्रसञ्जनामिष्टमित्यपि शङ्क्यम् । संविदात्मसंबन्धस्य समवायरूपत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वाऽभ्युपगमव्याघातादित्यर्थः ।

आत्मत्वात्कुतः संबन्धः, कुतस्तरां च तत्राऽतिव्याप्तिः, तस्य संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं चा ऽसिद्ध?मित्याशङ्क्य सिद्धान्तविरोधात् त्वयेत्थं वक्तुं न शक्यतइत्याह । तत्रेति । चतुर्थे ऽतीतादेर्विषयत्वं न स्यादित्यर्थः । तस्मात्संवित्कर्मताया व्यापकत्वं सिद्धमित्याह । तस्मादिति । संयुक्तसमवेतमादिशब्दार्थः । संवित्कर्मतया ऽऽत्मसिद्धिरिति पक्षान्तरनुत्थापयति।
८६।१० अस्तु तर्हीति । कुत इत्यारभ्य निरवयवस्येत्यन्तः प्राक्तनः स्पष्टार्थः ।

ज्ञानद्वयं विरुद्धमित्युक्तं टीकायां, तत्र विरोधं व्यनक्ति।

निरवयवस्येति। एकविषयत्वेनापि तद्द्वयस्य विरुद्धज्ञात्वाद्विषय- द्वयेति विशेषणं कस्मादित्याशङ्क्याह । एकदेशेति। देशशब्दो ८६।१० विषयवाची। टीकायां विशेषणमविवक्षितमित्यर्थः । अन्यथा वा देशभेदेन ज्ञानद्वयमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । निरवयवस्येति । ए- कदेशे चेति दृष्टान्तार्थः । एकदेशे यथा परिणामद्वयासंभव एवं भिन्नदेशे ऽपीति देशभेदाऽभावादित्यर्थः । परिस्पन्दात्मकक्रि- याद्वयस्य भागाभ्याम् एकत्र संभवात् मा भूदिति ग्रन्थाऽनु- पपत्तिरित्याशङ्क्याह । एकस्येति । परिणामद्वयस्यापि भागे च तत्र संभवात् नैवमित्याद्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह। परिणामेति । श- रीरस्य सभागत्वात् यौवनस्थाविरनिमित्तं परिणामद्वयं संभवति, ततश्च दृष्टान्ताऽसंगतिरित्याशङ्क्याह । यौवनेति। न च यूनो ऽपि पालित्यदर्शनात्परिणामद्वयसंभव इत्यपि शङ्क्यम् । तस्य पित्तादिधातुवैषम्यनिमित्तत्वात् । अन्यथा कृत्स्नशरीरव्यापित्वं स्यादित्यर्थः। अंशभेदेनात्मनः परिणामद्वयशङ्कां प्रत्याह। न चेति।

स्वप्रकाशत्वे किं प्रमाणमुपन्यस्तमिति वीक्षायां परिशे- षाऽनुमानमाह । तस्मादिति । सर्वस्येत्यादेरयमर्थः । अन्तः- करणतद्वृत्तिभावाभावसाक्षित्वादपि स्वप्रकाशत्वमित्याह । स- र्वस्येति। आत्मनो ऽप्युत्पत्तिविनाशित्वान्न हानाद्यवधित्वमित्या- शङ्क्य श्रुत्यादिविरोधान्नैवमित्याह । स्वयमहेय इति। संप्रयोगि- तया परोक्षस्याऽधिष्ठानत्वदर्शनादात्मनश्चाऽतथात्वान्नाऽधिष्ठा- नत्वमित्यनुपपन्नम्,आपरोक्ष्यमात्रस्य प्रयोजकत्वात् । संयोगित्वं तु तद्धेतुतया ऽन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह । अध्यस्यमानेनेति । ८६।१५ अध्यस्यमानाऽधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वे इदं रजतमिति सं- भिन्नतया प्रतिभासो न स्यात, अतश्चैकेन्द्रियग्राह्यत्वस्याधि- ष्ठानत्वव्यापकत्वादात्मन्यसंभवान्न तस्याऽधिष्ठानत्वमित्यर्थः ।

एकेन्द्रियग्राह्यत्वस्य न व्यापकत्वं तदभावे ऽपि गगने मलिनताद्यध्यासस्य दर्शनादित्युक्तं, तन्नोपपद्यते, इन्द्रियाऽग्राह्यत्वे तत्सिद्ध्युदयाभावात्, कैश्चिदिन्द्रियग्राह्यत्वोपगमाच्चेत्याशङ्कापायाऽभावस्तावदसिद्ध इत्याह । अत्रेति । अत्र वादिनां मध्ये वैशेषिकादयो गगनमनुमिमतइत्यन्वयः । अनुमानं दर्शयितुं शब्दस्य विशेषगुणत्वं तावदाह । शब्दस्येति । इन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते संयोगादौ व्यभिचारः । तदर्थमाह । एकेति । संयोगादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारनिवारणार्थं बाह्येति । प्रभादौ व्यभिचारवारणार्थं गुणत्वे सतीति विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्रभाकुम्भसंयोगव्यावृत्त्यर्थं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीय इत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यम् । शब्दस्य विशेषगुणत्वमाश्रव्यतिरेकेण न स्यादित्याशङ्क्याह । गन्धवदिति । द्रव्यग्रहणमन्तरेणापि गन्धो यथोपलभ्यते तद्वच्छब्दे ऽप्युपलम्भसंभव इत्यर्थः । शब्दस्य भूतचतुष्टयान्यतमगुणत्वसंभवान्न तदाधारत्वेनाम्बरसिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्पर्शादीति । शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वे स्पर्शादिषु सत्सु न निवृत्तिः स्यादस्मत्प्रत्यक्षाणां स्पर्शवद्विशेषगुणानां यावद्द्रव्यभावित्वात् । न चैतदस्ति, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः, अस्मत्प्रत्यक्षत्वे सति अयावद्द्रव्यभाविविशेषगुणत्वात्, व्यतिरेकेण रूपादिवत् । तदिदमुक्तं सहवृत्तित्वाऽभावादिति । आत्मगुणत्वं व्यावर्तयति । बाह्येन्द्रियेति । दिगादिगुणत्वं निरस्यति । दिक्कालेति । तथापि कथमाकाशस्य सिद्धिरित्याशङ्क्याह । भूतचतुष्टयेति । शब्दः साश्रयः गुणत्वात् रूपवत् । पृथिव्याद्यष्टद्रव्यस्य चाऽऽश्रयत्वाऽसंभवात्तदाश्रयत्वेनाऽऽकाशसिद्धिरित्यर्थः । मतान्तरमाह । बौद्धेति । अनुपलब्धिर्लिङ्गं गमकं यस्य तदनुपलब्धि-

लिङ्गं, योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्या कथं गगनसिद्धिः? अनुपलब्धे-रभावसाधकत्वादित्याशङ्क्याह । मूर्त्तेति । विमतो ऽभावः यो-ग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । गुरुमत-माह । प्राभाकराणामिति । तत्र प्रमाणमाह । अनुपलब्धीति । भावरूपस्य कथमनुपलब्धिलिङ्गत्वं? तत्राह । मूर्त्तेति ।

८६।२१

अभावमात्रत्वे ऽस्तीति वचनं व्याहतमित्याशङ्क्याह । भावा-न्तरस्येति। इन्द्रियाग्राह्यत्वे ऽप्यनुमानाद् गगनस्य सिद्धिमभिधाय वादिभिरभिधीयमानमिन्द्रियग्राह्यत्वं निराकर्त्तुं तन्मतमाह । क्षपणकेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य चाक्षुषत्वमित्यर्थः । चाक्षुषद्रव्यस्य स्पर्शवद्व्याप्तत्वात्तदभावे न चाक्षुषत्वं युक्तमि-त्यभिप्रेत्याह । तथा सतीति । स्पर्शवत्त्वमिति । स्पर्शगुणकत्व-मित्यर्थः । विमतं न चाक्षुषं द्रव्यत्वे सति स्पर्शविधुरत्वात् मनोवत् । विपक्षे स्पर्शवत्त्वप्रसङ्गो बाध इत्युक्ते इष्टापत्तिं श-ङ्कते । अस्त्विति । तथापि नीरूपत्वान्न चाक्षुषत्वमित्याह । न रूपेति । रूपवद्द्रव्ये चक्षुषः प्रवृत्तिनियमात् स्पर्शवति स्प-र्शनेन्द्रियप्रवृत्तिनियमादित्यक्षरार्थः । स्पर्शवतीति विशेषणेनो-द्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यादित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । वि-मतं न चाक्षुषमरूपद्रव्यत्वादात्मवदित्युक्ते ऽन्वयव्यतिरेकवि-रोधः स्यादित्याशङ्क्याह । चक्षुषः प्रसारणस्येति । आकाश-स्याऽनुमाने यल्लिङ्गं योग्याऽनुपलब्धिलक्षणं तस्य दर्शनेना-ऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावप्रतिप-त्तिसामग्रीत्वात् चक्षुषः प्रसरणस्य तत्रान्तर्भावादन्यथासिद्धि-रित्यर्थः । सिद्धान्ते तु चक्षुषः प्रसरणे आकाशाऽनुगतस-त्तायाः स्फुरणात्तद्विषयत्वेनाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः । इह पक्षी प्लवते इति गगनं प्रत्यक्षतो ऽनुभूयते इत्याशङ्क्याऽनुभवस्य गग-

८३।२५

८६।२८ नवितततेजःपुञ्जविषयत्वान्नैवमित्यभिप्रायेणाह । तस्मादिति । अक्षव्यापारमन्तरेण गगनस्याऽऽपरोक्ष्याभिधानमयुक्तं, बाह्यस्याऽक्षविषयत्वेनैवाऽऽपरोक्ष्यस्य संभवादित्याशङ्क्याह । अथ वेति ।

साक्षिणमनङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह । मनोमात्रेति । मनसो ऽसहायस्य बहिरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य कार्यदर्शनेन बहिःप्रवृत्तिकल्पनसंभवादिति प्रौढ्यवलम्बनेनोक्तमिति द्रष्टव्यम् । किमाकाशस्य नित्याऽनुमेयत्वम्, उताऽपरोक्षस्पष्टीकरणार्थमनुमानम्? नाऽद्यो, ऽपरोक्षाऽनुभवविरोधात् । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियते । यच्चेदमुच्यते मूर्त्तद्रव्याभावइति । तदप्यसंगतं, विहायस्येकस्मिन्वयसि संचरति वयोन्तरे संचरणं न स्यात् प्रतिबन्धसद्भावात् । न च यत्रावरणाभावस्तत्र संचरणमित्यपि शङ्क्यम् । आवरणाऽभावाधिकरणत्वेन तदतिरिक्तगगनसिद्धेरित्यभिसंधिः । गगनम् इन्द्रनीलमिति बुद्ध्यभावात्कथमिन्द्रनीलमित्युक्तमित्याशङ्क्याह । इन्द्रनीलमिवेति ।

लक्षणासंभवानाभ्याम अध्याससमर्थनं सूत्राऽसंगतम्, अध्यासस्याऽसूत्रितत्वादित्याशङ्क्याऽविद्यायाः सूत्रितत्वादध्यासस्याऽविद्यात्वात्तद्दर्शनमित्युक्तं, तदयुक्तं, तस्याविद्यात्वे प्रमाणाऽभावात् । न च पण्डितमतिविषयत्वेन प्रामाणिकत्वमतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह । प्रतिपन्नेति । प्रमाणकुशला इत्यनेनाऽन्वयव्यतिरेकावुक्तावित्यर्थः । अध्यासस्याविद्यात्वसाधनस्योपक्रान्तत्वात्तद्विवेकेनेत्यत्र विद्याप्रदर्शनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । न केवलमिति । अध्यासनिवृत्तिफलसंभवात् तद्वर्णनमुचितमतः कथमध्यासवर्णनस्याऽयुक्तत्व? मित्याशङ्क्य निवृत्तिरन्यथाऽपि संभवतीत्याह । नन्वविद्यामिति ।

८७।५

टीकायामविद्येत्येव कृत उपक्रमो वरमिति योजना । अविद्यायां वर्ण्यमानायामाच्छादकत्वमेवोक्तं स्यान्न तु विक्षेपरूपत्वमित्युक्तं, तत्र विक्षेपरूपःऽभिधाने किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रयोजनं दर्शयति। पुरुषेति । अविद्याया न स्वरूपेणाऽनर्थत्वं सुषुप्तौ तददर्शनात्, ततश्च विक्षेपहेतुत्वेनानर्थत्वं वक्तव्यं निवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः । प्रकृतोपयोगितयेत्यनर्थहेतुतया निवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्रवर्तकसूत्रतया प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वेत्यर्थः । ८७।७

अध्यासस्याऽनर्थात्मकस्याऽविद्याशब्दतया विद्यामात्रनिवर्त्यत्वमुक्त्वा तस्मिन्नर्थे भाष्यमवक्ष्यत्तदाहेति, तदनुपपन्नं, भाष्ये गुणदोषाऽसंबन्धमात्रप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह । अनर्थस्येति । आश्रयशब्देन भ्रान्तिपरिणामिनिर्देशो विषयपदमधिष्ठानवाचि तदेतादित्यर्थः । तत् तत्राऽनर्थस्याऽविद्यात्मकतया विद्यानिवर्त्यत्वे सति एतत्पदं बुद्धिस्थं फलमाह ।

न संबन्ध्यतइति कथमुक्तं? संबन्धस्य प्रतीयमानत्वादिति शङ्कायां टीकाकृतोक्तमवास्तवमिति अवास्तवत्वमुपपादयति । अवास्तवइति । आश्रयविषयत्वप्रयुक्तगुणदोषाऽसंस्पर्शाऽभिधानमनुपपन्नं, विषयत्वप्रयुक्तगुणाद्यसंस्पर्शस्य शुक्तिकादिदृष्टान्तेन सिद्धत्वे ऽप्याश्रयत्वप्रयुक्तगुणादिसंस्पर्शो ऽतिदुर्वारः । सर्पादिभ्रान्त्याश्रये परमार्थत एव भयकम्पादिदृष्टेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अविद्येति । तावदिति। लौकिकन्यायेन सिद्धत्वान्न किं चिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । आत्मनः परिणामित्वे तन्निमित्तगुणादिसंस्पर्शो दुर्वार इत्याह । कथमिति । आत्मनः किमज्ञानाध्यासपरिणामित्वम्, उताऽहंकाराऽध्यासपरिणामित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। अनाद्यविद्येति। द्वितीयं प्रत्याह । कादाचित्केति । आगन्तुकाऽध्यासस्य अवि- ८७।१२

द्याश्रयत्वे आत्मनो नित्यमुक्तत्वात् ज्ञानवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽविद्यातत्कार्ययोरात्मन्यध्यस्तत्वात् ज्ञानस्यार्थवत्त्वमित्याह ।
८७।१७ अविद्येति ।

प्रतिज्ञा हीयेतेत्यत्र किं भाष्यकृतः प्रतिज्ञा उच्यते, उत सूत्रकृतः? नाद्यः, तददर्शनात् । न द्वितीयः, विचारकर्त्तव्यताया अत्र प्रतिज्ञादर्शनादित्याशङ्क्याह । प्रतिज्ञेति । ब्रह्मज्ञानप्रयोजनं विचारकर्तव्यतां सूत्रयता ऽऽचार्येण बन्धनिवृत्तिः सूत्रिता ज्ञानस्य स्वरूपेण पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । पूर्वोत्तरभाष्ययोरध्यासविषयत्वात् मध्ये वृत्तकीर्तनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य लक्षणादेः पुरोक्तत्वात्प्रमाणस्य च कथं पुनरित्यत्रोच्यमानत्वाद्व्यवहारस्य चाऽध्यासपुरःसरताया द्वितीयभाष्ये सिद्धत्वादुत्तरभाष्यमसंगतमिति शङ्कायां प्रमाणपरत्वान्नाऽस्य तावद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह । वृत्तेति । कर्त्रादिव्यवहारस्याऽविद्याविषयत्वमत्र कस्मान्नोक्तं? प्रमाणं चोपन्यस्यमानं न पश्याम इत्याशङ्क्याह । अत्रेति । प्रमात्रादिव्यवहारस्येतरेतरोपलक्षणत्वात् अध्यासं पुरस्कृत्येति च साक्षिप्रत्यक्षस्योक्तत्वान्नावद्यमित्यर्थः ।

शास्त्रस्य विधिप्रतिषेधमोक्षपरत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । ननु विधीति । शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशनस्वाभाव्यात् ब्रह्मणश्च प्रवृत्त्याद्यसंस्पर्शित्वान्न तत्परत्वं शास्त्रस्येति चोद्यार्थः । न च प्रवृत्त्याद्युपदेष्टृतया शास्त्रत्वमतिप्रसङ्गात्, किं तु पुरुषार्थोपदेष्टृतया, तच्च वेदान्तेष्वस्तीत्यभिप्रायेणाह । तत्राहेति । वेदा-
८७।२० न्तेषु विधिप्रतिषेधवाचकपदाऽभावात् ब्रह्मविषयोपादानाद्यसंभवादध्याहारस्याऽनुपपत्तेः स्वरूपमात्रमिष्टमपि शास्त्रमस्तीति पृथक्करणमिति टीकार्थः । कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यत्राऽसं-

भवाऽशङ्कायाः परिहृतत्वात्पुनस्तच्छङ्काऽनुदय इति भाष्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्य प्रमाणप्रश्नपरतया भाष्यं व्याचख्यौ, तदयुक्तं, प्रमाणस्य पूर्वोक्तत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । कथं पुनरिति । ८७।१०

निदर्शनीय इत्यत्र नितरां दर्शनीय इति प्रमाणान्तरं च दर्शनीयमित्युक्तं, साक्षिणः प्रतिवाद्यसंमतत्वात् । न च कथं पुनरित्यतः प्रागध्यासस्वरूपतत्संभावनाय तदादितत्सद्भावनिर्णयार्थमिति टीका विरुध्यते, प्रमाणस्य पूर्वभाष्ये ऽप्युक्तत्वादिति शङ्क्यम् । साक्षिण इतराऽसंमततया तत्संमतप्रमाणस्याऽत्रैव प्रदर्श्यमानत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणादीनामविद्यावद्विषयत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्नपरत्वं भाष्यस्याश्रित्योपयोगाऽभावादविद्यावद्विषयत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायप्रदर्शनमसंगतमित्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरस्य क्रियमाणत्वाददोष इत्याह । कथं पुनरिति । पूर्वस्मिन् व्याख्याने अविद्यावद्विषयाणि पुनः कथं साक्षिव्यतिरिक्तं किं मानमिति योजना । द्वितीये कथं प्रमाणान्यविद्यावद्विषयाणि प्रमाणानां प्रमात्राश्रयत्वादिति योजना । प्रत्यक्षादीनां प्रमात्राश्रयत्वान्नाऽविद्यावदाश्रयत्वम्, ततः कथमप्रामाण्यप्रसञ्जनमित्याशङ्क्य प्रमातृत्वस्याऽविद्याविलसितत्वात्तद्युक्तमित्याह । अविद्येति । अहंकारश्चात्मा चेत्यहंकारात्मानौ तयोः संपिण्डितरूपमहंकारात्मसंपिण्डितं चेति तथोक्तं तदुपादानं येषां तानि तयोक्तानि, तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन्निति विग्रहः । अविद्यावदुपादानत्वे ऽपि सत्यविषयत्वेन प्रामाण्यमिति शङ्कते । अविद्यावदिति । त्वन्मते सत्यविषयत्वमपि न सिध्यतीत्याह । तदाहेति । ८७।१५

भाष्यव्याख्यानस्य प्रस्तुतत्वादेतत्संग्रहवाक्यमस्यैव प्रप-

श्च इत्येतत् कुत्रोपयुज्यत?इत्याशङ्क्य पौनरुक्त्यनिरासेन तात्पर्यं
८७।२१ कथ्यतइत्याह । उच्यतइति । विभागो विभजनमपुनरुक्तत्व-
मिति यावत् । प्रमाणान्तरप्रश्ने प्रतिवचने तदेव प्रदर्शनीयं न
च तत्प्रदर्श्यतइति भाष्याऽसङ्गतिमाशङ्क्याह । व्यवहारत्रित-
यमिति । यतो देह इत्यादिना व्यतिरेकव्याप्तो हेतुः प्रदर्श्यत-
इति । न च तदुपपद्यते, तदसाधकत्वादित्याशङ्क्याह । देहा-
दीति । एतदुक्तं भवति । सुषुप्तावहंममाऽभिमानाऽभावादप्र-
मातृत्वं चेत्, कदा चिदपि प्रमातृत्वं न स्यात्, न खलु देहो
ऽहमित्यभिमानो लक्ष्यते, तथा इन्द्रियेष्ववति शङ्कायां देहा-
दिशब्दार्थस्य विभागेनाऽध्यासप्रदर्शनस्योचितत्वमिति । देह-
शब्देनेत्यादेरेषो ऽर्थः ।

बाह्वाद्यवयवानां देहशब्दाऽन्तर्भावात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । देहशब्देनेति । देहशब्देनाऽवयव्यभिमत इ-
त्यन्वयः । छिन्नबाह्वाद्यवयवेप्यहंबुद्धिवत् छिन्नशिरसोप्य-
वयवित्वात्तद्धीने ऽभिमानप्रसिद्धिं निरस्यति । सशिरस्क इति ।
एवंभूते ऽप्यवयविनि देहो ऽहमित्यभिमानशङ्कां निरस्यति ।
मनुष्यादीति । प्रसिद्धेरध्यासमूलत्वे साक्षिप्रमाणस्य दर्शित-
त्वात्पुनस्तत्प्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । प्रमाणान्त-
रेति । न चानुवादवैयर्थ्यं, पराभिप्रायेण प्रमाणान्तरोपन्यासः
स्वमते तु साक्ष्येव प्रमाणमिति दर्शनार्थत्वादित्यर्थः । जाति-
विशेषेत्यस्यायमर्थः । जातिविशेषेणैकाधिकरणं समानाधिकरणं
जातिविशेषैक्यमापन्नम्, तच्च चैतन्यं चेति तथोक्तं, तस्मिन्
सतीत्यर्थः । अथ वा जातिविशेषैक्यापन्नं चैतन्यं यस्य स
तथोक्त इति ।

८८।६ भाष्यटीकयोर्विवक्षितं प्रमाणान्तरमाह । अत्रेति । अ-

वस्थामात्रपक्षीकरणे यस्य कस्य चित् देहेन्द्रियादिष्वभिमा-
नपुरःसरव्यवहारत्वप्रसाधने बाधः स्यात्, तदर्थमाह । देव- ८८।९
दत्तस्येति । जाग्रत्स्वप्नकालयोरन्यतरपक्षीकरणे इतरत्र साध्य-
सद्भावेन व्यतिरेकित्वं साध्याऽभावे सव्यभिचारिता । तस्मा-
दुभयोः पक्षीकरणम् । प्रमातृत्वादिव्यवहारवन्ताविन्युक्ते सि-
द्धसाध्यता, तदर्थमाह । अध्यासपुरःसरेति । एतावत्युक्ते रजताद्य-
ध्यासपुरःसरव्यवहारवत्त्वसाधनेन बाधः, तदर्थमाह । अहंममेति।
यस्मिन् कस्मिंश्चिदहंममाभिमानपुरःसरव्यवहारवत्त्वसाधनाद्बा-
ध्यशङ्कां निराकर्तुमाह । देहेन्द्रियादिष्विति । अन्यदीयदेहे-
न्द्रियादिष्वहंममाऽभिमानपुरःसव्यवहारवत्त्वसाधने बाधः
स्यात्तदर्थं विशेषणं तस्येति । कर्त्तुः करणभूतेति विशेषणं सं-
बन्धापेक्षां द्योतयितुं, साध्यं त्वितरदेशकालत्वादित्युक्ते सु-
षुप्तिकाले सव्यभिचारत्वं तदर्थमाह सुषुप्तिकालादिति । ए-
तावत्युक्ते असिद्धिः स्यात्, देवदत्तजाग्रत्स्वप्नकालयोः यज्ञद-
त्तसुषुप्तिकालत्वं विद्यते, न च स्वस्मात्स्वस्याऽन्यत्वसिद्धिः,
तदर्थमाह । तस्यैवेति । देवदत्तसुषुप्तिकालादन्यकालत्वादि-
त्युक्ते पुरुषान्तरजाग्रदादिकालयोर्व्यभिचारः स्यात्, तदर्थं दे-
वदत्तसुषुप्तिकालादन्यत्वे सति तत्कालत्वादिति द्रष्टव्यम् । के-
वलं व्यतिरेकिणमनङ्गीकुर्वाणं प्रत्यर्थापत्तिमाह । व्यवहार-
वितयं वेति । अनुपपन्नमित्यत्राध्यासं गमयतीति शेषः । अनुप-
पत्तिमेवाह । अध्यासाऽभावइति । ८८।१०

देहादीनां प्रमातुश्च यः कर्तृकरणभावः स संबन्धपुरःसर
इति सामान्यव्याप्तिः । स्वस्वाम्यादिसंबन्धलक्षणव्यापकवि-
शेषश्च नात्र विद्यतइति व्याप्तिसामान्यविशेषाभावबोधप्रसूता
ऽर्थापत्तिः प्रमाणमित्यर्थः । स्वत्वादिना व्यवस्थितमनुष्यावय-

व्यादिना व्यवहारस्योभयसंमतत्वात्कथं तन्निरसनमित्याह ।

८८।१२ ननु कर्त्रिति । कर्तृकरणयोः संबन्धमात्रे सति तादात्म्याऽभावाऽपराधेन तत्कार्याऽभावादर्शनादर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः । अनुमानस्याऽप्रयोजकत्वमिति शङ्कार्थः । प्रमातृत्वादिव्यवहारोपयोगिनां संबन्धान्तराणामनिरूपणात्कल्पिततादात्म्यमेव संबन्धः, ततश्च नाऽनुमानाऽर्थापत्त्योर्दुष्टतेत्याह । तत्रेति ।

किं स्वस्वामिता संबन्धः, आहो विनियोज्यविनियोजकता, किं वा संयोगः, उत समवायः, आहो भोक्तृभोग्यता, किं वा स्वकर्मारभ्यत्वम्, उत स्वेन्द्रियाधिष्ठेयत्वम्, अन्या वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न तावदिति । स्वस्वामिभावस्याऽप्रयोकत्वे हेत्वन्तरमाह । सुषुप्तेति । न च सुषुप्ते चक्षुरादिसहकार्यभावात्कथं प्रमात्वादिव्यवहारप्रसक्तिरिति शङ्क्यम् । स्वत आत्मनः प्रमातृत्वशक्तिमत्त्वे एतत् भवेत्, न च संभवति, प्रमातृत्वं प्रमाकर्तृत्वं, तच्चेतरकारकाऽप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वम् । न तत्कूटस्थस्य संभवतीत्यर्थः ।

देहादेरिच्छाऽनुविधायित्वस्य सिद्धान्तिना ऽभ्युपगतत्वान्नाऽनिष्टं किं चिदपर आहेत्यनेनोक्तमित्याशङ्क्याह । इच्छेति । तत्र हेतुमाह । तदभावादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं संबन्धहेतुत्वं निश्चीयतइत्यर्थः ।

शरीरस्याऽऽत्मना संबन्धस्तदिच्छानुविधायित्वं चेत् तर्ह्यात्मनो न शरादिसंबन्धः, तदिच्छाऽननुविधायित्वादित्याशङ्क्योक्तं टीकाकृता तस्यापीति । तस्यात्मनो ऽपि तेन कार्यकारणसंघातेन संबन्धः, तस्य देहादेर्यथेष्टविनियोजकत्वमित्यन्वयः । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तत्रेष्टापत्तिं शङ्कते । अस्त्विति । उक्तसंबन्धादेव व्यवहाराभावान्नाध्याससिद्धिः, ततश्च

८८।१७

ऽनिष्टापत्तिरित्याह । तत्राहेति । तथा चेत्यनेनेच्छानुविधायि- ८८।१०
त्वमङ्गीकृत्योत्तिष्ठामीत्यादिना तदेवोच्यते, ततश्च वैयर्थ्यमि-
त्याशङ्क्य तद्व्यावृत्त्यर्थं शङ्कामाह । नन्वेतदिति । अनुभवः प्रमाण-
मित्याह । अत आहेति । उक्तसंबन्धाद्यथा व्यवहारसिद्धिस्तथा
तदनुरोधेनाऽनुभवो ऽपीति टीकार्थः । अतिप्रसङ्गान्न विनि-
योज्यविनियोजकत्वसंबन्ध इति शङ्कते । नन्विति ।

किमिच्छाऽनुविधायित्वमात्रस्य प्रयोजकत्वं निरस्यते,
उताऽव्यवधानेनेच्छाऽनुविधायित्वस्य? नाद्य इष्टापत्तेरित्यभिप्रे-
त्य द्वितीयं दूषयति । नेत्याहेति । स्वामिन इच्छानु-
विधायिनी का चित् भृत्यादाविच्छा जायते, ततो व्यवहार
इत्युक्तप्रयोजकाऽभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुभवस्योभयत्रा-
पि सद्भावान्नैतत् संविदित्युक्तमित्याशङ्क्य त्वदनुभवस्य दुर्निरू-
पविषयत्वाद् दौर्बल्यमित्याह । उच्यतइति । किमिच्छाऽनुवि-
धानयोग्यतामात्रं संबन्धः, उत इच्छाऽनुविधीयमानत्वं संबन्ध?
इति विकल्प्योभावप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां दूषयति । यदीत्या-
दिना । उक्तसंबन्धस्याऽनुभूयमानत्वात् तदपलापो ऽयुक्त इति
शङ्कते । अथेति । अनुभवशरणं प्रत्यनुभवान्तरविरोधेनोत्तर-
माह । नेत्याहेति । त्वदीयाऽनुभवो गौण इत्याशङ्क्याह । न
चेति । उपाधियोगेनापीच्छासंभवात्कथं तन्निराकरण?मित्याश-
ङ्क्याह । इच्छा ऽपीति ।

इच्छाऽनुविधीयमानत्वं संबन्ध इति वदता ऽप्यध्यास? ए-
ष्टव्यः, कूटस्थाऽसंगादिस्वभावात्मनि तत्त्वत इच्छाऽसंभवादि-
त्यर्थः । तथा चाऽनुभव इत्यत्रेच्छया ऽनुविधीयमानत्वस्य सं-
बन्धतासंप्रतिपत्तेः सिद्धान्तिनस्तदुदाहरणमनुपयुक्तमित्याश-
ङ्क्य तात्पर्यमाह । अन्तःकरणेति । तृतीयचतुर्थौ दूषयति । न ८८।१६

८८।१० चात्मनीति । परिशिष्टकल्पान्तराणि निरस्यति । भोक्तृभोग्येत्यादिना । इन्द्रियाऽधिष्ठेयत्वं स्वेन्द्रियं प्रति वशवर्तित्वं, स्वप्राणपरिपाल्यत्वादिरादिशब्दार्थः । आत्मनि भोगाद्यध्यासासिद्धावुक्तसंबन्धसिद्धिस्तत्सिद्धौ भोगाद्यध्याससिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

भोक्तृभोग्याऽन्वयस्वकर्मारभ्यत्वस्वेन्द्रियाऽधिष्ठेयत्वानामसंबन्धत्वे हेत्वन्तरमाह । भृत्यादीति । तत्र व्यभिचारं निराकर्तुं विशिनष्टि । अव्यवधानेनेति । किं भोगयोग्यत्वं भोग्यत्वम्, उत भुज्यमानत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । यदीत्यादिना । द्वितीयमनुवदति । यदि अव्यवधानेनेति । संबन्धमन्तरेणाऽयमेव न सिध्यतीत्याह । तन्नेति । शरीरविशेषेण संबन्धविशेषाभावे ऽस्मिन्नेव शरीरे भोगसंबन्धो न भवेत्, अत्र सन्निधानात्तवङ्गीकारे सर्वशरीरे संबन्धात् सर्वत्र भोग आपद्येत, न च स उपपद्यतइत्यर्थः । एतच्छब्दपरामृष्टमर्थमाह । तस्मादिति ।

आत्मदेहादीनां संबन्धान्तरसंभवेनाऽर्थापत्त्यनुमानयोरन्यथासिद्धिशङ्कायां संबन्धान्तरनिरासानन्तरं टीकाकारस्य प्रमाणोपसंहरणं युक्तं, न प्रमेयोपसंहरणमित्याशङ्क्य प्रमाणोपसंहरणासिद्धवत्करणाववोध इत्याह । अत इति । अध्यासाऽभावे शरीरविशेषेण भोगाऽन्वयाऽसंभववदध्यासाभावे ऽप्यनियमस्तुल्य इति शङ्कते । ननु सर्वेति ।

किं सूक्ष्मशरीरे ऽध्यासाऽनियम आक्षिप्यते, उत स्थूलशरीरे इति विकल्प्योभयथा ऽप्यसंभवं दर्शयितुमविद्याऽध्या-
८८।१८ सस्याऽनादित्वं तावदाह । अनादिस्तावदिति । अनादित्वान्न तत्राऽनियमशङ्केत्यर्थः । भवत्वविद्याध्यासाऽनादित्वं, तथापि

शरीरे कथमध्यासनियम? इत्याशङ्क्याह। तत्परिणामत्वादित्या- ८८।८
दिना। लिङ्गशरीरे ऽध्यासनियमो न विरुध्यते इति संबन्धः।

अखण्डाऽऽनन्दस्वभावं चैतन्यमविद्यासहायं सृज्यमान-
प्राणिकर्माऽनुरोधेनेक्षणपुरःसरमपञ्चीकृतपञ्चभूतान्युत्पादय-
ति। तानि च तत्कर्माऽनुरोधेन लिङ्गशरीरं जनयन्ति। तच्च
द्विविधं, समष्टिव्यष्टिरूपेण। तत्समष्टिरूपेण नाऽनियमशङ्का, त-
स्यैककत्वात्। नापि व्यष्टौ एतत्कर्मार्जितत्वेन तस्मिन्नेवा-
ऽन्वयसंभवादित्येतत्सर्वं हृदि निधायाह। तत्परिणामत्वादिति।
द्वितीयं प्रत्याह। तत्कार्येति। तस्या अविद्यायाः कार्यं त-
त्कार्यं, तच्च भूतं चेति तत्कार्यभूतं, तच्च सूक्ष्मशरीरं चेति तथो-
क्तं, तेनारब्धत्वादिति विग्रहः। सूक्ष्मशरीराऽऽकारेण परि-
णतत्वाद्भूतानां सूक्ष्मशरीरत्वमुक्तं, तच्च विशेषणं सूक्ष्मशरीर-
स्थकर्माऽनुरोधेन भूतानां स्थूलशरीरस्रष्टृत्वोपपादनार्थम्। इदमत्र
विवक्षितम्। अपञ्चीकृतभूतानि कर्मानुरोधाच्चिदधिष्ठानाच्च
पञ्चीकृतत्वमापद्यन्ते, तानि च पञ्चीकृतानि प्राग्भवसंचित-
सुकृतदुष्कृताऽनुरोधेन स्थूलं शरीरमारभन्ते, तत्र यद्यत्कर्मणा
ऽऽरब्धं तस्य तत्र प्रवेशो नाऽन्यत्र। न चाऽदृष्टेन संबन्धविशेषा-
ऽभावान्न तन्निमित्ता व्यवस्थेति शङ्क्यम्। एतद्गात्रनिर्वर्तितत्वेनै-
तदीयत्वात्। न परस्पराश्रयता, गात्रदृष्टभेदाङ्गीकरणात्। न
चात्र प्रमाणाभावः। 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्य-
न्त'इत्यादिश्रुतेरिति। अन्तःकरणसंबन्धस्यात्मनो नियतत्वा-
त्तद्द्वारा वा नियम इत्याह। तत्संश्लेषाद्वेति। न च तत्संश्लेषे ८८।९
ऽप्यनियम इति वाच्यम्। कर्माऽनुरोधान्नियमसंभवात्। य-
द्यथा प्रतीयते तत्तथेत्यभ्युपगमाच्च। मायावादिनं प्रति नैतच्चो-
द्यमवतरति। न च परमते ऽप्यदृष्टाऽनुरोधाद्भोगव्यवस्थोपपत्तिः।

अदृष्टस्याप्यनियतत्वात् । न च तत्कार्यैन्द्रियैर्निर्वर्त्तितत्वात्तस्य नियतत्वम् । अविद्याऽध्यासमन्तरेण कार्यादेस्तदीयताऽयोगाद्दात्मनो ऽसङ्गाऽद्वयभावत्वादित्यर्थः ।

८६।१० एवं प्रमाणप्रश्नोत्तरमभिधाय आक्षेपमवतारयति । ननु प्रमातेति । अनुपयोगादिति शेषः । कारणप्रयोज्यत्वे सति तत्प्रेरकत्वं कर्तृत्वं, तस्य कूटस्थाऽसङ्गे ऽसंभवादध्यासमूलं प्रमातृत्वमित्यभिप्रेत्याह । न प्रमातृत्वमिति । आक्षेपान्तरमुत्थापयति । यत्त्विति । अविद्यावदुपादानत्वे प्रामाण्याऽनुपपत्तिमात्रं चोद्यते, उत तदनुपपत्त्या ऽविद्यावदनुपादानत्वम्? आद्ये किं तत्त्वाऽऽवेदनस्य प्रामाण्यहानिः, उत व्यावहारिकस्ये?ति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । तत्र यदीति । एतच्चोपनिषद्व्यतिरिक्तप्रमाणविषयमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमनुवदति । अथेति । 'नेह नाना ऽस्ति किं चने'त्यागमेन भेदस्य परमार्थत्वं बाध्यतइत्यर्थः । व्यवहारसमर्थं च तद्वस्तु चेति व्यवहारसमर्थवस्तु, तदङ्गतालक्षणं यत्प्रामाण्यं तस्य हानिरिति विग्रहः । वस्त्वङ्गत्वं तद्बोधकत्वमिति यावत् । बाधाऽयोग्यं प्रामाण्यम् । अत्र तु तन्नेत्याह । न तत्रेति । तथा निरपेक्षाणामित्यादेरेषो ऽर्थः ।

किं साऽपेक्षतालक्षणमप्रामाण्य,मुताऽबोधकतालक्षणम्, आहो विसंवादलक्षण?मिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । तथेत्यादिना । प्रामाण्याऽनुपपत्तेः अविद्यावदुपादानत्वाऽसंभव इति पक्षं निराचष्टे । अविद्यावद्विषयत्वमिति । विधिमुखोपदर्शितमित्यत्र विधिः प्रेरणादिरूप इति शङ्कां निरस्यति । विधिमुखो-

८९।१६ पदर्शितमित्यादिना । प्रत्यक्षेण प्रमाणादेर्व्यवहाराङ्गतायां सिद्धायां प्रत्यक्षाऽनुमानाऽर्थापत्तिभिः प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याऽध्यासमूलतायां च सिद्धायां प्रामाण्यमविद्यावद्विषयत्वं

चेत्युभयं प्रदर्शितमिति योजना । इदमेतादृशमिति बोधनं विधिः प्रत्यक्षं, तन्मुखमादिर्यस्याऽनुमानादेस्तद्विधिमुखमित्यर्थः । शब्दादयो नाऽर्थक्रियाकारिणः मिथ्यात्वात् बाध्यधूमवत्, ततश्च न प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । अर्थक्रियेति । शब्दादीनां मिथ्यात्वे ऽप्यविद्यानिवृत्त्याद्यर्थक्रियाहेतुत्वं न विरुध्यते इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । अर्थक्रियासमर्थत्वादिति । शब्दादिविषयत्वादित्यर्थः । शब्दादीनामर्थक्रियासामर्थ्यस्याऽनुभूयमानत्वात्तद्विरोधे ऽनुमानाऽनुदय इत्यर्थः । ८६।१७

शब्दादीनामर्थक्रियाकारितया प्रामाण्यं चेत्प्रामाण्यपरतस्त्वं दुर्वारमित्याशङ्कते । नन्वर्थेति । ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं संवादज्ञानं त्वप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमतो न स्वतस्त्वविरोध इत्याह । अज्ञानादेवेति । यथा मीमांसकमते स्वतःप्रमाणस्यापि ज्ञानस्याऽर्थतथात्वं मृग्यते न च परतस्त्वं, ज्ञानादेवार्थतथात्वनिश्चयात्, तद्वदत्रापीत्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह । अन्यथेति । ब्रह्मज्ञानं मिथ्या ऽज्ञानोपादानत्वात् संमतवत्, ततश्च न तस्याऽविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । अध्यस्यतइति अध्यासो ऽज्ञानम् । दूषणान्तराऽभिधित्सया परिहृतस्यापि पुनरुत्थापनमिति द्रष्टव्यम् ।

किं स्वरूपस्य मिथ्यात्वं विवक्षितम्,उत विषयस्येति विकल्प्याऽऽद्ये सिद्धसाध्यतेत्याह । यदि तावदिति । न च तस्य मिथ्यात्वे ऽविद्यानिवर्तकत्वमनुपपन्नमिति शङ्क्यम् । मिथ्याभूतस्यापि स्वप्नोपलब्धकुञ्जराऽऽरोहणादेरर्थक्रियाकारित्वदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । अर्थेति । ब्रह्मज्ञानं न विषयतो मिथ्या ऽनुपलभ्यमानबाधत्वात् संमतवत्, इत्यभिप्रायेणाह । न ब्रह्मणीति । ब्रह्म मिथ्या अध्यासोपादानज्ञानगम्यत्वात् प्र- ८६।२२

८९।२४ पञ्चवदित्याशङ्क्याह। प्रपञ्चस्याऽपीति। 'नेह नाना ऽस्ति किंचने'ति प्रतिपन्नोपाधौ प्रपञ्चस्य निषिध्यमानत्वात् परमार्थसद्विलक्षणत्वं, ब्रह्मणश्चाऽतथात्वादप्रयोजको हेतुः। अन्यथा मिथ्याज्ञानविषयत्वादिदमो ऽपि मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानं विषयतो मिथ्या दुष्टकारणजन्यत्वात् संमतवदिति शङ्कते। ननु दुष्टेति। अप्रयोजको हेतुरित्याह। नेत्याहेति।

आगन्तुकदोषस्य मिथ्यात्वहेतुत्वम् इतरस्य च तद्विपरीतं चेज्जन्मत एव दुष्टाक्षस्य उत्पद्यमानज्ञानस्य मिथ्यात्वाऽविषयत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽगन्तुकनैसर्गिकशब्दार्थमाह। प्रमाणेत्यादिना। कथं तर्हि अविद्या विद्यतएवेति अत्र दोषत्वमुक्तं? तत्राह। अविद्येति। एकस्य क चिद्दोषत्वं क चिद् गुणत्वं चेत्सेतत् कुत्रोपलब्धं? तत्राह। यथेति। काचादेः शुक्तित्वादिविशेषांशप्रतिबद्धत्वाच्चक्षुरादौ दोषत्वं स्वहेतुपापाऽदृष्टानुमापकत्वेन च गुणत्वं यथा तथेत्यर्थः। अविद्याया अद्वैताऽवभासं प्रति दोषत्वमुक्तं, तत्कथमित्राह। चैतन्येति। चित्प्रकाश्याव्यवहार्यब्रह्मविपरीतवस्तुप्रकाशकत्वाद् दोषत्वमित्यर्थः। पापाऽदृष्टाऽनुमापकस्य काचादेरदोषत्वं तद्वदविद्याया अपि व्यवहारयोग्यप्रकाशकत्वाददोषत्वमित्याशङ्क्याह। अदोषत्वमिति। व्यवहारयोग्यवस्तुप्रकाशत्वमात्रेण न दोषत्वं ब्रूमः किं तु सच्चिदानन्दस्वप्रकाशमानप्रतिबन्धेन तद्विपरीताऽवभासहेतुत्वाच्चक्षुःप्रकाश्यशुक्त्यादिविपरीतप्रकाशककाचादिवदित्यर्थः।

न च सर्वसाधारण इत्यादिना आगन्तुकस्य दोषत्वं नेतरस्येत्युक्तं, तदनुपपन्नम्, आगन्तुकस्य मिथ्यात्वहेतुत्वं नेतरस्येति प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुते दृष्टान्ताऽभिधानस्योचितत्वादित्या-

९०।१० शङ्क्य तात्पर्यमाह। कथमिति। प्रतिशयशब्देन नासिकावि-

वरनिस्सृतकफोत्थनीरबिन्दुरभिधीयते । आगन्तुकदोषस्य वि-
षयमिथ्यात्वहेतुत्वं नेतरस्येत्येतत् शबरस्वामिवचनपराहतमिति
चोदयति । ननु भाष्येति । यस्य च दुष्टं करणमित्यत्रेति शे- ६०।८
षः । आगन्तुकदोषे दोषत्वप्रसिद्धेरितरत्र तदभावात्सामान्य-
वचनं विशेषविषयत्वेन निर्णीयतइत्यभिप्रायेणाह । नेत्याहेति ।

प्रमाणादीनामविद्यावदाश्रयत्वे ऽनुपपत्त्यभावात् प्रमा-
णादिव्यवहारस्याऽध्यासमूलत्वमुक्तं, तत्र वक्तव्यं, किमविवे-
किव्यवहारस्याऽध्यासमूलत्वम्, उत इतरस्ये?ति विकल्प्या-
ऽऽद्ये सिद्धसाध्यता इत्याह । नन्वविवेकीति । द्वितीयस्त्वनु-
पपन्न इत्याह । न विवेकीति । अध्यासस्याऽविवेकपुरस्सरत्वा-
द्विवेकिनां च तदभावात्कथमध्यासपुरःसरत्वं व्यवहारस्येत्य-
र्थः । विवेकिशब्देन किं बुद्धिमत्त्वमात्रं विवक्षितम्, उत शा-
स्त्रीयविवेकवत्त्व?मिति विकल्प्याऽऽद्ये व्यवहारस्याध्यासमूलत्वं
दुर्वारमित्याह । नेत्याहेति । विवेकिनां व्यवहर्तृत्वादध्यास-
वत्त्वेन पश्वादिविशेषाऽभावमुक्तं विहाय पश्वादावध्यासप्रद-
र्शनमयुक्तमित्याशङ्क्याह । पश्वादीति ।

एतदेकरूपेसत्र पश्वादीनां मनुष्याणां च साम्यमुच्यते,
अतश्च तदेकरूपेसनेन पौनरुक्त्यं स्यात्तदर्थमपुनरुक्तमर्थमाह ।
अध्यासेति । विवेकिव्यवहारो ऽध्यासनिबन्धनः व्यवहारत्वा-
त् पश्वादिव्यवहारवत् इत्युक्तं, तदनुपपन्नं, तस्याऽप्रसिद्धत्वात्,
साध्यविकलो दृष्टान्त इति चोदयति । पश्वादीति । शरीरा-
दावहंकारानुबन्धो गौणत्वेनाप्युपपत्स्यतइत्यभिसंधिः । दृष्टा-
न्ते ऽध्यासे आक्षिप्ते तत्समर्थनं विहाय मौढमतीनां व्युत्पाद्यत्वं
कस्मात्सिद्धान्तिनोक्त?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह।पदार्थेति। आ- ६०।१५
त्मानात्मानौ पदार्थद्वयशब्दार्थ उच्यते इत्यादेरयमर्थः।देहाऽऽत्म-

नोर्भेदाऽनधिगतावहंममाभिमानस्याऽध्यासत्वं ज्ञातभेदयोर-भेदाऽभिमानस्य गौणत्वादित्याशयेनोत्तरयति । उच्यतइति । कथं भेदाऽनधिगतिरिति चेत्? तत्र वक्तव्यं, किमनुमानाद्व्यति-रेकसिद्धि,रुताऽऽगमा, दथ वा प्रत्यक्षादिति विकल्प्य कल्पद्वयं

९०।१९ दूषयति । प्रौढमतिभ्य इति । व्युत्पादनयोग्येभ्य इत्यर्थः । प-श्वादीनामुपदेष्टृत्वनिराकरणार्थं प्रत्यक्षादीति विशेषणम् । पश्वा-दीनामप्रौढमतित्वादुपदेष्ट्रभावाच्च न व्युत्पाद्यत्वमित्यर्थः । तृ-तीयं कल्पं शङ्कते । अन्यथेति । व्युत्पाद्यत्वं विना ऽप्यधिग-तावित्यर्थः । प्रत्यक्षाद्विवेकसिद्धिं ब्रुवाणं प्रत्युपदेशाऽऽनर्थ-क्यप्रसञ्जनं नाऽनिष्टमित्याशङ्कायामेवमेवेत्याद्युक्तमनुपपन्नं, यु-क्तिसहकृतप्रत्यक्षस्याऽभेदबोधकत्वात्, सर्वेषां च तदभावादि-त्याशङ्क्याह । स्वाभाविकेति । एवमेवेति । पश्वादिवदित्यर्थः ।

सर्वेषां प्रत्यक्षेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्यभावे ऽपि केषां चित्तद-स्तीत्युक्तं ननु गोपाल इत्यत्र, तदनुपपन्नं, तत्र प्रमाणाऽभावा-दित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्विति । अदृष्टोद्देशेन देवभूदेव-समाराधनसंदर्शनात् देहस्य चात्र भस्मीभावोपलम्भात्का-लान्तरीयफलभोक्त्रधिगतिस्तेषां निश्चीयते आगमाद्यप्रवी-णत्वाच्च प्रत्यक्षाद्विवेकाऽधिगतिरित्यर्थः ।

व्यवहारबलाद्भेदः प्रत्यक्ष इत्युक्ते तदभिज्ञाव्यवहारमात्रं व्यतिरेकस्य प्रत्यक्षत्वे प्रमाणमिति सिद्धान्तिनोक्तमिति प्र-तिभाति, तन्न संभवति, अनिष्टाऽऽपादनाऽभावादित्याशङ्क्य टीकार्थं स्पष्टयति । न प्रत्यक्षेणेति । देहव्यतिरिक्ताऽऽत्मज्ञा-नवानाप्तस्तदभिवदनादिरप्यात्मनि प्रमाणमिति टीकार्थः । उक्ते ऽर्थे विनिगमनमुक्तं तथा चेत्यत्र, तदनुपपन्नं, व्यतिरिक्ता-

९०।२० त्मविशेषप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्ष इति । विशेषत इति ।

असंसार्यादिरूपेणेत्यर्थः । प्रत्यक्षादिव्यवहार इति भाष्ये हेतूपसंहरणं प्रतिभाति न हेतुमतः, तत्र को ऽभि प्राय? इत्याशङ्क्य हेतुमतो ऽप्युपसंहरणमस्तीत्याह । अत इति । स चासौ कालश्चेति कर्मधारयसमासः, उत तस्य कालस्तत्काल इति षष्ठीसमासः? नाद्यः, व्यवहारस्य कालत्वाऽभावात् । न द्वितीयः, किं तच्छब्देन व्यवहारः परामृश्यते, उताऽध्यासः? नाद्यः, व्यवहारस्य कालत्वाऽभावात् । अत एव न द्वितीयो ऽपि संगच्छतइत्याशङ्क्याह । तस्येति । मध्यमपदलोप्ययं समास इत्यर्थः । न चाऽध्यासस्य व्यापकत्वाद्व्यवहारस्य च व्याप्यत्वादध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्काल इति विवेचनीयं, किमिदमुच्यते व्यवहारस्य काल एव कालो यस्येति चेत्तत्र ब्रूमः । व्यवहारस्य व्याप्यत्ववत् व्यापकत्वमप्यध्यासं प्रत्यस्तीति प्रदर्शयितुमेवं समासमाचार्याश्चक्रिरे इत्यर्थः । न चात्राऽन्वयाऽसंभवश्चशब्दाध्याहारेण तत्कालपदोदिताऽध्यासस्य व्यवहारस्य च समत्वाऽभिधानादित्याह । स च पश्वादिभिरिति । शास्त्रीये तु व्यवहारे इत्यत्र व्यतिरिक्ताऽऽत्मज्ञानमनुज्ञायोपनिषदात्मज्ञानं प्रतिचिक्षेप, तदनुपपन्नं, तस्य प्रकृताऽननुसारित्वादित्याशङ्क्य वृत्ताऽनुवादेन तात्पर्यं कथ्यते एवं तावदित्यत्र, तत्राऽनुवादत्वेन तेनेत्यादिना भाष्यव्याकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । एवं तावदिति । अनुवादत्वे भाष्यव्याख्यानमनुचितमिति यत्तूक्तं, तत्राह । न तेनेति । पूर्वमव्याख्यातत्वादनुवादव्याजेन व्याख्योपपत्तिरित्यर्थः । न च स्थानातिक्रमणेति व्याख्यानमसंगतमिति शङ्कनीयं, शङ्कानिमित्ताऽभिधाने शङ्कावकाशादित्याह । तत्रेति । अध्यासस्य हेतुत्वे सिद्धे निमित्तत्वमेव नोपादानत्वमिति शङ्का-

(मार्जिन: ६०।११; ६०।१५)

संभव इत्यर्थः ।

व्यवहारस्याऽध्यासपुरस्सरत्वमुक्तं, तत्र किं तस्य नि-
६०।११ मित्तत्व, मुतोपादानत्वम्? आद्ये सिद्धसाधनता, इत्याह। भवत्वि-
ति । द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह। तथापीति । रजताध्यासादेर्व्य-
वहारं प्रति निमित्तत्वादत्रापि तदेव युक्तमित्यर्थः । किं तर्ह्यु-
पादानं? तत्राह । आत्मैवेति। केवल इति। अनध्यस्तात्मभाव इत्य-
र्थः । असङ्गस्येत्यादेरयमर्थः । प्रमातृत्वं ततः स्वतो न संभवति,
संवित्स्वभावत्वादित्याह । चैतन्येति । कर्तृत्वमप्यसंभवीत्याह ।
अविकारिण इति । सहकारिसंबन्धाऽभावादपि न तस्य क-
र्तृत्वमित्याह । असङ्गस्येति । रजताऽध्यासस्य निमित्तत्व-
मेवेति यत्तूक्तं तत्राह। अयमर्थ इति। व्यवहाराश्रयः प्रमाता
रजताऽध्यासश्चात्माश्रय इत्यसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह। तदन्त-
रेणेति। रजताऽध्यासस्य प्रमातरि सद्भावे ऽपि न प्रमातृत्व-
प्रयोजकत्वं, तदभावे ऽपि व्यवहारदर्शनात् । ततश्च तस्य नि-
मित्तत्वं युक्तमित्यर्थः । ततो वैषम्यमाह । इह त्विति । तत्र
हेतुमाह । केवलेति । निमित्ताऽभावादपि नैमित्तिकाऽभावप्र-
सिद्धेर्व्यतिरेकस्याऽन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह। उपादानेति । सत्ता-
स्थितिहेतुतयोपादानस्यान्तरङ्गत्वादन्वयो ऽतस्तद्विषयत्वम् । न
च मिथ्याज्ञानतत्संस्कारयोर्निमित्तत्वमात्रस्य पुरोक्तत्वात्तद्विरो-
ध इति वचनीयं, मिथ्याज्ञानस्याऽनुपादानत्वे ऽपि तद्विषयाऽहं-
कारादिसंपिण्डितरूपस्योपादानत्वसंभवादित्यर्थः ।

उपदिश्यापाद्याशङ्क्याहेति ग्रन्थच्छायाऽनुसारेण शङ्काप्र-
६१।६ दर्शनस्याप्यनुवादप्रतीतिं व्यावर्तयति । शास्त्रं पुनरिति । वि-
द्वान् यजेत इत्यादिवाक्यात् ज्ञानवदात्मविषयत्वं शास्त्रस्य,
ततो नाऽध्यासपुरस्सरत्वमिति शङ्कार्थः । शास्त्रीयविवेकवत्त्व-

मिति कल्पान्तरमत्रोत्थापितमित्यर्थः।

शास्त्रीये त्विति भाष्ये ऽविद्यावद्विषयत्वस्याऽनुक्तत्वात्त-स्याप्यविद्यावद्विषयत्वप्रदर्शनायेति ग्रन्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यार्थत्वाददोष इत्याह। तस्यापीति। कारीर्या यजेते- ६१।६ त्यादिशास्त्रीयव्यवहारस्य व्यतिरेकज्ञानाऽनपेक्षणात्तदभ्यनुज्ञासंभवमाशङ्क्याह। शास्त्रीये त्विति।

देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना ऽपि फलादिचोदनानां-प्रामाण्यसमर्थनस्यात्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरनुपयोगादविद्यावद्विषयत्वतदभावयोर्वादिप्रतिवादिनोरिहाभिप्रेतत्वान्ननु फले-त्यादिग्रन्थो ऽसमञ्जस इत्याशङ्क्यापरलोकसंबन्ध्यात्मज्ञानं विना न प्रवृत्तिरित्यवसरमालक्ष्य लब्धाऽवसरश्चार्वाकवरः शङ्कते इत्याह। अभ्यनुज्ञामिति। टीकाऽपेक्षितं हेतुं व्यनक्ति। फलेति। फलचोदना तावद्देहान्तरसंबन्धिनमात्मानं नाऽऽपादयतीति संबन्धः। कुत इति चेत्तत्र वक्तव्यं, किं पश्वादिफलचोदना व्यतिरिक्ताऽऽत्माऽऽपादिका, उत स्वर्गादिफलचोदनेति। नाद्य इत्याह। पश्वादीनामिति। न च पश्वादीनामस्मिन्नेव जन्मनि लाभे चित्रादेः कारीर्यादितुल्यतेति शङ्क्यम्। कारीर्यादेर्नियतसमनन्तरफलत्वे पश्वादिचोदनानां चाऽस्मिन्नेव जन्मनि यदा कदा चित्फलसंबन्धपरत्वादिति वैषम्यादित्यर्थः। द्वितीये ऽपि किं लोकविशेषः स्वर्गः, उत सुखमात्रम्? नाद्यः, तत्र मानाऽभावात्। द्वितीये न विवक्षिताऽऽत्मसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह। तज्जन्येति। स्वर्गस्याऽस्मिन् जन्मनि लब्धुं शक्यत्वादिति संबन्धः। पश्वादिजनितसुखस्य पश्वादिचोदनाफलत्वान्न ज्योतिष्टोमादिफलत्वं, तत्राह। पश्वादीति। ६१।८ 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'सांग्रहण्या यजेत ग्रामकामः' इत्या-

द्विचोदनानां पश्वादिसमर्पकत्वान्न सुखसमर्पकत्वं, यथाश्रुत्यङ्गीकारस्य युक्तत्वादित्यर्थः । निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दार्थ-
६१।१० त्वात्तद्भोक्तृत्वेन व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरत्राह। निरतिशयेति। कार्तवीर्यादिवत्साम्राज्यादिपदप्राप्त्या तद्भोगस्यापीह संभवादित्यर्थः ।

फलचोदनाया अनपेक्षत्वमभिधाय नैयमिकनैमित्तिकचोदनयोरप्यनपेक्षत्वमाह। नैयमिकेति। 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'-दित्याद्या नैयमिकचोदना, 'गृहदाहवान् यजेत'इत्याद्या नैमित्तिकचोदना। फलवतो ऽपि यदा न भोक्त्राक्षेपकत्वं तदा तद्विधुरस्य नाऽऽक्षेपकत्वमिति किमु वक्तव्यमित्याह। सुतरामिति।

नैयमिकादेरपि फलवत्त्वं ब्रुवाणं भाट्टं प्रत्याह । फलवत्त्वइति । सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिफलस्य दृष्टेनैव शरीरेणोपभोगसंभवान्नाऽदृष्टार्थकल्पनेत्यर्थः। नापि प्रायश्चित्तचोदनाया व्यतिरिक्ताऽऽत्मप्रापकत्वमित्याह । प्रायश्चित्तस्येति । 'तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजत'इत्याद्या प्रायश्चित्तचोदना। अकृतप्रायश्चित्तदोषफलोपभोगाय व्यतिरिक्तापेक्षेति शङ्कां प्रत्याह। दोषेति। दोषफलं दुःखं, तच्चात्र सुलभमित्यर्थः।

ब्रह्महत्यायाश्च शूकराद्यनेकयोनिसंबन्धफलत्वात्तदुपभोक्तृतया व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह । जन्मान्तरस्येति । जन्मान्तरसंबन्धस्य न स्वरूपेण फलत्वं किं तु दुःखहेतुत्वेन, तच्च दुःखमत्रैव भोक्तुं शक्यमिति न जन्मान्तराऽपेक्षा, शूकरादिसमानदुःखपरतया ऽपि संभवादित्यर्थः। चित्रादिफलस्याऽस्मिन् जन्मनि कदा चिदनुपलम्भाददत्तफलस्य कर्मणः
६१।१२ क्षयाऽयोगात्फलोपभोगाय देहान्तरसंबन्धाऽपेक्षेत्यत्राह । फलादर्शनइति । साङ्गाऽनुष्ठाने ऽपि फलाऽदर्शनादङ्गवैकल्यक-

ल्पनमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रतिबन्धाद्धेतुसहकार्यभावाद्वा फलाऽद-
र्शनं युक्तमित्याह । प्रतिबन्धेति । देशान्तरादिभोग्यं स्वर्गम- ६१।१९
ङ्गीकृत्याह । मन्त्रेति । फलादिचोदनानां व्यतिरिक्तात्मानं
विना ऽनुपपत्त्यभावात्प्रमाणान्तरस्य च तत्साधकस्याऽसंभ-
वात् व्यतिरेकाभ्यनुज्ञानमयुक्तमित्याक्षेपे कृते तदङ्गीकारेण
समाधानमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना । तत्र
चोद्यं परिहरतीति संबन्धः । अन्यपराणां वाक्यानां प्रमाणा-
न्तरविसंवादसंवादाऽभावे स्वार्थे प्रामाण्यमिति देवताधिकर-
णन्यायः । विशिष्टो देशो मेरुपृष्ठादिः । विशिष्टकालः शरीरपा-
तोत्तरक्षणः । विशिष्टं शरीरं तैजसादि । टीकाया एषा योजना ।

चोदनामात्रपर्यालोचनया व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्येतद-
ङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति । तर्ह्यभ्यनुज्ञानमनुपपन्नमित्याश-
ङ्क्याह । तथापीति ।

मन्त्रादिप्रामाण्याद्विशिष्टदेशकालोपभोग्यस्वर्गोपलब्धेस्त-
स्य च व्यतिरिक्तात्मना विना ऽसंभवात् स आश्रयणीय इत्यु-
क्तमनुपपन्नं, मन्त्राद्यप्रामाण्यवादिना शबरस्वामिना व्यतिरि-
क्तात्मसमर्थनादिति शङ्कते । नन्विति । चोदनानामतिरिक्ताऽन-
पेक्षकत्वे व्यतिरिक्तात्मनिरूपणवैयर्थ्यं स्यात्, विधिवाक्यार्थ-
मात्रनिर्णयप्रवृत्तत्वाच्छबरस्वामिनः, ततश्च मन्त्रादिप्रामाण्यमा-
श्रित्य व्यतिरेकाऽभ्यनुज्ञानमसंगतमित्यर्थः । चोदनापेक्षितत्वं
तावदसिद्धमित्याह । तत्राहेति । विधौ वृत्ता मीमांसा विधि-
वृत्तमीमांसा । विधेर्वृत्तं विधिवृत्तं, तद्विषया वा मीमांसा विधि-
वृत्तमीमांसा । उत्सूत्रप्रतिपादितत्वमात्रेण कथं विध्यनपेक्षि-
तत्वं? तत्राह । विधिभिरेवेति । विध्यपेक्षितन्यायप्रतिपादनार्थं ६१।२०
जैमिनेर्व्यापारः, ततश्च विध्यपेक्षितत्वे तत्सूत्रणं स्याद्, न च

तदुपलभ्यते, तस्मान्मन्त्राद्यपेक्षयैव तत्प्रतिपादनमित्यर्थः । भाष्यकृतो विध्यपेक्षितप्रतिपादकसूत्रार्थव्याख्यानप्रवृत्तत्वाद-
९१।२१ सूत्रितप्रतिपादकत्वे सूत्राऽननुसारित्वादिति शङ्कते । नन्विति । अयुक्तत्वे हेतुमाह । भाष्यकारेणेति । प्रामाण्यप्रयोजकस्याऽनपेक्षत्वस्य कुत्र सूत्रणमिति न ज्ञायते? तत्राह । तत्प्रमाणमिति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो ऽव्यतिरेकश्चार्थे ऽनुपलब्धेस्तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वा'-दिति सूत्रं, तस्मिंश्च सूत्रे विधिवाक्यस्याऽपौरुषेयत्वेनाऽनपेक्षत्वं प्रामाण्यप्रयोजनमुक्तं, तन्मन्त्रादिष्वविशिष्टमिति तत्प्रामाण्यमप्यर्थात्सूत्रितमित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे विनिगमनकारणं पृच्छति । एवमिति । भष्यकारेण यो ऽयमात्मविचारः कृतः स भूते ऽर्थे प्रामाण्यमाश्रित्य, न चोदनासामर्थ्यमाश्रित्येति कथमवगम्यतइति योजना । तद्वचनं तत्र प्रमाणमित्याह । तत्राहेति ।

चोदना हि भूतमित्यत्र चोदनाया भूतादिबोधकत्वं लक्ष्यते, तत्र क्रियार्थत्वात्साक्षाद्भूतादिबोधकत्वाऽसंभवाच्छेषभूतमन्त्रादिद्वारेण तद्बोधकत्वं वक्तव्यम् । ततश्च मन्त्रादिप्रामाण्यमाश्रित्याऽऽत्मविचारं चकार शबरस्वामीति समाधिग्रन्थार्थः।सिद्धार्थनिष्ठानामपि वाक्यानां प्रामाण्यस्य सूत्रितत्वेन तत्प्रामाण्यविशेषो ऽपि तत्र विचारणीय इत्याह । तर्हीति । व-
९२।१ र्णनीय इति । जैमिनिनेति शेषः । स्वरूपस्याऽवगमो येन शब्देन स स्वरूपावगमः । कस्मिन् किं चोदनाशेषभूतआत्मनि प्रमाणम्,उत स्वतन्त्रे इति विमर्शः । कथं चेति । किमखण्डार्थ, मुत संसृष्टार्थ?मिति । वेदान्तानां प्रामाण्यस्याऽसूत्रितत्वे ऽपि विधिवाक्यार्थनिरूपणप्रवृत्तत्वात्तद्विचारः कृतो जैमिनिनेत्यर्थः।

आत्मविचारस्य विधिवाक्यार्थनिरूपणाऽविघातित्वात्तदनुकूलत्वाच्च स कर्तव्य इत्याह । ननु धर्मे इति । असिद्धो हेतुरित्याह । ९२।१ नेत्याहेति । धर्मस्य व्यतिरिक्ताऽऽत्मापेक्षितत्वात्कथमुपयोगभाव उक्त? स्तत्राह । न हीति । किं धर्मस्य स्वरूपेण व्यतिरिक्तात्मापेक्षा, उत फलद्वारा? नाद्यः, उपयोगाऽनिरूपणात् । न द्वितीयः, फलनिरूपणार्थमप्रवृत्तत्वाज्जैमिनेरित्यर्थः । धर्मस्य फलाऽपेक्षत्वात्तत्रापि यत्नो युक्त इति शङ्कते । ननु फलमिति । निष्फलस्तावत् धर्मोपदेशो न संभवति, फलस्य कस्य चित्कालान्तरे संभवात् । तस्य च व्यतिरिक्तात्मानं विना ऽनुपपत्तेस्तद्विचारो युक्त इत्यर्थः । उत्तरमीमांसायां तत्सिद्धेर्न तत्र प्रयत्न इत्याह । नाऽन्यथेति ।

उत्तरमीमांसाया ब्रह्मपरत्वान्न कर्मफलनिरूपणपरत्वमिति चोदयति । ननु ब्रह्मेति । वेदान्तानां भूते ऽर्थे प्रमाणे सिद्धे कर्मप्रतिपादकार्थवादादेरपि प्रामाण्यादिः सेत्स्यतीत्याशयेनाह । तत्राहेति । वाक्यपर्यालोचनयैवाऽऽत्मनः सिद्धत्वाद् बादरायणस्यापि तद्विचारो न युक्त इति शङ्कते । ननु समन्वयेति । भूतस्य प्रमाणान्तरयोग्यत्वात्तदभावतद्विरोधयोः सतोर्न वाक्यमात्रात्तत्सिद्धिरित्याह । नेत्याहेति । तर्हि देहाऽतिरिक्ताऽऽत्मनि प्रमाणाऽभावाद्देह एवात्मे?त्याह । ननु प्रमाणेति ।

आत्मनः प्रमाणान्तरयोग्यत्वमसिद्धं, तद्योग्यत्वे ऽप्यक्षादिवत् वेदान्तानां प्रामाण्यात् । न च प्रमाणान्तरविरोधः, तस्याभासत्वादित्यभिसंधायाह । तत्राहेति । अतःशब्देनाऽप्रामाण्यस्य परामृष्टत्वात् तेनेत्यत्रापि तत्परामर्शशङ्का स्यात्, तदर्थमाह । विरोधेति । विचारस्य प्रस्तुतत्वाद्योग्यतया तस्य ९२।१० ग्रहणमित्यर्थः । फलाऽभावादुक्तसंकीर्तनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह ।

सत्यमित्यादिनेति । विस्तरेणोक्तस्य संक्षेपेण प्रदर्शने बुद्धि-सौकर्यार्थं भवतीत्यर्थः । अस्ति तु तदित्यत्र देहातिरिक्तात्मा-भावे ऽपि फलादिचोदनानां प्रामाण्यस्य प्रस्तुतत्वात् तत्परा-

६२।११ मर्शशङ्का स्यात्तत्राह । अस्ति तु तदिति । प्रामाण्यादेर्विद्यमान-त्वादेव तेन विना प्रामाण्यं नेति निषेधाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । न तेन विनेति ।

मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं न सूत्रकारभाष्यकृदभिप्रेतं, स्वोक्तिविरोधादिति शङ्कते । ननु सूत्रेति । प्रामाण्यनिषेधस्या-ऽन्याऽभिप्रायत्वान्न विरोध इत्याह । नैष इति । विग्रहवताम् ऋत्विगादीनां प्रत्यक्षतो हविर्भागस्वीकारवत् देवतादीनामपि तथात्वं स्यात्, न च तदुपलभ्यते, तस्माद्देवता नाऽऽगतेति कर्मानुष्ठानलोपः स्यात्, तन्निरासार्थमप्रामाण्याऽभिधानमित्य-र्थः । अप्रामाण्याऽभिप्रायत्वं कस्मान्नेत्याशङ्क्याह । नाऽप्रामा-ण्येति । अशनायाद्यतीतमिति भाष्यस्थविशेषणानां कृत्यमाह । तत्रेति । मयेदमनुष्ठेयमिति बुद्धिः कर्त्रन्वयः । मदभिलषित-साधनमिदमित्यन्वयो ऽधिकाराऽन्वयः । ममाऽयं नियोग इति स्वामित्वेनाऽन्वयो भोक्त्रन्वयः ।

वाक्यर्थाऽवगमोत्तरकालमपि शास्त्रस्याऽविद्यावद्विषयत्वा-त् भाष्यटीकयोरनुपपत्तिमाशङ्क्याऽवगमशब्देन साक्षात्कारस्य विवक्षितत्वान्नाऽनुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह । प्राक् चेति । भाष्य-व्यावर्त्यां शङ्कामाह । कथं पुनरिति । अदृष्टार्थप्रवृत्तौ व्यतिरेकज्ञानं तावदपेक्षितम् । ज्ञानाऽध्यासयोस्तु निवर्त्यनिवर्तकभावप्रसिद्धेर्न शास्त्रीयस्य व्यवहारस्याऽविद्यावद्विषयत्वमित्यर्थः । निवर्त्यनि-

६२।२१ वर्तकभावो ऽसिद्ध इत्याह । परोक्षेति । अपरोक्षभ्रमस्याऽपरो-क्षज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात् व्यतिरेकज्ञानस्य च परोक्षत्वान्न निव-

तर्कमित्यर्थः ।

स्वयूथ्यमतमाह । सूक्ष्मशरीरस्येति । आत्मा चाऽविद्या चेत्यात्माऽविद्ये, तत्कार्यत्वादित्यर्थः । मिथ्याज्ञानतत्संस्कारयोर्निमित्तत्वमभिप्रेत्याऽऽत्माविद्याकार्यत्वादित्युक्तं, शरीरात्मनोरुपादानोपादेयभावात् भिन्नाऽभिन्नत्वं, ततश्च भेदज्ञाने सत्यप्यभेदज्ञानाऽनुवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । कथं तर्हि स्थूलशरीराऽभिमानाऽनुवृत्तिरिति, तत्राह । स्थूलशरीरस्येति । सूक्ष्मशरीराऽऽरम्भकस्य कर्मवृन्दस्य स्थूलशरीरं विना स्वफलदानेऽसमर्थत्वात्स्वारभ्यभूतद्वारेण वा तदारम्भकत्वमेतदभिप्रेत्योक्तं संश्लेषादिति । किं तर्ह्यादर्तव्यमिति अत आह । सर्वथेति । आचार्यमतस्येतरस्य वा ऽनुसरणे ऽपीत्यर्थः । प्रमाणाऽनवद्यतामनुपसंहृत्य प्रमेयोपसंहरणे को हेतुरित्याशङ्क्याऽनुपसंहरणमसिद्धमित्याह । तस्मादिति । ६२।२२

सर्वाणि शास्त्राणीत्यत्र शास्त्रीयव्यवहारस्याऽविद्यावद्विषयत्वसिद्धेस्तथा हीत्येतत्कथमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । न चेति । 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादौ चिदचितोरैक्याऽवभासो न प्रतीयत इत्याशङ्क्याह । विधेरिति । यदभिलषितसाधनमिदं कर्मेति प्रतिपत्तिसमर्थस्याऽधिकारिणः कर्तव्यविशेषोपदेशाच्चेतनस्तावत्प्रतीयते, तस्य च वस्तुतो ब्राह्मणत्वाद्यसंभवादारोपितैक्यं प्रतीयतइत्याशयः । अध्याससद्भावं प्रसाध्य लक्षितं परामृशतीत्यभिधानात्प्रसाधनस्य पूर्वकालीनत्वं लक्षणस्योत्तरकालीनत्वं प्रतिभाति, तत्राह । वृत्तेति । लक्षितमध्याससद्भावं प्रसाध्य परामृशतीत्यन्वयः ।

कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे ऽध्यास इति विमर्शे तस्योत्तरमेतस्मिन्निति शङ्का स्यात् तत्राह । भाष्यमिति । पुत्र- ६३।४

भार्यादिष्वित्यादिना ऽध्यासानुभवः प्रदर्श्यतइति शङ्कास्यान्न
९३।५ च सोपपद्यते, अनुभवस्य पुरोक्तत्वादित्याशङ्क्याह। आत्माऽनात्म-
नोरिति । विभज्य प्रदर्शनायेति । देहविशिष्टे साकल्यादीना-
मारोपः देहस्य चाऽन्तःकरणविशिष्टे तस्य च प्राक्तनाऽहं-
कारसंस्कारविशिष्टाऽऽत्मनीत्येवंरूपेण विभागप्रदर्शनायेत्यर्थः ।
स्पष्टार्थ इति । उत्सर्गतः स्पष्टार्थत्वं कानि चित्त्वस्पष्टपदानि
व्याख्यायन्तइत्यर्थः । आत्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वात् किं तद्व्या-
ख्यानेनेति, तत्राह । अत्रोत्तरेति । अत्राऽध्यासानां मध्ये इ-
त्यर्थः । पाठक्रममभिप्रेत्योत्तरेत्युक्तम् ।

देहधर्ममात्राध्यास उक्तः, स नोपपद्यते, धर्मिणो ऽप्यध्या-
सदर्शनादिति शङ्कते । ननु शरीरमिति । अपेक्षितं पूरयति ।
ग्रहणमिति । धर्म्यध्यासे धर्माऽध्यासस्यार्थसिद्धत्वात् तद्ग्र-
हणं वक्तव्यमिति शङ्कते । धर्मशब्द इति । मनुष्यत्वब्राह्मण-
त्वादिकं विहाय केवलदेहे ऽभिमानाऽभावेन प्राधान्यात्तद्ग्र-
हणमित्याह । अत आहेति । तत्र हेत्वन्तरमाह । शास्त्रीयेति ।
कार्यकारणत्वादीनाम् आत्मन्यारोपमङ्गीकृत्य सुखादीनामा-
रोपमाक्षिपति । न त्वन्तःकरणेति । अहं सुखमित्यभिमाना-
ऽभावात्सुखीति च सद्भावान्न तदध्यास इत्यर्थः । कूटस्थाऽस-
ङ्गाऽद्वयाऽऽत्मनि स्वतो ऽसंभवात्, तेषामध्यस्तत्वमाह ।
नेत्याहेति ।

कामादीनामन्तःकरणधर्मत्वे सिद्धे आत्मन्यध्यस्तता, त-
देवाऽसिद्धमित्याशङ्क्याह । तथा हीति । इदं रजतमित्यादि-
९३।१८ वत्तादात्म्येनाऽनुपलम्भात्कथमध्यास? इत्याशङ्क्याह । संबन्धि-
तयेति । यत्र तादात्म्याध्यासः तत्र सामानाधिकरण्यम्,
अत्र च तदभावान्न सामानाधिकरण्यमथा ऽपेक्ष्यतइत्यर्थः ।

अन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिं शङ्कते । नन्वात्मेति । अव- ८३।१६
श्याऽपेक्षिताऽनपेक्षितयोरपेक्षितं समर्थनीयमिति न्यायात्करण-
स्याऽनपेक्षितत्वान्न तद्विषयत्वमित्याह । न कार्येति । करण-
व्यापारस्य करणान्तराऽनपेक्षत्वान्न कार्यस्य करणनियम इ-
त्यर्थः । करणव्यापाराऽतिरिक्तकार्यस्य करणजन्यत्वमित्यनि-
यममाशङ्क्याह । करणकल्पनादिति । अभ्यर्हितत्वं सत्तास्थि-
तिहेतुत्वेनान्तरङ्गत्वं, करणान्तरस्य क्लृप्तत्वाच्च न तद्विषयत्व-
मित्याह । चक्षुरादीति । करणान्तरस्य क्लृप्तत्वान्न करणविषय-
त्वं चेत्तर्ह्युपादानान्तरस्य क्लृप्तत्वान्न तयोस्तद्धर्मकत्वमिति शङ्कते ।
नन्वहमिति । मृद्घट इत्यादिवदात्मतादात्म्येनाऽनुपलम्भान्न
तस्योपादानत्वमित्याह । न दण्ड्यादिवदिति ।

सामानाधिकरण्याऽभावेनात्मनो ऽनुपादानत्वे अन्तःकर-
णस्यापि नोपादानत्वं सामानाधिकरण्याऽभावस्याऽविशेषा-
दित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । सामानाधिकरण्याऽभावस्योभ-
यत्राऽविशेषे ऽप्यात्मनः कूटस्थादिरूपत्वान्न तत्परिणामत्वम् ।
कामादीनाम् अन्तःकरणस्य च तद्वैपरीत्यादनुपादानत्वं युक्त-
मित्यर्थः । अन्तःकरणस्य चिदचित्संवलितत्वात्तद्ग्रहणशङ्का-
यामन्तःकरणमित्याद्युक्तं, तच्च स्पष्टार्थमित्याह । अन्तःकरण-
मिति । अशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मनीत्यनयोः स्पष्टा-
र्थत्वान्न व्याख्यानाऽपेक्षेत्याशङ्क्याऽव्यावर्त्यशङ्कासद्भावेन व्या-
ख्यानमपेक्षितमित्याशयेनाह । अशेषस्वप्रचारेति । स्वशब्दे-
नात्मोच्यतइति शङ्कानिराकरणार्थं स्वशब्दव्याख्यानमिति
द्रष्टव्यम् । प्रचरणमेभिरिति प्रचारः कामादिः न तु गमना-
दिरित्यभिप्रायेण प्रचारशब्दस्य व्याख्यानम् । असङ्गित्वादेः
प्राक् सिद्धत्वात्तदभिधानं व्याख्योपयोगितयेत्याह । साक्षीति । ९३।१५

९३।२५ असङ्गतयेत्यादेरयमर्थः । साक्षादेव भासयतीति साक्षी । परिणामद्वारा भासकत्वं निराकर्तुमाह । हानेति । समावस्थाया हानं, विषमावस्थाया उपादानं, ताभ्यां हीन इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अविकारित्वेनेति । तदुपपादयति । असङ्गितयेति । प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रत्यक्त्वमुक्तं, तदाक्षिपति । कथं पुनरिति । अन्तर्मुखतया गमनं प्रत्यगञ्चनं, तत्सर्वान्तरस्य व्याहतमित्यर्थः । नौयानविभ्रमान्नगेषु गतिकल्पनवच्चित्तवृत्तिगमनापेक्षया गमनमित्याह । देहादिष्विति ।

अन्तःकरणतद्धर्माणां साक्षिवेद्यत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । ननु न साक्षीति । मनः परोक्षमणुत्वात्परमाणुवत्साक्षिणो ऽसंप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः । कुतस्तर्हि तत्प्रथेत्याह । किं त्विति । अर्थापत्त्येत्याह । आत्मेति । क्रमेण ज्ञानोत्पादः करणक्रमपुरःसर इति सामान्यव्याप्तिः । न चाऽऽत्मेन्द्रियविषयसमवधानाऽपेक्षया क्रमोपपत्तिरिति व्याप्तिसामान्यव्यापकविशेषाभावोपलब्धिप्रसूतार्थापत्तिरन्तःकरणे प्रमाणमित्यर्थः । व्यापकविशेषाभावो ऽसिद्ध इत्याह । नाऽन्यथेति । अन्यथासिद्धिमेवाह । आत्मन इति । अन्यथैवोपपत्तिमाह । द्रव्यान्तरेति । अप्रसिद्धद्रव्यान्तरं तत्र क्रमजननसामर्थ्यं चेति द्वयं कल्प्यं तव, मन्मते धर्मिणः प्रसिद्धत्वात्तत्र क्रमजननसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति लाघवमित्यर्थः।

९४।५ अनुमानं मनसि प्रमाणमिति शङ्कते । नन्विति । कार्योत्पाद इत्युक्ते एकक्षणवर्त्यनेककार्योत्पादस्य क्रमकारिकारणाऽपेक्षत्वाऽभावात्तत्साधने बाधः स्यात्, तदर्थं क्रमेति । विषयासंनिधानादन्यथासिद्धिं निराकर्तुं सर्वविषयेति । करणापेक्ष इत्युक्ते चक्षुरादिना सिद्धसाध्यता तदर्थं विशिनष्टि साधारणेति । एतावत्युक्ते बाह्येन्द्रियसंयोगलक्षणकरणाऽपेक्षया

सिद्धसाध्यत्वं, तदर्थं क्रमकारीति । ईश्वरप्रयत्नव्यवच्छेदार्थं कर्त्तरीति विशेषणम् । ईश्वरप्रयत्नस्य कर्तृव्यापाराऽगोचरत्वाद्व्यवच्छेद इत्यर्थः । कार्योत्पादत्वादित्युक्ते एकक्षणवर्त्तिकार्योत्पादे व्यभिचारः स्यात्, तदर्थं क्रमेति विशेषणम् । सामग्रीक्रमाऽपेक्षया ज्ञायमानक्रमकार्योत्पादनिरासार्थं सन्निहितेति विशेषणम् । करणव्यापारनिरासार्थं कर्त्तुरित्युक्तम् । व्यभिचारित्वान्नाऽयं हेतुः साधुरित्याह । नैतत्सारमिति । किं कर्तृमात्रम्, उत प्रधानकर्ता? नाद्य इत्याह । मनस इति । द्वितीये क्रियायाः संयोगादिजनने करणान्तरनैरपेक्ष्यवन्नैरपेक्ष्यमित्यर्थः । न च संयोगोत्पादे ऽपीश्वरप्रयत्नाऽपेक्षणान्न व्यभिचार इत्यपि शङ्क्यम् । कर्त्तुर्व्यापारगोचरस्य करणत्वाभ्युपगमादीश्वरप्रयत्नस्य चाऽस्मद्व्यापाराऽविषयत्वात् । अन्यथेश्वरप्रयत्नेन सिद्धसाध्यता दुर्वारा स्यादित्यर्थः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह । फलस्य चेति । न च कुठारव्यापारे कर्त्तुः क्रमकार्योत्पादकत्वमित्यपि शङ्क्यम्, स्वव्यापारं प्रति करणस्य कर्तृत्वोपगमादित्यर्थः । ६४।६

अनुमानान्तरमुत्थापयति । अथ मतमिति । धर्मिणि विशेषगुणपदं स्वरूपपरं कारणाऽपेक्षमित्युक्ते समवायिकारणापेक्षतया सिद्धसाध्यत्वं, तदर्थमसमवायीति । यत्किंचिदसमवायिकारणपुरःसरतया ऽर्थान्तरमपाकर्त्तुमाह । संयोगेति । यत्किंचित्संयोगलक्षणाऽसमवायिकारणाऽपेक्षत्वव्यावृत्त्यर्थं स्वाश्रय इति । येन द्रव्यान्तरेण संयोगः तन्मन इत्यभिसंधिः । समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमावायिकारणं, प्रत्यासत्तिश्च द्वेधा, कार्यैकार्थसमवायः, कारणैकार्थसमवायश्चेति । अत्र च ज्ञानादिलक्षणकार्येणैकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वात्संयोगस्य समवायि- ६४।१२

कारणप्रत्यासन्नत्वम् इति द्रष्टव्यम् । जन्मत्वादित्युक्ते संयोगोत्पादकाद्यकार्यजन्मनि व्यभिचारः, तदर्थं गुणेति । विभागगुणजन्मव्यावृत्त्यर्थं विशेषेति । पटादिसमवेतशौक्ल्यादिजन्मव्यावृत्त्यर्थं नित्यद्रव्येति । नित्यद्रव्यगुणजन्मत्वादित्युक्ते परमाणुगतसंख्यादौ व्यभिचारः, तदर्थं विशेषेति ।

तथापि कथं मनसः सिद्धिरित्याशङ्क्य परिशेषादित्याह । ६४।१५ यत्तदिति । परिशेषासिद्ध्योत्तरयति । नैतदिति । शरीरेन्द्रियैः संयोगस्येत्यर्थः । विभागजशब्दजन्मनि संयोगाऽसमवायिकारणाऽनपेक्षे व्यभिचारश्चेत्यर्थः । सर्वत्र शरीरादेः संयोगस्याऽसमवायिकारणत्वं वक्तुं युक्तं, शरीरेन्द्रियव्यापाराभावे ऽपि स्वप्नज्ञानजननदर्शनात् । ततश्च द्रव्यान्तरसंयोगस्याऽसमवायित्वमित्याशङ्क्याह । स्वप्नेति । आत्मनः सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगितया तदापि संयोगस्याभावात्कथं द्रव्यान्तरकल्पनमित्यर्थः । सुखसाक्षात्कार इन्द्रियजः, साक्षात्कारत्वात्, रूपादिसाक्षात्कारवत्, सुखाद्युपलब्धिः करणजन्या कार्यत्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानमिति चेत् । मैवम् । किं साक्षात्कारमात्रस्य धर्मित्वं हेतुत्वं च, उताऽनीश्वरसाक्षात्कारस्य? आद्ये किमीश्वरसाक्षात्कारस्यापि धर्मित्वम्, उत न? धर्मित्वे बाधः, इतरत्र व्यभिचारः । द्वितीये साक्षिवेद्यत्वसंभवादप्रयोजकत्वम् । द्वितीये हेतौ यत्कार्यं तत्कारणजन्यमिति न नियमः, करणव्यापारे व्यभिचारादित्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यागमो मनसि प्रमाणमित्यत आह । आगमादि- ६४।१८ ति । आगमज्ञानविधुरबालगोपालादीनामपि मनःसिद्धेर्न तत्सिद्धत्वमित्यर्थः । परिशेषात् साक्षिसिद्धत्वं मनसो दर्शयितुमैन्द्रियकत्वं निरस्यति । न चेति । मनसः किमणुत्व,मुताऽन-

न्तत्वम्, अथ वा मध्यमपरिमाणत्व?मिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति। अणुपरिमाणइत्यादिना। मा भून्मन इत्यपि न ६४।१८ शङ्क्यम्,इत्याह। मम मन इति। कथं तर्हि तत्सिद्धि?रित्यत आह। साक्षीति। मनो ऽपरोक्षं बोधाऽसमवायिकारणाऽऽधारत्वादात्मवत्। तत्र चैन्द्रियकत्वेन स्वप्रकाशतया वा अपरोक्षत्वाऽनुपपत्तेरपरोक्षसाक्ष्यध्यस्ततया तत्सिद्धिरित्यर्थः।

यदि युष्मदर्थस्येत्यत्रेतरेतराऽध्यासे दूषणमुक्तं तत्कस्मा?दितरेतराऽध्यासस्यैवाऽऽदर्तव्यत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थस्य व्यावर्त्यामाशङ्कामाह। तं चेत्यादिना। द्वयोरध्यस्यमानत्वप्रयुक्तं दोषमभिधायाऽधिष्ठानत्वप्रयुक्तं दोषमाह। द्वयोरपीति। सामान्यत आकलितस्य विशेषतो ऽनाकलितस्य चाऽधिष्ठानत्वनियमादत्र चोभयोः चिज्जडरूपेण विशेषतः प्रसिद्धेर्नाधिष्ठानत्वमित्यर्थः।

मिथ्यात्वाऽऽपातान्नोभयोरध्यस्तत्वमधिष्ठानत्वं चेति यदुक्तं तत्राह। अयमर्थ इति। किं मिथ्यात्वापातादन्यतरस्याऽध्यस्तत्वमधिष्ठानत्वं च सिषाधयिषित,मुत इतरेतराध्यासे मिथ्यात्वादिप्रसङ्गस्य कः समाधिरिति?। तत्राद्यं दूषयति। एकतरेति। अस्तु को दोष? इत्यत्राह। अत्रेति। तत्र हेतुमाह। अध्यास इति। द्वितीयं दूषयति। न चेति। विशेषत आकलितत्वादनधिष्ठानत्वमिति यदुक्तं तत्राह। न च विशेषेति। किमधिष्ठानगततया विशेषस्फुरणमधिष्ठानत्वविरोधि, उत विशेषस्फुरणमात्र?मिति विकल्प्याऽऽद्ये ऽसिद्धिमाह। अधिष्ठानेति। द्वितीयं दूषयति। अधिष्ठानान्तरेति। विशेषस्फुरण- ६५।४ मात्रस्याऽधिष्ठानत्वविरोधे रजततालक्षणविशेषस्फुरणादिदमो ऽधिष्ठानत्वं न स्यादित्यर्थः।

एवं समुदायार्थमभिधायोक्तमर्थं टीकाऽऽरूढं कर्तुं पुन-
९५।५ श्चोदयति । ननु द्वयोरिति । अहं मनुष्य इति सामानाधिक-
रण्यस्योपलम्भात्कथं तन्निरसनमिति शङ्कते । सामानाधिकर-
ण्यमिति । गौणत्वाऽनुभवाऽभावान्न गौणत्वमित्याह । नेत्याहे-
ति । गौणत्ववदध्यासो ऽप्यसंगत इति शङ्कते । ननु विशेष
इति । स्वगततया विशेषस्याऽस्फुरणान्न विरोध इत्याह । ने-
त्याहेति । विशिष्टस्याऽन्यत्राऽध्यासे को दोष इत्याशङ्क्य दो-
षमाह । तद्विपर्ययेणेति । अन्तःकरणविशिष्टस्येत्यारभ्य यद्य-
पीत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । सत्यमित्यत्र विशिष्टस्या-
ऽध्यासाऽङ्गीकरणे कथं केवलस्याऽध्यस्तत्वाऽभिधानम्? तत्राह ।
यद्यपीति । सत्यमाहेत्यादेरयमर्थः । सचितिकमन्तःकरणं दे-
हादावध्यस्यतइत्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्ह्यादिशब्दो वि-
रुध्यतइत्यत आह । अपि त्विति । अन्यत्र देहादावध्यस्य-
मानमन्तःकरणं सचितिकमेव यत्राध्यस्यते तस्य देहादेरात्मानं
प्रति कार्यकरत्वमापाद्य स्वयमविद्यमानमिव तिरस्कृतं तिष्ठ-
तीति योजना । तस्यैवाऽऽत्मन इत्युभयोः सामानाधिकरण्य-
मित्याशङ्क्याह । तस्यैवेति । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी । अ-
न्तःकरणस्य तिरस्कृतत्वे ऽपि तस्य देहादावध्यासात्कथं के-
वलस्य स स्यादित्यत्राह । चैतन्यमिति । सर्वत्र देहादावन्तः-
करणे चैतन्यं तत्र विशिष्यतएव । कस्तर्हि विशेष? इति तत्रा-
ह । स्वत इति । क्वचिदुपाध्यपेक्षा क्वचिदनपेक्षेत्यर्थः ।

टीकायां देहादावन्तःकरणस्य प्रतिभासाभावो ऽनुभव-
९५।१५ विरुद्ध इति शङ्कते । ननु बहिरिति । नास्तिकस्य देहादावा-
त्मत्वभ्रमाऽनुपपत्त्या ऽहंकारस्य देहादावात्मप्रतिभासो ना-
ऽऽश्रयणीय इत्याह । अत आहेति । अतःशब्दार्थमाह । चि-

न्मात्रस्येति । अहंशब्दस्य चिन्मात्रमर्थ इति नास्तिकाभिमान इ-
त्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह । अन्यथेति । चैतन्यस्याहंकारे ऽध्या- ६५।१७
सस्तद्विशिष्टस्यैव देहे इति विशिष्टस्याऽनात्मत्वादात्मत्वभ्रमो
न स्यादित्यर्थः । आत्मनः कर्तृत्वादिशक्तिमतः प्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञा-
नस्याऽनुपयोगस्ततश्च मिथ्याज्ञानं दोषप्रवर्तनमित्ययुक्तमित्या-
शङ्क्य सहकारित्वेनोपयोग इत्याह । अत्रेति । मिथ्याज्ञानं रा-
गद्वेषादिदोषोत्पादनेन प्रवृत्तिकरणमिति टीकार्थः । अध्यासे
ऽनुमानाऽर्थापत्त्यागमानामुपन्यस्तत्वात्सर्वलोकप्रत्यक्ष इति क-
थमुक्तमित्याशङ्क्याऽनुभवस्याऽध्याससाधनत्वात्प्रमाणान्तरस्य च
तत्साधकत्वेन विवक्षितत्वान्न विरोध इत्यभिप्रायेणोक्तं देहे-
न्द्रियादिष्विति ।

आध्यासात्मकत्वमब्रह्मरूपत्वं निर्दिश्य प्रयोजनं निर्दिशति
इत्यनुपपन्नमस्याऽनर्थहेतोरित्यस्याध्यासप्रदर्शकत्वाऽभावादित्या-
शङ्क्याह । अस्येति । अध्यासात्मकमब्रह्मरूपत्वमुपदिश्य इति
वृत्तार्थो ऽनूदित इत्यर्थः । हेतोः स्वरूपेणाऽपुरुषार्थत्वाऽभा-
वात्तत्प्रहाणायेत्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । यद्यपि हेतु-
निवृत्तिः स्वरूपेणाऽनभिलषिता तथापि कार्यस्याऽत्यन्तोच्छे-
दासिद्ध्यर्थं हेतुनिवृत्तिनिर्देश इत्याह । अत आहेति । कथं प्र-
हीयतइत्यत्र कथमः प्रश्नार्थतां निरस्यति । प्रयोजनेति । वि-
मतमनिरस्यमनादित्वादात्मवदित्युक्ते शास्त्रविरोधं शङ्कते ।
ननु शास्त्रेति । 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादिशास्त्रशब्दोपात्तं त-
स्य प्रामाण्यमेवाऽसिद्धमित्याह । न प्रत्यक्षेति । अहंप्रत्यये वि-
विक्ते ऽपीति । विविक्तविषये ऽपीत्यर्थः । अनादेर्न निवृत्ति-
रित्युक्ते ज्ञानान्तरोत्पत्तिप्रदर्शनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य नायमि-
त्यत्र सूचितां युक्तिमाह । न हीति । सादित्वादेरनिमित्तत्वे ६८।१७

हेतुं दर्शयति । लोके तावदित्यादिना ।

अनादिर्न निवर्ततइत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितम्, उताऽनादिभावत्वम्? आद्ये ऽपि किं लौकिकस्य बोधम्, उत वादिना?मिति विकल्प्याद्यं दूषयति । लोके तावदिति । द्वितीये ऽपि किं सुगतस्य, उत नैयायिकस्या,ऽथ वा सांख्यस्यो,त मीमांसकस्ये?ति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । सुगतानामित्यादिना । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति । अनादीति । भावशब्देन किं सत्त्वं विवक्षितम्,उताऽभाववैलक्षण्य?मिति विकल्प्याऽऽद्ये विशेष्याऽसिद्धिमाह । नाऽनिर्वचनीयत्वादिति । अनादित्वे सति भावस्य निवृत्तिरस्तु को बाधः? न च सामान्यव्याप्तिर्बाधः, ततो विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वादित्यभिप्रायेणाह । अनादिर्न निवर्तत-इति । लोके ज्ञानाऽज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकतादर्शनाद् ब्रह्मज्ञानाऽज्ञानयोरपि तथात्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाऽनादेर्नाशाऽसंभवं शङ्कते । ननु स्वोपादानेति । घटादेर्नाशो नाम स्वकारणसमवायिनी कपालाद्यवस्था, अज्ञानस्य चाऽकार्यत्वान्न स्वकारणसमवायिन्युत्तरावस्थेत्यविनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणतया परिहरति । न स्वाश्रयेति । स्वाश्रयगतोत्तराऽवस्थाया नाशत्वसंभवे समवायिकारणेति विशेषणं व्यर्थं, तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाऽभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्तिरिति किमत्रावद्यमित्यर्थः । न केवलं व्यर्थविशेषणता, किं त्वव्याप्तिश्चेत्याह । अन्यथेति । प्रागभावादिरादिशब्दार्थः ।

९६।१ (margin)

कल्पान्तरमुत्थापयति । अभावेति । अत्राऽनादित्वं विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्रत्यनुमानपराहतिमाह । न सद्वैलक्षण्यादिति । समानबलत्वान्नाऽनयोर्बाध्यबाधकतेति शङ्कते । कस्तर्हीति । समानबलवत्त्वमसिद्धमित्याह । ज्ञानाऽज्ञानेति ।

९६।८ (margin)

आत्मज्ञाने सत्यप्यध्यासाऽनिवृत्तेर्न तयोर्विनिवर्तकतेत्युक्तं चोद्यमनुवदति । यस्त्विति । लौकिकाऽऽत्मज्ञानाऽनिवर्त्यत्वे ऽपि औपनिषदात्मज्ञाननिवर्त्यत्वमध्यासस्य युक्तमित्याह । तत्राहेति । औपनिषदात्मज्ञानं नाऽध्यासनिवर्तकम्, आत्मज्ञानत्वात् लौकिकात्मज्ञानवदिति । इतरथेतरस्यापि निवर्तकत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते । ननु व्यतिरेकेति । विशेषाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । औपनिषदात्मज्ञानस्याऽज्ञाननिवर्तकत्वादध्यासनिवर्तकत्वमितरस्य तु तद्वैपरीत्यमनिवर्तकत्वमित्यर्थः । अज्ञानाऽनिवर्तकत्वे ऽप्यध्यासनिवर्तकत्वं व्यतिरेकज्ञानस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । यदविद्याविजृम्भितो ऽध्यासः तद्विद्यया तन्निरास इति निश्चयः, न तद्व्यतिरेकाऽज्ञाननिमित्तत्वं संसारस्येति न व्यतिरेकज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः । अथ वा इतो ऽपि न व्यतिरेकज्ञानस्य निवर्त्तकत्वमित्याह । न चेति । अर्थस्तु पूर्ववदेव । श्रुतितदर्थापत्तिभ्यामिति । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' । 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्याद्या श्रुतिः । बन्धस्य ब्रह्मज्ञाननिरस्यत्वाऽनुपपत्तिरर्थापत्तिः ।

९६।११

ज्ञानाऽज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकताप्रसिद्धेर्ज्ञानस्य नाऽध्यासनिवर्तकत्वमिति शङ्कते । नन्विति । अर्थान्निवृत्तिरित्याह । तत्राहेति । ज्ञानत्वाऽविशेषादुभयोरप्यज्ञाननिवर्तकत्वं तुल्यमिति शङ्कते । न चाहंप्रत्यय इति । तथाभूतेति । प्रत्यग्भूतब्रह्मानाकारान्न निवर्त्तकत्वमित्याह । ब्रह्मात्मेति । टीकायां[1] एषोर्थः । न स्वरूपविवेकमात्रेण सकलो ऽध्यासो निवर्तते ब्रह्माऽनाकारत्वात् । विवेकमात्रेणाऽनिवर्त्यत्वे हेत्वन्तरमाह । अहंप्रत्यय इति । व्यतिरेकविषयाऽहंप्रत्ययाऽनिवर्त्यत्वे ऽपि

९६।१८

९६।१८ विचारजन्यज्ञानेनाऽऽगन्तुकेन निवृत्तिः स्यादिति शङ्कते। ननु विचारादिति। विचारशब्देन किमनुमानं विवक्ष्यते, उत तर्कः? नाद्यः। परोक्षत्वादित्यभिप्रायेण द्वितीयं प्रत्याह। नाऽप्रमाणेति। अनर्थहेतुनिवृत्तेरप्यर्थ्यमानतया पुमर्थत्वादाक्षेपाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह। ननु नाऽनर्थेति। सुखप्रतिबन्धकत्वात्तन्निवृत्तिप्रार्थनमित्यभिसंधिः।

अनर्थप्रहाणस्यान्यथासिद्धेरभिहितत्वात् ननु चाऽनर्थस्यापीत्यस्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह। यथेति। सुखप्राप्तेरर्थ्यमानत्वात्फलत्वाच्च यथा पुरुषार्थता तद्वत् दुःखनिवृत्तेरपीत्यर्थः। अनर्थनिवृत्तेः पुमर्थत्वे ऽपि नाऽत्र तत्संकीर्तनं, तस्य प्रवृत्तिफलत्वात्। प्रवृत्तेश्चाऽऽनन्दाऽवाप्तिकथनेन सिद्धेर्नोभयं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह। तर्हीति। कृत्स्नेति। यद्यप्येककथने प्रवृत्तिसिद्धिस्तथापि फलस्य साकल्येन संकीर्तने आदरेण प्रवृत्तिसिद्धिरित्यर्थः। आनन्दावाप्तेरर्थ्यमानत्वात्फलत्वमिति फलत्वेन पृथङ्निर्देष्टव्यमित्याशङ्क्य तस्यार्थसिद्धत्वान्न पृथक् कीर्तनमित्याह। न प्रयोजनत्वेनेति।

अग्निसंयोगान्नवनीते यथा द्रवाऽद्रवावस्थोपजनिः तद्वदानन्दात्मकेन जीवेनाऽऽनन्दात्मके ब्रह्मण्युपास्यमाने आनन्दावस्थोपजायते, ततश्च पृथङ्निर्देशो युक्त इत्याशयेन शङ्कते। ननु ब्रह्मेति। अनानन्दात्मकत्वमसिद्धमित्यभिप्रायेणाह। नेत्याहेति। 'एष ह्येवानन्दयाती'ति ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वश्रवणा-
९७।१ त्कथं तस्यानन्दात्मकत्वमित्याशङ्क्याह। ब्रह्मात्मतैवेति। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' यदेष आकाश आनन्द' इत्यादिवाक्यात् ब्रह्मण आनन्दत्वं तदभेदादितरोपि तादृशः। ततश्च प्रतिबन्धनिवृत्त्यपेक्षया भेदव्यपदेश इत्यर्थः।

अनर्थनिवृत्तेरभावत्वाद्विषयान्तर्भावशङ्कासंभवात्समूलानर्थेति ग्रन्थाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । नन्वनर्थेति । 'तरति शोकमात्मवित्' । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादि फलवचनशब्दार्थः । किमनर्थनिवृत्तेः प्रत्यगूब्रह्मैक्यविषयान्तर्भाव उच्यते, किं वापृथग्विषयत्वम्? नाद्य इत्याह । नेत्याहेति । द्वितीयं दूषयति । ब्रह्मात्मैकत्वमिति । अज्ञातज्ञापकं हि शास्त्रं, ब्रह्मात्मैक्यस्य चाऽज्ञातत्वाद्विषयत्वम् । अविद्यातत्कार्यप्रतिभासनिवृत्तेर्ब्रह्माऽऽपरोक्षोदयनान्तरीयकत्वान्न प्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । ब्रह्मैक्यस्य शास्त्रविषयत्वे ऽनर्थनिवृत्तेरपि तद्विषयत्वमुपगन्तव्यं, ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वादिति शङ्कते । तर्हि ब्रह्मेति । तत्त्वमस्यादिशास्त्रे प्रपञ्चाऽभावाऽप्रतिपत्तेर्न तस्य विषयत्वमिति शङ्कते । ननु तत्त्वमसीति । तत्त्वमस्यादिवाक्यादापाततो ऽप्रतिपत्तावपि वाक्यान्तरात् प्रतिपत्तिरित्याह । तत्राहेति । ब्रह्मणो भावरूपत्वात्तस्मिन्नभावाऽनन्तर्भावात्कथमभावस्याऽविषयत्वं? तत्राह । वाक्यार्थस्येति । निर्घटं भूतलमिति वाक्यस्य यथा ऽभावविशिष्टभूतलविषयत्वं तद्वदस्यापीत्यर्थः । ब्रह्मणो वाक्यप्रमेयत्वमाक्षिपति । ननु न पदार्थेति । पदार्थस्य स्मर्यमाणत्वादित्यर्थः ।

९७।२

पदार्थस्य स्मर्यमाणत्वादवाक्यार्थत्वमिति शङ्कां निरस्यति । अयमर्थ इति । कर्तृत्वादिनिवृत्तेर्ब्रह्मण्यनन्तर्भावात्तस्याः पृथङ्निर्देशो ऽयुक्त इति शङ्कते । ननु ब्रह्मणीति । संसारिणो ऽसंसारिरूपत्वाऽनुपपत्तेर्विरुद्धरूपनिवृत्तिरपि प्रमीयते इति समाध्यर्थः । निष्प्रपञ्चप्रत्यगूब्रह्मैक्यस्य शास्त्रप्रमेयत्वात्कथं न शब्दस्य तत्र व्यापार इत्युक्तमित्याशङ्क्य परमर्थतो निष्प्रपञ्चत्वं शास्त्रप्रमेयम्, उताऽविद्यातत्कार्यप्रतिभासनिरसन? मिति

९७।१२

विकल्प्याऽऽद्यो ऽङ्गीक्रियते इत्याह । एवमपीति । द्वितीयं दूष-
९७।१४ ति । अविद्येति । शास्त्राऽविषयत्वं हेतुमाह अविद्येति । अ-
शक्यत्वादयोग्यत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुस्तत्प्रतिभासेति । अवि-
द्यातत्कार्यं तच्छब्दार्थः ।

स्वाभाविकनिष्प्रपञ्चस्य शास्त्रप्रमेयत्वमङ्ग्यकारि, तदा-
क्षिपति । ननु यथेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । उच्यते
इति । किं प्रत्यक्षादिना ब्रह्मणि प्रपञ्चतत्संबन्धो ऽधिगतेः,
उतागमेन? नाद्य इत्याह । न तावदिति । ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगो-
चरत्वे ऽपि प्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वात्तत्संबन्धप्रथा किं न
स्यादित्याशङ्क्य संबन्धस्योभयनिष्ठत्वादेकाऽग्रहणे ऽग्रहणमि-
त्याह । न चेति । द्वितीये निष्प्रपञ्चप्रकरणपठितैरिदं सर्वमित्या-
दिभिः सप्रपञ्चत्वं बोध्यते, उत जगदुपादानत्वप्रतिपादकै,-
रथ वा उपास्तिप्रकरणपठितैः सर्वकर्मेत्यादिभि?रिति विक-
ल्प्याद्यमुत्थापयति । नन्विदं सर्वमिति । प्रतिभासमात्रमङ्गी-
करोति । सत्यमिति । तर्हि तद्विरोधः स्यादित्यत आह ।
तेषामिति । तेषां निष्प्रपञ्चविरोधित्वाऽभावादित्यन्वयः । तत्र
हेतुमाचष्टे । ब्रह्मण इति । प्रपञ्चसंबन्धस्याऽन्यतः प्राप्तत्वादि-
दं सर्वमित्यादेर्न तत्प्रतिपत्तिहेतुत्वमिति न निष्प्रपञ्चवाक्यस्य
बाधकमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । निषेधेनेति । नेति ने-
त्यादीनां निषेध्याकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षितनिषेध्यसमर्पकत्वान्न त-
द्विरोधात्स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः ।

श्रुतेः श्रुतार्थापत्तिसमधिगतबोधकत्वेन नाऽनुवादकत्वं,
९७।२५ ततः प्रागेवाऽर्थाऽवबोधकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति । अ-
सिद्धे इति पदच्छेदः । यदिदं सर्वमिति यच्छब्दसमानाधिकृतं
तत्सर्वं यच्छब्दस्य चोत्सर्गतो ऽन्यासिद्धधीधित्वान्न स्वयं सार्वात्म्यं

बोधयतीत्यर्थः ।

इदं सर्वमित्यादेर्निषेधवाक्यैकवाक्यत्वं कस्मा?दर्थविशेषपरत्वं किं न स्या?दित्याशङ्क्याह । न चेति । निषेध्यं च तदाकाङ्क्षितं चेति निषेध्याकाङ्क्षितं तत्समर्पणेनेत्यर्थः । तन्निषेधवाक्यैरेकवाक्यतासंभवे वाक्यभेदं कृत्वा प्रपञ्चवाक्येन सप्रपञ्चं प्रमातुं न शक्यमित्यन्वयः । 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते' इति न्यायविरोधादित्यर्थः । 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति न्यायादपि न सप्रपञ्चं प्रतिपाद्यमित्याह । स्वातन्त्र्येणेति । प्रयोजनवच्च निष्प्रपञ्चं चेति प्रयोजनवन्निष्प्रपञ्चं, तच्च ब्रह्म चेति तत्तथोक्तं, तद्विरुद्धमिति विग्रहः । निष्प्रपञ्चवाक्यस्य कथं प्रयोजनवत्त्व?मिति वीक्षायामाह । दृष्टश्चेति । न केवलं दर्शनमेव किं तु श्रवणमपीत्याह । श्रुतिश्चेति । निचाय्य साक्षात्कृत्येत्यर्थः । अनर्थव्रातं मृत्युः, तस्य मुखं कारणमज्ञानं, तस्मान्मुक्तो भवतीत्यर्थः । निष्प्रपञ्चस्य प्रयोजनवत्त्वमुक्त्वा इतरस्य तद्विधुरतामाह । दृष्टा चेति । अहं मनुष्य इत्याद्यभिमाने दुःखादयो दृष्टा इत्यर्थः ।

चन्दनवनितादिसंपर्कात्सुखोदयात्स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधेश्च न सप्रपञ्चस्याप्यपुमर्थत्वमित्याशङ्क्य तस्याभासत्वाद्वनाभासफलं न श्रूयतइत्याशयेनाह । न चेति । मा भूत्तर्हि फलवत्त्वमित्याशङ्क्याऽध्ययनविध्युपात्तत्वेन नैरर्थक्याऽसंभवान्निषेध्यसमर्पकतया निषेधवाक्यैकवाक्यत्वमित्याह । अत एवेति । सप्रपञ्चवाक्यत्वमित्याह । अत इति । प्रपञ्चवाक्यानां प्रमित्यजनकत्वे ऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वादस्त्येव विरोध इत्यत्राह । न चेति । अनुवादप्रमित्योरनुवादस्य दुर्बलत्वान्न बाधकत्वमित्यर्थः । किं च बाधकत्वं स्वयमपि बाधितं स्या-

९७।१९

९८।५

दित्याह । तादर्थ्यादिति । सप्रपञ्चवाक्यानां निषेधपरत्वे आ-
९८।१ नर्थक्यप्रसङ्गात् सप्रयोजनपरत्वमिति शङ्कते । नन्वप्राप्तमि-
ति । प्रयोजनसद्भावान्न पङ्कप्रक्षालनसाम्यमित्याह । उच्यते
इति । भेदग्राहकप्रमाणविरोधान्नाऽद्वितीयमिति शङ्कायां भेद-
प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वात्कार्यस्य चोपादनव्यतिरेकेणाऽनि-
रूपणाददद्वितीयमित्यद्वैतसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणि प्रपञ्चमारोपयामा-
स श्रुतिः, तत्राऽऽरोपितस्यापि सर्पादेरनर्थहेतुतादर्शनादारो-
पितनिवृत्त्यर्थो निषेधः साधीयानित्यर्थः ।

उपादानत्वप्रतिपादकवाक्याद्ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमिति द्वि-
तीयं विकल्पमुत्थापयति । ननु तर्हीति । उपादानोपादेययो-
स्तादात्म्यं दृष्टं, ब्रह्मणश्चोपादानत्वात्सप्रपञ्चत्वमित्यर्थः । श्रु-
तितदर्थापत्त्योर्विरोधे ऽर्थापत्तिर्नोदेति बलीयस्या श्रुत्या बा-
धितत्वात्, अतश्च निष्प्रपञ्चत्वमित्याह । न श्रुतसामर्थ्येति ।
अर्थापत्तेरुपजीव्यप्रपञ्चविषयत्वेन प्राबल्यात् न श्रुत्या बाध्य-
तइति शङ्कते । न तर्हीति । प्रपञ्चाऽप्राप्तौ निषेध्याऽसंभव इ-
त्यर्थः । इदं रजतमित्याद्यनुभवस्योपजीव्यविषयत्वे ऽपि बा-
ध्यत्ववदर्थापत्तेरपि बाध्यत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह । न या-
वद्बाधमिति ।

प्रतिपन्नत्वरजतादेरपि कथं बाध्यत्वमित्याशङ्क्य बाध्य-
त्वं कथमिति प्रश्नमात्रम्, उताऽप्रतिपन्नस्य बाध्यत्वं विवक्षितम्-
मिति विकल्प्याद्यस्योत्तरमाह । प्रतिपन्नमिति । प्रतिपन्नं बल-
९८।१२ वत्प्रमाणेन बाध्यतएवेत्यन्वयः । तुशब्दस्तु बाधकत्वशङ्कानि-
रासार्थः । रजतादेर्भ्रान्तिप्रतिपन्नत्वाद्बाध्यत्वम्, अधिष्ठान-
प्रत्ययस्याऽभावप्रत्ययस्य वा प्रमाणत्वाद्बाधकत्वमित्याशयः ।
द्वितीये प्रसक्त्यसंभवान्न निषेधसंभव इत्याह । नाऽप्रतिपन्नमि-

ति । अप्रतिपन्नस्याऽनिषेध्यत्वात्प्रतिपन्नस्यैव निषेध्यत्वमापादितमित्याशङ्क्याह । नापीति । प्रमितस्य निषेधे आत्मनोऽपि निषेधप्रसङ्गात् भ्रान्तिप्रतिपन्नस्य निषेध्यत्वं वक्तव्यं, ततश्च न निष्प्रपञ्चप्रमितिविरोध इत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह । न चोपासनेति । सर्वकाम इत्यादि सप्रपञ्चवाक्यार्थः । अन्यपराणां तत्पराणां च विरोधे ऽन्यपरदौर्बल्यमिति प्रसिद्धं, ततः सर्वकर्मेत्यादीनामुपासनापरत्वान्न निषेधश्रुतिबाधकत्वमित्यर्थः । उपास्तिपरत्वे ऽपि प्रपञ्चपरत्वम्,अन्यथा निर्विषयत्वेनोपास्त्यसंभवादित्याह । आरोपितेति ।'वाचं धेनुमुपासीत'इत्यादौ यथा समारोपितमुपासनं, तद्वदत्रापीत्यर्थः । अन्यतः प्राप्त्यर्थत्वादपि 'सर्वकर्मे'त्यादीनां न तत्परत्वमित्याह । सृष्टिवाक्यैरिति । सप्रपञ्चस्याऽप्रामाणिकत्वसमर्थनफलमाह । तस्मादिति ।

६८।१५

प्रकारान्तरेण निष्प्रपञ्चप्रमितेर्विरोधं शङ्कते । ननु जीव इति । प्रत्यग्ब्रह्मैक्यवाक्यार्थविषयया प्रमित्या जीवो विषयीक्रियतइति वक्तव्यम्, अन्यथा तद्विषयत्वाऽसंभवः । न च जीवविषयत्वं संभाव्यते, संसारिरूपस्य त्वंपदार्थस्याऽसंसार्यैक्याऽभावादित्यर्थः । किं त्वंपदलक्ष्यस्यैक्याऽसंभवः, उत वाच्यस्य? नाद्यः, लक्ष्ये संसारित्वाद्यसंभवात् । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियतइत्याशयेनाह । उच्यतइति । कर्तृत्वसुखादेः प्रामाणिकत्वात्तस्य निराश्रयत्वासंभवाच्चेतनाश्रयत्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्य किं कर्तृत्वादेरानुमानिकत्वम्, उत प्रत्यक्षत्वम्, उत प्रमाणान्तरगम्यत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न तावदिति । द्वितीये ऽपि किं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वम्, उतान्तरेणेन्द्रियेणेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । नापीति । बाह्येन्द्रियमपि किं कर्तृत्वादिमात्रं विषयीकरोति, उताऽऽत्मविशेषितं? प्रथमे नाऽऽत्मनः स-

६८।१९

प्रपञ्चत्वमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह । प्रत्यगात्मन इति । आत्मन इन्द्रियाऽविषयत्वात्तद्विशिष्टकर्तृत्वादेरपि न तद्विषयत्वमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । मानसेति । प्रमाणाऽभावान्नैतदित्याह । किं तत्रेति । प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । सत्येवेति । अनन्यथासिद्धाऽन्वयव्यतिरेकयोः साधकत्वादत्र च तादृक्ताऽभावान्नैतदित्याह । नाऽन्यथेति । तदेव साधयति । आत्मनीति । सत्ताकारणतया ऽपीत्यस्यैषो ऽर्थः । मनसः कर्तृत्वादिसत्ताकारणत्वात्तद्विषतया ऽन्वयादिसंभव इत्यर्थः । किं च व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वादन्वयमात्रस्य चाऽसाधनत्वान्न कर्तृत्वादेर्मानसत्वमित्याह । सुषुप्तइति । कर्तृत्वादिसाक्षात्कारः करणजः साक्षात्कारत्वात् संप्रतिपन्नवत्, करणान्तरस्य चासंभवात् मनसः करणत्वम्,ततश्च तदभावात् कर्तृत्वाद्यनवभास इति व्यतिरेकनिश्चय इति शङ्कते । प्रतीतिरिति । करणजन्यत्वं विना ऽपि साक्षात्कारत्वसंभवान्नाऽयं प्रयोगः साधुरित्याह। नात्मेति । सुखाद्याकाराऽन्तःकरणपरिणामव्यवधानमन्तरेणाऽऽत्मा स्वाध्यस्तं सुखादिकं साधयतीत्यर्थः ।

[९८।२०]

सुखादीनामात्मसिद्धत्वमुक्तमसहमानः शङ्कते । ननु कर्तृत्वेति । प्रमाणाऽभावान्मैवमित्याह । नैतदिति । सुखादयः स्वप्रकाशाः स्वसत्तायां प्रतीतिव्यतिरेकविधुरत्वात्संवेदनवदित्यनुमानं प्रामाणमिति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किं तेषां द्रव्यत्वम्, उत गुणत्वम्? आद्ये किं प्रकाशगुणकत्व, मुत प्रकाशस्वभावत्वम्? तत्राऽऽद्ये पक्षे बाधकतर्कपराहतत्वादप्रयोजकत्वमित्याह । तेषामिति । तदन्वयादिति । प्रकाशगुणवदध्यासादित्यर्थः । स्वभावपक्षो ऽपि गौरवप्रतिहत इति द्रष्टव्यम् । द्वितीये ऽपि किं सुखादेः प्रकाशो गुणः, उत स्वभाव? इति विकल्प्याद्यं

[९९।२]

दूषयति । तेषामिति । द्वितीयमनुवदति । तएवेति ।

सुखादीनां स्वाश्रयोपाधौ जायमानत्वान्न प्रकाशगुणत्वमित्याह । न प्रकाशेति । अयमर्थः, । यः प्रकाशगुणः स स्वाश्रयोपाधौ न जायते, यथा सवितृप्रकाशः, सुखादयः स्वाश्रयोपाधौ जायन्ते, तस्मान्न प्रकाशगुणत्वमित्यर्थः । अस्वप्रकाशगुणत्वे स्वसत्तायां प्रतीतिव्यतिरेकराहित्यं कथं घटते? इत्याशङ्क्याह । बन्धस्येति । कर्तृत्वादिः प्रमाणान्तरगम्य इति तृतीयं पक्षं दूषयति । न चेति । प्रमाणान्तराऽकल्पने हेत्वन्तरमाह । इन्द्रियेति । अवस्थाभेदान्मायाभिरिति बहुवचनं, मायावच्छिन्नः परमेश्वर एव तत्तदाकारेण परिणमते अज्ञातस्रजः सर्पाद्याकारभाववदित्यर्थः । साक्षिणा प्रपञ्चस्य प्रतीयमानत्वान्निष्प्रपञ्चप्रमितेस्तद्विरुद्धत्वशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । प्रपञ्चसंबन्धस्य प्रामाणिकत्वाऽभावस्तच्छब्दार्थः । साक्षिसिद्धं परमार्थसदिति नियन्तुं न शक्यं, मिथ्यावस्तुनोऽपि साक्ष्यधीनसिद्धित्वात्ततश्च न तद्विरुध्यतइत्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । अविद्यादिभासमानत्वं तच्छब्दार्थः । तद्विरोधादिति । प्रपञ्चप्रतिभासविरोधादित्यर्थः ।

बन्धनिवृत्तेर्ब्रह्माऽवगतिनान्तरीयकत्वमाक्षिपति । नन्वनर्थ इति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । विपर्यासनिरासमन्तरेण वस्तु निर्णेतुमशक्यमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह । तत्त्वाऽवभासेति । विरोधं व्यनक्ति । अविद्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च विपर्यासस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनाऽधिगतिश्चशब्दार्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्ये नञाद्यभावेऽपि तज्जन्यज्ञानस्य विपर्यासनिवर्तकत्वसंभवात् न तु नञादेरित्यस्याऽयोगमाशङ्क्याह । ननु नेदमिति । अभावज्ञानस्यापि विपर्यासनिवर्तकत्वं दृष्टं, तत्त्वमस्यादिवाक्यं

६६।५ ६६।१७

९९।१८ च सद्विषयमिति न विपर्यासनिवर्तकमित्यर्थः । निषेधविषयमिति । अभावविषयमित्यर्थः ।

निषेधज्ञानस्य निवर्तकत्वं न भावान्तरज्ञानस्येति चोदिते निषेधज्ञानस्य लोके निवर्तकत्वे ऽप्यत्र भावान्तरज्ञानं निवर्तकमिति कथमुक्तं? व्याप्तिविरोधादित्याशङ्क्य व्याप्तेरुभयथाभावमाह । तत्र द्वे इति । उभयथापि दर्शने कर्तृत्वादिनिवृत्तिः कं पक्षमवलम्बतां, तत्राह । ब्रह्मणीति । असंसार्यद्वितीयब्रह्माकारतयोत्पद्यमानः तत्त्वप्रत्ययः स्वस्य विरोध्यध्यासनिवर्तक इत्यर्थः । इष्वादिव्यापाराणां स्वगोचराऽतिशयकारित्वनियमादर्थान्तरसाधकत्वमनुपपन्नमिति शङ्कते । ननु सर्व इति । अन्यविषयस्याप्यन्यसाधकतादर्शनात्स्वविषयमेव साधयति इति नियमो ऽनुपपन्न इत्याह । नेतीति । उन्नमनव्यापारस्याप्यन्यविषयस्य कथमानमनसाधकत्वमित्याशङ्क्य साधकत्वप्रकारः पृच्छ्यते, उतोन्नमनव्यापारस्याप्यानमनविषयत्वं साध्यते? इति विकल्प्याद्यं दूषयति । अन्यविषयेति । द्वितीयमुत्थापयति । ननु व्यापार इति । लोकप्रसिद्ध्यनुभवविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति ।

ब्रह्मज्ञानस्य विपर्ययनिवृत्तिहेतुत्वमुपपाद्य तदेवमित्यनेन तद्धानहेतुतोपसंह्रियते, तदनुपपन्नमित्याशङ्क्य तद्व्यावृत्तौ शङ्कामाह । भवत्विति । विपर्ययनिवृत्तिहेतुत्वस्य तच्छब्देनोक्तत्वाद्देवमित्येतद्व्यर्थमित्याशङ्क्याह । एवमिति । ज्ञानस्य व्यापार एव नाऽहं कर्ता ब्रह्माऽहमिति ग्राहयतीत्युक्तत्वादभावबोधस्य नान्तरीयकत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य नान्तरीयको

१००।६ ऽर्थः स्पष्टीक्रियतइत्याह । अभिनयेनेति । तथापि नान्तरीयकस्य पूर्वनिर्देशो ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं प-

चतीतिवद्वैपरीत्येन संबन्ध इत्याह । व्युत्क्रमेणेति ।

साध्यक्रियाज्ञानात्साधनप्रतीतिरुदाहृता, ब्रह्मज्ञानं प्रति निरासस्याऽसाधनत्वमिति वैषम्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अ- १००।११ र्थान्तरेति । पदसमुदायस्य वाक्यत्वात्पदमात्रस्य वाक्यत्वं कथमुक्त?मित्याशङ्क्याह । वाक्यार्थेति । क्रियाज्ञानसामर्थ्यात्साधनस्यापि प्रतीतत्वात्पदान्तरस्याऽनुवादकत्वं भवेन्न नियमार्थत्वं, पक्षे प्राप्तौ नियमसंभवादित्याशङ्क्याह । क्रियाज्ञानेति । क्रियायाः साधनाऽपेक्षत्वाद्व्रीहियवादीनां विकल्पेन साधनताप्रतिपत्तौ पदान्तरस्य नियमार्थत्वं युगपद् बहुसाधनकारणानां प्रतिपत्तावनुवादकत्वमित्यर्थः । बहूनामेकक्रियां प्रति युगपत्कथं साधनत्वेनाऽन्वय इत्याशङ्क्याह । संभवति चेति । गुडदध्याद्यनेकसाधनानामेकभुजिक्रियासाधनत्वदर्शनादित्यर्थः।

यजतिचोदनेत्यत्र चोदनाया द्रव्याद्यात्मत्वं सामानाधिकरण्येनोच्यते, तच्चाऽनुपपन्नं, न चात्र चोदनाया द्रव्याद्यभिधायित्वं विवक्षितम् इति शङ्क्यम्, तस्य प्रस्तुताऽनुपयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तथा चेति । उदाहरणान्तरमिति । अभियुक्तोक्त्यन्तरम् उदाह्रियतइत्यर्थः । न दृष्टान्तान्तरमत्रोक्तं, पूर्वोक्तस्यैवोच्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् । क्रियावद् द्रव्यदेवतयोरपि वाच्यत्वं प्रतीयते नान्तरीयकत्वादिति शङ्कते । कथमि- १००।१८ ति । अनुपपत्तिगम्यतया यजत्यर्थता कथं? यजत्यभिधेयत्वमेव किं न स्यादित्यक्षरार्थः । क्रियामात्रबोधकत्वसंभवे ऽनेकत्र शक्तिकल्पनायां गौरवं स्यादिति समाध्यर्थः । यजतिचोदना क्रियां साक्षाद्बोधयन्ती द्रव्यदेवतयोरपि प्रतीतिमुपजनयति, तत्र हेतुमाह । समुदाय इति । द्रव्यदेवताक्रियाणां समुदायबोधे चोदनाया आकाङ्क्षोपरमादिति सूत्रार्थः ।

उक्तन्यायस्य प्रत्यक्षबाधे ऽपि समानत्वादतिदेशो व्यर्थ
१००।१८ इत्याशङ्क्याऽभ्यधिकां शङ्कामाह । ननु यत्रेति । पदार्थस्य वाक्यार्थत्वाद्विपर्यासनिरासस्य चाऽपदार्थत्वान्न वाक्यगम्यत्वं, ततो नान्तरीयको निरासबोध इत्यर्थः । ततो वैषम्यमाह । यत्र पुनरिति । तथा ऽपि प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह । इहापीति ।

परोक्षबाधे ऽधिष्ठानज्ञानस्य विपर्यासनिरासतत्प्रतिभासहेतुत्वं यथा नान्तरीयकं तद्वत् प्रत्यक्षबाधेपीत्युक्तं, तत्र नान्तरीयकत्वं कस्मादिति वीक्षायां प्रकारान्तराऽसंभवादित्याशयेनाऽभावबोधस्य प्रत्यक्षत्वं निराकर्त्तुमनुपलब्धिगम्यत्वं तावन्निरस्यति । न तावदिति । रजताऽभावज्ञानं संप्रयोगजमिति मतान्तरमुत्थापयति । अथेति । संप्रयोगजन्ये ज्ञाने ऽभावः प्रतीयतइत्यर्थः । बाधस्याऽसंप्रयुक्तविषयत्वमसिद्धम्, इत्याशङ्क्याह । रजतेति । रजतस्य प्रतिभासमात्रशरीरतया संप्रयोगाऽयोग्यत्वात्तदभावस्यापि संप्रयोगाऽनर्हत्वमित्यर्थः । विद्याऽविद्ययोर्विरोधप्रसिद्धेर्नाऽनर्थनिवृत्तेर्वेदान्तफलत्वमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । विद्याद्वारेणाऽनर्थनिवृत्तेर्वेदान्तफलत्वं युक्तमिति समाध्यर्थः । उपादानशब्दस्याऽर्थक्रियापरत्वं व्यावर्त्तयति । उपादानमिति । अनर्थनिवृत्तेर्विद्याद्वारा शास्त्रफलत्वं कस्माच्छास्त्रस्य प्रमितिः फलं प्रमितेस्त्वनर्थनिवृत्तिः किं न स्यादिति शङ्कते । तर्हीति । ब्रह्मविद्या फलं यस्य शास्त्रस्य तद्ब्रह्मविद्याफलं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मादिति विग्रहः । सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरन्यतरस्य पुरुषाणां काङ्क्षितत्वाद्विद्यायाश्च
१०१।४ तथात्वाऽभावात् शास्त्रमनर्थनिवृत्तौ पर्यवस्यतीत्याह । न परम्परयेति । टीकायामाकाङ्क्षाशब्दः कर्मपर इति द्रष्टव्यम् ।

ईप्सिताऽनर्थनिवृत्तेः प्रयोजनत्वमभिधाय न हि विद्येति

विद्यायास्ताटस्थ्यं निराक्रियते, तदसंगतं, प्रस्तुताऽनुपयोगादाप्तेर्भाष्ये ऽनुपात्तत्वात्तदाक्षेपो ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । विद्येति । प्रतीतिविशिष्टताया आप्तिः प्रतिपत्तिशब्देन विवक्ष्यते इति शङ्कायामाह । ज्ञानं हीति । १०१।५

वेदितृत्वाश्रयत्वेन वेद्यप्रकाशकत्वेन च विद्याया उत्पन्नत्वादप्यनुपपत्तिशङ्कायां तदपरिहारेणाऽप्रतिष्ठोपपादनमसंगतमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना । तत्रैषा योजना । आप्तिशब्देन विषयेण सहाऽपरोक्षमुत्पन्नाया विद्याया आप्तिरिति यद्विवक्ष्यते तन्न संभवतीति संबन्धः । घटादिप्रत्यक्षवदत्रापि तथात्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य स्पष्टविषयत्वान्न तत्राऽनाप्तिरित्याह । तत्र प्रत्यक्षेति । अपरोक्षविद्याया एव विद्याशब्दत्वात्कथमाप्तिरित्याशङ्क्य विद्याशब्दार्थमाह । अत्र विद्येति । अत्र भाष्ये इत्यर्थः । अस्य पदस्याऽस्मिन्नर्थे सामर्थ्यम्,अस्य वाक्यस्याऽस्मिन्नर्थे, इति यो ऽयं विचारः तत्सहकृतादित्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्दस्य स्थितिवाचित्वशङ्कां निरस्यति । तस्य प्रतिष्ठेति । असंभावनादेर्विचारेणाऽनिरस्तत्वादसंभावनाभिभूतविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । तत्राऽसंभावनेति । ब्रह्मण आत्मभावन परिभावना तथा तस्याः प्रचयो निमित्त यस्याः सा तथोक्ता, सा च तदेकाग्रवृत्तिश्चेति तथा तां प्रति चित्तस्य योग्यता सा तथोक्ता ।

वेदान्तानापरोक्ष्यप्रमाकरणत्वाङ्गीकरणात्कथं तत्त्वविद्यायाम् अप्रतिष्ठत्वमिति शङ्कते । नन्वपरोक्षेति । असंभावनादिरुभयविधो दोषः । तथा च लोकइत्यनेन सूचितमुदाहरणं स्पष्टयति । यथा दूरदेशइति । मरीचफलमिदमित्याप्तोक्तौ तथा निश्चिनोतीत्याशङ्क्याह । असंभावितेति । आर्द्रताविशिष्टमरी- १०१।१०

चिफलत्वं विशेषांशशब्दार्थः । यथा यवाङ्कुरजननाऽसमर्थस्य शालिबीजस्य सहकार्यनुरोधादपि तदजनकत्वं तद्वद्वेदान्तानामपीति शङ्कते । नन्विति । वेदान्तेष्वसामर्थ्यमसिद्धमित्याह । तत्राहेति । सामर्थ्ये सहकार्यपेक्षा युक्तेत्याशङ्क्याह । प्रसिद्धेति । धूमजननसमर्थस्यापि दहनस्येन्धनसन्निधौ धूमजनकत्ववद्वेदान्तानामपि तथात्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण तर्कापेक्षां प्रतिक्षिपति । ननु तर्केति । आलोकादिवदप्रमाणत्वेऽपि सहकारित्वं युक्तमित्याह । अप्रमाणमपीति ।

१०१।१७

प्रमाणशक्तिविषयतत्संभवाऽसंभवेत्यत्र तच्छब्दस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । तेषामिति । परिच्छेदशब्दस्य निश्चयवाचित्वशङ्कां निरस्यति । प्रमाणादीति ।

वेदान्तानां प्रमितौ तर्काऽपेक्षत्वे ऽप्रमाण्यापत्तिरित्युक्तं, तत्राऽनपेक्षताप्रामाण्यभङ्गप्रसञ्जनमिष्टमित्याशङ्क्याऽनिष्टापत्तिं दर्शयितुं पूर्वतन्त्रनिर्वृत्तमर्थमाह । तत्रेत्यादिना । उभयं स्वत इति सांख्याः । परत इति नैयायिकादयः । तृतीयस्तु सुगतमताऽनुसारिणाम् । तत्राद्यं दूषयति । तत्रेति । स्वतस्त्वं ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वं, तत्रोभयोरपि स्वतस्त्वे एकव्यक्तावपि सद्भाव आपतेत्, स च विरुद्ध इत्यर्थः । अथवा ऽग्निरुष्णः शीतश्चेति वाक्यं यथा विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं तथा एकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेत्येतत् विरुद्धमित्यर्थः । ज्ञानसामग्रीव्यक्तीनां भिन्नत्वात्प्रामाण्यादिव्यवस्थेति शङ्कते । ननु व्यक्तीति । दोषाऽसहकृतज्ञानसामग्र्युत्पन्नज्ञानव्यक्तौ प्रमात्वमितरथा ऽप्रमात्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः । उत्पत्तिव्यवस्थामङ्गीकरोति । सत्यमर्थत इति । तर्हि न विवादस्तत्राह । प्रतीतित इति । प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोर्ज्ञानज्ञापकज्ञाप्यत्वे एकव्यक्ताबु-

१०१।१

भयोर्भानप्रसङ्गाद्व्यवहारविशेषो न स्यादित्यर्थः । प्रमाणाऽप्रमाणप्रतिभासाऽविशेषो ऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह । न चेति । प्रत्यक्षतो विभागप्रतिपत्तौ प्रामाण्याऽप्रामाण्यविवादो न स्यादित्यर्थः । चक्षुषः सत्तया व्यवहारहेतुत्ववत् प्रमाणाऽप्रमाणयोरपि सत्तया व्यवहारहेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । अर्थत इति । अर्थतः स्वभावत इति यावत् । प्रमाणाऽप्रमाणव्यक्त्योर्भेदे ऽसंकरे ऽपि व्यवहारो न व्यवस्थाप्यते, इन्द्रियस्याऽज्ञायमानत्वे ऽपि ज्ञानद्वारा व्यवहारहेतुत्वम् । प्रमाणाऽप्रमाणज्ञानयोस्तु साक्षाद्व्यवहारहेतुत्वात् ज्ञायमानत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति । नापीति । ज्ञानमात्रे सिद्धे तत्प्रयोजकाऽतिरिक्तप्रयोज्यत्वं, न प्रमाणाऽप्रमाणाऽतिरिक्तं ज्ञानमस्तीत्यर्थः ।

१०२।१

स्वतःप्रामाण्यवादिनापि ज्ञानमाश्रयणीयम्, अन्यथा ज्ञानमात्रप्रयोजकाऽतिरिक्तप्रयोज्यलक्षणमप्रामाण्यपरतस्त्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्य किं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, उत न ज्ञायते? आद्ये ऽपि किं कारणगुणज्ञानात् ज्ञायते, उताऽर्थक्रियासंवादज्ञानात्? नाद्य इत्याह । नापि प्रामाण्यमिति । गुणजन्यत्वादिदं प्रमाणमित्यभिगम्यते चेत्तर्हि गुणजन्यत्वज्ञानस्यापि प्रामाण्यं गुणजन्यत्वेन निर्द्धारणीयं तत्प्रामाण्यस्यापि तथात्वमित्यनवस्था । न च गुणज्ञानस्य प्रामाण्याऽनिश्चये ऽप्याद्यज्ञानप्रामाण्यव्यवहारहेतुत्वमिति शङ्कनीयम् । आद्यज्ञानस्यापि तथैव स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेनाऽनपेक्षाप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं जन्मपक्षं प्रत्याह । अनाद्यज्ञानेति ।

किं ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं प्रामाण्यं जायते, उत ज्ञानेन साकमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । क्षणमात्रेति । न च ज्ञानस्य द्वित्रिक्षणा-

१०२।७

ऽवस्थायित्वात्तत्र प्रामाण्यजन्मसंभव इति शङ्क्यम् । कार्यसमवायिकारणतया द्रव्यत्वापातादित्यर्थः । प्रामाण्यं परतो जाय-
१०२।१ तइत्यत्र दोषान्तरमाह । प्रतिभासत इति । गुणजन्यत्वाऽवगमोत्तरकालं प्रामाण्यनिश्चयपुरःसरो व्यवहार इत्याशङ्क्योक्तामनवस्थां प्रपञ्चयति । प्रामाण्यनिमित्तेति । स्वेनैव स्वस्य गुणजन्यत्वमिति निश्चयान्नाऽनवस्था इत्याशङ्क्याह । स्वत इति । फलज्ञानस्य गुणजन्यत्वाऽनाकारत्वान्न तन्निश्चायकत्वमित्यर्थः । गुणाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यपरत्वमुपलभ्यमानं कथं युक्त्या निह्नूयतइत्याशङ्क्याह । ज्ञानस्येति ।

गुणमङ्गीकृत्य तदन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरवादि, इदानीं दोपनिवृत्त्यतिरेको गुणो ऽस्तीत्याह । दोषनिवृत्तीति । प्रामाण्यज्ञानयोर्युगद्भावपक्षं निरस्यति । अन्यत इति । अन्य इति । ज्ञानस्य प्रामाण्यसमवायिकारणत्वात्कारणस्य च नियतप्राक्क्षणवर्त्तित्वान्न तयोः सह संभव इत्यर्थः अर्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चय इति कल्पं निरस्यति । अर्थक्रियेति । अर्थक्रियाकारिविषयज्ञानस्य प्रामाण्यं येनाऽर्थक्रियाज्ञानेन ज्ञायते तस्य प्रामाण्यं किं परतः, उत स्वतः? आद्ये तत्प्रामाण्यनिश्चयार्थं तदर्थक्रिया ज्ञातव्या एवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । साधनेति । अर्थक्रियाकारि वस्तु साधनशब्दार्थः । फलशब्देनाऽर्थक्रिया कथ्यतइत्यर्थः । क्व चित्प्रामाण्यस्वतस्त्वाङ्गीकारे इतरत्रापि तदनुमानं सुकरमित्याह । तद्वदिति । विमतानि स्वतः प्रमाणानि नियतप्रमाणत्वात्संमतवदि-
१०२।१७ त्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह । अन्यथेति । साधनज्ञानानां प्रामाण्यमर्थक्रियाधीनं चेत् तदा साधनज्ञानप्रामाण्यं निश्चित्य प्रवृत्तस्याऽर्थक्रियासंदर्शनेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । प्रामाण्यसि-

द्धौ च प्रवृत्तिसंभव इति परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । प्रामाण्य-
निश्चयमन्तरेणापि तन्निश्चयार्थप्रवृत्तिसंभवान्नेतरेतराश्रयत्व-
मित्याशङ्क्य किं सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयार्थं प्रवृत्तिः, उत क्व चि-
दिति विकल्प्याद्यं निरस्यति । न च प्रामाण्येति । ज्ञानानामि- १०२।१८
ति । अभ्यस्तविषयज्ञानानामित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । रूपके-
ति । प्रत्ययचतुष्टयादिति । निरीक्षणदहनच्छेदननिघर्षणप्रत्य-
येभ्य इत्यर्थः । प्रमाणसंप्लवापाताद्बहूनां संभूय प्रामाण्या-
ऽनुपपत्तेरेकस्य प्रमितिजनकत्वमितरस्य प्रतिबन्धनिरासित्व-
मित्याश्रयणीयमित्याह । न प्रथमेति ।

प्रामाण्यस्य परतस्त्वमप्रामाण्यस्य च स्वतस्त्वमिति मतं नि-
रस्यति । तस्मादिति । अर्थनिश्चयः प्रामाण्यं च स्वत ए-
वेति योजना । स्वत इत्येतद्विवृणोति । प्रतीतित इति । अप्रा-
माण्यस्योत्पत्तिपरतस्त्वमाक्षिपति । न चेति । स्वतो जन्मा-
ऽसंभव इति चशब्दार्थः । अभावत्वमसिद्धमित्याह । नाऽज्ञा-
नेति । न चाज्ञानस्यापि प्रागभावत्वाज्जन्माऽसंभव इति श-
ङ्क्यम् । अन्यवस्तुज्ञानस्याऽज्ञानशब्देन विवक्षितत्वात् । तच्चोक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रामाण्याऽभाव उच्यते ।
आत्मनो ऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ इति ।

तस्याऽजन्यत्वे ऽपीतरयोर्जनिसंभव इति । न चाऽज्ञा-
नपदवैयर्थ्यम् । अप्रामाण्यस्य भावतासमर्थनस्य विवक्षित-
त्वादज्ञानस्यापि भावत्वात् । तथा चोक्तम् । 'अप्रामाण्यं त्रिधा
भिन्नं मिथ्यात्वाऽज्ञानसंशयै'रिति ।

प्रकारान्तरेणाऽप्रामाण्यपरतस्त्वमाक्षिपति । ननु स्वत १०२।२५
इति । उष्णस्य वह्नेः शीतताऽसंभववत्स्वतःप्रामाण्यस्य परतो
ऽप्रामाण्यं विरुद्धमित्यर्थः । स्फोटजननसमर्थस्यापि वह्नेर्मण्या-

दिप्रतिबन्धादन्यथात्वं तद्वत् स्वतःप्रामाण्यस्य परतो ऽप्रामाण्यमित्येतन्न विरुद्धमित्याह । दोषेति । स्वतःप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । स्वत इति । शुक्तिकायामपि रूप्यबोधे रजतार्थिनामसंदिग्धप्रवृत्तिदर्शनात्प्रामाण्यस्वतस्त्वम्, अन्यथा झटिति निःशङ्कव्यवहाराऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

१०२।२६

अस्तु प्रामाण्यं स्वतः, प्रकृते तु किमायातम् अत्राह । तस्मादिति । तर्काऽपेक्षायामपि स्वतस्त्वं न हीयते इत्याह । परिहरतीति । प्रमाणस्याऽर्थप्रमितिजनने ऽनपेक्षत्वे ऽपि प्रतिबन्धनिरासे तर्काऽपेक्षणात्स्वतस्त्वं सिद्धं, ततश्च तथा चेत्यादिग्रन्थाऽनुपयोग इत्याशङ्क्य वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । प्रमाणादेवेत्यादिना । स्वप्रकाशे ऽपि प्रतिबन्धो दृष्ट इत्याह । तत्राहेति । युक्तितो ऽसंभावनादेर्निरस्तत्वात्कथमसंभावयन्विपरीतं च मन्वान इत्युक्तमित्याशङ्क्याह । असंभावयन्निति ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यादसंभावनाविपरीतभावनाऽभिभूतविषया ऽविद्योत्पद्यते तस्या आशिरप्रतिबन्धापरोक्षप्रत्ययोत्पाद इत्युक्तं, तदयुक्तं, शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यादात्मापरोक्षज्ञानजनकत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्य शब्दाद्ब्रह्मण्यपरोक्षप्रतिपत्तिं दर्शयितुमनात्मन्यपरोक्षाऽभिधामाह । लोके तावदिति । अतीताद्यर्थस्यापि संस्कारद्वारा संविज्जनकत्वव्यावर्तनार्थमव्यवधानतयेति विशेषणम् । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । उक्तेति । फलितमाह । तत्रेति । अनात्माकाराऽन्तःकरणपरिणामप्रतिबिम्बितसंविदां बिम्बभूतब्रह्मोपादानत्वात्सर्वसंविदुपादानत्वं ब्रह्मण इत्युक्तं, तच्च कैमुतिकन्यायेन ब्रह्मणः संविदभिन्नत्वदर्शनायेति द्रष्टव्यम् । शब्दमात्रस्य परोक्षज्ञानजनकत्व-

१०३।१२

स्वाभाव्ये ऽपि स्वयंप्रकाशाऽपरोक्षात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वमवि-रुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रथममपरोक्षतया प्रतिपत्तौ मननादि-विधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह । तच्चेति । तच्च ब्रह्म भ्रा-न्त्या परोक्षवदवभासतइत्यन्वयः । भ्रान्तौ हेतुमाह । चित्त-स्येति । कथं तर्हि अप्रतिबन्धसिद्धिरित्यत आह । तत्रेति । अ-परोक्षज्ञानमुद्दिश्य यज्ञादिविधानसामर्थ्याच्चित्तेन्द्रियमापरो-क्ष्यनिश्चयनिमित्तं भवतीत्यन्वयः । यज्ञादीनामित्यत्रादिश-ब्देन दानादिर्गृह्यते । शमादीनामित्यत्रादिशब्देन दमोपरम-प्रभृतिर्गृह्यते । निदिध्यासनादीनामित्यत्राऽऽदिशब्देन मन-नादिकं गृह्यते ।

१०३।१४

यज्ञादीनामप्रामाण्यात्कथमपरोक्षहेतुत्वमित्याशङ्क्य उप-योगप्रकारमाह । यज्ञादीति । यज्ञादिना निर्वर्हितः कल्मष-लक्षणः प्रतिबन्धो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । शमादिनिरुद्धौ विप-रीतप्रवृत्तिदोषौ यत्र तथोक्तम् । अनात्मविषयप्रवृत्तिः प्रवृत्ति-शब्दार्थः । अनात्मनीव मुक्तावपि न प्रवृत्तिरसंभावनाप्रतिब-न्धादित्याशङ्क्याह । मननेति । मननेन संदर्शितः प्रमेयादिसंभा-वनालक्षणो यो गुणः स एव प्रदीप इति मननसंदर्शितप्रमेया-दिसंभावनागुणप्रदीपः, तेनोज्ज्वलितं प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वे-न प्रदीपसमम् अतिसूक्ष्मतरं यद्ब्रह्म तदात्मविषयनिदिध्या-सनं, तस्य प्रचयेन परिनिर्मितः तदेकाग्रवृत्तित्वलक्षणो गुणो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । चित्तेन्द्रियमित्यत्रेन्द्रियशब्देन शब्दसह-कारितया चित्तस्याऽपरोक्षप्रत्ययहेतुत्वं द्योत्यते । चित्तैकाग्र्य-स्योपकारकत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह । लोके चेति । टी-कायां प्रतिबन्धनिवर्तने तर्कस्य सहकारित्वमवादि, अत्र तु चित्तस्य सहकारित्वमुच्यते इति विरोध इत्याशङ्क्याह । तर्क-

१०३।२१

शब्देनेति । अत्र टीकायां तर्कशब्दस्य कथं चित्ते वृत्तिरित्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिवर्तनगुणयोगेनेत्याह । सर्वैति । शक्तितात्पर्याऽवधारणहेतवस्तर्कास्तर्कशब्देन गृह्यतां, तत्राह । यौक्तिकेति । प्रथमज्ञानइति । प्रथमज्ञानसाधनमित्यर्थः । शब्दस्याऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वं लोकविरुद्धं कस्मात् कल्प्यते? इत्याशङ्क्याह । एवं चेति । परोक्षप्रत्यक्षहेतुत्वेनापि तद्धितप्रत्ययो घटते इत्याशङ्क्याह । अपरोक्षेति । अपरोक्षस्वभावे वस्तुनि परोक्षप्रत्ययस्य विभ्रमत्वान्न तज्जनकत्वेन शब्दस्य प्रामाण्यं किं त्वपरोक्षहेतुत्वेनेत्यर्थः ।

१०३।२२

वेदान्तानां ब्रह्मण्यपरोक्षप्रमितिजनकत्वात्प्रतिबन्धविरामे तर्कापेक्षा इत्युक्तं, संप्रति शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्याद्वेदान्तानामपि तथात्वं सहकार्यपेक्षया चापरोक्षप्रमितिहेतुत्वमिति मतान्तरमुत्थापयति । अन्यन्मतमिति । शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वादिति द्रष्टव्यम् । चित्तदर्पणस्यैव परोक्षज्ञानहेतुत्वात्किं शब्दादिने?त्याशङ्क्याह । शब्दादीनामिति । यज्ञादय आदिशब्दार्थः । तद्धितप्रत्ययादिनेत्यत्रादिशब्देन यज्ञेन दानेनेति तृतीयाश्रुतिः संगृह्यते । सहकार्यपेक्षयापि शब्दः कथं परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यं जह्यात्तत्राह । यथेति । अपरोक्षे परोक्षप्रत्ययजनकत्वे ऽप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । परोक्षप्रत्ययजनकस्यापि सहकार्यपेक्षया परोक्षप्रमितिजनकत्वं युक्तमिति इतिशब्दार्थः । कः पक्ष आस्थेय इत्याशङ्क्योभयथापि प्रतिपत्तिशब्दो न विरुध्यतइत्याह । सर्वथेति । पूर्वपक्ष एव सिद्धान्त इति रहस्यम् ।

१०४।७ वाक्यादपरोक्षप्रत्ययोत्पत्तावुपायं पृच्छति । कैः पुनरिति । शमदमाद्यपेक्ष्यं लभ्यतइत्याह । तत्राहेति ।

अपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ श्रवणस्य प्राधान्यम्, इतरयोः सह-कारित्वमुक्तं, तदसहमानः शङ्कते। ननु मननेति। तत्र हेतु-माह। यावतेति। श्रवणमननयोर्निदिध्यासनस्वस्वरूपोपकार-कत्वात्तस्याङ्गित्वम्, इतरयोस्त्वङ्गत्वमित्यर्थः। अर्थसंभावनेति। संभावनाहेतवो या उपपत्तयस्तत्पर्यालोचनद्वारेणोत्पन्नेत्यर्थः। विकल्पाऽसहत्वान्नाऽयं पक्षः साधुरित्याह। अत्रोच्यतइति। शब्दः स्वतः परोक्षज्ञानजनक इति पक्षमाश्रित्य निदिध्यासन-स्याङ्गित्वमुच्यते, उत शब्दस्याऽपरोक्षज्ञानजनकत्वप्रतिबन्धानि-रासे च सहकार्यपेक्षा? इति, तत्राद्यमनूद्य दूषयति। यस्मिन्पक्ष-इत्यादिना। अपरोक्षज्ञानोत्पत्तावपि निदिध्यासनस्याङ्गित्वं किं न स्या?दिति शङ्कते। नन्वपरोक्षेति। श्रवणमननयोरङ्गत्वे प्रमाणाऽभावश्चेत् तर्हि समप्राधान्यं स्यादित्याह। त्रया-णामपीति। श्रवणमनननिदिध्यासनानां परस्परं सन्निपत्य-ज्ञानजनने विशेषाऽभावात्समप्राधान्यमित्यर्थः। विशेषाभावो ऽसिद्ध इत्याह। उच्यतइति। शक्तितात्पर्यवैशिष्ट्यं विशिष्ट-शब्दार्थः। करणत्वे हेतुमाह। अव्यवधानेनेति। तदुपपाद-यति। प्रमाणस्येति। मननादेस्तु वैपरीत्यमाह। मननेति। प्रत्यगात्मप्रवणतालक्षणो यः संस्कारः तेन निष्पन्ना या ब्रह्मै-काग्र्यलक्षणा वृत्तिः सैव कार्यं तद्द्वारेणेत्यर्थः। अव्यवधानफ-लमाह। इति फलमिति। कल्पान्तरे तु मननादेरङ्गत्वमेवेत्या-ह। यदा त्विति। भ्रान्तिरेव विक्षेपो भ्रान्तिविक्षेपः, तस्य संस्कारेण खचितं मिश्रितं यदन्तःकरणं तद्दोषादित्यर्थः। १.०४।६

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदिध्यासनस्यैव परोक्षप्रमितिहे-तुत्वं के चित्कल्पयांचक्रुस्तद्दूषयति। न चेति। नष्टपुत्रादि-चिन्तनजनिताऽपरोक्षप्रत्ययस्य भ्रान्तित्ववदेवास्यापि भ्रान्ति- १.०५।४

त्वान्न प्रामाण्यं सिध्यतीत्याह । तस्येति । दृष्टान्ते यथार्थत्वा-
१०५।५ ऽभावादप्रामाण्यम्, अत्र तु तद्वैपरीत्यमित्याह । शब्दाऽवगते-
ति । शाब्दबोधप्रभूतनिदिध्यासनजनितत्वादपरोक्षप्रत्ययस्या-
ऽप्रामाण्यमित्यर्थः। तद्वारेणेति।शब्दद्वारेणेत्यर्थः।कल्पनालाघ-
वादपरोक्षप्रत्ययस्य शब्दजत्वकल्पनमुचितमित्याह । नैवमि-
ति । प्रमाणान्तराऽधीनो यो ऽयं विषयसद्भावनिश्चयः तद-
धीनं यत्प्रामाण्यं तत्कल्पनात् क्लृप्तप्रामाण्यशब्दजन्यत्वकल्पनं
वरमित्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह । अन्यथेति । अपरोक्षप्रत्यये
ऽप्यहंकारग्रन्थेरविचलमनुवर्तमानत्वान्नाऽनर्थनिवर्तकत्वमित्युक्तं,
तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह । ननु ब्रह्मेति । व्यतिरेकमुखेन त-
देव द्रढयति । अन्यथेति । सद्यः शरीरपाताऽभ्युपगमे ऽपि
जीवन्मुक्त्यादिप्रतिपादकशास्त्रपीडा स्यादित्यर्थः ।

विमतं नाऽनर्थनिवर्तकं ज्ञानत्वाद्व्यतिरेकज्ञानवदित्युक्ते
अद्वयानन्दाद्यनाकारत्वान्न व्यतिरेकज्ञानस्य निवर्तकत्वम्,अत्र
तु, तद्वैपरीत्यमिति विशेषं शङ्कते। ननु व्यतिरेकेति । उक्ते वि-
शेषसद्भावे ऽपि ब्रह्मज्ञानस्य नानर्थनिवर्तकत्वम्,अनुभवविरो-
धादित्यभिप्रायेणाह । सत्यमिति । व्यतिरेकिज्ञाने सत्यपि सं-
साराऽनिवृत्तिर्घटते मूलाज्ञानस्य अनिवर्तितत्वात् । ब्रह्मज्ञाने-
न अज्ञानस्य निवर्त्तितत्वात् संसारनिवृत्तिरिति वैषम्यमुक्तं, तत्र
प्रमाणाभावान्नैतद्वैषम्यमिति शङ्कायामाह । नैतद्युक्तमिति ।
१०५।१४ अन्वयव्यतिरेकेति । अन्वयव्यारिकाभ्यां शास्त्रेण च सिद्धत्वा-
दिति विग्रहः । रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे समूलसर्पभ्रमनिवृत्तेः अ-
न्यथा चाऽभावादित्यन्वयव्यतिरेकाऽनुरोधेन ब्रह्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारस्यापि समूलसकलसंसारनिवर्तकत्वं कल्प्यते । विमतं
समूलकार्यनिवर्तकम्,अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वात्, रज्जुतत्व-

साक्षात्कारवदिति 'तरत्यविद्यां विततां' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'-रित्यादि शास्त्रशब्दार्थ इति अन्वयव्यतिरेकलक्षणशास्त्रसिद्ध-त्वादिति वा विग्रहः। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति'। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभू'दित्यादिवाक्यादुक्ताऽर्थनिश्चय इत्यर्थः।

व्यतिरेकज्ञानस्याऽनिवर्तकत्ववत्तत्त्वज्ञानस्यापि न तन्नि-वर्तकत्वमनुमीयतइति शङ्कते। नन्वध्यासेति। अध्यस्यतइत्य-ध्यासो ज्ञानं, शास्त्राऽनुमानयोः परस्परविरोधेन संशयादपि पक्षाऽसिद्धिरित्यभिप्रायः। दृष्टान्ते विरोधाऽसंप्रतिपत्त्योत्तरयति। नेत्याहेति। हिशब्दसूचितमर्थमाह। अनवबोधेति। यद्विषय-मज्ञानं तत्तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते, अद्वैताऽऽनन्दात्मविषयं चाऽज्ञा-नमिति तज्ज्ञानान्निवर्त्यते न व्यतिरेकज्ञानेनेत्यर्थः। १०५।१४

ब्रह्मज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्तावहंकारस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्युक्तं टीकायां, तत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह। सशरीरेति। शरी-रस्याप्यज्ञानविलासत्वादहंकारग्रन्थिवत्ताद्य एव विलयः स्यादि-त्यर्थः। सोऽपीष्ट एवेति शङ्कां निरस्यति। सशरीरेति। शरीरा-दियुक्तस्य ब्रह्माऽऽपरोक्ष्यमनुभूयते तद्विरुद्धं सद्यस्तद्विलया-ऽभिधानमित्यर्थः। अग्रहणाऽनुवृत्तौ तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमिति शङ्कां निरस्यति। तत्त्वज्ञानादिति। ज्ञानाऽज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तक-स्वभावसिद्धेरित्यर्थः। न चाऽनुभवविरोधोऽपीत्याह। अपि पुनरिति। भ्रमणसंस्काराच्चदनुवृत्तिवदनुवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः।

अज्ञानजनितविपरीतज्ञानाद्भयाऽनुवृत्तिर्न संस्कारात्, त-तश्च दृष्टान्तोऽसंप्रतिपन्न इत्याशङ्क्य सम्यगपरोक्षप्रत्यये ज्ञान-स्थित्यसंभवात्संस्काराऽनुवृत्तिर्युक्तेत्याह। तदेवेति। संस्कार-स्यैवाऽसंभवात्कथं ततः संसारानुवृत्तिरिति शङ्कते। ननु क्रियेति। भ्रमणादि क्रियाशब्दार्थः। वेगस्थितिस्थापकयोः क्रि- १०६।१८

यासंस्कारत्वं भावनाया ज्ञानासंस्कारत्वमिति विभागः । क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारजनकत्वमित्ययुक्तम्, अन्यस्यापि संस्कारहेतुत्वदर्शनादिति सिद्धान्तयति । न गन्धादीति । अपनीनपुष्पायां पुटिकायां पुष्पाभावे स्वरूपतो गन्धाऽनुवृत्त्यसंभवात्संस्कारानुवृत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । रस आदिशब्दार्थः । गन्धाद्याश्रयत्वेन प्रसूनत्रसरेणवादीनां स्थितिमाशङ्क्याह । प्रलयेति । तत्र संस्काराऽभावे पुनस्तथाभूतकार्याऽनुपपत्तेः संस्कारः समस्तीत्यर्थः ।

१०५।२०

प्रलयाऽनङ्गीकारवादिनं प्रत्याह । सर्वत्रेति । विमतं संस्काराधायकं विनश्यमानक्रियत्वादित्यनुमानादज्ञानादेरपि संस्कारसंभव इत्यर्थः । क्रियाज्ञानयोरेव संस्कार इति नियमोररीकरणे ऽपि न दोष इत्याह । अविद्येति । अविद्यातत्कार्यदेहादेर्ज्ञानविषयत्वं न ज्ञानत्वं, ज्ञानं च साक्षिचैतन्यं, तच्च नित्यसिद्धमिति कथं संस्कार? इत्याशङ्क्याह । अज्ञानादाविति । अज्ञानं स्वाकारेणान्तःकरणाऽऽकारेण च परिणमते, तस्मिंश्च परिणामे चित्प्रतिबिम्बो भवति, ततश्च परिणामनाशात्संस्कार उत्पद्यते इत्यर्थः । चित्प्रतिबिम्बहेतुरज्ञानपरिणामो ज्ञानाभासशब्दार्थः । अपरोक्षप्रतीत्या संस्काराऽतिरिक्तकारणं वक्तव्यमिति शङ्कते । ननु संस्कारादिति । संस्कारमात्रस्याऽपरोक्षप्रतीतिजनकतादर्शनादित्यर्थः । संस्कारस्य दोषत्वादपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वमविरुद्धमित्याह । अविद्यावदिति । दोषत्वमात्रेण कथमपरोक्षप्रतीतिहेतुत्व?मित्याशङ्क्याह । अपरोक्षेति । अपरोक्षाऽवभासकारणनयनदोषस्याऽपरोक्षज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धं, तथा च चैतन्यस्याप्यपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वात्तद्गतसंस्कारस्याप्यपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

१०५।२५

संस्कारः किं निराश्रय उत साश्रयः? नाद्यः । निराश्रयसंस्काराऽदर्शनात् । द्वितीये ऽपि किम् अनात्माश्रयः, उताऽऽत्माश्रयः? नाद्यः तस्य निवृत्तत्वात् । न द्वितीयो ऽसङ्गत्वव्याघातादित्याशङ्क्याह । आत्ममात्रस्येति । अविद्याश्रयत्वे यथा ऽनासङ्गत्वं व्याहन्यते तद्वदत्रापीत्यर्थः । संस्कारः किं निरुपादानः, उत सोपादानः? नाद्यः । भावकार्यस्य सोपादानत्वनियमात । द्वितीये उपादानान्तराऽसंभवादविद्याया उपादानत्वं वक्तव्यम्, न च तद्युज्यते, संस्कारसमये ऽविद्याऽभावात भावसंस्कारस्यैवासंभवादित्याह । अविद्येति । सकलमूलोपादानसंस्कारस्य सोपादानत्वाऽसंभवात्तदतिरिक्तभावकार्यएवेयं व्याप्तिरित्यर्थः । आत्मा न संस्काराश्रयः, अनुपादानत्वात्, यद्यस्याऽनुपादानं न तत्तस्याश्रयो, यथा घटाऽनुपादानं तद्वदिति आशङ्क्याह । आत्मन इति । अविद्याऽनुपादानत्वे ऽपि यथा ऽऽत्मनस्तदाश्रयत्वं तद्वत्संस्काराश्रयत्वमित्यर्थः । सामान्यनित्यगुणादौ व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् ।

१०५।१५

संस्कारस्य किं तत्त्वज्ञानं निवर्तकं, मुताऽन्यत्? नाद्यः । तेन सह स्थितत्वात् । न द्वितीयः । तददर्शनात् । ततश्च मुक्त्यसंभव इत्याशङ्क्याह । तत्त्वज्ञानेति । तत्त्वज्ञानसंस्कारस्येतरसंस्कारनिवर्तकत्वान्न किं चिदवद्यमित्यर्थः । संस्कारादनुवृत्तिसमर्थने भावकार्यं सोपादानमिति प्रसिद्धिविरोध इत्याशङ्क्य पक्षान्तरं कक्षीकरोति । अविद्यालेश इति । प्रारब्धकार्यसंपादनपटीयानविद्याया अवस्थाविशेषो लेशशब्दस्यार्थः । न च तत्र प्रमाणाऽभावः, जीवन्मुक्त्यादिशास्त्रस्य प्रमाणत्वादित्यर्थः ।

१०६।७

ऐश्वर्यादिफलकोपासनविधावप्युपनिषत्पदकदम्बकसंदर्शनात्सर्वासामुपनिषदामात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्तमयुक्तमि-

त्याशङ्क्योक्तमर्थमङ्गीचक्रे सत्यमिति, तदसंगतं, तस्मिन्पक्षे
१०८।६ आत्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थत्वव्याघातादित्याशङ्क्याह । तत्र निर्वि-
शेषेति । ब्रह्माऽब्रह्मोपासनानां मध्ये निर्विशेषब्रह्मणि चेतसो
ऽवतरणाऽसंभवात्तत्र प्रपञ्चसंबन्ध आरोपितः, ततस्तत्प्रतिप-
त्त्यर्थत्वं सगुणवाक्यानामुचितमित्यर्थः । कथं तर्हि उपास्ति-
विधानमित्याशङ्क्याह । सगुणेति । प्रासङ्गिकत्वमिति । नि-
र्विशेषब्रह्मप्रतिपादनप्रसङ्गादापातत्वमित्यर्थः । सत्यमित्या-
देरयर्थः ।

वेदान्तेषूपासनोपदेशमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि भाष्य-
विरोध इति, नेत्याह । उपासनेति । निर्विशेषप्रतिपत्त्यङ्गस-
विशेषब्रह्माश्रयणेनोपासनविधानाश्रयणेन गोदोहनादिवि-
धानवदिति, तत्र दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते । ननु निर्वि-
शेषमिति । निर्विशेषसविशेषयोर्विरोधादङ्गाङ्गिभावाऽनुपपत्ते-
र्नाऽऽश्रित्यविधानमित्यर्थः । येनेति । सप्रपञ्चस्याप्यङ्गत्वहेतुना
तदाश्रयणेनोपासनाविधानं युज्यतइत्यर्थः । कल्पिताऽकल्पि-
तरूपत्वात्तयोरङ्गाङ्गिता युक्तेत्याशयेनाह । अध्यारोपेति । अ-
पवादस्याऽऽरोपाऽपेक्षत्वादारोपस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वं यु-
ज्यते, यथा तद्रजतमभादित्यत्राऽऽरोपितरजतस्य शुक्तिप्रमिति-
हेतुत्वं, तद्वदित्यर्थः । नेति नेत्यादिवाक्येनारोपितस्य निरस्य-
मानत्वान्न तद्विषयमुपासनमिति शङ्कते । निराक्रियमाण इति ।
तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायाम् उपास्तिविधानं घटते इत्याह । त-
त्राहेति । अस्यामिति । आरोपाऽवस्थायामित्यर्थः ।

१०६।१२ आश्रित्यविधानमाक्षिपति । नन्वाश्रित्येति । दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वेन प्राप्ताऽप्प्रणयनमाश्रित्य तदधिकारिण एव पशु-
कामनायां चमसपरित्यागेन गोदोहनविधानं दृष्टं, तद्वद्विधार्थ-

त्वेन प्राप्तप्रपञ्चाश्रयणेनोपासनविध्यङ्गीकरणे मुमुक्षोरेवोपासनास्वधिकारः स्यात्, न च स उपपद्यते, तस्यैहिकाऽऽमुष्मिकभोगनिर्विण्णत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इत्याह । उच्यतइति । एतदुक्तं भवति । प्रणयेदिति यत्तद्गोदोहनेनेति प्राप्तप्रणयनोद्देशेन गोदोहनं विधीयते । अन्यथोभयत्र तात्पर्यापातात् । प्रणयनस्य च दर्शपूर्णमासाऽधिकारिसंबन्धित्वेन प्राप्तत्वात्स्वतन्त्रपशुकामिनोऽप्राप्तत्वाच्च तस्यैव गोदोहनाऽधिकारः । न च तथा, सप्रपञ्चं ब्रह्म मुमुक्षोरेव प्राप्तमिति सर्वेषां फलकामिनामुपासनास्वप्यधिकार इति । प्राप्तोद्देशनत्वादिति । प्राप्तमुद्देशनं यस्य तथोक्तं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मादित्यर्थः । १०६।११

सर्वशब्दार्थमुपसंहरति । अत इति । निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं यदिदं सप्रपञ्चं तदुपजीवित्वादुपासनाभागस्येत्यक्षरार्थः । निर्विशेषब्रह्माङ्गसप्रपञ्चाश्रयणेनोपासनं विदधतां वाक्यानाम् आत्मविद्यार्थत्वेऽप्यब्रह्मोपासनानामतथार्थत्वात्सर्वशब्दविरोधस्तदवस्थ इत्याशङ्क्य तेषामपि क्रममुक्तिफलत्वमभिदधौ, तदसंभवि, तथात्वेऽपि विद्यार्थत्वाऽभावाद्विद्याप्रतिपत्तये इत्यस्याऽयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्वब्रह्मेति । इत्यादेरित्यस्यायमर्थः । नन्वब्रह्मेत्यादिपूर्वपक्षइतिशब्दोक्त आदिर्यस्य सिद्धान्तग्रन्थस्य स इत्यादिस्तस्येत्यर्थः । परम्परयेत्युक्तं विवृणोति । अन्तःकरणेति ।

सर्वेषां वेदान्तानां विद्यार्थत्वे निर्दिष्टे तात्पर्याऽऽलोचनया तस्याऽर्थस्य सिद्धेर्यथा चेति भाष्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । वेदान्तेति । वेदान्तानां विषयप्रयोजनादिमत्त्वेऽपि विचारशास्त्रस्य तद्विधुरत्वादनारभ्यत्वमिति शङ्कायां वेदान्तव्या- १०६।१०

ख्यानरूपत्वात्तदीयविषयादिकमेवास्यापीति प्रदर्शनं भाष्यार्थ इत्यर्थः । वेदान्तैरेव विषयादिसिद्धेर्विचारशास्त्रैरर्थक्यं, तेन
१०६।२१ मीमांसायां प्रदर्शयिष्याम इत्येतदसंगतमित्याशङ्क्याह । भाष्यस्येति । वेदान्तार्थाऽप्रतिपत्त्यादिनिरासेन तदर्थं द्रढयितुं विचारशास्त्रारम्भ इत्यर्थः । उत्तरभाष्यव्याख्यानं विहाय मध्ये सूत्रार्थाऽनुवर्णनमसङ्गमित्याशङ्क्याह । ननु विचारेति । ज्ञानस्य स्वरूपेणाऽपुरुषार्थत्वे ऽपि न मोक्षफलत्वमन्यस्य कस्यचित् फलत्वसंभवादिति शङ्कते । कथमिति । कृतकत्वेनानिर्विण्णत्वान्मोक्षस्यैव फलत्वमित्याह । तदाहेति ।

इष्टसाधनस्य लिङर्थत्वाद्भावनापरपर्याया प्रवृत्तिर्लिङर्थ इति कथमुक्तं? तत्राह । प्रवृत्तिरिति । प्रेरणादेर्लिङर्थत्वात्कथमिष्टसाधनता लिङर्थ? इत्याशङ्क्याह । सत्यमिति । इष्टसाधनतामात्रस्य लिङर्थत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य कथं मोक्षसाधनत्वं सेत्स्यती?त्याशङ्क्याह । यस्मिन्नित्यादिना । अपेक्षितं पूरयति । लिङादीति । सामर्थ्यादनुपपत्तेरित्यर्थः । सामर्थ्यमेवाह । सामान्येति । सामान्योक्तं न्यायं प्रस्तुते योजयति । विचारो हीति ।

इष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्याकर्ण्य तदमृष्यमाणः प्राभाकरः शङ्कते । ननु पुरुषार्थेति । लोके लिङादेः कार्ये शक्तिग्रहात्तदनुसारेण वेदे ऽपि लिङादिना कार्यं बोध्यते, तच्च भावार्थविलक्षणं, भावार्थस्य क्षणभङ्गुरतया समयान्तरभाविफलसा-
१०६।१० धनत्वाऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह । नियोग इति । इमुक्तं भवति, लिङादिबोधितो नियोगो नियोज्यविषयावपेक्षते कस्य कुत्र नियोग इति प्रकृत्युपात्तो यागो विषयत्वेन स्वर्गकामी नियोज्यत्वेन लक्ष्यते, योगस्य च ईप्सितस्वर्गाऽसाधनत्वे स्वर्गकामिनियोगविषयत्वाऽनुपपत्तिः, ततश्च लिङादिबोधितनियोगसा-

मर्थ्याद्यागस्वर्गयोः साध्यसाधनातासंबन्ध इत्यर्थः । फलितं दर्शयति । ततश्चेति । नियोगपक्षे धात्वर्थस्य पुरुषार्थसाधनत्वं न सिध्यतीत्याह । नैतदिति । १०७।११

फलधात्वर्थसंबन्धाऽभावे नियोगस्वरूपाऽनुपपत्तिः, उत तत्प्रवर्तकत्वस्या,हो फलकामियोगस्ये?ति विकल्प्याद्यमर्थं प्रत्याह। तथा हीति । न चात्र विकल्पाऽसंभवः, पूर्वोक्ताऽभिप्रायस्याऽस्पष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् । स्वर्गकामः सिकता भक्षयेदित्यनाप्तनियोगः । चशब्देन नैमित्तिकं समुच्चिनोति । द्वितीयमुत्थापयति । प्रवर्तकत्वमिति । नियोगः किं फलकामनामपेक्ष्य प्रवर्त्तयति, उत न? आद्ये कामस्यैव प्रवर्तकत्वमापतितमित्याह । यदीति । नियतपूर्वक्षणवर्तित्वात् कामनाया इत्यर्थः । इतरस्याप्यावश्यकत्वादुभयोः प्रवर्तकत्वशङ्कां निरस्यति। न नियोग इति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । अस्मिन्पक्षे न धात्वर्थस्य फलसम्बन्धसिद्धिरित्याह । तर्हि फलेति । तृतीयमुत्थापयति । ननु फलेति । नियोग इत्यत्र यागविषय इति पदं द्रष्टव्यम् । अनुपपत्तिमेवाह । अन्यथेति ।

किं कामनाया अधिकारिविशेषणत्वमात्रानुपपत्त्या फलधात्वर्थसंबन्धसिद्धिरुच्यते, उत साध्यस्य विशेषणत्वाऽनुपपत्त्ये? ति विकल्पयति । को ऽयमिति । आद्यमनूद्य प्रत्याह । यदि तावदिति । गृहदाहादिः आदिशब्दार्थः । द्वितीयमुत्थापयति । साध्यस्येति । किं येन धात्वर्थेन फलसंबन्धः सिषाधयिषितः तत्साध्यत्वम्, उत साध्यत्वमात्रं साध्यशब्देन विवक्षितमिति? प्रथमं प्रत्याह । न तावदिति । स्वर्गादेर्यागसाध्यत्वे सिद्धे तद्विशेषणत्वाऽनुपपत्त्या साध्यसाधनसंबन्धसिद्धिः, तत्सिद्धौ च यागसाध्यत्वं स्वर्गादेरितरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । १०७।२१

द्वितीयमनुवदति । स्वरूपेणेति, किं स्वर्गकामपदाद् साध्य-
१०७।२४ ताप्रतिपत्ति,रुताऽर्था?दिति विकल्प्याऽऽद्यमपवदति । ना-
ऽविवक्षितत्वादिति । तदेव स्पष्टयति । तथा हीति । नियोगस्य
नियोज्यसापेक्षत्वादपेक्षिताऽधिकारिविशेषसमर्थकं स्वर्गकाम-
पदं न साध्यतां समर्पयतीत्यर्थः । अधिकारिविशेषेति । अधि-
कारिविशेषस्य व्यावृत्तिविशेषणं तन्मात्रप्रयोजनतयेत्यर्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह । नाऽर्थादपीति । विशेषणत्वाऽनुपपत्त्या
ऽपीत्यर्थः । जीवनादेरसाध्यस्यापि विशेषणत्ववदसाध्यस्यापि
स्वर्गादेर्विशेषणत्वं संभवतीत्यर्थः । स्वर्गस्याऽधिकारिविशेष-
णत्वमङ्गीकृत्य साध्यत्वं निराकारि, न च विशेषणत्वमपीत्या-
ह । कामनेति । स्वर्गो ऽप्यधिकारिविशेषणतया भातीत्याशङ्क्य
कामनाविशेषणत्वान्नैवमित्याह । स्वर्गस्येति ।

काम्यमानत्वात्स्वर्गस्य साध्यत्वं परम्परया ऽधिकारि-
विशेषणत्वं चेत्याशङ्क्य विशेषणत्वे ऽपि न फलधात्वर्थसंबन्ध-
सिद्धिरित्याह । किं चेति । अध्ययनादेर्भैक्ष्याचरणाद्यसाध्यत्वे
ऽपि भैक्ष्याचरणादिनियोगाधिकारविशेषणत्वदर्शनवत्स्वर्गस्य
यागाऽसाध्यत्वे ऽपि यागनियोगाधिकारिविशेषणत्वं स्यादि-
त्यर्थः । वस्तुतः कामनाया अपि नाऽधिकारिविशेषणत्वमि-
त्याह । न चेति । किं पुरुषे दर्शपूर्णमासविनियोगयोरसंबन्धस्य
व्यावृत्त्यर्थं विशेषण,मुताऽन्ययोगस्ये?ति विकल्प्योभयथा ऽसं-
भवमाह । अयोगेति । नियोगपुरुषयोरसंबन्धो ऽयोगः, अस्व-
र्गकामिनियोगसंबन्धो ऽन्ययोगः । असंभवमेवाह । तथा ही-
ति । नित्यकाम्यनियोगयोर्भेदात्स्वर्गकामपदस्याऽयोगाऽन्य-
१०८।७ योगव्यवच्छेदकत्वसंभवमाशङ्क्याह । न चेति । किं नित्यका-
म्यनियोगवैजात्यं भिन्नत्वम्, उत व्यावृत्तिमात्रं? नाद्य इत्याह ।

सङ्गेति। भेदमात्रं त्वस्वर्गकामसंबन्धेऽपि न विरुध्यतइत्यर्थः। नियोगस्योभयत्रैकविधत्वे नित्यकाम्यविभागः कथं घटेते?-त्याशङ्क्याह। अधिकारीति। कामिनिर्वर्तितस्य काम्यत्वं, जीवनादिविशिष्टाऽधिकारिनिर्वर्तितस्य नित्यत्वमित्यर्थः। स्वर्गकामपदस्याऽधिकार्यसमर्पयत्वे वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य फलसमर्पकत्वेनाऽर्थवत्त्वमाह। स्यादिति। अधिकारिसमर्पकत्वाऽभावस्तच्छब्दार्थः। 'मैत्रावरुणः प्रेष्या'दिति वाक्यान्तरसिद्धप्रैषाऽनुवादेन दण्डसंबन्धः प्रतिपाद्यते प्रैषानन्वाहेति यत्तद्दण्डी सन्निति, तद्वदस्यापि विशेषणपरत्वमित्यर्थः। १०८।८

स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वे ऽधिकारिसमर्पकाऽभावान्निरधिकारमिदं शास्त्रमापद्येतेत्यत्राह। अर्थादिति। स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतलिङादिना यागस्य स्वर्गसाधनत्वे बोधिते मदभीप्सितफलसाधनमिदं कर्मेति कर्माऽधिकारितां भजते, ततो न निरधिकारत्वमित्यर्थः। भवतु स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वं, तथापि कथं नियोगस्याऽवाक्यार्थत्व?मित्याशङ्क्याह। फलवचनमिति। इष्टसाधनमित्युक्ते कस्येष्टस्य साधनमिति वीक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पकं स्वर्गकामपदं, स्वर्गकामपदात्स्वर्गे प्रतिपन्ने किं तस्य साधनमित्याकाङ्क्षायां साधनविशेषसमर्पकलिङादिपदमिति न नियोगकल्पनमित्यर्थः। इष्टसाधनस्यापि न लिङर्थत्वं प्रवर्तकस्य तदर्थत्वात्, इष्टसाधनस्य मरीचिमण्डलोदयादौ व्यभिचारान्न प्रवर्तकत्वम्। तस्मादन्य एव लिङर्थ इत्याशङ्क्याह। ततश्चेति। कृतियोग्येष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। १०८।११

लिङादिबोधितनियोगस्य सामर्थ्यात्फलधात्वर्थसंबन्धसिद्धिरिति मतं निराकृत्य विशिष्टाऽधिकार्यन्वयाऽनुपपत्त्या धा-

१०८।११ त्वर्थफलसंबन्धसिद्धिरिति मतान्तरमुत्थापयति । अन्यइति । विषयनियोज्यौ विना नियोगाऽभिऽधानाऽनुपपत्तेस्तद्विशिष्टो नियोगो विधीयते, तथा च विषयनियोज्ययोरपि परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकतालक्षणसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । हेतुमाह । सामर्थ्यादिति । अनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह । अन्यथेति । कर्तृकर्माऽनन्वयेनेति । निर्वर्त्यनिर्वर्तकतालक्षणसंबन्धाऽभावेनेति यावत् । अयमर्थः । कृतिसाध्यतया नियोगस्तावदुपलक्ष्यते, साक्षाच्च तस्य कृतिसाध्यत्वाऽभावाद्यागनिवृत्त्या नियोगनिवृत्तिरिति वक्तव्यं, न चाऽनुष्ठात्रभावे यागनिर्वृत्तिरिति यागनियोज्ययोर्निर्वर्त्यनिर्वर्तकतालक्षणो ऽन्वय उपेय इति । विषयनियोज्ययोरन्वये ऽपि फलविशेषणान्वयः कथम्? अत्राह । ततश्चेति । विषयनियोज्ययोरन्वयस्तच्छब्दार्थः । धात्वर्थस्य स्वर्गकामेनाऽन्वीयमानत्वात्स्वर्गेणाऽन्वयो वक्तव्य इतरथा विशिष्टान्वय एव न स्यादित्यर्थः । फलधात्वर्थयोः संबन्धे ऽपि कथं साध्यसाधनता? तत्राह । तत्रेति । दर्शपूर्णमासवत् समप्रधानभावेन अनयोरन्वयस्तावन्न संभवति, ईप्सिताऽनीप्सितरूपत्वात् । तस्माद्गुणप्रधानभावेनाऽन्वयो वक्तव्यः, तत्र स्वर्गस्येप्सितत्वेन साध्यत्वं यागस्य च क्रियात्मकत्वात् साधनत्वमिति साध्यसाधनभाव इत्यर्थः ।

विशिष्टान्वयाऽनुपपत्त्या विशेषणाऽन्वयमतिप्रसङ्गेन दूषयति । नैतत्सारमिति । परस्त्रीकाम आदिशब्दार्थः । इष्टापत्तिं शङ्कते । को दोष इति । जीवनादेर्यागेनान्वीयमानत्वं किमङ्गतया, उतोद्देश्यत्वेने?ति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति । जीवनादेरिति । प्राकृतानां विकल्पाऽन्वयादतिदेश इष्यतइत्याशङ्क्याह । तत्रेति । न च यावज्जीवमनुष्ठेयत्वं, काम्यत्वव्याघाता- १०८।२१

वित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । प्राधान्येनेति । जीवनस्य कर्मा- १०८।११
न्तराऽधीनत्वान्नेदानीन्तनकर्मसाध्यत्वं, तथा गृहदाहादेरपि
सिद्धत्वान्नैतत्साध्यत्वमित्यर्थः । मतान्तरे धात्वर्थफलसंबन्धा-
ऽसिद्धेस्तस्य लिङाद्यर्थत्वं नाश्रयणीयमित्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । विशेषसामान्यपदाभ्यां स्वर्गकामपदलिङादिपदयोर्वै-
यर्थ्यशङ्कां निरस्यति । स्वर्गेति । स्वर्गकामपदसमभिव्याहृतलि-
ङादिना विशेषप्रतिपत्त्युपगमे पूर्वाऽपरविरोधः स्यादिति श-
ङ्कते । ननु शाब्देति । यागस्वर्गसंबन्धस्य शाब्दत्वे लिङादि-
बोधितसामान्याऽपर्यवसानात्तत्सिद्धिरित्युक्तं पीड्येतेत्यर्थः ।
पराशयाऽनवबोधविलसितेयं विरोधशङ्केत्याह । नैष दोष
इति । प्रधानाकाङ्क्षानुसारेणेतरपदार्थसमर्पकत्वात्प्राधान्यस्य
लिङादेः श्रेयःसामान्यसाधनबोधित्वादाकाङ्क्षितार्थसमर्पकत्वं
स्वर्गकामपदस्य, तस्माद्पर्यवसानात् फलविशेषसिद्धिरित्युक्तम्
इति न विरोधः ।

इष्टसाधनस्य लिङर्थत्वे ज्योतिष्टोमेनेति तृतीया विरुध्ये-
तेति शङ्कते । नन्विति । लिङा यागस्य करणताभिधाने ज्यो-
तिष्टोमेनेति तृतीया नोपपद्यतइति प्रथमं संबन्धः । अनुपपत्ति-
मेवाह । तिङ्कृदिति । तिङश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्चेति
तिङ्कृत्तद्धितसमासाः । तैरनभिहिते करणकारके तावत्तृती-
याविधानं लक्ष्यते, तत्र च तिङा करणताया अभिहितत्वात्तृ-
तीया विरुध्यते इत्यर्थः । तृतीयातिङोः सामान्यविशेषविषय-
त्वान्न व्याकरणविरोध इत्याह । न यागेति । देवतोद्देशेन १०९।२
द्रव्यत्यागरूपयागसामान्यगतं करणत्वं तिङर्थः, यागविशेष-
गतं करणत्वं तृतीयार्थ इति अविरोध इत्यर्थः ।

इष्टसाधनताया लिङर्थत्वे नित्यकाम्यविभागाऽनुपपत्तिरिति

शङ्कायामाह । इत्युक्तमिति । अन्याऽप्रतिपाद्यत्वे सत्येतत्प्रति-
पाद्यो हि विषयः, तत्र च सूत्रे प्रतिपादकविशेषाऽप्रतिपत्तेः
१०९।५ कथं विषयप्रतिपत्ति?रिति शङ्कते । विषयसिद्धिरिति । ब्रह्मणः
प्रमाणान्तराऽनधिगमनीयत्वाच्छास्त्रादेव तत्प्रतिपत्तेरित्यर्थाद्वि-
षयनिर्देश इत्याह । तदाहेति । आदिसूत्रत्वस्य ज्ञातुं शक्य-
त्वात्तत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽदिसूत्रत्वं ज्ञापयितुं न प्रवृ-
त्तमित्याह । प्रथमं तावदिति । आदिसूत्रत्वात्प्रथममुपादान-
मित्यर्थः । आदिसूत्रत्वे ऽपि तयोः प्रथममुपादानं कस्मा?-
दिति शङ्कते । ननु विषय इति । समन्वयस्य लक्षणं ज्ञापनं
येनाऽध्यायेन स तथोक्तः । आदित्वात्प्रथमोपादानमित्याह ।
तदाहेति । बह्वर्थत्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कते । ननु एक-
स्येति । सूत्रस्य बह्वर्थत्वं भूषणम्, इत्याह । तत्राहेति ।

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

इत्यादिवाक्यात्सूत्रस्याऽनेकार्थतायामलंकारताऽधिगतिरि-
त्यर्थः । सूत्रार्थस्य दर्शितत्वात् प्रतिपदं व्याख्यामारभते भाष्य-
कार इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यकथनवत्पदव्याख्यानमपि
कर्तव्यं, 'पदच्छेदः पदार्थोक्ति'रित्यादेर्व्याख्यानलक्षणत्वा-
१०६।१० दित्याशयेनाह । तत्राथशब्द इति । बन्धस्याऽध्यासात्मकत्वा-
त्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यलक्षणो विषयो ऽनर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं चेति
सिद्धम् । ततश्च संभावितविषयफलत्वाद्वेदान्तशास्त्रमारम्भणी-
यमिति प्रथमवर्णकसिद्धम् ।

इति परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽखण्डानुभूतिशिष्येणाऽखण्डा-
नन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने
प्रथमवर्णकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विचारविध्यपेक्षितविषयफलाधिकार्यनुबन्धानां मध्ये विषयफले तावत् प्रतिपादिते, अर्थादधिकार्यपि सिद्ध एवेति किं सिद्धैव ननु ब्रह्म जिज्ञासेत्यादिना । न च विचारविषयदर्शनार्थं वर्णकान्तरमारम्भ इति शङ्क्यम् । असंदिग्धतया ऽप्रतिपाद्यत्वात् । गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यां संदेहे ऽप्येतद्विचारस्यैव प्राथम्यं किं न स्या?दित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । फलमेवाऽनुबन्धः । अनुबध्यते संबध्यते विधिनेत्यनुबन्धः । व्यवहितेति पदच्छेदः । विचारविधिवाक्योत्थज्ञानस्य विचारः । साक्षाद्विषयप्रणाड्या ब्रह्मात्मतेति विभागः । अनर्थनिवृत्त्या ऽऽनन्दाऽवाप्तिफलस्येप्सितत्वात् ब्रह्मण आत्मत्वाच्च तद्विचारस्य प्राचीनतन्त्रन्यायेन सिद्धत्वान्न पुनः कर्त्तव्यता, अनन्यसाधारणस्य विषयत्वादिति शङ्कायां तन्निराकरणाय प्रवृत्तिरित्यनयोः पौर्वापर्यं युक्तमित्यर्थः । १.१०।१

विचारशास्त्रं विषयस्तत् किमारम्भणीय,मुताऽनारम्भणीय?मिति गतार्थत्वाऽगतार्थत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह । प्रथममिति । धर्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मजिज्ञासा सिद्धेति कथं? वैयधिकरण्यात्, न खलु घटस्य कृतकत्वं शब्दस्याऽनित्यतां गमयितुमीष्टे, इत्याशङ्क्याह । वेदान्तानामिति । अथ वा ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य तत्राऽविचारणात् कथं गतार्थत्वमि- १.१०।२

त्याशङ्क्य वाक्योदाहरणाऽभावे ऽपि तत्प्रतिपादकन्यायसंदर्भः सिद्ध इत्याह । वेदान्तानामिति । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विषयभेदं
११०।७ शङ्कते । ननु विधीति । पूर्वोत्तरकाण्डयोर्भिन्नप्रमेयतया न्यायो ऽपि भिन्न इत्यर्थः । तत्र धर्मस्य विचारितत्वात् ब्रह्मणश्चाऽविचारितत्वात् कथं सर्वस्य निरूपितत्वमित्याशङ्क्याह । वेदस्येति । लोके सकलपदानां कार्यपरतया सङ्गतिग्रहणात्कार्यमेव वेदार्थः । तस्य च तत्र निरूपितत्वात् किमपरमवशिष्टं यद्विचाराय पुनरारम्भ इत्यर्थः ।

सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । ननु वेदान्तेति । तात्पर्यपर्यालोचनया यद्येन प्रमीयते तत्तत्परं, कार्यं च न वेदान्तैः प्रमीयतइति न तस्य तदर्थत्वं, किं तु ब्रह्मणस्तत्त्वोपक्रमादिना पर्यवसितत्वादिति शङ्कार्थः । आत्मा द्रष्टव्य इत्यादौ ज्ञानविधिरुपलभ्यते तदपेक्षितार्थप्रतिपादकानि चेतराणि, ततः कथं वेदान्तानामकार्यनिष्ठत्वमित्याशयेनाह । तत्राहेति । विधिपरत्वाऽविशेषे ऽपि विध्योर्भिन्नत्वात् तदर्थनिरूपणार्थं पृथगारम्भ इति शङ्कते । ननु क्रियेति । विधिभेदे ऽपि न्यायसाम्यान्न पुनरारम्भ इत्याह । नेत्याहेति । न्याय-
११०।८ सामान्यमेवाह । उत्पत्तीति । अयमर्थः । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधि,राग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः, प्रयाजादिभिरुपकुर्यादित्यादिः । साङ्गे कर्मण्यनुष्ठापको विधिः प्रयोगविधिः, प्रयाजादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिः । कामनाज्जीवनादिनिमित्तवतः कर्मण्यैश्वर्यप्रतिपादको विधिरधिकारविधिः, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः ।

वेदान्तानां विधिपरत्वे ऽप्याशङ्कान्तरनिरासार्थं पुनः प्रा-

रम्भ इति प्रत्यवतिष्ठते । नन्विति । लोके वाक्यस्य प्रमाणा- ११०।१०
न्तरदृष्टार्थबोधित्वं नियतं, ततो वेदस्यापि तथात्वम् । 'अवि-
शिष्टस्तु वाक्यार्थ' इति न्यायात् । न च तत्संभवति, धर्मादौ
मानान्तराऽनुपपत्तेरित्यादिन्यायाद्वेदस्याऽप्रामाण्यमिति प्राप-
य्य राधान्तितं, पुंवाक्यस्याऽयं स्वभावो यत् प्रमाणान्तरसि-
द्धबोधित्वं, त्रय्याश्च पुंबुद्धिरचितत्वसाधकतानिरूपणादन-
पेक्षता । तथा तदर्थे बाधाऽनुपलब्धेरविसंवादित्वं संवादकाभा-
वादननुवादित्वादिति न्यायात तस्या मानत्वमिति प्रथमे पादे
समर्थितम् । पुनश्चाऽर्थवादादेर्धर्माऽबोधकतया ऽप्रामाण्यशङ्कायां
विध्यपेक्षितप्राशस्त्यापूर्वोपकारिप्रत्ययविधेयार्थपरिच्छित्तिजन-
नेन प्रामाण्यमुक्तं तथा स्मृतेरपीति विध्यर्थवादमन्त्रनामधे-
यस्मृत्यात्मकवेदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । वेदादेव श्रेयःसाध-
नाद्यवच्छिन्नभावनादिबोधात् प्रवृत्त्यादिसिद्धेः किमपरमव-
शिष्टमिति शङ्कानिरासेन विध्यंशभेदं निरूपयितुं द्वितीयं प्र-
वृत्तमित्याशयेनाह । द्वितीये इति । कर्म चोत्पत्तिविधिश्चेति कर्मो- ११०।११
त्पत्तिविधी, तयोर्भेद इति विग्रहः । प्रस्थानभेदमाश्रित्य क-
र्मोत्पत्तिविधी इत्युक्तं, कर्मविषयोत्पत्तिविधीनां भेद इति वा
विग्रहः । तत्र तत्रोपलभ्यमानं कर्मैक,मुत नानेति जिज्ञासायां
यत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयाद्यन्यतमभेदकं
प्रमाणमुपलभ्यते तत्र भेदो नेतरत्रेति चिन्तितम् । अन्यथा
ऽनुष्ठानविशेषाऽसंभवादित्यर्थः ।

विनियोगविधेः शेषशेषिसंबन्धबोधनलक्षणविनियुक्तिव्या-
पारनिरूपणार्थं तृतीयं लक्षणमारब्धं, तदनुपपन्नं, किमुप-
कारित्वाऽतिरिक्तं शेषत्वम्, उत तदेव? अन्त्ये आधानादेरपि
शेषत्वं स्यात् । ना ऽग्रिमोपि, तत्स्वरूपप्रमाणयोरनिरू-

पणात्। किं परार्थत्वं शेषत्व,मुताऽन्योद्देश्येन क्रियमाणत्वम्? आद्ये उपकारकत्वमेव शेषत्वं स्यात्, द्वितीये उद्देशस्य सिद्धत्व,मुत प्रयोजनत्वम्? आद्ये दर्शादेरपि सिद्धत्वात्तत्र वर्त्तमानस्य प्रोक्षणादेरपि तदङ्गत्वं स्यात्। द्वितीये स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तयागादेरपि तत्त्वात् तदुपकारकत्वमेव स्यात्। श्रुतिस्तावन्न शेषशिपितायां प्रमाणम्। 'सक्तून् जुहोती'त्यादौ व्यभिचारात्। तत एव न तन्मूला लिङ्गादयोऽपि मानत्वं भजेरन्। न चाऽनङ्गत्वे ऽननुष्ठेयत्वम्, आधानादिवदुपपत्तेरिति शङ्कायां तन्निरासेन विध्यंशभेदनिरूपणार्थं तृतीयमारब्धमित्याह। तृतीये इति। न च तत्स्वरूपाऽनिरूपणं समीहितप्रवृत्तिविषयत्वाऽधीनप्रवृत्तिविषयत्वं शेषत्वम्। न च तत्र मानाऽभावः। श्रुत्यादीनामेव मानत्वात्। न चाव्यभिचरितविधितः सामान्यसंबन्धसिद्धौ श्रुत्यादिकं विशेषसिद्धौ प्रभवति, ततश्च सक्तून् जुहोतीत्यादिवाक्यस्य होमस्याऽसमीहितसक्तुगताऽतिशयाऽवबोधित्वाऽनुपपत्तेस्तन्निरपेक्षश्रुत्यादीनां न तत्र मानता। आधानादेश्चाऽग्निप्रयुक्तस्योत्तरयागाऽनङ्गस्योपकारकत्वम्। न चास्य तथात्वं, प्रयोजकान्तराऽनिरूपणात्। तस्मात् शेषत्वव्युत्पादनार्थं तृतीयलक्षणारम्भ उचित इत्यर्थः।

११०।१२

उक्तन्यायेनेतिकर्त्तव्यताविशिष्टे कर्मस्वरूपे प्रतिपन्ने कामिनो जीवनादिनिमित्तवतो वा प्रवृत्तिसिद्धेः किं प्रयोगविधिव्यापारनिरूपणेन? साङ्गप्रधानयौगपद्यानुष्ठानसिद्धिः प्रयोगविधेः फलम्, न च तत्संभवति, प्रयोगविधित्वाऽभिमते फलवाक्ये ऽङ्गाऽश्रुतेः। अतो न चतुर्थमारब्धव्यमिति शङ्कायां चतुर्थमारब्धव्यमित्याह। चतुर्थे इति। विधिं क्रतुशब्देन लक्षयित्वा तत्प्रयुक्ततया ऽनुष्ठेयस्य फलप्रयुक्ततया चाऽनुष्ठेयस्य

११०।१३

च परिमाणं चिन्तितमित्यक्षरार्थः। प्रवर्तकान्तराऽनिरूपणाद्विधेः प्रवर्त्तकत्वं वक्तव्यं, साङ्गप्रधानयौगपद्याऽनुष्ठानस्यान्यतो ऽसंभवात् प्रयोगविध्यायत्तत्वम्। न च तत्राङ्गाऽश्रुतिः, साङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतालब्धमहावाक्यस्य तद्विधित्वापत्तेरिति।

अक्रियाकारकत्वेन क्रमस्याऽविधेयत्वादविहितस्य चाऽनङ्गतया प्रयोगविधिविधेयत्वं न संभवति। न चैकस्य कर्तुर्युगपदनेकाऽनुपपत्त्या प्रयोगवचनस्य क्रमविधायकत्वं व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नियतक्रमाऽसिद्धेस्तद्विषयं पञ्चममनारब्धव्यमिति शङ्कायां तन्निरूपणार्थमिदमारब्धव्यमित्याह। पञ्चमे इति। नियतक्रमाऽनास्थाने किमनेन क्रमेणेदमनुष्ठेयम्, उताऽन्येनेति चिन्तया प्रयोगविक्षेपापत्तावविक्षिप्तसाङ्गप्रधानयौगपद्याऽनुष्ठानाऽनुपपत्त्या नियतक्रम आश्रयणीयः, तत्र क्रमस्याऽक्रियाकारकत्वे ऽपि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिलक्षणप्रमाणसद्भावेन प्रयोगविधिना स्वाङ्गतया ऽऽक्षिप्यतइति क्रमनिरूपणमुचितमित्यर्थः। ११०।११

भावनाया भाव्याकाङ्क्षायामेकपदोपात्तयागादिर्भाव्यत्वेन संबध्यते, न स्वर्गादिर्भिन्नपदोपात्तत्वात्। स्वर्गपदस्य च सुखसाधनद्रव्यवाचित्वात्। भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायाच्च स्वर्गादिना यागादिं भावयेदिति वाक्यार्थो ऽवगम्यते, न च तस्य काम्यताऽनुपपत्तिः। साधनस्यापि काम्यत्वात्। तस्मात्कर्मण फलविधुरत्वात्तद्भोक्तृत्वलक्षणकर्मैश्वर्यस्याऽधिकारस्याऽसंभवात्तद्व्युत्पादनार्थं लक्षणान्तरं नाऽऽरब्धव्यमिति शङ्कानिरासेनाऽधिकारव्युत्पादनार्थं षष्ठम् आरब्धव्यम् इत्याह। षष्ठे इति। कर्मणां फलविधुरत्वे वाद्यादिवत् प्रवर्तक- ११०।१२

तया प्रामाण्यं न स्यात्, न च यागादेः स्वतःफलत्वं, क्लेशात्मकत्वात् । श्रेयःसाधनाऽन्वितभावनायाः प्रत्ययार्थत्वादेकप्रत्ययोपात्तस्वर्गादेः फलत्वात्तद्भोक्तृत्वलक्षणाऽधिकारनिरूपणमुचितमित्यर्थः । पूर्वोत्तरषट्कयोर्हेतुहेतुमत्त्वलक्षणसङ्गतिकथनार्थं पूर्वषट्कार्थं संकलयति । इति पूर्वेति । प्रकृतिविकृतिस्वरूपमाह । समग्रेति । दर्शपूर्णमाससोमयागादिः प्रकृतिः, 'सौर्यं चरुं निर्वपे'दित्यादिर्विकृतिः ।

११०।१३

अतिदेशं निरूपयितुं लक्षणान्तरमारब्धव्यम्, न च तदुपपद्यते, उपदेशेनैव सर्वत्र सर्वधर्माणां प्राप्तत्वात् । तथा हि । करणभूतधात्वर्थस्याङ्गापेक्षत्वात्तदुद्देशेन तावद्धर्मा विधीयन्ते, यज्ञादिश्रुतिसामर्थ्याच्च सर्वेषां धात्वर्थानां प्रतिपन्नानां प्रकरणादिना विशेष्टुमशक्यत्वादुद्देश्यत्वात् । ग्रहस्य चोद्देश्यैकत्वेनाऽविशेष्यत्वात् । ततो यागादिमात्रोद्देशेन विधीयमानानां धर्माणां विकृतावप्युपदेशेन प्राप्तत्वात्तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यमिति शङ्कानिरासेन विधिभेदोपपिपादयिषया सप्तमम् आरब्धव्यम्, इत्याह । तत्र सप्तमेनेति । भावनायाः प्राधान्यात्तदाकाङ्क्षया ऽङ्गानां संबन्धो वक्तव्यः, तत्र च साक्षात्तदन्वयाऽनुपपत्तेः पश्चात्करणसंबन्धः, न च सकलभावनासंबन्धित्वेनाङ्गाऽधिगति,र्भावनाया विधेयत्वात् । धर्मविधावपि विधेयत्वात् प्रकरणादिना विशेषणोपपत्तेः प्रतिप्रकरणं धर्माणां व्यवस्थितत्वं, तत्र च सौर्यादीनि कर्माण्यविहितेतिकर्त्तव्यतानि लक्ष्यन्ते, करणानां चेतिकर्त्तव्यताऽनुगृहीतानामुपकारकत्वदृष्टेः अत्रापि तदपेक्षायां प्रयाजादिवैदिकपदार्थवर्गस्य दर्शपूर्णमासाद्युपकारकत्वेन सामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वात् तस्योपकारत्वं कल्प्यते इति अतिदेशसिद्धिरित्यर्थः ।

११०।१५

विशेषाऽतिदेशं निरूपयितुं लक्षणान्तरं प्रवर्तते, न च तद्युज्यते, विकृतिभावनाया विध्यन्ताकाङ्क्षया ऽतिदेशप्राप्तिसमये विशेषहेत्वदर्शनात् । सर्वेषां प्राकृतकर्मणां सकलविध्यन्ताऽतिदेशस्यैवोपपत्तेः। ननु करणमुपकाराय विध्यन्तमपेक्षते, प्रकृतौ च सकलविध्यन्तानामुपकारकत्वेनाऽक्लृप्तत्वाद्विशेषातिदेश इति चेत्तथापि नियामकाभावात् यस्य कस्य चिदतिदेश इति शङ्कायां तन्निराकरणेन विशेषाऽतिदेशं न्यरूपयदित्याह । अष्टमे इति । सर्वस्येतिकर्त्तव्यताया उपकारकत्वे तावन्न मानम् । न च विध्यन्तविशेषकल्पकाऽभावः, तस्य प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकत्वात् सादृश्यात्तकल्पनासंभवात् । कर्मण्याग्नेयाङ्गप्रवृत्तिरेकदेवतात्वेन ऐन्द्राग्नस्य द्विदैवतत्वेनाऽग्नीषोमीयस्य पशुबन्धान्तरेषु दैक्ष्यस्य पशोः प्रवृत्तिर्द्रव्यसारूप्यात्, ऐकादशिनि सवनीयस्य सुत्याकालत्वसामान्यादित्यर्थः । १.१.०।१६

प्रकृतौ करणावच्छिन्ना तावद्भावना प्रतीयते, करणीभूतदर्शपूर्णमासस्वरूपाकाङ्क्षया चेतिकर्तव्यतान्वयः। तथा 'चा ऽग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिमन्त्राणामवघातादिसंस्काराणां च साधनांशप्रयुक्तत्वे ऽप्याग्नेयादिस्वरूपसाधनांशप्रयुक्तत्वोपपत्तेर्यागान्तरसाधने नीवारसूर्यादावप्राप्तेरूहाऽयोगात् तद्व्युत्पादनार्थं न नवमं लक्षणमारभ्यमिति शङ्कानिरसेन विधिव्यापारभेदनिरूपणार्थं तदारम्भ इत्याह । नवमे त्विति । भावनाया भाव्यसिद्धये करणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणात्करणेतिकर्त्तव्यतयोर्भावनाऽन्वयो पश्चाद्भाविनो ऽनुग्राह्याऽनुग्राहकत्वस्य भाव्यसिद्ध्यर्थत्वाऽवगतेः फलस्य चाऽपूर्वद्वारा भाव्यत्वेनाऽपूर्वस्यैव साक्षाद्भाव्यत्वाऽवगमात् करणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयो ऽपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तो न स्वरूपप्रयुक्त इति प्रतीतेः संस्कारा- १.१.०।१८

णां मन्त्राणामपूर्वसाधनांशप्रयुक्तत्वान्नीवारसूर्यादावप्यपूर्वसा-
धनत्वाऽविशेषात् प्राप्तेरनूदितानां च तदुपकारकरणाऽशक्ते-
रूहव्युत्पादनमुचितमित्यर्थः । मन्त्राश्च सामानि च संस्कार-
कर्माणि चेति तथोक्तानि, अग्निसूर्यरूपेण देवताभेदे 'ऽग्नये
जुष्ट'मिति मन्त्रस्याऽतिदेशप्राप्तस्य विकृतौ प्रसराऽनुपपत्ताव-
ग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपः, 'गिरा गिरा च दक्षसे' इत्यत्र
गिरेतिपदपरित्यागेनेरापदप्रक्षेपः साम्नामूहः । द्रव्यान्तरसं-
बन्धिनो ऽवघातादेर्द्रव्यान्तरसंबन्धः संस्कारोहः ।

प्राकृताङ्गस्य विकृतौ लुप्तकार्यस्याऽननुष्ठेयत्वमुपपादयितुं
दशम आरभ्यते, न च तत्संभवति, विकृतिभावनेतिकर्त्तव्यता-
मपेक्षते, तत्राऽश्रुतावतिदेशप्राप्तमाश्रयणीयम्, न च तत्कार्यस्य
तुषविमोकादेरसंभवादपवाद इति वाच्यम् । पदार्थाऽवगत्यु-
त्तरकालीनत्वादुपकारकल्पनायाः प्रकृतौ, विकृतावपि प्रथमं
पदार्थानां प्राप्तेस्तत्र दृष्टातिशयाऽसंभवे कृष्णलादावदृष्टं कल्प्यं
'कृष्णलान् घृते श्रपयती'त्यादाविवेति प्राप्ते तन्निरासेन प्रयोग-
१,१०।२१ विधिव्यापारनिरूपणार्थं लक्षणान्तरमारब्धव्यमित्याह।दशमइति।

वैकृतभावनया समधिगतकरणविशेषया करणोपकारमाका-
ङ्क्षमाणया प्राकृतोपकार आक्षिप्यते, उपकारस्य च पदार्थत-
न्त्रत्वात्तेषामाक्षेपः । तत्र चोपकारलोपे तल्लोपः । तथा चा-
ऽवघातकार्यस्य तुषविमोक्षादेः कृष्णलादावसंभवात्कुशादि-
कार्यस्य च वेद्यास्तरणादेः प्रत्यक्षोपदिष्टशरमयादिना सिद्धेस्त-
दनवताराद्बाधनिरूपणमुचितमिति तन्त्रं न निरूप्यं, तस्यैवा-
ऽसंभवात् । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वङ्गानां तन्त्रैक्यं ताव-
दनुपलब्धं, न च प्रयोगैक्याऽभावनिबन्धनं तदिति शङ्क्यम्,आ-
ग्नेयादिष्वपि प्रयोगैक्याऽसंभवात्तन्त्राऽनुपपत्तेः । न चैकफ-

लसाधनत्वेन प्रयोगैक्यं, तेषामुत्पत्तिवाक्ये ऽन्योन्यनिरपेक्ष-तया फलकरणताऽधिगतेरित्यनारम्भशङ्कानिरासेन प्रयोगवि-धिव्यापारभेदप्रदर्शनार्थ आरम्भ इत्याह । एकादशेति । यद्य-प्युत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं फलसाधनताशक्तिरधिगता, तथापि फ-लविशेषाकाङ्क्षापरिपूरकफलवाक्ये तेषामेकसाध्यसाधनत्वं तृ-तीयया ऽधिगतं, तथा चैकफलसाधनतया एकप्रयोगाङ्गतया ऽङ्गतन्त्रोपपत्तेस्तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः । ११०।१४

पशुतन्त्रमध्यपतितस्य पशुपुरोडाशाख्यस्य कर्मणो न प-शुमात्रोद्देशाऽनुष्ठिताङ्गजनितोपकारशालित्वमनुद्दिश्यमानपुरो-डाशाद्युपकारित्वे प्रमाणाऽभावात् प्रसङ्गानुपपत्तेः तद्व्युत्पाद-नार्थं न लक्षणान्तरारम्भ इति शङ्कानिरासेन विधिव्यापार-भेदनिरूपणार्थ आरम्भ इत्याह । द्वादशे इति । प्रधानोद्देशे-नाङ्गानां विधाने त्वर्थादन्योपकारकत्वं, जामात्रर्थं स्थापितस्य दीपस्याऽन्योपकारकत्ववत् । अतः प्रासङ्गिकोपकारस्यापि शास्त्रप्रमाणकत्वात्तद्व्युत्पादनार्थं लक्षणान्तरमुचितमित्यर्थः ।

अप्रयोजकं च तत्सामर्थ्ययुक्तं चेत्यप्रयोजकसामर्थ्ययुक्तं, तच्च तत् शेष्यन्तरं चेत्यप्रयोजकसामर्थ्ययुक्तशेष्यन्तरं, तत्रे-त्यर्थः । प्रयोजकं यत्सामर्थ्यं तेन युक्तं न संभवतीत्यप्रयोज-कसामर्थ्ययुक्तं, तच्च शेष्यन्तरं चेति तथोक्तं तत्रेति वा विग्र-हः । 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्येष पशुविधिः । तत्प्रयुक्तानि यानि प्रयाजादीन्यङ्गानि तत्कृतस्तूपकारः पशुपुरोडाशाख्ये ऽपि कर्मण्यविशिष्ट इत्यर्थः । दृष्टान्तमुपसंहरति । तदेवमिति । तत्तत्र पूर्वस्मिंस्तन्त्रे । एवमुक्तविषयाद्दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । आम्नायस्य विधिपरत्वान्न ततो ऽपि सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । १११।४

प्रतिपत्तव्याभावेन प्रतिपत्तिविध्यसंभवस्योक्तत्वात्कथ-

११.१।६ मभ्यधिकाशङ्काऽभावः? तत्राह। यूपेति। अयमर्थः। 'यूपं तक्षति' 'यूपमष्टास्रीकरोति' 'खादिरो यूपो भवती'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया तक्षणादिसंस्कारविशेषविशिष्टो दारुविशेषो यूपो ऽलौकिको ऽप्याम्नायात् विधिपरान्निश्चीयते, यथा वा ऽलौकिको ऽप्याहवनीयो 'ऽग्नीनादधीते'त्यादिवाक्यात्संस्कृतो ऽग्निरिति निश्चीयते, यथा वा स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादलौकिकस्याप्यपूर्वस्याऽधिगतिः,तथा विधिपरादपि सत्यादिवाक्यात् ब्रह्मसिद्धिरिति द्वैतग्राह्यध्यक्षादिविरोधादाम्नायो ऽन्यपरस्तत्साधयितुं नेष्टे इत्याशङ्क्याह। सिद्धात्वपीति। 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादाविवाऽऽरोपितब्रह्मोपास्तिसंभवान्नाऽधिकाशङ्केत्यर्थः।

आरम्भसमर्थनं किं पूर्वपक्षिणः, उत सिद्धान्तिनः? नाद्यः। तस्याऽनारम्भवादित्वात्। न द्वितीयः, विध्युपगमेनाऽऽरम्भसमर्थनात् सिद्धान्तिना च तदनङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह। अत्रेति। अत्राऽनारम्भचोद्ये सिद्धान्त्येकदेशीयान् दूषयितुं पूर्ववादी तेषामारम्भप्रकारं दर्शयतीति संबन्धः। सिद्धान्त्यभिमतादारम्भप्रकाराद्वैलक्षण्यमाह। वेदान्तानामिति। विधिनिष्ठत्वमङ्गीकृत्यैव यो ऽयमारम्भप्रकारस्तं दर्शयतीति संबन्धः। विधिविचारस्य पूर्वत्र निर्वृत्तत्वात् पुनरारम्भो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह। या ऽधिकाशङ्केति। 'सो ऽरोदी'दित्यादिवाक्यानां विधिविधुराणामपि विध्यपेक्षितप्रतिपादकत्वेन यथा प्रामाण्यं तद्वत्सत्यादिवाक्यानामिति शङ्कते। ननु क्व चिदिति। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादावित्यर्थः। अनुबन्धेति। प्रतिपत्तिवि-

११२।१२ ध्यपेक्षितविषयसमर्पणेनेत्यर्थः। अपेक्षितं पूरयति। तत्रापीति। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति सूत्रेण भावकर्मणोस्तव्यप्रत्ययस्य विधानान्न विध्यर्थत्वमित्यर्थः। तव्यप्रत्ययस्य भावा-

ह्यभिधायित्ववद्विध्यभिधायित्वमपि युक्तमिति शङ्कते । नन्वि- १,१,१।११
ति । किं कृत्यप्रत्ययस्य भावकर्मणी अर्थः, उत ते एवेति
विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । भावेति । द्वितीयं निरस्यति । कृत्या-
श्चेति । तव्यप्रत्ययस्य त्रिषु विधानाऽविशेषे ऽपि अत्र विध्य-
र्थत्वं न संभवतीत्याशयेनाह । तत्राहेति । तथापीत्यत्राऽपेक्षितं
पूरयति । तथापीति । 'आत्मा वा अरे' द्रष्टव्य इत्यस्य कर्म-
प्रधानत्वान्न विधिप्रधानत्वमित्यर्थः । कर्मविषयत्वे ऽपि वि-
ध्यर्थत्वं दृष्टमिति शङ्कते । नन्विति । गमनविधानमात्रमङ्गीक-
रोति । सत्यमिति । न च तद्वदत्रापि विधिपरत्वमित्याह । यु-
क्तमिति । गन्तव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययात् क्रियायाः साध्यता-
प्रतिपत्तेर्न कर्मपरत्वम्, अस्य च कर्मपरत्वान्न विधिप्रधानत्व-
मित्यर्थः । सर्वप्रत्ययानां भावत्वाऽधिकरणत्वस्त्वभिधायित्वा-
द्भावाऽभिधायीति विशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह । भाव इति । धा-
त्वर्थेति । क्रियामात्रमित्यर्थः । फलाभावे क्रियायां पुरुषनियो-
गाऽनुपपत्तेः फलपरत्वे च क्रियाप्रधानत्वादित्यनुपपन्नमित्या-
शङ्क्याह । तत्प्राधान्येनेति । धात्वर्थमात्रं तच्छब्दार्थः । प्रा-
धान्येनेत्येतद्विवृणोति । स्वतन्त्रेति । कर्मकारकाऽसमवेताऽदृ-
ष्टफलायेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । तत्प्राधान्येनेति । कर्मपरस्यापि
विधिपरत्वं दृष्टमिति शङ्कते । ननु कर्मेति ।

कार्यान्तरसंबन्धित्वेन विनियोक्तुं न शक्नोतीत्युक्तं, तद्वि-
ष्टमित्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याचष्टे । तत्रापीति । द्वितीय-
मुत्थापयति । अथेति । द्रव्यपरत्वइत्यादेरयमर्थः । कृत्यप्रत्ययस्य १,१,१।१२
कर्मकारकगताऽतिशयफलार्थं क्रियाविधिपरत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
आत्मन्युत्पत्त्याद्यन्यतमत्कर्मफलं वक्तव्यं, न च तत्संभवति, न
तावदात्मन उत्पत्तिरनादित्वात् । नापि विकारसंभवः, नि-

त्यत्वात् । नाप्याप्तिः, सर्वगतत्वेन नित्याप्तत्वात् । नापि संस्कार्यत्वम्, संस्कारो द्विविधः, गुणाऽऽधानलक्षणो मलापकर्षलक्षणश्चेति । नाद्यो निर्गुणत्वादिति द्वितीयमुत्थापयति । नन्वात्मनीति । विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणयोः संस्कारसंदर्शनादात्मनश्चोभयरूपत्वाऽभावान्न संस्कार्यत्वमित्याह । नेत्याहेति।

११२।२२

आत्मप्राधान्यभङ्गेनोपास्तेः प्राधान्यमास्थीयते सक्तुन्यायेनेत्युक्तं, तत्र को ऽसौ सक्तुन्याय इति वीक्षायां पूर्वतन्त्रनिर्वृत्तमर्थमाह । तत्र सक्तूनित्यादिना । तत्र पूर्वतन्त्रे भवत्वङ्गाङ्गिता, तथापि कथं 'सक्तून् जुहोती'त्यत्र गुणप्रधानभाववैपरीत्य[मि]त्याशङ्क्य वैपरीत्यं दर्शयितुमङ्गद्वैविध्यमाह । तत्रेति । अङ्गाऽङ्गिनोरिति यावत् । कान्यर्थकर्माणि, कानि चेतराणी[ति] वीक्षायामाह । क्रतुकारकाणीति । अनाश्रित्य स्वातन्त्र्येणेत्यनयोर्व्याख्यानव्याख्येयभाव इति द्रष्टव्यम् । अनुयाजादिरादिशब्दार्थः । एवमङ्गद्वैविध्यं प्रदर्श्याऽस्यार्थकर्मतां निराचष्टे । तत्रेति । अर्थकर्मसंस्कारकर्मणोर्मध्यइत्यर्थः । 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'पत्न्यवेक्षितम्'इत्यत्र प्रोक्षणाऽवेक्षणादिकं प्रति व्रीह्यादीनां यथा प्राधान्यं तथा 'सक्तून् जुहोती'त्यत्र द्वितीयाश्रुत्या सक्तूनां प्राधान्यं होमस्योपसर्जनत्वं लक्ष्यतइति नाऽर्थकर्मत्वमित्यर्थः ।

तर्हि संस्कारकर्मत्वं किं न स्या[द]दित्याशङ्क्य तदसंभवं दर्शयितुं तद्द्वैविध्यमाह । संस्कारकर्मेति । विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणसंस्काररूपेण द्विविधत्वमित्यर्थः । विनियोक्ष्यमाणसंस्कार इत्युक्ते ऽग्निमात्रस्य विनियोक्ष्यमाणत्वात्संस्कारवैयर्थ्यशङ्का स्यात्, तदर्थमाह । संस्कृतस्येति । भवत्वेवं, ततः कि[म]िमिसत आह । तत्र होमेनेति । मा भूत्तर्हि विनियोग इत्याशङ्क्याह ।

११२।६

वैयर्थ्येति । स्वतन्त्रफलसाधनत्वाऽश्रवणाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात् फलकल्पनाऽनुपपत्तेः अध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यासंभवाच्च श्रुतिभङ्ग इत्यर्थः । कर्मप्राधान्यमिति । क्रियाप्राधान्यमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथाऽऽत्मानमिति । साध्यतयेति । उपास्तिजनिताऽतिशयविशिष्टतयेत्यर्थः । स्वतन्त्रफलायेति । मुक्तिफलायेत्यर्थः । उपासनशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वादात्मनः कर्तृत्वस्य च प्रसिद्धत्वात्तत्रापीति प्रश्नाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । तत्र यथेति । सक्तूनां शब्दतः प्राधान्यभङ्गेऽप्यर्थात्कर्मत्ववदुपास्तेरप्यात्मा कर्मेति न? नान्त्यः । उपास्तेर्ज्ञानापरपर्यायत्वात् ज्ञानस्य च सकर्मकत्वात् कर्माभावे ऽनुपपत्तेः । तथात्मनस्तादृगुपासननिर्वर्त्तकत्वं चाऽनुपपन्नमिति टीकार्थः । आद्यं कल्पमुत्थापयति । शब्द इति । जानातेः सकर्मकत्वादुपास्तेरपि तदपरपर्यायत्वात्सकर्मकत्वमित्यभिसंधायोक्तं ज्ञानमिति । ११२।९

आत्मनः कर्मत्वे आत्मनेति तृतीया कथं? तत्राह । आत्मेति । आत्मनो विषयत्वे आप्यत्वं स्यादिति कथमुक्तं? विषयस्याप्यत्वे नियमाऽभावादित्याशङ्क्याह । तर्हीति । येन यस्याऽतिशय उत्पाद्यते स तस्य विषय इति नियमादात्मनश्च विषयत्वे क्रियाजनिताऽतिशयशालित्वं वक्तव्यं, तत्र चोत्पत्तिविकृतिसंस्कृतीनां नित्याऽविकार्यनिर्गुणात्मन्यसंभवादाप्तिर्वक्तव्या, सा च न संभाव्यते, भेदाभावात्, अन्यच्चाऽन्येन प्राप्यते, तस्मान्निष्कर्मकत्रोधाऽभावात्तद्विध्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

आत्मनः स्वरूपेणाप्तत्वे ऽप्यवभास्यत्वविशिष्टाकारेणाऽऽप्तिसंभव इति शङ्कते । नन्ववभास्यतयेति । आत्मनः स्वप्रकाशाऽव्यभिचारित्वान्नात्र प्रकाशसंबन्धस्य क्रियाफलत्व- ११२।१०

मित्याह। नेत्याहेति। अत्रभास्यत्वविशिष्टाकारेण साध्यत्व-शङ्कायां नित्याऽवभासत्वादिति वक्तव्यं, किमिदमुक्तं नित्या-
११२।१८ सत्त्वादिति? तत्राह। नित्येति। नित्येन चैतन्येन नित्यसंबन्धत्वान्न क्रियाऽधीनप्रकाशत्वमित्यर्थः। कर्माऽभिधायिन इत्यादेरयमर्थः।

द्रष्टव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्मपरत्वान्न नियोगप्रतीतिरिति यत्तूक्तं तत्राह। कर्मेति। कटस्त्वया कर्त्तव्य इत्यादावुत्पत्त्यादिफलसंभवान्नियोगसंभवे ऽपि नात्र तत्संभवः प्रयोजनाभावादित्युक्तम् अनुवदति। यत्त्विति। मलाऽपगमरूपसंस्कारसंभवादसिद्धो हेतुरित्याह। तदसदिति। संस्कृतस्याऽन्यत्र विनियोगाऽभावान्न संस्कारः फलमित्युक्तं, तन्निराकर्त्तुं लौकिकसंस्कारवैलक्षण्यमाह। विद्याधर्मेति। भवत्वेवं, ततः किमित्यत आह। न चेति। सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतरस्य पुमर्थत्वात् प्रोक्षणादिजनितसंस्कारस्याऽतादृक्त्वान्नियोगाऽनुप्रवेशित्वं युज्यते न तथा ऽत्रेत्यर्थः।

ब्रह्मणि मानाऽभावात् ब्रह्ममीमांसा नाऽऽरभ्येत्यधिकाशङ्कानिरासार्थं पुनरारम्भ इत्युक्तम्, अपरे पुनरित्यत्र, तन्न संभवति, विधिनिरूपणायाः संभवादित्याशङ्काऽऽशयमाह। अपरे पुनरिति। संकर्षपर्यन्त इत्यादेरयमर्थः। देवताकाण्डं संकर्षशब्दार्थः। आम्नायो न ब्रह्मणि मानं, कार्यपरत्वादित्युक्तं, तत्र कार्यपरत्वमङ्गीकरोति। इहापीति। कर्मकाण्डवदित्यपिशब्दार्थः। आत्मज्ञानविधानेष्विति। आत्मप्रतिपादकसत्यादिवाक्येष्वित्यर्थः। समामिति। कर्मकाण्डसमामित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति तत्राह। तत्त्वेति। निर्विषयज्ञानविध्यनुपपत्त्या वेदान्तानां ब्रह्मण्यवान्तरतात्पर्यमित्यभिसंधिः। तत्र हेतुमाह।

अधिकारेति । को ऽसावधिकारनियोगः, कथं वा तद्विषयत्व?-मिति शङ्कायामाह । ज्ञानस्येति । 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादिना ज्ञानस्य शोकनिवृत्त्यादेश्च साध्यसाधनताऽवभासते निरधिकारज्ञाननिर्वृत्तिद्वारा कृतिव्याप्यत्वमिति ज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति शोकविषयो न संभवति, ततो द्रष्टव्य इत्यत्र प्रकृत्युपात्तं ज्ञानं विषयत्वेन संबध्यते, नियोगस्य च साक्षात्कृतिव्याप्यत्वसंभवात् ज्ञानस्य कार्यत्वमित्यर्थः । इतेरर्थ इत्यनेन संबन्धः । उक्तार्थस्य टीकारूढतामाह । फलेति । १.१.२।२६

अत्रोच्यतइति उपक्रमादुत्तरग्रन्थस्य सिद्धान्तत्वमिव प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते, अनारम्भस्य समर्थ्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । अत्रोच्यतइति । किं लोके कर्माऽभिधायिकृत्यप्रत्यया-न्नियोगाऽप्रतिपत्तिः, उत वेदे? इति विकल्प्याद्यं दूषयति । यदीति । कटस्त्वया कर्त्तव्य इत्यादौ नियोगप्रतिपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य प्रत्याह । अथेत्यादिना आशङ्कानिराकरणफलमाह । अत इति । अध्ययनविधेर्विधायकत्वप्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इत्यत्र कर्मकारकस्य वैफल्यात् सक्तुन्यायेन स्वाध्यायेनाऽधीयीतेत्यध्ययनस्य प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । प्रथमेति । स्वाध्यायस्याऽध्ययनक्रियया संस्कार्यत्वात् संस्कृतस्वाध्यायजनितविज्ञानस्य फलवत्त्वात् कर्मकारकप्राधान्ये ऽपि विधिपरत्ववत् द्रष्टव्य इत्यत्रापि विधिपरत्वसंभवान्नाऽधिकाशङ्केत्यर्थः ।

किं च कृत्स्नाऽध्ययनाऽनन्तरं वेदार्थविचारकर्त्तव्यतां सूत्रयन् जैमिनिर्ज्ञानकाण्डार्थस्यापि विचार्यतां प्रतिजज्ञे, विचारप्रयोजकस्याऽविशेषादित्याशयवानाह । प्रथमेति । आत्मनि क्रियाजनिताऽतिशयाऽनिरूपणान्न कर्मकारकत्वं, ततः १.१.३।१७

कथमधिकशङ्काऽभाव? इति शङ्कायां कर्मकारकत्वाऽसंभवे ऽप्या-
त्मनः करणत्वकल्पनान्नाऽधिकाशङ्काऽवतार इत्यनारम्भवादि-
नोक्ते तदपि नेत्यत्र कर्मकारकत्वं निरस्तं, तदिष्टमेव, आत्म-
नः करणत्वोपगमादित्याशङ्क्याह । करणत्वेपीति । जानातेः
सकर्मकत्वात् शब्दतः करणत्वे ऽप्यर्थत आत्मनः कर्मकारक-
त्वमुपगन्तव्यम् । न च तदुपपद्यते । आत्मनः स्फुरद्रूपत्वात्
ज्ञानक्रियाजन्यस्फुरणाऽतिशयशालित्वाऽयोगात् ततो न ज्ञा-
नविधिरित्यधिकाशङ्का युक्तेत्यर्थः । स्वरूपज्ञानस्याप्यात्मव्य-
वहारहेतुत्वात्तद्विषयत्वमात्मन उक्तं टीकायामिति द्रष्टव्यम् ।

अहमित्यात्मज्ञानस्य सिद्धत्वात्तत्र विधिर्व्यर्थः, ततश्च
११३।७ सिद्धस्यैवेत्यादिग्रन्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । आत्मनीति । हि-
रण्यं बिभृयादिति । 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं धार्य'मित्यत्र हिर-
ण्यधारणं किं क्रत्वङ्गतया विधीयते, आहो यद्धिरण्यं तद्धार्य-
मिति धारणसंस्कारः, आहो पुरुषार्थो हिरण्यधारणविधिः?
तत्र नान्त्यः संभवति फलस्याऽश्रुतत्वात्, ततः क्रत्वङ्गतया
धारणविधिपरत्वं, संस्कारविधिपरत्वं वेति प्राप्ते प्रतिविधीय-
ते। तत्र न तावत्संस्कारविधिपरत्वं क्रत्वङ्गहिरण्याऽप्रतिपत्तेः।
न खलु हिरण्यपदमात्रात् क्रत्वङ्गताप्रतीतिः, लोके ऽपि हि-
रण्यसद्भावात् । न च कृत्यप्रत्ययबलात् हिरण्यस्य संस्कार्यता,
संस्कारस्य स्वरूपेण फलत्वाऽभावात् । न च क्रत्वनुप्रवेशि-
तया फलवत्त्वं, तत्र मानाऽभावात् । न च क्रत्वङ्गतया हिर-
ण्यधारणविधेः फलवत्त्वं, कं चित्क्रतुमनारभ्याऽऽम्नानात् । तथा
सति पुरुषार्थो ऽयं विधिरिति श्लिष्यते । न च फलाऽश्र-
वणं, 'दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्य' इत्याद्यर्थवादबलात् भ्रातृव्यदुर्व-
र्णतायाः स्वस्य शोभनरूपतायाश्चाऽधिगतेः । तस्मात्पुरुषार्थ-

त्वम्, तथा चात्मज्ञानाभ्यासो ऽपि मोक्षार्थं विधीयते इति द्र-ष्टव्य इत्यादिनेत्यर्थः ।

अभ्यासस्य सिद्धत्वे ऽपि विधेयत्वं युज्यते, हिरण्यधारणवत्, ततश्च 'ननु न विधानत' इत्याद्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । नन्ववस्थेति । सुषुप्तावप्यविद्योपहितचैतन्यप्रतिभासादवस्था-त्रये ऽपीत्युक्तं, द्वयोः साधनयोः पक्षे प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलको नियम आश्रीयते, न चात्र पक्षे प्राप्तिरस्ति, आत्मज्ञानस्य सदा सिद्धत्वादित्यर्थः । आत्मनि नित्यं जाग्रतः पुरुषस्य ज्ञानसंतानो नित्यसिद्ध इति संबन्धः । आत्मनीति विषयसप्तमी । ज्ञानविध्यसंभवे चोदिते आत्मन्येव चेतःसमाधानाऽभिधानं चोद्याऽननुरूपमित्याशङ्क्य पक्षान्तरप्रदर्शनार्थत्वान्न विरोध इत्याह । तर्ह्यनात्मेति । व्यवहारभङ्गशङ्कां निरस्यति । अर्थाविरुद्धेष्विति । गात्रयात्रानिर्वाहकसमयाऽतिरिक्तसमयेष्वित्यर्थः । अधिकाशङ्कानिराकरणं प्रक्रम्य विधित्वसमर्थनमेव कृतं तत्र को हेतुरित्याशङ्क्याह । अत इति । विधिसंभवो ऽतःशब्दार्थः । विध्यभावादविवक्षितार्थत्वाशङ्कायां विधिं समर्थयता शङ्कैव निराकृतेति न विरोध इत्यर्थः । तर्हि विधिनिरूपणार्थमेवाऽऽरम्भ इत्याशङ्क्याह । गतार्थत्वादिति ।

शङ्कावादिनिराकरणस्य प्रस्तुतत्वात् तेन चाऽविद्याद्युच्छेदस्याऽनुपन्यस्तत्वात्तन्निराकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्र पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तोप्यसमञ्जस इत्येतत् टीकाकृतोच्यतइत्याह । सत्यपीति । कर्मप्रधानात् कृत्यप्रत्ययादपि नियोगप्रत्यय इत्येकदेशयुक्तमङ्गीकृतं सत्यपीति । अत्र किं लौकिकात्मज्ञानादविद्यानिवृत्तिः, उताऽलौकिकात्मज्ञानात्? नाद्यो ऽनुपलब्धेरिति टीकार्थः । लौकिकात्मज्ञानस्य स्वरूपेणाऽनिवर्त्तकत्वे

१.१.३।८ १.१.३।११

११३।११ ऽपि विधीयमानकारस्य निवर्त्तकत्वशङ्कां निरस्यति । न चाऽनर्थेति । विधीयमानस्यापि संसारिविषयत्वमविशिष्टमिति न निवर्त्तकत्वं, विरुद्धयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकतादृष्टेरित्यर्थः । निर्विशेषात्मज्ञानं विधीयतइत्युक्तमथ पुनरित्यत्र, तदसंभवि, आत्मनि संसाराभावादनात्मनि च तदसंभवान्न तन्निवृत्तिफलत्वं निर्विशेषात्मज्ञानस्येत्याशङ्क्य वस्तुत आत्मनि दोषाऽसंभवे ऽपि कल्पितदोषनिबर्हणार्थं विधिरर्थवानित्याह । तर्ह्यलौकिकेति ।

अप्रसिद्धेर्विधिर्न संभवतीत्युक्तं तदसदित्यत्र, तत्कस्मादिति वीक्षायामाह । नात्यन्तमिति । ज्ञानस्योद्देश्यत्वाऽसंभवादित्यर्थः । तत्कस्मादित्यत्राह । यथेति । आत्मज्ञाने ऽपि सामान्यप्रसिद्धिरस्त्येवेति शङ्कते । ननु ज्ञानेति । अलौकिकात्मज्ञाने कथं तर्हि कर्त्तव्यता सिध्येदित्यत आह । तद्व्यक्तित्वेनेति । नात्र सामान्यप्रसिद्धिरित्याह । नेत्याहेति । लौकिकात्मज्ञानस्य सिद्धत्वात् तत्र कथं सामान्य सिद्ध्यभाव इत्याशङ्कान्तरस्य सिद्धत्वमसिद्धत्वं वेति विकल्प्याऽन्त्यं प्रत्याह । तादृगात्मेति । प्रथममुत्थापयति । अथेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । किं स्वात्मनीति । अवबोधस्य प्रकृतत्वात्तद्विचारायेत्यत्र तच्छब्देन तद्ग्रह इति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह । ब्रह्मविचारायेति ।

कार्यशेषत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तम् अपरं मतमित्यत्र, तदयुक्तं, पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तत्प्रपञ्चनरूपत्वान्नैवमित्याह । अपरं मतमिति । स एवेति । द्वितीयासंभवादित्यर्थः । ननु तावन्मात्रइत्यत्र कार्ये ब्रह्मणि च प्रामाण्यमुक्तं, तदयुक्तम्, उभयत्र प्रामाण्यकल्पकाऽभावादि-

११४।४ त्याशङ्क्याह । सत्यमिति । निर्विषयप्रतिपत्तिविध्यसंभवात् ब्रह्मणो ऽपि प्रामाण्यमित्यर्थः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् नोभयत्र

तात्पर्यकल्पनमिति शङ्कते । ननु विरुद्धमिति । वाक्यभेदप्रसङ्गं निरस्यति । त्रिविधप्रमाणादिति । स्वतन्त्रार्थप्रतीत्यनङ्गीकरणान्न वाक्यभेद इत्यर्थः । यथा रूपे सतीत्यत्र चक्षू रूपं विषयीकुर्वद्द्रव्यमपि विषयीकरोतीत्युक्त्या घटव्याप्ति गगनमपि गमयतीति प्रतिभानं स्यात्, तन्निरस्यति । यथेति । कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । ननु द्रष्टव्य इति । ज्ञानविध्यसंभवचोद्ये सर्वस्यात्मत्वमुच्यते, तत् प्रस्तुताऽननुसारीत्याशङ्क्याह । अस्तीति । ११४।६

'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यत्रात्मनो ऽनात्मरूपत्वं विधीयते, उताऽनात्मनस्तद्रूपत्वम्? नाद्यस्तावद्युज्यतइत्याह । नन्विदमिति । न द्वितीयो ऽपि, विरोधादित्यर्थः । आद्यः पक्षो ऽनङ्गीकारपराहत इत्याह । नेत्याहेति । अनुपदेशे हेतुमाह । प्रतिपन्नमिति । अनात्मन आत्मता ऽपि न विधेया, विरोधादित्याशयेन शङ्कते । किं तर्हीति । आरोपितरूपपरिहाराय तस्यात्मत्वं प्रतिपाद्यतइत्याह । अत आहेति । न चैतदुत्प्रेक्षामात्रं दृष्टत्वादित्युक्तं टीकायां, तत् स्पष्टयति । नेतीति । इदं सर्वमित्यत्र विध्यश्रवणेपि पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विधिश्रवणाशङ्कां निरस्यति । नन्वात्मन इति । वाशब्दश्चार्थे । अश्रुतस्यापि विधेः कल्पनायां दृष्टान्तमाह । पूषेति । प्रपिष्टरूपो भागो ऽस्येति प्रपिष्टभाग इति समाससामर्थ्याद्द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते, तस्य चाऽपूर्वत्वात् पूषोद्देशेन पिष्टद्रव्यत्यागः कर्तव्य इति विधिपदं यथा कल्प्यते तथा ऽत्रापीत्यर्थः ।

विधिपदकल्पनात् प्राग्विध्यर्थज्ञापकाभावात् किं प्रतीतइत्यादिविकल्पो ऽनुपपन्नः, तथा विध्यर्थप्रतिपत्तौ विधिकल्पनं वृथेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । किं प्रतीतइति । पचतीत्यादौ ११४।१८

क्रियाप्रतिपत्तावपि न विधिपदकल्पनं, तत्राह । कालत्रयेति । नि-
११४।२० योगस्य विधित्वात् कथं तदर्थत्वमुक्तं टीकायां? तत्राह । विधाय-
केति । विधिशब्दस्यार्थपरत्वं निरस्यति । विधिरिति । कल्पका-
ऽभावेन कल्पनाऽपत्तिशङ्कां निरस्यति । अननुष्ठेयेनेति । इदं स-
र्वमित्यादिवाक्यात् प्रतीयमानस्य पदार्थसंसर्गस्य क्रियामन्त-
रेणाऽनुपपत्तेः सा तावत् प्रतीयते, सा च नियोगमाक्षिपति,
ततस्तद्व्यवहाराय विधिपदं कल्प्यते, उत पदार्थसंसर्गमात्रस्य
तत्कल्पकत्व?मिति विकल्पार्थः । अधिष्ठानबोधनान्तरीयकसि-
द्धेरभावस्य यथा ऽनुवादकं नेदं रजतमिति वचनं तथा ऽनु-
वादाय विधिपदकल्पनमित्यभिसन्धयोक्तम् अनुवादायेति ।
नानुवादेनेति । अनन्यथासिद्धप्रयोजनं विना ऽनुवादकल्पना
ऽयुक्तेत्यर्थः । निर्विकल्पकज्ञानेन वस्तुनि दृष्टे ऽपि यथा सविं-
कल्पकज्ञानाऽपेक्षा, तद्वदत्रापीत्याशङ्क्याह । प्रतिपादकतयेति ।
तत्र प्रमेयभेदसद्भावात् ज्ञानान्तरप्रार्थनम्, न च तथा ऽत्र प्रमे-
यभेद इति विधिपदकल्पनं मुधेत्यर्थः ।

अपूर्वमिदं प्रमाणकौशलमित्यत्र प्रमाणकौशलस्याऽपूर्व-
त्वमुक्तं, तत्कथमिति वीक्षायामाह । अननुष्ठेयेति । पदार्थसंसर्ग-
स्य विधिपदकल्पकत्वात्तत्र हेत्वभावो ऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह ।
अर्थवादेति । 'सो ऽरोदी'दित्यादिवाक्योपलब्धपदार्थसंसर्गेष्वपि
विधिपदकल्पनमापतेदित्यर्थः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्रापि
विध्यर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विधिपदकल्पनाऽनुपपत्तिः समेत्याशं-
क्य तात्पर्यमाह । ननुविकल्पेति । उक्तचोद्यपरिहाराऽनभिधानात्
११५।५ सत्यमित्यादिग्रन्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । त-
र्हि प्रतिपन्ने विध्यर्थे विधिपदकल्पनं वृथेत्याशङ्क्याह । तत्र व्यव-
हारेति । प्रवृत्तेः साङ्गप्रधानकर्मावच्छिन्ननियोगबोधाऽधीन-

त्वात् तस्य च विधिपदं विना विध्यर्थे ऽनुपपत्तेस्तत्कल्पनमित्यर्थः। 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिद'दित्यादौ यथा विधिकल्पनं विना ऽर्थवत्त्वं तद्वदत्रापीति शङ्कायां टीकायामुक्तं नापीति।

नियोगमाक्षिपतीत्यत्राऽऽक्षेपशब्दः प्रतिक्षेपवाचक इति शङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते, नियोज्यत्वहेतोर्वैयधिकरण्यादिसाशङ्काक्षेपशब्दः प्रतिपत्तिवाचीति दर्शयति। नन्विहापीति। ११५।७
पुरुषस्य नियोगाक्षेपकत्वचोद्ये नियोगस्य पुरुषाक्षेपकत्वाऽभिधानमनुचितमेवेत्याशङ्क्य निदर्शनार्थत्वात् न विरोध इत्याह। न यागेति। प्रतिपत्तारमित्यत्र यागकर्त्तारमिति पदं द्रष्टव्यम्। क्रियायाः कर्त्तारं विना यथा ऽनुपपत्तिः, नियोगस्य च नियोज्यं विना यथा ऽनुपपत्तिः, तथा ऽत्र नाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। विधेर्निरस्तत्वादथापीत्यत्र कथं तस्याङ्गीकृतिरित्याशङ्क्याह। ननु यः कश्चिदिति।

पदार्थसंसर्गस्य किं साक्षान्नियोगसंसर्गः, उत परम्परया? नाद्यः, 'सो ऽरोदी'दित्यादौ व्यभिचारात्। नेतरः, स्वर्गकामवाक्ये व्यभिचारादित्याशङ्क्याह। साक्षादिति। नियोगस्य प्राधान्यात्तत्संसृष्टत्वं तावदवश्यंभावि, क्वचित् साक्षात्क्वचित्प्रणाड्येति विभागः। वैदिकपदार्थसंसर्गे नियोगसंसृष्ट इति न नियमो 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादौ व्यभिचारात्, इत्याशङ्क्याह। वायुरिति। 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' इत्येतद्विध्यपेक्षितवायुप्राशस्त्यबोधनद्वारा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादेरपि विधिसंसृष्टत्वमित्यर्थः। अविनाभावादिति। विधिं विना पदार्थसंसर्गस्याऽनुपपत्तेरित्यर्थः। फलिता द्रुमा इत्यादौ विधिमन्तरेणापि पदार्थसंसर्गदृष्टेर्न नियम इत्याशयेनोक्तमथापीति। नि- ११५।११

र्विषयस्य नियोगस्याऽनुपलब्धेरनिष्पत्तेश्च कल्पितोपि नि-
११५।१२ योगो ऽकिंचित्कर इत्याह । नाऽसाविति । केवलस्य निर्विषय-
स्याऽनुपलब्धेरपि भूतविषयत्वेन लाभमाशङ्क्याह । भावार्थे-
ति, अथ वा धातुमन्तरेण विधेरनुपपत्त्यभावान्नाऽसावित्यादि-
ग्रन्थाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । भावार्थेति । कृतिसाध्यत्वेन ता-
वन्नियोगो ऽवभासते, कृत्या च साक्षात्साध्यत्वविशिष्टतया त-
दप्रतिपत्तेः कृतिसाध्यभावार्थसाध्यत्वेन तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः ।
कल्पकाभावात्कथं धातुनैव सह कल्प्यतामित्युक्तिरित्याशङ्क्याह ।
एवं तर्हीति । किंशब्दस्याक्षेपार्थतामाह । सर्वेति । कृतिधा-
तोरेव प्रथमं निराकरणे को हेतुरित्यत आह । प्रथममिति ।
कृधात्वर्थस्य यागः कर्त्तव्यो दानं कर्त्तव्यमिति सकलधात्व-
र्थानुगततयोपलम्भात् प्रथमं तदनुवादेन निरसनमित्यर्थः ।

अनात्मोपमर्दस्यात्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादनात्मस्वभावता
न निवृत्तेत्यस्य दूषणाऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । तत्र दूषणमिति ।
सम्यग्दूषणत्वमेवाह । प्रपञ्चेति । कर्त्रादिप्रपञ्चप्रतिपत्तावा-
त्मदर्शनाऽसंभवात्तदुपमर्देनैव तत्संभव इत्यर्थः । चशब्दार्थमाह ।
दूषणान्तरमिति । 'शान्तो दान्त' इत्यत्र शमादीतिकर्त्तव्यताप्र-
तिपत्तेस्तदानिर्देशाऽसिद्धिमाशङ्क्याह । शमादय इति । 'शान्तो
दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं प-
श्ये'दिति ज्ञानाङ्गत्वं शमादीनां लक्ष्यतइत्यर्थः । विध्यध्याहा-
११५।२० रस्याङ्गीकृतत्वादध्याह्रियेतेत्यनुपपन्नमित्याह । धात्वन्तरमिति ।
'तरति शोकमात्मवित्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिना प्रपञ्च-
स्य ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपत्तेरनात्मस्वभावता न निवृत्तेत्यनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य त्वन्मतएव श्रुतिर्नोपपद्यतइत्याशयेनाह । दूषय-
तीति । आशयमेवाह । न हि योषिदिति । दृष्टान्तो विषम

इति शङ्कते । ननु योषिदिति । ज्ञायते ऽर्थो ऽनेनेति ज्ञानं, न चाऽन्यस्याऽन्यात्मतालक्षणो ऽर्थो ऽस्तीति ज्ञानमेव न भवेदित्यभिप्रायेणाह । तत्राहेति । पूर्वत्र ज्ञानविधेर्निरस्तत्वादेव तर्हीत्यत्र न ज्ञानविधिशङ्केत्याशङ्क्याह । तर्हीति । ११५।२१

प्रपञ्चः परमार्थ इत्यभ्युपेत्य न तस्य ज्ञानेनोपमर्द इत्युक्तं, संप्रति तस्याऽध्यस्तत्वमाश्रित्य ज्ञाननिरस्यत्वमुच्यतइत्यर्थः । विधित आत्मज्ञानप्राप्तेः कुतः प्राप्तिरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह । विधीति । आत्मज्ञाने सिद्धे तदनुवादेन ज्ञानं विधातव्यं, विधाने च ज्ञानसिद्धिरिति इतरेतराश्रयप्रसङ्गादन्यतो ज्ञानप्राप्तिर्वक्तव्या, न चाऽन्यत्वमस्तीत्यभिप्रायः । अभिधानत इत्यत्र किं विधिरभिधानम्, उताऽन्य?दिति वीक्षामाह । ननु विधायकेति । अभिधानमपि विध्यपेक्षया प्रमितिं जनयतीति न विधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । तर्हि विधीति । ज्ञाने विध्यसंभवान्न विध्यधीनं ज्ञानमित्यर्थः । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनत्वं हीयेतेति न्यायविरोधात् पुनः कर्त्तव्यतयेत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । ननु निष्पन्नइति । अनन्यथासिद्धप्रयोजनाऽभावान्न ज्ञानान्तरकल्पनं युक्तमिति शङ्कते । ननु तेनेति । प्रयोजनाऽभावो ऽसिद्ध इति सनिदर्शनमाह । तत्राहेति ।

यथा मन्त्रेष्वित्युक्तं विवृणोति । अयमर्थ इति । मन्त्राः किमदृष्टार्था, उत दृष्टार्था? इति संदेहे पूर्वतन्त्रोक्तं पूर्वपक्षमाह मन्त्रा इत्यारभ्य व्यवतिष्ठन्तइत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अङ्गुल्यग्रादिवाक्यसाम्यं व्यावर्त्तयति । स्वाध्यायेति । अध्ययनभावनाभाव्यत्वेन स्वाध्यायमभिदधता स्वाध्यायशब्देन कृत्स्नवेदवाचिना मन्त्राणामपि भाव्यत्वं निर्दिष्टं, तथा च न नैर- ११६।८

र्थक्यमित्यर्थः । न च प्रवर्त्तकत्वेनाऽर्थवत्त्वमित्याह । गृहीतेति । विदितपदपदार्थसङ्गतिकस्य पुंसः प्रतीतिं जनयन्ति मन्त्राः, न
११६।१० तु प्रवृत्तिं, तत्र हेतुमाह । स्वार्थस्येति । गृहीतः पदपदार्थसंबन्धो येन पुंसा स तथोक्तः । बोधकत्वेनाऽर्थवत्त्वं व्यावर्त्तयति । ब्राह्मणेति । तस्माददृष्टार्था मन्त्रा इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । तत्रेति । तत्र मन्त्राः प्रधानाऽपूर्वनिर्वृत्तिद्वारेण प्रयोजनवन्त इत्युन्ते इति संबन्धः ।

अपूर्वं फलमिति युज्यते ऽङ्गानां न तु मन्त्राणामित्यत्राह । श्रुतीति । तदेवाह । ऐन्द्र्येति । ऐन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्या इन्द्रलक्षणाऽग्निप्रकाशिकाया ऋचो गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः समधिगतः । तथा पुरोडाशसदनभूतं बर्हिः खण्डयामीति श्रुतपदसामर्थ्यात् बर्हिषो लवने 'बर्हिर्देवसदनं दामी'त्यादेर्मन्त्रस्य विनियोगः । तथाभूतस्य सत्यफलसाधनभूतस्याऽश्वस्य इमां रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्तइति वाक्याद्रशनादाने विनियोगः प्रतीयते । प्रकरणस्थानसमाख्या आदिशब्दार्थः । प्रधानाऽपूर्वनिर्वर्तकत्वं किं दृष्टद्वारेताऽदृष्टद्वारेणेति वीक्षायामाह । तत्र मन्त्रा इति । अध्ययनविधेरर्थाऽवबोधपर्यन्तत्वे ऽपि हुंफडादीनामदृष्टजनकत्वं दृष्टं, तद्वत्स्यादिति शङ्कायामाह । दृष्टेति । अपूर्वस्य मन्त्राऽऽकाङ्क्षाऽभावान्मन्त्रस्य कथं तदङ्गत्वमित्याशङ्क्याह, अनुष्ठानेति । द्रव्यादिप्रतिपत्तेर्ब्राह्मणवाक्यादपि सिद्धत्वान्न मन्त्राकाङ्क्षेत्याशङ्क्याह । ततश्चेति । मन्त्राणामानर्थक्याऽनुपपत्त्या तेनैव द्र-
११६।१७ व्यादिकं स्मृत्वा कर्माऽनुष्ठाने ऽपूर्वनिष्पत्तिरिति नियम्यतइत्यर्थः । तथापि मन्त्रैरेवाऽनुष्ठानसमये ऽर्थज्ञानं संपादनीयमिति विधिवचनाऽभावान्न तदित्याशङ्क्याह । तत्रेति निर्दिष्टं

दृष्टान्तं संक्षेपेण दर्शयन् दार्ष्टान्तिकमाह । तत्र यथेति । अपूर्वोपकारिप्रत्ययस्य प्रयोगवचनादनुष्ठेयत्वे श्रुत्यादिकमुपेक्षितं स्यादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु युक्तमिति । प्रयोगवचनो ह्यङ्गं प्रयुङ्क्ते, ऽङ्गत्वं च श्रुत्यादिसमधिगम्यमिति न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ११६।१०

आत्मज्ञाने प्रयोगवचनाऽनुपलब्धेः इहापीत्येतदनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽनुपलम्भे ऽपि तस्य न्यायकल्प्यत्वान्न विरोध इत्याह । इहापीति । प्रयोगविधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारविधिपुरःसरत्वात्तदभावे ऽपि कथं प्रयोगविधिरिति शङ्कते । कथमिति । तदभावो ऽसिद्ध इत्याह । वेदान्तेति । आत्मज्ञानं कुर्यादित्येतावानुत्पत्तिविधिस्तस्य करणाकाङ्क्षां निवारयितुं वेदान्तैरित्युक्तम् । करणस्येतिकर्त्तव्याकाङ्क्षया तत्संबन्धबोधकत्वोपाधावुत्पत्तिविधेरेव विनियोगविधित्वमित्याह । सर्वेति । शमादिविधीनां ज्ञानविधिशेषत्वे युक्तिमाह । फलवदिति । नियोज्याऽभावे विध्यनुपपत्तेः नियोज्यसंबन्धबोधकत्वोपाधौ विनियोगविधेरेवाऽधिकारविधित्वमित्याह । पुनश्चेति । नियोज्यमिति । नियुङ्क्ते इति नियोगः प्रेरकः, मम प्रेरको ऽयं नियोग इति नियोज्यत्वेनाऽन्वितमित्यर्थः । अधिकारिणमिति । मत्फलसाधनमिदं कर्मेति भोक्तृत्वेनाऽन्वितमित्यर्थः । ममेदं कर्त्तव्यमिति मयेदं कार्यमिति कर्तृत्वेनाऽन्वितमित्यर्थः ।

रात्रिसत्रन्यायेनेति । 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति श्रूयते, तत्र वर्त्तमानाऽपदेशित्वे ऽप्यपूर्वत्वादुपयन्तीत्यस्य विधित्वं तावत्सिद्धम्, । तत्र रात्रिसत्रस्य निरधिकारस्याऽनुपपत्तेः कश्चिदधिकारी वक्तव्यः, स किं स्वर्गकाम ११७।२

उत प्रतिष्ठाकाम इति जिज्ञासायां स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्ट इति न्यायात्स्वर्गकाम इति तावत्प्राप्तं, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती'तिवत् प्रतितिष्ठन्तीत्यस्यापि वर्तमानाऽपदेशत्वात्फलविधित्वाऽनुपपत्तेः स्तुतिमात्रत्वमिति स्वर्गकाम एव नियोज्य इति प्राप्ते सिद्धान्तितं 'फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्या'दिति । वर्त्तमानापदेशित्वे ऽपि श्रुतिसमर्पितं संनिहितं प्रतिष्ठाफलं विहाय भिन्नवाक्योपात्तस्वर्गफलकल्पनाऽयोगात्प्रतिष्ठां फलत्वेनाऽऽदाय प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति विधिः परिणम्यते । तथा 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'त्याद्यर्थवादसमर्पितं मोक्षं फलत्वेन संगृह्य तत्काम आत्मज्ञानं कुर्यादिति विनियोगविधेरधिकारविधित्वमिति । अनुष्ठानस्य विध्यायत्तत्वादनु-
११७।६ ष्ठापयितृत्वोपाधावधिकारविधेः प्रयोगविधित्वमाह । पुनः स एवेति ।

ननु मन्त्रेष्वित्येकदेशिनश्चोद्यमिति प्रतिभाति, नन्वित्युपक्रमादिति शङ्कायामाह । पुनश्चेति । सिद्धान्तोपयुक्तार्थाभिधायित्वादनारम्भवाद्यत्र सिद्धान्तिशब्देन शब्दित इति द्रष्टव्यम् । मन्त्राणामर्थपरत्वाऽभावात् प्रत्ययपरत्वं, वेदान्तानां त्वर्थपरत्वान्न प्रत्ययपरत्वमित्युक्तं टीकायां, तदनुपपन्नं, प्रत्ययपरत्वे ऽर्थपरताया अवश्यंभावित्वात् । अन्यथा प्रत्ययपरत्वस्यैवाऽनुपपत्तेरिति शङ्कायामाह। प्रत्ययपरत्वमिति । मात्रचो ऽर्थमाह । नार्थेति । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ स्वार्थाभावे ऽपि यथोपास्तिविधिपरत्वं तथा ऽत्रापीत्यर्थः । भूतार्थत्वाद्वेदान्तानामपि न स्वार्थविधिपरत्वमिति शङ्कायामाह । तत्रेति । भूतार्थत्वे ऽपीत्यर्थः । स्वार्थविधिपरत्वमिति । स्वा-

र्थबोधपरत्वमित्यर्थः। अन्यार्थमपि प्रकृतमित्यत्राऽन्यशब्दार्थमाह। तत्र विधेयेति। तत्र वेदान्तेषु कुल्यादृष्टान्तो विषम इति शङ्कते। ननु स्थायीति। शब्दस्य क्षणिकत्वान्न क्रमेण कार्यकरत्वमित्याह। सकृदिति। स्थायित्वेपि शब्दस्य तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वम्। न चोभयत्र तात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह। तात्पर्यादिति। समिदादयो यागाः पदार्थशब्दार्थः। 'समिधो यजती'त्यादिवाक्यं शब्दशब्दार्थः। एकेन कर्त्रा बहूनां युगपन्निर्वर्त्यत्वाऽनुपपत्तेः क्रमो विधीयते, तद्वदत्रापि विधिपरत्वं प्रमेयपरत्वं चेति टीकार्थः। 117।20

वेदान्तानामुभयपरत्वसंभवे चोदिते तदसंभवः पूर्वपक्षिणा प्रदर्शनीयः, किमिदमुच्यते मन्त्राणामप्रमाणत्वात्कर्मसु विनियोग इति? तत्राह। सिद्धान्तीति। अनारम्भवादीति यावत्। ज्ञानस्य विधेयत्वेन प्रमेयपरत्वमित्युक्तम् न च प्रमेयमवगमयितुं क्षममित्यत्र, तत्र हेतुमाह। विधिविषयेति। नियोगो विधिशब्दार्थः। योषिदादिदृष्टान्तो विषम इति शङ्कते। ननु लौकिकेति। अलौकिकत्वमङ्गीकृत्योभयपरत्वं दूषयति। नेत्याहेति। विरुद्धरूपभावो वैरूप्यं तत्प्रसङ्गादित्युक्तं, तत्र किं तद्वैरूप्यं, कथं वा तत्प्रसङ्ग? इत्याशङ्कायामेकस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वं प्रमेयपरत्वं च, अथ वैकस्य प्रमेयपरत्वमन्यस्य विधिपरत्व?मिति विकल्प्याद्यं दूषयति। ज्ञानं प्रतीति। प्रमेयतयेति। ज्ञानक्रियाजन्यफलशालितयेत्यर्थः। विधेयज्ञानविशेषणतयेति। विधेयं यत् ज्ञानं तत् प्रति विशेषणं तस्य भावः तत्ता तयेति विग्रहः। कर्मकारकतया ज्ञानजनकत्वात् ब्रह्मणो गुणत्वमित्यर्थः। प्रमेयत्वादुपादेयतेति। प्रमाजन्याऽतिशयविशिष्टत्वरूपेणोपादेयता साध्यते इत्यर्थः। विधिं प्रतीति। सिद्धप्रमितिवि- 117।21

शिष्टतया सिद्धत्वमुद्देश्यत्वमित्यर्थः। प्रमेयत्वात् विधेयतेति। अज्ञानं हि प्रमेयं भवति, ततश्च प्रमेयत्वाद्विधेयता ऽज्ञाततेत्यर्थः। विधानायाऽनुवाद्यतेति। विधानाय ज्ञानमुद्देष्टव्यम्, उद्देशश्च ज्ञाते, तथा च सविषयस्योद्देश्यत्वाद्विषयस्याप्युद्देश्यत्वे-
११७।२२ नाऽनुवाद्यत्वमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह। इतीति। ब्रह्मणः प्रसज्यन्ते इत्यनेन संबन्धः। गुणत्वादिप्रापकमाह। स्वज्ञानस्येति। प्राधान्यादिप्रापकमाह। तत्प्रमितीति। ब्रह्म तच्छब्दार्थः। अथ वा ज्ञानस्य विधेयत्वाद्विधिप्रमितिशेषत्वे तथा ब्रह्मपरत्वं चाश्रिते सतीति योजना। प्रमेयत्वपदं विधेयत्वपरमिति द्रष्टव्यम्। द्वितीयं पक्षमुत्थापयति। ननु प्रथमेति। शब्दानामुभयत्र तात्पर्याऽभावादेकत्र तात्पर्यं वक्तव्यं, ततश्च कथं तज्ज्ञानमुभयपरं स्यादित्याह। न शब्दस्येति। नन्वेवं सतीति चोद्यं न फलपर्यवसायि, अन्यत्र विध्यसंभवमात्रेणात्रोक्तदोषाऽनुद्धरणादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। ननु वैरूप्येति।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोपि वा समः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे॥

इति न्यायविरोधादेतादृशचोधानुत्थितिरित्यर्थः। गुणकर्मपदस्याऽप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे। क्रत्वङ्गेति। ब्रह्मज्ञानस्य प्रमेयपरत्वाद्विधेयत्वाच्च वैरूप्यं प्रसज्यतइत्युक्ते गुणकर्मविधानाऽनुपपत्तेर्न वैरूप्यप्रसङ्गो दोष इत्युक्तं, तन्न युक्तं, तत्र शब्दात् व्रीहीणां गुणत्वादिकं प्रथते प्राधान्यादिकं त्वर्थापत्त्येति वैषम्यादित्याशङ्क्याह। तत्रेति। व्रीहीनिति द्वितीयया कर्मकारकत्वेन प्राधान्यादिकमपि प्रथते इत्यर्थः। वैरू-
११७।६ प्यमेव स्पष्टयति। व्रीहीणामिति। अनुवाद्यत्वोद्देश्यत्वयोर्हेतुः प्रमाणान्तरसिद्धत्वं, गुणत्वे च कारकत्वमिति द्रष्टव्यम्।

शाब्द्यामेकस्यां प्रतिपत्तौ प्राधान्यादिप्रतिपत्तेरुपपादितत्वान्न निराकृतं स्यादित्याद्यनुपपन्नम्, इत्याशङ्क्य प्रतिपत्तिभेदमाह। तत्र न क्रियेति। व्रीह्याद्युद्देशेन विहितप्रोक्षणक्रियानिष्पत्त्युत्तरकालमतिशयो जायते, ततश्च व्रीहिमात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः। प्रकृते ऽपि ज्ञानभेदाङ्गीकारेण गुणकर्मसाम्यं शङ्कते। इहापीति। न च प्रथमज्ञानमित्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यं, तत्रैकस्मात् शब्दादुत्पन्नज्ञानद्वयस्योभयपरताया निरस्तत्वादत्र च करणभेदेन ज्ञानभेदस्याऽभिप्रेतत्वादिति द्रष्टव्यम्। करणभेदो ऽसिद्ध इत्याह। नेत्याहेति। आत्मा प्रमाणान्तरगम्यो भूतत्वात्संमतवदित्याशयेन शङ्कते। नन्विहापीति। भूतत्वे ऽपि प्रमाणान्तराऽयोग्यत्वान्न तद्गम्यत्वमित्यभिप्रेत्याह। कस्तर्हीति। सामग्रीभेदाऽभावे ऽपि ज्ञानद्वयं जायतामिति मन्वानं विस्मरणशीलं प्रत्याह। न चेति। एकसामग्र्युत्थज्ञानद्वयस्य प्रमेयभेदपरतादृष्टेरित्यर्थः। सामग्रीभेदाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते। अस्तु तर्हीति। विधिविधुराणि पदानि स्वारसिकवृत्त्या ब्रह्मज्ञानं जनयन्ति, तच्च स्वतःपुरुषार्थसंस्पर्शमलभमानं विधिद्वारा पुरुषार्थसंस्पर्शीति विध्येकवाक्यता सत्यादिपदानामित्यर्थः। ११८।९

किं पदैकवाक्ये पृथगर्थप्रतिपत्तिमुत्पाद्य विध्येकवाक्यत्वं कथ्यते, आहो वाक्यैकवाक्ये? नाद्य इत्याह। नेत्याहेति। पदैकवाक्ये ऽप्यवान्तरवाक्यकल्पनया तस्य प्रामाण्याङ्गीकृतौ 'न सुरां पिबे'दित्यादावप्यवान्तरवाक्यकल्पनया तस्य प्रामाण्यमापतेत्, न च तथा ऽऽस्थीयते युज्यते वेति टीकार्थः। द्वितीयं पक्षमुत्थापयति। ननु तर्हीति। दृष्टान्तो विषम इत्युक्तं तदसदित्यत्र, तदसंगतम्, अर्थवादपदानामिवाऽर्थवादत्वाद्वि- ११८।१८

धिशेषतया पुमर्थसंस्पर्शित्वादित्याशङ्क्याऽसिद्धो हेतुरित्याह। ११८।२० एवं तर्हीति । प्रकारान्तरेण सत्यादिवाक्यस्य विधिशेषत्वं शङ्कते। नन्विहेति। विषमो दृष्टान्त इत्याह। नेत्याहेति। तथाप्यनुमानस्य किं दूषण?मित्यत आह । प्रयोजनेति । स्वार्थप्रतिपादने फलविधुरत्वमुपाधिरित्यर्थः ।

टीकायां शिवमित्युक्त्या ऽऽत्मनः सुखत्वमुक्तं, तत्राऽज्ञायमानस्य तस्याऽपुमर्थत्वात् ज्ञातत्वं, तथा चाऽद्वैतहानिशङ्कायां तत्स्फुरणमर्थ्यते न तु तद्विषयमित्यभिसंधिनोक्तम् अनुभवेति। आत्मनः सुखत्वात्कथमनुभवैकरसत्व? मित्याशङ्क्याऽनयोरभेदादित्याह । आनन्देति । तयोः सविशेषत्वात् कथमभेद? इति शङ्कायामुक्तम् अपास्तेति । तच्चोभयोर्विशेषणम् । शाब्दज्ञानादग्रहणस्य निवृत्तत्वात्किं साक्षात्कारेणे?त्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । यद्यपीति । आत्मज्ञानस्य विधित्सितत्वात्किं तत् ज्ञानमिति प्रश्नाऽनुपपत्तिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । तर्हीति । किं चक्षुराद्यन्यतमदात्मप्रतिपत्तौ करणम्, उत शब्द इति विकल्प्याऽऽद्यमुत्थापयति । ननु प्रत्यक्षेति । श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । द्वितीयमनुवदति । ननु शब्द एवेति । शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात्तद्वैपरीत्यमयुक्तमित्याह । न पूर्वेति ।

अविहितस्यापि प्रत्ययस्य विहितप्रत्ययवत् शाब्दप्रत्ययत्वादनुभवफलकत्वम् इतरस्यापि तत्र स्यादिति टीकाऽनुपपत्तिमाशङ्क्य सहकार्यपेक्षया शाब्दज्ञानस्याऽन्यथात्वमिति श- ११९।१ ङ्कते । ननु विधीयमानमिति । शाब्दज्ञानमात्रस्य विधेयत्वाऽनङ्गीकृतेरनुक्तोपालम्भ इत्याशङ्क्य विकल्पोत्तरपरतया व्याचष्टे । किं तदिति । न च शाब्दज्ञानस्य विधेयतोक्ते।र्वैक-

रूपाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य किं शाब्दज्ञानमात्रस्य विधेयत्वम्, उताऽऽवृत्तिविशिष्टस्येति विकल्पोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । उभयरूपत्वाऽभावे हेतुमाह । उभयपरत्वइति । अलौकिकात्म- ११९।३
ज्ञानमात्रस्याऽसिद्धत्वात् कथं तदुद्देशेन संतानविधानाऽभिधानमित्याशङ्क्य टीकार्थं स्पष्टयति । ननु प्रथमेति ।

उत्तरोत्तरज्ञानजनिसमये पूर्वपूर्वज्ञानस्य नष्टत्वात् कथमपरोक्षप्रथोदयः? तत्राह । तत्संस्कारेति । उपासीतेत्यादिशब्दात् प्रतिपत्तेः तत्कथं लभ्यतइत्ययुक्तमित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं व्याचष्टे । किमुपासनेति । स्वभावसिद्धेति । लौकिकात्मप्रत्ययमुपासीतेत्यनूद्य निष्प्रपञ्चात्मा प्रमाणान्तराऽनधिगत आत्मेत्येवेति वाक्येन प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । अलौकिकात्मप्रतिपादकत्वं कस्मात्, यथाश्रुति तदुपास्तिविधिपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । एवकारेति । ततः किमित्यत आह । वाक्यस्येति ।

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।
तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरित्यर्थः । विशेषणपरत्वादित्युक्तं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति । उभयेति । 'निदिध्यासितव्य' इति वाक्यादुपासनविधिमवगच्छाम इत्याशङ्क्याह । निदिध्यासितव्य इति । निदिध्यासितव्य इत्यत्रापि वाक्येनोपास्तिविधानमिति शेषः । तत्र हेतुमाह । आत्मेति । पूर्वोत्तरवाक्ययोरात्मपरत्वादेतदपि तत्परमित्यर्थः । 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवे'दित्यधोधारणविधिपरे ऽपि वाक्ये यथोपरिधारणविधिः तथा ऽत्रापीत्याशङ्क्याह । वाक्यभेदेति । तत्रैकार्थ्यासंभवाद्वाक्यभेदः न तथा ११९।५
ऽत्र, तव्यप्रत्ययस्यार्हार्थेपि स्मरणात्स्तावकत्वेनाप्यन्वयोपपत्ते-

रित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । अथेति ।

उपास्तिवाचकपदाभावे ऽपि ज्ञानशब्देन तस्य लक्ष्यमा-
११९।११ णत्वाद्विधानं युक्तमिति शङ्कते । ननु ज्ञानस्येति । अविनाभा-
वादिति । ज्ञानप्रवाहयोः साहचर्य्यमात्रं विवक्षितम्, अनात्म-
ज्ञानवदात्मज्ञानस्यापि प्रवाहसाहचर्य्यात्तेन तल्लक्षणेत्यर्थः ।
प्रवाहाऽभावे ऽपि ज्ञानस्य दृष्टत्वान्न लक्षणेत्याह । नेत्याहेति ।
अभ्यासस्याऽविधेयत्वे साक्षात्कारहेतुत्वं दूरापास्तमिति उत्त-
रग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्योपासनविधिमङ्गीकृत्य तस्य साक्षात्कार-
हेतुत्वं निरस्यतीत्याह । अथापीति । कथं चिदिति । वाक्य-
भेदेनेत्यर्थः । कामुकस्य कामिनीध्यानात्तदापरोक्ष्यदृष्टेः कथं
तस्य तद्धेतुत्वाऽभाव? इत्याशङ्क्याह । अभ्यासस्येति । इन्द्रि-
यसंप्रयुक्तं ह्यपरोक्षं, नष्टव्यवहितकामिन्यादेरतादृक्त्वान्नाऽप-
रोक्षत्वमित्याह । विषयस्येति ।

आत्मज्ञानाऽभ्यासस्य साक्षात्कारहेतुतायाः श्रुतत्वात्कथं
तदपलाप? इति शङ्कते । ननु तत इति । अन्तःकरणशुद्धिसम-
नन्तरमित्यर्थः । श्रवणमात्रमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्य ध्यानं किं साक्षात्साक्षात्कारं प्रसूते, उत प-
रम्परये?ति विकल्प्यान्त्यमङ्गीकरोति । एकत्रेति । समवधान-
ताशब्देन ध्यानं विवक्षितम् । नन्वैकाग्र्यस्य प्रमाकरणत्वाऽप्र-
सिद्धेः कथं तद्द्वारेण साक्षात्कार? इति तत्राह । तदेकाग्रेति ।
तत्र हेतुमाह । औपनिषदमिति ।

एवं कल्पनायां 'ध्यायमानः पश्यत'इति श्रुतिः पीड्येते-
११९।१८ त्याशङ्क्याह । ध्यायमान इति । ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानमन्तःक-
रणं, तस्य प्रसाद ऐकाग्र्यं, तेन सहकारिणा शब्दादात्मतत्त्वं
ध्यानवान् पश्यतीत्यर्थः । ध्यानस्य शब्दसहकारित्वमदृष्टच-

रमिति शङ्कां निरस्यति । चित्तेति । स्पष्टदृष्टौ ध्यानाऽनपेक्षायामपि सूक्ष्मदृष्टौ तदपेक्षाऽन्वयाद्यधिगतेरित्यर्थः । परिशिष्टमाद्यं कल्पं प्रत्याह । दृष्टेनेति । ध्यानस्य साक्षात्प्रमितिहेतुताया लोके ऽदृष्टत्वात्कल्पनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकासिद्धसाधनत्वादपि नाऽभ्यासे विधिरित्याह । आपरोक्ष्येति । मनननिदिध्यासनाभ्यां सह श्रवणं नामाऽङ्गि विधीयतइत्यत्र निदिध्यासनविधिराश्रितः, ततः कथं तन्निरसनमित्याशङ्क्याह । दृष्टार्थत्वादिति । साक्षादापरोक्ष्यहेतुत्वेन निदिध्यासनं विधीयतइति यन्मतं तदत्र निषिध्यते, प्रथमवर्णके तु निदिध्यासनविध्यायत्तं यदिदं चित्तैकाग्र्यलक्षणदृष्टफलसमवाय्यदृष्टं तस्मिन्सति शब्दादेवाऽपरोक्षप्रत्ययोत्पत्तेरभिधानान्न किंचिदप्यवद्यमित्यर्थः । दृष्टार्थत्वादिति पाठे कथं स्वतः प्रवृत्तिरिति शङ्कां निराचष्टे । दृष्टार्थत्वादिति । ११९।२०

'ततस्तु तं पश्यतइति श्रूयमाणत्वान्न श्रूयतइति कथमुक्तमित्याशङ्क्य किं ध्यायमान इत्यस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वम्, उत विधिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति । दृष्टेति । ध्यानस्यैकाग्र्यद्वारेण यदिदं ज्ञानहेतुत्वं प्राप्तं तदनूद्यतइत्यनुवादाऽभिप्रायमेतदित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । विधिरिति । विध्यङ्गीकारेणाऽऽरम्भसमर्थनस्य प्रस्तुतत्वात् ननु किमत्र श्रवणेनेत्यनुपपन्नमित्याह । नन्वैकाग्र्येति । नाऽप्रवृत्तप्रवर्तकं किं तु बोधकमेतदित्यर्थः । समुच्चयार्थेनापिशब्देन विधेरभिधानं, विधिं विना पुमान् ध्याने कस्मात् प्रवर्त्ततामिति, तत्राह । दृष्टेति । दृष्टमैकाग्र्यं द्वारं कारणं यस्य साक्षात्कारस्य स तथोक्तः, तेनेति विग्रहः । साक्षात्कारनिमित्तमिति यावत् । तथापि ध्याने प्रवृत्तिः कस्मादित्यत्राह । ऐकाग्र्येति । अत्र ध्याने ऽप्रवृत्तप्रवर्तकत्वलक्षण- ११९।२१

विधिश्रवणेन किं फलिष्यति? न तावत् साक्षात्कृतौ प्रवर्त्तयतीत्याह। स्वयमिति। नापि तत्साधनेच्छालक्षणा प्रवृत्तिस्तन्निबन्धना, ऽन्यतः सिद्धत्वादित्याह। सिद्धइति। तस्मात्तन्निर्वर्तनलक्षणप्रवृत्ते विध्यधीनत्वं वक्तव्यं, तदर्थं विधिकल्पनमिति टीकार्थः। फलगुणादिनापि प्रवृत्तिसंभवान्न तदर्थं विधिकल्पनमिति परिहाराभिप्रायः। टीकायामपेक्षितमुपसंहरणं पूरयति। अत इति।

११९।२५

क्वचिदुभयार्थतादृष्टौ तन्न्यायेनेतरत्रापि तत्कल्पनात्समाध्याभासत्वमाशङ्क्य किं शब्दस्य क्रमेणोभयार्थत्व,मुत युगपत्? नाद्य इत्याह। न स्थायीति। कुल्यायाः स्थायित्वात् क्रमेणाऽनेकार्थत्वं घटते न तु शब्दस्य तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वात्तात्पर्यस्य चोभयार्थताऽयुक्तेरित्यर्थः। स चेत्यस्यायमर्थः। कस्तर्हि न्याय? इत्याशङ्क्य निर्विषयज्ञानविध्यनुपपत्त्योभयार्थत्वमुक्तं स्मरेत्याह। स चेति। ओमिति चेत्तत्राह। नेति। कल्पान्तरमप्यनेन निरस्तमिति। वैरूप्यप्रसङ्गेन निरस्तमिति द्रष्टव्यम्। अथवा ऽवगमविध्यनुपपत्त्योभयपरत्वं स्वीक्रियतां, तत्राह। स चेति। उभयपरत्वे साधको न्यायो नेति कथमुच्यते? तदुपलब्धेरित्याशङ्क्य विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरूपन्यायान्तरपराहतेर्नैवमित्याह। न युगपदिति।

पदार्थानां विधायकः शब्दः क्रमस्यापि विधायक इत्युक्तं, तत्र को ऽसौ विधायकः शब्द? इति वीक्षायामाह। ननु समिध इति। प्रतिवचनस्य प्रश्नाऽननुसारित्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह। पदार्था इति। एकस्य युगपदनेककर्माऽनुष्ठानाऽनुपपत्त्या क्रमप्रतिपत्तिरित्यर्थः। शब्दस्योभयत्र प्रामाण्यं किं न स्या?दित्यत आह। न शब्देति। अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः।

१२०।६

यच्छब्दस्यैकवचनत्वान्न तेषां विधानम् इत्यनेनान्वयो ऽयुक्त इत्याशङ्क्याह । ये तावदिति । प्रत्येकमिति । कर्म कर्म प्रतीत्यर्थः । प्रयाजादिविधिभिः प्रयाजादीनां विधानमङ्गीकृतं, ततश्च न तेषामेव विधानमित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । तेषामेवेति । प्रयाजादीनां क्रमशब्दाभिधेयत्वस्य तेनाऽनुक्तत्वात्तन्निषेधो ऽसमञ्जस इत्याशङ्क्य हेत्वन्तराभिप्रायेण विकल्पपूर्वकमवतारयति । किं पदार्थेभ्य इति । एकैकपदार्थप्रतिपत्तावपि तदप्रतिपत्तेर्न पदार्थात्मकत्वं क्रमस्येत्यर्थः । आद्यपक्षमुत्थापयति । ननु विहितमिति । वाक्यक्रमस्य विधानमित्यत्र हेतुमाह । प्रयोगवचनेति । प्रयोज्यत्वमात्रेण कथं क्रमस्य विधेयत्वमित्याशङ्क्याह । अङ्गमिति । तथापि कथं तस्य विधेयत्वमित्यत्राह । विहितमङ्गं भवतीति । विहितस्याङ्गत्वादङ्गस्य च प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वाद्विधायकान्तरस्यानिरूपणाद्वाक्यमेव विधायकमित्यर्थः । प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वमेवाऽसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । टीकापेक्षितं हेतुमाह । विहितस्येति । १२०।६

पदार्थानामेव विहितत्वमसिद्धं, प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वेन क्रमस्यापि विहितत्वादिति मन्वानं प्रत्याह । अन्यथेति । प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वेन विहितत्वेनेत्यर्थः । प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वमन्तरेणापि क्रमस्य विहितत्वं सेत्स्यतीति नेतरेतराश्रयत्वमिति शङ्कते । ननु पदार्था इति । एकैकतरूपलब्धावपि वनाऽनुपलब्धिवदेकैकपदार्थोपलब्धावपि क्रमाऽनुपलब्धिर्युक्तेत्यर्थः । वनस्य तदात्मकत्वाऽभावादनुपलब्धिः, क्रमस्य तदात्मकत्वे तदुपलब्धावुपलब्धिः स्यात्, न च सा ऽस्तीति पदार्थात्मकत्वमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । १२०।१८

पदार्थविधायकक्रमसिद्धिमङ्गीकुर्वता क्रमाभावो नाश्रीयते,

ततश्च तन्निषेधो ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह । अपर आहेति । किमेकैकपदार्थवृत्तिः क्रमः, उताऽनेकपदार्थवृत्तिः? नाद्य इत्याह । एकैकस्मिन्निति । द्वितीये ऽपि किं युगपदुत्पद्यमाना ऽनेकवृत्तिः,

१२०।१८ उत क्रमेण? नाद्य इत्याह । अनेकेति । क्रमाऽयोगादिति । क्रमभवनाऽयोगादित्यर्थः । द्वितीये ऽपि किमपरिसमाप्याऽनेकत्र वर्त्तते, उत परिसमाप्ये?ति वक्तव्यम् । नाद्य इत्याह । अयौगपद्यइति । जाताऽजातयोः संयोगाऽदृष्टेरित्यर्थः । द्वितीये त्वेकव्यक्त्युपलम्भे गौरित्युपलब्धिवदेकव्यक्तिप्रतिपत्तावपि क्रमप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । उपलभ्यमानो ऽपि क्रमो न निरूपणपथमवतरतीत्युक्तमनुवदति । ननु संयोगवदिति । यौगपद्यप्रसङ्गमुक्तं निरस्यति । क्रमत्वादिति । संयोगस्य न संयोगविशिष्टे ऽवयविनि वृत्तिः, नापि तदभावविशिष्टे, किं तु प्रयोगयोग्ये, तथाक्रमस्यापि एकक्षणावच्छिन्नपदार्थवृत्तित्वे क्रमत्वव्याघातात् अयुगपद्भाविपदार्थवृत्तित्वम्। न त्वविद्यमानत्वात्पदार्थानां तदाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम् । अविद्यमानस्यापि प्रतियोगिनो ऽभावनिरूपकत्ववत् भविष्यदादेर्व्याप्तिनिरूपकत्ववत् क्रमाश्रयत्वोपपत्तेः । तस्मादयुगवद्भाविष्वपि क्रमोपपत्तिरित्यर्थः ।

एकदेशतरुव्यतिरेकेण वनाऽनुपलब्धिवत्पदार्थादिव्यतिरेकेण क्रमाऽनुपलम्भात् गौरवाच्च कथं तत्स्वीकरण?मिति शङ्कते । ननु देशेति । इष्टापत्त्योत्तरमाह । तदाहेति । दृष्टान्तो

१२०।२१ विषम इति शङ्कते । नन्वनुष्ठेयेति । तरूणामेकदेशत्वात्तदुपाधौ वनबुद्ध्यादिविषयत्वं समिदादीनां युगपदभावान्नैकदेशकालतया क्रमबुद्ध्यादिविषयत्वमित्यर्थः । स्मृतिज्ञानस्योपलब्ध्यनुरोधेन पदार्थपरामर्शित्वे ऽपि कथं पदार्थे क्रमप्रतिपत्ति? रित्याशङ्क्याह ।

पाठेति। क्रमविधायकाभावान्न तस्याऽनुष्ठेयत्वमिति शङ्कते। ननु क्रमस्येति। अननुष्ठेयत्वमिष्टमित्याह। न क्रमस्येति। अ- क्रियात्वादित्यर्थः। व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठानं स्यादिति शङ्कते। किं त्विति। १२०।११

पाठक्रमानुसारेणार्थे ऽपि क्रमप्रतिपत्तेर्न तदपलाप इत्याह। अनुष्ठेयेति। अक्रियात्मनो ऽपि वध्यादेर्यथा क्रियोपरक्ततया विधेयत्वं तद्वदत्रापीति शङ्कां निरस्यति। न विधीयतइति। अथ वा ऽतिप्रसङ्गचोदकस्य क्रमे मानं वक्तव्यमिति विवक्षितम्, उत विधायक?मिति विकल्प्याद्यं निराचष्टे। अनुष्ठेयेति। द्वितीयं निरस्यति। न विधीयतइति। कुतस्तर्हि क्रमप्रतिपत्तिरिति शङ्कते। केनेति। पदार्थानामलौकिकत्वात्क्रमस्तावन्न लौकिकः, नापि शाब्दः, तस्याऽन्यपरत्वादित्यर्थः। पूर्वोत्तरवाक्ययोरपि क्रमाऽप्रत्तिपत्तेः संनिहितं चेति कथमुक्त?मित्याशङ्क्याह। संनिहितं चेति। तच्चेत्यादेरयमर्थः। तत् ज्ञानान्तरं प्रयोगवचनेन गृह्यतइति संबन्धः। प्रयोगवचनस्य न क्रमज्ञानाऽऽपादकत्वमनुपपत्त्यदर्शनादित्यत्राह। एकत्वादिति। व्युत्क्रमेणाऽनुष्ठाने ऽप्याकाङ्क्षोपरमशङ्कां निरस्यति। संनिहितमिति। अनतिक्रम्येति शेषः। पदार्थानामनिष्पन्नत्वात्तत्क्रमाभावे ऽपि पाठक्रममनतिक्रम्य संनिहितमनुष्ठेयम् आग्नेयादिप्रयोगवचनेन गृह्यते इति योजना। संनिहितविषयत्वेन संनिहितमिति वा। दृष्टान्तनिरसनोपसंहरणमपेक्षितं दर्शयति। तस्मादिति। अथ वा नियोगबोधकेन लिङादिपदेन यथा विषयादिसिद्धिः तद्वदत्राप्युभयसिद्धिः किं न स्या?दिति शङ्कायामाह। न तस्मादिति। लिङादेर्नियोगप्रतिपत्तिरर्थाद्विषयादिप्रतिपत्तिरिति प्रमाणभेद इत्यर्थः। १२१।८

चक्षुर्यद्यदवबोधयति तत्र तत्र स्वतन्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं,
१२१।१ तदनुपपन्नं, संप्रयोगसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याह । प्रतिवस्त्विति ।
वस्तु वस्तु प्रति संप्रयोगो विद्यते यस्य तत्प्रतिवस्तुसंप्रयोगं, संप्रयोगे सति तावन्मात्रे ऽक्षस्य प्रामाण्यं संभवतीत्यर्थः । आभिधानिकप्रत्ययो विधिविषय एवेति कथमुच्यते? आत्मनो ऽपि प्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह । नन्वाभिधानिकमिति । यद्यप्यात्मा शब्दात्प्रतीयते तथापि न तस्य तत्र तात्पर्यमित्यर्थः । किंपरं तर्हि ज्ञान?मिति पृच्छति । किं त्विति । विधिविषयत्वं कथ?मिति वीक्षायामाह । विधायकेति । प्रमितिविषयत्वं नाम प्रमितिनिर्वाहकत्वमित्यर्थः । अवगमस्य सविषयत्वं कथ?मिति वीक्षायामाह । अवगमेति । शब्दादप्रतीयमानो ऽप्यर्थात्प्रतिपन्न एवेति परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्यक्परिहारत्वमाह । एकस्मिन्निति । श्रुत्यनुपपत्तिः किं श्रुतावन्तर्भवत्युत न? आद्ये शब्दात् जायमानस्याद्यज्ञानस्य ब्रह्मण्यप्रामाण्यं, द्वितीयस्य तु प्रामाण्यमित्यतिसाहसमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । श्रुतिरिति । प्रत्यक्षादिविरोधादनुपपत्तिरपि न प्रमाणमित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिना विधिर्न प्रतीयते तथापि तत्तत्र प्रमाणमिति विरुद्धमित्यादिशब्दार्थः । प्रतिपत्तिविधिना करणेतिकर्त्तव्यसंसर्गप्रतिपत्तेर्नियमेन वास्तवं संसर्गं न गमयतीति कथमुक्त?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । किं चेति । अवगम्यसत्त्वमन्तरेणाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अनुपपत्त्यभावो ऽसिद्ध
१२१।१२ इति शङ्कते । नन्विति । हेत्वन्तरमाह । अन्यथेति । आरोपितज्ञानस्याऽऽरोपितविषयज्ञानस्य प्रयोजनाऽभावादित्यत्रोपासनविधिवैयर्थ्यं स्यादित्यनुषङ्गः ।

समारोपितविषयाणामपि वाग्धेन्वाद्युपास्तीनां चोदना-

प्रामाण्याद्यथा फलवत्त्वमाश्रीयते तथा ऽत्रापीत्याह । तत्रा-
हेति । स्वतःप्रामाण्यात्तथाभूतार्थत्वमित्युक्तं निरस्यति । आ- १२१।१०
भिधानिकेति । स्वतःप्रामाण्ये विधिसंसर्गाभावे ऽपि तस्य
प्रामाण्यं किं नाश्रीयतइत्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते ।
ननु विधेयेति । वाग्धेन्वादेरविद्यमानत्वादारोपितविषयत्वं यु-
क्तम्, आत्मनस्तु परमार्थत्वात् तत्प्रमितिजनकत्वेन ज्ञानस्य
फलवत्त्वसंभवे समारोपितविषयत्वेनाऽदृष्टफलकल्पनमयुक्तमि-
त्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधा'द्वाचं धेनुमुपासीते'त्यादेर्यथा स्वविषय-
प्रमितिजनकत्वाऽभावः तथा ऽत्रापीत्याह । तत्राहेति । अ-
दृष्टकल्पना स्यादित्युक्तं निरस्यति । सकलेति । कार्यनिष्ठत्वे
वस्त्वसिद्धेर्न कार्यनिष्ठत्वमिति भ्रमं निरस्यति । तस्मादिति ।
कार्यपरत्वं च सिद्धान्त्येकदेशिनोच्यते, तत्र कार्यनिष्ठत्वे व-
स्तुनिष्ठत्वं न संभवतीति तन्मतनिरसनमित्यर्थः । अत इत्या-
देरयमर्थः ।

कार्यनिष्ठं वचो न वस्तुपरं चेत् कथं तर्ह्यात्मसिद्धि?रि-
त्याशङ्क्य किमात्ममात्राऽसिद्धिः, उत विशेषाऽसिद्धि?रिति वि-
कल्प्याद्यो नेत्याह । अत इति । उभयपरत्वाऽनुपपत्तिरतःश-
ब्दार्थः । द्वितीयं निरस्यति । न तस्येति । 'तत्त्वम'स्य'यमात्मा
ब्रह्मे'त्यादीनां न वस्तुनि प्रामाण्यमनिष्टेः । नापि धर्मे, तस्या-
ऽप्रतिपत्तेः । अतश्च नास्तिकतुल्यता स्यादिति शङ्कते । ननु
वेदान्तानामिति । 'आदित्यो यूप' इत्यादौ यूपादिशब्दानां य-
थोपचारादन्यत्र प्रवृत्तिः तद्वदत्रापीत्याह । नेत्याहेति । स-
र्वात्मनीत्यस्यार्थमाह । तत्रात्मन इति । तत्रेति पदं निरूपित- १२१।११
मित्यनेनाऽनुषज्यते । उत्पत्तिविध्यादिः प्रागेव व्याख्यातः ।

उच्यतइत्यादिना सर्वस्य वेदार्थस्य न विचारितत्वमित्यु-

क्तं, तदसाधु, वेदान्तानामुदाहृतस्य विचारणाभावे ऽपि तेषां विधिपरत्वाद्विध्यपेक्षितन्यायस्य च पूर्वतन्त्रोदीरितत्वेनाऽनारम्भोक्तेरित्याशङ्क्य कार्यपरत्वमेवाऽसिद्धमित्याह । अत्रेति ।
१२१।२४ पूर्वतन्त्रइत्यर्थः । धर्मस्योपक्रान्तत्वे ऽपि यथा प्रसङ्गात् प्रतिषेधचोदनार्थो निरूपितः तद्वद्वेदान्तार्थो ऽपि निरूपित इति शङ्कते । ननु धर्मस्येति । प्रासङ्गिकत्वेनेति । सर्वो वेदो धर्मे प्रमाणमित्युक्ते वेदान्तानां कथं धर्मे प्रामाण्य?मिति शङ्कायां सर्वस्य वेदस्य कार्याऽधीनत्वात्तच्छेषत्वेन वेदान्तानामपि प्रामाण्यस्याऽभ्युपगमनीयत्वात् ब्रह्मणस्तत्र निरूपितत्वम् इति भावः । उक्तार्थे विनिगमकारणं पृच्छति । कथमिति । विवक्षितवेदान्तार्थनिरूपणमनुपलब्धिविरुद्धमित्याह । नेत्याहेति । अनुपलब्धिरसिद्धेत्यभिसंधिः । यावतेत्यत्रापेक्षितहेतुमाह । सूत्रेति । सामर्थ्यमेव दर्शयति । अत्रायमाशय इति । आलम्बनसंभवाऽसंभवाभ्यां चिन्तेति द्रष्टव्यम् । विचारो नाम प्रमाणाऽनुग्राहकस्तर्कः, तच्चाऽनुग्राह्यं प्रमाणं प्रत्यक्षाद्युताम्नायः? नाद्य इत्याह । विचार्यमाणेति । धर्मस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वान्न तेषामनुग्राह्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । आम्नायस्येति । अदृष्टार्थतया विनियोगो ऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह । तदर्थमिति । हेतुसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अध्ययनविधिरिति तव्यप्रत्ययाभिधेयशब्दभावना कथ्यते । शब्दभावनाभाव्याऽर्थभावनायाः किमदृष्टं फलं भाव्यम्, उत दृष्ट?मिति विमर्शार्थः । अन्तिमं दूषयति । दृष्टेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धफलसाधने विध्यसंभव इत्यर्थः । 'व्रीहीनवहन्या'दित्यत्र दृष्टफलसाधने ऽपि विधिर्दृष्ट इत्याशङ्क्य तत्राप्यदृष्टमस्तीत्याह । अदृष्टेति । यत्राऽदृष्टं तत्रैव विधिरिति नियमादित्यर्थः । तस्मादाद्यः पक्ष उपादेय इत्या-

१२२।१०

ह । अदृष्टार्थ इति ।

किमध्ययनविधेः स्वतन्त्राऽदृष्टार्थत्वम्, उत कर्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । ननु स्वाध्याय इति । अवगम्यमान इति । तव्यप्रत्ययेनेत्यर्थः । क्रियाजनिताऽतिशयशालित्वं संस्कार्यत्वशब्दार्थः । अवाप्तिः स्वाधीनोच्चारणाक्षमत्वं तद्विषयत्वमवाप्यत्वमित्यर्थः । कर्मकारकगतत्वेन दृष्टस्याऽतिशयस्यात्र संभवात्कथं स्वतन्त्राऽदृष्टार्थत्वमित्याह । इतीति । दृष्टसंभवो ऽसिद्ध इत्याह । न संस्कृतस्येति । क्रतौ विनियुक्तस्य विनियोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारो दृष्टः, स्वाध्यायश्च न तादृश इति न संस्कार्यत्वमित्यर्थः । सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्योरन्यतरस्य फलत्वात् स्वाध्यायाप्तेश्चाऽनीदृक्त्वाऽप्तेरपि फलत्वमित्याह । अवाप्तस्येति । अत्राप्तेः स्वरूपेणाऽफलत्वे ऽपि प्रणाड्या फलत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ।

फलत्वमङ्गीकृत्य विधित्वं दूषयति । न दृष्टेति । अन्यत इति । रागादिनेत्यर्थः । 'व्रीहीनवहन्या'दिति कर्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थो यथा विधिस्तद्वत् 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इत्यवाप्यवाप्तस्वाध्यायसमवेताऽदृष्टार्थत्वेन विधिरर्थवान् स्यादिति चेन्मैवं, वैषम्यात् । 'व्रीहिभिर्यजेते'ति व्रीहीणां दर्शपूर्णमासाऽपूर्वे विनियुक्तानां कथमपूर्वसाधनत्वमिति वीक्षायां पुरोडाशांविद्धारेति निश्चीयते । पुरोडाशभावश्च तण्डुलनिष्पत्त्या, तण्डुलनिष्पत्तिश्चाऽवहननेनैवेति नियम्यते । न च तथा स्वाध्यायस्य अपूर्वाङ्गत्वं येनाऽध्ययने नियमो घटेतेति । तस्मात्कर्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थो विधिरित्ययमपि पक्षो ऽसङ्गत इति द्रष्टव्यम् । तव्यप्रत्ययविरोधान्न स्वतन्त्राऽदृष्टार्थत्वमिति शङ्कते । ननु कर्मेति । ग्रामो गन्तव्य इत्युक्ते यथा गमि-

क्रियाया ग्रामसमवेताऽतिशयसाधनत्वं तद्वदध्ययनस्यापि स्वाध्यायगताऽतिशयहेतुत्वस्य तव्यप्रत्ययात् प्रतिपत्तेः कथं स्वतन्त्रादृष्टफलत्वमित्यर्थः। 'सक्तून् जुहोती'त्यत्र सक्तुप्राधान्यभङ्गवत् स्वाध्याये ऽपि प्राधान्यं त्यज्यतां, क्रियाजनिताऽतिशयाऽनिरूपणादित्याह। न कर्मकारकस्येति। वाक्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह। सक्तुन्यायेनेति।

१२२।१६

अध्ययनविधेर्न स्वतन्त्राऽदृष्टार्थत्वं फलाऽश्रवणादिति शङ्कते। ननु श्रूयते इति। 'यदृचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा ऽभिवहन्ती'त्याद्यर्थवादेषु फलं श्रूयते इत्याशङ्क्य तस्य नित्यजपाऽध्ययनविधिफलत्वान्न प्रथमाध्ययनविधिफलत्वमित्याह। अर्थवादे ऽपीति। फलाऽश्रवणमसिद्धमित्याह। तन्न जपेति। घृतकुल्यादेरिति कर्मणि षष्ठी। 'न स पापं श्लोकं शृणोती'त्यादिफलश्रवणस्य यथा अविद्यमानार्थवादत्वं तद्वदस्यापीत्याशङ्क्याह। संस्कारेति। विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणयोः संस्कारो दृष्टः, स्वाध्यायस्य चाऽतथात्वान्न तदध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वम्। तथा अद्रव्यत्वात् क्रत्वनङ्गत्वाच्च न तत्फलश्रुतेरर्थवादता। इतरस्य तु वाक्यात् क्रत्वङ्गतायां सिद्धायां पर्णतादिफलश्रवणस्याऽर्थवादत्वं घटते इत्यर्थः। श्रुतव्याकरणस्य वैदिकपदश्रवणादर्थप्रतिपत्तिर्जायमाना लक्ष्यते, अतश्चाम्नायमूलविचारप्रवृत्तिरिति शङ्कते। न च दृष्टेति। अङ्गुल्यग्रादिवाक्योत्थप्रतिपत्तिवदाभासत्वेनाप्याम्नायार्थप्रतिपत्तिर्घटते इत्याशयेनाह। न विषेति। अर्थविवक्षायाः प्रतिबन्धो ऽभावस्तस्य दृष्टेरित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादिति। अदृष्टार्थत्वं तच्छब्दार्थः। अविषयत्वादित्यत्र विचार्यमाणार्थस्येति शेषः। प्रमाणवदेव विचारस्यापि स्वातन्त्र्येणाऽर्थसा-

१२२।२२

धकत्वात्किमालम्बनाऽन्वेषणेनेत्याशङ्क्याह । प्रमाणेति । प्रमा- १२२।¹¹
णाप्रतिपन्नाऽर्थसंभवाऽसंभवसाधकत्वस्वाभाव्याद्विचारस्याऽनु-
ग्राह्यं वक्तव्यं, न च तदस्तीति विचाराऽनारम्भ इत्यर्थः ।
स्वाध्यायाऽध्ययनविधिप्रमितकर्त्तव्यत्वादिति । अध्येतव्य इति
तव्यप्रत्ययाऽभिहितशब्दभावना भाव्यं विना ऽनुपपद्यमाना
पुंप्रवृत्तिलक्षणामर्थभावनामुत्पादयति,सा च भाव्यं विना ऽनु-
पपन्नेति यो भाव्यत्वेन संबध्यते तस्य फलवदर्थाऽवबोधपर्य-
न्तत्वाऽभावे भाव्यताऽनुपपत्तेरर्थावबोधपर्यन्तता ऽऽक्षिप्यते ।
अर्थनिर्णयस्य च विचाराऽधीनत्वाद्विचारकर्तव्यतामध्ययन-
विधिराक्षिपतीत्यर्थः ।

स्वाध्यायस्याऽविवक्षितार्थत्वान्न तदर्थनिर्णयार्थं विचार-
प्रवृत्तिः, अर्थभावनाभाव्यं त्वन्यदेव किं चिदित्यभिसंधाय श-
ङ्कते । नन्विति । गूढाभिसंधिरुत्तरयति । नाऽऽम्नायस्येति ।
यथाश्रुतमादाय शङ्कते । न च दृष्टार्थ इति । सिद्धान्ती स्वा-
भिसन्धिमुद्घाटयति । नाऽध्ययनस्येति । क्रियाजन्याऽतिशय-
शालिनः कर्मकारकत्वात्स्वाध्याये चाऽतिशयाऽनिरूपणान्नास्य
कर्मकारकत्वमिति शङ्कते । ननु कर्मकारकइति । अतिशयानि-
रूपणमसिद्धमित्याह । नोभयस्येति । अवाप्तिसंस्कारलक्षणा-
ऽतिशयस्येत्यर्थः । तदेव विवृणोति । अध्ययनेनेति । अवाप्तिः
स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं, तदर्थो वाङ्मनसव्यापारो ऽध्ययन-
मिति विभागः । दृष्टद्वारेणेति । प्रथमं पाद आप्यते, अनन्तर-
मर्द्धर्चः, ततः पूर्णमाप्यते इति क्रमेणसकलस्वाध्यायाऽवा-
प्तिरित्यर्थः । साङ्गेति । प्राङ्मुखादीतिकर्त्तव्यतासहितेत्यर्थः । १२३।⁴

स्वाध्यायस्याऽविनियुक्तत्वान्न संस्कारः फलमिति श-
ङ्कते । ननु संस्कारस्येति । विनियोगाभावो ऽसिद्ध इत्याह ।

१२३।५ न क्रतुविधीति । क्रतुविध्यनुपपत्तिप्रमाणावित्यर्थः । स्वाध्यायमन्तरेण क्रतुविधेरनुपपद्यमानं रूपं न पश्याम इत्याशङ्क्याह । क्रतु विधिरिति । करणेतिकर्तव्यताज्ञानाऽभावे ऽनुष्ठानाऽनुपपत्तेस्तज्ज्ञानमवश्यंभावि, तच्च न स्वाध्यायं विनेति संस्कृतस्वाध्यायाक्षेप इत्यर्थः । स्वाध्यायमात्राद् बोधोत्पत्तेर्न संस्कारस्याक्षेप इति शङ्कते । ननूपादानेति ।

पाठकादेः स्वाध्यायश्रवणे ऽपि बोधाऽनुत्पत्तेः कथं स्वाध्यायमात्रस्य तज्जनकताऽभिधान?मित्यत्राह । न संस्कारमिति । संस्कारमन्तरेणापि साङ्गाऽध्ययनवतो बोधो युक्त इत्यर्थः । क्रतुविधिः स्वरूपेण संस्कारमाक्षिपत्युताऽन्यापेक्षया ऽपी?ति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । अध्ययनेति । वाक्यपाठमात्रजनितज्ञानस्याऽपूर्वोपकारकत्वे लिखितपाठाद्यवाप्तवेदोत्थज्ञानस्याऽपूर्वोपकारकत्वसंभवात्साङ्गाऽध्ययनविधानं न स्यात्, अस्ति च तत्, तस्मात्संस्कृतस्वाध्यायोत्थज्ञानस्याऽपूर्वाजनकत्वमित्यर्थः । तथापि कथं क्रतुविधेः संस्काराक्षेपकत्व?मिति तत्राह । अत इति । विधिसामर्थ्यमिति । सङ्गाऽध्ययनविधिसामर्थ्यमित्यर्थः । दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनकल्पनाद्वरं स्वतन्त्राऽदृष्टकल्पनमित्याशयेनोक्तं चोद्यं स्मारयति । ननु स्वतन्त्रेति । 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपी'ति न्यायमभिसंधाय समाधत्ते । न दृष्टेति । दृष्टं यदिदमक्षरस्वीकरणं

१२३।११ तज्जन्यज्ञानादि तत्समवायीत्यर्थः । प्रवृत्तिरादिशब्दार्थः । श्रुतिविरोधेनेति । 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इति तव्यप्रत्ययेन कर्मकारकभूतस्य स्वाध्यायस्य प्राधान्यम्, अध्ययनस्य च तच्छेषत्वं लक्ष्यते । तत्परित्यागेन स्वाध्यायस्योपसर्जनत्वमादायाऽध्ययनस्य स्वतन्त्रादृष्टार्थत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः ।

अध्ययनस्य क्रत्वङ्गताऽभावात्कथं तदुपकारकत्व?मित्याशङ्क्याह । आधानवदिति । अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारार्थत्वं तव्यप्रत्ययविरुद्धमिति शङ्कते । ननु तव्येति । अवधारणस्योपरक्तमित्यनेनाऽनुषङ्गः । अध्ययनस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनत्वं कस्मात्? स्वाध्यायसंस्कारद्वारेण फलसाधनत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्याह । स्वतन्त्रमिति । स्वाध्यायाऽसमवेतमित्यर्थः । अपूर्वस्य प्रकृत्यर्थेनाऽन्वयः । तयोः समानपदोपात्तत्वात् न स्वाध्यायेन भिन्नपदोपात्तेनेत्यर्थः । इष्टसाधनतादेः प्रत्ययार्थत्वान्नाऽपूर्वस्य तदर्थत्वमित्याह । तन्नेति । अङ्गीकृत्याह । अपूर्वेति । सुप्तिङन्तं पदमिति पाणिनिस्मरणाद्यद्यप्यध्येतव्य इत्येकं पदं तथापि पद् गताविति स्मरणाद्बोधकं पदमित्याश्रित्य तव्यप्रत्ययात् प्रकृतेः क्रियाबोधकत्वात् भिन्नत्वनिर्देश इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति तव्यप्रत्ययस्य कर्म्मण्यपि स्मरणादेकपदोपात्तत्वं कर्मकारकस्य । तत्र तव्यप्रत्ययस्य स्वोपात्तकर्मकारकसमवेताऽपूर्वाऽभिधाने नैरपेक्ष्यम्, इतरथा पदान्तरसापेक्षत्वम् । तथा च लाघवादाद्यः पक्ष आस्थेय इत्यर्थः ।

१२३।१४

अपूर्वस्य क्रियाजन्यत्वात्तदुपरक्तत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह । भावार्थेति । यद्येन जायते तत्तत्समवायीति न नियन्तुं शक्यं, छिदिक्रियासाध्ये द्वैधीभावादौ व्यभिचारादित्यर्थः । अध्ययनस्याऽदृष्टार्थत्वे विषमन्त्रवद्वेदस्याऽविवक्षितार्थत्वं स्यादिति यत्तूक्तं, तदनुपपन्नं, किं स्वतन्त्राऽदृष्टार्थत्वमेवाऽर्थपरताप्रतिबन्धकम्,उतेतरदपि? । आद्ये ऽपीदं विवेचनीयं किमाम्नायमात्रस्या,ऽथ वा ऽध्ययनविधायकव्यतिरिक्तस्ये?ति । नाद्य इत्याह । अदृष्टार्थतयेति । न द्वितीयो ऽपि, अध्ययनविधिवाक्यस्य विवक्षितार्थत्ववदितरत्रापि तदुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमुपसं-

१२३।१८

हारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । अदृष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाऽभावादित्यनेन संबन्धः । तत्र हेतुमाह । स्वसमवायितयेति । अदृष्टं स्वशब्दार्थः, स्वाध्यायो वा । मीमांसारम्भप्रदर्शनफलमाह । तदेवमिति । स्वाध्यायाऽध्ययनस्य विचारहेतुत्वात्तदनन्तरं तस्याऽवसर इत्यर्थः ।

१२३।१९

पूर्वग्रन्थेन प्राचीनविचारस्यैकदेशविषयत्वसिद्धेस्तथा चेत्यादिग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । प्रारभ्यमाणेति । आरम्भपर्यालोचनया ऽगतार्थत्वं पूर्वत्रोक्तम्, अत्र त्वारभ्यमाणपर्यालोचनया ऽपि तदुपपाद्यतइत्यर्थः । कथंशब्दसूचिताऽनुपपत्तिं दर्शयति । ननु वेदेति । प्रतिवचनस्य प्रश्नाऽननुसारित्वशङ्कां निरस्यति । सामान्येति । वेदार्थमात्रविचारपक्षे तत्रैव सामान्यप्रतिपत्तिविशेषविप्रतिपत्ती दर्शनीये, तथा न च प्रदर्शिते, तस्माद्धर्मविषयसामान्यादिप्रसिद्ध्यादिदर्शनाद्वेदवाक्यानीत्यविशेषवचनं तद्विशेषविषयत्वेन नियम्यते इत्यर्थः । तत्राऽग्निहोत्रादिलक्षण इत्यादिः किं पूर्वपक्षिणो ग्रन्थः, उत सिद्धान्तिनः? । नाद्यः । तेनाग्निहोत्रादेर्धर्मत्वेनाऽनङ्गीकरणात् । न द्वितीयः । वेदवाक्यानां विचाराऽवसराद्यङ्गीकरणात् तन्निषेधाऽनुपपत्तेः । अतश्चाऽसंगतो ऽयं ग्रन्थ इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । एवमिति ।

१२४।४

पूर्वपक्षत्वमप्यनुपपन्नमित्युक्तमित्याशङ्क्याह । नकारस्त्विति । तत्रेत्यादेरेषो ऽर्थः । यावज्जीवादिवाक्येषु सत्सु कथमग्निहोत्रादेर्धर्मत्वाऽभाव इति शङ्कायामुक्तं न तत्प्रतिपादकानामिति । विवक्षितार्थत्वाद्विचाराऽनवसरो वा कथ?मित्यत आह । नापीति । वक्तुर्विवक्षाधीनं शब्दतात्पर्यम्, अपौरुषेये च वेदे तन्न घटते इत्यर्थः । बुद्धादिवाक्यमपि न विचार्यं, वि-

वक्षाऽनुरोधेन तस्य प्रामाण्यादित्याह । न चेति । फलाऽभा-वाद्विचारवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । धर्मायेति । अविवक्षितार्थ- १२४।७
त्वान्न विचारः, विवक्षितार्थत्वे ऽपि न तद्विचारप्रयोजकमस्ती-त्याशङ्क्याह । तदर्थेति । स चाऽसावर्थश्चेति तदर्थः । तद्वि-वक्षया विचाराऽवसर इति प्रतिभासं व्यावर्त्तयति । तस्येति । सूत्रव्याख्यानमिहाऽनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह । विवक्षेति । भू-तार्थविचारो जैमिनिना पर्युदस्त इति कथं गम्यते? तत्राह । अथ-मर्थ इति । सामान्यप्रसिद्ध्यादेर्धर्मविषयत्वोक्तेर्न प्रश्नाऽवसर इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्वथेति । स्वाध्यायस्येत्यत्र विष-यवाचकेन विषयिणो ऽध्ययनस्याऽभिधानमिति द्रष्टव्यम् ।

अध्ययनस्य विचारहेतुत्वे ऽपि कथं सकलवेदार्थविचा-रप्रतिज्ञासिद्धि?रित्याशङ्क्याह । स्वाध्याय इति । स्वाध्याया-ऽध्ययनस्य भाव्यसाकाङ्क्षत्वाद्भाव्यस्य चाऽर्थाऽवबोधस्य विचारमन्तरेणाऽनुपपत्तेर्वेदार्थविचार आक्षिप्यते इत्यर्थः । ध-र्मस्यापि तदर्थत्वान्न तद्विचारप्रतिज्ञाविरोध इत्याशङ्क्याह । न धर्मेति । स्वाध्यायाऽध्ययनमात्रभाव्यस्याऽर्थावबोधस्य सक-लवेदार्थविचारहेतुत्वं न तु धर्मरूपतद्विशेषविचारहेतुत्वमित्य-र्थः । विरोधस्याऽनिराकरणात्प्रतिवचनस्याऽननुरूपत्वमाश-ङ्क्योत्तरग्रन्थसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । सामान्येति । इत्थम्भावे तृतीया । श्रेयःसाधनं धर्म इति सामान्यरूपेणाऽग्निहोत्रादि-रेवेति विशेषरूपेण विचार्यमाणस्तत एव प्रधानभूतो यो ध-र्मस्तस्याऽभिधायि यद्धर्मपदं तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति विग्रहः । अथातःशब्दाभ्यां प्राबल्यं दर्शयितुं प्रधानेति विशेषणम् । तदुपपादयितुं सामान्येत्यादि । धर्मस्यैव विचार्यत्वे हेत्वन्तरमाह । तस्येति । न केवलं विप्रतिपन्नत्वेन संदिग्धत्वाद्धर्मस्य विचा- १२४।१७

र्थत्वं, किं तु फलवत्त्वादपीत्याह । पुरुषार्थेति । वेदार्थस्य त-
१२४।१८ द्वैलक्षण्यमाह । प्रामाण्येति । वेदप्रामाण्यसिद्धौ तदर्थो ऽधि-
गम्यते, नाऽन्यथा । अत एव न विशेषविप्रतिपत्त्यादेरधि-
गम इत्यर्थः ।

एवं समुदायार्थमभिधायोक्तमर्थं टीकारूढं करोति । त-
त्रेति । अथातःशब्दपर्यालोचनया वेदार्थ एव विचारित इ-
त्युक्तमनुवदति । ननु धर्मेति । उक्तमित्युक्तमङ्गीकरोति । स-
त्यमिति । तर्हि न धर्मस्य विचार्यतेत्यत आह । अग्निहोत्रा-
देरिति । धर्मस्कन्धत्वादिति । धर्मविप्रतिपत्तिस्कन्धत्वादित्य-
र्थः । तर्हि चैत्यवन्दनादेरपि धर्मस्कन्धत्वात्सो ऽपि विचार्यः
स्यादित्याशङ्क्याह । दैवगत्येति । धर्मत्वादिति । अग्निहोत्रा-
देर्वेदबोध्यश्रेयःसाधनत्वाऽधिकरणत्वादित्यर्थः । न चास्मिन्
पक्षे स्वाध्यायस्य हेतुत्वादिकथनमनुपयोगि स्यादिति वाच्य-
म्, अग्निहोत्रादेरपि वेदार्थत्वात्तत्प्रदर्शनस्याप्युपयोगित्वा-
दित्यर्थः । तदभिप्रेत्य वेदार्थ इत्युक्तं टीकायां वेदार्थोपि श्रे-
यःसाधनत्वाद्विचार्य इति वक्तव्यं, तच्चात्राप्यस्तीति । तदि-
दमुक्तं धर्मतयेति । किं च धर्मप्रमाणविप्रतिपत्त्युपलब्धेराम्ना-
यार्थविवक्षाप्रदर्शनमुपयुक्तमित्युक्तं यत इत्यत्र, तत्र यच्छ-
ब्देन प्रकृतस्य विचार्यस्य परामर्शशङ्कां व्यावर्त्तयति। यत इति।
स्वरूपप्रमाणयोर्विप्रतिपत्तावित्यत्रोक्तप्रमाणविप्रतिपत्तेर्यच्छ-
ब्देन परामर्श इत्यर्थः ।

विवक्षितो ऽसावित्यत्राऽवपराग्निहोत्रादिपरामर्शशङ्कां नि-
१२८।१ रस्यति । तेनेति । 'जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र
संशयः' इत्यादिवाक्यादध्ययनस्य जपद्वारेण पुरुषार्थहेतुत्व-
प्रतिपत्तेर्विचारो वृथेति शङ्कते । ननु पुरुषार्थत्वादिति । क-

मकारकप्रधानाऽध्ययनविधायितव्यप्रत्ययविरोधान्न तस्य स्वतन्त्रपुरुपार्थसाधनत्वमित्याह । नेत्याहेति । टीकापेक्षितं विरोधनिराकरणोपसंहरणमाह । अत इति । इत्याहेति । इत्यभिसंधाय धर्मजिज्ञासा युक्तेत्याहेत्यर्थः । विरोधमङ्गीकृत्य दूपणमाह । किं चेति । विचार्यमाणविषयत्वेन धर्मशब्दस्य प्राधान्यमित्यर्थः । किं च जिज्ञासितं हि विचार्यं, धर्मश्च जिज्ञासित इति स एव विचार्य इत्याह । पुरुपो हीति । वेदार्थजिज्ञासाया अपि दृष्टत्वाद्धर्ममेवेति कथमुक्तं? तत्राह । तस्यापीति । १.२८।१२

चोदनाया वेदात्मकत्वाच्चोदनालक्षणो धर्म इत्यभिधानं युक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । सामान्येति । यद्यपि चोदनाया वेदात्मकत्वं तथाप्यचोदनात्मकवेदार्थविशेषशङ्कां व्यावर्त्तयितुं वेदग्रहणं युक्तमित्यभिप्रायः । एकस्य सूत्रवाक्यस्य स्वरूपप्रमाणपरत्वमयुक्तम्, इत्याशङ्क्य श्रुत्यर्थाभ्यामुभयोर्विवक्षितत्वान्न विरोध इत्याह । धर्मेति । चोदनाग्रहणस्य भूतार्थप्रतिपादकवेदवाक्येन विना नाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तत्र वेदेति । अन्यदेव प्रयोजनमित्यत्र कस्मादन्यदिति वीक्षायामाह । ननु चोदनेति । अर्थभावनालक्षणपुरुषप्रवृत्तेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वं बोधयितुं चोदनाग्रहणमित्यर्थः ।

प्रयोजनान्तरं दर्शयितुं चोदनाशब्दनिष्पत्तिः प्रदर्श्यते । चुद प्रेरणे इतिटीकायां, तस्याऽर्थः । प्रेरणाकर्म वाच्यं यस्य धातोः स प्रेरणाकर्मा, तस्य निष्पन्नं रूपं चोदनेति । शब्दभावनाविधिरिति केचित् । इष्टसाधनमित्यन्ये । नियोग इत्यपरे । ततः कथं प्रेरणात्मको विधिरित्युक्त?मित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । १.२८।१४
प्रेरणा लिङादिशब्दव्यापारः, स च शब्दभावनेति कथ्यतइति

संबन्धः । परिस्पन्दपरिणामलक्षणो ऽर्थभावनोत्पादनाऽनुकूलः शब्दव्यापारः शब्दभावनेति द्रष्टव्यम् । शब्दभावनाप्रवृत्तिका चेत् तर्हि तयैवाऽलं, किमर्थभावनया? येन तद्भाव्यत्वेन स्वर्गादिकमाद्रियते, तत्राह । पुरुषेति । शब्दभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षत्वाद्भाव्यान्तराऽदर्शनाच्च धात्वर्थोत्पत्त्यनुकूल औदासीन्यप्रच्युतिलक्षणः कर्तृव्यापारो ऽर्थभावनाभाव्यास्थेय इत्यर्थः ।

१२८।१४

तर्हि शब्दव्यापारस्य सदा पुम्प्रवृत्तिजनकत्वं किं न स्या?-दित्याशङ्क्य सहकार्य्यभावाद् मैवमित्याह । स्वज्ञानेति । शब्दभावना स्वशब्दार्थः । तथापि सर्वान् किमिति न प्रवर्त्तयतीत्यत्राह । स्तुतीति । 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिद'दित्यादिस्तुत्यर्थवादः । 'सो ऽरोदी'दित्यादिनिन्दाऽर्थवादः । तद्रूप्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतेति यावत् । फलवाक्यमादिशब्दार्थः । शब्दभावनाप्रतिपत्त्युपायाऽभावात्कथं तज्ज्ञान?मित्यत आह । लिङादीति । लिङादिशब्देनाऽभिधीयमान इति संबन्धः ।

लिङादीनामर्थभावनाभिधायित्वात् न शब्दभावनाभिधायित्वमित्यत आख्यातेति । कथं तर्हि शब्दभावनाऽभिधायकत्वं? तत्राह । लिङ्विशेषणेति । लिङ्रूपो विशेषो यस्य स तथोक्तः । लिङ्शब्दश्च प्रत्यान्तरगतविशेषोपलक्षणार्थः । लिङादिशब्दस्याख्यातत्वाकारेणाऽर्थभावनाऽभिधायकत्वं, लिङादिविशेषाकारेण शब्दभावनाभिधायकत्वमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । शब्द एवेति । शब्दगुणो वेति । अर्थभावनायाः स्वरूपेण निष्पन्नत्वे ऽप्यर्थभावनानिष्पादकत्ववैशिष्ट्योत्पत्तौ ज्ञानस्य करणत्वमित्यर्थः । सामान्योक्तन्यायं प्रस्तुते योजयति । तत्र शब्देति । ततः किं?मित्यत आह । सा चेति ।

१२८।१८

तस्या इति। पुरुषप्रवृत्तेरित्यर्थः। अर्थभावनायाः पुरुषार्थपर्यवसायित्वे ऽपि कथं स्वर्गादिभाव्यता? तस्य पुरुषविशेषणत्वात्, धात्वर्थस्य च समानपदोपात्ततया संनिहितत्वादित्याशङ्क्याह। ततश्चेति। चोदनेति। शब्दभावनाभाव्यार्थभावनाया इत्यर्थः। १२५।२१

स्वर्गादेर्भावभावनाभाव्यत्वम्, अदृष्टेरित्याशङ्क्य सेतिकर्तव्यधात्वर्थाऽनुष्ठानात्स्वर्गसिद्धिर्युक्तेत्याशयेनाह। धात्वर्थेति। तथापि वेदपदव्युदासेन चोदनाग्रहणे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह। तदेवमिति। अध्ययनस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे ऽपि यागभावनायाः कथं स्वर्गपर्यवसायित्वं? ततः परिहारस्याभासत्वमित्याशङ्क्याह। नैतत्सारमिति। समाधिप्रकारमेवाह। तस्येति। स्वविषयं प्रवर्त्तकं ज्ञानं चेति स्वविषयप्रवर्तकज्ञानं, तत्करणं यस्याः सा तथोक्ता। अध्ययनस्य फलमध्ययनफलं, तत्प्रतिपादका ये ऽर्थवादादयः तदुत्थं ज्ञानमितिकर्त्तव्यता यस्याः सा तथोक्ता। प्राकरणिकस्य ज्ञानस्याप्यङ्गत्वात्तद्धेतुप्रकरणमादिशब्दार्थः। उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः।

टीकोक्तप्रकारादन्यथासंदेहव्युदासमाह। अपि चेति। प्रवर्त्तकवचनस्य चोदनात्वात्तल्लक्षणो धर्म इत्युक्ते प्रवर्त्तकसत्यादिवाक्यानामर्थान्तरपरत्वशङ्का स्यात्, तन्निरासार्थं सर्वस्य वेदस्य धर्मे प्रामाण्याभिधानमुचितमित्यर्थः। असंदेहादित्येतत् प्रपञ्चरूपत्वमुत्तरग्रन्थस्य व्यावर्त्तयति। संदेहान्तरमिति। चोदनानां च लोके वेदे च विद्यमानत्वाच्चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इत्यत्र कीदृश्या ग्रहणमिति विशयः स्यात्, तन्निरासार्थं वेदग्रहणमेवोचितमित्यर्थः। संदेहव्युदासस्यान्यथोपपत्तिं शङ्कते। ननु वेदेति। वेदस्य प्रथमसूत्रे प्रस्तुतत्वात् द्वितीयसूत्रे १२६।१२

ऽपि वेदचोदनैवोपादीयतइत्यर्थः । प्रथमसूत्रस्यापि संदिग्धा-
१२६।१३ र्थत्वान्न तेनैतन्नियम इत्याह । न तत्रेति । प्रथमसूत्रे इत्य-
र्थः । विशेषाऽभावादिति । वेदाध्ययनानन्तरम् इति विशेषा-
ऽभावादित्यर्थः ।

अथशब्दस्याऽऽनन्तर्यार्थत्वात्कस्याऽऽनन्तर्यमिति वीक्षा-
यां वेदाध्ययनानन्तर्यं परिशेषात्सिध्यतीत्याशङ्क्य परिशेषो ऽसि-
द्ध इत्याह । अनेनेति । वेदाधिकरणपर्यालोचनया चोदना-
शब्दार्थो निरूप्यते इत्याह । प्रकारान्तरेणेति । एके नैयायि-
कादयो वेदान् पुरुषबुद्धिविरचितानाचक्षते । तत्र हेतुमाह ।
संनिकर्षमिति । पुरुषसंबन्धाऽभावे काठकमित्यादिसमाख्या-
ऽनुपपत्त्या पुम्बुद्धिप्रभवत्वमिति वेदाधिकरणाक्षरार्थः । सू-
त्रकारस्य कथमकौशलमिति शङ्कायामाह । लक्षणेति ।

सूत्रभाष्यवार्तिककाराऽभिप्रायेण वेदैकदेशस्य विचा-
रितत्वं प्रागुक्तं, तत्कथं, सूत्रकार एवेत्युक्तमित्याशङ्क्योपलक्ष-
णपरतया व्याचष्टे । तस्मादिति । सूत्रकृदादिवचनसामर्थ्या-
देकदेशस्य विचारितत्वप्रतिपत्तेः कथं चोद्यो ऽस्त्वितीत्या-
शङ्क्याह । ननु तेषामिति । तस्याऽऽम्नायस्य कर्माऽवबोधनं
नियोगज्ञानं दृष्टं प्रयोजनमिति भाष्यार्थः । तेषु पदार्थेषु भू-
तानां वर्त्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थ-
त्वेन सामाम्नाय इति सूत्रार्थः । न च परस्परविरोधात्तद्वचन-
मप्रमाणमिति शङ्क्यम् । उत्तराऽनुसारेण प्राचीनवचनान्तरस्य
नयनसंभवादित्यर्थः ।

सत्यमित्यत्रोपक्रमानुसारेणोत्तरस्य नयनमित्युक्तं, त-
१२६।२० त्कस्माद्विशेषाऽभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । सत्यमिति । का-
र्यार्थत्वं दर्शितमित्युक्तमङ्गीकृतं चेत् तर्हि कथमेकदेशविशेषण-

त्वं विचारस्येत्याशङ्क्याह । धर्मेति । धर्मसूत्रं चोदनासूत्रं चेति धर्मचोदनासूत्रे, तयोः प्रक्रमसामर्थ्यादित्यर्थः । दृष्टो हीति ग्रन्थस्यैकदेशविषयत्वोक्तेरपि चेति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह । सा- १२६।१० मान्येति । तत्र कृत्स्नवेदवाचकपदाभावादिति द्रष्टव्यम् । कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । नन्वाऽऽम्नायस्येति । अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमित्यत्राऽऽम्नायस्य प्रकृतत्वात्तच्छब्देन तत्परामर्शः । कर्माऽवबोधनं दृष्टो ऽर्थ इति विशेषणादर्थान्तरव्यावृत्तिर्लक्ष्यते, ततः कथं नाऽर्थान्तरसद्भाव इत्युक्त?मित्याशङ्क्याह । न विनियोगेति । कृत्स्नस्य वेदस्य न कर्मणि विनियोगपरत्वमित्यर्थः । यद्यप्यानर्थक्यशङ्कायामर्थमात्रप्रदर्शनमुचितं तथापि धर्मजिज्ञासेत्युपक्रमाऽनुरोधेन कर्माऽवबोधनमित्युक्तं न तु सकलस्याऽऽम्नायस्य कर्मणि विनियोगाऽभिप्रायेणेत्यर्थः । अतिक्रमिष्याम इति । अधीत्य अर्थं मीमांसित्वा स्नायादिति कल्पयाम इत्यर्थः । अयोगाऽन्ययोगव्यवच्छेदशब्दमस्पष्टत्वाद्व्याचष्टे । अयोगव्यवच्छेद इत्यादिना ।

यद्यपि न निखिलस्याऽऽम्नायस्य धर्मे विनियोगपरं भाष्यं तथापि धर्मवदेव ब्रह्मणो ऽपि वेदार्थत्वोक्तेर्न पृथग् ब्रह्मविचार इत्याशयेनाशङ्कते । ननु कर्मेति । कर्मशब्दस्योभयत्र प्रयोगे ऽपि नात्र तद्विवक्षेत्याह । नेत्याहेति । तत्र हेतुं पृच्छति । क्रियाया इति । धर्मस्याऽत्र प्रकृतत्वात्स एवात्र निर्दिश्यतइत्याह । प्रकरणादिति । आनर्थक्यमर्थाभाव इति तेनाऽनुक्तत्वात्तन्निराकरणमनुचितमित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं व्याचष्टे । आनर्थक्येति । अथेत्यनेन द्वितीयं विकल्पमनूद्य स्वाध्यायाऽध्ययनविधिरित्यनेन तस्य निरसनमिति प्रतिभाति, तदर्थमाह । अथेति । अथेत्यारभ्य न ग्राहयतीत्यन्तो ऽनुवा- १२७।८

दः । उत्तरेण दूषणमित्यर्थः । निष्प्रयोजनत्वमिष्टमिति शङ्कायामध्ययनविध्युपात्तत्वान्न तस्येष्टत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं स्वाध्यायेति। यद्यपि 'सो ऽरोदी'दित्यादिवाक्ये पुरुषार्थसंसर्गो
१.२७।८ नोपलभ्यते तथापि स कल्प्यतइति शङ्कते । ननु तेषामिति । वाक्यभेदप्रसङ्गान्न पृथक्फलकल्पनमित्याह । नेत्याहेति ।

वाक्यभेदो ऽपि क चिद् दृष्ट इति शङ्कते। नन्वधस्तादिति। उपरिधारणस्याऽपूर्वत्वात् पूर्वेणैकवाक्यताऽनुपपत्तेश्च तत्र वाक्यभेदकल्पनं न तथा ऽत्र तत्कल्पकमस्तीत्याह । नेत्याहेति । पुमर्थशून्यत्वात् सो ऽरोदीदित्यादिवाक्यानां क्रियार्थत्वं चेत् तर्हि वेदान्तानामपि भूतार्थत्वात् फलशून्यत्वमिति शङ्कते । वेदान्तेति । फलशून्यत्वमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । वेदान्तानां सफलत्वमभिधायातः स्वयमित्यत्र फलवैधुर्याभिधाने विरोध इत्याशङ्क्याह । अत इति । वेदान्तानां क्रियासंस्पर्शमन्तरेण फलवत्त्वसंभवो ऽतःशब्दार्थः । केषां चिदेव क्रियाशेषत्वं न सर्वेषामित्येतत्प्रतिपादकवचनोदाहरणमनुपपलब्धिविरुद्धमित्याशङ्क्याह । क्रियेति । तद्विधान्येवेत्येवकारार्थमाह । न वेदान्तेति । के चिदित्यत्र केषां ग्रहणमिति वीक्षायामाह । यदपि के चिदिति ।

धर्मोपायौ शास्त्रारम्भः पूर्वत्र निर्दिष्टः, ततो ऽन्यथा शास्त्रारम्भे अधर्मोपायौ विचार इत्युक्तं स्यात्, स चाऽनुपपन्नः, न च तत्र हेतूपन्यास इत्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । सामान्यप्रतिपत्त्यादेर्वेदार्थे ऽसंभवान्न तदुपायौ विचार इति शङ्के । नन्विति । असंभवो ऽसिद्ध इत्याह । तत्रेति । वेदार्थोऽवि-
१.२७।१२ प्रतिपत्तिप्रभिनयति । उदेति ।

उद्देश्यविधेयभावनिरूपणार्थ उपक्रम इत्यनुपपन्नम्, आद्ये

सूत्रे तदनुपादानादित्याशङ्क्य सामान्येन वेदार्थस्य विचार्यत्वसिद्धौ तद्विशेषविचारोपपत्तिरित्याशयेन वेदार्थमात्रविचारं समर्थयते सूत्रकृदित्याह। अथाऽत इति। आलम्बनप्रमाणाभावाऽभावाभ्यां चिन्तेति द्रष्टव्यम्। पूर्वपक्षमाह। नेतीति। हेत्वसिद्धिं शङ्कते। नन्वाम्नायेति। तस्य विवक्षितार्थत्वसिद्धौ तद्विचारो युज्यते, तदेवाऽसिद्धमित्याह। नाऽध्यापनेति। अध्यापनविधिशेषत्वमसिद्धमित्याह। कथमिति। 'उपनयीत तमध्यापयीते'ति उपनयनाऽध्यापनयोरेकाऽधिकारत्वादुपनयनविधेश्च साऽधिकारत्वादध्यापनविधेरपि साऽधिकारत्वम्। अध्यापनस्यचाध्ययनान्तरेणाऽसंभवादध्ययनस्य तच्छेषत्वमित्याह। अध्ययनमिति। तथापि कथं स्वाध्यायस्य तच्छेषत्वं? तत्राह। स्वाध्यायो ऽपीति। अध्येतव्याभावे ऽध्ययनाऽसंभवात् स्वाध्यायस्याऽध्ययनविधिनिष्पत्तिद्वारा ऽध्यापनविधिनिष्पत्तिपरत्वमित्यर्थः। तथापि कथमर्थविवक्षाऽभाव? इत्याशङ्क्याह। विपेति। अध्यापनविधिप्रयुक्तिमात्रादध्ययनस्य न तदङ्गत्वम्, न ह्याधानमुत्तरक्रतुप्रयुक्तिमात्रात् तदङ्गमित्याशङ्कायां तेषामेव पक्षान्तरमाह। अन्ये त्विति। 'भूतं भव्यायोपदिश्यत'इति न्यायात् स्वाध्यायस्याऽपूर्वशेषत्वमित्यर्थः। १२७।२१

स्वाध्यायाध्ययनस्याध्यापनविधिनिवर्त्तकतया विनियुक्तत्वात्कथं तस्याऽध्ययनाऽपूर्वशेषत्वं? तत्राह। तत्र विहितेति। अध्यापनविधेरध्ययनमात्रप्रयोजकत्वे ऽनुपनीताऽध्यापनमप्यापतेत्, तस्माद्विहिताऽध्ययनप्रयोजकत्वमिति स्वाध्यायस्याऽध्ययननियोगाङ्गत्वमित्यर्थः। सिद्धान्तमाह। तत्रेति। स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थत्वात्तदनुग्राहकविचारऽऽरम्भो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितार्थत्वमसिद्धमित्युक्तं चोद्यं स्मारयति। न १२८।६

न्वध्यापनेति ।

अध्यापनविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वादध्ययनस्य तदङ्गत्वमि-
१२८।१० त्येतत्तावदयुक्तमित्याह । न प्रयुक्तीति । प्रयोजकत्वमपि दृष्ट-
मिति शङ्कते । ननु लिङ्गेति । 'पशुना यजेत' 'अरुणया क्री-
णाती'ति लिङ्गम् । 'सप्तदश प्राजापत्या'नित्यादौ संख्याप्रो-
क्षणादिरादिशब्दार्थः । तत्रापि न तत्प्रयुक्तिमात्रमङ्गत्वप्रयो-
जकमित्याह । न प्रकरणादीति । श्रुत्यादिवत् प्रयुक्तिमात्र-
मपि प्रयोजकमिति न शङ्क्यं, निरस्तत्वादित्याह । न चेति ।
मतान्तरमनूद्य निरस्यति । यत्त्विति । अपूर्वस्य स्वरूपेणाऽपु-
रुषार्थत्वात् पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वक्तव्यं, न च दृष्टे फले सं-
भवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थाऽवबोधः फलमित्यर्थः ।

अर्थाऽवबोधस्य न विधिफलत्वम्, अन्वयव्यतिरेकसि-
द्धत्वादिति शङ्कते । नन्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वाध्या-
यस्य पदार्थावबोधजननसामर्थ्यं दृष्टं तज्जन्यमित्यर्थः । दृष्टसा-
मर्थ्यजन्यमित्येतदङ्गीकरोति । सत्यमिति । न तर्हि विधिफल-
त्वमित्यत्राह । नैयोगिकेति । साङ्गाऽध्ययनसंस्कृतस्वाध्या-
यसमुत्थं यत् ज्ञानं तदेवाऽपूर्वोपकारि, अन्यथा विधिवैयर्थ्यं
स्यादित्यर्थः । लोके विवक्षामानादेस्तात्पर्यनिमित्तत्वं समधि-
गतं, तस्य वेदे ऽनुपपत्तेः साङ्गाध्ययननियोगाधीनं तात्पर्यक-
ल्पनमित्याह । अथ वेति । तत्रेत्यस्याऽर्थमाह । तत्र वेदार्थेति ।
वेदार्थोपाधौ विचारस्य प्रवृत्तत्वात्कथं न निखिलप्रतीतिरि-
त्युक्तमित्याशङ्क्याह । वेदार्थेति । वेदार्थमात्रस्य विचार्यत्वे
धर्मग्रहणाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिं द-
१२८।२२ र्शयति । ननु कृत्स्नेति । विचारस्यैकदेशविषयत्वे कृत्स्नाऽध्य-
यनविधिप्रयुक्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

मैवमित्यादिपरिहारसूचकाऽभावादेकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति । परिहरतीति । किं विचारस्य कृत्स्नाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वात्सकलवेदार्थविषयत्वं विवक्षितम्, अथ वैकदेशविषयत्वे कृत्स्नाऽध्ययनविधिप्रयुक्त्यनुपपत्तिः? तत्राद्ये दूषणं टीकायामभिधाय द्वितीयं दूषयति । प्रतिवाक्येति । वाक्याध्ययनं वाक्याध्ययनं प्रति तथा वाक्यविचारं वाक्यविचारं प्रति चेत्यर्थः । अध्ययनविधेः सकलवेदसाधारण्ये ऽपि केषां चिद्वाक्यानामध्ययने इतिकर्तव्यभेदापेक्षणाद्विधिव्यापारभेदः, तथा च मुमुक्षूणामल्पत्वाद्भोगार्थिनां च बहुलत्वात्तदभिलषितस्वर्गाद्यनुरोधेन तद्वाक्यविचार आक्षिप्यते न कृत्स्नवेदविचारः, सर्वेषां वेदान्तार्थजिज्ञासाऽभावादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा सतीत्यनेन हेतोरुक्तत्वाद्यत इत्यादेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यास्मिन् कल्पे न केवलमश्रुतकल्पना, श्रुतत्यागो ऽपीत्याह । अन्यथेति । १.२८।२४

धर्मजिज्ञासेति धर्मग्रहणादेकदेशविचारपर्युदासः, इतरथा वेदार्थजिज्ञासेति स्यादित्युक्ते सत्यमिति तदङ्गीकारः पूर्वपक्षिण आभाति, तथा च न विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽभिप्रायं दर्शयति । धर्मेति । तर्हि धर्मग्रहणमनुपपन्नमिति शङ्कते । किं त्विति । प्रयोजनवशात् ग्रहणमित्याह । वेदेति । धर्मोपाधौ न विचारप्रवृत्तिरित्येतावन्मात्रं सत्यशब्देनाङ्गीक्रियते । धर्मशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्वात्तस्यापि विचारयोग्यतया वेदार्थोपाधौ विचारस्य युक्तत्वात्ततः परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्यक्परिहारमेवाह । धर्मशब्दस्येति । धर्मशब्दः किं वेदार्थे रूढ्या वर्तते, आहो गुणयोगेन? नाद्य इत्याह । न तावदिति । अविप्रतिपन्नप्रयोगस्य रू- १.२९।५

ढित्वादत्र च प्रयोगविप्रतिपत्तेर्न वेदार्थे रूढत्वमित्यर्थः । द्वि-
१२२।६ तीयमनुवदति । अथान्वयेति ।

वेदार्थोपायौ विचार इति वदता किमभिसंहितं? किं त-
दर्थब्रह्मपर्युदासः, उत संग्रहः? इति । तत्राद्यो ऽयुक्त इत्याह ।
एवं तर्हीति । तत्र हेतुमाह । श्रेय इति । श्रेयःसाधनं धर्मश-
ब्दार्थः, ब्रह्म च श्रेय इति न धर्मशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । न
द्वितीय इत्याह । अन्यथेति । ब्रह्मण आपातप्रसिद्धिरसिद्धे-
त्याशङ्क्याह । न ह्यनुष्ठेयेति । अनुभवविरोधादित्यर्थः । धर्म-
ग्रहणसामर्थ्याद्विचारस्यैकदेशविषयत्वं पूर्वत्रोक्तं, तथा चेत्य-
त्रापि तदेवोच्यते, इति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । लक्षणेति ।
वेदार्थजिज्ञासोपक्रमे तस्यैव लक्षणं वक्तव्यं, नान्यस्येत्यर्थः ।
वेदार्थविषयमेव लक्षणाऽभिधानमिति शङ्कां निरस्यति । ल-
क्षणं हीति । वेदार्थे ऽपि विप्रतिपत्तेः संभवात्तन्निराकरणार्थं
लक्षणाऽभिधानं युक्तमिति शङ्कते । ननु वेदेति । अस्मिन्पक्षे
सूत्रमननुगुणं स्यादित्याह । तत्राहेति ।

किं च किमर्थवादलक्षण इत्यत्र कार्यरूपे वेदार्थे विप्र-
तिपत्तिरभिसंहिता, उत ब्रह्मरूपे, अथ वोभयरूपे? नाद्य इत्या-
ह । मन्त्रादिष्विति । नेतरौ, विधेर्मन्त्रादेश्च तदप्रतिपत्तेरि-
त्यभिसंधिः । धर्मशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्वाद् विप्रतिप-
त्तिनिरासः संभवतीत्याशयेन शङ्कते । ननु धर्मेति । आशया-
ऽनवबोधेनोत्तरमाह । अत आहेति । टीकाऽपेक्षितं हेतुमाह ।
वेदार्थेति । अप्रतिपन्नस्य वेदार्थविप्रतिपत्तिनिरासस्य ग्रहणं
स्वीकारः, तस्याऽयोगादिति विग्रहः । पूर्ववादी स्वाशयमु-
१२६।२१ द्घाटयति । अथ धर्मशब्दस्येति ।

टीकायां लक्षणारूढिनिरासाऽभावात्ताभ्यां धर्मशब्दस्य

वेदार्थे प्रवृत्तिशङ्कां निरस्यति । तत्र न तावदिति । विप्रति- १२९।१०
पन्नप्रयोगत्वादित्यर्थः । लक्षणापक्षं दूषयति । नापीति । ल-
क्षणाशब्देन किं जहल्लक्षणा विवक्षिता, उताऽजहल्लक्षणा?
नाद्य इत्याह । अभिधेयादिति । गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्य ग-
ङ्गात्वाऽभाववज्जहल्लक्षणायां धर्मपदेन लक्ष्यमाणस्य वेदार्थस्य
धर्मत्वं हीयेतेत्यर्थः । तस्मात्पक्षान्तरं परिशिष्यतइत्याह । इदा-
नीमिति । स्वार्थप्रक्षेपेणाऽजहल्लक्षणयेत्यर्थः । संज्ञेति । डित्थादि-
शब्दविशेषो यथा ऽर्थविशेषे संकेतितस्तद्वद्धर्मशब्दो ऽपि वेदार्थे
संकेतित इत्यर्थः । तत्राद्यं दूषयति । तत्र न तावदिति ।
यत्तावदिति । यदि तावदित्यर्थः । अजहल्लक्षणया धर्मश-
ब्दस्य वेदार्थे प्रवृत्तौ तद्वियत्ता न सिध्यतीत्युक्तं, तत्र हेतु-
माह । चोदनालक्षणस्येति । चोदनाशब्दस्य वेदैकदेशवाचि-
त्वाद्धर्मशब्दस्य च श्रेयःसाधनवाचित्वान्न वेदार्थयत्तासिद्धि-
रित्यर्थः ।

अथ पुनरित्यत्र कस्य नामत्वं, कस्य वा नामित्वं वि-
वक्षितमिति विवक्षायामभिप्रायमाह । चोदनेति । धर्मस्य वि-
चारोपक्रमविरुद्धं नामनामिसंबन्धप्रतिपादनमित्याह । तदप्र-
क्रान्तमिति । अनुपक्रान्तत्वे ऽप्यनन्यथासिद्धफलभावे तद-
भिधानं युज्यते, न च तदस्तीत्याह । निष्प्रयोजनमिति । ए-
तादृशस्यापि प्रतिपादनइदं प्रतिपाद्यं नेदमिति नियमो न स्या-
दित्याह । अतिप्रसङ्ग इति । धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकताया नि-
रस्तत्वाद्वेदार्थ एव चोद्यतइति कथमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकार-
वादत्वान्न विरोध इत्याह । अङ्गीकृत्येति । धर्मशब्दस्य वेदार्थ- १३०।८
वाचकत्वमङ्गीकृतं चेत् तर्हि कथं चिदिति व्यर्थमित्याशङ्क्य
तात्पर्यमाह । अयं भाव इति ।

श्येनादिव्यावृत्त्यर्थमर्थपदमित्याशङ्क्य श्येनादीनां चोदनालक्षणत्वं वेदार्थत्वं चास्ति, उत नेति विकल्प्याद्यं दूषयति । श्येनादीनामिति । द्वितीयं दूषयति । अचोदनेति । ताभ्यां सिद्धो ऽप्यर्थो ऽनूद्यते ऽर्थशब्देनेत्याशङ्क्याह । लक्षणेति । द्वितीयसूत्रं लक्षणपरमिति पक्षे ऽर्थशब्दवैयर्थ्यमभिधाय प्रमाणपरत्वपक्षे ऽपि तद्दर्शयति । प्रमाणेति । धर्मोपाधौ विचारप्रतिज्ञायां कथमर्थशब्दो ऽर्थवान्? इत्याशङ्क्याह । धर्मेति । एवं गुरुमते ऽर्थशब्दवैयर्थ्यमभिधाय दोषान्तरं समुच्चिनोति । तथेति । चोदनाशब्देन कृत्स्नवेदलक्षणायां को हेतुरिति शङ्कते । कथमिति । लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमित्यस्याऽयमर्थः । धर्मशब्दाऽभिहितवेदार्थशब्देन चोदनालक्षणो ऽर्थो निर्दिश्यते, चोदनालक्षण इत्यत्रापि स एव निर्दिश्यते, इति लक्ष्यलक्षणयोरैक्यं स्यादिति । आद्यमनुवदति । अस्ति चेदिति । विकल्पाऽसहत्वान्नायमपि साधुरित्याह । सो ऽपीति । आद्ये चोदनाभागप्रमेयस्य चोदनाप्रमेयत्वं व्याहन्येतेत्याह । अर्थवानिति । द्वितीये ऽपि व्याघात इत्याह । अर्थशून्य इत्यादिना । अर्थाऽनर्थवदिति । सविषयनिर्विषयरूपवाक्यद्वयसमुदायरूपवेदार्थ इत्यर्थः । फलितं दर्शयति । तस्मादिति । शब्दद्वयेति । अर्थशब्दवैयर्थ्यं चोदनाशब्दस्य स्वार्थपरित्यागश्चेति दूषणद्वयमित्यर्थः ।

१३०।१०

वेदप्रामाण्यस्य मीमांसकेनाऽभ्युपगमात् सिद्धप्रामाण्यविचार इति इष्टम् इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तथा सतीति । विचारादिति । प्रामाण्यविचारादित्यर्थः । अनिश्चितत्वमसिद्धमिति शङ्कते । ननु प्रथमेति । किं वेदप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकमर्थवत्त्वं निश्चित,मुत नेति विकल्प्यान्त्ये दूषणमाह । नाऽनिश्चि-

१३१।३

तेति। आद्ये ऽपि किं विधिप्रयुक्ताऽप्रामाण्यमात्रस्य निराकरण,मुत सर्वप्रकाराऽप्रामाण्यस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। तत्र चेति। द्वितीयं दूषयति। न त्विति। विरुद्धार्थत्वादिरादिशब्दार्थः। सकलप्रकाराऽप्रामाण्यनिराकरणस्य सूत्रे ऽनुपलम्भादिरर्थः। अर्थात् प्रामाण्यं तत्र निर्दिष्टमिति शङ्कते। अथेति। प्रथमसूत्रएव प्रामाण्यसिद्धौ 'तत्प्रमाणं बादरायणस्ये'त्यादिना पुनः प्रामाण्यप्रतिपादनं मुधेत्याह। तत्राहेति। उक्तप्रपञ्चनरूपत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमिति शङ्कते। ननु तस्येति। १.३.१.६

किमर्थवत्त्वे निश्चिते तद्दृढीकरणार्थमारम्भः, उताऽनिश्चित इति विकल्प्योभयमपि क्रमेण निरस्यति। नार्थवत्त्वे इत्यादिना। प्रथमसूत्रे एव वेदप्रामाण्यं सिद्धम्। न चैतावतोत्तरत्र तत्प्रतिपादनाऽनुपपत्तिः, कर्मवदेव प्रामाण्यस्यापि वेदार्थत्वात् प्रतिपादनोपपत्तेरिति शङ्कते। ननु वेदेति। न च प्रामाण्यस्य वेदार्थत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्, अध्ययनविधिर्ह्यध्ययनस्य फलपर्यन्ततार्थं वेदस्य फलवदर्थाऽवबोधनसामर्थ्यं प्रतिपादयति, तेन वेदप्रामाण्यस्यापि वेदार्थतोपपत्तिरित्यभिप्रायः। प्रामाण्यस्य वेदार्थत्वमसिद्धमित्याह। न वेदेति। प्रथमसूत्रएव प्रामाण्यप्रतिपादनमितो ऽप्ययुक्तमित्याह। भाष्यकार इति।

वेदार्थस्य चोदनाप्रमाणकत्वं न द्वितीयसूत्रार्थ इत्यत्रोपपत्त्यन्तरं समुच्चिनोति। किं चास्मिन्निति। अर्थवादाऽधिकरणमिति। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत'इति सूत्रम्। सर्वस्याऽऽम्नायस्य धर्मपरत्वेनाऽर्थवत्त्वे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादीनामपि तथात्वं वक्तव्यम्, १.३.१.१८

अन्यथा ऽऽनर्थक्यं स्यादित्येतद्ध्यत्र प्रतिपाद्यते । न च तद्युज्यते । द्वितीयसूत्रएव धर्मे प्रामाण्यनिराकरणादित्यर्थः । सिद्धबोधिना मन्त्रादेः साक्षाद्धर्मे प्रामाण्याऽनुपपत्तेरानर्थक्यं स्यादिति शङ्कायां गतिप्रदर्शनार्थमधिकरणारम्भो युक्त इति शङ्कते । स्तावकत्वेनेति । प्रयोगविध्यपेक्षितप्राशस्त्याऽनुष्ठानोपयुक्तद्रव्यदेवतादिस्मरणद्वारा विध्यन्वयित्वमित्यर्थः । तथापि पूर्वपक्षाऽभावान्नाऽधिकरणारम्भ इत्याह । नाऽत्रेति । तस्मादवगतार्थत्वाद्वेदान्तमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येति ।

१।२।१।१८

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽखण्डाऽनुभूतिपूज्यपादशिष्येणाऽखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने द्वितीयवर्णकं समाप्तम् ॥



अथ तृतीयवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

फलसिद्धावर्थात्तत्कामोऽधिकारी सिध्यति, किमुत्तरग्रन्थनेति चेत्, मुमुक्षुत्वमात्रस्याऽधिकारनिमित्तत्वाऽसंभवात् विशेषणान्तरमेष्टव्यं, तथा च साधनचतुष्टयविशिष्टाऽधिकारिनिरूपणार्थं वर्णकान्तरप्रारम्भो युक्तः । व्यवहिताऽव्यवहितविषयफलसिद्ध्युत्तरसमये ऽधिकारिव्युत्पादनं सुकरमिति पौर्वापर्यम् । वेदान्तशास्त्रमारम्भणीय,मुताऽनारम्भणीयमिति विशिष्टाऽधिकारिसंभवाऽसंभवाभ्यां संदिह्यते । तत्र विशिष्टाऽधिकारिणि प्रमाणाऽभावादिदं शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्' 'शान्तो दान्तः' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया साधनचतुष्टयविशिष्टाऽधिकारिप्रतिपत्तेरारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । तत्राऽऽनन्तर्याऽभिधानमुखेनाऽधिकारिसमर्पणार्थो ऽयमथशब्द इति प्रतिपादयितुमधिकारार्थत्वं तस्य प्रतिचिक्षेप भाष्यकृत्, तदनुपपन्नम्, एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वाऽनुपपत्तेरधिकाराद्यर्थत्वशङ्काऽनवतारात् । ततश्च भाष्यं तद्व्याख्यानं चाऽसङ्गतमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना । तत्रेति पदमथशब्देनेत्यनेनानुपज्यते । सूत्रपदानां मध्ये इत्यर्थः । १३२।१

इतरपर्युदासस्योत्तरत्र प्रतिपाद्यत्वे ऽपि सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेण तं दर्शयितुमाकाङ्क्षामवतारयति । कथमि-

ति । इतरस्य पर्युदास इति शेषः । जिज्ञासाशब्द-
स्य यौगिकत्वमादायाऽधिकाराद्यर्थत्वं मन्यते, उत रूढिं?
१,३२।५ तत्राद्ये दूषणमाह । जिज्ञासेति । इच्छायाः प्रारम्भो नाम
किं कर्तव्यता, उत प्रतिपाद्यता? नाद्यः । विषयसौन्दर्यल-
भ्यत्वादिच्छाया इत्याशयवानाह । इच्छाया इति । न द्वितीयो
ऽपीत्याह । प्रत्यधिकरणमिति । पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्याम् इच्छा-
प्रतिपादनस्य प्रत्यधिकरणमदृष्टेरित्यर्थः । मङ्गलार्थत्वं दूषय-
ति । ब्रह्मेति । प्रसिद्धतरत्वान्न तद्वक्तव्यमित्यर्थः । हेत्वसि-
द्धिं मन्वानं प्रत्याह । अप्रसिद्धत्वइति । न चाऽर्थवादत्वमिष्टम्
इत्यपि शङ्क्यम्, सूत्रस्य न्यायप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । प्रकृता-
दर्थान्तरमथशब्दार्थ इति पक्षं निरस्यति । इच्छाया इति । प-
रिशेषादानन्तर्यार्थत्वमितीतिशब्दार्थः । अर्थसिद्धत्वादानन्त-
र्यमपि न निर्देष्टव्यमिति शङ्कते । नन्विच्छाया इति ।
आनन्तर्यमात्रस्य प्रसिद्धिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्ह्यथश-
ब्दो वृथा, तत्राह । हेतुफलेति । मुख्यं ह्यानन्तर्यं प्रतिपाद्यं,
तच्च हेतुफलयोरहेतुफलयोस्त्वानन्तर्यममुख्यं व्यभिचारात्
व्यवधेश्चेत्यर्थः । तथापि तदभिधानं मुधेत्याशङ्क्याह । आनन्त-
र्येति । अथ वा हेतुफलभावेन प्रकृतादर्थान्तरमथशब्देन समर्प्य-
तइति शङ्कां निरस्यति । आनन्तर्येति । यस्यानन्तरं यद्भवति स
तस्य हेतुरिति हेतुत्वसिद्ध्यऽर्थमानन्तर्यमाश्रयणीयं, ततस्तदेव
समर्प्यतामित्यर्थः ।

पुष्कलकरणस्यापि कार्यलिङ्गाऽनुमितत्वान्नाथशब्दाऽपे-
१३२।१२ क्षेति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । अनुमेयत्वमङ्गीकरोति । सत्य-
मिति । तर्ह्यथशब्दवैयर्थ्यं? नेत्याह । नेति । शास्त्रीयविशेषणप्र-
तिपत्तिर्वा कस्मादिति, तत्राह । तत्प्रतिपत्तिरिति । यदिदं पू-

र्वृत्तं पुष्कलकारणं तस्य शास्त्रीयत्वज्ञानाऽभावे निःसंदिग्धा प्रवृत्तिर्न स्यात् शास्त्रपर्युदस्तत्वशङ्काया अपि संभवात् । तस्माच्छास्त्रीयाऽधिकारिविशेषणसमर्पणार्थत्वमथशब्दस्येत्यर्थः । किं तच्छास्त्रीयं विशेषण?मिति शङ्कां निराकुर्वन् स्वमतमुपसंहरति । तेनेति । अधिकारिविशेषणप्रतिपत्तेः प्रवृत्त्युपयोगित्वं तच्छब्दार्थः । जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढ इत्युक्तमयं तु जिज्ञासाशब्द इत्यत्र, तत्राऽवयववृत्त्या ऽर्थप्रतिपत्तिसंभवे रूढ्याश्रयणेन कथमधिकाराद्यर्थत्वशङ्के?ति शङ्कायामाह । ननु जिज्ञासेति । टीकाया अयमर्थः ।

१.३२।१९

जिज्ञासाशब्दस्य कथं विचारवचनत्वमित्याशङ्कायां तथा वृद्धैः प्रयुक्तत्वादित्याह । मीमांसेति । प्रयोगमेव दर्शयति । इदमिति । क्रतुगुणकमिति । क्रत्वङ्गोद्गीथादिविषयमित्यर्थः । जीवसंसारौ तप्यतापकशब्दार्थः । संवातं प्रायुङ्क्ते?ति । अखण्डशब्दमेव प्रायुङ्क्तेत्यर्थः । तथापि कथं विचारार्थत्व?मित्यत आह । संवातेति । उक्तं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । अन्यथेति । जिज्ञासाशब्दस्याऽवयवशक्त्या ऽर्थपरत्वे धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यनुपपन्नं, जिज्ञासाशब्देनेच्छाया निर्दिष्टत्वात् इच्छाविषयत्वेनेच्छान्तरप्रसक्तेः । तस्माद्धर्मं ज्ञातुमिच्छेदित्यभिधानं स्यादित्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति । जिज्ञासाशब्दस्य यौगिकत्वे इष्यमाणस्य फलत्वसिद्धेस्तन्निर्देशाऽनपेक्षणाद्विषयस्य चाऽनिर्दिष्टत्वात् षष्ठीसमासः स्यात्, विचारार्थत्वे त्वस्य प्रयोजनाऽपेक्षायां चतुर्थ्या प्रयोजननिर्देशो युक्त इत्यर्थः । उत्तरत्र विचारस्य निर्दिष्टत्वात् संदिग्धार्थं जिज्ञासापदं तद्विषयत्वेन व्याख्येयमित्याह । तदनुसारेणेति । अस्मदुक्ताऽनुसारेणेत्यर्थः । एभिर्न्यायैः क्रत्वर्थः

क्रतुस्वरूपोपकारी प्रोक्षणादिः, फलोपकारी प्रयाजादिः, फलोद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलं च पुरुषश्चेत्येते पुरुषार्थशब्दार्थः । संघातस्याऽर्थवत्त्वादिति । अखण्डशब्दस्य विचारलक्षणार्थेनाऽर्थवत्त्वादित्यर्थः ।

अतःशब्दार्थमाह । शास्त्रेति । विचारवचन इत्यर्थः । वाक्यार्थमाह । तेनेति । जिज्ञासाशब्दस्याऽवयवार्थत्वमाश्रित्य कथं समाधिरभिधीयते? रूढिर्योगमपहरतीति न्यायविरोधादित्याशङ्क्याह । उच्यतइति । तस्यायमर्थः । किमभियुक्तोक्तिमात्राज्जिज्ञासाशब्दस्य विचारवाचित्वं विवक्षितम्,उत निघण्ट्वादिसहकृतोक्तेरिति विकल्पद्वयं हृदि निधायाह । उच्यतइति । आद्यं निरस्यति । नायमिति । केवला च सा मीमांसा चेति केवलमीमांसा, तस्याः पर्यायः । केवलशब्दार्थमाह । परित्यक्तेति । अवयवार्थोपादानेनापि प्रायोगोपपत्तिरित्यभिसंधिः । द्वितीयं निरस्यति । नापीति । योगाद्रूढेः प्राबल्यान्न योगवृत्तिपरिग्रहस्तत्राह । न चेति । शिष्टप्रयोगस्याऽवयवार्थेनाऽर्थवत्त्वासंभवाद्विचारार्थत्वमित्याशयवानाह । ननु न वयमिति । असिद्धो हेतुरित्याह । न तस्येति । परिहारप्रकारमाह । अयमाशय इति ।

१।३।२।२१

न्यायस्य विषयभेदं दर्शयितुं शब्दप्रवृत्तिभेदानाह । चत्वार इति । रूढियोगगौणलक्षणारूपा इत्यर्थः । क्रमेण तानेवाह । तत्रेत्यादिना । अखण्डाऽभिधानस्याऽभिधेयेन संबन्धो रूढिरित्युक्ते साङ्केतिकशब्देष्वतिव्याप्तिस्तदर्थमभिधानाऽभिधेयव्यतिरिक्तमिति । साङ्केतिकशब्देषु सङ्केतापेक्षेति यावत् । यौगिकशब्दव्यावृत्त्यर्थमखण्डेति विशेषणम् । कथं तत्प्रतिपत्तिरित्याकाङ्क्षायामुक्तं वृद्धव्यवहारे प्रयोगसामर्थ्यादिति । अत्र

गौर्घट इत्याद्युदाहरणम् । विशिष्टार्थाभिधानं योग इत्युक्ते वनसेनादिष्वतिप्रसङ्गः, तदर्थं स्वावयवेति । वाक्यस्याऽवयवपदगतशक्तिद्वारेण विशिष्टार्थाभिधायित्वं व्यावर्त्तयितुम् एकपद्यमिति विशेषणम् । तत्र हेतुमाह । समासादिनेति । १.३२।१८ प्रत्यय आदिशब्दार्थः । पाचकलावकादिशब्दा अत्रोदाहरणम् ।

गौणलक्षणाभ्यां रूढियोगयोः प्राबल्यं द्योतयितुमाह । एतदिति । अर्थान्तरे वृत्तिर्गौण इत्युक्ते यतः कुतश्चिदर्थान्तरे वर्त्तमानस्य गोशब्दस्यापि गौणत्वं स्यात्तदर्थं स्वाभिधेयादिति । एतावत्युक्ते सोमशब्दः शीतांशौ वर्त्तमान उमासहिते शंकरे ऽपि वर्ततइत्यतिव्याप्तिस्तदर्थं लक्षणयेति । न च लक्षणागौणसांकर्यम्, अभिधेयाऽविनाभूते वृत्तिर्लक्षणा, तद्गतगुणयुक्ते वृत्तिर्गौणी इति विभागसंभवादित्यर्थः । फलितं दर्शयति । तत्रेति । एकस्य शब्दस्याऽर्थान्तरे रूढ्या प्रवृत्तस्यार्थान्तरे च योगवृत्त्या प्रयोगे किं रूढ्यवलम्बेनाऽर्थो ग्राह्य, उत योगालम्बनेनेति विशये रूढ्यर्थो ग्राह्यः, तस्याः अविलम्बितप्रतिपत्तिकत्वात् तत्र च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाऽवसर इत्यर्थः। यत्र तु मुख्याऽमुख्यग्रहणशङ्का, तत्र मुख्यस्य ग्रहणमितरस्य परित्याग इत्याह । रूढीति । रूढिश्च योगश्चेति रूढियोगौ, तावेव मुख्यवृत्ती तयोः संभव इति विग्रहः । कथं तर्हि जिज्ञासाशब्दात् विचारपरित्यागेनेच्छाप्रतिपत्तिस्तत्राह । तत्रैकस्मिन्निति । तत्र हेतुमाह । क्लृप्तसामर्थ्येनेति । २.३३।१५ अवयवशक्तेरित्यर्थः । अखण्डशक्त्या विना ऽनुपपद्यमानकार्याऽभावान्न तत्कल्पनं, तथा च कल्प्याया रूढेर्योगात्प्राबल्यं नाऽवकल्पतइत्यर्थः ।

पङ्कजशब्दादिषु योगसंभवे ऽपि यथा वृत्त्यन्तरमाश्रितं

तद्वदत्र योगसंभवे ऽपि रूढिकल्पनं स्यादिति शङ्कते । ननु पङ्कजेति । अप्रसिद्धत्वात्कल्पनागौरवप्रसंगाच्च न वृत्त्यन्तरकल्पनमित्यत्राह । शक्तिद्वयमिति । पूर्वत्रैकशब्दस्य द्वाभ्यां शक्तिभ्यामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरुक्ता, अत्र त्ववयवशक्त्या ऽनेकार्थत्वम् अखण्डशक्त्या तामरसार्थत्वमिति विभागः । दृष्टान्तो ऽसंप्रतिपन्न इत्याह । न तत्रापीति । दृष्टान्तं समर्थयते । ननूत्पलेति । पङ्कजशब्दो योगवृत्त्या तामरसं बोधयति चेत् तर्हि योगवृत्तेरुत्पलादिष्वप्यविशेषात् पङ्कजशब्दात्तत्प्रतिपत्तिरपि स्यात्, न च तथा प्रतिपाद्यते, तस्मात्तामरसे शक्त्यन्तरं वृत्त्यन्तरं वा ऽऽश्रयणीयमित्यर्थः । कल्पनागौरवप्रसङ्गात् न वृत्त्यन्तराद्याश्रयणीयं, न च तामरसप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तदाश्रयणीयं, प्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपत्तेरित्याह । न प्रयोगेति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । नवस्विति । दिगदृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिभूलक्षणेष्वित्यर्थः । अनन्यथासिद्धकार्याऽभावान्न शक्त्यन्तरमित्युपसंहरति । तस्मादिति । उपवर्णिते ऽर्थे टीकां पातयति । इत्याहेति । कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । नन्ववयवेति । अन्यथा ऽखण्डशक्त्या विनेति यावत् ।

जिज्ञासाशब्दस्य यौगिकत्वे कथं विचारार्थत्वं? विचारस्याऽवयवार्थत्वाऽभावादित्याशङ्क्य किं जिज्ञासाशब्दस्य विचारे प्रवृत्तिप्रत्ययौ पृच्छ्येते, अथ वा तस्य शक्त्यन्तरं कल्प्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । स्वयमिति । लक्षणानिमित्तसंबन्धमाह । अवयवार्थेति । अविनाभावस्योत्तरत्र प्रपञ्च्यमानत्वान्नाऽसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । अपीति । लक्षणया ऽपीति संबन्धः । उभयमपि किं न स्यादित्यत आह । अनन्यथेति । अविनाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते ।

१,३४।१ (margin, beside line 6)
१,३४।१६ (margin, beside last line)

नन्विति । ज्ञानमात्रस्य विचाराऽविनाभावः, उत तद्विशेषस्य? नाद्य इत्याह । ज्ञानेति । वृत्तादिदिदृक्षूणां विचारादृष्टेः । अत एव नेतरोऽपि इत्यर्थः । निरूपकाणां ज्ञानविशेषस्य विचाराऽविनाभावप्रतिपत्तेर्नाऽसिद्धिरित्याह । तदाहेति । तत्राहेत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे कल्पकं पृच्छति । किं तत्रेति । विचारसाध्यज्ञानेच्छाविषयत्वेन जिज्ञासाशब्दस्योत्तमवृद्धेन प्रयुज्यमानत्वात् मध्यमवृद्धस्य तथा प्रत्ययदर्शनाच्चाऽविनाभाव इत्याह । तदाहेति । हेत्वसिद्धिं मन्वानं प्रत्याह । ज्ञानमिति । १।१।१।८

अवगतेरनवगतौ कामनाऽनुपपत्तेरवगतिरङ्गीकार्या, तत्र विशेषणस्य विशेष्यस्याप्यवगतिः, उत नेति विकल्प्याद्यमवतारयति । विषयेणेति । द्वितीयनिरासेनेतरत्र हेतुमाह । अनवगतेति । अनवगतो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा, तत्रेच्छायोगादित्यर्थः । अस्तु विषयविशेषितज्ञानप्रतिपत्तिः, तथापि तत्रेच्छाऽनुपपन्नेत्याशङ्क्याह । ततश्चेति । आद्यज्ञानेन संदिग्धतया प्रतिपत्तौ तत्र निर्णयज्ञानं काम्यते, असंदिग्धतया प्रतिपत्तावप्यपरोक्षज्ञानमिति विभागः । ततः किमित्यत आह । तच्चेति । प्रमेयमादिशब्दार्थः । विचारविषयः प्रयत्नो विचारप्रयत्नः । तथापि कथं जिज्ञासापदेन विचाराभिधिरित्याह । इति प्रतिपन्नेति । विचारस्य साधनत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य च साध्यत्वात्तयोरविनाभाव इत्यर्थः । ततश्च टीकाग्रन्थो युक्त इत्याह । इति विचारेति ।

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति इच्छायाः प्राधान्यप्रतिपत्तेः कया युक्त्या विचारादेः प्राधान्यमिति शङ्कायामाह । नन्विच्छेति । शब्दतः प्राधान्यप्रतिपत्तावपीच्छाया अपि प्रतिपाद्यत्वान्न तस्या अर्थतः प्राधान्यमित्यर्थः । किं तर्हि प्रतिपाद्य?- १।१।१।२

१३३।२४ मिति पृच्छायामाह । किं त्वित्यादिना । जिज्ञासाशब्दस्याऽवयवार्थत्वे ऽप्यानन्तर्यार्थत्वमप्यथशब्दस्य कस्मादिति टीकार्थः । इच्छाया अनारभ्यत्वादानन्तर्यार्थत्वमित्याशङ्क्याह । तदेवेति । प्राधान्येनेत्यस्य ब्रह्मतज्ज्ञानयोरित्यनेन संबन्ध इति शङ्का स्यात्, न च सा युज्यते, विचाराश्रयणवैयर्थ्यापातादित्याशङ्क्याऽन्वयमाह । अर्थलक्षणेनेति । विचारमाश्रित्य ब्रह्मतज्ज्ञानयोरधिक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्येत्यन्वय इति शङ्का स्यात्, ततश्च विचाराश्रयणं वृथेत्याशङ्क्याऽन्वयमाह । अत इति । आरम्भयोग्यत्वमतःशब्दार्थः । अर्थलक्षणेन प्राधान्येनान्तर्णीतं विचारमाश्रित्य तस्याऽधिक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्याऽधिकारार्थत्वं, तथा ब्रह्मतज्ज्ञानयोः शब्दतो गुणत्वे ऽपि ब्रह्मतज्ज्ञानयोरर्थलक्षणप्राधान्येनाऽधिकारयोग्यत्वादधिक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्याऽधिकारार्थत्वं किमिति न गृह्यते इति योजना द्रष्टव्या । आरम्भार्थत्वेनारम्भप्रसङ्गादिति कथमुक्तं? तत्राह । तत्राथशब्देनेति । तत्र सूत्रे इत्यर्थः । न्यायत इति । वक्ष्यमाणादित्यर्थः ।

'विश्वजिता यजेते'त्यत्राऽधिकार्यश्रवणे ऽपि यथा प्रवृत्ति-
१३४।६ स्तद्वदत्रापीति शङ्कते । ननु विचारेति । विश्वजिन्न्यायेनेति । विश्वजिता यजेतेति श्रुतं, नियोज्याऽभावे ऽनुष्ठानाऽनुपपत्तेर्नियोज्यस्तावदेष्टव्यः, स किमविवक्षितविशेष, उत स्वर्गकाम? इति जिज्ञासायां नियामकाभावाद्यः कश्चिदिति पूर्वपक्षं प्रापय्य सिद्धान्तितं स्वर्गकामो नियोज्य इति । निरतिशयप्रीतिः स्वर्गः, तत्र च सर्वेषामाकाङ्क्षादर्शनात्तत्कामो ऽधिकारीति । तथाचाऽधिकारिविशेषाऽभावे विचारविधेरप्यनुपपत्तेः स आश्रयणीय इति न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अथशब्द आनन्तर्याभिधानद्वारा अधिकारिसमर्पक आरम्भस्त्वर्थादित्याश्रीयता-

मिति शङ्कते। ननु कर्त्तव्यतयेति। अवगत इति। श्रुताविस्य- र्थः। नियामकाऽभावान्मैवमिति शङ्कते। नन्विति। अथश- १३४।११ ब्द आरम्भार्थो ऽधिकारार्थो वेति संशय एव, न तत्र निर्णा- यकमस्तीत्यर्थः। निर्णायकाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह। विध्यपे- क्षितेति। विधिना अपेक्षितश्चासावुपाधिश्च विध्यपेक्षितोपाधि- स्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः। अधिकारिणमन्त- रेण विधिप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः प्रथमाऽपेक्षितो ऽधिकारी वि- धिप्रतिपत्त्युत्तरकालीनमनुष्ठानमिति प्रथमापेक्षितो ऽधिकार्य- थशब्देन समर्प्यतइत्यर्थः।

मोक्षलक्षणप्रयोजनसंभवादप्रयोजनमिति कथमुक्तम्? इत्या- शङ्क्याह। प्रवृत्तीति। निर्णीताऽधिकार्यभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्ते- र्न पुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थः। विधेरधिकार्याकाङ्क्षाया अन्यत ए- वोपशान्तत्वान्नाथशब्दस्याधिकारिसमर्पकत्वमिति शङ्कते। ननु मोक्षेति। कल्पनमेवाऽयुक्तमित्याह। न प्रसज्यप्रतिषेधप्रस- ङ्गादिति। तदेव दर्शयति। तथा हीति। एतदभिसंधायोक्तं तत्र कस्येति। अधिकार्यभावादारम्भार्थत्वे निरस्ते नन्विसादेरन- वसरः। न च ब्रह्मज्ञानकामाधिकारिणः कल्प्यत्वात्तदुपपत्ति- रिति शङ्क्यम्, प्रसज्यप्रतिषेधप्रसङ्गोक्तेरित्याशङ्क्य विधिप्रतिप- त्तिसमयएवाधिकारिविशेषस्य क्लृप्तत्वान्न प्रसज्यप्रतिषेधः। इ- तरथा न कुत्रापि विशिष्टाधिकारिकल्पनमित्याशयेन शङ्कते। ननु रात्रिसत्रेति। सर्वेषां ब्रह्मज्ञानार्थिताया अनुक्तत्वान्न निषे- धाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याख्यातुं विकल्प- यति। तत्रेदमिति। आद्ये बहुवक्तव्यसंभवादन्तिमं तावन्नि- रस्यति। विशिष्टेति। विधिप्रतिपत्तौ सत्यां निरधिकारस्य १३४।११ विधेरसंभवादधिकार्याकाङ्क्षायामर्थवादादधिकारिविशेषः क-

लभ्यते इति विधिप्रतिपत्तेः सर्वाधिकारित्वमर्थवादाच्च विशिष्टाधिकारिकल्पनमिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः ।

त्वत्पक्षे ऽपि विधिप्रतिपत्तिसमये सर्वाधिकारित्वम्, अथशब्दाच्च विशिष्टाधिकारिसिद्धिरिति प्रसज्यप्रतिषेधस्तुल्य इति
१३४।२२ शङ्कायामाह। अत इति। साङ्गाऽध्ययनानन्तरमापाततो ऽधिकार्यादिप्रतिपत्तौ तदसंभवशङ्कायां तन्निराकरणार्थमाद्यसूत्रं प्रवृत्तं, ततः कथं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः । आद्यमनुवदति । अन्यथेति । एतदपि न निरूपणपथमवतरतीत्याह । तत्र वक्तव्यमिति । शास्त्रस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वात् तत्र च सर्वेषामर्थित्वात्सर्वाधिकारित्वम्, उताऽध्ययनविधेः सर्वाधिकारित्वात्तत्प्रयुक्तविचारस्यापि तथात्वमिति विमर्शार्थः । न च फलकामित्वात्सर्वाधिकारित्वमित्युक्तत्वाद्विकल्पाऽनुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । सर्वेषां स्वत एव फलकामित्वात्सर्वाधिकारत्वमथ वा फलकामनाया विध्यायत्तत्वाद्विधितः सर्वाधिकारत्वमिति विकल्पोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मज्ञानस्य कर्त्तव्यतोक्तेः प्रस्तुताऽनुपयोगित्वादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । नन्विति । वेदस्याऽर्थावबोधपर्यन्ततामापादयता ऽध्ययनविधिना ब्रह्मबोधो ऽपि कर्तव्यतया ऽऽपादितः, तस्य च विचारपुरःसरत्वादधीतिविध्यधिकारिणस्तदधिकार इत्यर्थः । तत्प्रयुक्तत्वमसिद्धमिति शङ्कते ।
१३५।६ ननु विधिरिति । स्वविषयस्य भावार्थस्येत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । न चेति । अध्ययनस्य विषयत्वादर्थवादादिज्ञानस्य चोपकारकत्वाच्च न विचारस्योभयथात्वमित्यर्थः । विधिविधेयइति । विधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानइत्यर्थः ।

विचारस्य विधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वं न संभवतीति चोदिते ऽर्थावबोधस्य फलत्वाऽभिधानमसंगतमिवेत्याशङ्क्याह । अ-

यमाशय इति । अध्ययनविधिप्रयुक्तेराक्षेप, उत प्रश्नमात्रं? नाद्य इत्याह । दृष्टेति । इति शब्द आद्यकल्पनिरासनसमाप्त्यर्थः । १.३८।१०
विषयतदुपकारकयोर्विधिप्रयुक्तानुष्ठानत्वं, विचारस्य च विषयोपकारकाऽन्यतरत्वाऽभावान्न विधितो ऽनुष्ठेयत्वमिति । द्वितीयं शङ्कते । ननु विषयेति । 'व्रीहीनवहन्या'दित्यवहननावृत्तेर्विषयतदुपकारकत्वाऽभावे ऽप्यवहननविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वं यथा तद्वदत्रापीति शङ्कते । अवघातेति । तन्दुलानिष्पनष्टीत्यादिरादिशब्दार्थः । दृष्टान्तो विषम इत्याह । न विधेयेति । आवृत्तेर्विधेयाऽवघातसमवेतत्वात् अनुष्ठेयत्वं युज्यते, विचारस्य चाऽध्ययनाऽसमवेतत्वान्नाऽनुष्ठेयत्वमित्यर्थः । अविवक्षितांशवैषम्ये ऽपि विवक्षितांशस्योभयत्र समत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो युक्त इत्याह । नैष दोष इति ।

अधीतेरर्थावबोधफलत्वमुभयसंमतं, ततः कथं तत्प्रतिषेध? इत्याशङ्क्याऽर्थावबोधस्य विधिफलत्वे तदनुपपत्त्या विचाराक्षेपः स्यात्तदेव दुर्निरूपमित्याह । तत्र किमिति । तत्रेति । तव मते इति यावत् । न च दृष्टफलस्याऽध्ययनविधेरित्यर्थावबोधस्य दृष्टफलत्वं निर्दिष्टमिति कथं विकल्पसंभव इत्यपि शङ्क्यम्, दृष्टशब्दस्य प्रतीतिमात्रपरत्वादित्यर्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । अध्ययनमात्रात्तद्भवति, उताऽऽवृत्तिगुणकादिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । अध्ययनेति । अर्थनिश्चयाऽभावे ऽप्यापातदर्शनं जायतइत्याशङ्क्याह । आपातदर्शनस्येति । मध्यमकल्पे निर्देष्टव्यस्याऽनेकस्य संभवात्तमुपेक्ष्याऽन्तिममुत्थापयति । ननु तव्यप्रत्ययेनेति । तव्यप्रत्ययः १.३८।११
स्वशब्दार्थः । कस्माद्भावनाऽभिधान?मित्याशङ्क्याह । विधिरूपतयेति । अप्रवृत्तप्रवर्तकत्वादित्यर्थः ।

भवतु भावनायाः प्रत्ययार्थत्वं, तथापि कथमर्थाऽवबोधस्य भाव्यत्वम्? अर्थभावनयाः शब्दभावनाभाव्यत्वादित्याश-

१३८।२२ ङ्क्याह। सा चेति। भावयेदित्युक्ते किं केन कथम् इत्यंशत्रयं तावदपेक्षते शब्दभावना, तत्राऽर्थभावनाया भाव्यत्वात् तस्याश्च भावनात्वात्करणापेक्षायां तद्दर्शयति। अध्ययनेति। स्वाध्यायस्य भाव्यस्य स्वरूपेण पुरुषार्थत्वाऽभावादर्थाऽवबोधो भाव्य इत्याह। फलवदिति। समानपदोपात्तत्वादध्ययनस्य भाव्यत्वान्न करणत्वमित्येतत् अत एवाऽपास्तमित्याह। ततश्चेति। अपुरुषार्थस्याऽभाव्यत्वं तत इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। अध्ययनस्याभाव्यत्वे हेत्वन्तरमाह। भाव्यान्तरेति। समानपदोपात्तं, प्रत्ययार्थभूतभावनया सह एकपदोपात्तमित्यर्थः।

अध्ययनस्य भावनाकरणत्वात्कथमर्थाऽवबोधस्य करणत्वं? तत्राह। भाव्यस्येति। भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन भावनाकरणत्वमित्येतद्दृष्टान्तेनाह। कुठारादीनामिति। तृतीयकल्पसमर्थनमुपसंहरति। अत इति। भाव्यान्तराऽसंभवो ऽतःशब्दार्थः। विपक्षे दण्डं पातयति। अन्यथेति। व्यवहितत्वादर्थाऽवबोधस्य न फलत्वं, संनिहितत्वात् स्वाध्यायावाप्तेः फलत्वमित्यङ्गीकारे ततो ऽपि संनिहितत्वादध्ययनस्यैव भाव्यत्वमिति नाऽवाप्तेः फलत्वमित्यर्थः। अन्यथोपपत्त्या दूषयति। अत आहेति। अध्ययनक्रियाकर्मकारकस्य स्वाध्यायस्याऽवाप्तिः फलं, तद्रूपत्वादक्षरग्रहणस्येति हेत्वर्थः।

संनिहितत्वादवाप्तौ पर्यवसानं चेत्तर्हि ततो ऽपि संनि-

१३६।४ धानादध्ययने पर्यवसानं स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याह। अयमाशय इति। अध्ययनस्य प्रकृत्युपात्तत्वात्स्वाध्यायस्य क-

मेकारकस्य भावनावाचितव्यप्रत्ययेनोपात्तत्वात्तस्यैव भाव्यत्वम्, अन्यथा तव्यप्रत्ययविरोध इत्यर्थः । शब्दविरोधादन्यत्राऽपर्यवसानस्याक्तत्वादथेति चोद्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । ननु न भाव्येति । मूलारोहणादौ स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यदृष्टेरिति भावः । १३६।६

'सक्तून् जुहोती'त्यत्र सक्तूनां भाव्यत्वप्रतिपत्तावपि यथा तत्परित्यागस्तथा ऽत्राऽपीत्याह तत्श्चेति । सक्तुन्यायस्याङ्गीकृतत्वाद्भवतु तर्हीति परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । परिहारमेव स्पष्टयति । अयमाशय इति । विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य भाव्यत्वापादनान्न परिहारस्याऽऽभासत्वमित्यर्थः । अध्ययने ऽप्यर्थनिश्चयाऽदृष्टेस्तदपि नेत्यस्य चोद्यस्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽशयमाह । ननु व्याकरणस्यापीति । तर्हि विचारो वृथेत्याशङ्क्याह । तस्य चेति । ननूभयोः फलत्वसंभवे कथमर्थाऽवबोधस्यैव फलत्वं? तत्राह । अत इति । दृष्टत्वमतःशब्दार्थः । अक्षराणां फलवदर्थाऽवबोधपर्यवसानमात्रेण नाऽक्षराणां फलवत्त्वमिति परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । परिहारं स्पष्टयति । श्रूयमाणेति ।

फलवदर्थाऽवबोधजनकत्वे ऽपि न स्वाध्यायस्य भाव्यत्वमित्युक्तमित्याशङ्क्याह । पश्वन्नेति । तथापि कथं मत भेदः? इत्याशङ्क्याह । श्रूयमाणेति । अक्षरेभ्यः फलवदर्थाऽवबोधनिष्पत्तावपि अक्षराऽवाप्तौ विधेः पर्यवसानम्, अन्यस्य त्वर्थाऽवबोधे इति विभागः । फलवदर्थाऽवबोधाऽनुपपत्त्या तस्य विधिफलत्वमेवाऽऽश्रयणीयमिति शङ्कते । नन्वक्षरेति । अन्यथोपपत्त्या समाधत्ते । तत्राहेति । १३६।११

तात्पर्योपेतशब्दस्याऽर्थबोधकत्वं, तच्च विध्यधीनमिति

१३६।२१ अर्थाऽवबोधस्य विधिफलत्वमाशङ्क्याह । अयमाशय इति । किमतत्सावीत्रिक,मुत काचित्कं नाद्य इत्याह । लौकिकात । तार्किकमते वेदवाक्यानामप्याप्तवाक्यत्वमस्ति, तदर्थं लौकिकेति विशेषणम् । लोकसिद्धो य आप्तस्तद्वाक्यानामित्यर्थः । सुरसरित्तीरे प्रसूनानि सन्तीत्यादीनां विधिविधुराणामर्थाऽवबोधकत्वं दृष्टं तद्वदत्रापीत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । साङ्गादिति । इतरर्थाऽवबोध इत्यनेन संबन्धः ।

विधिरदृष्टाऽविनाभूतश्चेत्तर्हि स्वतन्त्राऽदृष्टं फलत्वेन कल्प्यतामित्यत आह । विधेरिति । तत्र हेतुमाह । इति दृष्टेति । इतिशब्द उक्तप्रकारपरामर्शार्थः । कृत्स्नवेदाध्ययनस्य नाऽर्थावबोधः फलमिति उक्तम् अपि चेत्यत्र, तत्कस्मादित्याकाङ्क्षायामाह । किं च फलवदिति । वाक्यान्तरविचारवदध्ययनमपि स्यादित्याशङ्क्य त्वन्मते सो ऽपि न स्यादित्याशयेनाह । न वाक्यान्तरेति । सकलवेदाध्ययनाऽसिद्धिस्तवापि समेति शङ्कते । ननु कृत्स्नेति ।

विध्यर्थवादाद्यात्मकस्वाध्यायादर्थाऽवबोधद्वारा ऽपूर्वोत्पत्तौ नियमाऽदृष्टस्योपयोगात्कथं तन्निरसनमित्याशङ्क्याह । अनधिकृतेति । विधिफलत्वेनोपेतस्य दृष्टसमवेताऽदृष्टस्य स्वरूपेण पुरुषार्थसाधनत्वाऽभावादर्थबोधाऽनुष्ठानद्वारा परमापूर्वं निष्पाद्य फलपर्यवसायित्वं वक्तव्यम् । न चाऽनधिकृतकर्मवाक्यगतस्याऽदृष्टस्य तथात्वमिति कृत्स्नाऽध्ययनाऽसिद्धिरित्यर्थः । अनधिकारिणां कर्माऽनुष्ठानाऽभावे ऽपि जपादिसमुत्थाऽपूर्वद्वारा ऽनधिकृतवाक्यगतस्याऽदृष्टस्यापि फलपर्यवसा-
१३७।५ यित्वात् सकलाध्ययनसिद्धिरित्याह । नैष इति । नित्यजप आदिशब्दार्थः ।

अक्षराऽवाप्तेर्नाऽध्ययनफलत्वं, तयोर्भेदाऽभावादिति शङ्कते । नन्वध्ययनादिति । ताल्वोष्ठपुटादिना अक्षराणामुच्चारणमध्ययनम्,अवाप्तिश्च सैवेति न विशेष इत्यर्थः । विशेषाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । अस्त्यत्रेति । विशेषमेवाह । स्वाधीनेति । क्षमत्वं नाम योग्यता, अधीतिविधेरक्षरावाप्तिद्वारा ऽर्थाऽवबोधपर्यन्तत्वमिष्टमित्याशङ्क्य मध्यमविकल्पपरतया व्याचष्टे । नन्विति । अधिक्रियते ऽनेनेत्यधिकारो विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तं, तद्विधुरविध्यसंभवादित्यर्थः । अर्थाववोधस्यैव कस्मादुद्देश्यत्वं? तत्राह । अर्थाववोधमिति । अर्थाऽववोधोद्देशनाभावे ऽपि तत्र तात्पर्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अर्थाववोधमिति । लोके वक्तृविवक्षादेस्तात्पर्यनिमित्तत्वं वेदे च तदभावादर्थाववोधोद्देशेन विधितः शब्दोच्चारणं तात्पर्यनिमित्तं वक्तव्यं, ततश्चाऽर्थाऽववोधस्योद्देश्यत्वमित्यर्थः । अधिकारशब्दस्याऽनेकधा व्युत्पत्तिसंभवाद्विवक्षितां व्युत्पत्तिं दर्शयति । अधिक्रियतइति ।.

१३७।५

'विश्वजिता यजेते'त्यत्र विधिपुरुषसंबन्धनिमित्ताऽश्रवणे ऽपि यथा तत्कल्पनं तद्वदत्रापीति शङ्कते। ननु विश्वजिदिति। न चार्थाववोधस्याऽनुद्देश्यत्वे वाक्यस्य तात्पर्यं न स्यान्निमित्ताऽभावादिति शङ्क्यम्, तात्पर्यस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसमधिगमनीयत्वादुद्देश्यत्वस्याऽप्रयोजकत्वादिति द्रष्टव्यम् । कामना ऽधिकारनिमित्तमित्यभिधाय नित्यमुपनयनमधिकारनिमित्तमित्याह । अथ वेति । वाजसनेयिनां शाखायामुपनयनस्य प्रकृतत्वादिति योजना । कल्पनाप्रतिवन्धकसद्भावान्नोभयविधमपि कल्पनं घटतइत्याह । नेत्याहेति । अध्ययनविधावर्थाववोधस्योद्देश्यत्वमङ्गीकृत्य विचारस्याऽध्ययनविधिप्रयुक्तत्वमा-

१३७।१५

१३७।१९ क्षिपति । भवत्विति । विचारमन्तरेण विध्यनुपपत्त्यनुपलम्भान्न विचारप्रवृत्तिरध्ययनविध्यधीनेत्यर्थः । असिद्धो हेतुरित्याह । तत्राहेति । अन्वयव्यतिरेकदृष्टफलानि यानि कर्माणि तेषु प्रत्यक्षप्रमाणात् फलोपलब्धौ नियोगनिर्वृत्तेरिति टीकार्थः । अर्थबोधस्याऽध्ययनात्प्रागनिर्वृत्तत्वे ऽपि तत्फलत्वं साध्यस्य स्वर्गादेः फलत्वदर्शनात्प्रतीतिस्तूभयत्रापि समेति टीकाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह । तत्र किमिति । अर्थसामर्थ्यादिति । अधीतस्वाध्यायसामर्थ्यादित्यर्थः । परम्परयेति । विचारव्यवधानेनेत्यर्थः । न चाऽर्थाऽवबोधोद्देशेनाऽध्ययनस्य विधानात्तस्य फलत्वमित्यभिहितत्वाद्विकल्पाऽनवसर इति शङ्क्यम् । उद्दिश्यविधाने ऽप्यधीतस्वाध्यायानिबन्धनः स, आहो विधिसामर्थ्यादेवेति विकल्पोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

अर्थावबोधस्य प्रागनिर्वृत्तावप्यधिकारनिमित्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमध्ययनात्प्रागर्थाऽवबोधः प्रतिपन्न, उत न? तत्रान्त्यं दूषयति । अध्ययनादिति । कामनायाः प्रतिपन्नविषयत्वादप्रतिपन्ने कामनाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । आद्यमुत्थापयति । ननु कथमिति । तत्र वक्तव्यं, किं वेदार्थमधिगम्य तदवबोधं जानाति, उत नेति । तत्रान्त्यस्तावन्न शोभतइत्याह । अध्ययनादिति । अर्थस्याऽप्रतिपत्तेरित्यत्र तद्बोधस्याऽप्रतिपत्तिरित्यनुषङ्गः । अर्थाऽप्रतिपत्तावपि बोधप्रतिपत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह । विशेषणेति । नाऽगृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायादित्यर्थः ।

विचारनैरर्थक्यं परिहर्तुं सद्भावमात्रमित्युक्तं, तत्रेदमालोचनीयं, किमर्थाऽवबोधमात्रं काम्यते, उताऽग्निहोत्रादिविशिष्टाऽर्थावबोध? इति । तत्राद्यं दूषयति । नाऽर्थवत्त्वेति । १३७।२५

द्वितीये ऽपीदं निरूपणीयं, किमध्ययनात्प्राक् अग्निहोत्रादिः प्रतिपन्न, उत नेति। तत्रान्त्यस्तावन्न शोभते इत्याह। अग्नि- १
होत्रादीति। आद्यमनुवदति। उपदेशत इति। किमुपदेशजन्यं ज्ञानं प्रमाण,मुत नेति विकल्प्याद्यं दूषयति। तर्हीति। द्वितीयमनुवदति। अथेति। किम् अप्रामाण्ये निर्द्धारिते निर्णयज्ञानं काम्यते, उत संदिग्धे? नाद्य इत्याह। अप्रामाण्येति। तत्र हेतुमाह। अर्थस्येति। शुक्तिकासमारोपितरजतप्रत्ययस्याऽप्रामाण्यनिश्चितौ तत्र निर्णयज्ञानकामना नोपलब्धचरीत्यर्थः। द्वितीये दूषणमाह। संदिग्धइति।

अर्थाऽवबोधकामनामङ्गीकृत्योद्दिश्य विधानं दूषयति। किं च सर्वेति। किं सकलवाक्यार्थाऽवबोधनम् अधिगम्य तदुद्देशेनाऽध्ययनं विधीयते, आहो वेदार्थबोधमात्रम्? नाद्यः। वाक्यार्थबोधानां ज्ञानस्य क्रमभावितया युगपत्तदुद्देशेनाध्ययनविधानाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं निरस्यति। सामान्येति। अर्थाऽवबोधोद्देशेन शब्दोच्चारणस्य तात्पर्यप्रयोजकत्वात् सकलवाक्यार्थबोधानां च सकृदुपदेष्टुमशक्यत्वान्नोद्दिश्य विधानम्। तस्मादर्थमात्रबोधोद्देशेन शब्दोच्चारणात्तत्र शब्दतात्पर्यं स्यादित्यर्थः। ततः किमित्यत आह। अग्निहोत्रादीति। तात्पर्याऽभावादित्यत्र विशेषांशे शब्दप्रामाण्यं न स्यादित्यनुषङ्गः। विशेषज्ञानोद्देशेन शब्दाऽनुच्चारणे ऽपि शब्दशक्त्या विशेषप्रतिपत्तेरपवादकाभावाच्च शब्दस्य विशेषांशे तात्पर्यमित्याशङ्क्य स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह। वाक्येति। काशकुशपलाशा इति यथा बहुविषयमेकं ज्ञानं तथा सकलवाक्यार्थाऽवबोधविषयस्यैकस्य ज्ञानस्य संभवादुद्दिश्य विधानमिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति। तस्मादिति। प्रागित्यत्राऽध्ययनादित्य- १३८।६

नुषङ्गः । द्वितीयकल्पनिरासस्य प्रस्तुतत्वादत इत्युपसंहाराऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । किं चेति ।

उद्दिश्य शब्दोच्चारणायास्तात्पर्यनिमित्तत्वं दृष्टं, ततः कथं
१३८।१२ तदपलापः? इति शङ्कते । नन्वर्थेति । किं श्रोतुरुच्चारणा तात्पर्यनिमित्तम्, उत वक्तुः? नाद्य इत्याह । न तावदिति । वक्तृप्रयोगादर्वाक् वाक्यार्थाप्रतिपत्तेर्न तदुद्देशेन श्रोतुरुच्चारणं समस्तीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न वक्तुरिति । तर्हि लोके ज्ञानोद्देशेन शब्दोच्चारणे तात्पर्यदृष्टेः का गतिः? इति शङ्कायामाह । तस्मादिति । तात्पर्यस्य पुरुषधर्मस्याऽपौरुषेये शब्दे कथं संभवः? इति शङ्कायामाह । तात्पर्यमपीति । तत्र हेतुमाह । षड्विधेति । उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती चेत्येतानि षट् तात्पर्यनिङ्गानि, तानि यत्र लक्ष्यन्ते तस्मिन् तस्य शब्दस्य तात्पर्यनिश्चयात् शब्दधर्मत्वं तात्पर्यस्येत्यर्थः । सर्वेषां शब्दानां पुंतन्त्रत्वात् तात्पर्यमपि पुंधर्म इत्याशङ्क्याह । न पुरुषेति । यद्येवमित्यादिना ऽध्ययने प्रवृत्तिराक्षिप्य समर्थ्यते, तत्कस्मा?दथशब्दस्याऽधिकारार्थनिरसनस्य
१३८।१८ प्रस्तुतत्वात् तस्य च सिद्धत्वादित्याशङ्कायामाह । इदानीमिति । अध्ययनविधेर्नित्याऽधिकारत्वाभावे ऽर्थावबोधकामो ऽधिकारीति स्यादर्थाऽवबोधस्य च विचारमन्तरेणाऽनुपपत्तेः विधितस्तदाक्षेप इति सर्वाधिकारत्वं शास्त्रस्य । तस्मान्नित्याधिकारत्वं प्रतिपादनीयमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षोपक्रम इत्यर्थः ।

अत्र केचिदित्यत्राऽध्ययनस्याऽध्यापनविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वमुक्तं, तन्न घटते, अध्ययनविधिप्रयुक्त्या तदनुष्ठानसंभवात् । न चाऽनुष्ठात्रभावादध्ययनविधेर्नाऽनुष्ठापकत्वमिति शङ्क्यम्, विश्वजिन्न्यायेनाऽधिकारिकल्पनसंभवादित्याशङ्क्याह ।

तत्र विधिरिति । अस्तु कृते किमायातमित्यत्राह । तत्राध्य- १.३८।१०
यनेति । अध्ययनमन्तरेणाऽनुपपद्यमानो ऽध्यापनविधिरध्य-
यनमनुष्ठापयतीत्यर्थः । अध्यापनविधेः प्रवर्त्तकत्वे सिद्धे त-
त्प्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वमध्ययनस्य सिद्ध्येत्तदेवाऽसिद्धमिति शङ्कते।
नन्वष्टेति ।

अधिकाराऽश्रवणे ऽप्यध्यापनविधेः प्रवर्त्तकत्वं स्यात्, वि-
श्वजिद्विधिवदिति शङ्कते । कल्प्यतइति । साम्येन समाधत्ते ।
नाऽध्ययनेति । न केवलं साम्यमात्र,मस्ति च विशेष इत्या-
ह । एवेति । विशेषमाह । संनिधानादिति । अध्यापनविधा-
वधिकारं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तमध्ययनमिति कल्पनाद्वरमव्यव-
धानादध्ययनविधिवाक्यएवाऽधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयु-
क्तकल्पनमध्ययनस्येत्यर्थः । अव्यवहितार्थाऽसंभवे व्यवहि-
तो ऽप्यर्थो ग्राह्य इति शङ्कते । ननु कल्पितेति । अध्यापनवि-
धेः कल्पिताऽधिकारत्वमसिद्धमित्याह । विपरीतमिति । वैप-
रीत्यमेवाह । अध्ययने इति ।

अध्ययनविधिः किमध्यापनमात्रं प्रयोजयति, उत वि-
हिताऽध्यापनम्? नाद्यो, ऽङ्गीकृतेः । इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति।
ननु लिखितेति । अध्यापनं, विहिताऽध्यापनमित्यर्थः । यथा
विहिताऽध्यापनस्याऽध्ययनविधिप्रयुक्त्यनुपपत्तिः तद्वद्विहिता-
ऽध्ययनस्याप्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यनुपपत्तिरिति शङ्कते । तर्हि-
विहितेति । विध्यन्तरपर्यालोचनया ऽध्यापनविधिर्विहिता-
ध्ययनं प्रयुङ्क्तइति शङ्कते । अथेति । अध्ययनाध्यापनयोरिति । १३९।८
अध्ययनाध्यापनवाक्ययोरित्यर्थः ।

'प्राङ्मुखः पवित्रपाणिरधीयीते'त्यध्ययने प्राङ्मुखत्वाद्य-
ङ्गजातं विधीयते, तद्व'त्प्राङ्मुखं पवित्रपाणिमध्यापये'दित्यत्रा-

पि माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादीतिकर्त्तव्यता श्रूयते, यदि चाऽध्यापनविधिरविहितमध्ययनं प्रयुञ्ज्यात् तदेतिकर्त्तव्यताविधानं निरर्थकमापद्यते, तस्माद्ध्यापनविधिर्विहितमेवाऽध्ययनं प्रयुङ्क्तइत्यर्थः। तुल्यमेतदितरत्रापीत्याह । अध्यापनस्येति। अविहिताध्यापनस्य विहिताऽध्यापनप्रयोज्यत्वे 'प्राङ्मुखमध्यापये'दिति नियमविधानं न स्यात्, अस्ति च तत्, तस्माद्विहिताऽध्यापनस्याऽध्ययनविधिप्रयोज्यत्वमित्यर्थः । इतोऽप्यध्ययनविधिर्विहिताऽध्यापनं प्रयुङ्क्तइत्याह । किं चेति । स्मृत्यर्थाऽनभिज्ञो भवानित्याह । अध्यापनादिति । उत्तरभावित्वमसिद्धमित्याह । न तदिति । उपनयनं तच्छब्दार्थः ।

१३०।१०

विधान्तरेणाऽऽचार्यत्वसंपत्तिं दर्शयति । आचारानिति । आचार्यत्वस्याऽध्यापनैकसाध्यत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह । आचार्यकरणेति । 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेया'दित्यत्र भाविवृत्त्याश्रयणेन गृहस्थशब्दवत् भाविवृत्त्याश्रयणेनाऽऽचार्यशब्दप्रयोगो न विरुध्यतइत्यर्थः । सिद्धान्तिनः शङ्कासमर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्पदपरामृष्टं हेतुमेवाह । अधिकारेति । आचार्यकरणविधिप्रयुक्तेर्निरस्तत्वात् कथमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्येत्युक्तमित्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । संमाननं पूजनम् । उत्सञ्जनम् उत्क्षेपणम् । भृतिर्वेतनम् । विगणनमृणादेः प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिषु द्रव्यनियोगः । संक्षेपेण सूत्रार्थमाह । संमाननादिष्विति । तथा चाऽऽचार्यत्वे साध्ये नयतेर्धातोः आत्मनेपदविधानादुपनयनसाध्यमाचार्यत्वं लक्ष्यतइत्युक्तं भवतीत्यर्थः । भवत्वाचार्यत्वमुपनयनफलं, कथमध्यापनफलं स्याद्? येनाऽध्यापनविधेः साऽधिकारत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । तत्राऽऽचार्यत्वस्योपनयनफलत्वे स-

१३०।१६

तीसर्थः। एकप्रयोगताऽवगमादिति। एककर्मताऽवगमादित्यर्थः।

भवत्वेकप्रयोगत्वं, तथाप्याचार्यत्वं कथम् अध्यापनफलं स्या?दित्याशङ्क्याह। माणवकस्येति। तमध्यापयीतेति माणवकाऽध्यापनेन विशेषितो नियोगस्तावत्प्रथते, तत्र माणवकस्य कथं नियोगोपकारकत्व?मिति वीक्षायां दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपगमनाऽध्ययनाभ्यां माणवक उपकरोतीति निश्चीयते इत्यर्थः। भवतु दृष्टद्वारोपकारकत्वं माणवकस्य, तथाप्यध्यापनविधेः कथं साधिकारत्व?मित्याशङ्क्याह। तत्रेति। अध्यापनस्य भाव्यमन्तरेणाऽपर्यवसानात्तदाकाङ्क्षायां यदुपनयं फलं तदेवाऽस्यापि फलत्वेन निश्चीयते सन्निधानादित्यर्थः। फलितं दर्शयति। ततश्चेति। आत्मनेपदसामर्थ्यादध्यापनविधेराचार्यत्वं फलमित्युक्तं, संप्रत्यध्यापनविधेराचार्यत्वं फलत्वेन श्रूयते चेत्याह। अथ वेति। टीकार्थमुपसंहरति। उपनयनेति। अधिकारनिमित्तमिति। विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तमित्यर्थः। १,३२।२०

अध्यापनविधेः साधिकारत्वादध्ययनस्य च तत्प्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वादध्ययनविधिवाक्येनाऽधिकारिकल्पनमित्युक्तं, तत्र तत्प्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वमसिद्धमिति शङ्कते। नन्वध्यापनेति। आवृत्तेरवहननविधिविषयतदङ्गताभावे ऽपि तत्प्रयुक्ताऽनुष्ठेयत्वं यथा तद्वदिति शङ्कां निरस्यति। स्वतन्त्रेति। दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्तिशङ्कायामाह। अयमाशय इति।

किमाधानविधिः स्वतन्त्रनित्यविधिः, उत स्वतन्त्रकाम्यविधि?रिति विकल्प्याद्यं निरस्यति। तत्र न तावदिति। द्वितीयं निरस्यति। अश्रूयमाणेति। 'अग्नीनादधीते'त्यत्र यद्यप्यग्नीनां प्राधान्यमाधानस्य चोपसर्जनत्वं लक्ष्यते तथापि १४०।६

'सक्तून् जुहोती'तिवत् गुणप्रधानवैपरीत्यकल्पनया स्वतन्त्रनित्यविधित्वम् । विश्वजिन्न्यायेन फलस्य कल्पना स्वतन्त्रकाम्यविधित्वं वे?ति शङ्कायामाह । न चेति । नित्यकाम्याऽधिकारतेति । नित्याधिकारता काम्याधिकारता चेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यदाहवनीयइति । सक्तूनां भस्मीभूतत्वेनाऽन्यत्र विनियोगाऽसंभवात् विभक्तिविपरिणामो न तथा ऽत्र अग्नीनाम् अन्यत्र विनियोगसंभवादित्यर्थः । आधानस्याऽन्यप्रयुक्तत्वमङ्गीकृत्य काम्यविधिप्रयुक्तिमाक्षिपति । तर्ह्युत्तरेति । नित्यविधिप्रयुक्तत्वाऽसंभवात् काम्यविधिप्रयुक्तिः परिशिष्यतइत्याह । उच्यतइति । अनुपादेयत्वादसाध्यत्वादित्यर्थः । अनुपादेयस्यापि क्रतुविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठेयत्वं किं न स्यात्? तत्राह । उपादेयेति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह । अन्यथेति । अनुपादेयस्य काम्यविधिप्रयुक्ताऽनुष्ठानत्वं वा कथ?मिति शङ्कायामाह । न हीति । स्पष्टार्थो ऽग्रन्थः ।

तदयुक्तमित्यपरइत्यत्राऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं निराक्रियते, तदनुपपन्नं, निरधिकारत्वेनाऽध्ययनविधेरप्रवर्तकत्वात् । प्रवर्त्तकान्तरस्य चाऽनङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह । अत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रयुक्तिं निराकरोति इति संबन्धः । आचार्यकरणविधेः साधिकारत्वेन प्रवर्तकत्वस्योपपादितत्वात् कथं तन्निरसन?मित्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । आचार्यत्वस्य किं विधेयत्वेन साध्यत्वम्, उत विधिरूपत्वात्, अथ वा फलत्वा?दिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । न तावदिति । द्वितीयं प्रत्याह । नापि विधीति । विधिपदाऽभिधेयो हि विधिराचार्यत्वं चाऽऽत्मनेपदमात्राऽभिधेयमिति न विधिरित्यर्थः । तृतीयं दूषयति । नापि नैयोगिकेति ।

किमाचार्यत्वमात्रं नियोगफलम्,उत तद्विशेषः इति । नाद्य इत्याह । आचारानिति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । त- १४०।११ स्याप्यलौकिकत्वमसिद्धमित्याह । न तदिति । इतो ऽपि न तदलौकिकमित्याह । सहपठितानामिति । हेतुकर्तृत्वमात्रस्य लौकिकत्वे ऽपि साङ्गोपनयनाऽध्यापनकर्तृत्वलक्षणमाचार्यत्वमलौकिकमित्याशङ्क्याह । आचार्यत्वस्येति । उपनयनस्याऽध्यापनाङ्गत्वादुपनयनफलमध्यापनफलं भविष्यतीति शङ्कते । अथ तमध्यापयीतेति । अङ्गेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वादुपनयनस्याऽध्यापनाङ्गत्वात्तत्फलश्रवणमर्थवादः, ततो नाऽधिकारनिमित्तत्वमित्याह । तथापीति । कल्पनाप्रकारमभिनयति । आचार्येति । तर्ह्यधिकारनिमित्ताऽभावादनध्ययनं प्राप्तमिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तदेवमिति । आचार्यत्वस्य चाऽध्यापनविधिफलत्वं स्मर्यतइति यदुक्तं तदनूद्य दूषयति । यत्तु मानवमिति । अनुपलब्धेरिति शेषः । किंपरं तर्हि वचनमिति पृच्छायामाह । किं त्वित्यादिना । तत्र हेतुमाह । तमाचार्यमिति । संज्ञाविधानमपि निष्फलमित्याशङ्क्याह । संज्ञाया इति ।

अध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्त्ययुक्तेरन्यविधिप्रयुक्तिराश्रयणीयेति शङ्कते । नन्विति । किमध्ययने ऽध्यापने चाऽधिकारः कल्प्यः, उतैकत्र? नाद्यो, गौरवप्रसङ्गादित्याह । एवमपीति । आचार्यत्वस्य फलत्वाऽसंभवे ऽपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अन्यतरेणेति । द्वितीये ऽपि किमध्ययने ऽधिकारकल्पनम्, उताऽध्यापनेइति विवेचनीयम् । तत्र नाद्यः शोभतइत्याह । अत इति । उभयत्राधिकारकल्पनाऽयोगो ऽतःशब्दार्थः । एकग्रन्थशङ्कां निरस्यति । तत्रोत्तरमिति । आचा- १४१।१०

र्यत्वस्याऽध्यापनादुत्तरकालीनत्वादाचार्यस्य नियोग इति क-
१,४१,।१५ थमुक्तं? तत्राह । आचार्येति । आचार्यविधेर्माणवकप्रवृत्तेर्माण-
वको न नियुक्त इति कथं? तत्राह । अयमभिसंधिरिति ।

आचार्यकरणविधिरविहितमध्ययनं प्रवर्त्तयति, उत वि-
हितं? नाद्य इत्याह । आचार्येति । अध्ययनाऽनधिकारिणा-
मिति । अध्ययननियोगेनाऽप्रेरितानामित्यर्थः । द्वितीयमनु-
वदति । अथेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । तत्र वक्त-
व्यमिति । स्वरूपनिर्द्धारणोपाधित्वेनेति । स्वरूपनिश्चयहेतु-
तयेत्यर्थः । यथा विषयमपेक्षते तथा ऽधिकारिणमपेक्षते, उत
नेति विमर्शार्थः । द्वितीयमनुवदति । स्वरूपेति । स्वरूपोपाधि-
तयेति । स्वरूपप्रतिपत्तिहेतुतयेत्यर्थः । अस्मिन्कल्पे न वि-
हिताध्ययनसिद्धिरित्याह । तर्ह्यस्येति । आद्यमनुवदति । अथ
स्वरूपेति । तर्ह्यस्मदभिलषितसिद्धिरित्याह । तर्हीति । कथं
तर्ह्यधिकारिविशेषसिद्धिस्तत्राह । तत्र प्रकरणादिति । साधि-
कारत्वप्रतिपादनफलमाह । साधिकारत्वइति ।

अध्ययनविधेः साधिकारत्वमङ्गीकृत्य तस्य प्रवर्तकत्वं न
संभवतीत्याह । परप्रयुक्तेति । अध्यापनविधिप्रेरितत्वादनियु-
क्तस्येति कथमुक्तमित्यत्राह । अनियुक्तस्येति । माणवकप्र-
वृत्तेरध्ययनविधिनिबन्धनत्वाऽभावे प्रवृत्तिहेत्वभावान्नाऽध्याप-
नसिद्धिरित्युक्तं, तत्किमेकस्याऽप्रवृत्ति,रुत सर्वेषामिति वि-
कल्पाऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । नन्वेकस्मिन्निति । प्र-
वर्तिष्यतइत्यत्र कुतूहलादिनेति द्रष्टव्यम् । किमाचार्यो माण-
१,४१,।१८ वकान्तरमुपनीयाऽध्यापयति, उतैकमेव? नान्त्य इत्याह । नो-
पनेतृत्वस्येति । माणवकान्तरस्योपनीतत्वात्तदध्यापनं युक्त-
मित्याशङ्क्याह । स्वात्मनेति । उपनयीत तमध्यापयीतेति स्तो-

पनीताऽध्यापनप्रतिपत्तेरित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । अ- १४१।२०
न्यथेति । नियोगो ऽधिकारशब्दार्थः । आद्यमुत्थापयति । त-
र्ह्यन्यानिति । माणवकान्तरस्यापि एतत्समानयोगक्षेमत्वात्
न प्रवृत्तिरित्याह । तन्नेति । कुतूहलादिमात्रस्य प्रयोजकत्वे
शूद्रादिपरिवर्जनं न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

माणवकस्याऽप्रबुद्धत्वान्न विधितो ऽध्ययनमित्युक्तं स्मा-
रयति । ननु बालस्येति । अप्रबुद्धत्वे ऽपि पित्राद्युपदेशबला-
त्प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह । संध्योपासनेति । किं चाऽन्यदित्यत्राऽनि-
त्येनाऽध्यापनविधिना नित्यस्य प्रयोज्यत्वं नेत्युक्तं, तत्कस्मा?-
दित्याशङ्क्याह । किं चाऽनित्येनेति । अध्ययनस्याऽध्यापन-
विधिप्रयोज्यत्वे तस्याऽनित्यत्वान्न नित्याऽध्ययनसिद्धिः, त-
तश्च प्रत्यवायः स्यादित्यर्थः । अध्यापनस्याऽऽचार्यत्वफल-
कत्वात्कथं वृत्त्यर्थत्वमुक्तं? तत्राह । अयमाशय इति । आचा-
र्यत्वं किं साक्षात्पुरुषार्थः, उत परम्परया? नाद्य इत्याह । का-
म्यमानमिति । सुखप्राप्त्यादिस्वरूपत्वाऽभावादित्यर्थः । प-
श्वादीनां पुरुषार्थत्वं दृष्टम्,इत्याशङ्क्य तत्रापि न साक्षात्पुरु-
षार्थत्वमित्याह । परम्परयेति । तर्ह्यत्रापि परम्परया पुरुषा-
र्थत्वमित्याशङ्क्य किमदृष्टद्वारा,उत दृष्टद्वारा? नाद्य इत्याह । त-
त्राऽऽचार्यत्वस्येति । तत्र, सुखादेः पुरुषार्थत्वे सतीत्यर्थः ।
किं तद्दृष्टं फलमिति वीक्षायामाह । द्रव्येति । द्रव्यार्जनोपाय-
त्वेनाऽध्यापनस्य स्मरणात् द्रव्यार्जनमेव प्रयोजनमिति संब-
न्धः । स्मरणमेवाह । षण्णामिति । यजनाऽध्ययनदानयाज-
नाऽध्यापनप्रतिग्रहलक्षणानामित्यर्थः । त्रीणीत्युक्तं विवृणो- १४२।९
ति । याजनेति । अध्यापनस्य द्रव्यार्जनार्थत्वं न घटते ।

भृतकाऽध्यापको यश्च भृतकाऽध्यापितश्च यः ।
तावुभौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्घटो यथा ॥

१४२।१० इति द्रव्यार्थत्वप्रतिषेधादित्याशङ्क्याह । माणवकस्येति । शुश्रूषादिरादिशब्दार्थः । भवतु दक्षिणादेरध्ययनाङ्गत्वं, तथापि तदनुष्ठानं किंनिबन्धनमिति वीक्षायामाह । अङ्गिनीति । अतः किमित्यत आह । तत्रेति । अध्यापनविधिरध्ययनं न नित्यवत्प्रयोजयतीत्युक्तं, तत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते । उपगमनेति । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नाऽनित्यत्वमित्याह । नेत्याहेति । प्रत्यवायश्रवणं न नित्यतां साधयति व्यभिचारादिति शङ्कते । ननु प्रायश्चित्तस्येति । स्मृत्यर्थाऽनभिज्ञो भवानित्याह । उच्यते इति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । प्रायश्चित्ताऽकरणनिमित्तदोषनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तान्तरं चेत् तदा तदकरणदोषनिबर्हणार्थं प्रायश्चित्तान्तरम्, एवं तत्र तत्रापीति प्रायश्चित्तमालेत्यर्थः ।

अध्ययननित्यतासाधकाऽभावात् न तस्य नित्यत्वमिति शङ्कते । ननूपनयनेति । संस्कारनित्यत्वमात्रेण कथमध्ययननित्यता? न ह्यन्यनित्यत्वे ऽन्यनित्यत्वमित्याशङ्क्याह । अङ्गीति। अङ्गस्याऽङ्गितन्त्रत्वादङ्गनित्यत्वमङ्गिनो ऽपि नित्यत्वमाक्षिपतीत्यर्थः । उपनयनस्याङ्गत्वमसिद्धमिति शङ्कते । नन्वध्ययनमिति । 'यद्धि प्रकरणे यस्य तत्तदङ्गं प्रचक्षत'इति न्यायादुपनयस्याऽध्ययनं प्रकृत्याऽनाम्नानान्न तदङ्गत्वमित्यर्थे उपनयनसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्योपनयनस्याऽध्ययनाङ्गत्वं, व्रीहीन्प्रो-
१४२।१२ क्षतीत्यादौ संस्कारकर्मणामन्यशेषत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह । न चेति । संस्कारविध्यनुपपत्त्योपनयनस्याऽङ्गिमात्रसंबन्धः सिध्यति नाङ्गिविशेषसंबन्धस्तस्य श्रुत्याद्यायत्तत्वात् । न च श्रुत्याद्यन्यतममस्तीत्यर्थः । तर्हि संस्कारविधेः का गतिरित्याशङ्क्याह । यथेति । तर्हि प्रतीत्यनुरोधेन संस्कारार्थत्वमेव किं

न स्यात्तत्राह । श्रुत्यादीति । श्रुत्यादिलक्षणं यदिदं विशेषसं- १४२।११
बन्धप्रमाणं तस्याऽभावादित्यर्थः । जुहूद्वारा पर्णतायाः क्रतुसंबन्धवद्धिरण्यद्वारा क्रत्वर्थहिरण्यसंस्कारस्य क्रतुसंबन्धः किं न स्यात्तत्राह । संस्कार्येति । अस्तु सर्वक्रतुसंबन्ध इति, तत्राह । एकस्येति । प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति ।

उपनयनविध्यनुपपत्त्या ऽन्याङ्गत्वसिद्धेः किं श्रुत्यादिगवेषणेनेत्याह । कर्मेति । उपनयनस्याऽङ्गत्वे श्रुत्याद्यन्यतमाऽभावेप्युपादानप्रमाणादुपनयनस्याऽध्ययनाङ्गत्वं सिद्ध्यतीति समाधत्ते । अत्रोच्यते इति । चातुर्थिकेनेति । विध्यनुपपत्तिलक्षणोपादानेन चतुर्थाध्यायनिर्णीतेनेत्यर्थः । उपनयनमन्तरेण लिखितपाठादिना ऽप्यध्ययनसंभवात्कथमुपनयनाक्षेप? इति शङ्कायामाह । आचार्येति । दृष्टस्योपगमनस्याऽध्ययनाङ्गत्वे ऽप्यदृष्टसंस्कारस्य न तदङ्गत्वं, तत्साधकाऽभावादिति शङ्कते । ननु दृष्टमिति । साधकाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । उच्यतइति ।

किमदृष्टः संस्कार एव नास्तीत्यभिप्रायः, उत तमङ्गीकृत्याङ्गत्वाक्षेप? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । आचार्येति । द्वितीयं प्रत्याह । स चेति । विधेरदृष्टं फलमित्युक्तं, ततः कथं तत्प्रतिक्षेप? इत्याशङ्क्याह । दृष्टफलेति । दृष्टफलसंभवतो ऽतिशयो दृष्टफलातिशयः, तस्मिन्नित्यर्थः । को ऽसावतिशय इति वीक्षायामुक्तम् । अदृष्टइति । न दृष्टो ऽन्वयादिना, किं तु शास्त्रेणै- १४३।१८
वेत्यर्थः । उक्तमर्थं स्पष्टीकुर्वन्नुपसंहरति । तदेवमिति । तदाश्रितेत्यत्रोपगमनं तच्छब्दार्थः । तदाश्रितश्चाऽसावुपनयनविधिजन्यसंस्कारश्चेति तथोक्तस्येति विग्रहः । तद्द्वारेणेति । उपगमनद्वारेणेत्यर्थः । उभयेति । उभयविध्यनुपपत्तिबलादित्यर्थः । उप-

नयनस्य संस्कारकर्मत्वमसिद्धं येनाङ्गत्वं सिद्ध्येदिति शङ्कते ।
१४३।१८ ननूपनयनस्येति । न च व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवन्माणवकमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वं प्रथतत्यपि शङ्क्यं, प्रयोजकव्यापारे विधिं व्युदस्य माणवक उपगच्छेदिति माणकव्यापारे विध्यङ्गीकरणादित्यर्थः । प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । अत्रोच्यतइति ।

संस्कारकर्मत्वं दर्शयितुमुपनयनाऽध्ययनयोरङ्गाङ्गितायां न विमतिः कार्येत्याह । परस्परेति । परस्पराऽपेक्षाख्योपादानप्रमाणबलादित्यर्थः । तथापि कथं संस्कारकर्मत्वं? तत्राह । किमुपनयनमिति । तत्र हेतुमाह । नाङ्गीति । तदुपपादयति । संनिपत्येति । यत्समवायिन्युत्पत्त्याद्यन्यतमफलं कुर्वत् प्रधानस्योपकरोति तत्संनिपत्योपकारकम्, ततश्चोपनयनस्य संस्कारकर्मत्वमङ्गिस्वरूपोपकारकत्वमित्यर्थः । फलोपकारङ्गत्वेऽपि किं बाधकं? तत्राह । फलेति । भवतु विप्रकृष्टतयाङ्गत्वम्, ततः किमित्यत आह । विप्रकृष्टादिति । संनिकर्षविप्रकर्षयोः संनिकर्षग्रहणं युक्तमित्यर्थः । फलितमाह । अत इति । येन माणवकव्यापारे विधिराश्रीयते तेनाप्याचार्यव्यापारकर्मत्वमपरित्यज्याऽऽचार्येण नीयमानः सन्नुपगच्छेदिति प्रयोजकव्यापाराऽनुवादेन प्रधानकर्तृव्यापारे विध्यङ्गीकरणान्माणवकस्य संस्कार्यत्वमित्यर्थः ।

न केवलमनुपपत्त्योपनयनस्याऽध्ययनाङ्गत्वं किं तु श्रुतितोऽपीत्याह । किं चाऽष्टवर्ष इति । सो ऽधीयीतेत्यत्र तच्छब्दश्रुत्या माणवकः परामृश्यते न संस्कारः, येनाऽध्ययनाङ्गत्वं सि-
१४४।१ ध्येदित्याशङ्क्याह । तच्छब्देनेति । केवलमाणवकस्य व्यवहितत्वात् संस्कृतस्य चाऽव्यवहितत्वात्तद्ग्रहणमित्यर्थः । तथाप्याकाङ्क्षाऽभावान्न संस्कारस्य तच्छब्देन ग्रहणमित्याशङ्क्याह । उप-

नयनेति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थस्तावत्प्रत्यायार्थोपसर्जनं, ततश्च संस्कृतस्य प्रकृत्यर्थत्वान्नाऽधीयीतेत्यनेन संबन्ध इत्याशङ्क्याह। अविभक्तेरपीति। विभक्तिप्रत्ययवत् तद्व्यतिरिक्तप्रातिपदिकस्याप्यधीयीतेति प्रधानविध्यन्विताभिधायित्वं वक्तव्यम्, अन्यथा प्रयोगस्यैवाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। प्रकरणपर्यालोचनायामप्युपनयनस्याऽध्ययनाङ्गत्वमित्याह। किं चेति। उपनयनं प्रकृत्याऽध्ययनस्याऽऽम्नानात् अध्ययनस्योपनयनाङ्गत्वं प्राप्तम् इत्याशङ्क्याह। फलवदिति। न प्रकृतमात्रं प्रकरणं, किं तु फलवत्, ततश्च 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्ग'मिति न्यायान्निष्फलस्योपनयस्य फलवदध्ययनशेषत्वमित्यर्थः। १४४।९

आचार्यकरणविधेर्नित्यसमीहितफलत्वे ऽपि न नित्यत्वम्, अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्, इतरथा काम्यत्वव्याघातात्, ततश्चाऽसङ्गत उत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्क्याह। ननु काम्यत्वइति। अध्यापनविधेराचार्यफलत्वात्काम्यत्वं तावद्द्रष्टव्यं, न चैवं सत्यनित्येन तेन नित्यस्याऽध्ययनस्य न प्रयोज्यत्वमिति वक्तव्यम्, आचार्यत्वस्यापि धनार्जनद्वारा पुमर्थत्वं, धनं च समीहितमिति नित्याऽनुष्ठेयत्वम् अध्यापनस्य, ततो न नित्याऽनित्यसंयोगविरोध इत्यर्थः। फलस्यापि नित्यसमीहितत्वाऽसिद्धेर्भवेदेवमित्येतदसङ्गतमित्याशङ्क्याह। फलस्येति। अध्यापनस्य नित्यत्वमङ्गीकृतं चेत् न तर्हि विवाद इति शङ्कते। ननु फलेति। किं प्रमाणविशेषेणेति। फलसामर्थ्यलक्षणविशेषाऽनुरोधेनापि नित्यकर्त्तव्यतासिद्धेर्न काचित् क्षतिः। तथा चावश्यकर्त्तव्यताप्रतिपादकशब्दप्रमाणाभावो निष्फल इत्यर्थः। १४४।१०

अवश्यकर्त्तव्यतायाः परमार्थत्वोपन्यासो निष्फलस्तत्र वि-

मत्यभावादिदित्याशङ्क्याह । वास्तवीति । इच्छातः कर्तव्यताप्रतिपत्तावपि नाऽनिष्टं किं चिदापादितं स्यादिति शङ्कते ।
१४४।१८ नन्वध्यापनइति । क चित्काम्यत्वपक्षे । अन्यत्र नित्यत्वपक्षे । अध्यापनस्य नित्यत्वे काम्यत्वे च विशेषस्याऽनभिहितत्वात्समाधेराभासत्वम् । न चैकत्रेच्छाया नित्यत्वमित्यत्राऽनित्यत्वमिति वैषम्यमाशङ्क्य शब्दान्नित्यकर्त्तव्यताप्रतिपत्तावप्यनधिकृतानामिच्छाऽनुदयादित्याशङ्क्य टीकासूचितविशेषमाह । अस्तीति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेषं दर्शयितुमाकाङ्क्षामाह । कथमिति ।

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति जीवनोपाधौ सायंप्रातःकालयोर्होमस्याऽवश्यकर्त्तव्यतोक्तावश्याऽनुष्ठेयत्ववच्छब्दादध्यापनस्याऽवश्यकर्तव्यताप्रतिपत्तौ नित्याऽनुष्ठानम्, इतरथा 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ कामनाप्रतिबन्धे चित्राऽननुष्ठानवदननुष्ठानं स्यादित्याह । अध्यापनेति । स्वाधिकारोपाधाविति । विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तब्राह्मण्याद्युपाधावित्यर्थः । शब्दकर्त्तव्यताप्रतिपत्तावप्यननुष्ठानं दृष्टमिति शङ्कते । ननु प्रामाणिकेति । इच्छाया औचित्यादिभावे ऽपि प्रमाणतस्तावन्नित्य इति संबन्धः । औचित्यादिभावमेवाह । कस्य चिदित्यादिना । व्याध्याद्युपद्रवात्कर्तृसंकोचमाह । कस्य चिदिति । कथं चिदिति प्रधानदौर्लभ्यादिनिमित्तं संकोचं दर्शयति । सुदेशकालदौर्लभ्यनिमित्तं संकोचमाह । क चिदिति । दुष्कालनिमित्तः संकोचः कथ्यते । कदा चिदिति । समर्थ्यादिपर्यालोचनयेदानीमेतदुचितमिति इच्छाया औचित्यादिभावे ऽप्यवश्यकर्त्तव्यतायाः प्रतिपन्नत्वाद्यथाशक्त्यनुष्ठानं सेत्स्यतीति टीकार्थः ।
१४५।२ टीकायामपेक्षितं पूरयति । प्रमाणत इति ।

नित्यताप्रतिपत्तावपि प्रतिबन्धे कथं नित्यवदनुष्ठान?-

मित्याशङ्क्य टीकायामपेक्षितं पूरयन्नाह । प्रत्यवायेति। कामनाधीनकर्तव्यताप्रतिपत्तिरित्यत्रापि नित्याऽनुष्ठानं सिध्यतीति शङ्कते। ननु प्रमाणत इति। फलस्य नित्याऽभिलषितत्वेन तत्कामानाया अपि नित्यत्वादिति द्रष्टव्यम्। कामनाया अनित्यत्वात्तत्प्रयुक्तकर्तव्यता ऽप्यनित्येत्याह । नेत्याहेति। कर्तव्यताप्रतिपत्तेरशाब्दत्वे ऽपि फलस्य नित्यसमीहितत्वसिद्धेः फलवशादिति कथमुक्त?मित्याशङ्क्याऽपेक्षितं पूरयति। अनित्येति। कामनाया अनित्यत्वमसिद्धमिति शङ्कते। नन्वर्थस्येति। तथापीत्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्याह। उपायेति। याजनप्रतिग्रहलक्षणोपायान्तराभावे ऽध्यापनस्य नित्यत्वं सिद्ध्यतीति शङ्कते। ननु कस्य चिदिति । अनिसेन नित्यस्याऽप्रयोज्यत्वसमर्थनफलमाह। अत इति। १४८।५

अध्यापनविधेः काम्यत्वात्कथं नित्यत्वचोद्य?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । इदानीमिति । दर्शपौर्णमासयोर्यथा काम्यत्वं नित्यत्वं च तद्वदध्यापनस्यापीत्यर्थः । पुत्रोत्पादनविधेरनुशासनेन विना ऽनुपपत्त्यभावात्कथमनुशासनाऽऽक्षेपकत्वम्? अनुशासनस्य वा कथमुपनयनाद्याक्षेपकत्व?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। वेदे इति यावत्। अनुष्ठानद्वारेणेति । पुत्रेणानुष्ठानद्वारेणेत्यर्थः। तथापि कथमनुशासनाक्षेपकत्वं? तत्राह। न चेति। अध्ययनविधेर्नाऽर्थावबोधः फलमित्युक्तं, तच्चैवं सति निराकृतमित्याह । ततश्चार्थेति । तस्मात्पुत्रामत्यादिवाक्यं संप्रत्तिकर्म। विध्यपेक्षितार्थाऽप्रतिपादकस्य कथं तच्छेपत्व?मिति परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह। परिहरतीति। सम्यक् परिहारं दर्शयितुं संप्रत्तिकर्म तावदाह। अथात इति। प्रारब्धकर्मोपभोगानन्तर्यमथशब्दार्थः । कर्मान्तरस्य फलोन्मुखत्वमतः- १४८।१८

शब्दार्थः । प्रैष्यन्मरिष्यन्नित्यर्थः । श्रुत्यादिप्रतिपन्नगर्दभारोहणादि यन्मरणसूचकं स्वप्राद्युपलब्धं तद्दर्शनेनैष्यन्मरणं जानन्नित्यर्थः । त्वं ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह । वेदेति । समर्प्यमाणानां पुत्रेणाऽनुष्ठेयतया स्वीकरणं संप्रत्तिकर्मेति संबन्धः । स्वीकरणप्रकारमाह । स पुत्र इति । ततः किमित्यत आह । तत्र चेति। अनुशासनस्याऽन्यतः प्राप्तत्वा'त्तस्मात्पुत्र'मित्यादिवाक्यस्याऽनुशासनाविधायित्वे ऽपि वाक्यान्तरादनुशासनं प्रतीयतइति शङ्कते । मा भूदिति । उपदेशनमनुशासनमित्युक्तं टीकायां, तत्कस्मात्? अनुष्ठापनमेवाऽनुशासनं किं न स्या?दित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । उपदेशनमेवाऽनुशासनं नाऽनुष्ठापनमित्यत्र विनिगमने हेत्वभावं शङ्कते । ननु पितुरिति । न चायुर्नियमाऽभावो नियामक इति शङ्क्यम् । 'शतायुर्वै पुरुष' इत्यायुषो नियमादित्यर्थः । विनिगमनहेत्वभावो ऽसिद्ध इत्याह । तदाहेति । यद्यप्यध्यापनविधिरनित्यस्तथापि नित्याऽध्ययनसिद्धि?-रिति शङ्कते । ननु माणवकइति । आचार्यान्तरप्राप्तौ नित्याऽध्ययनसिद्धिः, सैव न सिद्ध्यतीत्याह । नन्वाचार्य इति आचार्यान्तराऽप्राप्तौ को हेतुरिति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किं माणवकनियोगादाचार्यान्तरप्राप्तिः, उत पूर्वाऽऽचार्यनियोगात्? नाद्य इत्याह । न तावदिति । द्वितीयं दूषयति । नापीति । पूर्वाऽऽचार्यप्रतिनिधेराचार्यान्तरस्य नियोगनिवृत्त्यर्थम् आचार्यान्तरसंपदानमिति शङ्कते । ननु साधनेति । टीकापेक्षितं हेतुमाह । अवश्यकर्तव्येति । अधिकार्यभावइति । अध्यापनाधिकार्यभावइत्यर्थः । कस्येति सूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । न तावदित्यादिना । कर्तव्यताप्रतिपत्तौ सत्यां प्रतिनिधिकल्पनं प्रतिनिधौ च कर्तव्यताप्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रकारा-

१.४५।२०

१.४६।१५

न्तरेण नित्याऽध्ययनसिद्धिं शङ्कते। नन्वाचार्येइति। किमाचार्यान्तरं माणवकमुपनीयाऽध्यापयति उतैतथमेव? नाद्य इत्याह। न पुनरिति। द्वितीयं दूषयति। उपनेतृत्वस्येति। तदुपनयनाभावे ऽप्यध्यापननियोगो घटते, अन्यत्रोपनयननियोगनिर्वृत्तेरिति शङ्कते। माणवकान्तरइति। अस्मिन्पक्षे नैतस्य नित्याऽध्ययनसिद्धिरित्याह। ते तत्रेति। तत्र च दोषान्तरं समुच्चिनोति। अनुपनीतमिति। स्वोपनीतमाणवकाध्यापनेन नियोगनिर्वृत्तावपि माणवकान्तरस्वीकारो घटते इति शङ्कते। वृत्तीति। तर्हि यदध्यापने तद्द्रव्यलाभस्तदध्यापनं न स्यादित्याह। न दरिद्रस्येति। आचार्यविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति मते दोषान्तरं समुच्चिनोति। अल्पेति। मा भूद्ग्रामान्तरगमनमित्यत्राह। न हि तत्रेति। वेदवचनपर्यालोचनायामपि स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्याह। तथा चेति। उपनयनाऽध्यापनविध्यनुपपत्त्या नाऽध्ययनं स्वविधिप्रयुक्तमिति शङ्कते। ननु स्वविधीति। प्रयोजकव्यापारस्याऽन्यतः प्राप्तत्वात न नत्र विधिर्घटतइत्याह। नाऽयमिति। तर्हि वाक्यनैरर्थक्यप्रसक्तिरिति शङ्कते। किं त्विति। कर्तृव्यापारविधिपरत्वान्न नैरर्थक्यमित्याह। उपगमनेति। कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति। ननु णिजर्थेति। विकल्पाऽसहत्वान्नैतच्चोद्यमित्याह। किं न्यायेति।

याजयेदित्यत्र व्यापारद्वयप्रतिपत्तेर्गुणकर्तृव्यापाराऽनुवादेन प्रधानकर्तृव्यापारविधिवदध्यापयीतेत्यत्रापि प्रधानकर्तृव्यापारविधिर्घटते, ततः कथं वैषम्य?मित्याशङ्क्याऽध्यापनयाजनयोर्न वैषम्यमुच्यते किं तूपनयनयजनयोरित्याह। नन्वध्यापनेति। अध्यापयीत याजयेदित्यनयोर्वाक्ययोरित्यर्थः।

१४८।११

१४७।११

व्यापारद्वयाऽवगमादिति । अध्यापयीतेत्यत्राऽध्ययनाऽध्यापनलक्षणं व्यापारद्वयं लक्ष्यते, याजयेदित्यत्र यजनयाजनलक्षणमित्यर्थः । उपनयनइति । उपनयीतेति वाक्यइत्यर्थः । उपनयीतेत्यत्र कर्तृव्यापाराऽप्रतिपत्तेर्न विधिश्चेत् तर्ह्यध्यापयीतेत्यत्र कर्तृव्यापारप्रतिपत्तेस्तद्विधानं घटतइति शङ्कते । ननु उपनयनइति । विधेः प्रयोजकव्यापारविषयत्वस्योभयत्राऽविशेषादुभयत्रापि प्रयोजकव्यापारविषयो विधिरित्याह । तत्रेति ।

१४७।१२

उपनयीतेत्यत्र कर्तृव्यापारस्य नयतिधातुनाऽनभिहितत्वात्कथं तद्विषयो विधि?रिति शङ्कायामाह । तत्र प्रयोजकेति । श्रुतितः प्रतीयमानविषयो विधिः किं न स्या?दित्यत्राह । न प्रयोजकेति । कथं शब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति । ननु माणवकेति । माणवकव्यापारमन्तरेणाऽनुपपन्नार्थाभावान्नाऽर्थादपि तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । प्रयोजकव्यापारस्य प्राप्तिर्वा कथ?मित्याह । कथमिति । माणवकव्यापारो विधीयते नाऽऽचार्यव्यापार इति यत्तावदुच्यते तत्कथ?मिति टीकायोजना । माणवकव्यापाराप्रतिपत्तिचोद्ये प्रयोजकव्यापारप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् असङ्गतमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । माणवकेति । आत्मसमीपं प्रति माणवकाऽऽनयनमभिधानतो न्यायतश्च प्रतीयतइत्युक्तं, तत्राभिधानन्यायाभ्यां कथं तत्प्रतिपत्ति?रित्याकाङ्क्षायामाह । माणवकमिति ।

उपनयीतेत्यत्र माणवकसामीप्यमात्रं प्रतीयते न माणवकस्य स्वसमीपाऽऽगमनमित्याशङ्क्याह । न स्वस्येति । माणवकसामीप्यमाचार्यव्यापाराद्वा?माणवकव्यापाराद्वा? नाद्यः । माणवकमुपगच्छेदिति वचनप्रसङ्गात् । तस्मान्माणवकस्याऽऽचार्यसमीपं प्रत्यागमनमत्रोच्यतइत्यर्थः । उक्तं चोद्यान्तरमनुव-

१४७।१२

त्विति । नन्वेवमिति । माणवकव्यापारप्रतिपत्तावपीत्यर्थः । तस्य वृत्त्यर्थत्वेन प्राप्तत्वात्कथं न प्राप्ताऽनुवादतेत्याह । कथमिति । १४८।१ परस्पराश्रयप्रसङ्गान्न वृत्त्यर्थत्वेन प्राप्तिसंभव इत्याह । शुश्रूषेति । यस्मादध्ययनं माणवकस्य विहितं तस्मादेवाऽध्ययनं स्वविधिप्रयुक्तमित्याह । स्वविधीति । तर्हि न कुत्रापि प्रयोजकव्यापाराऽनुवादेन प्रधानकर्तृव्यापारविधिः स्यादित्याह । ननु ग्रामेति । दक्षिणाद्यङ्गसहितकर्तृव्यापारविधौ वृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकव्यापारप्राप्तिस्तस्यां च तदनुवादेन कर्तृव्यापारे विधिरितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गान्न ग्रामकामस्य यागविधिरपि घटते इत्यर्थः । अन्यत्र प्रयोजकव्यापारस्य वृत्त्यर्थत्वादत्रापि वृत्त्यर्थत्वं प्राप्तं, ततो नेतरेतराश्रयप्रसङ्ग इत्याह । अथ स्वविधीति । तुल्यमुत्तरमित्याह । तर्हीहापीति ।

प्रकारान्तरेण परस्पराश्रयप्रसङ्गनिरासप्रकारमाह । अथ वेति । अध्यापयित्रभावे ऽध्ययनाऽनुपपत्तेरार्थिकः प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । अध्ययनाऽभावे ऽध्यापनस्याप्यसंभवात् माणवकव्यापारो ऽप्यर्थात्प्राप्त इत्याशङ्क्याह । न प्रयोजकेति । माणवकस्याप्यध्ययनविध्यभावे फलाऽभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तथापि कथमितरेतरश्रयनिरास इति?, तत्राह । तत्र माणवकेति । प्रयोजकव्यापारस्याऽन्यतः प्राप्तिमङ्गीकृत्योपगमनादिविधिमाक्षिपति । ननु प्रयोजकेति । अध्यापयीतेति यत्तदष्टवर्षं ब्राह्मणमिति गुणविशेषविधिपरत्वम्, आचार्यत्वकामो जीवन्निति वेत्यधिकारविशेषविधिपरत्वमित्यर्थः । अधिकारविधिपरत्वं तावदयुक्तमित्याह । न १४८।१४ तावदिति । अध्याहारस्याऽन्याय्यत्वमित्यर्थः । 'अरुणयैकहायन्ये'त्यादावनेकविशेषणविधिपरत्वं वाक्यस्य दृष्टमित्याश-

१,४८।१७ ङ्क्याह । अयमाशय इति । तथा चोक्तम् ।

प्राप्ते कर्मणि नाऽनेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयान्ते बहवो ऽप्येकयत्नतः ॥ इति ।

विशेष्यप्राप्तौ वाक्यस्याऽनेकविशेषणविधिपरत्वाऽभावश्चेत् तर्हि न क्व चिदप्यनेकविधानं युज्येत, विशेष्यस्य सर्वत्र प्राप्तत्वादिति शङ्कते । ननु सर्वत्रेति । 'दध्ना जुहोती'-त्यत्र विशेष्यस्य होमस्याऽनूद्यमानत्ववत् सर्वमपि विशेष्यं सिद्धमित्यरुणादावपि वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । विशेष्यस्य सिद्धत्वान्न प्रमेयत्वमित्येतावन्मात्रं विवक्षितम्, उत विशेषणानां प्रमेयत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं निरस्यति । विशेषणानीति । किंपरं तर्हि वाक्य?मिति पृच्छति । किं त्विति । सामान्याकारेण सिद्धत्वे ऽपि विशेषाकारस्याऽसिद्धत्वात्पदार्थानामन्योन्यवैशिष्ट्यं वाक्यप्रमेयमित्यर्थः ।

माणवकव्यापारस्य विधेयत्वान्माणवकस्य विधेयं नेति कथमुक्त?मित्याशङ्क्योक्तं स्पष्टीकर्त्तुं चोद्यमुत्थाप्यते इत्याह । तत्रेति । ग्रामादेरिव माणवकस्यापि कर्मत्वेन व्यापाराऽनुपपत्तेः परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्यक्परिहारं दर्शयितुं चोद्यमुत्थापयति । ननु कर्त्तुरिति । मैवमित्यादिपरिहारसूचकाऽभावाच्चोद्यग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति । परिहरतीति । माणवकस्य व्यापारवत्त्वे निषिद्धे तस्य संस्कार्यत्वाऽभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह । उपनयनेति । ग्रा-

१,४८।२८ मादेर्व्यापारवत्त्वमदृष्टमित्युक्तं निरस्यति । नयत्यर्थेति । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ कर्मभूताऽजादेरपि व्यापारवत्त्वं स्पष्टमित्यर्थः । माणवकस्य व्यापारमङ्गीकृत्य तस्य विधेयत्वमाक्षि-

पति । ननु तर्हीति । प्रयोजको हि कुर्वन्तं कारयति, न च माणवकस्य फलविधुरे ऽध्ययने प्रवृत्तिरित्याह । न विधान- १४६।७ मिति । उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । अधिकारशब्दार्थं दर्शयंस्तात्पर्यमाह । नन्विति । अधिक्रियते ऽनेनेत्यधिकारो निमित्तम्, अधिकृतिरधिकारः प्रवृत्तिः, अधिकरोत्यस्मिन्नित्यधिकारो विधिपुरुषसंबन्धः प्रेर्यप्रेरकतादिरिति विभागः । टीकापेक्षितहेतुमाह । अयमाशय इति ।

सिद्धान्तिशङ्कानिरासेन हेतुं दर्शयितुं शङ्कां तावदनुवदति । ननु सामान्येनेति । उपगच्छेदित्युक्ते उपगन्तारमन्तरेणोपगमनाऽनुपपत्तेरुपगन्ता कश्चित्प्रतीयते, स च कीदृश इति वीक्षाया'मष्टवर्षं ब्राह्मण'मित्याम्नानादष्टवर्षविशिष्टो ब्राह्मणो ऽधिकारीति निश्चीयतइत्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्न तदित्याह । नैवमिति । किमेकैकं विशेषणमधिकारे निमित्त,मुत मिलितं? नाद्य इत्याह । एकैकस्येति । ब्राह्मणमात्रस्य निमित्तत्वे स्थविरस्याप्यधिकारप्रसक्तिः, अष्टवर्षस्याऽधिकारनिमित्तत्वे शूद्रादेरप्यधिकारः स्यात्ततो नैकैकस्याऽधिकारनिमित्तता इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । विशेषणयोरिति । आख्यातपदार्थस्य प्राधान्याद्विशेषणयोस्तेनाऽन्वयो वक्तव्यः, न परस्परमित्यर्थः ।

'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाती'त्यत्र प्रथममरुणादेः क्रयेणान्वये प्रतिपन्ने केवलस्य गुणस्य द्रव्यस्य च क्रयणाऽन्वयाऽनुपपत्तौ अरुणादीनां मिथो ऽपि यथा संबन्धस्तद्वदत्रापीति शङ्कते । एकैकस्येति । अर्थादिति । केवलस्य वयसो ब्राह्मण्यस्य वाऽधिकारनिमित्तत्वाऽसंभवात्तयोरन्योन्यसंबन्ध इत्यर्थः । स्वर्गकाम इत्यादौ शाब्दस्याधिकार- १४६।१४ निमित्तत्वाद्विशेषणयोः परस्परवैशिष्ट्यस्य चाऽशाब्दत्वान्ना-

ऽधिकारनिमित्तत्वमित्याह । न विधीति । इतिशब्दस्यायमाशय इत्यनेनाऽनुषङ्गः ।

अधिकारो नोपलभ्यतइत्युक्ते ऽस्त्यधिकारहेतुरिति वदन्वादी कथं न व्याहतोक्तिः स्यादित्याशङ्क्य भिन्नग्रन्थत्वान्न
१४९।१५ विरोध इत्याह । परिहरतीति । अधिकारशब्दस्यार्थत्रयपरत्वोक्तेरत्रापि तथात्वशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते, अधिकारशब्दस्य निमित्तार्थत्वे नित्यं निमित्तं निमित्तहेतुरित्युक्तं स्यादित्याशङ्क्याह । विधिपुरुषेति । वयोविशिष्टाया जातेर्नित्यत्वं कथमुक्तं? जीवनाऽभावे तदसंभवादित्याशङ्क्याह । नित्यमिति । वैशिष्ट्यस्याऽशाब्दत्वान्नाऽधिकारनिमित्तत्वमित्युक्तं निरस्यति । न च शाब्दमिति । अपेरशाब्दस्येत्यनेनाऽनुषङ्गः । सामर्थ्यस्य निमित्तत्वमुपपादयति । शक्तस्येति । शाब्दमेवाऽधिकारनिमित्तमित्यभिनिविशमानं प्रत्याह । अथ वेति । शब्दद्वयेति । अष्टवर्षेति ब्राह्मण इति शब्दद्वयमित्यर्थः ।

ननु जातिवयसी इत्यत्र जातिवयसोरधिकारनिमित्तत्वं निषिध्यते, तदिष्टं, विशिष्टस्याऽधिकारनिमित्तत्वेष्टेरित्याशङ्क्य मिलितयोरेवाऽधिकारनिमित्तत्वं प्रतिषिद्ध्यतइत्याह । एवमपीति । माणवकस्य कथमुपादेयत्वम्? उपादेयविशेषणस्य वा कथमधिकारनिमित्तत्वाऽभाव? इत्याशङ्क्याह । अयमभिसंधिरिति । नियोगविषयत्वेन साक्षादनुष्ठेयो धात्वर्थ उपादेयस्तथा नियोगनिर्वर्तकक्रियानिर्वर्तकः कर्त्रादिश्चोपादेयः, तथा कर्त्रादिविशेषणं चोपादेयम् । उपादेयशब्दार्थं संक्षिप्य दर्शयति । क्रियेति । कारकविशेषणं तद्गुणशब्दार्थः । एवमुपादेयशब्दार्थं प्रदर्श्य प्रकृतोपयोगितयोपादेयकारकविशेषणं दर्श-
१४९।२५ यति । तत्रेत्यादिना । क्रियाकारकतद्गुणानां मध्ये इति या-

षवत् । शिरोवेष्टनवस्त्रमुष्णीषशब्दार्थः ।

एवमुपादेयविशेषणं प्रदर्श्य तस्याऽधिकारनिमित्तत्वं निरस्यति । न चेति । विधिरधिकारशब्दार्थः । क्रियाहेतुत्वात् १४६।२५ कारकं तावद् गुणभूतं, ततस्तद्विशेषणस्यापि गुणभूतत्वमित्यर्थः । भवतु गुणभूतत्वं, तथापि कथमधिकारनिमित्तत्वाभावस्तत्राह । अधिकारिण इति । माणवकस्याऽनुपादेयत्वात्तद्विशेषणयोर्जातिवयसोरधिकारनिमित्तत्वं घटतइति शङ्कते । कथं पुनरिति । माणवकस्योपनयनकर्मत्वान्नोपादेयत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वादुपादेयत्वं दुर्वारमित्याह । उच्यतइति । उक्तेर्थे हेतुमाह । कर्तृविषयत्वादिति । कुर्वन्तं कारयति प्रयोजक इति प्रसिद्धेस्तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः ।

माणवकस्य प्रयोजकव्यापारकर्मत्वेन कथं कर्तृत्वाभिधानम्? उपनयीतेत्यस्य त्वया प्रयोजकव्यापाराभिधायित्वाऽनङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह । तत्र प्राप्तेति । तत्रेति । उपनयीतेति वाक्ये इत्यर्थः । कर्तृव्यापारप्रतिपत्ताविति वा । प्रयोजकव्यापारप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य तस्याऽन्यतः प्राप्तत्वेन विधिविषयत्वाऽनुपपत्तेर्माणवकव्यापारे विधिराश्रीयते, ततः प्रयोजकव्यापारकर्मत्वेन कर्तृत्वप्रतीतेरनपवादादुपादेयत्वमित्यर्थः । द्वितीयाविभक्तिः शब्दशब्दार्थः । किं तदनुपादेय?-मित्याकाङ्क्षायामाह । विधीति । तदेवोदाहरणेन स्पष्टयति । यथेति । नित्यनैमित्तिककाम्यभेदादुदाहरणभेद इत्यर्थः ।

सत्यमस्तीत्यत्र कर्त्रन्वयपुरःसरो ऽधिकारान्वय इत्यङ्गीकृत्य कर्तृविशेषणस्याप्यधिकारनिमित्तत्वमुक्तं, तन्न घटते, श्रेयःसाधनवाक्यार्थवादिना कर्त्रन्वयस्याधिकारान्वयपुरःसरत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह । अपसिद्धान्तेनेति । भाट्टसिद्धा- १५०।५

न्तेनेत्यर्थः । परिहर्त्तुमित्यत्रोक्तं चोद्यमित्यनुषङ्गः ।

नियोगवादिमते ऽनुपादेयविशेषणस्याऽधिकारनिमित्तत्वं, भावनावादे तूपादेयविशेषणस्येत्ययं विभागः किं निबन्धन? इत्याशङ्कायामाह । अयं भाव इति । तथापि कथमधिकार्यन्वय? इत्याशङ्क्याह । नियोगस्येति । स्वरूपोपाधित्वेन, नियोगप्रतिपत्तिनिमित्तत्वेनेति यावत् । समानपदोपात्तस्य धात्वर्थस्य विषयत्वेनाऽन्वयाद् भिन्नपदोपात्तो ऽपि स्वर्गकामादिरधिकारित्वेनाऽन्वीयतइत्यर्थः । नियोज्याऽन्वयपुरःसरः कर्त्रन्वय इति तद्ग्रन्थे लक्ष्यतइत्याशङ्क्याह । ममायमिति । कर्त्रन्वयाऽभावे नियोगाऽनिष्पत्तेः सो ऽप्येष्टव्य इत्याशङ्क्याह । तत्रेति । लिङादिश्रवण इति यावत् । प्रतिपद्येति । अधिकार्यन्वयं प्रतिपद्येत्यर्थः । तत्र किं प्रमाण?मित्यत आह । नियोग इति । नियोगस्य कृतिसाध्यतया प्रतिपत्तेः साक्षाच्च कृतिसाध्यत्वाऽसंभवाद्धात्वर्थस्य निर्वर्त्तनद्वारा कृतिसाध्यत्वं, न च धात्वर्थे कर्तृत्वेनाऽन्वयाभावे तन्निर्वृत्तिरिति नियोगाऽनुपपत्त्या कर्त्रन्वयसिद्धिरित्यर्थः । ततः किं?मित्यत आह । तत्रेति । अनुपादेयेति । स्वामित्वेनाऽन्वयिनो विशेषणं विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तमित्यर्थः । कथं तर्ह्युपादेयमाणवकविशेषणस्याऽधिकारनिमित्तत्वं? तत्राह । भावनेति । तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः ।

कर्त्रन्वयपुरःसरो ऽधिकारान्वय इति ब्रुवतां न्यायविदामाशयं दर्शयति । अयमाशय इति । भावनास्वरूपमाह । पुरुषप्रवृत्तिरिति । कर्मशब्दो भाव्यपरः । फलितमाह । ततश्चेति । तथापि कथं कर्त्तुः स्वामित्वेनान्वय? इत्याशङ्क्याह । तत्र प्रथममिति । मदभिलषितसाधनं कर्मेति फलस्वामित्वं प्र-

तीयते न कर्मस्वामित्वं, तत्राह । कर्मेति । फलस्वामित्वमेव यत् तत्साधनकर्मस्वामित्वमित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्भोक्तृत्वं स्वाम्यन्वयः तस्मादधिकाराऽन्वयमनुभवतीत्यन्वयः । फलितमाह । ततश्चेति । प्रथमं कर्तृत्वेनाऽन्वयो यस्मात्तस्मादित्यर्थः । कर्त्रन्वयपुरःसरो ऽधिकारान्वय इति ब्रुवतः सिद्धान्तिनः किं फलमित्याशङ्क्याह । एवमिति । इति भाव इति । मनीषेति यावत् । १८१।१२

अनुपादेयविशेषणमेवाऽधिकारनिमित्तमित्ययं नियमो गुरुणापि वक्तुं न शक्यतइत्याशयवानाह । अथ वेति । कर्तृविशेषणमपि राजत्वमधिकारिविशेषणं यथा संपद्यते तद्वदिहापीति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । अन्येनेति । कर्तृविशेषणतया स्थितस्य राजत्वस्य राज्ञो ऽन्येन संपादयितुमशक्यत्वादिति संबन्धः । भावनावाक्यार्थपक्षे उपादेयविशेषणस्याऽधिकारनिमित्तत्वे ऽपीष्टसाधनवाक्यार्थवादे उपादेयविशेषणस्य नाऽधिकारनिमित्तत्वमित्याह । ननु नायमिति । साधनं साधकमपेक्षते, न भोक्तारम् इत्याक्षिपति । कथमिति । साधनप्रतिपत्तेः श्रेयःप्रतिपत्तिसाकाङ्क्षत्वात्तस्याश्च भोक्तृसाकाङ्क्षत्वात्साधनस्यापि भोक्त्रन्वय एव प्रथमं युक्त इत्याह । श्रेय इति । न केवलं युक्तितः साधनस्य भोक्त्रन्वयः किं त्वनुभवतो ऽपीत्याह । कस्येदमिति । तत्र दृष्टान्तमाह । कस्यायमिति । भावनावादे ऽप्यधिकारान्वयप्राथम्यं किं न स्यादित्यत्राह । भावनेति ।

शिशिरमरीचिमण्डलोदयादौ व्यभिचारादिष्टसाधनमात्रस्य लिङर्थत्वाऽनुपपत्तेः कृतियोग्यश्रेयःसाधनस्य लिङर्थत्वं वक्तव्यं, कृतेश्च कर्त्राकाङ्क्षत्वात्प्रथमं कर्त्रन्वय इति शङ्कते । ननु कृतीति । प्रवर्त्तकं विधिशब्दार्थः । तत्र वृद्धसंमतिमाह । १८१।१३

कर्तुरिति। कर्तुरिति विशेषणात्तत्साध्येष्टसाधनस्य विधित्वं युक्तमित्यर्थः। नियोगस्य कृतिसाध्यत्वे ऽपि प्रथमं भोक्तन्वयवत्साधनस्यापि भोक्तन्वय एव, इतरथेतरत्रापि प्रथमं कर्त्रन्वयप्रसक्तिरिति शङ्कते। तर्हि नियोगस्येति। तत्र दृष्टान्तो विषम इत्याह। ननु कृतिरिति। ततः किमित्यत आह। न चेति। फलितमाह। ततश्चेति। तुल्यमुत्तरमित्याह। समानमिति।

१५१।१५

श्रेयस उपसर्जनत्वे ऽपि तदाकाङ्क्षया यथा भोक्तन्वयस्तथाकृत्याकाङ्क्षया कर्त्रन्वयः किं न स्यात्? इतरथा न भोक्तन्वयो ऽपीति शङ्कते। ननु श्रेयस इति। कृतिश्रेयसोर्वैषम्यान्नैवमित्याह। नेष इति। स्वरूपोपाधित्वादिति। साधनप्रतिपत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः। साधने प्रतिपन्ने तस्य प्रवर्त्तकत्वसिद्ध्यर्थं कृतिसाध्यता ऽपेक्ष्यते, श्रेयस्तु साधनप्रतिपत्त्यर्थमिति वैषम्यमित्यर्थः। श्रेय इव साधनमपि भोक्तन्वयमाक्षिपतीति शङ्कां निरस्यति। कर्त्रेति। श्रेयःसंबन्धात्साधनं भोक्तन्वयि, कृतियोग्यतासंबन्धात् कर्त्रन्वयि, न स्वरूपेण कर्त्राद्यन्वयि, तत्र च स्वप्रतिपत्तिनिमित्ततया श्रेयसो ऽन्तरङ्गत्वात्तदनुसारेण भोक्तन्वय इत्यर्थः। ततश्च जातिवयसोरुपादेयविशेषणयोरधिकारनिमित्तत्वाऽभिधानमयुक्तमितीतिशब्दार्थः। अस्मन्मते ऽपि जातिवयसोरुपादेयविशेषणत्वाऽभावादधिकारनिमित्तत्वं युक्तमित्याह। एवमपीति। ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति कर्तृत्वप्रतिपत्तेः कथमनुपादेयत्वमित्याशङ्क्याह। यदैवेति। उपगमनमुपनयनशब्दार्थः। कर्तृत्वेनाऽनन्वये कथं प्रवृत्तिरिति, तत्राह। तस्येति। अभिलषितसाधनत्वलक्षणो विषयो यस्मिन् स तथोक्तः।

१५२।२

लिङादिप्रतिपाद्यत्वं विषयशब्दार्थः । विषयशब्द आश्रयपरो वा । माणकस्य प्रयोजकव्यापारविषयत्वात् कर्तृत्वं, ततश्च जात्यादेः कर्तृविशेषणत्वान्नाऽधिकारनिमित्तत्वमिति शङ्कते । ननु प्रयोजकेति । कर्तृत्वाऽन्वयप्रतिपत्तिमङ्गीकरोति । १८२।८ सत्यमिति । तर्हि पूर्वाऽपरविरोधस्तत्राह । तत्र विधीति । प्रयोजकव्यापारस्याऽविधेयत्वादितरत्र विधिसंबन्धो वक्तव्यः, तथा च लिङादिप्रतिपन्नश्रेयःसाधनविध्यनुरोधेन भोक्त्रन्वयप्रतिपत्तेरङ्गीकरणान्न विरोध इत्यर्थः । अध्ययने ऽधिकारनिमित्ताऽप्रतिपत्तेरनध्ययनमेवेति शङ्कते । नन्वेवमिति । अप्रतिपत्तिरसिद्धेत्याह । तत्राहेति । अध्ययनार्थत्वमसिद्धमिति मन्वानं प्रत्युक्तं स्मारयति । प्रसिद्धमिति । स्मृतिशास्त्रेषु, स्मृतिषु तन्मूलश्रुतिषु चेत्यर्थः । स्मृतय एव शास्त्राणि स्मृतिशास्त्राणि, तेष्विति वा । तत्र साक्षाच्छ्रुतिरपि प्रमाणमित्याह । वाजसनेयिनामिति । विधिद्वयाऽनुपपत्तिश्चात्र प्रमाणमित्याह । विधिद्वयेति । अध्ययनविधिरुपगमनविधिश्चेति एतद्द्वयं विधिशब्दार्थः ।

भवत्वङ्गाङ्गित्वं, तथापि कथमध्ययनस्य साधिकारत्वं? तत्राह । अङ्गाङ्गिनोरिति । एकाधिकारेति । एको ऽधिकारो विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तं ययोस्तौ एकाधिकारौ, तद्भावस्तत्त्वं, तस्मादिति विग्रहः । उपनयनाऽधिकारनिमित्तस्याऽध्ययनाधिकारनिमित्तत्वे अष्टवर्षस्यैवाऽध्ययनं प्राप्तम् इत्याशङ्क्याह । अङ्गेति । अध्ययनविधेर्नित्याऽधिकारत्वमङ्गीकृत्याऽर्थावबोधे विधेः पर्यवसानं शङ्कते । ननु नित्येति । १८२।१२

स्वाध्यायाप्तेर्भाव्यत्वं शब्दप्रतिपन्नं विहाय व्यवहिताऽप्रतिपन्नार्थाऽवबोधस्य भाव्यत्वकल्पनमयुक्तमित्याह । ने-

त्याहेति । आवृत्त्यनुपपत्त्या ऽर्थावबोधो भाव्यमिति शङ्कते । ननु सकृदिति । अथ वा आवृत्त्यनुपपत्त्या ऽध्ययनस्य काम्यत्व-
१६२।११ मिति शङ्कते । ननु सकृदिति । आवृत्त्यसिद्धिस्तावदत्रापि तु-ल्येत्याह । अर्थावबोधेति । तन्दुलनिष्पत्तिपर्यन्तमवहननवदावृ-त्तिर्घटतइत्याह । फलेति । स्वाधीनोच्चारणक्षमतालक्षणफलस्य सकृदध्ययनादसिद्धेरावृत्तिरास्थेयेत्याह । इहापीति । अवाप्तेः फलत्वमाक्षिपति । नन्वदृष्टमिति । तत्रापीयमनुपपत्तिः स-मेत्याह । समानमिति । अदृष्टफलस्याप्यङ्गीकरणान्न विधि-वैयर्थ्यमिति शङ्कते । नन्वदृष्टेति । अदृष्टसमवायीति । अ-दृष्टविशिष्टमित्यर्थः । तथापि कथमावृत्तिसिद्धिरित्यत आह । तस्य चेति ।

अस्माभिरप्यदृष्टस्याङ्गीकरणादक्षरावाप्तेः फलत्वं संभ-वतीत्यभिसंधाय परपक्षे आवृत्त्यसंभवमाह । न शाखान्तरीयेति । शाखान्तरीयाणि पौरुषेयाणि च यानि वाक्यानि तेभ्य इत्यर्थः। इ-तोऽप्यस्मन्मते आवृत्तिर्युक्तेत्याह। जपेति । अध्ययनशब्दपर्यालो-चनायामपि आवृत्तिसिद्धिरित्याह। अध्ययनशब्द इति । स-
१५२।११ कृदुच्चारणादावप्यध्ययनशब्दप्रयोगो दृष्ट इत्याशङ्क्याह । स-कृदिति । 'नास्मादधीतात्प्रमाद्ये'दिति वाक्यादवाप्तिपर्यन्ता-ऽध्ययने मुख्यत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः । अध्ययनस्य स्वविधिप्रयु-क्तिसंभवे ऽध्यापनविधिप्रयुक्त्ययोगात्स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनं, त-च्चाऽक्षरावाप्तौ पर्यवसितमिति न कृत्स्नवेदार्थविचारस्याऽध्य-यनविधिप्रयुक्ततया त्रैवर्णिकाधिकारत्वं वेदस्य, ततश्चाऽऽन-न्तर्याऽभिधानमुखेनाऽवश्यापेक्षिताऽधिकारिविशेषणसमर्पणा-र्थत्वमथशब्दस्य युक्तमितीतिशब्दार्थः ।

ननु चेत्यत्र वेदस्य कारणान्तरानिरपेक्षस्य धर्मजिज्ञा-

साहेतुत्वसंभवान्नाऽधिकारिविशेषणपुष्फलकारणपरत्वमथश-ब्दस्येत्युक्तं, तत्र चाऽध्ययनविधिप्रयुक्तो विचार इति स्व-वचनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु वेदस्येति । अ-ध्ययनविधिभाव्यस्वाध्यायफलभूताऽर्थावबोधस्य विचारमन्त-रेणाऽसंभवात्स आक्षिप्यते इति स्वाध्यायस्य विचारप्रयो-जकत्वं शबरस्वामिनोक्तमिति न विरोध इत्यर्थः । १५२।२२

अध्ययनविधेर्विचारप्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वात्कथं तद-ङ्गीकार? इत्याशङ्क्य किं परम्परया विचारं प्रयोजयति स्वा-ध्यायः, उत साक्षादिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । स-त्यमिति । अङ्गीकृतमंशमाह । विचारेति । द्वितीयं दूषयति । नाध्ययनेति । अनुपपत्त्यभावान्न प्रयोजकत्वमित्यर्थः । उत्त-रविधेरनिश्चितार्थस्य यथा स्वविषयाऽननुष्ठापकत्वं तथा वि-चारादर्वागनिश्चितार्थस्य कथं विचाराऽनुष्ठापकत्वमिति श-ङ्कते । ननु स्वाध्यायादिति । अधीतवेद इत्यत्र कर्मणामव-श्यकर्त्तव्यतामात्रं प्रतीयते न तूत्तरविधेर्विचारप्रयोजकत्वं, तथा कर्मणां प्रतिपत्तौ विचारवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । आपातेति । अर्थनिश्चये जाते तत्र विचाराऽनवसरात् सं-दिग्धार्थस्यैव विचारप्रयोजकत्वं वक्तव्यं, स्वविषयाऽनुष्ठानं त्वर्थनिश्चयमन्तरेणाऽनुपपन्नमिति विचारो ऽर्थवानित्यर्थः ।

नित्यकर्मणामवश्याऽनुष्ठेयत्वप्रतिपत्तौ जातायाम् अ-नुष्ठानस्य च विचारमन्तरेणाऽसंभवाद्विचारः कर्त्तव्यश्चेत् कथं तर्हि काम्यविचारः? तदर्थस्याऽवश्याऽनुष्ठेयत्वाऽप्रतिपत्तेरि-त्याशङ्क्याह । काम्येति । कल्पनागौरवप्रसङ्गान्नोत्तरविधिनि-बन्धनो विचार इति शङ्कते । नन्वनेकेति । प्रयोजकान्त-राऽभावाद्गौरवेऽप्युत्तरविधिप्रयुक्तत्वमेवोररीकरणीयमित्याह । १५३।५

न विधेयेति । विधेयतदुपकारिव्यतिरिक्तावृत्तेर्यथा ऽवहनन-विधिप्रयुक्तत्वं तद्वदत्रापीत्याशङ्क्याऽवहननस्य दृष्टफलत्वात्ता-
१.९३।० दुदयपर्यन्तमनुष्ठानं, न तथा ऽत्रेत्याह । अर्थावबोधेति । तर्ह्येव-मेवोत्तरविधिप्रयोज्यत्वमपि न सिध्येदित्याशङ्क्याह । उत्तरेति । धात्वर्थस्याऽनुष्ठानयोग्यस्य विधिविषयत्वादनुष्ठानस्य च वि-चाराऽधीनत्वाद्विधेयोपकारकत्वं तस्येत्यर्थः । एकस्य विचा-रस्याऽनेकविधिप्रयोज्यत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । प्रतिवाक्य-मिति । विचारस्याऽध्ययनविधिप्रयुक्तत्वे ऽतिप्रसङ्गो ऽपी-त्याह । अन्यथेति । तत्र हेतुमाह । स्वर्गादीति । अर्थावबोधस्य स्वरूपेणाऽपुमर्थत्वात्स्वर्गादिफलपर्यवसायित्वं, तच्च न यागा-द्यनुष्ठानं विनेति तदाक्षेपो ऽपीत्यर्थः । त्वन्मते ऽप्यतिप्रस-ङ्गस्तुल्य इति शङ्कते । नन्वध्ययनमिति । तत्र हेतुमाह । अध्ययनेति ।

प्रागध्ययनादप्रतिपत्तेरित्यत्र कस्याऽप्रतिपत्तिरिति वी-क्षायामाह । प्रागध्ययनादिति । तर्हि अध्ययनविधेरपि प्राग-ध्ययनादप्रतिपन्नस्य कथमध्ययनप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह । अ-ध्ययनेति । तर्हि उत्तरविधीनामपि पित्रादिवचनाधिगताना-मध्ययनप्रवर्तकत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह । न चेति । उक्त-मिति । ननु कथमर्थाऽवबोधस्येत्यत्रेत्यर्थः । कर्मवाक्यार्थवि-चारस्योत्तरविधिप्रयुक्तत्ववद् ब्रह्मवाक्यार्थविचारस्यापि त-थात्वं, तथा च न पृथग्विचारारम्भ इति प्रासङ्गिकाशङ्कामुत्थापय-ति । अस्तु तर्हीति । अकरणे प्रत्यवायाऽभावान्नोत्तरनित्य-
१५३।१० विधिप्रयुक्तिरित्याह । नेत्याहेति । अधर्मव्यावृत्तधर्मसिद्ध्यर्थं यथा धर्मविचारस्तद्वद् धर्मब्रह्मविभागसिद्ध्यर्थमग्निहोत्रविधि-र्ब्रह्मविचारं प्रयुङ्क्ते इत्याशङ्क्याह । न चेति । उपसंहारद्वयस्यार्थ-

भेवमाह । तस्मादिति ।

मङ्गलस्यापीत्यत्राऽपिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वं निरस्तं, तदनुचितमिव, अथशब्दस्य मङ्गलार्थत्वशङ्काया निर्मूलत्वादित्याशङ्क्याह। नन्वोङ्कार इति। सकलाशुभसंहरणविचक्षणसकलशुभाकरब्रह्मकण्ठविनिस्सृतत्वादोङ्काराथशब्दयोर्मङ्गलार्थत्वमिति स्मृत्यर्थः। मङ्गलार्थत्वे ऽपि न तन्निर्देशो युक्तः, प्रमाणफलविधुरत्वादिति शङ्कायामाह। शास्त्रेति। ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारपरिप्रापितत्वात् तस्य तत्र प्रामाण्यम्, न च तत्र मूलाऽभावः, अविगीतशिष्टाचाराऽनुमितस्मृतेर्मूलत्वादित्यर्थः। अथशब्दस्याऽन्यत्र मङ्गलार्थत्वे ऽप्यस्मिन्सूत्रे न तद्विषयप्रयोग इत्याह। नेत्याहेति। कथं समन्वयाऽभाव इति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किमथशब्दस्य वैयधिकरण्येनान्वयः, उत सामानाधिकरण्येनेति, तत्र नाद्य इत्याह। न तावदिति। देवदत्तादिपदार्थानां कर्त्रादिभावेनान्वयवत् नाऽस्यान्वयः, तत्त्वे प्रमाणाऽभावादित्यर्थः। आकाङ्क्षाऽभावाच्च न कर्त्रादिरूपेणाऽन्वय इत्याह। कारकेति। कारकान्तरशब्देन मुमुक्षुतर्कादयः संगृह्यन्ते। द्वितीयं दूषयति। नापीति। न चार्थवादत्वमास्थेयं, सूत्रस्य वाक्यार्थनिर्णयाऽपेक्षितन्यायसूचकत्वादित्यर्थः। मङ्गलाचरणस्यावशकत्वादन्यस्य चाशीर्नमस्क्रियादेरत्राऽनिर्देशादथशब्दस्य तदर्थत्वम्। न च वाक्यार्थे समन्वयाभावचोद्यम्, अन्वयभेदेष्टेः, इति शङ्कते। ननु कर्त्तव्यमिति। वीणावेणुमृदङ्गादे रवस्याऽन्यार्थत्वे ऽपि श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थत्ववत् अन्यविवक्षाप्रयुक्तस्याथशब्दस्य मङ्गलार्थत्वमविरुद्धमित्याह। तत्राहेति।

मङ्गलाऽधिकारयोरथशब्दार्थत्वाभावे ऽपि नानन्तर्यस्या-

१८३।२१

१८४।२

ऽथशब्दार्थत्वं, प्रकृतादर्थादर्थान्तरस्यापि तदर्थत्वादित्युक्तं ननु प्रक्रियमाणादित्यत्र, तदयुक्तम्, अर्थान्तरत्वस्य तदर्थत्वे
१९४।१ प्रमाणाऽभावादित्याशङ्क्याह । ननु प्रकृतादिति । धर्मविचारात्प्रकृताद् ब्रह्मविचारस्याऽर्थान्तरत्वात्तद्विवक्षया ऽथशब्दप्रयोग इत्यर्थः । आनन्तर्यस्य प्रकृतादर्थादर्थान्तरस्य च व्यतिरेकप्रसिद्धेर्न व्यतिरिच्यतइति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । हेतुफलेति । नाऽनयोर्व्यतिरेको निह्नूयते किं त्वानन्तर्ये निर्दिष्टे इतरस्याऽर्थसिद्धत्वान्न पृथङ् निर्देशापेक्षेत्यर्थः । वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्कते । नन्वर्थान्तरत्वमिति । अर्थान्तरस्य प्रकृतादर्थादनिष्पत्तावपि ततो ऽर्थान्तरत्वसंभवादेवं तदित्यादिग्रन्थस्याऽसंगतिमाशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याख्यातुं विकल्पयति । तत्र किमिति । तत्र लोकइति यावत् । कार्यान्नियतप्राक्क्षणवर्तितया प्रकृतं प्रकृतशब्दार्थः, उत यत्किंचित्पूर्वप्रकृतमिति विकल्पार्थः । आनन्तर्याऽभिधानमित्यस्यैषो ऽर्थः । नियतप्राक्क्षणवर्त्तीदमिति ज्ञानं तदा स्याद्यदा तदनन्तरं नियमेनार्थान्तरमुत्पद्येत, तथा चाऽवश्यापेक्षितमानन्तर्यमथशब्देनाभिधीयतामर्थान्तरस्य चाऽर्थासिद्धेरिति तद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । एवं तदित्यादेरयमर्थः । प्रक्रियमाणस्य प्रारभ्यमाणस्य तत्पूर्वप्रकृतमेवं सति नियमेन पूर्ववृत्तं भवतीति योजना । एवंपदपरामृष्टमर्थमाह । यदीति । तस्य पूर्वप्रवृत्तस्य । तन्मात्रेति । पूर्वप्रवृत्तमात्रापेक्षमित्यर्थः । एवं सतीति । पुष्कलकारणादानन्तर्ये सतीत्यर्थः ।

अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वेपि न पुष्कलकारणानन्तर्यं सि-
१९४।१२ ध्यतीति शङ्कते । नन्वानन्तर्येपीति । अपुष्कलकारणानन्तर्यस्याप्यथशब्दात्प्रतिपत्तेरित्यर्थः । अपुष्कलकारणानन्तर्यमपि

प्रतीयतइत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि न विवक्षितसिद्धिरित्यत आह । पुष्कलेति । सामग्रीक्षणादुत्तरक्षणे कार्यस्यावश्यंभावनियमान्न कालव्यवहितत्वं व्यभिचारित्वं च, इतरत्र तु तद्वैपरीत्यं, ततश्च हेतुफलयोरेवानन्तर्यस्य मुख्यत्वात् तदेवाथशब्देनोत्सर्गतः प्रतीयते 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यया'दिति न्यायादित्यर्थः । १८४।११

प्रकृतादर्थादर्थान्तरस्यानन्तर्याऽन्तर्भावोपक्रमात्स उपसंहरणीयः, न च उपसंह्रियते टीकायां, तत् कस्मादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । पुष्कलकारणादानन्तर्यस्य मुख्यत्वं तच्छब्दार्थः । पूर्वप्रकृताऽपेक्षायाम् इत्यस्याऽयमर्थः । प्रकृतादर्थादर्थान्तरस्याऽनन्तर्याऽव्यतिरेकादानन्तर्याऽन्तर्भावादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्वप्रकृतेति । फलतः कार्याद्यन्नियमेन पूर्वप्रकृतं तदपेक्षायां हेतोरित्यर्थः । पुष्कलकारणाद्यदर्थान्तरं तदथशब्देन समर्प्यतइति पक्षे पुष्कलकारणाऽनन्तरक्षणे कार्यजननं विना पुष्कलकारणस्य दुरधिगमत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देन समर्पणीयं, तथा च तत एवार्थान्तरस्यापि सिद्धत्वात्तन्निर्देशो वृथेत्यर्थः ।

यतः कुतश्चिदर्थान्तरमथशब्देन समर्प्यतइत्येतच्चशब्देन व्यावर्त्यते । आनन्तर्याऽभिधानमुखेन पुष्कलकारणं समर्प्यतइत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु फलं चेदिति । विचाराख्यकार्यलिङ्गेन तत्पुष्कलकारणाऽधिगमान्न तदर्थमथशब्दोपादानमित्यर्थः । अवगमेनेत्यत्राथशब्देनेति शेषः । अथ वा अज्ञायमानस्यापि पुष्कलकारणस्य जनकत्वसंभवान्न तत्प्रतिपत्त्यर्थो ऽथशब्द इति शङ्कते । ननु फलमिति । शास्त्रीयाऽधिकारिविशेषणप्रतिपत्तिमन्तरेण विचारप्रवृत्त्यसंभवात्तदर्थमथशब्दोपादा- १८४।१८

१.५४।१८ नमुचितमित्याह । नाऽधिकारीति । निदिध्यासनमादिशब्दार्थः । विचारादिप्रवृत्तौ फलपर्यन्तेच्छया नित्याऽनित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वेन प्रतिपत्त्यपेक्षत्वादिति योजना । नित्याऽनित्यवस्तुविवेकादेः शास्त्रीयस्य विचाराऽधिकारिविशेषणत्वेन प्रतिपत्तौ जातायां विचारादौ प्रवृत्तिपर्यन्तेच्छा समुल्लसेन्नाऽन्यथा, अनधिकारिताबुद्ध्या प्रवृत्त्यनुदयापातात् । तस्माच्छास्त्रीयं विशेषणमथशब्देन निर्देष्टव्यमित्यर्थः ।

धर्मविचारस्य यथा वेदाध्ययनं कारणं तथा ब्रह्मविचारस्यापीति तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शङ्कते । ननु प्रज्ञातमिति । वेदार्थविचारत्वसाम्यात्कारणसाम्यमिष्टं, ततश्च भाष्यटीकयोरसामञ्जस्यमित्याशङ्क्य किं वेदाध्ययनस्य हेतुत्वमात्रम्, उत पुष्कलकारणत्वमिति विकल्प्याद्ये न पृथङ्निर्देशापेक्षेत्यभिप्रायेणाह । भाष्यार्थमिति । येनेत्यादेरयमर्थः । येन विना अनन्तरस्य नियमेन न प्रक्रिया यस्यानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा प्रक्रियते स तादृशो हेतुर्वक्तव्य इति योजना । ततः किमित्यत आह । स्वाध्यायेति । विचारप्रवृत्त्युपयोगितया पुष्कलकारणानन्तर्यं वक्तव्यं, वेदाध्ययनस्य चाऽपुष्कलकारणत्वान्न तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यर्थः । द्वितीयविकल्पनिराकरणपरत्वेन पुनस्तदेव भाष्यं व्याचष्टे इत्याह । योजनेति । पूर्वोत्तरयोर्योजनयोरपौनरुक्त्यमाह । न पुष्कलेति । वेदाध्ययनाभावेन तदर्थविचारसंभवः । न च तस्यैव प्रयोजकत्वम्, अधीतवेदस्याप्यमुमुक्षोः पाठकस्य ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्त्यदर्शनात् । तस्मान्न तस्य पुष्कलकारणत्वमिति टीकार्थः । सामर्थ्यं

१.५४।२२ जनयितुमिति । अधिकारिण इति अनुषङ्गः । अहेत्वानन्तर्यस्य वचनीयत्वाद्धर्माऽवबोधस्य चात्र हेतुत्वान्न तदानन्तर्यमथ-

शब्दार्थः, ततश्च टीकाऽसंगतिरित्याशङ्क्याशयमाह । नन्विति । उपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारकधर्मावबोधानन्तर्यमथशब्देनोच्यतइति प्रथमं संबन्धः। तत्र हेतुः अध्ययनविधीत्यारभ्य प्रयुक्तत्वादित्यन्तेन। विचारद्वयस्यैकविधिप्रयुक्तत्वे नियतं पौर्वापर्यं, न तु तदस्तीत्याशङ्क्याह। अध्ययनेति । एकफलप्रयुक्तत्वं साधयति। एकाऽध्ययनेति । सकलस्वाध्यायाऽध्ययनस्यैकविधिप्रयुक्तत्वादेकपुरुषार्थपर्यवसायित्वं वक्तव्यं, न च मोक्षादन्यस्य परमपुरुषार्थतेति, मोक्षफलत्वं कथनीयं, न चार्थज्ञानमन्तरेण मोक्षः संभवति, अर्थज्ञानं च न विचारमन्तरेणत्येकफलप्रयुक्तत्वं विचारद्वयस्येत्यर्थः । १.५४।२१

षण्णां यागानामेकफलप्रयुक्तत्वे ऽपि नोपकार्योपकारकता तद्वदिति शङ्कां निरस्यति। धर्मेति। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादिवाक्यालोचनायां ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वोपलम्भात् विद्योपकारकत्वेन धर्मस्य मोक्षोपयोगित्वं वक्तव्यं, प्रयाजादीनां दर्शाद्युपकारकत्ववत्, ततश्च विचारद्वयस्यापि पौर्वापर्यं युक्तमित्यर्थः । केन प्रकारेण तयोरुपकार्योपकारकतेत्यत्राह। धर्मेति । अधिकारशब्दस्य विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तादावपि प्रसिद्धत्वाद्विवक्षितमर्थमाह । अधिकार इति। संस्कारशब्दस्य वेगादिपरत्वं व्यावर्त्तयति। संस्कार इति।

अधिकारपरम्परया शब्दतो वा संस्कारतयेति मतत्रयमुपन्यस्तमिति भ्रमं निवारयति। प्रवृत्तीति। परम्परयेति पदं संस्कारतयेत्यत्राप्यनुषज्यतइति द्रष्टव्यम् । पूर्वपूर्वप्राप्तिं विनोत्तरोत्तराऽप्राप्तिवत् पूर्वक्षुद्रकर्मानुष्ठानं विनोत्तरकर्माऽनुष्ठानाऽसंभवात् पूर्वपूर्वमनुष्ठायोत्तरोत्तरत्र व्यवतिष्ठतइत्येकः पक्षः। विषयकामुकस्य ब्रह्मज्ञानाऽनवताराद्विषयोपभोगेन कामनिवृ- १.५५।१

त्तौ ब्रह्मज्ञाने ऽवतीर्णो भवतीति मतान्तरम् ।

उपभोगेन कामोच्छेदाऽसंभवमाशङ्क्य संस्कारशब्दस्या-
१.५५।२ र्थान्तरमाह । अथ वेति । न चोक्ते ऽर्थे प्रमाणाऽभाव इत्याह ।
शब्दत इति । 'तमेतं वेदानुवचनेन' 'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिं-
शत्संस्काराः'

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

इत्यादयः शब्दाः प्रमाणमित्यर्थः । अधिगतानन्तरमि-
त्यत्राऽधिगतस्य धर्मस्याऽनुष्ठानानन्तरमिति भाति, तथा चा-
ऽवबोधाऽनन्तरमिति उपक्रमविरोध इत्याशङ्क्याह । अधिगतेति ।
निष्ठाप्रत्ययस्य भावकर्मणोरविशेषेण स्मरणादित्यर्थः । धर्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोरेकफलत्वाद् विना ब्रह्मजिज्ञासां धर्मजिज्ञासा-
ऽसंभवमाशङ्क्याह । एकफलत्वमिति । फलजिज्ञास्यभेदाच्चेत्यत्र
एकफलत्वं निरसिष्यति, तदङ्गीकृत्योक्तविषयोपकार्योपका-
रकत्वं निरस्यतीर्थः ।

धर्मजिज्ञासाया अनुपकारकत्वस्य भाष्यार्थत्वाद्वेदान्ता-
ऽध्यनस्याऽपुष्फलकारणत्वप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशङ्क्याह । भा-
ष्यमिति । अथ वा वेदान्ताऽध्ययनस्य ब्रह्मजिज्ञासां प्रति
अपुष्फलकारणत्वात् अधीतवेदान्तस्येत्यनुपपन्नम्, इत्या-
शङ्क्योपकारकत्वमात्राऽभिप्रायेणेत्यभिप्रेत्याह । भाष्यमिति ।
धर्मजिज्ञासाया अनुपकारकत्वमाक्षिपति । ननु धर्मेति । उप-
कारकत्वे चोद्ये ऽनुपकारः प्रदर्शनीयः, न च स प्रदर्श्यते त-
१.५५।८ त्रेत्यादिनेत्यत आह । अनुपकारमिति । जिज्ञास्यते ऽनेनेति क-
रणव्युत्पत्त्या न्यायसहस्रं जिज्ञासापदेनोच्यते । अथ वा जि-
ज्ञासनं जिज्ञासेति भावव्युत्पत्त्या निर्णयः कथ्यते । अथ वा

जिज्ञास्यतइति कर्मव्युत्पत्त्या कर्म्मेति विचारणीयमित्यर्थः । मीमांसाविभजनानन्तरमनुपयोगः प्रदर्शनीय इत्याशङ्क्याह । तत्रेति । तत्र त्रयाणामर्थानां मध्ये इत्यर्थः । १,८८।११

उत्तरमीमांसायां प्रथमपादार्थस्यापेक्षणे धर्मजिज्ञासाऽऽनन्तर्यमथशब्दार्थः स्यादित्याशङ्क्याह । अध्ययनेति । अपूर्वशेषत्वेन स्वाध्यायस्य विनियुक्तत्वादर्थाऽविवक्षाशङ्कायां दृष्टसमवेताऽदृष्टसंभवे स्वतन्त्राऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादर्थाऽवबोधस्य च दृष्टत्वान्नाऽविवक्षितार्थत्वमित्यथशब्दसूचितो न्यायः । विरुद्धार्थत्वपौरुषेयत्वप्रयुक्ताऽप्रामाण्यव्युदासेन प्रामाण्यसिद्धौ च यो न्यायो निर्दिष्टः तस्य च सर्वस्याऽपेक्षणेऽपि पुष्कलकारणत्वाऽभावान्न तदानन्तर्यं समर्पणीयमित्यर्थः।

प्रथमपादीयवेदप्रामाण्योपयोगिन्यायाऽपेक्षामाक्षिपति । नन्विहापीति । उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । ऋग्वेदादिलक्षणशास्त्रस्य योनिः कारणं निःश्वसितवत् न प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते, ततश्च शास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं, तेन न वेदाऽप्रामाण्यमिति तृतीयसूत्रार्थः । अत एवेति । देवादिप्रपञ्चस्य वेदशब्दप्रभवत्वात्तस्य नित्यत्वं, 'तामन्वविन्द'न्नित्यवस्थिताया वाच उपलम्भप्रतिपत्तेर्नित्यत्वमित्यर्थः । 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च'त्येतदादिशब्दार्थः ।

वेदप्रामाण्योपयोगि न्यायसूत्रणमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि प्रथमपादन्यायानामनपेक्षत्वं? तत्राह । अङ्गीकृत्येति । उत्तरत्र वेदप्रामाण्योपयोगिन्यायसूत्रणं करेण पिधाय प्रथमपादाऽपेक्षामभिदधावित्यविरोधः । प्रथमपादोक्ताऽर्थमात्राङ्गीकारमाक्षिपति । ननु श्रुतीति । वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या आदिशब्दार्थः । अपेक्ष्यमाणत्वमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । १,५५।१७

अनपेक्ष्यत्वमेवाह । उत्पत्तीति । विधिकार्येति । विधिलक्षणका-
१५५।२ र्येत्यर्थः । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेनाह । कार्येति ।

ननु श्रुत्यादयस्तत्र तत्रोदाह्रियन्ते, ते च पूर्वोक्ता ए-
वेति पूर्वतन्त्रस्याऽपेक्ष्यत्वं, तत्राह । श्रुत्यादय इति । यथा
पूर्वस्मिंस्तन्त्रे ऽनादिवृद्धप्रसिद्धानां श्रुत्यादीनामुपादानं तद्व-
दत्रापीत्यर्थः । धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारं प्रत्युपकारकत्वशङ्कैव
नाऽवतरति, धर्मविचारविलक्षणब्रह्मविचारस्यैवाऽभावादि-
त्यन्यः कश्चिच्छङ्कते । ननु कार्येति । धर्मोपाधौ विचारप्र-
तिज्ञानान्न तत्र ब्रह्म विचारितमित्याह । नेत्याहेति । अप्र-
तिज्ञातस्याप्यधर्मस्य विचारवद् ब्रह्मणो ऽपि विचार इति
शङ्कते । अप्रतिज्ञातस्येति । अन्यार्थत्वेनेति । अधर्मविविक्त-
धर्मस्वरूपप्रतिपादनायाऽधर्मनिरूपणवत् ब्रह्मविलक्षणधर्मप्र-
तिपत्त्यर्थं ब्रह्मविचार इत्यर्थः । अनुपलम्भविरोधान्नैतदिति
परिहरति । नेत्याहेति ।

विध्यपेक्षितन्यायस्योत्तरत्राऽनुपजीव्यत्वमित्युक्तम्, इत-
रस्य तु पुनरित्यत्र, तदाक्षिपति । ननु गुणेति । सगुणोपा-
सनविद्यायामुपजीवने ऽपि न ज्ञानोपयोग इत्याह । तत्राहेति ।
उपास्तिज्ञानयोरेकत्वात्तस्यान्यत्राप्युपजीवनमिति शङ्कते । ननु
सगुणेति । उपास्तेर्ज्ञानत्वमसिद्धमित्याह । अत आहेति ।
विध्यपेक्षितन्यायस्याऽनुपजीव्यत्वे ऽपि प्रथमपादार्थस्योपजी-
१५६।१ व्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शङ्कते । मा भूदिति । नि-
रस्तस्यापि चोद्यस्य टीकायां परिहारं दर्शयितुं पुनरुत्थाप-
नमिति द्रष्टव्यम् । प्रमाणाऽभावान्न प्राम्याण्यविचारस्य हे-
तुत्वकल्पनमित्याह । नेत्याहेति । वेदस्य प्रामाण्याऽभावे त-
दर्थविचारस्याऽसंभवात्तस्य हेतुत्वमित्याशङ्क्य किं तत्पुष्कल-

कारणं,मुत साधारणकारणं? नाद्यः। निर्ज्ञातवेदप्रामाण्यस्यापि कामुकस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनवतारात् । न द्वितीयः। प्रवृत्त्युपयोगितया पुष्कलकारणमपि वक्तव्यमित्याशयेनाह। न चेति। न्यायसहस्रस्याऽनुपयोगे ऽपि तज्जवाक्यार्थनिर्णयस्योपयोग इति शङ्कते। तर्हीति। न्यायवदेव ज्ञानस्याप्यनुपयोग इत्याह। नेत्याहेति। कथमनुपयोग इति चेत्, तर्हि कुत्रोपयोग इति विचारणीयम् इत्याह। उपयुज्यमानइति। धर्मज्ञानं न ब्रह्मविचारप्रवृत्तिं जनयितुम् ईष्टे, भिन्नविषयत्वादित्याह। न तावदिति। तर्हि किमन्यज्ञानमन्यत्राऽहेतुरित्याशङ्क्योक्तं प्रतिपत्ताविति। धूमध्वजसंबद्धस्य धूमस्य तद्बोधकत्ववद् धर्मब्रह्मणोरपि गम्यगमकभावः संबन्धो वक्तव्यः, न च स समस्तीत्याशयेनाह। नापि द्वितीय इति। धर्मब्रह्मणोः संबन्धाऽभावो ऽसिद्धः, कार्यकारणसंबन्धसद्भावादित्याशङ्क्याह। कार्येति। तर्हि परिशिष्टपक्ष आदीयतां, तत्राह। तदपीति। केषु चिदिति। शुद्धिद्वारव्यतिरिक्तपक्षेष्वित्यर्थः। १५६।९

किंशब्दस्य प्रश्नाऽऽक्षेपयोः साधारण्यादाक्षेपार्थतामाह। तत्रेति। अधिकारपरम्परोपभोगप्रविलयादीनां मध्ये इत्यर्थः। किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मन्वानः शङ्कते। नन्वनुष्ठानेति। तस्याः कथं ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वम्? इत्यत्राह। तथाहीति। प्रमाणविधुरत्वान्नायं पक्ष आदेय इत्याह। नेत्याहेति। ब्रह्मजिज्ञासाचिकीर्षोर्न कर्म कर्त्तव्यं, प्रमाणाऽभावादित्युक्तमयुक्तं, 'तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादेस्तत्र प्रमाणत्वादित्याशङ्क्याह। उत्तरेति। १५६।११

कामोपशमे ब्रह्मज्ञाने ऽवतरतीत्युक्तम् अथ कामोपहतमना इत्यत्र, तदनुपपन्नं, मोक्षाऽवस्थायाः सकलविषयवि-

अनपेक्ष्यत्वमेवाह । उत्पत्तीति । विधिकार्येति । विधिलक्षणका-
१५५।२० र्येत्यर्थः । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेनाह । कार्येति ।

ननु श्रुत्यादयस्तत्र तत्रोदाह्रियन्ते, ते च पूर्वोक्ता ए-
वेति पूर्वतन्त्रस्याऽपेक्ष्यत्वं, तत्राह । श्रुत्यादय इति । यथा
पूर्वस्मिंस्तन्त्रे ऽनादिवृद्धप्रसिद्धानां श्रुत्यादीनामुपादानं तद्व-
दत्रापीत्यर्थः । धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारं प्रत्युपकारकत्वशङ्कैव
नाऽवतरति, धर्मविचारविलक्षणब्रह्मविचारस्यैवाऽभावादि-
त्यन्यः कश्चिच्छङ्कते । ननु कार्येति । धर्मोपाधौ विचारप्र-
तिज्ञानान्न तत्र ब्रह्म विचारितमित्याह । नेत्याहेति । अप्र-
तिज्ञातस्याप्यधर्मस्य विचारवद् ब्रह्मणो ऽपि विचार इति
शङ्कते । अप्रतिज्ञातस्येति । अन्यार्थत्वेनेति । अधर्मविविक्त-
धर्मस्वरूपप्रतिपादनायाऽधर्मनिरूपणवत् ब्रह्मविलक्षणधर्मप्र-
तिपत्त्यर्थं ब्रह्मविचार इत्यर्थः । अनुपलम्भविरोधान्नैतदिति
परिहरति । नेत्याहेति ।

विध्यपेक्षितन्यायस्योत्तरत्राऽनुपजीव्यत्वमित्युक्तम्, इत-
रस्य तु पुनरित्यत्र, तदाक्षिपति । ननु गुणेति । सगुणोपा-
सनविद्यायामुपजीवने ऽपि न ज्ञानोपयोग इत्याह । तत्राहेति ।
उपास्तिज्ञानयोरेकत्वात्तस्यान्यत्राप्युपजीवनमिति शङ्कते । ननु
सगुणेति । उपास्तेर्ज्ञानत्वमसिद्धमित्याह । अत आहेति ।
विध्यपेक्षितन्यायस्याऽनुपजीव्यत्वे ऽपि प्रथमपादार्थस्योपजी-
१५६।१ व्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शङ्कते । मा भूदिति । नि-
रस्तस्यापि चोद्यस्य टीकायां परिहारं दर्शयितुं पुनरुत्थाप-
नमिति द्रष्टव्यम् । प्रमाणाऽभावान्न प्रामाण्यविचारस्य हे-
तुत्वकल्पनमित्याह । नेत्याहेति । वेदस्य प्रामाण्याऽभावे त-
दर्थविचारस्याऽसंभवात्तस्य हेतुत्वमित्याशङ्क्य किं तत्पुष्कल-

कारणं,मुत साधारणकारणं? नाद्यः। निर्ज्ञातवेदप्रामाण्यस्यापि कामुकस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनवतारात् । न द्वितीयः । प्रवृत्त्युपयोगितया पुष्कलकारणमपि वक्तव्यमित्याशयेनाह । न चेति । न्यायसहस्रस्याऽनुपयोगे ऽपि तज्जवाक्यार्थनिर्णयस्योपयोग इति शङ्कते । तर्हीति । न्यायवदेव ज्ञानस्याप्यनुपयोग इत्याह । नेत्याहेति । कथमनुपयोग इति चेत्, तर्हि कुत्रोपयोग इति विचारणीयम् इत्याह । उपयुज्यमानइति । धर्मज्ञानं न ब्रह्मविचारप्रवृत्तिं जनयितुम् ईष्टे, भिन्नविषयत्वादित्याह । न तावदिति । तर्हि किमन्यज्ञानमन्यत्राऽहेतुरित्याशङ्क्योक्तं प्रतिपत्ताविति । धूमध्वजसंबद्धस्य धूमस्य तद्बोधकत्ववद् धर्मब्रह्मणोरपि गम्यगमकभावः संबन्धो वक्तव्यः, न च स समस्तीत्याशयेनाह । नापि द्वितीय इति । धर्मब्रह्मणोः संबन्धाऽभावो ऽसिद्धः, कार्यकारणसंबन्धसद्भावादित्याशङ्क्याह । कार्येति । तर्हि परिशिष्टपक्ष आदीयतां, तत्राह । तदपीति । केषु चिदिति । शुद्धिद्वारव्यतिरिक्तपक्षेष्वित्यर्थः । १५६।९

किंशब्दस्य प्रश्नाऽऽक्षेपयोः साधारण्यादाक्षेपार्थतामाह । तत्रेति । अधिकारपरम्परोपभोगप्रविलयादीनां मध्ये इत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मन्वानः शङ्कते । नन्वनुप्रानेति । तस्याः कथं ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वम्? इत्यत्राह । तथा हीति । प्रमाणविधुरत्वान्नायं पक्ष आदेय इत्याह । नेत्याहेति । ब्रह्मजिज्ञासाचिकीर्षोर्नित्र कर्म कर्त्तव्यं, प्रमाणाऽभावादित्युक्तमयुक्तं, 'तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादेस्तत्र प्रमाणत्वादित्याशङ्क्याह । उत्तरेति । १५६।११

कामोपशमे ब्रह्मज्ञाने ऽवतरतीत्युक्तम् अथ कामोपहतमना इत्यत्र, तदनुपपन्नं, मोक्षाऽवस्थायाः सकलविषयवि-

१५६।१५ धुरतया तत्र कामनाऽयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तर्हीति । अप्राप्तस्य स्मर्यमाणस्य स्रक्चन्दनादेः कामोद्बोधकत्वात्प्राप्तस्य निर्वर्त्तकत्वात् उपभोगेन विषयकामनिवृत्तावेषोऽस्य परमानन्द' इत्यादिना ब्रह्मणः परमानन्दतया श्रूयमाणत्वात्तत्र कामोपपत्तिरित्यर्थश्च एककामाऽवाप्तौ विषयान्तरे कामसद्भावमाशङ्क्याह । तदेवेति । अधिकारस्याऽनेकधा व्युत्पत्तिसंभवात्तं व्याचष्टे । अधिकारेति । कर्माऽनुष्ठाऽऽनानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्युक्तत्वात् कर्माऽनुष्ठानाऽऽनन्तर्यं वक्तव्यमित्ययं परिहार आभास इत्याशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्यक्परिहारमेव दर्शयति । कर्माऽनुष्ठानेति । अल्पायुषः पुंसः सकलकर्माऽनुष्ठानतत्फलभोगाऽसंभवान्न तद्द्वारेण विद्यायामधिकार इत्यर्थः ।

कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं तावत् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं, न च साक्षात्कर्माणि ज्ञानहेतूनि, अप्रमाणत्वात्, तथा च कामप्रविलयद्वारा कर्मणां तद्धेतुत्वमुपेयं, तथा च मन्त्रौषधादिना आयुः संपाद्यापि मुमुक्षवः कर्मसु प्रवर्त्तेरन्निति कथं न शास्त्रं मनुष्याधिकारं? तथा च कथं वा कामाऽवाप्तिरित्यसंबद्धमित्याशङ्क्याह । किं चेति । अन्यथेति । शुद्ध्यादिद्वारेणेत्यर्थः ।

हविःप्रक्षेपे हविर्भुजो वृद्धिवत्कामोपभोगेन कामवृद्ध्या न कामस्य क्षय इत्युक्ते इन्धनविनाशे दहनविनाशवत् विषयविनाशे कामविनाश इति शङ्कामुद्भाव्य सत्यं युक्तमित्यत्र हैरण्यगर्भभोगक्षये कामान्तरं समुल्लसेदिति समाधानमुक्तं, तदयुक्तं, हिरण्यगर्भात्परं कामयितव्याऽभावादित्याशङ्क्य

१५६।२१ तात्पर्यमाह । हैरण्यगर्भेति । न च महाप्रलयसमये हिरण्यगर्भलोकस्य नष्टत्वात् कथं कामान्तरमित्यपि शङ्क्यम् । तदापि

ज्ञानाऽभावे प्राग्भवीयकर्माऽनुग्रहान्नानाविधयोन्युत्पत्त्या कामसंभवात् ज्ञानाभावे तत एव विमुक्तिर्न कामविलयनेनेत्यर्थः ।

कामोपमर्दनमन्तरेण ब्रह्मज्ञानाऽसंभवात् तद्धेतुर्वक्तव्य इति शङ्कते । कुत इति । हेत्वन्तराऽभावादुपभोगस्याऽहेतुत्वं सिषाधयिषितम्, उत प्रश्नमात्रम् ? नाद्यो निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयस्योत्तरमाह । तदाहेति । रसो ऽपीत्यत्र कामो रसशब्दार्थः । कामावाप्त्या कामोपशमस्याऽनागमिकत्वं न प्रतिपाद्यं, तस्याऽऽगममूलतया अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वं व्याचष्टे । किं चेति । १५६।२४

अस्तु तर्हि भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण कर्मकाण्डस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वम् । तथा हि । देहस्याऽऽत्मत्वे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनयागादौ प्रवृत्तिर्न स्याद्देहस्येह भस्मीभावात् । तस्मात्'स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यं देहात्मभावविलयपरम् । तथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये'दिति वाक्यं दर्शपूर्णमासाऽधिकारिण एव गोदोहनाऽधिकारं बोधयदधिकारिभेदं विलापयति । 'अग्निहोत्रं जुहुया'दित्यादिवाक्यं रागनिबन्धनप्रवृत्तिविलयपरम् । एवं सर्वस्य वेदस्य भेदविलयपरत्वमिति शङ्कायामाह । वैदिकेति । स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिप्रतिपत्तेर्न तस्य विलयपरत्वम्, अर्थाच्चोपलभ्यमानस्य शाब्दत्वे कामग्रन्थेः काठिन्यस्यापि शाब्दत्वं स्यादित्यर्थः ।

संस्कारद्वारेण कर्मणां ज्ञानहेतुत्वस्य सिद्धान्तिना ऽप्यङ्गीकाराद्भवतु तर्हीति चोद्याऽनुदयमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु तर्हीति । समानजन्माऽनुष्ठितकर्मणामेव संस्कारद्वारा ज्ञानहेतुत्वं, ततो धर्माऽनुष्ठानाऽऽनन्तर्यमथशब्दार्थ इति पूर्वपक्ष्य- १५७।१

भिसंधिः। कर्मणां संस्कारद्वारेण ज्ञानाङ्गत्वमुक्तं, तदाक्षिप-
१५७।६ ति। नन्विति। एते सर्वे आश्रमिणः पुण्यलोकाः। पुण्यो
लोको येषां ते पुण्यलोका इत्यर्थः। स्वतन्त्रफलसाधनस्य द-
र्शपूर्णमासादेर्न संस्कारकर्मत्वं, संस्कारकर्मणः प्रोक्षणादेः स्व-
तन्त्रफलसंबन्धाऽदृष्टेः। तथा च कर्मणां स्वतन्त्रफलसाधन-
त्वप्रतिपत्तेर्न संस्कारकर्मत्वमित्यर्थः।

संस्कारकर्मतायाः प्रामाणिकत्वात् नाऽपलापोपपत्तिरिति
शङ्कते। स्मृतीति। 'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इत्यादि
स्मृतिशब्दार्थः। न च श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यमिति न
तद्बलात्संस्कारकर्मत्वमिति शङ्क्यम्, स्मृत्यनुमितश्रुत्या संस्का-
रकर्मतोपपत्तेः। श्रुत्योश्च प्राबल्यदौर्बल्यनिमित्ताऽनवगमा-
दिति शङ्कितुरभिसंधिः। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे संस्कारत्वग्राहिश्रु-
त्यनुमैव नोदेति, लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिद्वारा तज्जनक-
त्वादित्याह। न श्रुतीति। प्रत्यक्षश्रुतिरेव संस्कारकर्मत्वे प्र-
माणमिति शङ्कते। नन्विति।

'धर्मेण पापमपनुदती'त्याद्यायाः श्रुतेः कथं संस्कारकर्म-
ताग्राहित्वमिति शङ्कायां तद्दर्शयितुं संस्कारद्वैविध्यमाह। सं-
स्कार इति। तत्र कर्मणां मलापकर्षहेतुत्वे प्रमाणं तावदाह।
तत्र धर्मेणेति। इतरत्र प्रमाणमाह। विधीति। नित्यकर्मवि-
धिर्विधिशब्दार्थः। 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिर्वा श्रुत्यन्तरमु-
दाहरति। इदमिति। अनेन कर्मणा ममेदमङ्गं संस्क्रियते ब्र-
ह्माभिव्यक्तियोग्यं क्रियते इत्यर्थः। संस्कारकर्मत्वे प्रोक्षणा-
१५७।११ दिवत्तस्य स्वतन्त्रफलसाधनत्वमित्याशङ्क्य वैषम्यमाह। न चेति।
प्रोक्षणादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गव्रीहिसंस्कारत्वात् 'संस्कारकर्म-
णः फलश्रुतिरर्थवाद' इति न्यायात् स्वतन्त्रफलसाधनत्वं नो-

पेयते, ऽत्र तु क्रत्वङ्गद्रव्यसंस्कारत्वाऽभावात् स्वतन्त्रफलसाधनत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

तर्हि आत्मज्ञानशेषत्वं कथमिति शङ्कते । किं त्विति । अन्यार्थस्याप्यन्यार्थतादर्शनान्न विरोध इत्याह । द्रव्यार्जनविधिवदिति । ब्राह्मणादेः प्रतिग्रहादिनोच्यमानं द्रव्यार्जनं क्रत्वर्थम्, उत पुरुषार्थम्? इति संदेहे धनं विना क्रत्वनुपपत्तेरधिकारविशेषाऽश्रवणाच्च क्रत्वर्थत्वमेवेति प्राप्य्य राद्धान्तितं पुरुषार्थत्वमेवेति । अङ्गत्वप्रापकप्रकरणादेरभावात् क्रतोश्चाऽन्यार्थसंचितद्रव्येणाप्युपपत्तेर्द्धनकामस्य ब्राह्मणादेरधिकारिणः संभवाच्चेत्यभिसंधिः ।   १।८।७।१२

संस्कारकर्मत्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्रव्यसंस्कारस्य स्वरूपेणाऽफलत्वात् ब्रह्मज्ञानशेषत्वं, तत्राह । पापेति । पापक्षयश्चापूर्वं चेति पापक्षयाऽपूर्वे, ते लक्षणं यस्य संस्कारस्य स तथोक्तः । धर्मेणेत्यादिना संस्कारकर्मतामात्राऽधिगतेस्तेषां ज्ञानशेषत्वेन विधिराश्रयणीयः, श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेर्दौर्बल्याद्बाध इत्यर्थः । श्रुत्यविरोधेन प्रामाण्यसंभवे बाधकल्पनमयुक्तमित्याह । उच्यतइति । श्रुत्या ऽभ्युदयफलत्वं, स्मृत्या च ज्ञानार्थत्वं, ततः कथमविरोधस्तत्राह । नित्येति । श्रवणं च मननं च ध्यानं चेति तथा, तेषामभ्यासस्तथा, स आदिर्येषां तानि तथोक्तानि ।

कर्मणामात्मज्ञानद्वारा मुक्त्यर्थतायाः स्मृत्यर्थत्वमसिद्धमिति शङ्कते । ननु यस्येति । गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलोपनयनानि, चत्वारि वेदव्रतानि, देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञलक्षणाः पञ्च महायज्ञाः, अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीप्रौष्ठपदी-   १।५।७।१८

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामण्यः सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमवाजपेयाऽतिरात्राऽप्तोर्यामलक्षणाः सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । दयादाक्षिण्याऽनुसूयाशौचाऽनायासमङ्गलाऽकार्पण्याऽस्पृहतालक्षणा अष्टावात्मगुणाः । एतैर्युक्तस्य ब्रह्मैक्यं समानलोकताप्राप्तिरित्यक्षरार्थः ।

नन्वेवंविधाऽधिकारिणः श्रवणाद्यपौष्कल्ये हिरण्यगर्भाप्तिः फलमितरथा परब्रह्माप्तिरिति विभागमाशङ्क्य प्रमाण-
१५७।२० विधुरत्वान्नैवमित्याह । न परेति । संस्कारशब्दस्यात्र प्रयोगाऽनुपपत्त्या कर्मणां ज्ञानशेषत्वमित्याह । उच्यते इति । ज्ञानशेषत्वाऽभावे संस्कारशब्दस्य का ऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रमेयं दर्शयति । संस्कारशब्द इति । दधिसंस्कारस्य तृप्तिसाधनभोजनाङ्गदधिशेषत्वं, प्रोक्षणादेश्च स्वर्गसाधनदर्शपूर्णमासाङ्गव्रीहिशेषत्वं, तत्र संस्कारशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः । फलितं दर्शयति । तत्रेति ।

हिरण्यगर्भोपासनशेषत्वसंभवात् कथमनुपपत्त्या तत्त्वज्ञानशेषत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण इति । सायुज्यं सयुग्भावः एकत्वं, न च हिरण्यगर्भैक्यं संभवेत्, पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा ऽन्यस्याऽन्यात्मत्वाऽसंभवात् । तस्माद्विद्यया ऽविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मैक्यं सायुज्यं, श्रवणाद्यभावे उपास्तिद्वारा सालोक्यमिति विभागः । कर्मणां संस्कारद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भगवतोक्तमित्याह । तथा हीति । ननु 'स्वे स्वे कर्मणी'त्यत्र कर्मणां संसिद्धिशब्दवाच्यो मोक्षः साक्षात्साध्यः प्रतीयते, न ज्ञानद्वारेणेत्याशङ्क्य
१५७।२६ संसिद्धिशब्दार्थमाह । इत्युपक्रम्येति । संसिद्धिशब्देना-

ऽभिधेयं विशुद्धमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तः । तथापि कथं कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षार्थत्वमित्याशङ्क्याह । ध्यानेति । ध्यानमेव योगो ध्यानयोगः । योगपदाऽभिधेयैक्यसाधनत्वात्तस्य योगत्वमिति द्रष्टव्यम् । श्रवणादिरादिशब्दार्थः । १५८।१

कर्मणां प्रतिनियतफलत्वात्कथं सिद्धिफलत्वमित्याशङ्क्याह । स्वे स्वे इति । नित्यानां न फलान्तरशेषत्वं, शेषत्वे ऽपि संयोगपृथक्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्संसिद्धिहेतुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मुक्त्यर्थिना संसिद्धिहेतूनि कर्माणि कस्मादनुष्ठीयन्त इत्याशङ्क्याह । संसिद्धीति । चित्तमात्मशब्दार्थः । वैमल्यमेवाह । ब्रह्मेति । 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मित्युत्तरत्र मोक्षस्य कथनात्प्राक् सिद्धिशब्देन शुद्धेरेवाऽभिधानमित्यर्थः । वाक्यान्तराऽविरोधादप्येवमित्याह । योगिन इति । स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया ऽप्येवमेव द्रष्टव्यमित्याह । तथेति । महायज्ञशब्देन पञ्च महायज्ञाः कथ्यन्ते । दर्शपूर्णमासादिर्यज्ञशब्दार्थः । ब्राह्मी ब्रह्माऽभिव्यक्तियोग्या । सूक्ष्मशरीरं तनुशब्दार्थः । रागद्वेषादिलक्षणे कषाये पक्के परिणते नष्टे इति यावत् । उक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्पदपरामृष्टमर्थमाह । संस्कारेति ।

कर्मणां ब्रह्मज्ञानशेषत्वे ऽधिकृताऽधिकारत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते । नन्विति । दर्शपूर्णमासाऽधिकारिणा प्रोक्षणादेरनुष्ठेयत्ववत् ब्रह्मज्ञानाऽधिकारिणा नित्यादीनामनुष्ठेयत्वान्न स्वतन्त्रफलसाधनत्वमित्यर्थः । विधेयाङ्गद्रव्यसंस्कारकर्मणामधिकृताऽधिकारत्वात् नित्यादीनां च तथात्वाऽभावान्नैवमित्याह । १५८।११ न ब्रह्मेति । संस्कारकर्मताऽनुपपत्त्या ज्ञानस्य विधेयत्वं स्वीकार्यमिति शङ्कते । न तर्हीति । तत्र हेतुमाह । विहितेति ।

विहिते कर्मणि यदङ्गभूतं द्रव्यं तद्गताऽतिशयहेतुकर्मसु संस्कारकर्मत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । नियमाऽसिद्ध्या परिहरति । नाऽविहितेति । कर्मणां फलसाधनत्वश्रुतिविरोधात् ज्ञानाङ्गत्वमयुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । विधिर्भावना उद्दिश्यते यस्मिंस्तद्विद्युद्देशं, तस्मिन्नित्यर्थः ।

१५८।१५

करणस्याङ्गत्वे किं वस्तुविरोध, उत प्रमाणविरहः? नाद्य इत्याह । नैष इति । अन्यत्र करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितयोरपि सौत्रामणिबृहस्पतिसवयो'रग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते'त्यस्मिन् वाक्येऽग्निचयनवाजपेयाङ्गतयेतिकर्त्तव्यतादर्शनादिति योजना । द्वितीयमनुवदति । तत्र करणेति । उभयेति । करणत्वमितिकर्त्तव्यतात्वं चोभयशब्दार्थः । दृष्टान्ते उभयार्थत्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्ह्यत्रोभयार्थत्वग्राहिप्रमाणाऽभावान्नित्यकर्मणां न ज्ञानाङ्गत्वमित्यत आह । अर्थविरोधेति । नित्यविधिसामर्थ्यात्करणतया स्वतन्त्रफलशेषतासंस्कारस्मृत्यनुमितश्रुतिसामर्थ्यात्संस्कारकर्मतया ऽऽत्मज्ञानेतिकर्त्तव्यता चेति योजना ।

कर्मणामितिकर्त्तव्यतात्वमङ्गीकृत्य विरोधं निनाय, वस्तुतस्तदपि नेत्याह । न चेति । दर्शपूर्णमासाद्यर्थाग्निसंस्कारत्वेऽप्याधानस्य नाङ्गत्वं, तद्वदत्रापि न तावन्मात्रेणाऽङ्गत्वमित्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते । संस्कृतेति । व्रीहीणामङ्गत्वात् तत्संस्कारस्याप्यङ्गत्वम्, अग्नेस्तूद्देश्यत्वान्नाङ्गत्वम् । ततस्तत्संस्कारस्याप्यनङ्गतेत्यर्थः । साम्येन समाधत्ते । इहापीति । संस्कृताऽग्नौ होमवत् संस्कृताऽन्तःकरणेन तेन श्रवणादिकमनुष्ठेयं चेत् तर्हि चत्वारिंशत्संस्कारोदयादर्वाक् श्रवणादेरननु-

१५८।२४

ष्ठानमापतितमित्यत आह । प्रत्यक्षेणेति । कर्माणि न साक्षात् १५८।२९
ज्ञानं जनयन्ति, किं तु विशुद्धिप्रत्यकूप्रावण्यद्वारा, तच्च जन्मान्तरीयकर्मभिरपि संभवति, ततश्च सकलकर्मपरित्यागपूर्वकं श्रवणादौ प्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । विषयनैराश्यं विशुद्धिशब्दार्थः । उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वतन्त्रविधिरनङ्गविधिः । तेन विहितस्य द्रव्यार्जनस्य क्रत्वास्तिक्यादिबुद्धौ तच्छेषत्वं रागादिप्राबल्ये भोगशेषत्वं, तथा च कर्मणामपि श्रवणादिसहकारिसंपत्तावात्मज्ञानार्थत्वम्, इतरथा ऽभ्युदयार्थत्वमित्यर्थः ।

कर्मणां संस्कारार्थत्वमुक्तममृष्यमाणः शङ्कते । यो ऽपीति । 'येन केन चन यजेने'त्यादेः संस्कारार्थत्वप्रतिपत्तेः कथं निषेध? इत्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । 'वीरहा वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते' 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा' इत्यादिवाक्यान्नित्यकर्मणामावश्यकत्वप्रतिपत्तेर्न संस्कारद्वारा ऽन्यार्थकल्पनं युक्तमित्यर्थः ।

विरक्ताऽविरक्तविषयत्वेन शास्त्रव्यवस्थोपपत्तेः कथं वेदान्तदूषण?मित्याशङ्क्याऽप्रतिपत्तेः स्वाभाविकत्वान्न विरोध इत्याह । वेदेति । पूर्वोत्तरपक्षज्ञानिनस्तथात्वादस्य चाऽतादृक्त्वान्न दूष्यतेत्याह । स शास्त्रेति । कुर्वन्नेवेत्यादीनामविरक्तविषयत्वम्, इतरेषां विरक्तविषयत्वमिति विभागं न बुद्ध्यते परमहंसप्रद्वेषात्ततः स उपेक्षणीय इत्यर्थः ।

संस्कारद्वारेण कर्मणां जिज्ञासाहेतुत्वमभिधाय तमेतमित्यादिवाक्यमुदाजहार, न च तेन संस्कारकर्मत्वं प्रतीयतइत्यसंगतिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । अथ वेति । सर्वाण्येव कर्माण्य- १५९।२
धिकारान्तरविधिविधेयानि भविष्यन्तीति संबन्धः ।

१५९।८ अधिकारान्तरविधिमेवाह । ब्रह्माऽनुभवेति । अधिकारविधेरुत्पत्तिविधिपूर्वकत्वात् अत्र च तदनुपलम्भान्नाऽधिकारान्तरविधिरित्याशङ्क्याह । उत्पत्तीति । उत्पत्तिविधिशब्देनाऽऽग्नेयादयः संगृह्यन्ते । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादिना कर्मणामन्यत्र विनियुक्तत्वात्कथं ब्रह्माऽनुभवे विनियोगः स्तत्राह । संयोगेति । एकत्र विनियुक्तस्याऽन्यत्र विनियोगः संयोगभेदः । तदुक्तम् 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्व'मिति । अग्निहोत्रे श्रूयते 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दिति । तत्र संशयः । किं दध्नः काम्यता, उत क्रत्वङ्गता ऽपीति । तत्र दध्नेन्द्रियकामस्येति फलसंबन्धश्रवणात् अधिकारविधुरवाक्यस्य च तदेकवाक्यत्वात्काम्यतैवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । साकाङ्क्षयोर्ह्येकवाक्यत्वम्, अत्र चोभयोर्निराकाङ्क्षत्वान्नैकवाक्यत्वम् । दध्ना जुहोतीत्यस्यापि प्रसिद्धहोमाऽनुवादेन तत्र दधिगुणविधायकत्वान्नैतत्साकाङ्क्षत्वम् । ततश्च दध्ना जुहोतीति श्रवणान्नित्यत्वं, दध्नेन्द्रियकामस्येति श्रुतेः काम्यत्वं चेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । जीवनेति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यावश्यकतया विहितं कर्म यथा काम्योपायतां भजते तद्वदत्रापीत्यर्थः ।

'तमेतं विविदिषन्ती'त्यत्र यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो लक्ष्यते न त्वनुभवे इष्यमाणत्वात् । अनुभवेन यज्ञादीनां संबन्धे ऽपि ब्रह्माऽनुभवस्य शब्दादेवोत्पत्तिसंभवात् न तदर्थं

१६९।९ यज्ञाद्यनुष्ठेयमिति शङ्कते । कथमिति । यद्यपीच्छायां विनियोगः प्रतीयते, तथापि तस्या अपुरुषार्थत्वात्तत्र विनियोगाऽनुपपत्तेरनुभवे विनियोगो वक्तव्यः, शाब्दस्य चाऽनुभवस्याऽपुमर्थत्वात्तेन यज्ञादीनां संबन्धाऽनुपपत्तेरप्रतिबद्धाऽप-

रोक्षप्रत्ययस्याऽनुभवपदाऽभिधेयस्य श्रवणमात्रादसंभवात्तदर्थं यज्ञादेरनुष्ठानमुचितमित्याशयेनाह । आत्मेति । भावनासाध्य इति । वेदनभावनासाध्य इत्यर्थः । न केवलमपुमर्थत्वाच्छाब्दज्ञानस्याऽसाध्यत्वमपि त्वसंभवाच्चेत्याह । शाब्देति । शब्दादेवाऽपरोक्षप्रत्ययोपजननेन तदर्थत्वं तेषामित्याशङ्क्याह । तच्चेति । असंभावनादिप्रतिबन्धसद्भावान्न प्रथमं शब्दस्य तज्जनकत्वं किं तु प्रतिबन्धविगमापेक्षयेत्यर्थः । पुरस्तादिति । अवाप्तिप्रकारश्च वेदान्तेष्वेव निर्दिष्ट इत्यस्य व्याख्यानसमये इत्यर्थः ।

१.८९.११

अपरोक्षाऽनुभवस्य भाव्यत्वेनाऽन्वये ऽपि कथं यज्ञादीनां भावनाकरणत्वेनान्वितानां करणत्वेन संबन्धःस्तत्राह । तत्र यज्ञादीनामिति । तत्राऽपरोक्षज्ञानस्य भाव्यत्वे सतीति यावत् । इच्छोपसर्ज्जनतया निर्दिष्टेन साध्येन यज्ञादीनामन्वयादिति योजना । इच्छोपसर्जनतया विशेषणतया इष्यमाणतयेति वा । विविदिषन्तीत्यत्राऽऽख्यातेन भावना तावत् प्रतीयते, तस्याश्च भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामिष्यमाणं वेदनं भाव्यत्वेन संबद्ध्यते, यज्ञादयश्च करणत्वेन, शमादय इति कर्त्तव्यतात्वेन, तत्र भाव्यनिर्वृत्तिद्वारेण करणस्य भावनाकरणत्वमिति यज्ञादीनां ब्रह्माऽनुभवकरणत्वेन संबन्ध इत्यर्थः ।

यज्ञादानामिच्छासाधनत्वमेव किं न स्यादित्यत्राह । न चेति । अश्वेन जिगमिषतीत्यत्राऽश्वस्येष्यमाणगमनकरणत्ववद्यज्ञादीनामिष्यमाणवेदनकरणत्वम्, इच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वादित्यर्थः । विविदिषन्तीत्यत्र न भावना प्रतीयते, वर्त्तमानापदेशत्वात्, येन यज्ञादीनां वेदनकरणत्वेनाऽन्वयस्तत्राह । न चेति । 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र वर्त्तमानापदेशत्वेपि अपूर्वार्थत्वात् लेट्परिग्रहेण यथा विधिपरत्वं तथा विवि-

१५९.१०

विदिषन्तीत्यस्याप्यपूर्वार्थत्वादित्यर्थः । कर्मणां कथमनुभवकरणत्वेन संबन्धः? नित्यकाम्याऽधिकारविध्यन्तरविरोधादिति
१५६।१८ तत्राह । न चेति । नित्यत्वेन विहितस्याप्यग्निहोत्रस्य यथा संयोगभेदात् काम्यत्वं तद्वदत्रापीत्याह । एकस्येति । न चात्राऽथ वेत्यनेन पौनरुक्त्यं, संग्रहविवरणरूपत्वादस्येत्यर्थः ।

नित्यकाम्याऽधिकारविधिविहितानां कर्मणां संयोगभेदेन ब्रह्माऽनुभवविनियोग इत्यवादि, तदाक्षिपति । ननु कुण्डपायिनामिति । 'यज्ञेन विविदिषन्ती'त्यत्र यज्ञादिशब्दैर्न प्रसिद्धाऽग्निहोत्रादि परामृष्टुं शक्यते, कर्मप्रकरणाद् व्युत्थितत्वात्, यथा 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्राऽग्निहोत्रशब्दस्य न प्रसिद्धाऽग्निहोत्रशब्दाऽभिधायित्वं, तस्य व्यवहितत्वात्तथाऽत्रापीत्यर्थः । कर्मान्तरोत्पत्तिविध्यभावात्कथमधिकारविधि?-रित्याशङ्क्य सो ऽपि कल्प्यतइत्याह । अत इति । वैषम्येणोत्तरमाह । नैतदिति ।

'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र न कर्मान्तरं विधीयते, किं तु प्रसिद्धाऽग्निहोत्रमिति वदन् प्रष्टव्यः, किमग्निहोत्रशब्दात्तत्परामर्श, उताख्यातात्? नाद्य इत्याह । कुण्डपायिनामिति । अग्निहोत्रशब्दस्य प्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रपरामर्शकत्वाऽनुपपत्तेः कर्मान्तरं विधीयतइति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । आख्यातेति । पारतन्त्र्ये हेतुमाह । अलौकिकेति । प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थाऽनभिधायित्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । आख्यातस्येति । जुहोतेः
१५६।२५ कारकमात्रावच्छिन्नक्रियामात्राऽभिधायिनो विशेषमन्तरेणाऽपर्यवसानात् स्वप्रकरणगतकारकविशेषविशिष्टकर्मान्तरपरित्यागेन प्रसिद्धाऽग्निहोत्रपरामर्शाऽसंभवादग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव कथंचिद्वृत्तेः कर्मान्तरस्यैव मासगुणविशिष्टस्य विधानमित्यर्थः ।

ततो वैषम्यमाह । इह त्विति । हितमितमेध्याऽशनमनाशकमि- १५६।१
तरत्स्पष्टार्थम् । केवलव्यतिरेकाभावाद्यज्ञादेर्ज्ञानहेतुत्वाऽसंभव
इति शङ्कते । नन्वेवमिति । अधिकारान्तरविधिविहितानाम्
अन्यत्र विनियोगसंभवे ऽपीत्यर्थः । प्रमाणपदं प्रमितिपरं, दृष्टा
या प्रमितिसामग्री तज्जन्यत्वादित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं मन्वानं प्र-
त्याह । सतीति । अदृष्टव्यतिरिक्तप्रमासामग्र्यां सत्यामदृष्टा-
ऽभावाऽपराधेन ज्ञानोत्पत्त्यभाऽवानुपलब्धेरित्यर्थः । विकल्पा-
ऽसहत्वान्नैतच्चोद्यमित्याह । नैतदिति ।

किं सर्वत्र कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाऽधीनमित्या-
श्रित्य व्यतिरेकाऽभावाददृष्टस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं निरस्यति,
उताऽन्यथापि कारणत्वसिद्धिमङ्गीकृत्य? आद्ये व्यतिरेकस्य
प्रयोजकत्वं युक्तमित्याह । दृष्टेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं
दृष्टशब्दार्थः । द्वितीये ऽप्यस्य ज्ञानार्थत्वं न विरुद्ध्यतइत्याह ।
इह त्विति । इहेति पदं सम्यग्ज्ञानइत्यनेन संबध्यते, विषये-
न्द्रियसंयोगादिलक्षणकारणसंभवे ऽदृष्टाभावापराधेन सुखानुत्प-
त्त्यदर्शने ऽप्यदृष्टस्य हेतुत्वमाश्रित्य "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा"
'धर्मात्सुखं' चेति शास्त्राऽनुरोधेन ततो व्यतिरेकाऽभावे ऽप्यदृष्टस्य
ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । विधान्तरेण कर्मणां ज्ञानहे-
तुत्वमाक्षिपति । ननु कर्मणामिति । कर्मणां न साक्षात् ज्ञान-
हेतुत्वमप्रमाणत्वात्, ततः परम्परया तद्धेतुत्वं वाच्यं, न चात्र का
चित्परम्परा लक्ष्यते, तस्मात्कर्मणां ज्ञानफले विनियोग इ-
त्यर्थः । न च शुद्धिद्वारस्य पुरोक्तत्वात् द्वाराऽभावो ऽसिद्ध
इति शङ्क्यम् । तथा सति करणविभक्तेर्बाधाऽऽपातादिति अ-
भिसंधिः । विनियोगद्वारा ऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । उच्यते १५६।८
इति । क्षणभङ्गुरायाः क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधन-

त्वाऽसंभवात् तदुपपादनायाऽवान्तरापूर्वकल्पनवत्कर्मणां साक्षात् ज्ञानहेतुत्वाऽसंभवात् शुद्ध्युत्पादनद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्यर्थः ।

यद्यत्र करणत्वेन श्रुतं तदनुपपत्तौ तत्फलकारणत्वस्य कल्पनमुचितम्, उत प्रणाड्या ऽपि तत्करणत्वस्ये?ति वीक्षायामन्त्य एव युक्त इत्याह । किं च साक्षादिति । मुख्यार्था-
१६०।१२
ऽतिक्रमस्योभयत्र तुल्यत्वात् अन्त्यस्यैव कथं समीचीनत्व?मित्यत आह । करणेति । काष्ठानां ज्वालोत्पादनद्वारा पाकहेतुत्वे ऽपि काष्ठैः पचतीति करणविभक्तेर्दर्शनात् शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वपक्षे ऽपि करणविभक्तेर्न विरोध इत्यर्थः । इतरत्र तु विरोधः स्यादित्याह । फलेति । विविदिषन्तीतीष्यमाणज्ञानं प्रति यज्ञेनेति या करणविभक्तिः सा फलकरणत्वपक्षे कुप्येतेत्यर्थः । मोक्षवाचकपदाऽभावादपि न कर्मणां तत्साधनत्वेनाऽन्वय इत्याह । न चेति तमेतमित्यत्राऽऽत्मा निर्दिष्टस्तद्भावश्च मोक्ष इति कथं तदश्रवण?मित्याशङ्क्याह । आत्मेति । तत्साध्यस्तत्प्रकाश्य इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधप्रसङ्गादपि न मोक्षकरणत्वेन कर्मणामन्वय इत्याह । किं च प्रमाणेति । अस्मन्मते कर्मणां कल्मषनिवर्त्तकतायाः श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात्तमेतमित्यत्रापि परम्परया साधनत्वकल्पनं युक्तमित्याह । किं चेति ।

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादिवचनाऽनुरोधेन कर्मणामपवर्गाऽन्वयः किं न स्या?दित्याशङ्क्याह । अन्तःकरणेति । सकलश्रुतिस्मृ-
१६०।१८
तिपर्यालोचनया कर्मणामन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वोपलम्भादितराण्यन्यथा नेयानीत्यर्थः ।

संस्कारद्वारेण विविदिषाद्वारेण वा कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमि-

ति मतभेदः प्रदर्शितः, स नोपपद्यतइति चोदयति । ननु १६०।११
विशुद्धीति । शुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे ऽपि आन्तरालिको भेदो
ऽस्तीत्याह । उच्यतइति । कर्मणां संस्कारार्थत्वे सहकारिसंप-
त्तौ ज्ञानहेतुत्वमितरथा पुण्यलोकफलत्वं, मतान्तरे तु कर्माणि
श्रवणादिकं संपाद्यापि ज्ञानं जनयन्ति, ज्ञानोद्देशेन कर्मविधा-
नात्, स्वर्गोद्देशेन विहितकर्मणामपूर्वप्रनाड्या ऽपि स्वर्गसाध-
नत्ववदित्यर्थः । अश्वेन जिगमिषतीत्युक्ते इष्यमाणगमनद्वारा
ग्रामप्राप्तावश्वस्य हेतुत्वोपलम्भवत् यज्ञादिना विविदिषन्ती-
त्यत्रापि यज्ञादीनाम् इष्यमाणज्ञानद्वारा मोक्षाऽन्वय इति
भास्करोक्तमनूद्य दूषयति । अत्रेत्यादिना । मुक्तेः कर्मसा-
ध्यत्वे ऽनित्यत्वादिप्रसङ्गो न्याय्यः 'नान्यः पन्था विद्यत'इत्यादि-
रागमः । तयोः सम्यक्परिचयाऽभावात् नासौ दूष्यः किं तु शो-
च्य इत्यर्थः । तर्हि यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यश्वदृष्टान्तः कथमित्या-
शङ्क्याह । अश्वेनेति । अश्वस्य शीघ्रगमनसाधनत्ववद् ब्रह्माऽर्प-
णबुद्ध्या सम्यगनुष्ठितकर्माणि क्षिप्रं ब्रह्मबोधं जनयन्तीत्येता-
वन्मात्रमभिप्रेत्याऽश्वदृष्टान्तं सूत्रकृदवोचत्, तत्र विवक्षितांश-
परित्यागेनाऽश्वस्य फलसाधनत्ववत् कर्माणामपि तथात्वक-
ल्पनायां तस्य पुनरावृत्तिसाधनत्वं दृष्टमिति कर्मणामपि त-
थात्वं स्यादित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । तस्माद्विवक्षितांशो ग्राह्य इत्यर्थः ।

इतश्च विवक्षितांशो ग्राह्य इत्याह । न्यायेति । अवह-
ननस्य तन्दुलनिष्पत्तिफलकत्वाद् यावत्फलोदयमनुष्ठानवत्
कर्माणि ज्ञानोदयपर्यन्तमनुष्ठेयानि, ततश्च न विविदिषासंन्या-
ससिद्धिरित्याशङ्क्याह । व्यवहितेति । प्रत्यक्प्रावण्यादेः क- १६१।१
र्मसाध्यत्वात् तत्सिद्धावुपरमसिद्धिरित्यर्थः । विविषाद्द्वारा
कर्मणां ज्ञानहेतुत्वस्य सिद्धान्तिना ऽप्यभ्युपगमान्न दूष्यत्व-

१६१।४ मित्याशङ्क्याह । एवमिति । अनभिमतांशस्य विद्यमानत्वात् दूष्यत्वं युक्तमित्यर्थः । जन्मान्तरीयकर्मणां संस्कारद्वारेण ज्ञानहेतुत्वमिष्टं चेत्तर्हि तदानन्तर्यमथशब्दार्थः स्यादित्यत आह । अयमाशय इति । उभयसंमतमर्थमाह । प्रवृत्तीति । विषये विचारइति यावत् । प्रवृत्तिरेवाऽधिकारः प्रवृत्त्यधिकारः, प्रवृत्तावधिकारः स्वामित्वमिति वा । तदुपाधितया, तद्धेतुतयेत्यर्थः । फलितं दर्शयति । तत्रेति ।

ऋणाऽपाकरणस्य जन्मान्तरे कृतत्वात् न तद्धेतुतया समानजन्माऽनुष्ठितकर्माऽवगमस्य जिज्ञासाहेतुत्वं, ततश्चैतेनेति ग्रन्थो ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्विति । ऋणसंबन्धस्यैतज्जन्मप्रयुक्तत्वे ऽपि तन्निराकरणं कस्मादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकत्वादित्याह । अपाकृतेति । मानाऽभावादृणसंबन्धमात्रनिराकरणस्य च जन्मान्तरीयकर्मभिः सिद्धत्वान्न समानजन्माऽनुष्ठितकर्मापेक्षेत्याह । तत्राहेति । प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु ऋणानीति । स्मरणमात्रमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि स्मृतेः प्रमाणत्वात् ऋणाऽपाकरणाऽनन्तरं मुक्त्यधिकार इत्याशङ्क्य प्रामाण्याऽसिद्धिमाह । श्रुतीति । स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरप्यस्तीति शङ्कते । ननु जायमान इति । त्रिभिरिति । पुत्रयज्ञब्रह्मचर्यैरित्यर्थः । श्रुतिसद्भावमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तत्प्रामाण्यादादौ संन्यासासिद्धिरित्याह । अर्थवाद इति । 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस' इति अवदानत्रयविधिशेषत्वेनाऽर्थवादवाक्यस्य ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विधिवचनविरोधे ऽप्रामा-
१६१।१५ ण्यम् इत्यर्थः ।

न्यायविरुद्धा चेयं श्रुतिरित्याह । किं चेति । सामर्थ्य-

विकलस्येति । अप्ररूढेन्द्रियतया ऋणविमोक्षकरणनियोगप्रतिपत्तावसमर्थस्येत्यर्थः । असामर्थ्ये ऽप्यधिकारः किं न स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । सामर्थ्यस्येति । अर्थी समर्थो विद्वांश्चाऽपर्युदस्तो ऽधिकारीति प्रसिद्धेरित्यर्थः । जायमानशब्दस्य न यथाश्रुत्यर्थो येन तद्दूषणं भवेदिति शङ्कते । गृहस्थ इति । कल्पनाया अविरोधसापेक्षत्वादत्र च विरोधान्न कल्पनेत्याह । न तथेति । अपि च कल्पनायामपि किं पुत्रादिसंबन्धितया जन्म, उत विधिसंबन्धितयेति विकल्प्याद्यं दूषयति । तत्रापीति । चरमं प्रत्याह । न च पुत्रेति । श्रुतितात्पर्याऽपरिज्ञानविलसितमेतद् दूषणमिति शङ्कते । जन्मारभ्येति । प्रव्रज्याविधिर्विध्यन्तरशब्दार्थः । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नेयं कल्पना ऽवतरतीत्याह । न तथेति । का तर्ह्यस्य गतिरिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । अर्थवादमात्रमिति । अवदानविधिस्तुतिमात्रमित्यर्थः । देवादीन् प्रति पुत्रादिसंपादनेन निरस्तर्णसंबन्धस्य श्रुत्यर्थत्वान्नोक्तविकल्पनदूषणावकाश इति चेन्नैवम् । देवादिभिः प्रत्तस्यार्थस्य सद्भावे मानाऽभावात् अस्य च सन्दिग्धार्थत्वात् स्पष्टश्रुत्यन्तरपराहतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

[१६१।१८]

आदौ संन्यासविधेः श्रुत्यन्तराऽविरोधेन स्वार्थनिश्चायकत्वान्न बाधकत्वमुक्तमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मचर्यमिति । गृही भवेदित्यादेरविरक्तविषयत्वेन सामान्यविषयत्वम्, इतरस्य च विरक्तविषयत्वं, ततो ऽनयोर्विरोध इत्याह । न विरक्तेति । अधिकृताऽनधिकृतविषयत्वेनाऽनयोः श्रुत्योरविरोध इत्यन्योक्तमनुवदति । ननु कर्मेति । अधिकृतसंन्यासवचनविरोधान्नाऽनधिकृतविषयत्वमित्याह । न ब्रह्मचर्यादिति । अनधि-

[१६२।२]

कारिणां पृथक् संन्यासविधानादपि नाऽनधिकृतविषयत्व-
१६२।१ मित्याह। अथ पुनरिति। अन्धादीनामनधिकृतत्वं चाऽसिद्धमि-
त्याह । अन्धादीनामिति ।

अपि च संन्यासो ऽन्धादिविषय इति वदन् प्रष्टव्यः, कि-
मन्धादयो रागिणः संन्यासे ऽधिक्रियन्ते, उत विरक्ताः? नाद्य
इत्याह। अन्धादीनामिति। वैराग्याऽभावे शिखायज्ञोपवीतादि-
त्यागाऽसंभवादित्यर्थः । द्वितीये वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वमाप-
तितम् इत्याह । तदेवेति । इतो ऽपि नाऽनधिकृतविषयः संन्यास
इत्याह । शरीरं मइति । विचर्षणं विचक्षणमित्यर्थः । मधुमत्तमा
मधुरभाषिणी । देहो ऽन्नशब्दार्थः । तथापि कथं संन्यासस्या-
ऽनधिकृतविषयत्वाऽभाव?स्तत्राह । आत्मज्ञानेति। 'एतं वै लोक-
मिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया संन्यासस्या-
ऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वप्रतिपत्तेरात्मज्ञानस्य च शरीरेन्द्रियादिपाट-
वपूर्वकत्वात् नाऽनधिकृतविषयत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तर-
माह । दृष्टिपूर्तमिति । 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मिति वाक्यात्
संन्यासस्य स्वतन्त्रफलत्वप्रतिपत्तेः कथं ज्ञानाङ्गत्वं? तत्राह ।
सर्वत्रेति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः । ज्ञानप्रकरणे संन्यासविधाना-
ऽनुपपत्त्या तस्य ज्ञानाङ्गत्वमित्यर्थः । तस्य किं स्वरूपोपका-
र्यङ्गत्वम्, उत फलोपकार्यङ्गत्व?मिति वीक्षायामाह । श्रवणा-
दीति । आत्मज्ञानं फलमस्येत्यात्मज्ञानफलं, तस्य भावस्तत्त्वं,
श्रवणाद्यभावे आश्रममात्रधर्माऽनुष्ठातुर्ब्रह्मस्थानप्राप्तिः, अ-
न्यथा त्यागस्याऽऽत्मज्ञानशेषत्वमित्यर्थः ।

तमेतमित्यादिवाक्यात्कर्मणां ज्ञानार्थत्वप्रतिपत्तेर्न तत्त्यागस्य
१६२।११ ज्ञानार्थत्वं विरोधादिति शङ्कते । कथं पुनरिति । 'अतिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति वाक्यात्

पात्रविशेषग्रहणाऽग्रहणयोर्विकल्पेन कृत्वङ्गत्ववत् कर्मतत्त्यागयोरपि विकल्पेन ज्ञानहेतुत्वमविरुद्धमिति समाधत्ते । षोडशीति । सति गत्यन्तरे विकल्पस्याऽन्याय्यत्वमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह । क्रमेण चेति । कर्मणां ज्ञानोपकारकत्वे त्यागो वृथा स्यादित्याशङ्क्याह । द्वारेति । ज्ञानोत्पादने द्वारभूतस्योपकारस्य भेदादित्यर्थः । कल्मषनिरासाऽतिरिक्तद्वारोपकाराऽनिरूपणात्तस्य च कर्मभिः कृतत्वात् किं त्यागेनेति । तत्राह । निवर्हणीयेति । कल्मषस्याऽऽनन्त्यात् कस्य चित् त्यागेन उपमर्दः कस्य चित् कर्मणेति द्वारोपकारभेदः । तथा कर्मणां शुद्धिर्द्वारं, संन्यासस्य चाऽनन्यव्यापारतया श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । ब्रह्मेति । ब्राह्मणस्यैव संन्यासाऽधिकारात्तं प्रति त्यागस्य ज्ञानहेतुत्वं क्षत्रियवैश्यौ प्रति कर्माणि ज्ञानहेतूनीत्यर्थः ।   १६२।१२

संन्यासस्य ज्ञानाङ्गत्वमङ्गीकृत्य न सकलकर्मत्यागस्य तदङ्गत्वमिति शङ्कते । किं यत्पुनरिति । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदु'रित्यादिवाक्यात् काम्यकर्मत्यागस्य ज्ञानहेतुत्वं न सकलकर्मत्यागस्येत्यभिसंधिः । प्रव्रजेदित्यविशेषेण सकलकर्मपरित्यागाभिधायिवचनविरोधान्मैवमित्याह । स्वशरीरेति ।

'अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण' इत्यादिनोपवीतादेरावश्यकत्वप्रतिपत्तेः तदन्यस्य त्याग इति शङ्कते । ननूपवीतेति । 'वीरहा वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्रासयते' इत्यादिवचनादग्निहोत्रादेरावश्यकत्वप्रतिपत्तावपि त्यागवदुपवीतादेरपि त्यागो युक्त इत्याह । नाऽग्निहोत्रेति । ननु प्रव्रजेदित्यादिवचनाऽनुरोधात्सकलकर्मपरित्यागप्रतिपत्तावपि कौपीनकन्थादिकं   १६२।१५

१६२।१७ यथा ऽऽदीयते तद्वदुपवीतादिकमप्यादेयमिति शङ्कते। ननु संन्यासेति। क्रतुः संकल्पः, न च तेन न्यायेनाऽग्निहोत्राद्यादानं, दारसंबन्धपूर्वकत्वादग्निहोत्रादेस्तस्य च संन्यासिनं प्रति निषिद्धत्वान्नाऽग्निहोत्रादेः प्रतिप्रसवविधिप्रसक्तिरित्यर्थः।

अनधीतचरणपरिचरणनिरतत्वात् त्रिदण्डिनां मतमुपेक्ष्यमित्याह। न जाबालेति। 'इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतम्' इत्यादेरवेदवचनत्वात्कथं तद्बलादुपवीतत्यागः इति भास्करः शङ्कते। अत्रेति। 'अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण' इत्यत्रोपवीतविधुरस्य ब्राह्मण्यं न संभवति, आचमनादिसकलक्रियाङ्गत्वेनोपवीतस्य विहितत्वादित्युच्यते, न च तदुपपद्यते, उपवीतत्यागस्य प्रागनिर्दिष्टत्वात् प्रश्नाऽप्राप्तेरित्यर्थः। श्रुतियुक्तिशून्यत्वात्तज्जल्पनमुपेक्ष्यमित्याह। तस्येति। उपवीतत्यागस्याऽप्रसक्ततया तद्विधुरस्य ब्राह्मण्यप्रतिषेधाऽनुपपत्तेरुक्तत्वात् कथं प्रक्षेप एवेत्युक्तमिति, तत्राह। पुरस्तादिति।

उपवीतत्यागस्य वाक्यान्तरप्रापितत्वादपि नैतत्प्रक्षिप्तमित्याह। तथा चेति। तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति। तथेति। अत ऊर्ध्वमिति। पारमहंस्यप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः। अथशब्दस्य चतुर्ष्वर्थेषु प्रसिद्धस्य कथं क्रमप्रतिपत्त्यर्थतेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। ननु नाऽऽनन्तर्येति। अधिकारिविशेषस्याप्रमितेरयुक्तेश्चेत्यर्थः। सूत्रस्य प्रतिपादकत्वप्रसिद्धेः प्रतिपादकत्वायुक्त्यभिधानमसंगतमित्याशङ्क्य विकल्पपुरःसरं व्याचष्टे। तत्र वक्तव्यमिति। अयुक्तत्वे हेतुमाह। आगमत्वाभावादिति। किं दर्शपूर्णमासप्रयाजादीनामिवैकविधिप्रयुक्तेरनुपपत्त्या क्रमः, आहो द्वादशलक्षणवदेकप्रमेयत्वस्य, आहो पञ्चयागवदेकफल-

१६३।१२ त्वस्येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। द्वितीयइति। टीकायां शेषशे-

पिणोरिति । प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरित्यर्थः । शेषाणामिति । एकपरमाऽपूर्वसाधनानां षण्णां यागनामित्यर्थः । अधिकारान्तरप्रत्युक्त्युपजीविनामिति । दर्शपूर्णमासाधिकारप्रसक्त्युपजीविनां गोदोहनादीनामित्यर्थः ।

प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति भास्करः शङ्कते । अत्र कश्चिदिति । चोद्याऽनुवादसमयएव तस्याऽऽभासत्वं दर्शयति । धर्मेति । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्यादिवाक्याऽनुरोधाद्विद्याकर्मणोरेकाधिकारत्वं प्रतीयतइत्यर्थः । ज्योतिष्टोमोद्गीथज्ञानयोरधिकृताऽधिकारत्वेऽपि न धर्मब्रह्मज्ञानयोरधिकृताधिकारत्वं कल्प्यतइत्याह । स खल्विति । ज्ञानत्वाऽविशेषादत्राप्यधिकृताऽधिकारत्वं कल्प्यतामित्याशङ्क्य वैषम्येणोत्तरयति । उद्गीथेति । धर्मविशेषत्वमेवाह । निरूपितेति । धर्मप्रतिपादकत्वेन निरूपितं विधिचतुष्टयं विद्यते येषां तानि निरूपितविधिचतुष्टयानि, तेषामित्यर्थः । १.६३।१४

उपासनानां धर्मत्वे ब्रह्ममीमांसायां कस्मात्प्रतिपादन?मित्याशङ्क्याह । प्रासङ्गिकत्वेनेति । प्रासङ्गिकत्वमेवाह । प्रत्ययत्वसाम्यादिति । तथापि निरूपितनिरूपणं वृथेत्यत्राह । भेदादीति । चोदनाप्रमाणकत्वेन उपासनानां धर्मत्वमाश्रित्य प्रसङ्गात् भेदाऽभेदौ निरूप्येते इत्यर्थः । धर्मस्य चोदनाप्रमाणकत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्यापि तादृत्कात् धर्मतेत्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह । शास्त्रेति । विधिविधुरं वेदवचनं शास्त्रशब्दार्थः । विचारयोरेकविधिप्रयुक्तत्वेन क्रमस्याऽत्र निराचिकीर्षितत्वात् फलाद्यैक्यं कस्मादुच्यते? कल्पान्तरोत्थितावपि न क्रमसिद्धिः, कर्तृभेदेन साधनयोर्यौगपद्योपपत्तेरित्याशङ्क्य द्वितीयतृतीयावुत्थापयतीत्याह । ननु मा भूदिति । दर्शपूर्णमासयोरेकफलसाधनयोर्युगपदनुष्ठा- १.६३।१८

नाऽसंभवाद् यथा क्रमः, यथा चैकजिज्ञासानां द्वादशलक्षणानां युगपत् प्रवृत्त्यसंभवात् क्रमः, तद्वदत्रापीत्यर्थः । स च नित्यसिद्ध इत्यादिटीकाया एषोर्थः । अपवर्गस्यापि फलत्वे अभ्युदयान्न किं चिदन्तरमित्याशङ्क्याह । स चेति ।

नित्यसिद्ध इत्युत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं च निरस्यति । अव्यवहितइति आप्यत्वप्रतिषेधः । स्वरूपेणाऽऽप्तत्वे ऽपि स्फुरणविशिष्टतया आप्यत्वं नेत्याह । स्वसंवेद्य इति । अनेन विशेषणेन गुणाऽऽधानलक्षणसंस्कारो निरस्तः । दोषस्य च परमार्थत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽसंभवान्न तदपनयलक्षणसंस्कारो ऽपीति द्रष्टव्यम् । नन्वपवर्गस्यैवंरूपत्वे संस्कारप्रथा ऽस्तमियात्तथा श्रवणादिवैयर्थ्यं चेत्यत्राह । यत इति । वस्तुत एकरूपत्वे ऽप्यविद्यया अन्यथाभानमित्यर्थः । अत एव न साधनवैयर्थ्यमपीत्याह । न चाऽविद्यामिति । प्रस्थानभेदादिति । साधनवैलक्षण्यादित्यर्थः । एकोपनिपात इति । जिज्ञासाद्वयस्यैकस्मिन् कर्तरि कार्यत्वेनोपनिपातः संबन्ध इत्यर्थः । सुधामरीचिमण्डलोदयाद्वैलक्षण्यमाह । पुरुषेति । कार्यशब्दार्थो ऽपीदृश इत्याशङ्क्याह । ज्ञानेति ।

फलजिज्ञास्यभेदाच्चेत्यत्र धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलवैलक्षण्यमुक्तं, तदनुपपन्नं, धर्मजिज्ञासाया अभ्युदयफलत्वे ऽपि प्रमाणेनाऽन्यत्र विनियुक्तत्वान्निःश्रेयसफलत्वमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अयमाशय इति । धर्मब्रह्मज्ञानाभ्यां साध्यं चैकं निरूपयितुं न शक्यते इत्याह । अर्थो ऽपीति । प्रमाणाऽसंभवप्रकारं पृच्छति । कथमिति ।

१६३।११

तत्र किं विविदिषावाक्यं धर्मब्रह्मज्ञानयोरेकफलत्वे प्रमाणम्, उत 'विद्यां चाऽविद्यां च'त्येत, दाहो 'तेनैति ब्रह्मवित् पु-

ण्यकृ'दिति वाक्यम्, अथ वा 'तान्याचरथे'त्येतत्, उत 'सत्येन लभ्य' इति वाक्यं, किं वा नित्यकर्मविधानाऽनुपपत्तिः, उत ब्रह्मज्ञानस्य करणताऽनुपपत्तिरिति विकल्प्याद्यं निरस्यति । न तावदिति । यज्ञेनेति तृतीयाश्रुत्या कर्मणामिष्यमाणवेदनकारणत्वे शब्दसामर्थ्ये, मानान्तरविरोधेन मोक्षाऽन्वयकल्पनाऽनुपपत्तिर्न्यायः, ताभ्यां परीक्षायां तयोः परीक्षायामिति वेत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । न चेति । अविद्यापदवेदनीयकर्मणां मृत्युपदाऽभिधानीयकल्मषनिरसनउपयोगः, विद्याया अमृतत्वइत्येवं फलभेदसिद्धिरित्यर्थः । न च सहेत्यनुपपन्नमिति शङ्क्यं, कर्मब्रह्मज्ञानयोरुपायोपेयभावस्य साहित्यगिरा विवक्षितत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । नापीति । तेन देवयानेन पथा एति गच्छति, ज्ञानं च कर्म चैकपुरुषाश्रितं सदेकफलसाधनमिति न श्रुत्यर्थः श्रुत्यन्तरविरोधात्, किं तु यो ब्रह्म विद्वान् यश्च पुण्यकृत् तावुभावप्येतेन पथा गच्छत इति मार्गसमुच्चयप्रतिपत्तिरित्यर्थः । १६३।२६

चौरव्याकुले पथि बहूनां यथा सापेक्षतया मार्गे समुच्चयः तथा चशब्दप्रयोगादनयोः समुच्चय इत्याशङ्क्याह । अन्वाचयेति । अनु पश्चादाचीयते इति अन्वाचयः, नान्तरीयकतया प्रतीयमानो ऽर्थः, सो ऽर्थो यस्य स तथोक्तः। निरपेक्षेति । निरपेक्षयोर्मार्गसंबन्ध इत्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविद्यायाः कर्मणां च नैकफलसाधनत्वेन संबन्धो युज्यते विरोधात्, न च चशब्दाऽनुपपत्तिः, सगुणब्रह्मोपासकस्य कर्मिणश्चैकमार्गसमुच्चयेन चशब्दोपपत्तेरित्यर्थः । केवलकर्मिणामर्चिरादिमार्गसंबन्धस्य प्रतिषिद्धत्वात् समुच्चयो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुण्यकृदिति । आ अमानवपुरुषादिति पदच्छेदः । साधारणस्य १६४।५

१६४।९ शब्दस्य कथं प्रतीकोपासकविषयत्वमिति? तत्राह । इष्टादीति । दत्तपूर्त्ते आदिशब्दार्थः ।

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतटाकादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥
शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥

इत्यत्र निर्दिष्टानीष्टादिशब्दार्थः । 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रि'मित्यस्मिन् वाक्ये केवलकर्मणां पितृयानमार्गश्रवणादित्यर्थः । अहंग्रहोपासका ब्रह्मवित्शब्दार्थः । चतुर्थं निरस्यति । न च तानीति । सत्यशब्दस्य परब्रह्मणि प्रसिद्धत्वात् तत्कामानां कर्म कर्त्तव्यतयोपदिश्यते, केवलस्य च प्रतिषिद्धत्वात् समुच्चय इति श्रुत्यर्थः ।

किमेतत्साक्षात् समुच्चयप्रतिपादकम्, उताऽनुपतितम्? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । केवलेति । द्वितीयं प्रत्याह । सत्यशब्देनेति । यद्यपि सत्यशब्दः परब्रह्मणि प्रसिद्धः तथापि वाक्यशेषात् ब्रह्मलोकादिवाचित्वमित्यर्थः । सत्यशब्दस्य प्रथमश्रुतत्वेन वाक्यशेषात्प्राबल्यमाशङ्क्य मुख्यार्थाऽसंभवान्न सत्यशब्दस्य यथाश्रुत्यर्थ इत्याह । प्लवा इति । यज्ञो रूप्यते यैस्ते यज्ञरूपाः षोडशर्त्विजः, यजमानः पत्नी चेत्यष्टादश प्लववत् प्लवाः, अदृढा विनश्वरा इत्यर्थः । मोक्षस्य कर्माऽसाध्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । नास्तीति । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा

१६४।१० नास्ति न लभ्यते इत्यर्थः । पञ्चममपवदति । सत्येनेति । तपःशब्दो ज्ञानपर्यायः, सत्यशब्दः सत्यवचनवाचीति पूर्वपक्षा-

ऽभिप्रायः । तत्र हेतुमाह । तपःशब्दस्येति । ध्यानस्यैवाऽभिधानादिति संबन्धः । तप इति शब्दो यस्य स तपःशब्दार्थः । ध्यानं तपःशब्दमित्यत्र प्रमाणमाह । मनसश्चेति । इतेस्तपःशब्दस्येत्यनेन संबन्धः । अन्यत्र ध्यानस्य तपःशब्दाभिधेयत्वप्रसिद्धेः अत्रापि तत्तेनोच्यते इत्यर्थः । ज्ञाने ऽपि तपःशब्दः प्रसिद्धः, तथा चात्मज्ञानं परिशिष्यतइत्याशङ्क्याह । प्रतिपेधाच्चेति । अयनाय गमनाय मोक्षप्राप्तये इत्यर्थः । देवैरिन्द्रियैरित्यर्थः ।

१६४।११

उदाहृतश्रुतीनां केवलकर्मप्रतिपेधपरत्वात्समुच्चितानां मोक्षान्वय इति शङ्कते । केवलेति । किमेतद्वचनं साक्षात्केवलकर्मप्रतिपेधं गमयति, उताऽनुपपत्त्या? नाद्य इत्याह । नाऽविशेषादिति । द्वितीयं दूपयति । समुच्चयेति । समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वे कर्मप्रतिपेधस्य केवलविपयत्वं कल्प्येत, अन्यथा संकोचकप्रमाणाऽभावात् प्रतिपेधस्य सर्वविपयत्वमित्यर्थः । किं च सकलाश्रमधर्माणां समुच्चयः, उतोत्तमाश्रमविहितधर्माणामिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ज्ञानाङ्गतयेति । द्वितीयमुत्थापयति । संन्यासेति । तेपां स्वरूपोपकार्यङ्गत्वसंभवे न फलोपकार्यङ्गत्वकल्पनमुचितं, विप्रकर्पप्रसक्तेरित्याह । न तद्धर्माणामिति । पष्ठं कल्पमुत्थापयति । नित्यकर्मेति । किमेतत्प्राभाकरस्य चोद्यम्,उत भाट्टस्येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । न फलेति । द्वितीयं प्रत्याह । सापेक्षत्वइति । 'स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्ट' इति न्यायाद्विश्वजिदादौ स्वर्गस्य फलत्वकल्पनवदत्रापि तस्यैव फलत्वसंभवान्न श्रुत्या मुक्तिफलत्वं कल्प्यमित्यर्थः ।

१६४।२०

विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य फलत्वकल्पनं सिद्धान्तविरु-

द्धमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । संस्कारेति । अस्मिन्पक्षे समु-
१.६४।१२ च्चयासिद्धिश्चेत्याह । कर्मणामिति । फलमन्तरेणाऽनुपपद्य-
माननित्यकर्मविध्यनुपपत्त्या कर्मणां मुक्तिसाधनत्वं त्वयोप-
न्यस्यते, तथा च तेषामेव मुक्तिसाधनत्वोपपत्तौ न समुच्चय-
सिद्धिरित्यर्थः । कर्मप्रतिषेधेन स्तूयमानज्ञानस्यैव तत्साधन-
त्वमित्याशङ्क्य कदा चित्तदपि तत्साधनमित्याह । ज्ञानेति ।
'न कर्मणे'त्यादिना कर्मणां प्रतिषिद्धत्वात्समुच्चयासिद्धिमाशङ्क्य
प्रतिषेधमन्यथयति । कर्मप्रतिषेधस्येति । उदितहोमप्रतिषेध-
वदित्ययमर्थः । यथा 'प्रातः प्रातरनृतं वदन्ती'त्यनुदितहोमनि-
न्दोदितहोमस्तुतये, यथा 'ऽतिथये प्रदुताय शून्यायावसथाया-
हार्यं हरन्ति तादृगेव त'दित्यादिनोदितहोमनिन्दा ऽनुदितहो-
मस्तुतये तद्वत् कर्मप्रतिषेधस्य ज्ञानस्तुत्यर्थतेति । फलितं द-
र्शयति । ज्ञानेति । उदिताऽनुदितहोमयोः विकल्पवद् ज्ञान-
कर्मणोरपि विकल्पेन मुक्तिसाधनत्वप्रसक्तेर्न समुच्चय इत्यर्थः ।
सप्तमं कल्पमुत्थापयति । ब्रह्मज्ञानमिति । ब्रह्मज्ञानं करणत्वा-
दितिकर्तव्यमपेक्षते इतिकर्तव्यान्तरस्य निर्दिष्टत्वात् कर्माणी-
तिकर्तव्यतामनुभवन्तीत्यर्थः । परिशेषो ऽसिद्ध इत्याह । न
शमादीति । किं च 'तमेतं वेदाऽनुवचनेने'त्यादिना कर्मणां
ज्ञानकरणत्वाऽभिधानात्तदितिकर्त्तव्यतात्वं विरुद्धमित्याह । क-
रणतयेति । 'अग्निहोत्रं जुहुया'दित्यादिविध्युद्देशः, तत्र सि-
द्धानां कर्मणां यो ऽयं करणतया विधिस्तद्विरोधादिति योजना ।

प्रमाणाऽभावं प्रपञ्च्याऽर्थाभावं प्रपञ्चयितुं प्रक्रमते ।
अर्थश्चेति । दधिगुडयोर्निरपेक्षकारणयोरपि समुच्चित्य का-
१.६५।१ र्यान्तरजनकत्वदर्शनात्कथं विरोध? इत्याशङ्क्याह । कश्चेति ।
किं ब्रह्मात्मैक्यं कर्मणा साध्यते, उताऽविद्याया निवृत्तिः,

अथ वा भेदांशस्या,ऽऽहो मिथ्याज्ञानस्य, किं वा कर्मणा,मुतोपाधिद्वयस्ये।ति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । १६५।१
प्रागभाववद्धि साध्यम्, अस्य प्रागभावशून्यत्वान्न साध्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमकल्पान्निरस्यति । नाप्यविद्येति । ननु ज्ञानस्य निवर्तकत्वमात्रमत्र प्रतीयते न केवलस्येत्याशङ्क्याह । न हीति । षष्ठं दूषयति । नापीति । स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयमुपाधिद्वयशब्दार्थः । गङ्गादिनदीनां प्रातिस्विकनामरूपपरित्यागेनाम्भोध्यैक्यवत् साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वो ऽपि विद्याबलाद्विनिर्मुक्तनामरूपो ब्रह्मभावं प्रतिपद्यतइति श्रुत्यर्थः । श्रुत्यन्तरविरोधमाह । एवमेवेति । नदीनां स्वस्वनामपरित्यागेन समुद्राऽवाप्तिरेवंशब्दार्थः । षोडश कला इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशप्राणश्रद्धेन्द्रियमनोऽन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामानीत्यर्थः । पुरुषो ऽयनं यासां ताः पुरुषायणाः । कर्मनिवर्त्यत्वाऽभावे हेत्वन्तरमाह । अज्ञानेति । श्रुतियुक्तिभ्यां कर्मोपाधीनामज्ञानोपादानत्वस्य साधितत्वादज्ञानस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वादन्यतो निवृत्त्यसंभव इत्यर्थः ।

एवं कर्मसाध्याऽभावमभिधाय ज्ञानसाध्याऽभावमाह । किं चेति । किं कर्मोपाधीनां निवृत्तिर्ज्ञानफलम्, उत मिथ्याज्ञानस्य, आहो तत्प्रवाहस्य, अथ वा मिथ्याज्ञानसंस्कारस्या,ऽथ वा ब्रह्मात्मतास्फुरण।मिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । कर्मोपाधीनामिति । द्वितीयं दूषयति । मिथ्याध्यासस्येति । तृतीयं प्रत्याह । प्रवाहस्येति । प्रवाहस्य प्रवाहिभ्यो भेदेनाऽनिरूपणात् प्रवाहिनिवृत्तौ निवृत्तिरित्यर्थः । इतो ऽपि न प्रवाहनिवृत्तिर्युक्तेत्याह । अवस्तुत्वादिति । १६५।१

यद्यपि मिथ्याज्ञानं क्षणिकत्वात्स्वयमेव विनङ्क्ष्यति त-

थापि सजातीयोत्पत्तेदुर्वारत्वान्मिथ्याज्ञानस्याऽत्यन्तोच्छेदो ज्ञानसाध्य इति चेन्मैवम् । विकल्पाऽसहत्वात् । मिथ्याज्ञानं किं सत्, उताऽसत्, अथ वा ऽनिर्वचनीयम्? नाद्यः । सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽसंभवात् । न द्वितीयः । तुच्छत्वे ऽपरोक्षप्रथाऽनुपपत्तेः । तृतीये ऽविद्यात्मकत्वाद्विद्यामात्रनिवर्त्यत्वं मि-
१६५।१० थ्याज्ञानस्याङ्गीकार्यमित्यर्थः । तुरीयं प्रत्याह । मिथ्याज्ञानेति । रज्ज्वादिसाक्षात्कारे ऽपि सर्पभ्रमादिसंस्कारात् पलायनादिप्रवृत्तिदर्शनान्न संस्कारस्य ज्ञानोच्छेद्यत्वमित्यर्थः । पञ्चमं प्रत्याह । ब्रह्मात्मभावस्येति ।

तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपेण मिथ्याज्ञानसंस्काराऽविरोधे ऽपि संस्कारद्वारा भ्रमसंस्कारनिवर्तकत्वमाशङ्क्याह । तत्त्वज्ञानेति । उक्तन्यायेन त्वन्मते ऽपि ज्ञानमनर्थकं स्यादिति शङ्कामुपसंहारच्छलेन निरस्यति । तस्मादिति । अनाद्यनिर्वाच्याऽज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानफलमित्यर्थः । तर्ह्यस्मन्मते ऽप्येवमेव ज्ञानफलमिति शङ्कां निरस्यति । इति न समुच्चयेति । ब्रह्माऽतिरिक्तस्य सर्वस्याऽविद्यात्मकत्वात् विद्यायाश्चाऽविद्यामात्रनिवर्तकत्वान्न कर्मणामुपयोग इति न समुच्चय इत्यर्थः ।

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इत्यत्र कर्मणामपेक्षत्वाऽभिधानात्समुच्चयस्तावत् प्रतिभाति, स च यज्ञादिपरिचयमन्तरेणाऽनुपपन्न इति यज्ञादिकं विचार्य, तथा च धर्ममीमांसाऽनन्तरं ब्र-
१६५।१५ ह्ममीमांसेति भास्करोक्तमनुवदति। अत्र सर्वेति । अनुवादसमय एव चोद्यस्यावस्तुत्वमाह । ब्रह्मेति । नित्याऽनित्यवस्तुविवेकादियुक्तस्यैव ब्रह्मविचारः संभवति, तस्मिंश्चाश्रिते न धर्माऽवबोधानन्तर्यं युक्तम्, इतीदृशं विभागं न जानातीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधात्समुच्चय एव तावदसंभवी, तमङ्गीकृत्य

दूषणमाह । तत्र सति वेति । वैपरीत्यमेव दर्शयति । तथा हीति । कर्माऽववोधानन्तरं ब्रह्ममीमांसेति पक्षे दूषणमाह । अन्यथेति । अथ वा ब्रह्मज्ञाने जाते कर्माऽनुष्ठानाऽसंभवात्कथं वैपरीत्यमित्याशङ्क्याह । अन्यथेति । आदाविति । ब्रह्मचर्याश्रमइत्यर्थः । किं कर्मणां भोगः फल,मुताऽपवर्गः? नाद्यः । मुमुक्षुत्वात् । द्वितीये ऽपि किं कर्मणां साक्षात् मुक्तिसाधनत्वम्, उताऽपूर्वद्वारेण? नाद्यः । तस्यामवस्थायां ज्ञानाभावेन समुच्चित्यसंभवात् । अन्त्ये तु जन्मान्तरीयकर्मणामप्यपूर्वद्वारोपकारकत्वसंभवान्नास्मिन् जन्मनि कर्माऽववोधस्य हेतुत्वमित्यर्थः । १६५।१८

नन्वादौ मुमुक्षव एव न सन्तीत्याशङ्क्याह । दृश्यन्तइति । श्रुतौ स्मृतौ लोके चेति शेषः । धर्मविचारस्य प्राथमिकत्वे हेत्वन्तरमाशङ्कते । सर्वेति । मुमुक्ष्वमुमुक्षुविषयत्वाद्धर्मविचारस्य प्राथम्यमित्यर्थः । सोपहासमुत्तरमाह । देवानामिति । पशोरित्यर्थः । पशुत्वमेवाह । न सर्वेति । ततः किमिति चेत्तत्र वक्तव्यं, किं धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारवद् मुक्तिसाधनतयाऽनुष्ठेयत्वम्, उत नित्यतयेति । तत्राद्ये उक्तं दूषणमित्याह । तत्र यदीति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । गूढाभिसंधिरुत्तरमाह । नैतत्सारमिति । यथाश्रुतमादाय शङ्कते । नन्वध्ययनेति । कर्मविचारपुरःसरं तदननुष्ठाने प्रत्यवाय आपतेत्, तन्निरासार्थं प्रथमं कर्मविचार इत्यर्थः । प्रत्यवायप्रसक्तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि कर्मविचारस्य प्राथम्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । नित्यवदिति । धर्मविचारमल्पमल्पं विधाय प्राधान्येन ब्रह्मविचारमेव करोत्वित्यर्थः । १६६।२

किं कतिपयाश्रमधर्माणां समुच्चयः, उत सकलाश्रमधर्मा-

१६६।४ णाम्? नाद्य इत्याह । किं चेति । येन विना समुच्चयाऽसिद्धिः तावन्मात्रस्याऽनुष्ठेयत्वमाश्रीयतामित्यर्थः तर्ह्यग्निहोत्रादिकर्मणामननुष्ठेयत्वं प्राप्तमिति, तत्राह । विदुषेति । तत्र हेतुमाह । वेदानुवचनेति । द्वितीयो विकल्प एतेन निरस्त इति द्रष्टव्यम् । तर्हि धर्मान्तरवैयर्थ्यं, तत्राह । आश्रमधर्माणामिति । इतोऽपि न सकलाश्रमधर्मसमुच्चयो युक्त इत्याह । ब्रह्मचर्यादिति । एकजन्मन्यनुष्ठितानां सकलाश्रमधर्माणां ज्ञानेन समुच्चये आदौ सन्यासविधानमयुक्तमित्यर्थः । विषयव्यासक्तचेतसां धर्मविचारोत्तरकालमपि श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्याऽप्रयोजकत्वमित्याह । धर्मेति । धर्मविचारस्य नित्यतया ऽनुष्ठेयत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वं निरस्तं, संप्रत्यङ्गीकृतं परित्यजति । अननुष्ठेय इति । कथं तर्हि समुच्चयस्तत्राह । अग्निहोत्रेति ।

किं च ब्रह्मविचारोऽपि कर्मविचारवन्नित्याऽध्ययनविधिनैव प्रयुज्यते, उत विध्यन्तरेणेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । किं चेति । ब्रह्मविचारस्य नित्याऽध्ययनविधिप्रयोज्यत्वे कर्मविचारवत् प्राथम्यं स्यात्, अविशेषादित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति । श्रोतव्य इति । कल्पनागौरवप्रङ्गाद्विध्यन्तरस्य प्रवर्तकत्वमनुपपन्नमित्याह । अश्रुतेति । विधेः प्रवर्तकत्वप्रसिद्धेः श्रवणे च विधेः श्रवणात्कथं कल्पनागौरवमित्या-
१६६।१२ शङ्क्याह । विनियोगाधिकारेति । प्रयोगविधेः प्रवर्त्तकत्वात् श्रवणे च विनियोगप्रयोगाऽधिकारविधीनां कल्प्यत्वादध्ययनविधेश्च विनियोगादिकल्पनया प्रवर्तकस्य कर्मविचारे क्लृप्तत्वात् न श्रवणविधिप्रयुक्तिरित्यर्थः ।

नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न ब्रह्मविचारस्याऽध्ययनवि-

धिप्रयुक्तिरिति शङ्कते । ब्रह्मज्ञानस्येति । नित्यविधिप्रयुक्तत्वादावश्यकत्वं, काम्यविचारत्वादनावश्यकत्वमिति विरोध इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गेनोत्तरमाह । कर्मविचार इति । ब्रह्मविचारस्य काम्यत्वेन नित्यविधिप्रयोगाऽयोगे काम्यज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थविचारस्यापि नित्यविधिप्रयुक्तत्वं न स्यादितरथा तस्यापि स्यादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्रह्मविचारस्याऽध्ययनविधिप्रयुक्तिमाक्षिपति । स्यादिति । अध्ययनविधेः कर्मविचारे शमाद्याक्षेपकत्वस्याऽक्लृप्तत्वाद्ब्रह्मविचारस्य च शमादिना विना ऽयोगात् साङ्गविध्यन्तरं प्रवर्तकमाश्रयणीयमित्यर्थः । १६६।१२

कर्मविचारे ऽध्ययनविधेः शमाद्यङ्गाऽनाक्षेपकत्वे ऽपि ब्रह्मविचारे प्रापकत्वं किं न स्यादिति समाधत्ते । सो ऽयमिति । अनिरूपितविधिव्यापारत्वमेवाह । स्वाध्यायेति । शिरोव्रतं नाम शिरसि अङ्गारपात्रधारणम् । यस्य यत्प्रयुक्तौ यदङ्गाऽपेक्षा न तस्य तदन्यप्रयुक्तौ तदङ्गापेक्षेत्यत्र निदर्शनान्तरमाह । विचारं चेति । दृष्टतयेति । दृष्टफलरूपनिर्णयाख्योपकारद्वारेणेत्यर्थः । तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह । दर्शपूर्णमासेति । यावज्जीववाक्ये होमस्याऽवश्यकर्त्तव्यतोपलभ्यते, तथा कस्य चिदङ्गस्य वैकल्येन प्रधानानिर्वृत्तौ प्रधानवाक्यं निरुध्यते, तस्मान्नित्यविधिर्यथाशक्त्यङ्गोपसंहारेणानुष्ठापयति, काम्यविधिस्तु विपरीतः, यथाशक्त्यङ्गानुष्ठाने प्रमाणाऽभावात् प्रधानवाक्यस्य च सकलाङ्गसंपत्तावनुष्ठाने ऽप्यविरोधादित्यर्थः ।

दृष्टान्तान्तरमाह । तथेति । स एव विधिरिति । दर्शपूर्णमासविधिरित्यर्थः । उपांशुयाजस्याऽऽज्यहविष्कत्वात्तदवेक्षणपर्यग्निकरणादिसंस्कारं दर्शपूर्णमासविधिराक्षिपति, आ- १६६।१४

ग्नेयाऽग्नीषोमीययोः पुरोडाशहविष्कत्वात्तत्प्रकृतिर्व्रीह्यादि-ष्ववघाताद्यङ्गमाक्षिपतीत्यर्थः । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके
१६६।२५ समर्थयति । एवमिति । अध्ययनविधेः शमाद्याक्षेपकत्वम-युक्तं, शमादेरधिकारिविशेषणत्वेनाऽनुपादेयत्वादुपादेयस्यैव च विध्यनुष्ठेयत्वनियमादित्याशङ्क्याह । न चाऽधिकारीति । अनुपादेयत्वादसाध्यत्वादित्यर्थः । विचारस्याऽध्ययनविधि-प्रयुक्तिं यो ऽङ्गीकुरुते ऽसावध्ययनविध्यधिकारिण एव विचाराधिकारमङ्गीकरोतीति न शमादीनामधिकारिविशेष-णत्वमित्यर्थः ।

'शान्तो दान्त' इत्यादिवाक्यालोचनया ऽऽत्मविचाराधिका-रिणः शान्त्यादिगुणकत्वप्रतिपत्तेः कथमितरस्याऽधिकार? इति चेन्नैवम् । पश्येदित्यनूद्य शान्त्यादिगुणको भवेदिति विध्य-भ्युपगमान्नोक्तदोषप्रसक्तिरित्यभिसंधायोपसंहरति । तस्मा-दिति । दृष्टाऽदृष्टाङ्गानामिति । दृष्टाऽदृष्टातिशयहेत्वङ्गानामि-त्यर्थः । ब्रह्मविचारस्याऽध्ययनविधिप्रयुक्तिसमर्थनफलमाह । तस्मादिति । अध्ययनविधिप्रयुक्तावनुपपत्त्यभावस्तच्छब्दार्थः । युक्तत्वमेवाह । विचारादीनामिति । फलैक्यस्याऽसंभावित-त्वात्प्रमाणविधुरत्वाच्च न धर्मजिज्ञासाऽनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेत्यु-क्तमुपसंहरति । तस्मादिति । जिज्ञास्यैक्यमुक्तं निराचष्टे । प्र-तिवाक्यमिति । उपक्रमादिपर्यालोचनया पूर्वत्र धर्मस्य जि-ज्ञास्यत्वे उत्तरत्र ब्रह्मण इति प्रतीयतइत्यर्थः ।

इदमपरमित्यत्रापि हेत्वन्तरमुपन्यस्यतइति शङ्का स्यात्,
१६७।८ तां निराकरोति । एतदिति । चोदनाप्रवृत्तिभेदादित्यत्र प्रमाणे वैलक्षण्यमुक्तं न प्रमेये, इति वा शङ्कां निरस्यति । एतदिति । ब्रह्मचोदनेत्यत्र चोदनाशब्दस्य प्रमाणपरतया टीकाकृता व्या-

ख्यातत्वादत्रापि प्रमाणमात्रमुच्यतइति शङ्का स्यात्, तत्रा-
ह । चोदनेति । ब्रह्मणि भावनाया असंभवाच्चोदनाशब्दस्य १६७।८
प्रमाणपरत्वम्, अत्र तु तद्वैपरीत्यान्नैवमित्यर्थः । पुरुषस्य
स्वतन्त्रत्वात्कथं चोदनाप्रेर्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह । सा चेति ।
यद्यपि पुरुषः स्वतन्त्रः तथाप्यर्थभावनायाः फलशिरस्कत्वा-
द्धात्वर्थविषया प्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ।

अंशत्रयविशिष्टार्थभावनाऽप्रतिपत्तौ पुंसः प्रवृत्तिरनुप-
पन्नेत्याशङ्कायामसति विषये इत्युक्तं टीकायां, तदसंभवि, अर्थ-
भावनाप्रतिपत्त्या प्रवृत्त्यनुपपत्तिचोद्ये ऽप्रतिपन्ने विषयइति
वक्तव्यं, किमिदमुच्यते असतीति? विषयशब्दार्थश्च क? इति
न ज्ञायते, तत्राह । तस्मिन्निति । अर्थभावनारूपं भाव्यं वि-
षयशब्दार्थः, स च तस्मिन्नित्यत्र तच्छब्देन निर्दिश्यते, अ-
सच्छब्दश्चाऽनवबोधपर इत्यर्थः । प्रमाणत्वाऽविशेषाद् ब्र-
ह्मचोदनाया अपि प्रेरकत्वं स्यात्, इतरथा ऽन्यत्रापि तन्न
स्यादिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । अवबोधव्यावृत्तामिति । अ-
वबोधविशेषितामित्यर्थः । अवबोधस्य भावनाविषयत्वम-
सिद्धं, येनाऽवबोधभावनायाः प्रतिपाद्यत्वमित्याह । नेत्याहे-
ति । प्रागभाववत्त्वाद्यागवद्बोधस्यापि भाव्यत्वमिति शङ्कते ।
नन्ववबोध इति । वैषम्येणेरयति । नेत्याहेति । टीकाऽपेक्षितं
हेतुमाह । अनिच्छत इति । अत एव प्रयत्नशून्य इत्याह ।
अप्रयतमानस्येति ।

अध्ययनधर्मजिज्ञासाकर्मानुष्ठानाऽऽनन्तर्यस्याऽथशब्दार्थ-
त्वासंभवे ऽपि दृष्टस्यैव यस्य कस्य चिदानन्तर्यमथशब्दार्थ
इत्याशङ्क्याह । शास्त्रीयस्येति । श्रवणविधेः शास्त्रीयत्वाद- १६७।१८
धिकारनिमित्तमपि शास्त्रीयं वक्तव्यम्, अन्यस्य च शास्त्रीय-

स्याऽसंभवात्साधनचतुष्टयं शास्त्रीयमथशब्देन समर्पणीयमित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य कथं शास्त्रीयत्वमिति वीक्षायामाह । सो ऽन्वेष्टव्य इति । अन्वेषणं नाम शास्त्रयुक्तिभ्यामात्मतत्त्वनिर्द्धारणम् । साध्यस्वर्गादेरनित्यत्वे दृष्टान्त उच्यतइत्याह । तद्यथेति । कर्मणा निर्मितान् लोकाननित्यत्वेन विचार्य वैराग्यमधिगच्छेदित्यर्थः । स्रक्चन्दनादिसाधनजातस्य स्वशेषतया प्रियत्वात् तस्मिन् प्रीतिर्गौणी, स्वस्मिंश्च मुख्येति स्वमेवाश्रयेदिति । वैराग्य'मात्मनस्तु कामाये'त्यनेन दर्शितमित्यर्थः । शान्त इति । अन्तरिन्द्रियव्यापारोपरमयुक्त इत्यर्थः । दान्त इति । बाह्येन्द्रियव्यापारवर्जित इत्यर्थः । विशेषणत्रयस्य शास्त्रीयत्वेपि न मुमुक्षुत्वं शास्त्रीयं, तद्वाचकपदाऽभावादित्याशङ्क्याह । सर्वत्रेति । फलश्रुतय इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवि'दित्याद्याः । उक्तमर्थं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति । अन्यथेति । ब्रह्म वेदेत्यादेः कामनोपनयनद्वारा ऽधिकारनिमित्तप्रतिपदिकत्वाऽभावे फलसङ्कीर्त्तनं वृथा स्यात्ततश्चाऽधिकारनिमित्तसमर्पकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'जिज्ञासस्वे'त्यादौ ज्ञानस्य विहितत्वात्कथं तत्प्रकरणपठितोपसदनादेर्विचारविध्यधिकारनिमित्तत्वं? तत्राह । ज्ञानस्येति ।

भिन्नप्रकरणपठितानां विशेषणानां कथं संभूयाऽधिकारनिमित्तत्वं? तत्राह । तत्रेति । तत्र पूर्वस्मिन् तन्त्रे सर्वशाखाप्रत्ययाऽधिकरणनिर्दिष्टो यो न्यायस्तेनेत्यर्थः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनेति । अयमर्थः । किं शाखान्तरेषु श्रूयमाणमग्निहोत्रादि भिद्यते, उत न भिद्यतइति । भिद्यतइति तावत्प्राप्तम्, अभ्यासाद् यथा ऽभ्यासवैयर्थ्यं, तथा नामादेरपि भिन्नत्वं, तथा चोक्तं नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिप्रायश्चि-

सान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेद इत्येवं प्राप्ते राद्धान्तितम्, 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषा'दिति । अस्याऽयमर्थः । फलसम्बन्धस्योभयत्राऽविशेषात्कर्मैक्यं, तथा द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यागो यागस्वरूपं तदैक्याच्चैक्यं, तथा संज्ञैक्यात् जुहुयादित्यादि चोदनैक्याच्चैक्यम् । यत्र चैतेषां हेतूनाम् अभावस्तत्र क्रतुभेदः । तस्माच्छाखाभेदे ऽपि कर्मविधीनामैक्यम् । एवं भिन्नशाखागतविचारविधीनामप्यैक्यमिति । विध्यैक्ये ऽपि कथमुपसदनादीनामधिकारनिमित्तत्वं? तत्राह । स चेति । १६७।१६ अधिकारमिति । विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तमित्यर्थः । एकेन विशेषणेन विध्याकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य चरितार्थत्वात्कथमितरेषाम् अधिकारनिमित्तत्वं? तत्राह । संकीर्तनेति । साधनचतुष्टयस्याऽधिकारिविशेषणतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सङ्कीर्त्तनवैफल्याऽऽपातादधिकारिविशेषणत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । प्रकरणसामर्थ्यादित्युक्तं विवृणोति । निरधिकारस्येति । विचारवाचकपदाऽभावात् जिज्ञासस्वेत्यादीनां कथं विचारविधिपरत्वमिति शङ्कते । नन्वेष्वति । न च ज्ञानस्याऽविधेयत्वादित्यनेनाऽस्य पौनरुक्त्यं, तद्विवरणरूपत्वादित्यर्थः ।

लक्षणया विचारस्य गम्यमानत्वात्तद्विधिपरत्वं युक्तमित्याह । उच्यतइति । अन्तर्णीत इति वाच्यार्थसंबन्धो निर्दिष्टः । मुख्यार्थाऽसंभवरूपं लक्षणाबीजमाह । इष्यमाणेति । मुण्डके विचारविधिं दर्शयति । तद्विज्ञानार्थमिति । साधनमन्तरेण ज्ञाननिष्पत्त्ययोगात्साधनविधिकल्पनमित्यर्थः । अङ्गविधिदर्शनाच्चाङ्गिविधिरस्तीत्याह । गुरूपसदनेति । तथा 'शान्तो दान्त' इत्यत्र विज्ञानविध्यसंभवात्साधनविधिः कल्प्यतइत्याह । आत्मन्येवेति । साधनचतुष्टयस्य श्रवणाधिकार- १६८।१६

निमित्तत्वे ऽपि मननिदिध्यासनयोः कथं साधिकारत्वमि-
त्याशङ्क्य तयोः श्रवणाङ्गत्वात्तदधिकारनिमित्तमेव तत्प्रवृ-
१,६८।८ त्तिनिमित्तमित्याह । इति सर्वत्रेति । मुमुक्षुत्वे सतीतरधर्मा-
ऽभावाऽपराधेनाऽप्रवृत्त्यदर्शनाद्विशेषणान्तरं वृथेति शङ्कते ।
ननु फलेति । व्यतिरेकाऽभावमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि विशेषणान्तरवैयर्थ्यं, तत्राह । शास्त्रीयइति । यत्रान्वयव्य-
तिरेकसिद्धमधिकारनिमित्तमिष्यते तत्र केवलव्यतिरेकाऽपे-
क्षा, यत्र शास्त्रादेवाऽधिकारनिमित्ताऽवगमः तत्र न व्यतिरेको
ऽर्थ्यते, यथा 'जीवन् जुहुयात्' 'गृहदाहवान् यजेते'त्यादौ व्य-
तिरेकाविधुरस्यापि जीवनादेरधिकारनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः।

विशेषणचतुष्टयस्याऽधिकारनिमित्तत्वाभावे ऽपि सङ्कीर्तन-
मुपपन्नतइति चोदयति । ननु साधनेति । साधनकलापस्या-
ङ्गत्वमेव कल्प्यतामिति संबन्धः । विहितमङ्गं भवति, अत्र च
विध्यदर्शनात्कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह । तत्र विधिमिति । जी-
वनादेर्वैलक्षण्यमाह । अनुष्ठेयतयेति । ज्ञानस्वरूपं प्रत्युपका-
राऽनिरूपणात्कथमङ्गत्वमित्यत आह । प्रयाजादिवदिति । अ-
ङ्गत्वमात्रमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि नाऽधिकारिविशेष-
णत्वं, तत्राह । अङ्गस्यापीति । तत्र दृष्टान्तमाह । प्रदोषा-
दीति । प्रदोषकालवतः कर्मविधानात् तत्प्रतीक्षया कर्मकर-
णाच्चाङ्गस्यापि कालस्याऽधिकारिविशेषणत्वं यथा तद्वदत्रापि
अङ्गत्वमधिकारिविशेषणत्वं चाऽविरुद्धमित्यर्थः । प्रमाणाऽभा-
१,६८।१४ वान्न साधनकलापस्याऽधिकारिविशेषणत्वमित्याशङ्क्याह । शा-
न्त्यादीति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह । दीक्षाया इति । दीक्षाया अ-
ङ्गत्वं 'दीक्षितो जुहोती'त्यधिकारिनिमित्तत्वं दृश्यतइत्यर्थः ।
शास्त्रीयत्वेन साधनचतुष्टयाऽधिकारिविशेषणत्वसमर्थनमुपसं-

हरति । तस्मादिति ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र शास्त्रारम्भस्य वैयर्थ्यस्याऽनुवादो वृथेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तेषु हीति । पूर्वत्र विशेषणचतुष्टयस्य शास्त्रीयत्वान्न व्यतिरेकाऽपेक्षेत्युक्तम्, अत्र त्वन्वयव्यतिरेकगम्यत्वमाश्रित्य व्यतिरेकः समर्थ्यतइति न पूर्वाऽपरपराहत्याशङ्केत्यर्थः । मुमुक्षुत्वाऽभावे ब्रह्मविचारप्रवृत्त्यसंभवसाधनफलमाह । तस्मादिति । मुमुक्षुत्वस्य हेतुत्वमाश्रित्य केवलव्यतिरेकाऽभावान्नेतरस्य हेतुत्वमित्याह । ननु फलकामनायामिति । न च फलसाधनविधावित्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यं, समाध्यन्तराऽभिधित्सायां पुरेरितस्यैवाऽनुवादादित्यर्थः । केवलव्यतिरेकाऽभावाद् विशेषणत्रयस्य प्रवृत्त्यनिमित्तत्वमुक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । पूर्वस्येति । उपाधित्वेनेति । हेतुत्वेनेत्यर्थः । १६८।१५

नित्यवस्तुन एवाभावान्न नित्याऽनित्यवस्तुविवेक इति शङ्कते । ननु सर्वमिति । सर्वं विमतमित्यर्थः । विपक्षबाधकतर्केण पराहतत्वादप्रयोजकमित्याह । नेत्याहेति । कार्यस्य सोपादानत्वे तत्पर्यन्तो विनाशः स्यात्, न च सोपादानत्वं, प्रध्वंसे व्यभिचारादित्याशङ्क्याह । न चेति । प्रागसतः सत्त्वयोगित्वस्य कार्यत्वान्न प्रध्वंसे व्यभिचार इत्यर्थः ।

तर्हि कार्यमेव किं चिदुपादानं स्यादित्याशङ्क्य किं कार्यस्याऽन्विततयोपादानत्वम्, उताऽनन्विततयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । कार्यस्येति । घटाऽन्वयित्वेन यदा मृदुपलभ्यते तदा तत्कारणमपि तत्रोपलभ्येत, एवं तत्कारणं तत्कारणमपीति सर्वस्यान्विततयोपलम्भः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अनन्वयिन इति । घटाऽनन्वयिनो दण्डस्य तदनुपादानत्व- १६९।

वस्तुवर्णादेरप्यनन्वयित्वेनोपादानत्वमित्यर्थः । तर्ह्यनाद्यनेक-
१६९।२ मुपादानं स्यादिति शङ्कां निरस्यति । अत इति । अना-
द्युपादानाऽभावे कार्याऽनुपपत्तिरतःशब्दार्थः । यदनाद्येकमु-
पादानं तत्परिणामि उपादानत्वात् क्षीरवदिति शङ्कां निर-
स्यति । तच्चेति । कौटस्थ्यप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधान्नेद-
मनुमानमुत्तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । कूटस्थमिति । वि-
पक्षे बाधकमाह । अन्यथेति ।

ननु सर्वस्य विनाशे सिद्धे कूटस्थवस्तुपर्यन्तो विनाशः स्यात्, स एवाऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह । तथेति । यथा कूटस्थ-वस्तुसिद्धिस्तथा सकलकार्यनाशोऽपीत्यर्थः । कदा चिन्न-श्यतीत्युक्ते न सकलविलयसिद्धिस्तदर्थं कार्त्स्न्येनेति । एता-वत्युक्ते स्थितिसमयेऽपि कार्त्स्न्येन विनाशप्रसाधनाद् बा-धस्तदर्थं कदा चिदिति विशेषणम् । प्रलयोपस्थापककर्मोद्बोध-इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । इति सर्वस्येति । विपक्षे द-ण्डमाह । अन्यथेति । पूर्वकल्पस्येति । पूर्वकल्पीयस्येत्यर्थः । संस्काराऽभावे हेतुमाह । शून्यतेति । सजातीयाकारेण पुन-र्जन्माभाववदित्ययमर्थः । पूर्वकल्पीयस्य संस्कारसहितकार-णावशेषाऽभावात्सजातीयाकारेण पुनर्जन्माऽसंभवः, एवमेव वर्तमानस्यापि निर्लेपनष्टत्वात्सजातीयाकारेण जन्म न स्या-दिति । अभिमुखविनाशदर्शनाद्धेतोर्भोगान् भुञ्जानस्येति यथा-स्थित्यन्वयशङ्कां निरस्यति । भोगानिति । यावदस्येत्यादेः साकाङ्क्षत्वाद्दूरान्वयत्वाच्चान्वयं दर्शयति । अत्रेत्यादिना । फलितं दर्शयति । साधनेति । व्यतिरेकमाक्षिपति । नन्विति ।

श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि निर्विचिकित्सं ब्रह्म नाधिगच्छ-
१६९।१० तीत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्याह । शूद्रेति । 'अधिकारिणः फल-

पर्यवसायिप्रमितिजनको वेद' इति न्यायादित्यर्थः । अन्वय-मन्तरेण व्यतिरेकमात्राद्धेतुत्वाऽसिद्धेरन्वयस्य चाऽनिर्दिष्ट-त्वाद्वर्णितवस्तुकलापानन्तर्यमित्यसंगतमित्याशङ्क्याह । व्य-तिरेकेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधनचतुष्टयस्य विचारहे-तुतायाः समधिगतत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्युक्तं, तत्र वृ-त्तानुवादपुरःसरं भास्करोक्तां शङ्कां निरस्यति । तदेवमि-त्यादिना । तत्राऽतीते ग्रन्थे एवमुक्तेन प्रकारेण कल्पने हेतु-माह । अनभिज्ञ इति । अनभिज्ञत्वमुपपादयति । शास्त्रार्थेति । जल्पनमेवाह । विचारकर्तव्यतामिति । न बुद्धिसमारूढा इ-त्यत्र प्रमाणाऽभावादिति द्रष्टव्यम् । १६९।१८

शास्त्रीयविधिप्रतिपत्तिसमये तदधिकारनिमित्तमपि बु-द्धिस्थमित्यज्ञानादिदं चोद्यमित्याह । किलेति । मा भूद् बु-द्धिस्थत्वं, तत्राह । न चेति । बुद्धिसमारूढमर्थं परस्मै प्रति-पादयितुं तद्वाचकं शब्दं प्रयुङ्क्ते, शमादीनां चाऽबुद्धिस्थत्वात् कथं तत्प्रतिपत्तिसमये तत्प्रतिपिपादयिषया ऽथशब्दप्रयोग इत्यर्थः । परिशेषात् शमादिकं कथमथशब्दोपात्तमिति शङ्कां निरस्यति । धर्मविचार इति । वेदैकदेशविचारस्य निर्वृत्तत्वात् बुद्धिस्थत्वादधिकारविशेषणत्वेनोपादानमथशब्देनेत्यर्थः । श-मादीनामबुद्धिस्थत्वमसिद्धमित्याह । नैतद्युक्तमिति । अयुक्तत्वं दर्शयितुं सूत्रकारस्याऽनुसंधानकौशलमाह । तर्हीति । वि-चारविधिसूत्रणसमये कथं तेषां बुद्धिस्थत्वं? तत्राह । तथा ही-ति । निरधिकारस्य विचारविधेः प्रवर्तकत्वाऽभावादधिकार्य-नुबन्धस्तावत् प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । १७०।१

तत्र सर्वेषामधिकारित्वाऽभावादधिकारिविशेषणमाका-ङ्क्षमाणो विधिप्रकरणपर्यालोचनया ऽन्वयव्यतिरेकाऽऽलोच-

नया च साधनचतुष्टयमधिकारिविशेषणत्वेनाऽधिगम्य तत्सू-
१७०।१ चितवानिति न किं चनावाऽवद्यमित्याह । स्वप्रकरणेति । किं
च धर्मविचारस्याथब्दोपात्तत्वं वदता इदं विचारणीयं, किं
साधनकलापस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वमिष्यते, उत नेतीति । तत्रान्त्यं
मत्याह । किं चेति । आद्ये ऽस्मदभिमतसिद्धिरित्याह । अ-
वश्येति । शास्त्रीयाऽधिकारिविशेषणं नास्तीत्याशङ्कायां फ-
लपर्यन्तप्रवृत्त्यनुपपत्तौ तदुपपादनार्थमथशब्देनाऽधिकारिवि-
शेषणज्ञापनमुचितमित्यर्थः । स्वमतं प्रसाध्य परमतं निरस्य-
ति । न चेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य शास्त्रीयस्य चाऽधि-
कारिविशेषणत्वं दृश्यते, धर्मजिज्ञासायाश्च विचाराधिकारिवि-
शेषणत्वे न दर्शनशास्त्रे स्त इत्यर्थः । धर्मविचारस्य बुद्धिस्थ-
त्वमुक्तं निरस्यति । अत एवेति । प्रमाणाऽभावो ऽतःशब्दा-
र्थः । न बुद्धिस्था ऽपीति । अधिकारिविशेषणत्वेन बुद्धिस्थे-
त्यर्थः । बुद्धिस्थत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह । व्यवहितादिति ।

पुष्कलकारणानन्तर्यस्याऽथशब्दार्थत्वादतःशब्दो व्यर्थ
इति शङ्कते । नन्वथेति । अथशब्दस्यानन्तर्यमात्राऽभिधायि-
त्वादतःशब्दस्य हेत्वभिधायित्वान्न पौनरुक्त्यमिति शङ्कते ।
ननु हेतुत्वमिति । अनभिधेयत्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि
न पौनरुक्त्यं, तत्राह । आर्थिकेति । अभिधेये तात्पर्याऽभावे
हेतुमाह । आनन्तर्येति । जिज्ञासापुष्कलकारणास्तित्वप्रति-
पत्तौ प्रवृत्तिसंभवादन्यथासंभवादिति तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ।
आर्थिकार्थतात्पर्येऽपि तस्याऽनभिधेयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यत्रा-
१७०।११ ह । यत्पर इति । तात्पर्यगम्यस्य प्रमेयत्वात् तस्य चैकत्वात्
पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

आनन्तर्याऽभिधानमुखेन प्रतिपादितहेतुत्वस्फुटीकरणार्थो

ऽतःशब्द इत्येकदेशी शङ्कते । अतःशब्देति । मङ्गलार्थशङ्काया एवाऽवाऽनवतारान्न तन्निरासायाऽतःशब्दो ऽर्थ्यतइत्याह । न निराकृतत्वादिति । मङ्गलस्य च वाक्यार्थसमन्वयाऽभा- १७०।१५ वादित्यत्र निरस्तत्वादित्यर्थः । अथशब्देनैव हेतुत्वसिद्धेर- तःशब्दवैयर्थ्यमित्युक्ते दृष्टान्तमाश्रित्य शङ्कते । धर्ममीमांसा- यामिति । आनन्तर्याऽभिधानमुखेन स्वाध्यायाऽध्ययनस्य धर्मजिज्ञासाहेतुत्वमथशब्देनोक्तं यद्यपि तथापि अतःशब्दो यथोपात्तस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । दृष्टान्ताऽसंमत्योत्तरमाह । अ- न्धेति । अन्धाया गोर्लाङ्गूलं तत्संबन्धी न्यायः, तथा स एव शरणं यस्य स तथोक्तः । अन्धः पुमान् यथा ऽन्धगोला- ङ्गूलमाश्रित्य गच्छन्न स्वास्थ्यं लभते तद्वत् पुनरुक्तिदोष- दूषितसूत्राऽवष्टम्भेन समादधानस्यापि तव न क्षेमप्राप्तिरित्यर्थः ।

एवमेकदेशिमतं निराकृत्य वैयर्थ्यशङ्कां पूर्वोक्तामुपसंह- रति । तस्मादिति । सर्वज्ञबादरायणाचार्यनिर्दिष्टत्वादतःश- ब्दस्य वैयर्थ्याऽनुपपत्तेः स्वच्छान्तःकरणैस्तदर्थो निरूप- णीयः, तत्र को ऽसावर्थ इति वीक्षायामपवादशङ्कानिरास- द्वारा हेतुत्वदृढीकरणमर्थः । तस्मात्सूत्रकृद्वचो ऽनवद्यमिति समाधत्ते । अत्रेत्यादिना । अत्र सूत्रे शास्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां साधनचतुष्टयस्य हेतुतायाः समधिगतत्वात्कथम् अपवादश- ङ्का? इत्याशङ्कायामाह । तत्र तामिति । ननु कृतकं परिच्छिन्नं च किं चिन्नित्यं दृष्टं यथा ध्वंसपरमाण्वादि, किं चिच्चाऽनित्यं दृष्टं यथा घटादि, कर्मफलं तु कं पक्षमवलम्बता?मिति तत्रा- ह । यदा त्विति । कर्मफलस्य नित्यत्वसंभावनया तत्रापि १७०।११ प्रवृत्तेर्न ब्रह्मण्येव प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

नित्यत्वे प्रमाणाऽभावान्न कर्मफले प्रवृत्तिरिति शङ्कते ।

नन्विति । प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । ग्रामार्थिनः सेवायां सांग्रहण्यां च प्रवृत्तिवन्नित्यपुरुषार्थकामिनो
१७०।२६ ब्रह्मजिज्ञासायामपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याऽनित्यत्वज्ञानमन्तरेण सकलसुखविरोधिब्रह्मजिज्ञासायां न प्रवृत्तिरित्याह । तत्राहेति । अपेक्षितं पूरयति । तत इति । वैषयिकसुखे ऽवद्यदर्शनात्ततो विरागो युक्त इत्याशङ्क्याह । विरज्य चेति । चातुर्मास्यवदेव ब्रह्मज्ञानस्यापि नित्यफलत्वात्कदा चित्तत्साधने प्रवृत्तिर्युक्तेति शङ्कते । मा भूदिति । प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्याऽसंभावितत्वान्न तदर्थिनां श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्याह । नेत्याहेति । न ब्रह्मैक्यं फलं किं तु तत्संयोग इति शङ्कते । ननु विरुद्धेति ।

विमुक्तौ स्रक्चन्दनादिसुखोपायाऽभावान्न तस्याः पुरुषार्थत्वमिति दूषयति । नेत्याहेति । मुक्तौ वैषयिकसुखाऽभावे ऽपि नित्यसुखसंभवात्पुमर्थत्वं युक्तमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । सुखस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्य तस्य पुमर्थत्वं दूषयति । न स्वाश्रयेति । ततः किमित्यत आह । न चेति । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदाद्ब्रह्मसुखस्य जीवाश्रयत्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । सुखापरोक्ष्ये स्वाश्रयसुखापरोक्ष्याभावेनाऽपुमर्थत्वाऽदर्शनान्न तस्य प्रयोजकत्वमिति शङ्कते । ननु सुखेति । विशेषणाऽयोगादिति । अयमर्थः । व्यवच्छेदकं विशेषणं भवति, व्यवच्छेदकत्वं चाऽतिप्रसक्तिशङ्कायां, न च प्रकृते सा समस्तीति न विशेषणं संभवतीति । तत्र वक्तव्यं, किं ब्रह्मसुखापरोक्ष्यं भोगः, उत स्वरूपसुखापरोक्ष्यं? नाद्य इत्याह । तथापीति । द्वितीयमुत्था-
१७१।१० पयति । नन्वात्मेति । आत्मा सुखस्वरूपः परमप्रेमास्पदत्वाद्व्यतिरेकेण दुःखवदित्यनुमानात् सुखस्वरूपत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

अनुपलब्धिविरोधान्नैतदित्याह । न योग्येति ।

मुक्तौ सुखभोगाऽभावे ऽप्यात्यन्तिकदुःखोच्छित्तेः संभवात् पुमर्थत्वमिति, तत्राह । न चेति । वैषयिकसुखदुःखसंभिन्नत्वात्कथं तत्र प्रवृत्तिरिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । सकलसुखरहिताऽवस्थाप्राप्तेर्वरं दुःखसंभिन्नस्यापि सुखस्य प्राप्तिस्तथा लोके दर्शनादित्यर्थः । अतःशब्दस्य हेतौ प्रसिद्धत्वात्कथमिति प्रश्नाऽनवसरमाशङ्क्य अभिप्रायं दर्शयति । तत्रोक्तेति । अग्निहोत्रादीनामनित्यफलत्वे ब्रह्मणो ऽपि तत्फलत्वादनित्यत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति । ब्रह्मणः कर्मफलत्वमसिद्धं कर्मणां विविदिषाफलत्वादित्यभिसंधिः । 'अक्षय्यं ह वा' इत्यादिवाक्यात् कर्मफलस्य नित्यत्ववत् तद्यथेति वाक्यादनित्यत्वस्यापि प्रतिपत्ते र्न नित्यपुरुषार्थकामिनः कर्मफले प्रवृत्तिरिति चोद्यस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु तद्यथेति । 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यनयोः सामान्यविशेषविषयतया व्यवस्थितिवत् अत्रापि व्यवस्थोपपत्तेः कर्मफले प्रवृत्तिरुचितेत्यर्थः । १,७१,११

नित्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्याऽर्थवादस्याऽनुमानविरोधान्न स्वार्थप्रतिपादकत्वं, ततश्च न सामान्यादिविषयत्वमित्युक्तं न तस्येत्यत्र, तदनुपपन्नं, वेदवचनविरोधे ऽनुमानस्याऽऽभासत्वात्, अविद्यमानार्थवादत्वं चासिद्धमित्याशङ्क्य वेदवचनस्यापि संदिग्धार्थत्वान्न बाधकत्वमित्याह । तत्र तावदिति । १,७१,१८ तत्रेति । अक्षय्यं, हिरण्यदा, अपाम सोमं, स य, इत्यादिवाक्यानां मध्ये इत्यर्थः । किं सुकृतशब्दः कर्मपरः, उत फलपरः ? तत्राद्ये न फलनित्यत्वसिद्धिरित्याशयेनोक्तं सुकृतस्याऽक्षय्य-

त्वमाहेति । द्वितीयं प्रत्याह । न तत्फलस्येति । सुकृतशब्दस्य कर्मणि रूढत्वादित्यर्थः । सुकृतस्याऽक्षयत्वमनुपपद्यमानं फलनित्यत्वं कल्पयतीत्याशङ्क्याह । सत्यपीति । 'कदा चित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठती'ति न्यायात्सत्यपि कर्मणि फलाऽनुपभोगवत्तद्विनाशः किं न स्यादित्यर्थः । कर्मणां फलविनाश्यत्वात् फलोपभोगे ऽपि सुकृतस्याऽवस्थानकल्पनमनुपपन्नं, ततश्च फलमपि नित्यं कल्प्यतइत्याशङ्क्याह । तत्र वाक्यस्येति ।

१७१।२०

वस्तुबलप्रवृत्तेत्यत्र किं तद्वस्तुबलमिति न ज्ञायते, तत्राह । व्याप्तीति । किं च नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादकयोः श्रुत्योरनित्यत्वप्रतिपादिकाया अनुमानाऽनुगृहीतत्वात् प्राबल्यमित्याशयेनाह । अनुमानेति । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त'इत्यस्माद्वाक्यादमृतत्वं कर्मसाध्यं प्रतीयतइति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किं यथाश्रुति श्रुत्यर्थः, उताऽन्यथेति? तत्राद्यस्तावदसमञ्जस इत्याह । हिरण्यदा इति । द्वितीयं प्रत्याह । भजिष्यतइति । 'अपाम सोमममृता अभूमे'त्यत्राऽमृतत्वं कर्मसाध्यं श्रूयतइत्याशङ्क्य किम् अमृतभावो देवभावः, उत ब्रह्मभावः? नाद्य इत्याह । अनुमानेति । नापि द्वितीयः, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति ब्रह्मभावस्य स्वतःसिद्धत्वप्रतिपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

'न ह्यस्य कर्म क्षीयत'इत्यत्रापि कर्मशब्दः किं पुण्यपरः, उत फलपर? इति विकल्प्यान्त्यं प्रत्याह । स य इति । कर्मशब्दस्य फले प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथापि तत्परत्वं कल्प्यतइत्याशङ्क्याह । वाक्यस्येति । विरोधे ऽपि कल्पनं किं न स्या?-दिति, तत्राह । अविरोधेति । आद्ये न फलनित्यत्वसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । उपासनास्तुतिपरत्वादपि 'न ह्यस्येत्यादेर्न

१७२।१

कर्मफलनित्यत्वप्रतिपादकत्वमित्याह । किं चेति । अनेवंवि- १७२।१२
दिति । ब्रह्म आत्मत्वेन यो न वेत्ति असावनेवंवित् । महदिति ।
अश्वमेधादिकं कर्म । अन्तत इति । फलोपभोगानन्तरमित्यर्थः ।
तत्रैषा ऽक्षरयोजना । न कर्म क्षीयतइत्येतदुपासनाकर्मप्रशंसा-
मात्रमुपादीयतइति तावत्संबन्धस्तत्र हेतुमाह । यदि ह वेति ।
ज्योतिष्टोमादेरुपासनाया अविशेषान्न कर्म क्षीयतइति कथमु-
क्तमित्याशङ्क्यास्ति फलतो विशेष इत्याह । आत्मोपासनेति ।
उपासनातः प्रत्यगेकाग्रचित्तस्योपदिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्या-
त्साक्षात्कारजननादविद्यानिवृत्तेर्जननमित्यर्थः ।

फलत्वाद् ज्ञानफलमाक्षिपतीति शङ्कां निरस्यति । अ-
क्षयेति । प्रध्वंसत्वान्न क्षय इत्यर्थः । 'न हास्य कर्म क्षीयत'-
इत्येतन्नोपासनास्तुतिपरं, तद्बोधकशब्दस्याऽभावात्, ततश्चा-
ऽग्निहोत्रादेर्ज्ञानसमुच्चितस्य फलनित्यताप्रतिपादकमेतत्स्या-
दिति शङ्कते । अनेवंविद इति । एवं वेदाऽननुष्ठितस्याऽग्नि-
होत्रादेरेवाक्षयो विधीयतइति प्रथमं संबन्धः । नन्वत्रापि प्रा-
माण्याऽभावस्तुल्य इत्यत्राह । नेवंविद इति । ज्ञानाऽभावे
ऽश्वमेधादिकर्मक्षयं निर्दिश्य ज्ञाने कर्म न क्षीयतइत्युक्ते
ऽश्वमेधादेर्बुद्धिस्थत्वात्तस्यैव निर्देश इत्यर्थः । यद्यप्यश्वमेधा-
देर्बुद्धिस्थत्वं तथापि मुक्तिफलतया तन्नित्यत्वप्रतिपादनम-
युक्तं, श्रुत्यन्तरविरोधादित्याह । न लिङ्गस्येति । कर्मफल-
नित्यत्वे प्रमाणाऽभावसमर्थनफलमाह । तस्मादिति । नि-
त्यपुरुषार्थकामिनः कर्मणीव श्रवणादावप्यप्रवृत्तिर्ब्रह्मभावा-
द्यसंभवादिति यत्तूक्तं तदनुवदति । ननु दोषस्येति । मुमुक्षु- १७२।१८
त्वमेतच्छब्दार्थः ।

'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यर्थः किं तत्संयोगः फलत्वे-

नोच्यते, उताऽभेदः? नाद्यो ऽनङ्गीकृतेरनुपयोगाच्चेति । न द्वितीयः। विरुद्धत्वाद्दहनतुहिनत्ववदित्याशङ्क्य द्वितीयं कल्प-
१७२।११ मादायोत्तरयति । विरुद्धेति । अबाधितविषयत्वस्याऽनुमानसामग्र्यन्तर्भावादत्र च तदभावान्नाऽनुमानोदय इत्यर्थः । योग्यताऽनुसारेण श्रुतिरर्थं बोधयति, प्रत्यग्ब्रह्मणोश्च तादात्म्याऽनर्हत्वात् कथं तत्तादात्म्यं श्रुतिर्बोधयेत्, कुतस्तरां वा विरोध? इत्याशङ्क्य विरोधांशपरित्यागेनैक्यबोधकत्वं युक्तमित्याह । किं त्वति । तादात्म्यसंभवे ऽपि न तस्य पुमर्थत्वं सुखभोगाऽभावादित्युक्तमपवदति । न चेति । किं वैषयिकसुखस्याऽननुभव, उत ब्राह्मस्य? तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह । ब्रह्मेति ।

स्वरूपसुखाऽनुभवस्य पुरुषार्थत्वमाक्षिपति । ननु तादात्म्यइति । आनन्दात्मब्रह्माऽभिन्नतया स्वस्याप्यानन्दरूपत्वादहं सुखमित्युपलम्भः स्यादित्यर्थः । व्यावर्त्यमंशमाह । नाहं सुखीति । अस्तु को दोष? इत्यत्राह । अहं सुखीति । सुखापरोक्ष्यमात्रस्य पुरुषार्थत्वसंभवे सुखसंबन्धस्यापि पुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवान्मैवमित्याह । नैष इति । लाघवात् सुखापरोक्ष्यमात्रस्य पुरुषार्थत्वाश्रयणं, तत एव न परोक्षस्यापि पुमर्थत्वमिति शङ्कते । ननु स्वाश्रयमिति । अनधिगतमन्दिरमध्यनिखातनिध्यादेः पुरुषार्थत्वाऽदृष्टेर्ज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वं वक्तव्यमित्याह । नोपलब्धानामिति ।

सुखसंबन्धस्याप्यनुभूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वं वदन्तं
१७२।१८ प्रत्याह । तत्रेति । अनुभवमात्रेण पुरुषार्थत्वे पारतन्त्र्यादेरपि पुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । आगन्तुकसुखाभावे ऽपि नित्यसुखाऽनुभवान्मुक्तेः पुमर्थत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । नन्विति ।

प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । सुखस्यागन्तुकत्वे मानाऽभावान्नि-त्यत्वं सेत्स्यतीत्याशयेनाह । सत्यमिति । नैयायिकादिभि- १७२।११ रुक्तमित्येतत्सत्यमित्यत्राङ्गीकृतमिति द्रष्टव्यम् ।

मानाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु साधनेति । नित्यत्वे साधनवैयर्थ्याज्जन्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । साधनोपादानमन्यथापि घटते इत्याह । न सिद्धस्येति । साधनस्याऽभिव्यञ्जकत्वं कस्मा,दुत्पादकत्वमेव किं न स्या?दित्यत्राह । अन्यथेति । कल्पनागौरवपरिहाराय सुखसाधनस्याऽभिव्यञ्जकत्वमाश्रीयते चेत्तर्हि दुःखसाधनस्यापि व्यञ्जकत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य दुःखनित्यत्वे मानाभावादितरत्र च तत्सद्भावाद् वैषम्यमित्याशयेनाह । साध्यान्तरेति । आत्मा सुखरूपः प्रत्यक्षेणाऽवभासतइति संबन्धः । सुखपरामर्शाऽनुपपत्तिगम्यसौषुप्तसुखानुभवः प्रत्यक्षशब्दार्थः ।

न केवलं प्रत्यक्षात्मस्वरूपत्वं किं त्वनुमानादपीत्याह । निरुपाधिकेति । आत्मा सुखरूपो निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वात् व्यतिरेकेण दुःखवदित्यर्थः । निरूपाधिशब्दार्थमाह । साध्यान्तरेति । साध्यान्तराशेषत्वम्, अनन्यार्थत्वमित्यर्थः । तच्च विशेषणं सुखसाधनव्यावृत्त्यर्थम् । सुखरूपत्वे हेत्वन्तरमाह । अव्यभिचारितयेति । तदुपपादयति । सुखदुःखेति । सुखावस्थायां दुःखावस्थायां च प्रेमास्पदतया ऽऽत्मनः सुखाव्यभिचारः । तथा च प्रयोगः, सुखमात्मनो न भिद्यते तदव्यभिचारित्वात् यद्यन्न व्यभिचारि तत्ततो न भिद्यते यथौष्ण्यमग्न्यव्यभिचारीत्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह । यस्मादिति । इच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वाज्जिज्ञासा कर्तव्येति कथमुक्त?- १७३।२ मित्याशङ्क्याह । तत्रेति । इच्छायां प्राधान्यात्तामनतिक्रम्य

विचारं च लक्षणाया आदाय जिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तवानित्यर्थः ।

यतो द्वैताऽनुपङ्गादित्यत्र साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वं प्रतिपाद्यते, तच्च पूर्वोक्तमिति वृथा ऽयं ग्रन्थ इत्याशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । साधनेति । धर्मजिज्ञासोत्तरकालमनुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मभिरुत्पन्नविविदिषस्य श्रवणादिप्रवृत्त्यङ्गीकरणात् धर्मजिज्ञासाया अपि हेतुत्वमिति शङ्कते । नन्विति । जन्मान्तराऽनुष्ठितधर्मजिज्ञासाया अप्युक्तविधया प्रवृत्तिसंभवान्न समानजन्माऽनुष्ठितधर्मजिज्ञासाया हेतुत्वमित्याह । नेत्याहेति । प्रमाणाऽभावादपि न धर्मविचारस्य हेतुत्वमित्याह । आगमेति । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचिता'नित्यादिरागमः । साधनचतुष्टयाऽभावे ब्रह्मजिज्ञासाऽनुपपत्तिरर्थापत्तिः । षष्ठीसमासस्याऽसूत्रार्थत्वाद् ब्रह्मणो जिज्ञासेत्येतद्भाष्यमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण इति ।

आक्षेपसमाधानपूर्वकं भाष्यत्वं दर्शयितुम् आक्षेपं तावदाह । ननु धर्मायेति षष्ठीचतुर्थीसमासयोरपि संभवात् षष्ठीसमासः कस्मादाद्रियते? प्राचि तन्त्रे चतुर्थीसमासपरतया सूत्रस्य माख्यातत्वादत्राप्येवमेव युक्तमित्यर्थः । प्राचस्तन्त्राद्वैपम्यान्नैवमित्याह । तत्राहेति । इच्छायाः प्राधान्ये ऽपि चतुर्थीसमास एव किं न स्यादिति, तत्राह । इच्छेति । जिज्ञासाया इच्छाप्राधान्यउपगते कर्मणि षष्ठीसमासः स्यादिति संबन्धः । तत्र हेतुरिच्छाया इति । इच्छायाः सकर्मकत्वादपेक्षितं कर्म षष्ठ्योच्यतइत्यर्थः ।

प्रयोजनमपि वक्तव्यम्, इतरथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य यदिष्यमाणं तदेव प्रयोजनमित्याशयेनाह । कर्मप्रयोजनयोरिति । ननु कर्मप्रयोजनयोरैक्यमाश्रित्य कर्मणि ष-

ऽङ्गीक्रियते चेत् तर्हि प्रयोजनविवक्षया चतुर्थीसमासोपगमे किं न कर्म सिध्यतीति चतुर्थी समासः किं न स्यादिति शङ्कायामाह । प्राधान्यादिति । इच्छायाः कर्मजन्यत्वात् प्रथमाऽपेक्षितकर्मकारकनिष्पन्नस्य प्रयोजनापेक्षेति कर्मणः प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि शबरस्वामिनापि कर्मणि षष्ठी कस्मान्नाश्रिता? तत्राह । विचारेति । विचारः कर्तव्य इत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायां वेदविचार इति वेदः कर्मत्वेन संबध्यते, कस्मादिति वीक्षायां धर्मायेति धर्मः प्रयोजनत्वेन संबध्यते, इत्येवं कर्मप्रयोजनभेदात् प्रयोजनिर्देशं चान्तरेण क्लेशात्मके प्रवृत्त्यसंभवाच्च प्रयोजनविवक्षया चतुर्थीसमास इत्यर्थः । 173।11

ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वमाक्षिपति । ननु किं तदिति । बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति । जीवस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वात्तस्य चाऽसंदिग्धत्वान्न कर्मत्वमित्यभिसंधिः । जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वात् जीवस्य चाऽतादृक्त्वान्न ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणाह । तदाहेति । ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थत्वं वृत्तिकृता निराकारि, तदनुचितं, जात्यादावपि ब्रह्मशब्ददर्शनादित्याशङ्क्याह । तत्र यदन्यैरिति । जात्यादेर्न सर्वत्र ब्रह्मशब्दार्थत्वं निराक्रियते किं त्वथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य तदर्थत्वं निरस्तमित्यर्थः । कर्मणि षष्ठीसमासमाश्रित्य प्रधानब्रह्मजिज्ञासया ऽर्थादप्रधानजिज्ञासेत्युक्तं, तत्र वैपरीत्यशङ्कां निरस्यति । तत्र ब्रह्मण इत्यादिना । शेषषष्ठीपक्षे ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वं सिध्यति संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वादित्युक्तं वृत्तिकृता, तदनुपपन्नं, षष्ठी शेषे इति शेषत्वं षष्ठ्या अभिधाय कश्च शेष इति वीक्षायां कर्मादिभ्यो ऽन्यः स्वस्वाम्यादिसंबन्धः शेष इत्यभिधानादित्याशङ्क्याह । शेष इति । व्यावर्त्यमाह । न कारके- 173।21

ति । कर्मकरणसंप्रदानाऽपादानाऽधिकरणानि कारकपञ्चकशब्दार्थः ।

संबन्धविशेषाणां स्वस्वाम्यादीनां व्यभिचारित्वात् षष्ठ्यर्थत्वाऽनुपपत्तेः संबन्धमात्रं शेषः, तस्मिन् षष्ठीति पक्षे स्वस्वाम्यादिसंबन्धः शेष इति वृत्तिकृद्वचनं कथमित्याशङ्क्य
१,७३।२२ तात्पर्यमाह । तत्र यथेति । देवदत्तस्येति षष्ठ्या निर्दिष्टस्य संबन्धमात्रस्य विशेषाऽऽकाङ्क्षायां स्वमिति पदसमभिव्याहारात् षष्ठी स्वस्वामिसंबन्धान्वितसंबन्धमात्रं यथा ऽभिधत्ते तथा देवदत्तस्य गच्छतीत्युक्ते न षष्ठ्या कारकसंबन्धविशेषसंसृष्टाभिधायित्वं, संबन्धविशेषस्य तत्राऽप्रतीतेरित्यर्थः । कथं तर्हि संबन्धविशेषप्रतिपत्तिरिति शङ्कते । किं त्विति । अपर्यवसानवृत्त्येत्याह । अभिहितेति । अभिहितं यत् संबन्धसामान्यं तदेवार्थः, तद्बलादित्यर्थः ।

'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यत्र कर्मविवक्षागमकाऽभावात्कथं तत्प्रतिपादकत्वेन सूत्रस्य श्रुत्या संगतिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । किं चेति । अधिकारश्च विषयश्चाऽधिकारविषयौ, ताभ्यां सह वर्ततइति स तथोक्तः । विचारविधेर्विषयं विना ऽनुपपत्तेर्ब्रह्मणः कर्मत्वं विवक्षितमित्यर्थः । श्रुतौ कर्मत्वविवक्षायामपि कथं सूत्रे तद्विवक्षा? ऽत आह । सूत्रस्येति । विचारविध्यपेक्षितन्यायप्रतिपादकत्वात्सूत्रस्य तदेकार्थत्वमित्यर्थः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योस्तज्ज्ञानकामनाऽनुपपत्तेः ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति भाष्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । ज्ञातुमिच्छेति । आक्षेपसमाधानपूर्वकं तदुपपादयितुमाक्षेपमाह । तत्राऽवगतेति ।
१,७४।८ तत्र लोके इत्यर्थः । सुतरामिति । इच्छाकारणसद्भावे ऽपीच्छाया असंभवो यदा तदा कारणाभावे कार्याभाव इति किमु

वक्तव्यमित्यर्थः ।

अवगतिज्ञानयोर्भेदाऽभावात् ज्ञाते ऽप्यवगतिकामनंत्यु- क्तमनुपपन्नमिति चोदयति । का चेयमिति । असिद्धो हेतु- रित्याह । तदाहेति । अपरोक्षपरोक्षप्रत्यययोर्भेदः प्रसिद्ध इ- त्यर्थः । अपरोक्षे ब्रह्मणि शब्दादपरोक्षप्रथायाः प्रथममेवो- त्पत्तेः सूत्रकामनाऽनुदय इति शङ्कते । ननु प्रथममिति । श- ब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात्कथं तत्परित्याग? इत्याह । तत्राहेति । ज्ञानं त्विति टीकायां शब्दादिति द्रष्टव्यम् । प- रोक्ष इत्येतद्विवृणोति । अनुभवेति । शब्दात् परोक्षप्रत्ययो- त्पत्तिप्रतिपादनफलमाह । शब्दादिति । अपरोक्षे परोक्षप्रत्य- यजनकत्वे मिथ्याज्ञानजनकत्वेन शब्दस्याऽप्रामाण्यं स्यात्, तस्मादपरोक्षप्रत्ययजनकत्वमेष्टव्यं, तथा च तत्र कामनाऽसंभव इति शङ्कते । यदा पुनरिति । अपरोक्षतया प्रतिपन्ने ऽप्यप्र- तिबद्धाऽपरोक्षप्रत्ययकामो युक्त इति परिहरति । तत्राहेति ।

ज्ञानेनाऽवगम्यते चेत् ब्रह्म कथं तर्हि अपरोक्षज्ञानमि- ष्यतइत्युक्तमित्याशङ्क्याऽपरोक्षनिश्चयजननद्वारा अवगम्यतइ- त्याह । प्रमाणेनेति । ज्ञानशब्दार्थविप्रतिपत्तिदर्शनात्तन्निर्ण- यार्थं चोद्यमुद्भावयति । नन्विति । ज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धार्थ- त्वात् न विमर्शसंभव इत्याशङ्क्य ज्ञानस्वरूपप्रसिद्धावपि तद्वि- शेषांशे विप्रतिपत्तेर्विमर्शो युक्त इत्याह । संवेदनमिति । य- त्प्रमाणफलं संवेदनं तदेव विज्ञानमिति संबन्धः । संवेदनस्य फलत्वात् ज्ञानस्य तज्जनकत्वात् कथं तयोरैक्यमित्याशङ्क्या- ह । न चेति । आत्ममनश्चक्षुराद्यर्थसन्निकर्षस्योभयसंमतत्वा- त्तत एव संविज्जननसंभवे कारणान्तरकल्पनमयुक्तमित्यर्थः ।

मतान्तरमाह । वार्त्तिककारीयाणामिति । जानामीति

१.७४।९

१.७४।१५

ज्ञानमात्माश्रयतया ऽनुभूयते, स्फुरणं च घटधर्मत्वेन, ततः कथं तयोरैक्यमित्यर्थः । करणेति । ज्ञायते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या वृत्तिर्ज्ञानं ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या संवित् ज्ञानमिति विभागः । एवं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य तन्निराकरणार्थमुपक्रमते । तत्र न तावदिति । आत्मनो ऽस्थायित्वात्कथं तत्र कर्तृव्यापाराधीनं फलमिति मन्वानं सुगतं प्रत्याह । स्थायिनीति । कल्पनागौरवप्रसङ्गान्न कर्तृव्यापार एष्टव्य इति शङ्कते । ननु यत इति ।

१७४।१८

किं व्यापारः परिस्पन्दः, उत परिणामः? नाद्यः । आत्मनः सर्वगतत्वादित्याह । आत्मन इति । न द्वितीयोपि, तत्र प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । प्रामाणिककल्पनाया अदोषत्वान्मैवमित्याशयेनाह । अयमत्रेति । व्याप्तिग्रहणाऽभावमुपपादयति । अप्रत्यक्षत्वादिति । चशब्देन प्रमाणान्तराद् व्याप्तिग्रहणाशङ्कां निरस्यति । मा भूत्तर्हि कर्तृव्यापरावगम इत्यत्राह । अवगम्यतइति । आद्यमनुवदति । अथेति । द्वैधीभावस्य कर्तृव्यापारजन्यताया दृष्टत्वात् संविदो ऽपि तज्जन्यत्वमनुमीयते इत्याह । तर्हीति । आत्मनि व्यापाराऽसंभव इत्युक्तमनुवदति । ननु न परिणाम इति । व्यापारमन्तरेण फलोत्पत्तेरनुपलब्धेर्व्यापारो ऽप्येष्टव्य इत्याह । तर्हीति । फलमन्यथासिद्धमिति शङ्कते । ननु मन इति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानुरोधात्फलस्योत्पत्तेः संभवान्न कारणान्तरं मृग्यमित्यर्थः । कारणत्रितयात्कार्योत्पत्तेरुपलम्भात् यथा तस्याऽभ्युपगमस्तथा व्यापारो ऽप्येष्टव्य इत्याह । न करणेति । कुठारवृक्षसंयोगं विनोद्यमनादिव्यापारादृष्टेरित्यर्थः ।

१७५।३

यत्र यद्दृश्यते तत्र तद्देष्टव्यमात्मनि च तद्दर्शनाभावान्न

तदेष्टव्यमित्यनुमानाचतुरचोद्यमुत्थापयति । अत्रेति । अनुमानमात्रोच्छित्तिप्रसक्तेर्नैतच्चोद्यं शोभते इत्याह । स चेति । १७५।९
इष्टसाधनताज्ञानपूर्विका प्रवृत्तिरिति तावत् सर्वजनीनं, न च तत् त्वन्मते संभवति, ओदनगतेष्टसाधनताया अप्रत्यक्षत्वात् । न चाऽनुमेयत्व,मुक्तन्यायस्य तत्रापि प्रसरात्, ततो जीवनमेव दुर्लभमापतितमित्यर्थः । स्थायिमते फलस्य कर्तृव्यापारजन्यत्वे ऽपि क्षणिकमते कथं तत्कल्पन?मित्याशङ्क्य क्षणिकत्वस्य निरस्तत्वात् व्यापाराऽनुमितिर्युक्तेत्याह । सुगतानामिति ।

क्षपणकमते नित्यचैतन्यं स्वरूपेणाऽवभासकम्, उत आगन्तुकज्ञानद्वारेणे?ति विकल्प्याद्यं दूषयति । क्षपणकानामिति । द्वितीये कर्तृव्यापारसिद्धिरिति अभिप्रायः । लौकायतिकमते संवेदनस्याऽऽगन्तुकत्वात्तज्जनकव्यापार एष्टव्य इत्याह । लोकायतस्येति । दूषणान्तराभिधित्सया पूर्वोक्तमेव चोद्यमुत्थापयति । ननु सर्वगतस्येति । सर्वगतत्वान्न परिस्पन्दो निरवयवत्वान्न परिणामो ऽपीत्यर्थः । आत्मनः परिस्पन्दो न संभवतीत्येतदङ्गीकुर्मः, परिणामाऽनुपपत्तिरिति यदुच्यते तन्न मृष्यामहे, किं तात्त्विकस्य परिणामस्याऽनुपपत्ति,रुत काल्पनिकस्य? तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । अध्यासेति । अन्तःकरणसंपिण्डित आत्मा संविदाकारेण परिणमते इत्येवेष्यतां, किं ज्ञानपरिणामेने?ति शङ्कायामाह । न चेति । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः संविदो नित्यसिद्धत्वमित्यर्थः ।

बोधरूपात्मन एव विषयद्रष्टृत्वात् किं परिणामकल्पनये?ति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । अत इति । विषयावच्छेदो विषयसंबन्धः, तत्रोपाधिः प्रयोजकः । स्वतो ऽस- १७५।११

ङ्गस्य विषयसंबन्धाऽसंभवात्तद्धेतुभूतं ज्ञानमेष्टव्यमित्यर्थः। प-
१.७५.११ रिणामतत्प्रतिबिम्बितसंविदोर्ज्ञानपदव्युत्पत्तिं दर्शयति। क-
रणव्युत्पत्त्येति। एवं संविज्ज्ञानभेदे ऽपि परोक्षाऽपरोक्ष-
संविद्भेदः कथं? तस्याः सदा परोक्षत्वात्तदवच्छेदकवृत्तेश्च प-
रोक्षत्वादित्याशङ्क्याह। तत्रेति। अर्थोपाधीति पदच्छेदः।
अर्थ उपाधिर्ज्जनको यस्य तदर्थोपाधि, इन्द्रियसंयुक्तो ऽर्थः
स्वाकारां वृत्तिं जनयति, तस्यां च वृत्तौ अपरोक्षसंवित् प्र-
तिबिम्बिता भवति, ततश्चाऽपरोक्षसंवित्प्रतिबिम्बाधारतया
ज्ञानस्याप्यपरोक्षत्वम्। यत्र चेन्द्रियसंयुक्तार्थस्य वृत्तिजन-
कत्वाऽभावः तत्र चाऽपरोक्षसंविदो न प्रतिबिम्बभाव इति
ज्ञानस्य पारोक्ष्यमित्यर्थः। अपरोक्षसंविदवच्छेदकत्वमुपपाद-
यितुमर्थोपाधीति विशेषणम्।

उत्तरभाष्यव्याख्यां विहाय सूत्रस्य शास्त्रान्तर्भावः क-
स्मादुच्यते? इत्याशङ्क्य वृत्ताऽनुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह। तत्रेति।
अतीतग्रन्थे इत्यर्थः। अवयवार्थेति। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासे-
ति जिज्ञासाशब्दस्याऽवयवार्थव्युत्पादनेनेत्यर्थः। इच्छाया
वाक्यार्थत्वे विषयसौन्दर्यलभ्यत्वात् कर्तव्योपदेशाऽनुपप-
१.७५.१५ त्तिः, तथा च साकाङ्क्षत्वेन वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह। इष्य-
माणेति। अन्तर्णीतमित्यस्यायमर्थः। इष्यमाणज्ञानं प्रति
साक्षादिच्छायाः साधनत्वाऽसंभवादिच्छाऽनन्तरभावी ज्ञा-
नात्प्राक्कालसंबन्धी विचारो लक्ष्यते, तत्र ब्रह्मज्ञानस्याऽन्यत
उत्पत्त्यसंभवाद्वेदान्तेभ्य एवोत्पत्तिर्वक्तव्या, न चाऽनिर्णीत-
शक्तितात्पर्याणां वेदान्तानाम् अप्रतिबन्धाऽपरोक्षप्रत्यय-
जनकत्वमिति शक्तितात्पर्यविचारः कर्तव्यो मुमुक्षुणेत्या-
शङ्कान्तरसद्भावे तन्निराकरणं स्यात्, तदेव कथ? मिति श-

ङ्क्ते । कथमिति । शङ्कामाह । नास्येति ।

किमेतत्सूत्रं शास्त्रान्तर्भूतम्, उत नेति विकल्प्याद्यमुत्थापयति । अस्येति । तत्रापि किमेतत्सूत्रारम्भ एतत्प्रयुक्त, आहोस्विदन्यप्रयुक्त? इति विकल्पयति । विचारेति । विचारारम्भकर्तव्यताया विचारो निरूपणं यस्मिन् सूत्रे तत्तथोक्तं, तस्य प्रथमसूत्रस्येत्यर्थः । आद्यमुत्थाप्य दूषयति । स्वेनेति । स्वस्यारम्भसिद्धेस्तस्य प्रयोजकत्वमित्यात्माश्रयता । द्वितीयं दूषयति । सूत्रान्तरेणेति । आद्यसूत्रारम्भस्य सूत्रान्तरप्रयोज्यत्वे तदारम्भस्यापि सूत्रान्तरप्रयोज्यत्वं, तस्यान्यप्रयोज्यत्वमित्यनवस्थेत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । अथेति । वाक्यार्थनिर्णयाऽपेक्षितन्यायकलापप्रतिपादकशास्त्रबाह्यत्वादाद्यसूत्रं मुमुक्षुणा नारभ्यमित्याह । तर्हीति । १७५।१८

अन्तर्भावपक्षस्यापि दुष्टत्वात्कथमुपादेयत्वं? तत्राह । आपातेति । साङ्गाध्ययनविधिमपेक्ष्य श्रोतव्य इति विधिं प्रतिपद्यतइति, विधिश्चाऽनुबन्धत्रयमन्तरेणाऽसंभाव्यमानो ऽनुबन्धत्रयाऽपेक्षितन्यायप्रतिपादकं सूत्रमारम्भयतीत्यर्थः । अध्ययनविधिमपेक्ष्य श्रोतव्य इत्यादिविधिरुत्तरविधिशब्दार्थः । तत्राप्यस्य प्रथमारम्भः कस्मादित्यत्राह । विधाविति । विधेर्विषयो विधिविषयः, स च विचारश्चेति विधिविषयविचारः, तद्विषयसूत्राणीत्यर्थः । तथापि कथं समन्वयसङ्गतिरित्याशङ्क्याह । श्रोतव्येति । श्रोतव्यो जिज्ञासितव्य इत्यादिवाक्यानां विचारविधौ समन्वयं तावदिदं सूत्रं प्रतिपादयति, अर्थाच्च विचारकर्तव्यतायां सिद्धायां वेदान्तानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्ततां भजतइति समन्वयसंबन्ध इत्यर्थः । १७६।१

सूत्रे ऽनुबन्धत्रयाऽप्रतिपत्तेः कथमस्य तत्प्रतिपादकत्व?-
१.७६।२ मिति पृच्छति। अत्रेति। अत्र सूत्रे। श्रुत्या मुख्यवृत्त्येत्यर्थः। अप्रतिपत्तिरसिद्धेत्याह। तदाहेति। प्रयोज्यो निष्पाद्य इति। मोक्षशङ्कां निरस्यति। प्रयोज्य इति। तथा चोक्तं "नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते" इति। एकस्या इत्यत्र किं जिज्ञासा निर्दिश्यते, उत मुमुक्षा? आद्ये तस्या जिज्ञासाहेतुत्वाऽभिधानाऽयोगः। न द्वितीयः। पूर्वत्र साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वमुक्तम्, अत्र चैकस्य हेतुत्वमुच्यतइति विरोधप्रसङ्गात्। तत्राह। एकस्या इति। मुमुक्षाशब्दस्य विशेषणत्वयोपलक्षणत्वान्न विरोध इत्यर्थः। नन्वर्थादुपात्तं हेतुत्वमिति कथमुक्त?मथशब्देन तस्योपादानादित्याशङ्क्याह। अर्थादिति। आनन्तर्यमथशब्दस्याभिधेयार्थः, तद्बलाद्धेतुत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः। नन्वतःशब्देन हेत्वभिधायिनोपात्तमिति शङ्कां निरस्यति। अतःशब्दस्येति।

जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वं श्रुत्यभिहितमिति कथमुक्तं? तद्वाचकपदाऽभावादित्याशङ्क्याह। अनुवाद इति। विचारकर्तव्यताया असूत्रार्थत्वं शङ्कते। नन्विति। 'अनधिगते शास्त्रमर्थव'दिति न्यायविरोधान्मैवमिति दूषयति। नेत्याहेति। ज्ञानकर्तव्यताया अधिगतत्वं कुतो? ऽत्राह। इष्यमाणस्येति। ज्ञानस्याऽसाध्यत्वे सन्वाच्याया इच्छायाः कर्तव्यत्वं प्राप्तमिति शङ्कते। किं तर्हीति। इच्छाया अपि स्वतः सिद्धत्वात् तत्र कर्तव्यतोपदेशाऽनुपपत्तेः उपायं लक्षयित्वा तस्य कर्तव्य-
१.७६।११ त्वमुच्यतइत्याह। तदाहेति।

ननु नियोगस्य प्रवर्तकत्वात्स कथनीय इति वक्तव्यं, किमुपायः कथनीय इत्युच्यत?इत्याशङ्क्य प्रवर्तकत्वमपीष्टसाधन-

स्येत्यभिप्रायेणाह । अनवगतेति । विचारस्य ज्ञानोपायताया अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्तत्र विधिरनर्थक इत्याशङ्क्याह । दृष्टेति । यथा 'व्रीहीनवहन्या'दित्यत्र दृष्टार्थो ऽप्यवहनने विधिराश्रीयते नियमाऽदृष्टसंभवात्तद्वदत्रापि । न च तत्र नियमाऽदृष्टसाध्यप्रधानाऽपूर्वसंभवाद्विधेरर्थवत्त्वम्, अत्र त्वदृष्टसाध्यं नेत्यपि शङ्कनीयम् । आत्मसाक्षात्कारस्याऽदृष्टसाध्यत्वादित्यर्थः । तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यादिभाष्यमाक्षिपति । ननु पदार्थेति । प्रयोजनविशेषसंभवात् सो ऽपि कथनीय इत्याह । सत्यमिति । वाक्यार्थकथनभाष्ये संबन्धाद्यप्रतिपत्तेरनर्थकमेतदित्याशङ्कते । मुमुक्षुणेति । उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । अत्रेदं विवक्षितं, ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्युक्ते अनधिगतस्य ब्रह्मणः प्रमेयत्वं तस्यैव प्रमितस्य प्रयोजनत्वं शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धो ज्ञानकामस्याऽधिकारित्वं चेति अनुबन्धचतुष्टयं लभ्यते, तस्मादनुबन्धचतुष्टयसंभवाद् विचारः कर्तव्य इति ॥

१७६।११

१७६।१५

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्याऽखण्डाऽनुभूतिपूज्यपादशिष्येणाऽखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने तृतीयं वर्णकं समाप्तम् ।



अथ चतुर्थवर्णकम् ।



श्रीगणेशाय नमः ।

अनुबन्धचतुष्टयं विचारप्रयोजकं, तच्च सिद्धमिति उत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमिति चेत्, मैवं, विधान्तरेण तदसंभवोत्थितेः । तथा हि । वेदान्तशास्त्रं विषयः, तत्किम् आरभ्य,मुत नाऽऽरभ्य?मिति विषयप्रयोजनसंभवाऽसंभवाभ्यां संदिह्यते । तत्राऽसंभावितविषयप्रयोजनत्वादनारभ्यमिति तावत्प्राप्तमिति । न च हेत्वसिद्धिः, ब्रह्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्विषयादेरनिरूपणादि-
१७७।१ त्यभिप्रेत्याह । तत्पुनरिति । प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्विषयाद्यसंभवस्योक्तत्वात्कथमिति प्रश्नाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु विधीति । विचारविधिर्विधिशब्दार्थः । विषयादेरसंभवात् श्रवणविधे'र्विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादिवदन्यार्थत्वमुपेयमित्यभिप्रायेणाह । परिहरतीति ।

प्रतिपन्नस्यापि विषयत्वे को दोष? इति शङ्कते । ननु प्रतिपन्नमिति । अधिगते ऽप्यधिगत्यन्तरसंभवात्प्रतिपन्ने तस्मिन्निति न युक्तमित्याशङ्क्याह । अनधिगतेति । प्रसिद्धपक्षे प्रयोजनाऽऽक्षेपो न युक्तः, ज्ञानप्रयोजनसंभवादित्याशङ्क्य ज्ञानस्य स्वरूपेणाऽपुरुषार्थत्वादविद्यानिवर्तनेन पुरुषार्थत्वं वक्तव्यम्, अविद्यानिवृत्तेश्च प्रमाणान्तरेण सिद्धत्वात्प्रयोजना-
१७७।५ क्षेपो युक्त इत्याह । विषयेति । टीकायामनेनानवगमादित्यत्राऽवधारणं विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । नास्य ब्रह्माऽवगतिः

प्रयोजनमित्यत्र फलपर्यन्तेति शेषः । अप्रसिद्धे ऽनधिगतार्थत्वसंभवान्न शक्यं जिज्ञासितुमिति कथमुक्त?मित्याशङ्क्याऽस्मिन् पक्षे न विषयाक्षेप इति भाष्यटीकयोस्तात्पर्यमाह । अथेति । अनधिगतार्थगन्तृषु चक्षुरादिष्वर्थसंबन्धप्रयोजने दृश्येते, ततः कथमाक्षेप? इति शङ्कते । नन्वनधिगतेति । १.७७।७

चक्षुरादिवत्प्रतिपादकत्वस्योक्तत्वाद्यन्न कदा चिदित्यादेः परिहाराऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । यन्न कदा चिदित्यस्यायमर्थः । यत्कथमपि स्वतः परतो वा बुद्धावसमारूढविशेषं तत्कदा चिदपि न प्रतिपाद्यते, यत्कदा चिदपि बुद्धावसमारूढविशेषं तत्कथमप्यनुमानेन युक्त्या वा न प्रतिपाद्येतेति वा संबन्धः । अथ यद्बुद्धौ कदा चिदपि न स्वेनाऽन्यरूपेण वा वर्तते तदसमारूढविशेषं कथं प्रतिपाद्येतेति । सम्यक्परिहारमत्राह । प्रत्यक्षादीति । अनधिगतस्यैव प्रतिपादने हेतुमाह । विचारेति । ततो वैषम्यमाह । यत्रेति । प्रसिद्धपक्षे विषयाऽसंभवस्याऽप्रसिद्धपक्षे च संबन्धाऽसंभवस्योक्तत्वात् प्रसिद्धं पुनरित्यत्रापि तस्यैव निर्देशे पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य टीकाव्यावर्त्यां शङ्कामाह । नन्वप्रसिद्धइति । प्रसिद्धत्वपक्षे प्रतिपाद्यत्वयोग्यतारूपसंबन्धसंभव इतरत्र च तदभावात्संबन्धाक्षेप इत्याशयेनाह । तत्राहेति ।

प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विषयादेराक्षेपात् प्रकारान्तरस्याऽसंभवात्त्रितयं समाधत्तइति कथमुक्तं? तत्राह । अविज्ञातइति । कारणोपपत्तित इत्यस्याऽविज्ञानइत्यनेन संबन्धः । कारणं चोपपत्तिश्चेति तथोक्ते, ताभ्यामिति विभागः । करणशब्देन प्रमाणमुच्यते । विशेषतः प्रतिपन्ने कथं विचारप्रतिपत्तिरिति तत्राह । विशेषत इति । सामान्यन्यायं प्रस्तुते प्रसारय- १.७७।१५

ति । अथाण इति । विधिविषयादेः शास्त्रत एव सिद्धत्वाद्ग्रा-
१७७।१८ न्यकृतप्रयासो वृथेति शङ्कते । ननु समन्वयेति । स्वाभिलषि-
तोपायज्ञानं विना ग्रन्थविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदर्थं विषयादे-
रादौ निर्देश इत्याह । तत्राहेति । प्रयोजनविशेषनिर्देशं वि-
ना प्रवृत्त्यसंभवश्चेत् तर्हि स एव निर्दिश्यतामित्युक्तमेवमपी-
त्यत्र, किमवधारणमयोगं व्यवच्छेदयति, उताऽन्ययोगम्? आद्ये
मदिष्टसिद्धिः । न द्वितीयः । प्रवृत्त्यङ्गत्वेनेतरयोरपि वक्त-
व्यत्वादित्याशङ्क्याह । ननु प्रयोजनेति ।

प्रवृत्त्यव्यभिचारात्तयोरपि प्रवृत्त्यङ्गत्वे ततस्तन्निर्दिशो
ऽपीति शङ्कते । ननु साधनमिति । शक्यसाध्यमिति प्रतिपाद-
यितुं योग्यतालक्षणसंबन्धमित्यर्थफलाऽभेदात्तयोर्न पृथङ्निर्देश
इत्याह । तत्राहेति । फलाऽभेदो ऽसिद्ध इति शङ्कते । नन्वि-
ति । तृप्तिसाधने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु तृप्तावित्यर्थः । फलस्यापि
विषयत्वं दृष्टमित्याह । तत्राहेति । किं फलस्य विषयत्वव्य-
पदेशः, उत फलमेव विषयः? आद्यस्त्वङ्गीक्रियते, द्वितीयस्त्व-
नुपपन्नः, केवलस्य विषयत्वात्, क्रियाजनिताऽतिशयवि-
शिष्टस्य च फलत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । प्रयोजनेति ।
क्रियाजनितो ऽतिशयः प्रयोजनं तच्छालिनो विषयत्वमित्य-
र्थः । ततः किमित्यत आह । ततश्चेति । यद्यपि क्रियाज-
निताऽतिशयशालितया प्रयोजनत्वं जायमानातिशयविशि-
ष्टतया विषयत्वमिति भेदः, तथापि फले ज्ञाते विषयोऽपि ज्ञा-
तो भवेदिति न पृथङ्निर्देशाऽपेक्षेत्यर्थः ।

विषयफलयोरत्यन्तभेदो ऽपि दृश्यतइति शङ्कते । ननु
कुलालेति । अत्यन्तभेदे उपादानोपादेयभावस्याऽनुपपत्तेः स
१७८।१ नेष्टव्य इत्याह । तत्राहेति । विषयसंबन्धयोः प्रयोजनान्तर्ग-

त्वाच्च पृथङ्निर्देश इति शङ्कायां सत्यमिति तदङ्गीकारो न युक्तः, पृथङ्निर्देशस्य साध्यमानत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । सत्यमिति । अङ्गीकृतमेवांशमाह । प्रयोजनेति । द्विविधं विषयत्वं, क्रियाफलशालित्वम् अनन्यसाधारणत्वं चेति । तत्राद्यः प्रयोजनप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नो भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि विवाद? इति शङ्कते । किं त्विति । अनन्यसाधारणतालक्षणस्य विषयस्य प्रयोजनानन्तर्भावात् पृथग्वक्तव्यत्वमित्याह । प्रयोजनमिति । ब्रह्मणो ऽनन्यसाधारणतया शक्यप्रतिपाद्यतया च प्रयोजनं, प्रकरणस्य पुरुषव्यापारविषयस्य श्रवणादेर्विषयभावे वर्णिते साधने नियमेन प्रवृत्तिर्भवतीति योजना । व्यापारविषयस्येति षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । १७८।१

ब्रह्मणो ऽनन्यसाधारणतारूपं विषयत्वं विचिकित्सादृष्टान्तेन समर्पयतइति तस्याऽसंगतिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्र प्रवृत्तीति । अनुभयमानतया विचारतज्जन्यज्ञानयोः प्रयोजनमपि ब्रह्मविषयतया पृथग् वक्तव्यमिति दर्शयितुं दृष्टान्तमाहेति संबन्धः । विषयतयेत्येतद्विवृणोति । अनन्यसाधारणतयेति । कथं तस्याऽनन्यसाधारणता? सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाभ्युपगमादिति शङ्कां व्यावर्त्तयति । स्वरूपेणेति । सदाकारेण सर्वप्रत्ययवेद्यत्वे ऽप्यद्वैतानन्दाद्याकारस्य मानान्तराऽगोचरत्वादनन्यसाधारणत्वमित्यर्थः । विषयस्य पृथग्वक्तव्यत्वे हेतुमाह । तत्र प्रवृत्तीति । विचारनियतप्रवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः । अनुभूयमानतयेति । विचारतज्जन्यज्ञानसाध्याऽनुभवफलाश्रयतयेत्यर्थः ।

विपक्षइति । अनन्यसाधारणविषयाऽप्रतिपत्तौ साधनप्रवृत्तिनियमाऽभाव इत्यर्थः । दृष्टान्तस्याऽयमर्थः । चिकित्सा- १७८।८

ज्ञानउद्देश्ये चरकसुश्रुताऽऽत्रेयप्रभृतीनि बहूनि साधनानि विद्यन्ते, तेषां मध्ये एकत्रैव नाऽवश्यं प्रवृत्तिः, सर्वेषां साधन-
१७८।८ त्वाऽविशेषात् । तत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । दलनं नाम प्रस्थपृष्ठादिना विदारणम् । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । उक्ते ऽर्थे ऽन्वयमाह । यथेति । निवातकवचवधादेरर्जुनेनैव साध्यत्वादनन्यसाधारणत्वमित्यर्थः । तस्मात् साधनविशेष-प्रवृत्तिनियमाय साधानान्तराऽस्पृष्टत्वं वक्तव्यमित्युपसंहरति । तेनेति । विषयनिर्देशमङ्गीकृत्य संबन्धमाक्षिपति । विषयस्येति । अनन्यप्रतिपाद्यत्वे सत्येतत्प्रतिपाद्यो विषयस्तथा च संबन्धो न पृथङ्निर्देष्टव्य इत्यर्थः । संबन्धरूपत्वमसिद्धमित्याह । तत्राहेति । कथमसिद्धिरिति वीक्षायामाह । तत्रेति । संबन्धस्याऽनन्यप्रतिपाद्यत्वादन्यत्वात्सो ऽपि वक्तव्य इति संबन्धः । अन्यत्वं दर्शयितुमनन्यप्रतिपाद्यत्वमेव विशिनष्टि । साधनान्तरेति । संबन्धाऽभावे प्रवृत्तिनियमाऽभाव इत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपर उत्तरग्रन्थ इत्याह । इति दर्शयितुमिति ।

साधुशब्दपरिज्ञानस्य व्याकरणसंबन्धत्वं विषयत्वं च, ततः कथं व्यतिरेकदृष्टान्त इत्युक्त?मित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । तदर्थी न क्व चिदपि प्रवर्तते इत्ययुक्तं, व्याकरणे प्रवृत्तिसंभवात्तत्राह । अत इति । प्रयोजनज्ञानमेव विषयादिज्ञानमित्यसंभवे ऽपि तदविनाभावादितरासिद्धिरिति शङ्कते । नन्वेवमपीति । अर्थसिद्धत्वमसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । भिद्यतइति कथमुक्तं? तेनापि तथा ऽभ्युपगमादित्याशङ्क्याह । भिद्यतइति । तत्र हेतुमाह । न चाऽन्यतमेनेति । चशब्दो ऽवधारणार्थः सिद्धिपदेन संबध्यते । उक्तमर्थमनङ्गीकृत्य प्रवृत्त्यङ्गत्व-
१७८।१८ माक्षिपति । ननु स्वरूपेति । प्रमाणाऽभावादिति द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । तत्रेति । ब्रह्मणः सामान्यतः प्रसिद्ध्यादेरसंभवान्न विषयादि निर्देष्टव्यमित्युक्तमनुवदति । ननु वक्तव्यमिति । एकान्ततः प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योः प्रतिपत्त्यनुपपत्त्या प्रसिद्धतामात्रं सिध्यति कथं विषयादिरित्याशङ्क्याह । तत्र प्रसिद्धेति । १७८।२२

न केवलं विप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या ब्रह्मसिद्धिः, अपि तु ब्रह्मशब्दव्युत्पत्त्या ऽपीत्याह । विप्रतिपत्तीति । ब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वं कथं प्रतिषिध्यते? वेदान्तानामेव शास्त्रत्वादित्याशङ्क्य शास्त्रशब्देन वाक्यनिर्णयाऽपेक्षितन्यायप्रतिपादको ग्रन्थो निर्दिश्यतइत्यभिप्रायेणाह । नन्वेवमिति । ब्रह्मणः शास्त्राऽविषयत्वं सूत्रपराहतमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । प्रतिभासविरोधान्मैवमिति परिहरति । नेत्याहेति । न्यायानां ब्रह्मविषयत्वात् शास्त्रमपि तद्विषयमित्याशङ्क्याह । सूत्रेति । विषयसंबन्धयोरेवाऽऽक्षेपे को हेतुरिति शङ्कते । ननु संभावनेति । शास्त्रस्य संभावनाविषयत्वात्तज्ज्ञानं प्रयोजनं न मुक्तिरित्यर्थः। संभावनाज्ञानस्य सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावान्न स्वरूपेण पुमर्थत्वमित्याह । नेत्याहेति । प्रकृष्टा नाडी प्रनाडी इति शङ्कां निरस्यति । परम्परयेति ।

इच्छाऽवाप्तिः शास्त्रप्रयोजनत्वेन निर्दिष्टेति शङ्कां निरस्यति । धर्मार्थाभ्यामिति । आग्नेयादीनामित्यत्र करणेतिकर्तव्ययोरेकविषयत्वमुक्तं, तत्र के ते आग्नेयादयः, कथं वा एकविषयत्वं, प्रकृते वा कथमिति वीक्षायां तत्सर्वमाह । ननु करणेति । तत्र प्रथमं करणस्वरूपमाह । तथा हीति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या यागानां समप्राधान्यमुपेयमित्याह । तेषामिति । किं तदितिकर्तव्यमिति वीक्षायामाह । १७९।८

द्विविधानीति ।

१७९।११ अर्थकर्माणि दर्शयति । फलेति । आराद्दूरे इत्यर्थः । आरादुपकारकत्वं दर्शयति । फलेति । संस्कारकर्मस्वरूपमाह । प्रोक्षणादीनीति । सन्निपत्योपकारकत्वमाह । प्रोक्षणादीनीति । सन्निपत्योपकारकत्वमाह । द्रव्येति । करणेतिकर्त्तव्ययोः स्वरूपमभिधाय तयोरेव विषयत्वमाह । तत्रेति । अङ्गेषु पृथक्फलाऽश्रवणात् यत्र च फलं श्रूयते तस्याऽर्थवादत्वात् करणफलमेव फलमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । निर्णीतशक्तितात्पर्यविशिष्टस्य शब्दस्य करणत्वात् शक्तितात्पर्यनिर्णयस्य विचाराऽधीनत्वात् स्वरूपोपकार्यङ्गत्वं, प्रमेयविचारस्य त्वारम्भावगमाविनिवृत्तिरेव फलोपकारत्वमित्यर्थः । विचारस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वाङ्गीकरणाद् ब्रह्मविषयत्वाऽभिधानं सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्क्याह । अपसिद्धान्तीति । एकदेशीय इत्यर्थः । वेदान्ताः किं ब्रह्म बोधयितुमीशते, उत ने?ति विकल्प्यान्त्ये विचारस्याप्यनपेक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽद्यं दूषयति । न तु वेदान्ता इति । समर्थस्याप्यन्यापेक्षा दृष्टेत्याह । तत्रेति ।

प्रकारान्तरेण ब्रह्मविषयत्वमाक्षिपति । ननु कथमिति । अन्यविषयस्याप्यन्यविषयत्वं दृष्टं, ततो न विरोध? इत्याह । तत्राहेति । उद्यमनादिव्यापारस्य वृक्षे ऽतिशयजनकत्वात्कथं परशुविषयत्व?मित्याशङ्क्याह । द्विविधमिति । द्वैविध्यमेवाह । किं चिोदति । कर्तृव्यापारस्येत्यस्योद्यमननिपतनव्यापारस्येत्यनेन संबन्धः । उद्देश्यं फलं यस्य स उद्देश्यफलः, तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः । उद्यमनादेः करणव्यापारस्य च वृक्षविषयत्वमिति वीक्षायामाह । तत्रेति । कुठारव्यापारस्यापि व्य-

१८०।२

वधानेन वृक्षविषयत्वम्, अन्यथेतरत्रापि व्यवधानं न स्यादित्याशङ्क्य व्यवधानाऽनुभवान्मैवमित्याह । स एवेति । कुठारकर्तृव्यापारस्य वृक्षविषयत्वमुक्तं, तदनुचितमिति चोदयति । नन्विति । करणत्वकर्तृत्वयोरेकत्र व्याघातादित्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैतच्चोद्यमित्याह । उच्यत इति । किमेकविषययोर्विरोधः, उत भिन्नविषययोः? तत्राद्येऽभ्युपगमः, द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह । सर्वाणीति । करणस्यापि कारकत्वात् क्रियाकारिणश्च कारणस्य स्वव्यापारं प्रति कर्तृत्वमित्यर्थः । १८०।४

करणस्य स्वव्यापारकर्तृत्वे ऽपि न वृक्षविषयत्वं, द्वैधीभावाऽतिरिक्तफलस्याऽनिरूपणात्, द्वैधीभावस्य चाऽन्यफलत्वादिति शङ्कायामाह । सर्वेति । कर्मतयेति । उद्देश्यतयेत्यर्थः । करणस्यापि कर्तृत्वे कर्त्ता करणं चेति भेदव्यपदेशो निर्विषयः स्यादित्याशङ्क्याह । तत्र कर्त्तेति । भेदमेवाह । तत्र कर्त्तेति । तत्र तेषां कर्त्रादीनां मध्ये स्वतन्त्रव्यापारः कर्त्तेति संबन्धः । स्वतन्त्रव्यापारत्वमेवाह । साधननियोगेनेति । साधारणप्रेरणेनेत्यर्थः । लक्षणान्तरमाह । धातुनेति । गच्छति पचतीत्यादौ धातुना प्राधान्येन विशेष्यो वाच्यो व्यापारो यस्य स तथोक्तः । धातुशब्देन तदर्थो विवक्षितः । कारणस्वरूपमाह । करणमिति । उपकारकं करणमित्युक्ते कर्त्रादिषु प्रसक्तिस्तदर्थं संनिपत्येति । करणसन्निपातिषु व्यभिचारं व्यावर्तयितुमाह । फलमिति । कर्म लक्षयति । फलसमवायीति । अत्र च परसवेतक्रियाफलसमवायीति द्रष्टव्यम् । इतरथा गमनक्रियाफलशालिनि कर्तरि व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । १८०।६

धातुना विशेष्यव्यापारस्य कर्तृत्वे काष्ठादीनामपि ता-

१८०।६ इत्यकात् कर्तृत्वमित्याह । काष्ठादीनीति । पाकोत्पादनानुकूलव्यापारकर्तृत्वात्तथा व्यपदेश इत्यर्थः । नावान्तरभेदेति । प्रधानक्रियाकर्तृत्वाभिप्रायेण न व्यपदेश इत्यर्थः । करणस्य व्यापारवत्त्वं तच्छब्दार्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । विचारव्यापारस्येति । विचारलक्षणव्यापारस्येत्यर्थः । विचारव्यापारस्यापि प्रमाणप्रमेयसंभावनाऽवगमद्वारेण ब्रह्मकर्मता न विरुध्यते इति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । ब्रह्माऽवगमस्येति । तथापि कथं तद्विषयत्वं? तत्राह । अवगमेति ।

परशुविषयस्य व्यापारस्यापि वृक्षविषयवत्त्ववत् संभावनाविषयस्यापि विचारस्य ब्रह्मविषयत्वमुक्तं, तत्र दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्कते । अथेति । अव्यवहितमिति । व्यवधानं विना व्यापारजन्याऽतिशयवदित्यर्थः । नोद्देश्यमिति । द्वैधीभावादिफलविशिष्टमित्यर्थः । तरुविषयत्वाभावेतरावातिशयजनकत्वं न स्यादित्याह । तत्राहेति । विषम उपन्यास इत्यत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुक्तं, तदनुपपन्नं, मीमांसाया इतिकर्तव्यत्वेनोपकारत्वस्याप्यविशेषः स्यादित्याशङ्क्य इतिकर्तव्यत्वमसिद्धं मानाभावादिति दर्शयितुमितिकर्तव्ये प्रमाणं तावदाह । अत्रेति । लोकवेदयोरित्यर्थः ।

शब्दस्य करणत्वादितिकर्तव्यतापेक्षाया मीमांसेतिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते इत्याशङ्क्येतिकर्तव्यान्तरसंभवान्नास्या इतिकर्तव्यतात्वमित्याह । अन्यत्र त्विति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन शक्तितात्पर्यविचारलक्षणं श्रवणं श्रोतव्य इत्यनेन विधीयते, ततः कथं विचार-
१८०।१० स्यानङ्गत्वमित्याह । शब्दादिति । विचाराऽपेक्षया शब्दार्थबोधकत्वे स्वतस्त्वभङ्गः स्यादित्यर्थः । शब्दस्य बोधजनने

विचाराऽनपेक्षायामपि प्रतिबन्धनिरासे तदपेक्षेत्युक्तं ननु संशय इत्यत्र, तदनुपपन्नं, शब्दस्य प्रमाणत्वात् संशीत्याद्यजनकत्वात्, अन्यस्य च ब्रह्मणि तज्जनकस्याऽनुपलम्भादित्यर्थमाह । ननु यथेति । शक्तितात्पर्ययोरज्ञानं शक्तितात्पर्याऽज्ञानं, तयोर्विपर्यासज्ञानं, ते एव दोषः शक्तितात्पर्याज्ञानतद्विपर्यासज्ञानदोषः, तस्मादिति विग्रहः । १८०।१०

अज्ञानादेः स्वाभाविकत्वात्कथं निरास? इत्याशङ्क्याह । तत्रेति । शक्तितात्पर्यविचारजनितज्ञानस्य तदज्ञानादिविरोधित्वात्तन्निवर्तकत्वं युक्तमित्यर्थः । शास्त्रस्य निर्णयज्ञानकारणतायाः पुरा ऽनुक्तत्वात्कथं तत्प्रतिषेधः? इत्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तत्र किमिति । दोषसहितस्य शब्दस्याऽन्यथाज्ञानजनकत्वं, विचारस्य च दोषनिरासेन प्रमितिहेतुत्वमिति किं युक्तम्, उत शब्दस्य सम्यग्ज्ञानजनकत्वं स्वाभाव्यं, दोषाच्चान्यथा ज्ञाने समुत्पन्ने विचारेण च निवृत्ते शब्दादेव निर्णय इति वेति योज्यम् । अन्यथा विकल्पाऽनुत्थानात् शब्दस्य दोषसहितस्यान्यथाबोधकतायास्तेनाऽभिहितत्वादित्यर्थः ।

चक्षुर्वद्दोषोपेतः शब्दो विपर्यासादिजनक इत्युक्तं, कथमेकस्य वाक्यजनितत्वं निर्दिष्ट?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अयमाशय इति । रागादिर्दोष, उत काचादिः? उभयथाप्यसंभव इत्याह । पुरुषेति । दोषाऽभावप्रतिपादनफलमाह । अत इति । प्रयोगान्तरेष्विति । अयमर्थः । अस्मिन् ग्रामे अयमेक एवाऽद्वितीय इत्यादौ भिन्ने ऽपि प्राधान्यविवक्षया एकादिशब्दप्रयोगवत् वेदान्तेष्वप्येकादिशब्दानां तथात्वकल्पनया विपर्यासादिर्जायतइत्यर्थः । भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधा- १८१।१

दप्यन्यथामतिरित्याह। अर्थेति। विरुद्धज्ञानद्वयोत्पत्तौ कथं
१८२।९ निर्णय? इत्याशङ्क्याह। ततश्चेति। पूर्वमेव शब्दात्तत्त्वज्ञा-
नस्योदितत्वात् पश्चादुत्पद्यतइति कथ?मिति शङ्कायामाह।
जातं वेति। विरोधिसंबन्ध्यन्तरेण तज्ज्ञानस्य दृष्टतायां तन्नि-
रासेन दृढतया तद्व्यवतिष्ठतइत्यर्थः।

विचारस्य प्रतिबन्धनिर्वर्तकत्वप्रतिपादनफलमाह। तस्मादि-
ति। करणइति। करणेतिकर्तव्ययोरेकविषयत्वस्य पुरोक्तत्वा-
द्यद्यपीत्यादिना तदभावप्रतिपादने विरोधः स्यादित्याशङ्क्य
मतभेदेनाऽविरोधमाह। एवमिति।

यद्यपीत्यादिटीकाया अयमर्थः। वाक्यार्थज्ञानं शास्त्रा-
ऽनुग्रहात् प्रागेवोदापादि यद्यपि तथापि मीमांसया निर्णयः
क्रियतइति लक्षणयोच्यतइति संबन्धः। तत्र हेतुमाह। सा-
मान्यइति। सामान्यतोदृष्टनिबन्धनेन ज्ञानेन विरोधादुन्मज्जन-
निमज्जनमिवाऽनुभवाद्यवतिष्ठतइति संबन्धः। रज्जुतत्त्वज्ञानेन
सर्पभ्रमवन्निवृत्त्याशङ्कां निरस्यति। स्वोत्पत्तीति। तथाप्ये-
कविषयत्वे ऽविरोधस्तत्राह। अर्थान्तरेति। चन्द्रद्वित्वसमका-
लीनेन तदेकत्वज्ञानेन तन्निवृत्तिवत् शब्दज्ञानेनेतरज्ञाननिवृत्ति-
शङ्कां निराकरोति। समेति। वस्तुतस्तु न समकक्षत्वमपीत्याह।
अभिमतेनेति। तर्हि संशय ज्ञानोपमस्य कथं प्रामाण्य?मित्याह।
अस्यामिति। मीमांसाया निर्णयहेतुत्वमेव किं न स्या?दित्याश-
ङ्क्याऽप्रामाण्यत्वान्नैवमित्याह। न पुनरिति। सामान्यतोदृष्टनिब-
न्धनेनेति। अस्यार्थमाह। प्रयोगान्तरेष्विति। सामान्यतोदृष्टश-
ब्दस्यार्थान्तरमाह। तथाविधेति। चित्रनिम्नोन्नतादिग्राहि-
१८२।१६ चाक्षुषप्रत्ययस्य प्रमाणान्तरसंबन्धाऽभावे प्रामाण्यवदप्रा-
माण्यबुद्ध्येत्यर्थः।

शब्दस्य स्वतःप्रमाणत्वात् मीमांसाया लक्षणायापि कथं ब्रह्मविषयत्वं? तत्राह । अयमाशय इति । विचाराऽधीनतात्पर्याऽवगमेन प्रतिबन्धे निवृत्ते शब्दादेव निर्णयो जायते इत्युक्तं, संप्रत्ययुक्तस्य दृढीकरणार्थं विचारमारभते । अत्रेदमिति । पूर्वपक्षमाह । केचिदिति । पुरुषाभिप्रायस्तात्पर्यं, तदर्थप्रमितिजनकमित्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैतन्मतं साध्वित्याह । तत्र किमिति । तात्पर्याऽवगमः फलं यस्य स तात्पर्यावगमफलः, स विचारश्चेति तात्पर्यावगमफलविचारः, तस्मिन्नपेक्षाराहित्यप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्रैव दोषान्तरं समुच्चिनोति । तात्पर्येति । अज्ञाततात्पर्यस्य प्रमितिजनकत्वे तदगोचरे शब्दाद् बुद्धिर्न जायेतेत्यर्थः । १८२।१७

तात्पर्याऽगोचरे बुद्ध्यनुत्पाद इष्ट इत्याशङ्क्याह । तथा चेति । तात्पर्याऽगोचरेपि बुद्ध्युदयदर्शनाद्यथा ऽनिष्टापत्तिस्तथोपपादयतीत्यर्थः । तद्वाक्यादर्भकस्य पित्राह्वानप्रतिपत्तिरिति कथं व्यज्ञायी?ति तत्राह । स चेति । समुत्थानकार्यदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिनिश्चय इत्यर्थः । तात्पर्यमपि तद्गोचरमेव किं न स्या?दित्यत्राह । इतरस्त्विति । तथापि कथं स्थानजिघृक्षायां तस्य तात्पर्यपरिज्ञानं? निवेशनस्यान्यथाप्युपपत्तेः, तत्राह । समुत्थित इति । मुखविकसनादिकं दृष्ट्वा स्थानजिघृक्षयेत्थमुक्तवानित्यर्भको निश्चिनोतीत्यर्थः । पित्रा त्वमाहूत इत्यादेरन्यपरस्याऽन्यबोधकत्वे किं मान?मिति शङ्कते । नन्विति । उत्थानं त्वन्यथापि घटते इत्यभिसंधिः । विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः संसर्गज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानविरुद्धं संसर्गबुद्ध्यभावाभिधानमिति समाधत्ते । नोत्थानमिति । अप्रयोजकत्वशङ्कां निरस्यति । प्रवृत्तेरिति । १८२।१

१८२।४ अर्भक समिधमाहरेत्याचार्यवाक्यश्रवणसमनन्तरमुपजायमानमध्यमनरप्रवृत्तिं निरीक्ष्य व्युत्पित्सुरित्थमनुमिमीते, अयं नरः संसर्गबोधवान् संसृष्टप्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नवदिति संसृष्टप्रत्ययमनुमाय तस्य कारणविशेषापेक्षायां शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य तत्र सामर्थ्यं कल्पयति, तच्च तत्र न स्यात्, प्रवृत्तेः संसर्गज्ञानव्याप्तत्वादित्यर्थः । शब्दस्याऽयथार्थबोधकत्वे ऽप्रामाण्यप्रसंगान्न संसर्गबोधकत्वमिति शङ्कते । ननु शब्द इति । अयथार्थबोधकत्वमसिद्धमित्याह । नैष इति । कथमस्य वाक्यस्य यथार्थत्वं? स्थानजिघृक्षया प्रयुक्तत्वादित्याशङ्क्याह । सत्यपीति । आद्यमनुवदति । अथेति । किं तात्पर्यमात्रस्य ज्ञानं प्रमितिहेतुः, उतार्थविशेषितस्य? द्वितीये को ऽसावर्थ? इति विवेचनीयमित्याह । तर्हीति । किं पदार्थस्तात्पर्यम्, उत संसर्ग? इत्यर्थः । तात्पर्यमात्रस्य हेतुत्वोपगमाद्विकल्पाऽनवसर इत्याशङ्क्याह । अत्रेति । आश्रयसापेक्षत्वं दृष्टान्ततयोक्तमिति द्रष्टव्यम् । निर्विषयतात्पर्याऽसंभवे पदार्थविषयं तात्पर्यप्रमितिजनकमिति द्वितीयद्यं निरस्यति । न तावदिति । द्वितीयेपि किं तात्पर्यप्रतिपत्तिसमये विशेषणीभूतः संसर्गो ऽनधिगतः, उताऽधिगत?इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। संसर्ग इति । 'नाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि'रिति न्यायादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । स्यादेतदिति ।

किमुत्प्रेक्षाया अप्रमितित्वम्,उत प्रमितित्वम्? आद्ये ऽपि किं स्मृति,रुत, संशय, आहो विपर्यासः?सर्वथाप्यसंभव इत्याह । न
१८२।१२ तावदिति । स्मृतेर्गृहीतग्राहित्वात्संसर्गस्य च पूर्वं श्रोत्रा ऽनधिगतत्वान्न तद्‌ज्ञानं स्मृतिः । नापि संशयः, व्याकारत्वाभावात् । नापि विपर्ययः, बाधकाऽनुपलम्भादित्यर्थः । द्वितीये ऽपि किं प्रसिद्ध-

प्रमित्यन्तर्भूतोतान्या? नाद्यः, चक्षुरादिसंयोगाजन्यत्वान्न प्रत्यक्षान्तर्भावः संभवति। नाप्यनुमितौ, व्याप्तिलिङ्गाजन्यत्वात्। नाप्यर्थापत्तौ, अनुपपत्त्यदर्शनात्। उपमित्यन्तर्भावित्वं तु दूरापास्तम्। तस्माच्छब्दजन्यतयोत्प्रेक्षायाः प्रमाणत्वं वक्तव्यं, तथा च तात्पर्यं प्रमितिहेतुरिति पक्षक्षतिरित्याशयेनाह । तत्र परिशेषा- १८२।११ दिति । प्रमाणाऽभावान्न प्रमित्यन्तररूपता ऽपीति द्रष्टव्यम् ।

शब्दात् संसर्गमात्रे प्रतिपन्ने तद्विषयतात्पर्यं संसर्गविशेषबोधकं, गवादिशब्दानां सामान्ये शक्तिप्रतिपत्तावपि वाक्याद्विशेषप्रतिपत्तिवदित्याशङ्क्याह । न चेति । नदीतीरफलसत्ताद्यर्थविशेषमभिप्रेत्योत्तमवृद्धः शब्दं प्रयुङ्क्ते न सामान्यं, तेन फलाऽभावादिरर्थः । एवं तात्पर्यप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरसाधारणं दोषमभिधाय साधारणं दूषणमाह । किं चेति । संसर्गबोधः शक्तिमात्रनिबन्धनः शाब्दत्वात् पदार्थबोधनवत्, न च शक्तिमात्रनिबन्धनस्य तात्पर्यहेतुत्वमपि शङ्कास्पदं, शक्तिशब्देन शब्दतात्पर्यरूपशक्तिविशेषस्य विवक्षितत्वात् । न च साध्ये वैकल्यं, शक्तिजन्यत्वमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् इत्यर्थः ।

पुरुषाभिप्रायरूपतात्पर्याऽजन्यत्वे प्रमाणमाह । न तात्पर्येति । विमतो बोधः पुरुषाभिप्रायजन्यः शास्त्रत्वात् पदार्थज्ञानवदित्यर्थः । संसर्गबोधस्य पुरुषाभिप्रायजन्यत्वे शब्दाप्रामाण्यं चेत्याह । शब्दानामिति । संसर्गबोधो न शब्दनि- १८२।१६ बन्धनः किं तु तात्पर्यमात्रावगमाधीनः स्यादिति संबन्धः । शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दनिबन्धनत्वप्रतिपत्तेः कथं संसर्गबोधस्याऽशाब्दत्व?मित्याशङ्क्य तयोरन्यथासिद्धिमाह । शब्दानामिति । शब्दानां पदार्थप्रदर्शनमुखेनान्यथासिद्धत्वादित्य-

१८२।१० र्थः। पदार्थप्रदर्शनं कस्मा?दित्याशङ्क्याह। तात्पर्येति। तात्पर्यस्योपाधिर्विशेषणं तदुपयोगितयेति यावत्। त्वन्मतेऽपि किं तात्पर्यमज्ञातं प्रमितिहेतु,रुत ज्ञातं?,तत्र आद्ये विचारवैयर्थ्यं, द्वितीये विचारात् प्राक् शब्देभ्यः प्रतिपत्तिर्न स्यादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति। अज्ञाततात्पर्यविशेषितशब्देभ्योऽर्थप्रतिपत्तिर्मुख्यलक्षणानिमित्तोपजायते, तत्र च पुंदोषात्संशयाद्यावुत्पन्ने विचाराऽधीनतात्पर्यावगमेन च निवृत्ते तत्त्वनिर्णयजननान्न विचारवैयर्थ्यं, तस्माल्लक्षणाया करणेतिकर्त्तव्ययोरेकविषयत्वमित्यर्थः।

विषयादेरवश्यवक्तव्यताया उक्तत्वात्तच्चेदमित्यादि पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह। तच्चेति। निगमनप्रयोजनमाह। समर्थनमिति। ब्रह्मणोऽस्तितताभिधानं प्रकृताऽसङ्गतमित्याशङ्क्य प्रसिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा विषयादि समर्थ्यतइत्युक्तं, तदनुपपन्नं, प्रसिद्ध्यसंभवादिति शङ्कते। नन्विति। किं ब्रह्म सामान्येन लोकतोऽधिगम्यते, उताऽऽगमात्? नाद्यः, रूपादिहीनंतया प्रत्यक्षाऽविषयत्वात्। अत एव नानुमाया अपि तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। द्वितीयेऽपि किं पदगम्यं ब्रह्म, उत वाक्यगम्य?मिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। नापीति। ब्रह्मणः प्रमाणान्तराऽगोचरत्वान्न तत्र सङ्गतिग्रहणं, ततो न पदगम्यत्वमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। न चेति।

पदार्थानामेव संसृष्टानां वाक्यार्थत्वाद् ब्रह्मणश्च पदा-
१८३।१ र्थत्वान्न वाक्यमपि तत्र प्रमाणमित्याशयेनाह। तस्मादिति। सौत्रब्रह्मशब्दस्य जात्यादिविषयत्वाऽनुपपत्तेः ब्रह्मबोधकत्वमित्युक्तं, जात्यादिविलक्षणब्रह्मप्रतिपत्तिमन्तरेण पौरुषेयशब्दप्रयोगाऽयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। ब्रह्मशब्दस्याऽन्या

र्थत्वाऽसिद्धाविसर्थः। 'तद्ब्रह्म' 'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यादौ ब्रह्मप्रयोगादेव जात्यादिविलक्षणं वस्तु प्रतिपाद्य तदपेक्षितन्यायनिरूपणार्थं सूत्रकारस्य ब्रह्मशब्दप्रयोगः संगच्छते, ततश्चाऽस्माकमपि सौत्राद्ब्रह्मशब्दात्तत्प्रतिपत्तिर्घटतइति न का चन दोषकलेत्यर्थः।

ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यविषयत्वमात्रेण कथं ब्रह्मविषयत्वमिति शङ्कते। नन्वर्थान्तरेति। पूर्वत्र समुदायतात्पर्यस्योक्तत्वात् चोद्योत्थितिरित्यर्थः। प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह। प्रयोगार्थापत्तिरिति। प्रयोगाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। गृहीतसंगतिकानां शब्दानां तावदर्थबोधकत्वं, संगतिग्रहणं च लौकिकप्रयोगाधीनमिति न ब्रह्मशब्दादपूर्वसिद्धिः, तथा च कथं सौत्रादपि न तत्सिद्धिरिति शङ्कते। ननु श्रौतेति। लौकिकप्रयोगाऽधीनत्वमसिद्धमित्याह। तत्राहेति। वेदे ऽपूर्वशब्दाऽभावमाशङ्क्याह। अपूर्वमिति। नैतत्सारमित्यत्र पदस्याऽनधिगतबोधकत्वं निरस्तं, तदयुक्तं, वाक्यवदेव पदस्यापि अनधिगतबोधकत्वसंभवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। नन्विति। प्रमाणान्तरेणार्थमधिगम्य तस्मिन् गृहीतसंगतिकस्य पदस्याऽर्थस्मारकत्वान्नाऽनधिगतविषयत्वं, वाक्यं च संगतिग्रहणनिरपेक्षमिति वैषम्यमित्यर्थः। १८३।९

चक्षुरादीत्यत्रादिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य किमक्षवत्पदं बोधकम्, उत लिङ्गवत्? नाद्यः, संबन्धग्रहणसापेक्षत्वादित्यभिप्रेत्य चक्षुर्वदित्युक्तमित्याह। न प्रत्यक्षवदिति। नापि लिङ्गाविवद्बोधकत्वमित्याह। संबन्धग्रहणेति। टीकायां चक्षुरादिवदित्यादिशब्देनाऽनुमानाऽतिरिक्तमुपात्तमित्युक्तं भवतीत्यर्थः। संगतिग्रहणसापेक्षस्य पदस्य बोधकत्वनियमो ऽसिद्ध १८३।११

१८३।१२ इति शङ्कते। ननु दर्शितमिति। स्वर्गादेः पदमात्रगम्यत्वमसिद्धमिति परिहरति। नेत्याहेति। कुतस्तत्सिद्धि?रित्याशङ्क्याह। सन्निहितेति। 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तर'मित्यादौ सकलोपद्रवविधुरे सुखे स्वर्गशब्दः प्रयुक्तः, तथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति स्वर्गकामपदसमभिव्याहाराल्लिङादेरपूर्वपरत्वमेवं देवताशब्दात्तदर्थप्रतिपत्तिरित्यर्थः। अत्रोच्यतइत्यत्र बहुप्रसिद्धिबलेनाप्रसिद्धो ऽनुगम्यते इत्युक्तं, तदसमञ्जसं, व्याप्त्यादिकं विना ऽन्यप्रसिद्धेरसाधकत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। पदान्तराणामप्यप्रसिद्धार्थत्वेन तत्समभिव्याहारादपूर्वसिद्धिः, तदर्थं प्रसिद्धार्थैरिति विशेषणम्। अनाप्तादिप्रयोगाद्वैलक्षण्यमाह। विप्रलम्भेति।

प्रयोगाऽनुपपत्त्या ऽर्थप्रतिपत्तिसंभवे ऽप्यर्थविशेषप्रतिपत्तिः कथ?मिति शङ्कते। ननु सहेति। हेत्वसिद्ध्या परिहरति। तत्राहेति। निगमाद्यनुरोधेनाऽर्थविशेषप्रतिपत्तिरित्युक्तं, तत्र के ते निगमरूपा?स्तत्राह। निगमो नामेत्यादिना। शब्दैकदेशाऽनुगमेनेत्यस्याऽयमर्थः। प्रकृतिलक्षणशब्दैकदेशार्थस्यार्थान्तरे ऽनुगमेन शब्दस्यार्थान्तरे ऽनुगमे शब्दस्यान्यत्र वृत्तिनियमः। प्रसिद्धार्थतदन्वयत्वौ परित्यजेति विशेषणक्रमसमाह। प्रसिद्धार्थेति। प्रसिद्धार्थोपादानेनार्थान्तरवृत्त्तावजहल्लक्षणा स्यात्। लक्षणा च गुणवृत्तिश्चेति लक्षणागुणवृत्ती। मुख्यवृत्त्यन्यत्वेन लक्षणाया गुणवृत्तित्वमुक्तम्। अथ वा प्रसिद्धोपादानेनार्थान्तरप्रवृत्तौ लक्षणावृत्तिः, तदवयवस्य तद्गुणस्यो-
१८३।२४ पादानेनान्यत्र वृत्तौ गुणवृत्तिरित्यर्थः। प्रत्ययविधानेति। अस्मिन्नर्थे ऽयं प्रत्ययो भवतीति विधिसामर्थ्यादित्यर्थः।

एकाप्रसिद्ध्या न प्रसिद्धपरित्याग इत्युक्तं टीकायां, तत्र

हतुं पृच्छति । ननु प्रसिद्धेति । हिशब्दसूचितं हेतुमाह । प्रसिद्धिरिति । प्रयोगाऽनुपपत्तिरित्यनुपपत्तिप्रभवा प्रसिद्धिरुच्यते । पदार्थवाक्यार्थयोरव्यवहितत्वमिष्टमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्ववयवेति । एकस्मिन् प्रयोगे पदार्थवाक्यार्थयोर्व्यवहितत्वं वाच्यं, तच्च न सिद्ध्येत्, निगमादिवृत्त्या शब्दस्य सर्वतः प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । निगमादीनामानर्थक्ये चोदिते तस्यैवाऽभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अत्रेति । को ऽसौ गूढाभिसंधिरित्याह । रूढेति । आनर्थक्यप्रसञ्जनस्याऽनिष्टपर्यवसायितामाह । लोकेति । न तर्हीत्यत्राप्यर्थवत्ताया विवक्षितत्वादितरत्रापि तदभिधाने पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । अपूर्वेति । यद्विषयः प्रयोगः तस्यापि स्वार्थत्वात्स्वार्थादन्यत्रेति कथमुक्तं? तत्राह । स्वार्थादिति । विनियोगादित्यत्र को ऽसौ विनियोग? इति न ज्ञायते, पञ्चम्या अपादाने विधानात्, सापि कथमित्याशङ्कायामाह । विनियोगादिति । जाड्याद् बद्ध इत्यादौ यथा पञ्चम्या निमित्तार्थत्वं तद्वदत्रापीत्यर्थः ।

१८४।

अवयवार्थान्वयलेशस्य सर्वत्राऽनुगमसंभवात्कथं ततो निश्चय? इत्याशङ्क्याह । अयं भाव इति । निगमादिवशेनेत्यर्थज्ञानोपाय उक्तः, अथ विशेषोपादाने हेतुमाह । सन्निहितेति । सर्वस्यायोग्यत्वान्निष्फलत्वान्नोपादानमित्यर्थः । पौनरुक्त्यं निरस्यति । गूढेति । एवं तर्हीत्यनेन प्रयोगस्यैकार्थनियामकत्वमभिधाय तदन्तरेणापीत्यत्रानियामकत्वं चोक्तं, ततो विरोध इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । प्रयोगेति । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारः प्रथमप्रयोगशब्दार्थः । तदन्तरेणापि प्रयोगमित्यत्र प्रयोगशब्देन रूढिर्गृह्यते, अतो न विरोध इत्यर्थः । निगमाद्यनु-

१८४।।

गृहीतप्रयोगानुपपत्त्या ब्रह्मप्रसिद्धिमात्रमत्रोपपादनीयं, किं नित्यशुद्धादिप्रतिपादनेनेत्याशङ्क्याह । नन्वेवमिति । ब्रह्मशब्दाद् ब्रह्मप्रतिपत्तिसंभवे ऽपीत्यर्थः ।

जात्यादिविलक्षणस्याप्यपुरुषार्थत्वेनाऽजिज्ञास्यत्वं, त-
१८४।१७ त्राह । निरतिशयेति । नित्यशुद्धादिरूपस्य जिज्ञास्यत्वात्तदन्तरेण ब्रह्मशब्दार्थस्याऽपरिपूर्णत्वाच्च तत्सिद्धिरित्याह । तदाहेति । बृहतिधातोर्महत्त्वसिद्ध्योपपत्तेर्न निरवग्रहत्वसिद्धिरिति शङ्कते । नन्वेवमिति । संकोचकाऽभावात्तत्सिद्धिरित्याह । नेत्याहेति । प्रयोगाऽनुगमो नाम यस्मिन्नर्थे वृद्धाः शब्दं प्रयुञ्जते तादृशशब्दानुसरणं, तस्मिन्नर्थे सतीत्यर्थः । लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण ब्रह्मशब्दार्थप्रतिपत्त्यवगमे यथा व्युत्पत्तिस्तथा ग्राह्येति नियमः, अन्यथा तु शब्दबलात् प्रतीयमानं न त्यक्तव्यमित्यर्थः । आपेक्षिकमहत्त्वपरिग्रहकारणाभावेपि निरवग्रहमहत्त्वमादेयमित्यत्र को हेतुरिति तत्राह । तत्र हेतुरिति । निरवग्रहत्वस्य ब्रह्मशब्दात्प्रतिपत्तावपि त्रिविधपरिच्छेदव्यावृत्तिप्रतिपत्तौ हेत्वभावात्तातश्चेत्यादिग्रन्थाऽसामञ्जस्यमित्याशङ्क्याह । तत्राल्पत्वमिति । भवतु निरतिशयमहत्त्वमेतादृशं, तथापि कथं ब्रह्मपदार्थप्रतिपत्तिस्तत्राह । तत्रेति । प्रकरणादिरादिशब्दार्थः ।

न केवलमत्र बाधकाऽभावः, किं तु साधकमस्ति चेत्या-
१८४।२२ ह । जिज्ञास्यस्येति । एतेनेत्यस्यायमर्थः । एतेन वस्तुपरिच्छेदनिरासेनेत्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदनिरासेन कथं देशपरिच्छेदव्यावृत्तिस्तत्राह । वस्त्वन्तरेति । देशाख्यस्य वस्त्वन्तरस्यास्तित्वे अस्मिन् देशे ऽस्ति अस्मिन्नेतीति व्यावृत्तत्वं, तस्याभावे कुतो व्यावृत्तिरित्यर्थः । व्यावृत्तिः स्यादिति संबन्धः ।

बृहत्यर्थस्य बुद्धत्वमन्तरेणाऽनुपपत्त्यभवात्कथं तत्प्रतीतिःरिति शङ्कते । ननु बुद्धत्वेति । अनुपपत्त्यभावो ऽसिद्ध इत्याह । १८५।१
नैष इति । तथा हीत्यारभ्य प्रमाणान्तइत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः । भाष्ये तु शुद्धपदेनाविद्यादिव्यावृत्तिरुच्यते, मुक्तस्वभावमित्यनेन मुक्त्यवस्थायामविद्याराहित्यमितरत्र तु तद्वत्त्वशङ्का निरस्यतइति भेदः ।

सिद्धत्वस्योभयत्राऽविशेषात् कथं वैषम्यःमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । प्रमाणान्तरेति । पूर्वोक्तस्यार्थस्यात्र स्पष्टीकरणान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । निगमाद्यनुगृहीताद् ब्रह्मशब्दाद् ब्रह्मप्रतिपत्तिरित्युक्तं, तत्प्रकारान्तरेणाक्षिपति । ननु सौत्रस्येति । प्रमाणान्तरेणोपलब्धे ऽर्थे तद्वाचकः शब्दो विचारयितव्यः, न च नित्यशुद्धत्वादिरूपे वस्तुनि प्रमाणान्तरं समस्ति, ततः कथं तत्र शब्दविरचनं? तस्मान्न सौत्रशब्दपर्यालोचनया ऽर्थसिद्धिरित्यर्थः । कल्पद्वये ऽपि न विरोध इति समाधत्ते । नैष इति । प्रथममाद्यं पक्षमाश्रित्याऽविरोधमाह । श्रुतीति । सौत्रस्य ब्रह्मशब्दप्रयोगस्याऽर्थानुगममुखेनार्थोपादानादिति संबन्धः । निर्मूलत्वान्न सूत्रशब्दार्थप्रतिपत्तिरित्युक्तं निरस्यति । तन्मूलस्येति । श्रुतिमूलस्येत्यर्थः । तदेवाह । श्रुतिप्रमाणेति । श्रुतिप्रमाणेनाऽवगतो विषयः, तस्य भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः ।

ननु सूत्रं श्रुतिमूलं चेत्तर्हि श्रुतेरुत्तरसूत्रनिर्णीतार्थत्वात्तन्मूलं सूत्रमपि निर्णीतविषयमेवेति नाऽनुगमापेक्षा, तत्राह । उत्तरेति । यद्यपि श्रुतिप्रमाणादर्थप्रतिपत्तिः तथापि तां करेणापिधाय प्रकारान्तरेण सूत्रार्थो वर्ण्यतइत्यर्थः । प्रकारान्तरेणोपपादनं कस्मात्? श्रुतित एवोक्तसिद्धेरित्याशङ्क्याह । उत्तरसूत्रेति । अनुबन्धचतुष्टयवतो विचारकर्त्तव्यतायामनेन सूत्रेण १८५।२४

सिद्धायामुत्तरविचारप्रवृत्तिः, ततः कथम् उत्तरसूत्राधीनश्रु-त्यर्थापेक्षया ऽस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । द्वितीयकल्पाङ्गीकारे ऽपि

१८५।२४ न विरोध इत्याह । श्रौतस्येति । श्रुतित एवार्थसिद्धेरनुपगमवैयर्थ्यमिति यत्तूक्तं तन्निरस्यति । वाक्यार्थेति । इदमुक्तं भवति, पदैः पदार्थेषु प्रतिबुद्धेषु तत्संसर्गलक्षणो ऽर्थो वाक्यात् प्रतीयतइति वक्तव्यं, ततश्च वाक्यं विना ब्रह्मपदार्थप्रतिपत्त्यर्थमनुगमापेक्षणं युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वमङ्गीकृत्या-ऽप्रामाणिकत्वादजिज्ञास्यत्वमुक्तं, तत्राऽप्रामाणिकत्वमसिद्धं, ब्रह्मशब्दाऽनुगमस्यापि प्रमाणत्वात्, अप्रामाणिकत्वे ऽपि जिज्ञास्यत्वं युज्यते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु तर्हीति । पदमात्रस्याऽप्रामाणिकतायाः सर्वैरुपेयत्वात् प्रमाणत्वं तावदसिद्धं, न च पदानुगमवैयर्थ्यं, विशिष्टविषयसंभावनाहेतुत्वादित्यर्थः ।

प्रतीतिमात्रसंभवाज्जिज्ञास्यत्वमुक्तं निरस्यति । प्रमाणेति । संसृष्टपदार्थानां वाक्यार्थत्वात् पदार्थस्य चामानतया ऽवस्तुत्वान्न वाक्यार्थनिर्णयहेतुत्वमित्यर्थः । सत्यमेवमित्यत्रा-ऽप्रामाणिकत्वमङ्गीकृत्य जिज्ञास्यत्वमुक्तं, तदसंगतम्, अप्रामाणिकस्य वाक्यार्थनिर्णयहेतुत्वाऽयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । तत्र सूत्रे इत्यर्थः । तेनापेक्षितस्यार्थस्य समर्पणं येन स तथोक्तः । प्रतिपन्नत्वे सत्यप्रामाणिकत्वाऽपराधेन जिज्ञास्यत्वाऽदर्शनात् प्रतिपन्नत्वमात्रं जिज्ञास्यत्वप्रयोजकम्, इतरथा जिज्ञासावैयर्थ्यमित्यर्थः । ब्रह्मप्रतिपत्तौ शब्दानुगमस्यैकस्य हेतोरभिधानादिदमपरं कारणमिति

१८६।८ कथमुक्तमित्याशङ्क्येदमा पुरोक्तं नोच्यतइत्याह । सर्वस्येति । सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, ब्रह्मणः प्रत्यक्स्वरूपत्वा-

दिति भाष्यार्थः ।

आत्मन एवाऽप्रसिद्धत्वात्कथं तदभेदेन ब्रह्मप्रसिद्ध्युपपादनमिति शङ्कते । नन्वात्मनीति । प्रत्यक्षाद्यविषयत्वादिति । न तावदात्मनि बाह्यप्रत्यक्षं संभवति, रूपादिविधुरत्वात् । नाप्यर्थान्तरं, कर्तृकर्मविरोधात् । नाऽनुमानं, तद्व्याप्तलिङ्गानिरूपणात् । नाप्यागमः, विप्रतिपत्तेः, प्राकृताप्रतिपत्तेश्च । नाप्यार्थापत्ति,रनुपपत्त्यदर्शनात् । उपमानाऽभावौ तु दूरापास्तावित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यप्रामाणिकत्वं, तत्राह । अप्रामाणिकस्येति । अनुभवविरोधान्नात्माऽपलापो युक्त इत्याह । तत्राहेति । सर्वो लोक आत्मास्तित्वं प्रत्येति । प्रत्ययमेवाह । न नाहमिति । अहं नाऽस्मीति न प्रत्येति किं त्वहमस्मीति प्रत्येतीत्यर्थः । १८६।८

अनुभवो ऽन्यथासिद्ध इति शङ्कते । ननु शून्य इति । यो ऽयमात्मा प्रतिभासते स शून्य एवेति संबन्धः । किमात्मनः शून्यत्वमनुभवबलात्, उत प्रमाणान्तरात्? नाद्यस्तथा ऽननुभवात् । नापि द्वितीयस्तदनिरूपणादिति समाध्यभिप्रायः । आत्मप्रसिद्धावपि न ब्रह्म सिद्ध्येत्, न खलु कलशप्रसिद्ध्या ऽऽकाशप्रसिद्धिर्दृष्टेति शङ्कते । नन्वात्मेति । आकाशकलशयोर्भेदादेकप्रतिपत्तावन्याऽसंप्रतिपत्तिरपि घटते, अत्र तु तद्वैपरीत्यमित्याह । अत आहेति । ब्रह्माऽऽत्मनोरभेदमाक्षिपति । नन्वनादीति । ब्रह्मात्मनोरभेदे आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः स्यात्, न च तथा लोके दृश्यतइत्यर्थः । आहवनीयापूर्वादेर्लोकसिद्धत्वेपि त्र्यनुरोधाद्यथोपगमस्तद्वदित्याह । लौकिकेति । १८६।१५

ब्रह्मात्मनोरभेदादात्मप्रसिद्ध्या ब्रह्मप्रसिद्धिरित्युक्तं, तत्र वक्तव्यं, किमशनायादिमदात्मप्रसिद्ध्या ब्रह्मसिद्धि,रुत वि-

लक्षणात्मप्रसिद्ध्या? नाद्यस्तयोर्भिन्नत्वात्तत्प्रसिद्धेर्ब्रह्मप्रसिद्ध्‌-त्वाऽसंभवादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । ननु ब्रह्मेति । अ-शनायाद्यतीतस्याऽननुभवाद्विपरीतस्य चानुभवादित्यर्थः । विलक्षणस्याहंप्रत्ययाऽवेद्यत्वे कुतः सिद्धिरिति शङ्कते । किं त्विति । 'यो ऽशनायापिपासे' इत्याद्यागमादित्याह । आग-मेति । ततश्च लोके आत्मनः प्रतिद्धत्वात्तदभेदेन ब्रह्मसिद्धि-रित्युपक्रमक्षतिरिति चोदयितुरभिमानः । अशनायादिर-हित एव आत्मा कल्पनया तद्विपरीततया ऽवभासते, ततश्च प्रसिद्ध्या ब्रह्मप्रसिद्धिरित्युक्तं युक्तमित्याह । नेत्याहेति । तदे-वमिति टीकायामपेक्षितं पूरयति । ततश्चेति । ब्रह्मशब्दव्युत्प-त्त्या आत्मप्रसिद्ध्या च ब्रह्मसिद्धिरित्येतत्तात इत्यनेन परामृ-श्यते । लोके आत्मनि ब्रह्मशब्दप्रयोगाभावे ऽपि 'स वा अय-मात्मा ब्रह्मे'त्यादावात्मनि ब्रह्मशब्द इत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु वेदान्तेष्विति । हस्तकरशब्दयोरिवैकसंज्ञात्वे आत्मा ब्रह्मेति सहप्रयोगाऽनुपपत्तेः । तस्मान्न संज्ञापरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्य?मिति पृच्छति । किं त्विति । अभेदस्यापि भावादित्याह । आत्मन इति । फलितं दर्शयति। तत इति । ब्र-ह्मात्मनोर्वस्तुत ऐक्ये ऽपि काल्पनिकभेदसंभवात्तन्निरासाय शब्दद्वयप्रयोगः । यथा सो ऽयं देवदत्त इत्यत्र देवदत्तस्वरूपै-क्येपि कल्पितभेदनिराचिकीर्षया शब्दद्वयप्रयोगः तथा ऽत्रा-पीत्याह । नैष इति ।

अतिरिक्तेति । अतिरिक्तत्वेन भासमानं यद्ब्रह्म तस्य प्र-त्यक्त्वेन निर्णयविवक्षया इत्यर्थः । विमतौ वस्तुतो भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवदित्याशङ्क्य व्यभिचारा-न्मैवमित्याह । एकस्मिन्नपीति । ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे शक्यप्र-

तिपाद्यत्वसंभवात्कथमजिज्ञास्यत्वमुक्त?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । एवं तर्हीति । अनेनैव प्रतिपाद्यत्वं विषयत्वं च न ब्रह्मणि, अन्यतः सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिपन्नेति । विप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः अप्रतिपन्नत्वं, ततश्चाऽविचार्यत्वेन समाध्याभासत्वमित्याशङ्क्याह । समाधत्तइति । सामान्यप्रतिपत्तेर्विशेषप्रतिपत्त्यविरोधित्वात् विप्रतिपत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । १८७।१

आत्मनो विषयत्वाक्षेपे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेन विषयत्वमुपपादनीयं, टीकाकृता आत्मनो ऽपीत्यभिधानं तु भाष्याऽननुसारीत्याशङ्क्याह । भाष्यार्थमिति । विप्रतिपत्त्युपपिपादयिषया प्रतीतिमात्रं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतं तत्प्रदर्श्यते टीकाकृतेति न विरोध इत्यर्थः । 'द्वा सुपर्णे'त्यादिना भेदस्योपलब्धेरात्मविप्रतिपत्तिदर्शनस्य ब्रह्मजिज्ञासानुपयोगित्वं शङ्कते । नन्विति । अनन्यथासिद्धश्रुत्येतरविरोधाद् 'द्वा सुपर्णे'त्यादेर्न वास्तवभेदप्रतिपादकत्वं किं तु काल्पनिकभेदाऽनुवादित्वं, ततश्चाऽविप्रतिपत्तिरिति परिहरति । तदाहेति ।

सामान्यविशेषयोरभेदात् सामान्यप्रतिपत्तौ विशेषो ऽपि प्रतिपन्न इत्यजिज्ञास्यत्वमिति शङ्कते । ननु प्रसिद्धइति । अभेदो ऽसिद्ध इत्याह । तदाहेति । विशेषसामान्ययोर्भेदे विशेषप्रतिपत्तौ न सामान्यप्रतिपत्तिः 'विशेषे न सामान्य'मिति न्यायादिति शङ्कते । नन्वप्रतिपन्नेति । विशेषाऽनवगतावपि सामान्याऽवगतिरनुभूयते, इतरथा भवन्मते न विचारसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह । तत्राहेति । एकरस्यविरोधान्न सामान्यप्रतिपत्तिविशेषाऽप्रतिपत्तिसंभव इति शङ्कते । ननु नास्तीति । किं वस्तुतो ऽसंभव, उत कल्पनये?ति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति शरीरेति । पराग्न्या- १८७।१०

१८७।०१ वृत्तश्च प्रत्यग्धर्मश्चेति पराग्व्यावृत्तप्रत्यग्धर्मः, तस्यानुगमेनेति विभागः। धत्तइति धर्मो ऽधिष्ठान,महमिति प्रतीयमानं प्रत्यक्त्वं सामान्यं, तदुल्लसिततया शरीरादयो भासन्ते इत्यर्थः। यथैकस्मिन् देवदत्ते प्रतियोगिभेदापेक्षं पितृत्वादिकं भासते तथैकस्यां चित्यात्मत्वेन व्यावर्त्यमानपराग्भूतसापेक्षं प्रत्यक्त्वं, तच्च शरीरेन्द्रियादिसाधरणं प्रथते, शरीरादयस्तु व्यावृत्ता इति सामान्यविशेषभावसिद्धिरित्यर्थः। चितो ब्रह्मस्वभावत्वादात्मसिद्धिर्विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह। तत्रेति। विद्यमानमपि ब्रह्मणो रूपं नाऽवभासते इत्यविद्यमानकल्पमितरत्तु भासतइति सामान्यसिद्धिरित्यर्थः।

सामान्यसिद्धिमभिधाय विशेषप्रतिपत्तिमाह। तत इति। शरीरं प्रत्यगिन्द्रियं चेत्येवमाकारेण विप्रतिपत्तिविषयं ब्रह्मेत्यर्थः। निर्णयप्रकारमाह। तत्रेति। असाधारणस्वरूपेणेति। नित्यशुद्धत्वादिस्वरूपेणेत्यर्थः। विप्रतिपत्तिप्रकारं पृच्छति। कथमिति। चक्षुष्मतां स्फीतालोकमध्यस्थकलशादौ विमत्यभाववद्देहस्यात्मत्वेनाऽनुभूयमानत्वान्न विप्रतिपत्तिरिति शङ्कते। कथं पुनरिति। अनेकार्थसन्निधावहंशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वाद्विप्रतिपत्त्युपपत्तिं सदृष्टान्तमाह। तत्रेति। आकृतिशब्दार्थमाह। यथेत्यादिना। देहमारभ्य विप्रतिपत्तिप्रदर्शने उपपत्तिमाह। स्पष्टेति। स्पष्टो मूर्त्ताकारो यस्य तत् स्पष्टमूर्त्ताकारं, तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः। इन्द्रियादिष्वपि सा

१८७।२१ ऽविशिष्टेत्यत्राह। स्थूलेति। तरतमभावस्य प्रकटत्वात् प्रथमं शरीरात्मतानिरसनमित्यर्थः। निरासक्रमसिद्धेरिति। अयमर्थः। शरीरे प्रथममात्मत्वबुद्धौ जातायां दृश्यत्वेन तस्यात्मत्वे निरस्ते ततः सूक्ष्मे आत्मबुद्धिर्जायते, एवमितरत्रापीति। शरीरात्म-

वादस्य प्रमाणविधुरतया न तदुपन्यास उचित इत्याशङ्क्याह । शरीरस्येति । १८७।२४

देहस्यावयवसंघातत्वादेकावयवाऽभावे आत्मबुद्धिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । देहेति । सशिरस्केति विशेषणं कस्मादित्याशङ्क्य विशेषणकृत्यं दर्शयितुं शरीरस्वरूपमाह । त्वगिन्द्रियेति । इन्द्रियाधार इत्युक्ते चक्षुर्गोलकयोः शरीरत्वप्रसङ्गस्तदर्थं त्वगिति विशेषणम् । एतावत्युक्ते अङ्गुल्यादौ व्यभिचारस्तदर्थं निरपेक्षेति । अङ्गुल्यादीनामितरावयवसहितानामाधारत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । फलितं दर्शयति । तत्रेति । मर्मभेदे त्वगिन्द्रियापगमो दृष्टस्तदर्थं प्रायेणेत्युक्तम् ।

मात्रचा स्वतन्त्रचैतन्यं निरस्यतइत्युक्तं, तत्कस्मादित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । ननु भूतेति । 'पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानी'ति लौकायतसूत्रात्तेषां चतुष्टयमेव तत्त्वं, ततः स्वतन्त्रचैतन्योपगमे तत्त्वातिरेकः, इतरथा व्यवहाराऽसिद्धिरिति शङ्कार्थः । देहाकारपरिणतभूतेषु चैतन्याऽभ्युपगमान्न तत्त्वातिरेको नापि व्यवहाराऽसिद्धिरिति समाधानग्रन्थार्थः । आत्मलक्षणविधुरत्वान्नेन्द्रियाणामात्मत्वमिति शङ्कते । ननु यस्मिन्निति । असिद्धो हेतुरित्याह । तत्राहेति । चक्षुरादीनां ज्ञानकरणत्वात्तद्व्यतिरेको ऽन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । अभ्यर्हितत्वादिति । उत्पत्तिसमये उत्पत्तेरूर्ध्वं चोपादानस्यावश्याश्रयणीयत्वात्तद्विषयत्वमन्वयव्यतिरेकयोर्युक्तमित्यर्थः ।

प्रत्यभिज्ञाविरोधान्नेन्द्रियाणामात्मत्वमिति शङ्कते । नन्वेकस्मिन्निति । मैत्रे दृष्टे चैत्रस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । भोक्तृत्वमिति । इन्द्रियाणां प्रत्येकमा- १८८।११

त्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च युगपद्भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। स्वातन्त्र्येपि क्रमभोगस्य दृष्टत्वाददविरोध इत्याह। तत्राहेति। एकोद्वाहसमये ऽन्येषामुपसर्जनत्वमिति टीकार्थः। प्रत्यभिज्ञाविरोधं निरस्यति। एकशरीरेति। एकस्य द्रष्टुरभावान्न तस्य भोक्तृत्वमित्येवकारार्थः। वरगोष्ठ्यामपि न केषां चिदितरगुणभावो विरोधात्तद्वदिति निराकर्त्तुमाह। क्रमेति। शरीराधिष्ठानानामेवेन्द्रियाणां भोक्तृत्वमन्यत्राऽदर्शनात्, तत्रापि विरोधे विरुद्धाऽभिप्रायतया ऽनेकस्यापि भोगस्तस्मादितरेतरगुणभावो युक्त इत्यर्थः। इन्द्रियाणां चेतनत्वमङ्गीकृत्यात्मत्वमाक्षिपति। ननु चेतनत्वइति। अहमित्युपलभ्यमानस्यात्मत्वमिन्द्रियाणां चानीदृशत्वान्नात्मत्वमित्यर्थः।

१८८।१३

स्वरूपेणेन्द्रियाणामहमा ऽसामानाधिकारण्येपि काणत्वादिधर्मविशिष्टानामहमा सामानाधिकरण्यम्, अहं शरीरमित्यहंप्रत्ययाऽनालम्बनत्वे ऽपि मनुष्यत्वादिधर्मविशिष्टस्य शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्ववदिति सिद्धान्तयति। तत्राहेति। न चेन्द्रियवदेव देहस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानाधारतया ऽहंप्रत्ययालम्बनत्वस्य च संभाव्यमानत्वादात्मत्वमित्याशङ्क्याह। शरीरस्येति। प्रमाणाभावान्न मनस आत्मत्वमिति शङ्कते। किमत्रेति। प्रमाणाभावो ऽसिद्ध इत्याह। तदाहेति। स्वप्ने बाह्येन्द्रियाऽभावे व्यवहारास्पदतया मनो ऽस्तीत्येतत्कुतः सिद्धमित्याशङ्क्याह। अयमर्थ इति।

मनसः करणत्वे विज्ञानालम्बनत्वमन्यस्येत्याशङ्क्य मनस उभयसंमतत्वादन्यत्र च विमतेर्मैवमित्याह। केवलइति। उपचरितत्वशङ्कां निरस्यति। अविकलयोरिति। बाधाऽभावादित्यर्थः। स्वप्ने रूपादिस्मरणमात्रं न रूपाद्यनुभवस्ततश्चा-

१८८।२०

ऽनुभवाश्रयं चक्षुराद्येवात्मेत्याशङ्क्याह । रूपादिविज्ञानाना- १८८।१०
मिति । अनुभवितृस्मर्त्रोरेकत्वनियमाद् मनसश्चाऽननुभवितृ-
त्वे न स्मर्तृत्वं स्यात्, अस्ति च तत्, तस्मान्मनस एवाऽनुभवि-
तृत्वमित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकवत्त्वादिन्द्रियाणामेवात्मत्वमि-
त्युक्तं, तत्राह । आश्रयान्तरइति । सिद्ध इत्यत्रोक्तन्यायेनेति
शेषः । इन्द्रियाणामहंप्रत्ययविषयत्वमन्यथयति । अहंप्रत्य-
यस्येति । इन्द्रियाणामनात्मत्वे उपपत्त्यन्तरमाह । प्रत्यभिज्ञाया
इति । पूर्वेद्युर्यदिदं शरीरमस्वस्थमभूत् तदेव संप्रति स्वस्थं,
प्रातःसमये राजाङ्गणे दृष्टो यः करीन्द्रः सोयमित्यादौ प्रत्य-
भिज्ञाया एकत्वविषयत्वं दृष्टं, तद्वद्यो ऽहं रूपमद्राक्षं सोहं शृ-
णोमीति प्रत्यभिज्ञाया एकत्वविषयत्वमुचितमसति बाधके
इत्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति । एकाश्रयत्वादिति । इन्द्रि-
याणामेकशरीराश्रयत्वादिति । इन्द्रियाणामेकशरीराश्रयत्वेन
प्रत्यभिज्ञाङ्गीकारेणैकप्रासादस्थचैत्रादीनामप्येकत्वप्रत्यभिज्ञा
स्यादित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

अकारहकारमकाररूपवर्णत्रयातिरिक्तं नात्रभामत इत्युक्ते
वर्णानामेवात्मत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । वर्णत्रयेति । मा-
त्रचो व्यावर्त्यमाह । तेनेति । मात्रचेत्यर्थः । शरीराद्यन्यत-
मस्य ज्ञानाश्रयत्वेनात्मत्वसंभवात्कथं निरसनमिति शङ्कते । क-
थमिति । अविज्ञानत्वादिति । विज्ञानव्यतिरेकत्वादित्यर्थः ।
मनसो विज्ञानाऽन्यत्वमङ्गीकृत्याऽनात्मत्वमुक्तं, न च त-
दपीत्याह । मनस इति । शरीरेन्द्रियमनोव्यतिरिक्तस्य ज्ञानाश्र-
यस्यात्मत्वं कणभुगादयः प्रतिपेदिरे, तान्प्रत्याह । आश्रयेति । १८९।४
स किं ज्ञानव्यतिरिक्तः, उताऽव्यतिरिक्तः? आद्ये घटादिवदना-
त्मत्वं, द्वितीये अस्मदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

आत्मत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्या ऽऽश्रयान्तरमेष्टव्यमिति श-
१८९।५ ङ्कते । कस्तर्हीति । प्रसिद्धिमन्यथयति । तदाहेति । ज्ञाना-
तिरिक्तात्मनि मानाभावस्तच्छब्दार्थः । विज्ञानं किं स्थिरम्,
उत न? आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीये प्रत्यभिज्ञाविरोध इति शङ्कते ।
तर्हीति । द्वितीयपक्षाङ्गीकारेणाह । तत्राहेति । प्रत्यभिज्ञा-
विरोधान्न तस्यात्मत्वमित्युक्तमनुवदति । कथमिति । प्र-
त्यभिज्ञा ऽन्यथापि घटतइति दूषयति । तदाहेति । नैरन्त-
र्येण ज्ञानोदये ऽपि भिन्नत्वान्न प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य भिन्नयोरपि
प्रत्यभिज्ञा दृष्टेत्याह । ज्वालायामिति । संततानि च विज्ञा-
नानि चेति सन्ततविज्ञानानि, तान्येवोदया उदीयन्तइति
तेषां सादृश्यं तथोक्तम् । बन्धादिव्यवस्थानुपपत्त्या स्थाय्या-
त्मैवेष्टव्य इति शङ्कते । कथं तर्हीति । कर्त्तुरेव सुखदुःखभोग-
लक्षणो बन्धो, ज्ञानवतो मुक्तिः, बद्धस्य च सेत्येवमादिव्यवस्था
क्षणिकात्मवादे नोपपद्यते, अकृताऽभ्यागमदोषप्रसक्तेरित्यर्थः ।
व्यवस्था ऽन्यथोपपन्नेत्याह । तदाहेति । तदेव कथमिति
वीक्षायामाह । विज्ञानानामिति । एकसंतानोपाधिना सकल-
व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः ।

कर्मफलसंबन्धादेरौपाधिकत्वकल्पनातः स्वाभाविकत्व-
कल्पनं युक्तमिति शङ्कते । ननु स्थायीति । मुख्यस्याऽसंभवा-
दौपाधिकत्वमेव युक्तमित्याह । तदाहेति । स्थाय्यात्मनः स-
कलप्रमाणाऽगोचरत्वात् त्वन्मतमनुभवपराहतमित्यर्थः । शू-
न्यत्वमित्यपि सकलप्रमाणपराहतमित्याशङ्क्य तत्त्वान्तराऽनि-
रूपणादिदमेव तत्त्वं परिशिष्यतइत्याह । विज्ञानेति ।
१८९।१३ विज्ञानं तर्ह्यात्मेत्यत्राह । न चेति । अव्यभिचरितत्वमित्या-
चक्षते वृद्धाः, ज्ञानं च व्यभिचारीति शून्यं तत्त्वमित्यर्थः ।

व्यभिचारित्वमसिद्धमिति शङ्कते । विद्यतएवेति ।

सौषुप्तं ज्ञानं किं सविषयम्, उत निर्विषयं? नाद्य इत्याह । न विषयेति । सुषुप्तौ विषयावभासोपगमे सुषुप्तत्वं व्याहन्येतेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । निरालम्बनेति । विमतं ज्ञानं सविषयं ज्ञानत्वात् संमतवदित्युक्ते साकारज्ञानत्वमुपाधिरिति शङ्कते । साकारेति । संदिग्धव्यतिरेकत्वेन दूषयति । न विशेषेति । विमतं ज्ञानं निर्विषयं निराकारत्वादिति व्यतिरेकः संदिग्ध इत्यर्थः । कस्य चिद् ज्ञानस्य निराकारत्वं कस्य चित् साकारत्वमित्यत्र विशेषाऽभावादित्यक्षरार्थः । साधनव्यापकश्चायमित्याह । अविशेषेति । विमतं ज्ञानं साकारं ज्ञानत्वात् संमतवदित्यर्थः । सुषुप्तौ ज्ञानाऽभावे युक्त्यन्तरमाह । उत्थितेति । अस्मर्यमाणं विज्ञानं यस्मिन् सुषुप्ते तदस्मर्यमाणविज्ञानं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मादिति विग्रहः । अत्र नियमेनेति पदं द्रष्टव्यम् । सुषुप्तौ यदि ज्ञानं स्यात् तदा तदनुभूयेत स्वप्रकाशत्वादिति वक्तव्यं, तथा चोत्थितस्य तत्स्मर्येत, न च तत्कदा चिदपि स्मर्यते, परामर्शस्तु विभ्रमत्वेनाप्युपपद्यतइत्यभिसंधिः । अत्रैव युक्त्यन्तरं समुच्चिनोति । किं चेति । सविकल्पकस्येति । संज्ञासंज्ञिसंबन्धविशिष्टवस्तुलक्षणो यो विषयस्तस्य विपरीतं यन्निर्विकल्पकं ज्ञानं, वैपरीत्यं च वस्तुमात्रग्राहित्वेन, तदालम्बनं कारणं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं, तद्वदित्यर्थः । स्वविषयविपरीतशून्येत्यस्याऽयमर्थः । निर्विकल्पकज्ञानस्य विषयः सन्मात्रं, तस्य विपरीतं यच्छून्यं तदालम्बनं कारणं यस्य तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तदनुमानादित्यर्थः । १८६।१४

उत्थानप्रत्यय इति । उत्थानसमनन्तरमुत्पद्यमानो निर्विकल्पकप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च प्रयोगः, यः सत्प्रत्ययः स १८६।१८

स्वविषयविपरीतजन्यः यथा सविकल्पकप्रत्ययः, सत्प्रय-श्चायमिति । सुषुप्तौ ज्ञानाऽभावमभिधाय सहसा ज्ञानोदय-
१८६।२१ मभिदधानः कथमव्यापारः स्यादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । उ-त्थानेति । अकस्मादिति । कारणं विनोत्पद्यतइत्युक्तं भवती-त्यर्थः । कारणमन्तरेणापि जायमानस्य सत्त्वं किं न स्या?-दिति शङ्कते । मा भूदिति । स्वोचितसामग्रीं विना उत्पद्य-मानस्य हस्त्यादेरपरमार्थत्वं दृष्टं, तद्वदत्रापीत्याह । तदाहेति । असदवभासरूपत्वमुपसंह्रियतइति भाति, तत्प्रक्रमाऽननुगुण-मित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । असतो ऽवभासो यस्मिन् प्र-त्यये ऽसावसदवभासः, इति व्याख्यातम् । उक्ते ऽर्थे हेतुं पृ-च्छति । कथं पुनरिति । शून्यपदं देहेन्द्रियादीनामुपलक्ष-णार्थं, तदुत्तरत्वेनोत्तरं ग्रन्थमवतारयति । तदाहेति ।

अहमुल्लेखशून्यस्य भोक्तृत्वस्येत्यनयोः षष्ठ्योः किं सा-मानाधिकरण्यम्, उत वैयधिकरण्यम्? नाद्यः, भोक्तृत्वे ऽहमुल्लेखाभाऽवात् । न खलु भोक्तृत्वे ऽहमिति प्रतिपत्तिर्दृ-श्यते अङ्गीक्रियते वा । नापि द्वितीयः । अहमित्यवभासमान-स्यात्मतया परैरभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । षष्ठ्योर्वैयधिकरण्यपक्षमभिप्रेत्याह । अहमिति । गुरुमतमनुसृ-त्य भोक्तृत्वस्वरूपमाह । विषयेति । व्यावर्त्यमाह । न कदा
१९०।६ चिदिति । ममप्रत्ययालम्बनमिति । ममेति प्रतिभासमान इत्यर्थः । अथ ममप्रत्ययमालम्बनं यस्य घटादिप्रत्ययस्य स मम-प्रत्ययालम्बन इति । ममेति प्रतिभासमान इत्यर्थः । मम घट-ज्ञानमस्तीति देवदत्ताश्रितत्वेन प्रतिभासमानज्ञानस्यात्मत्वम-नुभवविरुद्धम्, न चाऽऽलयज्ञानमात्मा न घटज्ञानमित्यपि श-ङ्कास्पदम्, जानामीत्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वेन स्फुरणादित्यर्थः ।

एवं संविद आत्मत्वं निराकृत्य शून्यवादिनं निराकरोति । स चेति । य एवाहं पूर्वेद्युर्हस्तिनमद्राक्षं स एवाहं संप्रति तुरगमुपलभइत्येवमादिप्रत्यभिज्ञाऽनुरोधात् सुप्तौ सत्त्वमास्थेयमित्यर्थः । ज्वालाप्रत्यभिज्ञातो वैलक्षण्यमाह । अबाधितेति । फलितमाह । तत इति । एतदेव विवृणोति । प्रत्यभिज्ञयेति । विधान्तरेण क्षणिकत्वं निरस्यति । ज्ञानेति । हिताऽहितसाधनतानुमानज्ञानं ज्ञानशब्दार्थः । हितसाधनतानुमानस्यैवानङ्गीकारात् कुतस्तद्बलेनाश्रयैकत्वमित्याशङ्क्याह । तथा हीति* । प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येष्टसाधनताज्ञानमाश्रयणीयमित्यर्थः । इत्थंशब्दसूचितमर्थमाह । प्रथममिति । वस्तुनीति । कदलीफलादावित्यर्थः । द्वितीयइति । द्वितीयक्षणे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । वस्त्वन्तरशब्देन सजातीयमुच्यते । सुखसाधनेति । अनुभूतकदलीफलादिना सामान्यं तज्जातीयत्वं तस्याऽनुसंधानइत्यर्थः । फलितमाह । तत इति । १.६०।९

एकात्मानमन्तरेण ज्ञानस्य काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अन्येति । तथा व्याप्तिक्षणे ऽप्यनुभवितुरवस्थानमाश्रयणीयमित्याह । अन्येति । तथा ऽनुमानक्षणे ऽपीत्याह । अन्याऽनुसंहित इति । तत्र हेतुमाह । संतानेति । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । तथेति । इच्छाद्वेषपर्यालोचनया ऽप्यात्मनः स्थायित्वमित्याह । तथा हितेति । प्रयत्नजन्माऽनुपपत्त्यापि स्थायित्वमित्याह । रागेति । फलोदयाऽनुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणमित्याह । तथा प्रयत्नेति । १.६०।१०

आत्मनो ज्ञानव्यतिरेकं प्रत्यभिज्ञया प्रसाध्याऽहमुल्लेखपर्यालोचनया तत्साधयति । तथा नाहमिति । ममात्मेति

* हितसाधनेत्यादिर्ग्रन्थो नास्ति २ पु० ।

संबन्धस्योपचरितत्ववद् मम ज्ञानमित्ययमपि संबन्धप्रत्यय उ-
१९०।१८ पचरित इत्याशङ्क्याह। न चेति। बाधाभाव इतरत्रापि तु-
ल्य इत्याशङ्क्याह। इतरत्रेति। भिन्नयोर्हि संबन्धो नैकस्मिन्,
अतः संबन्धस्योपचरितत्वमित्यर्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति। तस्मा-
दिति। अहमुल्लेखादेरन्यथासिद्धिस्तच्छब्दार्थः। उक्तमन्य-
त्राप्यतिदिशति। तथेति। हेतुद्वयं स्पष्टयति। सुषुप्तइति।
एतावन्तं कालं किमपि नाऽवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्यभिज्ञा-
दर्शनादित्यर्थः। मनस्यहमुल्लेखाऽभावमाह। अहमिति। इ-
तोपि न मन आत्मेत्याह। मे मन इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
मनस आत्मत्वमाशङ्क्याऽन्यथासिद्धिमाह। ज्ञानेति। करणत्वो-
पपादनार्थं ज्ञानाऽयौगपद्येनेति विशेषणम्। आत्मेन्द्रियविषय-
समवधाने ऽपि युगपदनेकज्ञानाऽनुपलम्भात् क्रमकारि सा-
धारणकरणं मन इत्यर्थः।

इन्द्रियात्मवादं निरस्यति। तथेति। व्यभिचारित्वा-
दपि नेन्द्रियाणाम् अहंप्रत्ययालम्बनत्वमित्याह। स्वप्नइति।
इतोपि नेन्द्रियाणामात्मत्वमित्याह। ममेति। अहं चक्षुरि-
त्याद्यनवगमादप्यनात्मत्वमित्याह। इन्द्रियाणामिति। इन्द्रि-
यादीनामनात्मत्वप्रसाधनमिष्टं, देहस्यात्मत्वादित्याशङ्क्याह।
तथा शरीरमिति। किमवस्थात्रये ऽप्येक आत्मा, उत बह-
वः? नाद्य इत्याह। स्वप्नइति। जाग्रति मनुष्यशरीराकारपरि-
णतभूतानामहंप्रत्ययविषयत्वात्तत्रैव स्वप्ने ऽप्यहमिति प्रत्ययः
स्यात्, न चायमस्ति, देवोहमित्यपि प्रतिभासदर्शनात्। द्वि-
तीये प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। अहं शरीरमित्यनुपलम्भाच्च
१९१।१ न देहस्यात्मत्वमित्याह। अहमुल्लेखेति। न च मनुष्यत्वधर्म-
विशिष्टे शरीरे ऽहमुल्लेख इत्यपि शङ्क्यं, जाग्रदादौ मनुष्यदेवज्ञा-

रीरभेदे ऽप्यहंप्रत्ययस्याऽनुवर्त्तमानत्वादनुवृत्तमालम्बनं वक्तव्यमित्यर्थः ।

किं देहाऽतिरिक्तात्मनि प्रत्यक्षं मानम्, उताऽनुमानम्? नाद्यः, अनुपलम्भात् । न द्वितीयः, तस्य मानत्वाऽसिद्धेरित्याशङ्क्याह । शरीमिति । अपिस्त्वर्थः शङ्कां व्यावर्तयति । १६१।३ द्रष्टयहमिति यः प्रत्ययः शरीरादात्मनोर्भेदे प्रत्यक्षप्रत्ययो भवतीति संबन्धः । अहमिति प्रत्ययस्य शरीरविषयत्वोपगमात् कथं भेदविषयत्वं? तत्राह । शरीरेति । तादात्म्यं संसर्गशब्दार्थः ।

शरीराकारः किं जडः, उताऽजडः? जडत्वे न तस्य द्रष्टृत्वं रूपादिवत् । न द्वितीयः, रूपादिमत्त्वेन जडताऽनुमानात् । ततो ऽहंप्रत्ययस्याऽतिरिक्तविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः । समुच्चयार्थो वा अपिशब्दः, प्रत्यक्षप्रत्ययो ऽपि भवतीति । न चाऽनुमानस्याऽप्रमाणत्वादपिशब्दाऽनुपपत्तिरिति शङ्क्यम्, अनुमानप्रामाण्याऽनाश्रयणे इष्टसाधनताऽनुमानपुरःसरं भोजनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न चाऽनुमानाऽसंभवः । देहः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वाद् घटवदित्यादिप्रयोगसंभवादित्यर्थः । भेदविषयं प्रत्यक्षान्तरमाह । मम शरीरमिति । सामानाधिकरण्यप्रत्ययविरोधात् व्यतिरेकप्रत्ययस्योपचरितत्वं शङ्कते । नन्वहमिति । इन्द्रियेष्वहमुल्लेखो दृष्टान्तत्वेनोक्त इति द्रष्टव्यम् । वैपरीत्यं किं न स्यादित्याह । अहमुल्लेख इति । विनिगमनकारणाऽभावान्न देहस्याऽनात्मत्वसिद्धिरिति शङ्कते । कस्तर्हीति । असिद्धो हेतुरित्याह । अहमुल्लेखस्येति । अत्र शरी- १६१।६ रइत्यनुषङ्गः । दूरस्थयोस्तर्वोर्भेदेप्येको ऽयं तरुरित्यैक्यभ्रमवद् देहात्मनोर्व्यतिरेके ऽप्यहं मनुष्य इत्यहमुल्लेखः समारोपरूपो युज्यतइत्यन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः ।

नन्वेकस्मिन्नपि शीतांशौ भेदप्रत्ययः समारोपितो दृष्ट,-स्तथा मम शरीरम् इत्यस्याप्युपचरितत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह । १.६१।८ न चेति । जलभाजनभेदेन भिन्नतया प्रतिभासमाने ऽपि चन्द्रे ऽयं चन्द्रो ऽयं चन्द्र इत्यधिष्ठानचन्द्रस्फुरणवन्मनुष्यशरीराख्यात्मनि स्वप्नावस्थायां पशुदेवादेः कल्पितत्वाद् मनुष्यशरीरस्यापि तत्र स्फुरणं स्यात् । न चात्ममात्रं तत्रापि भातीत्यपि शङ्कनीयं, सर्वत्रानुवर्तमानस्यैकस्यात्मनो ऽनङ्गीकरणादित्यर्थः । अहमुल्लेखपर्यालोचनया देहस्यानात्मत्वमुक्त्वा प्रत्यभिज्ञयापि तदाह । तथेति । हर्षः प्रियार्थप्रतीतिजन्यः हर्षत्वात् संप्रतिपन्नवत्, तथा शोको ऽप्रियार्थप्रतीतिजन्यः शोकत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यादिप्रयोगात् हर्षादेस्तन्निमित्तत्वमधिगतं, तच्च निमित्तं किं तत्कालीनम्, उत जन्मान्तरीयम्? नाद्य इत्याह । जातमात्रस्येति । अप्ररूढेन्द्रियस्येत्यर्थः । तस्माद् द्वितीयः परिष्यतइत्याह । पूर्वाऽनुभूत इति । अस्तु को दोष? इत्यत आह । ततश्चेति ।

अन्याऽनुभूते ऽन्यस्य स्मरणाऽसंभवादनुभवितुः स्मारकत्वं वक्तव्यं, तच्च शरीरात्मवादे अनुपपन्नम्, शरीरभेदस्य प्रत्यक्षत्वात् । तस्मात् देहाऽतिरिक्त आत्मा सिद्ध इत्यर्थः । नास्तिकमतनिराकरणमुपसंहरति । तदेवमिति । आत्मनो देहातिरेकं स्थायित्वं चोपगम्य नित्यत्वमाक्षिपति । ननु स्थायित्वइति । सर्वदा सत्त्वे प्रमाणाऽभावात् प्रलयावस्थायामभाव इत्यर्थः । किमात्मनो नाशः सहेतुकः, उत निर्हेतुकः? नान्त्यः, स्थित्यवस्थायामपि नाशप्रसक्तेः । आद्ये ऽपि स्वनाशः १६१।१५ किं स्वतः, उत परतः? न तावत्परत इत्याह । न तावदिति । सावयवद्रव्यस्य हेतूपरागाद्विनश्वरत्वं दृष्टम्, आत्मा निरवयव

इति कथं ततो नश्येदित्यर्थः । किं च तन्नाशकं दृष्टं देहाद्युता-
न्यद्वा? नाद्य इत्याह । स्वसंसर्गिण इति । नापि द्वितीयस्तदनि- १.६१।१८
रूपणादित्यर्थः ।

स्वयमेव स्वनाशकमिति पक्षं निरस्यति । नापीति । अ-
पेक्षितं हेतुं दर्शयति । स्वसत्तेति । स्वयं स्वनाशकं चेत्तदा
स्वसत्तायामपि नाश आपद्येत । स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे नाशकं
चेत्तदा क्षणिकत्वापत्तिरित्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तत्वं नि-
त्यत्वमङ्गीकृत्य तस्य कर्तृत्वादिकमाक्षिपति । कथं पुनरिति ।
असंसारिब्रह्मैक्यान्न कर्तृत्वादिसंभव इत्यर्थः । ब्रह्मैक्यमेवा-
ऽसिद्धमित्याशङ्क्याह । तत्प्रतिपादयतीति ।

भूतसंघातस्तावच्छरीरमिति व्यर्थं, सर्वैरपि तथोपगमादि-
त्याशङ्क्य विप्रतिपत्तिं दर्शयति । तत्रेति । भूमौ शरीरं पार्थिवम्
अन्तरिक्षे च, वरुणलोके आप्यं, स्वर्गे तैजसं, ब्रह्मलोके वा-
यव्यमित्येवं व्यवस्था कस्मा?दित्याशङ्क्याह । नाऽनेकैरिति ।
कल्पनागौरवप्रसङ्गान्नानेकहेतुकल्पनमित्यर्थः । तथापि पृ-
थिव्यां पार्थिवमेवेति व्यवस्था किंनिबन्धने?त्याशङ्क्याह । त-
त्रेति । उक्ते ऽर्थे न्यायसूत्रं प्रमाणयति । पार्थिवेति । पृथि-
व्याश्रयगुणविशेषस्य शरीरे उपलम्भादिति सूत्राक्षरार्थः ।
किं तद् गुणान्तर?मिति वीक्षायामाह । शरीरइति ।

पृथिवीगुणोपलम्भाद् यथा पृथिवीसमवायिकारणत्वं
तद्वदितरगुणोपलम्भादितरारभ्यत्वं किं न स्या?दित्याशङ्क्याह ।
न चेति । भूतान्तराणां कारणत्वेन शरीरे न समवायं संश्लेषं
गमयन्तीत्यर्थः । तेषां रूपादीनां पृथिवीगुणत्वात् पार्थिव-
स्यापि शरीरस्य तद्गुणत्वं युक्तमित्यर्थः । अबाद्यसाधारण-
गुणदर्शनादबाद्यारब्धं शरीरमिति शङ्कते । ननु क्लेदनेति । व्यूहनं १.६१।१९

बृंहणमित्यर्थः । गुणान्तरदर्शनमन्यथासिद्धमिति समाधत्ते । न दृतीति । दृतेः पार्थिवत्वेपि वायुसंयोगाद् व्यूहनवदपां-

१.६२।१

योगात् वस्त्रे क्लेदनवदग्निसंयोगादुदकौष्ण्यवच्छरीरस्य पार्थि-वत्वेप्यबाद्युपष्टम्भवशाद् व्यूहनादिकं युक्तमित्यर्थः । दृतिव-स्त्रोदकादिवदित्यत्रादिशब्देन पृथिवीसंयोगात्सुवर्णे गुरुत्ववदि-त्येतदुच्यते । श्रुतिपर्यालोचनायामपि शरीरस्य पार्थिवत्वमेवे-त्याह । श्रुतिश्चेति । 'पृथिवीं शरीर'मित्यत्र प्रलयसमये पृथि-व्यां लय उक्तः, स नोपपद्यते पृथिव्यनुपादानत्वे, तस्मा-त्पार्थिवत्वम्, इतरलयाऽनभिधानाद् नेतराऽरब्धत्वमित्यर्थः ।

वैशेषिकशास्त्रपर्यालोचनायामपि शरीरस्य पार्थिवत्वमे-वेत्याह । वैशेषिका इति । वैशेषिकास्त्वित्थं कल्पयन्तीति सं-बन्धः । कल्पनामेवाह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं चाऽप्रत्यक्षं चेति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे, तयोर्वृत्तिर्वर्तनं यस्य स तथोक्तः, तस्येति वि-ग्रहः । के ते प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे? तत्र वर्तमानस्य शरीरस्य वा क-थम् अप्रत्यक्षत्वं? तत्राह । वाय्विति । अप्रत्यक्षत्वादित्येतत् प्रसङ्गपरतया व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । विप्रतिपन्नमचाक्षुष-मरूपिद्रव्यत्वान्मनोवत् इत्यनुमानाद्वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वं, तथा च शरीरं न प्रत्यक्षाऽप्रत्याक्षारब्धं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षारब्धत्वे अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् वायुवनस्पतिसंयोगवत्, प्रत्यक्षं च तत्, तस्मान्न प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षारब्धमित्यर्थः ।

पञ्चानां भूतानाम् असाधारणगुणदर्शनात् पञ्चभूतारब्धं शरीरमिति समाधत्ते । तान्प्रतीति । असाधारणगुणदर्शनम-न्यथासिद्धं दृतिवस्त्रादिवदिति यदुक्तं तद्विघटयति । वस्त्रइति । जलादिविगमे शरीरस्याऽपचयदर्शनात् सर्वभूतारब्धं शरीर-मिति संबन्धः । अपचये दृष्टान्तमाह । तन्त्वपचयादिति । स-

१.६२।६

र्वारब्धत्वे दृष्टान्तमाह । सर्वेति । 'पृथिवीं शरीर'मित्यादिश्रुतेः १९२।८
शरीरस्य पार्थिवत्वमित्युक्तं, तत्राह । अन्नमशितमिति । भु-
क्तमन्नं स्थूलमध्यमसूक्ष्मैः पुरीषमांसमनोभिः कार्यभेदेन परि-
णमते, तथा आपश्च पीता मूत्रलोहितप्राणाकारेण परिणमन्ते,
तथा भुक्तं घृतलक्षणं तेजो ऽस्थिमज्जावागाकारेण परिणमत-
इति त्र्यात्मकत्वं शरीरस्य स्पष्टं निर्दिष्टम् । न चाऽन्नमशित-
मित्यत्र त्र्यात्मकत्वं प्रतीयते न पाञ्चभौतिकत्वमित्यपि शङ्क्य-
म्, वाय्वाकाशयोरुपलक्षणार्थत्वाच्छन्दोगश्रुतेरित्यर्थः । पृ-
थिवीं शरीरमित्येतद्वचनं पृथिवीप्रकृतित्वमात्रं प्रतिपादयति
न त्वितरव्यावृत्तिं, 'पञ्चभूतात्मके तात शरीरे पञ्चतां गते'
इत्यादेश्च शरीरस्य भूतान्तराऽऽरब्धत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

वैशेषिकोक्तं निरस्यति । प्रत्यक्षेति । अप्रत्यक्षशब्देन प्रत्य-
क्षाऽविषयं वस्तु उच्यते, उत तदयोग्यम्? आद्ये आन्तराणामवय-
वानां परभागवर्त्तिनां च प्रत्यक्षेणागृह्यमाणत्वात्तद्वर्त्तिनः कलशा-
देरप्यप्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । नापि द्वितीयः । अप्रत्यक्षगगनगत-
शब्दवदेवाप्रत्यक्षावयववर्तिनोपि शरीरस्य प्रत्यक्षत्वं किं न भ-
वेदित्यर्थः । मिलितैर्भूतैरेकशरीरमारभ्यते तच्चात्मेति व्य-
स्तानामित्यादिविकल्पाऽनवसरमाशङ्क्याह । अत्रेति । संहतैर्भू- १९२।१२
तैरेको ऽवयव्यारभ्यते स चात्मेति एकं मतं, संघात आत्मा
इत्यपरं, तयोः पक्षयोराद्यं पक्षमुपेक्ष्य द्वितीयपक्षप्रक्षेपार्थो
ऽयमुपक्रम इत्यर्थः ।

संघातस्य भोक्तृत्वे ऽपि वाच्यं किं स भूताऽनतिरिक्त,
उताऽतिरिक्तः? आद्ये किं सर्वेषामात्मत्वम्, उतैकस्य? प्रत्येकमा-
त्मत्वेपि किं भोगः पृथक् पृथक्, उत परस्परापेक्षाणाम्?मित्ये-
तदभिप्रेत्योक्तं विभजतइति । युगपत् क्रमेणेत्ययं विकल्पो

व्यस्तसमस्तसाधारणत्वेन भाति, न च तदुपपद्यते, समस्तपक्षे १.६२।१२ विकल्पाऽसंभवादित्यभिप्रेत्य टीकां व्याकरोति । व्यस्तानामिति । संघातो ऽपि मा भूदिति मन्वानं प्रत्याह । एकैकस्येति । शरीरादन्यत्रापि सुखादिभोगः स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हीत्यादिरयमाशय इत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः । भोग्यस्य साधारणत्वात् प्रतिनियता व्यवस्था ऽनुपपन्नेत्ययुक्तं, भोग्यस्य साधारण्याऽसिद्धेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अयमत्राशय इति ।

किं भूतानि प्रतिनियतविषयाणि, उत नेति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति । यदि तावदिति । आद्यं दूषयति । यदीति । उक्तं दृष्टान्तं प्रतिदृष्टान्तेन विघटयति । यथेति । भूतानां प्रत्येकमात्मत्वे य एवाहं रूपमद्राक्षं स एवेदानीं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञानुदयश्चेत्याह । भोक्तृषु चेति । मिलितानां भोक्तृत्वकल्पमुत्थापयति । अस्तु तर्हीति । समूहस्येति । संहत्युपाधिकस्येत्यर्थः । एकैकस्य शालिबीजस्य यवाङ्कुरजननाऽसमर्थस्य मेलनेपि तदजनकत्ववद् भूतानामपि मिलितानां न भोक्तृत्वमिति शङ्कते । नन्विति । एकस्मिन्निति । एकैकस्मिन्नित्यर्थः । संघातइति सतिसप्तमी । दृष्टत्वान्न विरोध इत्याह । तदाहेति । विकल्पाऽसहत्वान्नायमपि साधुरित्याह । तत्र वक्तव्यमिति । संहतानामिति । संघातविशिष्टानामित्यर्थः । भोक्तृणामिति। भूतानामेव भोक्तृत्वं संघातस्तूपलक्षणमिति द्वितीयविकल्पार्थः ।

संघाते निरस्ते तद्विशिष्टे भोक्तृत्वं निरस्तं भवतीत्यभिप्रेत्य संघातं दूषयति । संघातस्येति । संघातः किमसन्नुत १९३।१ सन्? असत्त्वे विशिष्टस्य भोक्तृत्वाऽसंभव इत्याह । संघातस्येति । द्वितीये ऽपि नये तस्य भूतेभ्यो भिन्नत्वमभिन्नत्वं वे-

ति विकल्प्याद्यं दूषयति। वस्तुत्वे ऽपीति। द्वितीयं दूषयति। अ- १९३।९
भेद इति। तेषामेव भोक्तृत्वादित्यत्र संघाताऽभावे शरीरा-
दन्यत्रापि भोक्तृत्वप्रसङ्ग इति शेषः । संघातनिमित्ताऽभावा-
दपि न संघात इत्याह। तत्र संहतानामिति। न च हेतुर्निरूप-
यितुं शक्यतइत्यर्थः। भोगो हेतुरिति शङ्कते । आगामीति।
भोगस्य निमित्तत्वमङ्गीकृत्य संघातं दूषयति । तं प्रतीति।
भूतानां भोक्तृतया भोगं प्रति प्राधान्यस्य समानत्वात् कस्य
चिद्गुणत्वं कस्य चित्प्राधान्यमित्यत्र हेत्वभावान्न संघात इ-
त्यर्थः। भोगेष्विति निमित्तसप्तमी। प्राधान्यमसिद्धमिति शङ्कते।
ननु भोगेति। कर्त्तुः क्रियां प्रति गुणत्वं सर्वसंमतमित्यर्थः। भो-
गापेक्षया भूतानां गुणत्वे ऽपि न परस्परमङ्गाङ्गीभाव इत्या-
ह। अन्योन्यमिति। स्वातन्त्र्येण प्राधान्याऽविशेषादित्यर्थः।
भोग इत्युक्ते कस्य भोग इति स्वाम्यन्वयाकाङ्क्षादर्शनात्
प्राधान्येन भूतानामन्वय इत्याह। भोगमिति । गुणप्राधान्या-
ऽभावे ऽपि संघातः स्यादिति शङ्कते। ननु भोग इति। षण्णां
यागानामेकं फलं प्रति समुच्चयवद् भूतानामपि भोगं प्रति-
समुच्चयो युक्त इत्यर्थः ।

स्त्रीपुंसयोश्चेतनयोरिव भोगे समूह इति चोदिते किं त-
त्रापि भोगः समूहस्य, उत तद्व्यतिरिक्तस्य? इति संदिग्धत्वा-
दिसमाधानमनुचितं, सर्वत्र चेतनस्य भोक्तृतया संभवादित्या-
शङ्क्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। तत्र दृष्टान्तइत्यर्थः। भोक्त्रोरिति स-
तिसप्तमी। समत्वेपि संघातो दृष्टः, तद्वदत्रापीति शङ्कते। ननु
ज्वालायामिति। ज्वालायाः कार्यत्वात्तत्र तिलानां गुणभा-
वेनान्वये ऽप्यात्मनां न तत्र गुणभावेन संघात इत्याशये-
नाह । नेत्याहेति । १९३।१२

संघातविशिष्टानां भोक्तृत्वपक्षं निराकृत्य स्वतो भोक्तॄणां भोगे संघातसहकार्यपेक्षेति पक्षं प्रतिक्षिपति। अत एवेति। गुणप्राधानभावाऽसंभवो ऽतःशब्दार्थः । समस्तानां भोक्तृत्वपक्षे दोषान्तरं समुच्चिनोति। ननु को ऽयमिति । किमेकदेशस्थत्वमात्रं संघातः, उत एको ऽवयवी, आहो एकद्रव्यबुद्ध्यालम्बनयोग्यतापत्तिः, अथ वा एकार्थक्रियायां युगपदन्वितत्वं, किं वा संश्लेषमात्र?मिति किंशब्दार्थः। आद्यं दूषयति । न च वनवदिति। तत्र हेतुमाह। तद्व्यापिनामिति। एकदेशस्थतामात्रं तच्छब्दार्थः । एकदेस्थत्वं संघात इति पक्षे देहाद् बहिरपि भूतानामेकदेशस्थत्वसंभवात्तत्र चैतन्योत्पत्त्या भोक्तृत्वसंभवादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चेति। अवयवी चासावारम्भश्चेत्यवयव्यारम्भः । आरभ्यतइत्यारम्भः, आरब्धो ऽवयवीत्यर्थः ।

किं तस्याऽवयवेभ्यो ऽन्यत्व,मुताऽनन्यत्वम्, अथ वा ऽन्यानन्यत्व?मिति विकल्प्याद्यं दूषयति। तस्येति। पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि तत्त्वानीति लौकायतिकेनाङ्गीक्रियते, ततस्तदतिरिक्तावयव्यङ्गीकरणे सिद्धान्तक्षतिरित्यर्थः। द्वितीये ऽपि किं संघातस्य भूतान्तर्भावः, उत भूतानां संघात? इति विकल्प्याद्यं दूषयति। अभेदइति। द्वितीये भूताऽसिद्धिरिति द्रष्टव्यम्। तृतीयं प्रत्याह। भेदाऽभेदेति। भूतेभ्यो भिन्नो ऽवयवी। न च संख्यातिरेकः, स्वतन्त्रत्वाऽनङ्गीकृतेरिति शङ्कते। ननु स्वतन्त्रमिति। गुणादय आदिशब्दार्थः। अस्मिन् पक्षे भूतात्मवादभङ्ग इत्याह। तर्हीति । भूततत्त्वावयविभोक्तृत्वमेव भूतभोक्तृत्वमिति नसिद्धान्तक्षतिरित्याशङ्क्याह । तत्रेति । अवयविन आत्मत्वे भूततत्त्वत्वं न स्यात्, इतरथा ऽऽत्मत्वाऽनुपपत्तिरिति संख्यातिरेकस्तदवस्थ इत्यर्थः ।

पारतन्त्र्यं किमन्यतया प्रतीयमानत्व,मुताऽन्यारभ्यत्व?-मिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । जलादेरिति । द्वितीये पृथिव्या ज-लारभ्यतया न्यूनतापत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तृतीयं दूषयति । न चेति । एकमिदं द्रव्यमिति बुद्धि प्रत्यालम्बनयोग्यत्वं न सं-घात इत्यर्थः । १.६.१।१०

बुद्धिशब्देन किं प्रमाणज्ञानं विवक्षितम्, उतेतरत्? नाद्य इत्याह । अर्थेति । अर्थस्वभावेनेति । परमार्थत इत्यर्थः । भूतानां वस्तुत ऐक्याऽयोगादेकमिदं द्रव्यमिति ज्ञानस्य प्रामाण्यं न घटतइत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अनेकेष्विति । न वास्तवः संघातः स्यादिति शेषः । चतुर्थं प्रत्याह । न चेति । एकार्थ-क्रियायामिति । प्रमातृत्वादिक्रियायामित्यर्थः । क्रमेणैका-र्थक्रियासाधनानि व्यावर्तयति । युगपदिति । काष्ठाऽनला-ऽनिलजलानां दहनहेतुतया तत्र चैतन्यभोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । पञ्चमं निरस्यति । न चेति । अतिव्याप्तिश्चेत्याह । वह्नीति । भोगाभावे ऽपि संघातसंभवान्न तन्निरसनमित्याशङ्क्याह । त-स्मादिति । अप्रयोजकत्वमितरस्येत्यर्थः । चतुर्णां भूतानां भो-क्तृत्वाऽविशेषेण एकस्य भोग इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । एवं तर्हीति । किं चतुर्णां प्रत्येकमात्मत्वम्, उतैकस्यैवे?ति विक-ल्पे ऽन्तो ऽनूदित इति द्रष्टव्यम् ।

भूतविषयसन्निध्यनुरोधेन भोगव्यवस्थामाशङ्क्य सर्वेषां विषयाणां भूतानां च सन्निधेर्न भोगव्यवस्थेत्याह । रूपरसे-ति । भोगान्वयिनीति कथमुक्तं? भूतानां भोक्तृत्वादर्शना-दिति चेत्, मैवम् । भोगान्वयित्वेनाभिमतइत्यर्थात् । वि-वक्षितार्थोपपत्तेरित्यत्र को ऽसौ विवक्षितार्थ इति न ज्ञायते तत्राह । ननु यस्येति । अनिर्द्धारितविशेषस्यैकस्य भोक्तृत्व- १९।१।

शङ्कायां तन्निरसनं विहाय समेषु गुणभावाऽनुपपत्तिदर्शनं क-
१.६४।७ स्मा?त्ततः परीहाराभास इत्याशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्य-
क्परिहारमेवाह । चतुर्णामिति । तत्रैकस्य प्राधान्यमितरेषां
तु सहकारित्वं, ततश्चतुर्णां भोगान्वयदर्शनं युक्तमित्याशङ्क्याह ।
विशेषेति । एकस्य प्राधान्यमितरेषां गुणत्वमित्यत्र नियाम-
काभावादित्यर्थः । अतिदिष्टं न्यायं स्पष्टयति । यद्येकेति ।
व्यस्तानां समस्तानां च भोगाऽसंभव आदिशब्दार्थः । सं-
घाताऽनुपपत्त्यादय इत्यत्रारम्भकभूतसंसर्गस्य क्रमभोगादेश्चा-
संभवाऽनुपपत्तिरित्यादिशब्दार्थः । इन्द्रियाणामात्मत्वनिरास-
प्रसङ्गनेन्द्रियस्वरूपं निरूपयितुं प्रश्नमुत्थापयति । ननु का-
नीति । इन्द्रियाणां प्रसिद्धतया प्रश्नाऽनवसरमाशङ्क्य विप्र-
तिपत्तेः संदेहादस्त्यवसर इत्याह । गोलकेति । मात्रचा
ऽधिष्ठात्रिन्द्रियं व्यावर्त्यते । तद्व्यतिरिक्तानीत्यत्र गोलकशक्ती
तच्छब्दार्थः । गोलकतच्छक्तिव्यतिरिक्तमिन्द्रियमिति वक्तुमा-
द्यं पक्षं दूषयति । न तावदिति । वृक्षादिरादिशब्दार्थः ।

इतोपि न गोलकमात्रमिन्द्रियमित्याह । शरीरजैरिति ।
'स्थावरतां नर' इत्येतस्माच्छास्त्रात् कर्मफलभोगस्थानताव-
गमेन वृक्षादीनां शब्दाद्युपलब्ध्यभ्युपगमान्न गोलमात्रमि-
न्द्रियमिति निश्चीयते । 'तस्मात्पश्यन्ती'त्यादेस्तु साक्षात्
तेषां शब्दाद्युपलब्धत्वमुपगतमिति विभागः । ननु प्राणवतां
सुखादिभोगाद् वृक्षादीनां च तद्विधुरत्वात् कथं भोग? इत्या-
शङ्क्याह । वृक्षादीति । द्वितीयं निरस्यति । अत एवेति । श-
क्तिमतां गोलकानां वृक्षेष्वभावात् तच्छक्तीनामपि नेन्द्रिय-
त्वमित्यर्थः । गोलके तच्छक्तेरिन्द्रियत्वं प्रतिषेधता शक्तिमद् द्र-
१.६४।१० व्यान्तरमिन्द्रियमित्युपन्यस्तमिति मत्वा शङ्कते । शक्तिमदिति ।

शक्तिः शक्तिमच्चेति द्वितयं कल्प्यं तव, अस्माकं तु शक्तिरेवेति लाघवात् शक्तीनामिन्द्रियत्वमित्यर्थः । लाघवानुरोधेन शक्तीनामिन्द्रियत्वकल्पनायामतिप्रसङ्ग इत्याह । तर्हीति । वृक्षादिषु गोलकं तच्छक्तिश्चेति द्वयं कल्प्यम्, अन्यत्र तु संप्रतिपन्नात्मनि सामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति लाघवमित्यर्थः । १.६४।११

तर्हि युगपद् ज्ञानोदयः स्यादिति शङ्कां निरस्यति । क्रमेति । तर्ह्यात्मनः सर्वगतत्वात् सर्वत्र ज्ञानजनिः स्यात्, तथा गोलकान्वयव्यतिरेकविरोधश्चेत्याशङ्क्याह । सर्वगतस्येति । शक्तिमद् द्रव्यान्तरमिन्द्रियमिति मतम् उत्थापयति । सन्त्विति । द्रव्यान्तरत्वे इदं मम चक्षुरित्यादिव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह । स्थानेति । किम् अनुमानं तत्र प्रमाणम्, उतागमः? उभयथाप्यसंभव इत्याह । न तेष्विति ।

रूपाद्युपलब्धिः करणपूर्विका कर्तृव्यापारत्वात् संमतवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् असिद्धो हेतुरिति शङ्कते । रूपादीति । करणव्यापारव्यावृत्त्यर्थं कर्तृविशेषणम् । किं कर्तृव्यापारमात्रं हेतुः, उत प्राधानकर्तृव्यापारत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न स्वव्यापारेति । द्वितीयं प्रत्याह । करणेति । न च करणप्रेरणे स्वप्रयत्नः करणमिति शङ्क्यं, प्रयत्ने व्यभिचारात् । न च तत्रापि मनः करणं, मनःप्रेरणे करणान्तरभावाऽभावाभ्यामुक्तदोषनिस्तारादित्यर्थः । द्रव्यान्तरास्तित्वआगमः प्रमाणमिति शङ्कते । सर्वे प्राणा इति । इद्रियाणां गोलकतच्छक्तित्वे शरीरेण सह गमनं न स्यात्, अस्ति च सहगमनं, तस्मादतिरिक्तेन्द्रियसिद्धिरित्यर्थः । प्राकृतानामपीन्द्रियप्रतिपत्तेर्नागमगम्यत्वमित्याह । नाऽऽगमेति । आगमजनितार्थज्ञानसंस्कारविधुराणामित्यर्थः । १.६५।६

१.६५।° साक्षिप्रत्यक्षमिन्द्रियास्तित्वे प्रमाणमित्याशङ्क्याह । न च मनोववितित । रूपाद्युपलब्धिसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां विना न साक्षिप्रत्यादेवेन्द्रियसत्त्वादिसिद्धिरित्यर्थः । कार्यभावाऽभावौ विहाय नेन्द्रियभावाऽभावौ प्रतीम इत्यर्थः । 'तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'त्यागमात् इन्द्रियसिद्धिरिति सिद्धान्तयति । उच्यतइति । आगमपरिचयविधुराणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेर्न तद्गम्यत्वमिति यत्तूक्तं तत्राह । आगमेति । कथं तर्ह्यतिरिक्तेन्द्रियसिद्धिस्तत्राह । आगमेति ।

इन्द्रियस्वरूपं प्रसाध्य तत्प्रकृतिविशेषनिरूपणायोपक्रमते । तानि पुनरिति । किमिन्द्रियाणामाध्यात्मिकादहंकाराज्जन्मोताधिदैविकात्? उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह । तदयुक्तमिति । प्रेषणाभाव इति चेत्तत्र वक्तव्यं, किमाध्यात्मिकाहंकाराज्जन्यत्वे ऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणम्, उताऽऽगमवचनं? नोभयथाऽपीत्याह । न तावदिति । आधिदैविकाहंकारजन्यत्वमपि मानमित्याह । न च कृत्स्नेति । मानाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । आप्तवचनमिति ।

मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्र शब्दं विरचयन्नाप्त इत्युच्यते, न चात्र मानमस्ति, किं तत्प्रत्यक्ष,मुतान्यत्? नाद्य इत्याह । नातीन्द्रियत्वादिति । द्वितीयेपि किं तदनुमान,मुत पुराणवचनं? नाद्यः, व्याप्तलिङ्गाऽनिरूपणादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति । ननु पुराणेति ।

त्रिविधो ऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ।
इन्द्रियाणां ततः सृष्टिर्गुणद्वारा महामुने ॥

इत्यादिपुराणवचनानि द्रष्टव्यानि । पुराणवचनसत्त्व-
१९५।१६ मङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तत एवार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नैवमित्याह । अन्नमयं हीति । तर्हीति । तर्हि स्मृतीनां हेयत्वं, नेत्याह । अहंकारेति । सांख्यमतं निराकृत्य कणभुगादिमतमुत्थापयति । भौतिकानीति । दूषयति । तदपीति । हेत्वसिद्धिं शङ्कते । भौतिकानीति । हेतुं समर्थयते । मध्यमेति । मध्यमपरिमाणत्वमसिद्धमित्याह । न हेतोरिति । १९५।१८

द्रव्यत्वादिन्द्रियाणां परिणामवत्त्वं तावत्सिद्धं, तत्र च परिणामान्तराऽनुपलब्ध्या तत्सिद्धिरुताऽन्यथा? नान्त्यो ऽनुपलब्धेः । नाऽऽद्योपीत्याह । अणुवदिति । महत्परिमाणत्वं तावदनुपपन्नं, सर्वत्र कार्यदर्शनाऽभावात् । न च शरीरपरिमाणत्वं, मनुष्यशरीरव्यापिनामिन्द्रियाणां पुत्तिकाशरीरे व्याप्त्यसंभवात् । तस्मादणुत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः ।

इन्द्रियाणामणुत्वे विषयस्य साकल्येनाऽवभासाऽनुपपत्तेर्नाऽणुत्वमाश्रयणीयमित्याह । तर्हीति । अन्यथा विषयावभासः साकल्येन संभवतीत्याह । नाऽणुपरिमाणेति । भौतिकत्वे प्रमाणान्तरमाशङ्कते । ननु भौतिकानीति । चक्षुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्, रसनमाप्यं रसादीनां मध्ये रसस्यैवाऽभिव्यञ्जकत्वात् लालावत्, इत्येवं सर्वत्र प्रयोगो द्रष्टव्यः । स्पर्शनेन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं रूपस्येति विशेषणम् । मनो व्यावर्तयितुमेवेति । असिद्धिपरिहारार्थं रूपादीनामिति विशेषणम् । विपक्षबाधकतर्काऽभावादप्रयोजको हेतुरित्याह । नेतीति । तद्व्यञ्जकत्वाऽनुपपत्तिर्बाध इत्याशङ्क्याह । शब्देति । श्रोत्रस्य ग्राह्यसजातीयविशेषगुणवद्द्रव्यारब्धत्वाऽभावेपि शब्दे व्यञ्जकत्वं यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः । १९५।१५

श्रोत्रस्य आकाशाऽनारब्धत्वं कथ?मत्राह । कर्णशष्कुलीति । सजातीयानामनेकद्रव्याणामारम्भकत्वाद्वाकाशस्य

चैकद्रव्यत्वान्नारम्भकत्वमित्यर्थः । नियमेनाभिव्यञ्जकत्वं व्यञ्जकत्वात्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमित्यादावतिप्रसक्तिमाह ।

१९६।९ मनस इति । मनसः सर्वार्थग्राहकत्वात् ग्राह्यसजातीयगुणवदारभ्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । मनो न भूतचतुष्टयारब्धं साधारणकारणत्वाददृष्टवदिति शङ्कते । आत्मेति । अतिप्रसङ्गपराहतो हेतुरित्याह । संख्येति । यस्य यो ऽसाधारणो विषयः स तदारभ्य इत्यभ्युपगमाद् भूतचतुष्टस्य च साधारणविषयत्वान्न तदारभ्यत्वं मनस इति शङ्कते । असाधारणेति । आत्मनो बाह्येन्द्रियाऽग्राह्यतया साधारणविषयत्वात्तदारभ्यत्वं मनसः स्यादित्याह । तर्हीति । आत्मा न द्रव्यारम्भकः एकद्रव्यत्वाद् गगनवदिति शङ्कते । एकेति । सजातीयानां बहूनां तन्तूनां पटारम्भकत्वं दृष्टम्, आत्मनश्चैकद्रव्यत्वान्नारम्भकत्वमित्यर्थः ।

पटस्य सावयवतया ऽनेकद्रव्यारभ्यत्वेपि मनसो निरवयवत्वादात्मारभ्यत्वं स्यात्, गगनस्य संदिग्धसाध्यतया न दृष्टान्तत्वं चेत्याशयेनाह । न सावयवमिति । ननु मनसो ऽकार्यत्वात् कथमारब्धत्वं? न च हेत्वसिद्धिः, मनो ऽकार्यं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति चेन्नैवम् । गुणवत्त्वादिलक्षणस्य द्रव्यत्वस्यात्मन्यभावाद् दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वं, विशेषणासिद्धिश्चेति द्रष्टव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वनिरसनं सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्क्य तत्र प्रमाणविशेषं निराकुर्महे न भौतिकत्वमित्याह । तस्मादिति । अत्र द्वितीयः कल्पो ऽङ्गीकृतो मन्तव्यः ।

एवं कारणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य परिमाणविप्रतिपत्तिं

१९६।८ निराकर्त्तुं पूर्वपक्षमाह । तानीति ।* मानाभावेन दूषयति । तद-

* मानाभावेनेत्यादिर्ग्रन्थो नास्ति २ पु०

पीति । असिद्धो हेतुरित्याह । आत्मेति* । यद्यप्यत्रेन्द्रियाणां १.६६।३
सर्वगतत्वं साध्यते तथाप्यात्मादौ व्यभिचारशङ्कानिरासार्थं
तस्यापि पक्षत्वं निर्दिष्टमित्यर्थः । घटादिव्यावृत्त्यर्थं सर्वत्रेति
विशेषणम् । किं सर्वत्र दृष्टकार्यत्वं हेतुः, उत यत्र शरीरं त-
त्रेति विकल्प्याद्यं दूषयति । न हेतोरिति । द्वितीयमनुवदति ।
यत्रेति । यस्मिन् देशे शरीरं विद्यते तस्मिन् देशे तस्य शरीरस्य
स्वोचितकार्यकारित्वात्तत्र व्यभिचार इत्याह । शरीरइति ।
हेत्वन्तरमाशङ्कते । परोपाधीति । व्यभिचारेण दूषयति । न
शरीरेति । अवयवगमनमवयविगमनाधीनं, न चावयवानां सर्व-
गतत्वमिति तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

इन्द्रियव्यापित्ववादिना चेदमालोचनीयं, किमिन्द्रियाणां
कार्यजननयोग्यत्वं शरीरादन्यत्रापि, उत शरीरएव? आद्ये
ऽतिप्रसङ्गबाधमाह । सर्वगतत्वइति । द्वितीयमुत्थापयति । शरीर-
एवेति । कार्यजननयोग्यत्वं वृत्तिलाभशब्दार्थः । रूपाद्युपल-
ब्धेरिन्द्रियाणि कल्प्यन्ते, सा शरीरावच्छिन्नेन्द्रियेष्विति अन्यत्र
तत्सत्त्वकल्पकाभावान्न तदित्याह । तर्हीति । रूपादिदर्शना-
ख्यप्रयोजनशून्यत्वात् प्रमाणशून्यत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाणां प-
रिच्छिन्नत्वमङ्गीकृत्य केचिदप्राप्यकारित्वमाचक्षते, तदनुवद-
ति । तान्यप्राप्येति । विषयदेशमप्राप्य शरीरदेशएव स्थि-
तानां कार्यकरत्वमित्यक्षरार्थः । अप्राप्यकारित्वे ऽतिप्रसङ्ग इ-
त्याह । तदयुक्तमिति । सहकार्यभावान्नातिप्रसङ्ग इति शङ्क-
ते । योग्येति । १.६६।१०

किमिन्द्रियेण संसर्गयोग्यदेशावस्थानं सहकारि, आहो
अन्यदिति विकल्प्याद्ये मदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं

* मानं शङ्कते आत्मेति । इति २ पु० पा० ।

दूषयति । नेन्द्रियेति । स्पर्शनादीनां प्राप्यकारित्वेपि न चक्षुःश्रोत्रयोः प्राप्यकारित्वमदर्शनादित्याशङ्क्याह । स्पर्शेति । चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बहिरिन्द्रियत्वात् स्पर्शादिवदित्यर्थः । योजनशताद्यन्तरितस्यापि ध्रुत्वादेर्नयनसमुन्मीलन-

१.६६।१८ मात्रादुपलम्भान्न प्राप्यकारित्वं चक्षुष इत्याशङ्क्याह । तेजस इति । सहस्रांशोरुदयाद्यभ्युपगममात्रेण तत्किरणानां सकलावनितलव्याप्तिवच्चक्षुषोपि तेजस्त्वाद् झटिति दूरवर्त्तिदर्शनं युक्तमित्यर्थः । दण्डभेरीसंयोगाद् गगनसमवायी कश्चिच्छब्दः संजायते, स चाऽसमवायिकारणतया शब्दान्तरमारभते, एवं सोपीति परम्परया श्रोत्रपथमवतीर्णस्य शब्दस्य श्रोत्रेणोपलम्भ इति तार्किकप्रक्रियां निरस्यति । शब्दस्येति । तत्र शब्द इति प्रत्ययादत्र शब्द इति प्रत्ययाभावाच्च नायं पक्षः साधुः । दूरदेशाऽभिव्यक्तस्य[1] शब्दस्याभिव्यञ्जकवायुभिः स्तिमितवायुनिरासे श्रोत्रे ऽप्यभिव्यक्तिरित्यर्थः । बाह्येन्द्रियनिरूपणमुपसंहरति । तस्मादिति ।

मनस्यपि विप्रतिपत्तेर्दर्शनात्पृच्छति । किं तर्हीति । मनो नित्यं भावत्वे सति कारणशून्यत्वात् आत्मवत्, मनो निरवयवं मूर्त्तेनाऽप्रतिबध्यमानत्वाद्गगनवत् । मनसो मध्यमपरिमाणत्वे स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरविशेषेण वृत्तिर्न स्यात्, सर्वगतत्वे युगपद् ज्ञानोत्पादः स्यात्, तस्मादणिवत्यर्थः । तत्र नित्यत्वं ताव-

१.६७।१ दयुक्तमित्याह । न तावदिति । मनो ऽनित्यं परिच्छिन्नत्वाद्, घटादिवत् । न च परमाणुषु व्यभिचारः, तदसंप्रतिपत्तेः । न च मनो विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् कालवदित्यनुमानादपरिच्छिन्नत्वसिद्धिरित्यपि शङ्क्यं, तमसि व्यभिचारादित्यर्थः । अनित्यत्वानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधं शङ्कते ।

निरवयवेति । घटादिव्यावृत्त्यर्थं निरवयवेति विशेषणम् । गुणादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वादिति विशेषणम् । विशेषणाऽसिद्धो हेतुरित्याह । न करणत्वेनेति । मनः सावयवं द्रव्यत्वे सति करणत्वाद् नयनवत् । न च व्यर्थविशेषणं, नयनार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्यर्थत्वात् । मनस्त्वं सावयववृत्ति मूर्त्तवृत्तित्वाद् घटत्ववदित्यर्थः । नित्यत्वाऽनित्यत्वग्राहकयोरनुमानयोः समबलत्वान्नाऽनित्यत्वनिश्चय इत्याशङ्क्याह । अन्नमयेति । सावयवत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधं* शङ्कते । मूर्त्तद्रव्येति । मूर्तद्रव्येणाप्रतिबध्यमानत्वादित्यर्थः । अनभिघातो ऽन्यथासिद्ध इत्याह । न मनस इति । 'सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'त्यादिनेन्द्रियाणामुत्क्रान्तिश्रवणान्निर्गमनाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह । उत्क्रान्तिरिति ।

इन्द्रियाणामुत्क्रान्तावपि अनुपघातो यथा तद्वद् मनस इत्यर्थः । अणुत्वमुक्तं निरस्यति । संयोगेति । मनो नाणु संयोगित्वविभागित्वाद् घटवदित्यर्थः । न च परमाणुषु व्यभिचारः, द्व्यणुकातिरिक्तपरमाणवभावादित्यर्थः । सर्वगतत्वं निरस्यति । सर्वगतत्वेति । मध्यमपरिमाणत्वमनुपपन्नं, पुत्तिकादिशरीरेषु मनसो वृत्त्यनुपपत्तेः, तत्राह । मध्यमेति । ज्ञानव्यतिरिक्तमनसो ऽभावान्न तत्परिमाणचिन्तावसर इति शङ्कते । समनन्तरेति । अतीतानन्तरप्रत्यय इत्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह । तन्नेति ।

किं व्याप्तिमपेक्ष्य पूर्वप्रत्ययस्योत्तरोत्तरप्रत्ययजनकत्वम्, उताऽनपेक्ष्य? नाद्यः, तयोर्व्याप्त्यभावादित्यभिसंधाय द्वितीयं दूषयति । ज्ञानस्येति । धूमाग्न्योर्व्याप्तौ सत्यां धूमज्ञानमग्निज्ञा-

* साधकानुमानविरोधमिति २ पु० पा० ।

१०.७१९

१०.७१८

नजनकं दृष्टमित्यर्थः । ज्ञेयव्याप्तिं विनापि शाब्दज्ञानस्यार्थज्ञानजनकत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य भवन्मते शब्दस्याऽनुमानान्तर्भावान्न व्यभिचार इत्याह । शाब्देति । व्याप्त्यभावेपि विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य यत्रैकेन्द्रियग्राह्ययोर्विशेषणविशेष्यभावः तत्रेन्द्रियसन्निकर्षजं विशिष्टज्ञानमि-
१९७।८ त्याह । विशिष्टेति । सुरभि चन्दनमित्यादौ विशेषणविशेष्ययोरेकेन्द्रियाऽग्राह्यत्वान्न विशिष्टज्ञानं संप्रयोगजन्यमिति चेन्नैवम् । तत्र विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वोपगमाद् विशेषणज्ञानं, संस्कारसहितेन्द्रियसंप्रयोगाद्वा विशिष्टज्ञानजनिरित्यर्थः ।

समनन्तरप्रत्ययस्योत्तरज्ञानजनकत्वाऽनभ्युपगमान्न व्याप्त्यपेक्षेति शङ्कते । समनन्तरेति । अधिपतिसहकारिसमनन्तरप्रत्ययालम्बनप्रत्ययानुरोधाद् ज्ञानजन्मोपेयते, तत्र चक्षुर्लक्षणाधिपतिप्रत्ययाद् ज्ञानस्वरूपं निष्पद्यते, आलोकलक्षणसहकारिप्रत्ययात्तत्स्पष्टता, आलम्बनप्रत्ययाद् घटाद्याकारता, पूर्वप्रत्ययाद् बोधाकरता जायते इत्यर्थः । ज्ञानमेवाकारो ज्ञानाकार इति विग्रहः । आकारस्याऽऽकार्यभिन्नत्वान्न तज्जनकातिरिक्तजन्यत्वमित्याह । न वस्त्विति । शाक्यवैशेषिकमतनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । एवं हेयस्वरूपं निरूप्योपादेयरूपं निरूपयितुं विमृशति । कश्चायमिति । किं सर्वगतो जड आत्मा, उत तद्विपरीत? इति विमर्शार्थः । पूर्वपक्षमाह । सर्वगत इति ।

तत्र किमनुमानं मानम्, उताऽर्थापत्तिः, आहो आगमः? नाद्य इत्याह । न तावदिति । उक्तमिति । हेतोरसिद्धत्वादित्यत्रे-
१९७।१२ त्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । व्यवहितेति । अयमर्थः । परसमवेतनृत्तादिक्रियया ऽन्यत्र सुखं तावज्जायते, न चैतददृष्टार्जि-

तत्वे नृत्तक्रियाया एतत्सुखहेतुत्वम् एतददृष्टजन्यत्वं चैतत्सम्बन्धं विना ऽनुपपन्नमिति नापि विना अदृष्टवदात्मसंयोगादन्यत्र क्रियोत्पाद इत्यनुपपत्त्या सर्वगतत्वमिति । किं यस्मिन् प्रदेशे ऽदृष्टं जायते तत्प्रदेशवदात्मसंयोगस्य हेतुत्वम्, उतात्ममात्रसंयोगस्य? नाद्य इत्याह । नात्रेति । मनुष्यदेहावच्छिन्नात्मप्रदेशइत्यर्थः । अत्रादृष्टस्येत्यत्र फलत्वेनेत्यध्याहारः । अदृष्टवन्मनुष्यशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसंसर्गाभावेपि मेरुपृष्ठे सुखजनेर्ना ऽनुपपत्त्या सर्वगतत्वमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । केवलेति । सर्वदा सर्वेषां सुखाद्युपभोगप्रसक्तेर्नैवमित्यर्थः ।

परिच्छिन्नत्वे ऽनित्यत्वप्रसक्तेः सर्वगतत्वं त्वया ऽभ्युपेयमित्याशङ्क्य नास्माभिः सर्वगतत्वं निन्हूयते किं तु तत्प्रमाणविशेष इत्याशयेनाह । तस्माद्विति । 'आकाशवत् सर्वगतश्चे'त्यादिरागमः । जडत्वमुक्तं, तदाक्षिपति । न चेति । स्वप्रकाशत्वं समर्थ्यते । प्रत्यक्ष इति । सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शस्तावद्दृष्टः, परामर्शस्य च सुषुप्तावनुभवमन्तरेणाऽनुपपत्तेरनुभवो ग्राह्यस्तस्य चाऽन्याधीनत्वाऽयोगात् स्वतस्त्वमित्यर्थः ।

सजातीयप्रकाशप्रकाश्यत्वे प्रतिषिद्धे ऽर्थादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहृतियोग्यत्वं सिध्यतीत्यभिप्रेत्याह । स्वयंप्रकाश इति । स्वसत्तायां प्रकाशाभावशून्यत्वादिति हेत्वर्थः । व्यतिरेकाभावादित्युक्ते प्रदीपादेर्विनाशित्वात् साधनवैकल्यं, तदर्थं प्रकाशे इति विशेषणम् । तथापि नष्टप्रदीपे प्रकाशव्यावृत्तेः साधनवैकल्यं, तदर्थं स्वसत्तायामिति । न च हेत्वसिद्धिः । जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्प्रतिभाससत्तावत्सिद्धः, सुषुप्तावात्मप्रकाशस्तु सुखमहमस्वाप्समित्यादिपरामर्शानुपपत्त्या सिद्धः । न च सुखादौ व्यभिचारः, द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् । इदमत्र

१.६७।१७

विवक्षितम् । आत्मा सजातीयप्रकाशाऽप्रकाश्यः द्रव्यत्वे सति स्वसत्तायां प्रकाशाऽभावविधुरत्वात् प्रदीपवत् । आत्मा स्वयंप्रकाशः संविदितरात्मविशेषगुणव्यतिरिक्तत्वे सति स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकशून्यत्वात् संवेदनवत् इति । प्रकाशकर्तृत्वादित्युक्ते बाधासिद्धिरात्मनः प्रकाशस्वरूपत्वादित्यत आह । विषयेति ।

१.६८।२ प्रकाशस्यागन्तुकत्वाद्धेत्वसिद्धिं मन्वानं प्रत्याह । अजन्येति । सति धर्मिण्यजन्यप्रकाशगुण इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापातात् । प्राभाकरं प्रत्याह । आत्मेति । अपरोक्षत्वादिति । अपरोक्षव्यवहृतिविषयत्वादित्यर्थः । घटादिकं व्यावर्तयति । अनिन्द्रियेति । धर्मादिकं व्यावर्तयति । अपरोक्षत्वादिति । श्रुतिरपि स्वप्रकाशत्वे मानमित्याह । आगम इति । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति'रित्यादिरागमः ।

स्वयंप्रकाशत्वे ऽप्यात्मनो ऽनेकत्वमिति सांख्याः, तान् प्रत्याह । स चेति । सर्वे ऽहंप्रत्यया एकविषयाः एकाकारप्रत्ययत्वात् गौर्गौरितिप्रत्ययवत् । विमता अहंप्रत्यया एतदात्मविषयाः अहंप्रत्ययत्वात् एतदीयाहंप्रत्ययवदित्यर्थः । सर्वत्रात्मैक्ये भोगाऽनुसंधानमापद्यते स्वशरीरइव, न चैतदुपलभ्यत इत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य किमनवच्छिन्नस्यानुसंधानमापाद्यते, उतावच्छिन्नस्य? आद्ये इष्टापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । शरीरेति । एकस्मिन्नपि शरीरे पादावच्छिन्नस्य नेतरत्रानुसंधातृत्वमित्यभिप्रेत्यादिग्रहणम् ।

नन्वननुसंधानं न शरीरभेदनिबन्धनं शरीरभेदेप्यनुसंधानदर्शनात् । तथा हि । बाल्यकौमारयौवनावस्थागतशरीरनिष्ठे न्यूनाधिकपरिमाणे भिन्नाश्रये न्यूनाधिकपरिमाणयोरन्यतरपरिमाणत्वाद् घटशरीरादिपरिमाणवदित्यनुमानात् शरीर-

भेदसिद्धावप्यनुसंधानवद् देहभेदेष्वपि स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । न चेति । किं च शरीरान्तरवदेव शरीरभेदेऽनुसंधानं न स्यादित्याह । अननुसंधानेति । शरीरैकत्वप्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धिं निरस्यति । ज्वालायामिति । आत्मसमर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति ।

प्रसङ्गागतमात्माऽनात्मविवेकं समाप्य टीकाव्याख्यानं प्रस्तौति । तस्मादिति । कर्तृत्वस्याऽतत्स्वभावत्वमुक्तं, तत्र हेतुमाह । कर्तृत्वमिति । क्रियावेश इति । क्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । परिस्पन्दाद्यभावे हेतुमाह । न च सर्वगतस्येति । परिणामाभावे हेतुमाह । निरवयवस्येति । एवंभूतेप्यात्मनि कर्तृत्वं यथा वेदान्तिनां तद्वदत्रापीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह । न चेति । अध्यासाभावमाह । अख्यातीति । सांख्यस्यापीति शेषः । करोमीत्यत्रापि कर्तृत्वस्यातत्स्वभावत्वमुच्यते इति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । हेत्वन्तरमिति । कर्तृत्वादेर्व्यभिचारित्वेपि तद्धर्मत्वं किं न स्यादित्यत्राह । अयमिति । किं तस्य स्वभावधर्मत्वम्, उताऽऽगन्तुकत्वं? नाद्य इत्याह । न चैतन्यवदिति । द्वितीयेपि किं सहेतु, उत निर्हेतुः? द्वितीये मुक्तावपि प्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति । न चेति । आगन्तुकः प्रागभाववान् । भुञ्जतइति । भोक्तृत्वोल्लेखस्यानुभूयमानत्वात्तदुल्लेखाभावाऽसिद्धिमाशङ्क्याह । नन्वात्मेति । सुखादेरागन्तुकत्वाद् भोक्तृत्वमपि व्यभिचारीत्यर्थः । चिदात्मकं भोक्तृत्वमिति कथमुक्तं? भोक्तृत्वस्य व्यभिचारित्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । दृश्येति । सुषुप्तावप्यज्ञानसुषुप्तिद्रष्टृत्वमस्तीत्यव्यभिचार इत्यर्थः ।

प्रतिज्ञामात्रेण तटस्थेश्वराऽसिद्धिमाशङ्क्य भाष्यव्याख्यानच्छलेन प्रमाणं दर्शयतीत्याह । भाष्यमिति । अहंप्रत्यय-

१.९८।९ १९८।१०

विषयादन्य इत्यस्य साकाङ्क्षत्वात् व्यवहितान्वयं दर्शयति । १९८।२१ सिद्ध ईश्वर इति । सर्वस्येत्ययमर्थः । ईश्वर इति न नाममात्रमित्याह । सर्वस्येति । सर्वज्ञत्वं विना ईशनानुपपत्तेस्तदुपेयमित्याह । ततश्चेति । शक्त्यभावे ईशनानुपपत्तेः साप्यास्थेयेत्याह । नियमेनेति । श्रुतित एवेश्वरसिद्धेः किं शरीराणामित्यादिनेत्याशङ्क्य श्रुतेरनुमानान्तर्भावादुक्तमेतदित्याह । अत्रेति । विवादगोचरापन्नं स्वरूपादिविज्ञानवत्कर्तृपूर्वकम् इति साध्यनिर्देशः । भूतभौतिकेत्यादिविशेषणं धर्मिस्पष्टीकरणार्थम् । अदृष्टद्वारा जीवस्य कर्तृत्वात् सिद्धसाध्यत्वं व्यावर्तयति । स्वरूपेति । जीवाः संप्रदानं, जलाहरणादि प्रयोजनम् । उन्मत्तकार्यव्यावृत्त्यर्थं विविधेति विशेषणम् । विमतमनेककर्तृकं विचित्रकार्यत्वात् प्रासादवत् इत्यप्रसङ्गबाधं निरस्यति । कल्पनेति । एकस्यैव सकलजगन्निर्माणसंभवे ऽनेकाङ्गीकारे गौरवमितरत्र लाघवमिति सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्यर्थः । ईश्वरगतज्ञानादिशक्तीनां सर्वविषयज्ञानादिशक्त्यविनाभावसाधने बाधस्तदर्थं विवादेति । धर्मत्वादित्युक्ते संयोगे व्यभिचारस्तदर्थं विषयव्यापीति । शौक्ल्यादिकं व्यावर्तयति । तरतमभावेनेति । भावेनोत्कृष्यमाणधर्मत्वादित्युक्ते एकाभावो द्व्याभाव इत्येवंप्रतीयमानतरतमभावे व्यभिचारस्तदर्थं विषयव्यापीति । अभावस्य न प्रतियोगि- १९९।४ विषयाश्रयत्वमिति न व्यभिचार इत्यर्थः । स्वविषय एव देशः स्वविषयदेशस्तत्र व्यापी यः परिमाणधर्मः तद्वदित्यर्थः ।

नन्वेतदनुपपन्नं, किं सर्वविषयज्ञानैश्वर्यशक्तीनाम् अन्यत्र प्रसिद्धत्वम्, उत न? प्रसिद्धत्वे ऽनुमानवैयर्थ्यम् । अप्रसिद्धत्वे ऽप्रसिद्धविशेषणत्वं, तथा दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वम् । विषयव्यापीत्यत्र च विषयशब्दः किं कर्मपरः, उताश्रयपरः?

आद्ये साधनवैकल्यं, द्वितीये ऽसिद्धिरिति। तत्रेदमभिधीयते। ज्ञानैश्वर्यशक्तयः क्वचित् परां काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवत्। ततश्च ज्ञानैश्वर्यशक्त्युत्कर्षतरतमभावस्य विश्रान्त्यधिकरणत्वेन सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरिति विवक्षितम्। सर्वविषयमिति वेति पक्षान्तरपरिग्रहनिमित्तं दर्शयति। काष्ठेति। साध्यविशेषोपादानेन धर्मविशेषसिद्धावपि ततः स्पष्टीकरणार्थं धर्माधर्मेति विशेषणम्। विज्ञानवता दीयमानानीत्येतावत्युक्ते न जीवातिरिक्तसर्वेश्वरसिद्धिस्तदर्थमाह। कर्मतत्फलेति। भोजनमर्द्दनफलव्यावृत्त्यर्थं व्यवहितेति। आत्मविप्रतिपत्तिमुपक्रम्याऽनात्मदेहेन्द्रियादिविप्रतिपत्तिदर्शने ऽविरोधवदनात्मेश्वरविप्रतिपत्तावपि अविरोध इति शङ्कायामभिप्रायमाह। ननु प्रत्यगिति। अहं मनुष्यो ऽहं काण इत्येवम् अहंप्रत्ययालम्बनसमानाधिकृततयोपलम्भाद् देहादावात्मत्वविप्रतिपत्तिर्युज्यते, न च तथा ऽत्रेति ईश्वरविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसंगतमित्यर्थः। १९९।५

ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्य प्रक्रान्तत्वादिति कथं? तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेरित्यभिधानादित्याशङ्काह। उच्यतइति। ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसिद्ध्यर्थम् प्रतिपन्नतया संदिग्धत्वं वक्तव्यं नान्यस्येत्यर्थः। तर्हि तद्विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया, न तु व्यतिरिक्तं प्रदर्शनीयं, तत्राह। तच्चेति। ब्रह्मविप्रतिपत्तेर्दिदर्शयिषितत्वे आत्मविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमनुपयोगीति शङ्कते। किमिति। प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यात् प्रत्यग्विप्रतिपत्तेर्ब्रह्मविप्रतिपत्तौ पर्यवसानमित्याशयेनाह। तदाहेति। प्रणाड्या ब्रह्मविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं कस्मादिति शङ्कायामात्मविप्रतिपत्तिप्रदर्शनप्रयोजनाभावादित्युक्तमयुक्त,मात्मनिर्णयस्य फलत्वादिति शङ्कते। किमिदमिति। श्रोत्रपेक्षितं शास्त्रप्रति- १९९।१६

पाद्यं, ब्रह्मणश्चान्यत्वे तत्प्रतिपादनं विफलं स्यात्, ततश्च प्रत्यगात्मानमुद्दिश्य तत्स्वभावविशेषः प्रतिपाद्यतइत्याह । प्रत्यगिति । प्रमाणान्तरेण प्रत्यगात्मानमुद्दिश्य स एव ज्ञानानन्दस्वभावेन प्रतिपाद्यतइति संबन्धः ।

शरीराद्यात्मनो भासमानस्य कथं ज्ञानादिरूपत्वं? तत्राह । १९९।१७ शरीरेति । प्रतिपादने हेतुमाह । एवमिति । न केवलं दुःखनिवृत्तिः फलं किं तु निरतिशयानन्दाविर्भावश्चेत्याह । पुरुषार्थ इति । तर्हि स एव प्रतिपाद्यतां, किं व्यतिरिक्तेश्वरसाधनेने?त्यत्राह । अत इति । प्रत्यगात्मनोः स्वभावविशेषप्रतिपादनस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वमतःशब्दार्थः । प्रत्यगात्मनोऽद्वितीयत्वादिरूपेणाऽजिज्ञास्यत्वमुक्तमसहमानः शङ्कते । अत्र कश्चिदिति । ब्रह्मात्मशब्दयोरैकार्थ्ये पर्यायतया सह प्रयोगान्मैवमित्यर्थः । द्वितीयसूत्रपर्यालोचनायामपि न प्रतीचो जिज्ञास्यत्वमुचितमित्याह । जन्मादीति । लक्षणाभिधानमात्रेण कथमजिज्ञास्यत्वं? तत्राह । न हीति । विप्रतिपत्त्यनुपपत्तिसाम्यान्नेश्वरो जिज्ञास्य इत्याह । उच्यतइति । का ऽत्रानुपपत्ति?रित्याशङ्क्य जगत्कारणेश्वरशब्दयोर्भिन्नार्थत्वम्, उत ने?ति विकल्प्याद्यं दूषयति । न हीश्वर इति । ब्रह्मशब्देनोपादानं यस्य स तथोक्तः । विप्रतिपन्नत्वेन संदिग्धत्वजिज्ञास्यत्वे एकत्र वक्तव्ये, अन्यथा ऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । जगत्कारणादिति । कारणस्येश्वरान्तर्भावे कारणे विप्रतिपत्तिर्न २००।४ स्यादित्याह । तर्हीति । ईश्वरस्य कारणान्तर्भावे किमीश्वरः कारणम्, उत प्रधानादी?ति विप्रतिपत्तिर्न स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

कारणेश्वरयोरभेदे विप्रतिपत्त्यसंभववत् प्रतीचो ब्रह्मैक्येपि विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, न खलु ब्रह्मशरीरमिन्द्रियमिति संशेरतइ-

त्याशङ्क्याह । युज्यतइति । प्रत्यक्त्वस्य साधारणाकारत्वात् शरीरेन्द्रियादीनां च विशेषरूपत्वात्तत्र संशयोपपत्तिरित्यर्थः । प्रतीचो जिज्ञास्यत्वे द्वितीयसूत्रमननुगुणं स्यादिति यत्तूक्तं तत्राह । किं चेति । स्वमते द्वितीयसूत्रानुगुण्यमभिधाय परमते तदभावमाह । जगत्कारणइति । संदिग्धस्य विधेयत्वात् जगत्कारणस्य च विप्रतिपन्नतया संदिग्धत्वेन वक्तव्यं विधेयत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्यमाह । न जगदिति । अस्तु को दोष? इत्यत आह । इति वैपरीत्यमिति । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मणो विधेयत्वं प्रतिज्ञातं, तच्च ब्रह्मोद्देशेन जगत्कारणत्वस्य विधाने भज्येतेत्यर्थः । उपक्रमे कारणस्यैव निर्दिष्टत्वान्न विरोध इति शङ्कते । ब्रह्मशब्देनेति । अन्यत् संधित्सतो ऽन्यद्गतमित्याह । नेश्वर इति । ईश्वरशब्देन कारणस्याभिधानान्न विरोध इत्याशङ्क्याह । किं चेति ।

२००।१०

पुरुषस्याभिलषितं प्रतिपाद्यं, न चार्थान्तरप्रतिपादने ऽभिलषितं सिद्ध्यतीत्यर्थः । अर्थान्तरसिद्धौ तदुपासनया ऽभिलषितं सेत्स्यतीति शङ्कते । उपासनमिति । 'वाचं धेनुमुपासीते'-त्यादावर्थाभावे ऽप्युपास्तितत्फलवदत्रापि तत्संभव इत्याह । नारोपितेति । प्रत्यगात्मनः सत्यादिरूपेण जिज्ञास्यत्वात्तद्विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं युक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति । कथं तर्हि जगत्कारणे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं वेदव्याख्यातॄणामित्याशङ्क्य स्वबुद्धिदोषादित्याह । जगत्कारणइति । ऐक्यशास्त्रप्रद्वेषश्च विप्रतिपत्तौ मूलमित्याह । शास्त्रेति । ब्रह्मणः प्रत्यगभेदासंभवात् त्वन्मतमुपेक्ष्यमित्याशङ्क्य तत्संभवमाह । यथेति । प्रतीचो ऽसत्यत्वे सत्प्रत्ययव्याकोपः, ज्ञानान्यत्वे चानात्मत्वम्, अनानन्दत्वे परमप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिः, सावयवत्वे कार्यत्वेनाकृता-

२००।१९

भ्यागमादिप्रसक्ति,स्तस्मात्सत्यादिरूपत्वं प्रतीचोप्येष्टव्यमित्य-र्थः । संभावितेर्थे प्रमाणमाह । तत्रेति । जीव इति स्वरूपनि-र्देशः । भेदाभेदवादिनं प्रति सिद्धसाध्यतां निरस्यत्येवका-रेण । ब्रह्मणा समानस्वभावतया इति हेतुनिर्देशः । विमतो ब्रह्मैव तत्समानस्वभावत्वात् यद्येन समानस्वभावं तत्तदात्मकं यथा घटाकाशो महाकाश इत्यर्थः ।

२००।२२ ब्रह्मैक्ये मन्तृमन्तव्यादिव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह । उपाधीति । जीव उपाधिपरिच्छिन्नविभागः उपाधिपरामर्शाधीन-परिच्छेदप्रतिभासत्वात् यदुपाधिपरमर्शाधीनपरिच्छिन्नप्रति-भासं तदुपाधिपरिच्छिन्नभेदं यथा घटाकाशमित्यर्थः । उपा-धिपरिच्छिन्नविभाग इति । उपाधिकृतविभाग इत्यर्थः । अप्र-योजकत्वं निराकर्तुं निरवयवद्रव्यत्वे सतीत्युक्तम् । निरवयवत्वं वस्तुतो निर्भागत्वं, वस्तुनो निर्भागत्वे घटादिवदात्मत्वानुपप-त्तिरित्यर्थः । जीवब्रह्मणी भिन्ने विरुद्धस्वभावत्वात् संमतव-दिति शङ्कते । नन्विति । किं परमार्थतो विरुद्धस्वभावत्व,-मुत प्रतीतितः? आद्ये ऽसिद्धिः, द्वितीये प्रतिबिम्बादौ व्यभि-चार इत्याशयेनाह । तत्राहेति ।

प्रत्यगाकारस्यानुवृत्तया विशेषसाकाङ्क्षत्वाच्छरीरादेश्चा-तद्विशेषत्वाद्विशेषान्तरं वक्तव्यं, न च ब्रह्म विशेषान्तरम्, अहं ब्रह्मेत्यप्रतिपत्तेरित्याशङ्कते । नन्वेवमिति । ब्रह्मणः प्रतीतितः तद्विशेषत्वाभावेपि वस्तुतः तद्विशेषत्वं यथा शुक्तेरिदमाकारं प्रति विशेषत्वं तद्वदित्याह । तदाहेति । बाधकप्रत्ययोत्तरका-लमियं शुक्तिरित्युपलम्भात्तत्र तथात्वम्,अत्र तु नैवं, मानाभा-

२०१।२ वादिति शङ्कते । अहमिति । विशेषोपसंहार इति । विशेषपर्य-वसानमित्यर्थः । विशेषोपसंहार इत्यत्र किं प्रमाणमित्यन्वयः ।

प्रमाणं विनाप्युपसंहरणे शरीरादावपि पर्यवसानं किं न स्यादित्यभिप्रायेणाह । न शरीरादीति । अहं शरीरादि न इत्यत्र किं प्रमाणमिति संबन्धः । प्रमाणाभावो ऽसिद्ध इत्याह । तदाहेति । ब्रह्मशब्दस्यान्यथापि संभवमाशङ्कते । ननु जीवेभ्य इति । संकोचकप्रमाणाभावे निरवग्रहत्वमादेयमित्याह । तदाहेति । किं चिदित्यस्यार्थमाह । शरीरादीति । २०१।१४

ननु शरीरादि ब्रह्मेति प्रतिपन्ना इति कथं? शरीरादौ तत्त्वप्रतिपत्त्यभावादिति तत्राह । ब्रह्मेति । विप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य तस्याऽजिज्ञास्यत्वप्रयोजकत्वमाक्षिपति । ननु न विप्रतिपत्तीति । विप्रतिपत्तेः प्रमाणादिमूलत्वे तन्निराकरणानुपपत्तेस्तदाभासमूलत्वं वक्तव्यं तद्वदत्राप्यस्तीत्याह । तत्रोत्तर इति । वाक्यावष्टम्भेनार्थसिद्धेः किं युक्त्येत्याशङ्क्य भाष्यव्याख्यानेन युक्तेरुपयोगमाह । तत्राचष्ट इति । युक्तिवाक्यसमाश्रयत्वे तदाभासाश्रयत्वमनुपपन्नं, केषां चिद्युक्त्याश्रयत्वं केषां चिदाभासाश्रयत्वमिति चेन्नैवम्, अस्यापि विभागस्य दुरधिगमत्वादिति शङ्कते । कस्मिन् पक्ष इति । ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबलात् प्रत्यग्ब्रह्मैक्यवत् प्रपञ्चैक्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद् ब्रह्मणो ऽजिज्ञास्यत्वं प्राप्तमिति शङ्कते । ननु यथेति । समानस्वभावत्वादित्यादियुक्तेस्तत्त्वमस्यादिवाक्याच्च यथा प्रतीचो ब्रह्मत्वं तथा 'इदं सर्व'मित्यादिवाक्यात्प्रपञ्चस्यान्यत्वे ब्रह्मशब्दार्थानुपपत्तेश्चाऽनन्यत्वमित्यजिज्ञास्यत्वं ब्रह्मणः स्यादित्यर्थः । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेनाह । न हीति । सर्वेषां सुखार्थित्वाद् ब्रह्मण आनन्दानन्यात्मकत्वाद् जिज्ञास्यत्वं युक्तमिति शङ्कते । नन्विति । बाह्यसुखस्यानर्थसंभिन्नत्वान्न तत्र प्रवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह । न क्षुन्निवृत्तीति । किं च ब्रह्मण्यनर्थसंबन्धाभावः किं २०१।१५

शाखा,द्युत तद्धेत्वज्ञानाद्यभावा,दथ वा धर्माद्यभावा,द्याहो तद्वि-
रोधितत्त्वज्ञाना?दिति विकल्प्याद्यमुत्थापयति । न लिप्यतइति ।

परमात्मा न जीवगतदुःखेन संस्पृश्यते, तत्र हेतुमाह ।
२०१।१६ बाह्येति । आनन्दरूपत्वाद् दुःखस्य मिथ्यात्वाच्च न तत्संस्प-
र्शयोग्य इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरविरोधाद् नैवमित्याह । नात्मेति ।
ब्रह्मोपादानत्वादध्यस्य प्रपञ्चस्य तत्तादात्म्यं तत्त्वमित्याह । उ-
पादानेति । मृज्जस्य कलशादेर्मृदात्मकत्वं दृष्टं, तद्वज्जगतो ऽपि
ब्रह्मोपादानत्वात्तदात्मकत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । अनात्मनि दे-
हादावात्माभिमानादज्ञानाच्च तस्य तत्स्पर्शजं दुःखं क्षेत्रज्ञस्य दृष्टं,
ब्रह्मणश्च तद्वैपरीत्यान्नैवमिति द्वितीयं कल्पं शङ्कते । सर्वज्ञ-
तयेति । जीवस्य वस्तुतो देहव्यतिरिक्तत्वात्तदध्यासात् दुःखसं-
बन्धो युक्तः, प्रकृते त्वनन्यत्वात्स्वतो दुःखं स्यादित्याह । न
तत्त्वत इति ।

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यादिवा-
क्यात् सुखदुःखसंबन्धस्य कर्माधीनत्वमधिगतं, ब्रह्मणि च तदभा-
वाद् न दुःखसंबन्ध इति तृतीयं शङ्कते । कर्मेति । यस्य स्वतो न
दुःखादिसंबन्धित्वं तस्य तत्कर्माधीनं, यस्य तु दुःखादि स्वत
एव तत्र कर्माऽकिंचित्करमित्याह । न कर्मेति । तदापरोक्ष्येपि
तदपेक्षेत्याह । ब्रह्मण इति । तदापरोक्ष्येपि तस्यानर्थत्वसि-
द्ध्यर्थं कर्मापेक्षेत्याशङ्क्य दुःखाद्यापरोक्ष्यमनर्थत्वाच्च स्वतोस्ती
ति किं कर्मणे?त्याह । कर्मादीनामिति । तावन्मात्रेति । दुःखा-
द्यापरोक्ष्यहेतुत्वादित्यर्थः । तथापि कथं संसारित्वं? तत्राह । न
हीति । अनर्थसंबन्धः कर्माधीन एवेत्यभिनिविशमानं प्रत्या-
ह । कर्माविद्यादीनामिति । मायावी स्वगतव्याघ्रत्वादिकं प-
२०१।१४ श्यन्नपि यथा न शोचति तद्वद् ब्रह्मापीति तुरीयं शङ्कते । ब्रह्म-

णीति । बाधितत्वमसिद्धमित्याह । न प्रपञ्चेति । प्रपञ्चात्मभावस्य 'सर्वकर्मे'त्यादिवाक्यप्रमितत्वात्तात्त्विकत्वमित्यर्थः ।

भिन्नविषयत्वेन श्रुत्योर्व्यवस्थामाशङ्क्याह । न चेति । अशुद्धिवाक्यानामविद्योपहितकारणविषयत्वं, शुद्धिवाक्यानां निरुपाधिब्रह्मविषयत्वं हिरण्यगर्भमायोपहितविषयत्वं चेति न वाच्यं, निरवग्रहमहत्त्वप्रतिपादकब्रह्मशब्दकोपादित्यर्थः । पुण्याऽपुण्यनिबन्धनदेहाद्यभिमानवतो ऽनर्थसंबन्धित्वं तावत्प्रसिद्धं, ब्रह्मणि त्वेतदभावात्कथमनर्थसंबन्धप्रयास? इत्याह । उच्यतइति । दुःखाद्यापरोक्ष्यमनर्थः, तच्च स्वतो नास्तीत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यपीति । न तर्हि जीवादस्य विशेष इत्याशङ्क्याह । मायेति । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यादिवाक्याद् भेदप्रपञ्चस्य मायाविलसितत्वं प्रतीयतइत्यर्थः । जीवगतकर्तृत्वाद्यसंस्पर्शे दृष्टान्तमाह । प्रतिबिम्बत्वेति । प्रपञ्चासंस्पर्शे दृष्टान्तमाह । मायावीति । प्रत्यगभेदाद् ब्रह्मण्यपि तत्त्वज्ञानवैधुर्यमित्याशङ्क्याह । बिम्बस्थानीयेति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे ऽपि श्यामत्वादिव्यवस्थावत्तत्त्वज्ञानादिव्यवस्थेत्यर्थः ।

'बलवद्वाक्यानुरोधेन दुर्बलं नेय'मिति न्यायाद्विशुद्धिवाक्यानां च तात्पर्यलिङ्गवत्तया प्राबल्यम्, इतरेषां च तद्विपरीत्याद् दौर्बल्यं, ततश्च ब्रह्मणि न दुःखसंस्पर्श इत्याह । शुद्धीति । द्वितीयसूत्रइति शेषः । तस्मादन्त्यं मतं युक्तिवाक्यमूलमिति सिद्धम् । नन्वितरेषामपि तन्मूलत्व,माभासमूलत्वे तन्निराकरणवैयर्थ्यादिति शङ्कते । युक्तिवाक्येति । प्रतीचो युक्त्यादेरनाभासत्वं, वस्तुतस्त्वाभासत्वमितीतरनिराकरणं युक्तमित्याह । तदाहेति । अहं मनुष्यः काणो ऽहमित्यादिरूपेणाऽनुभूयमानत्वात्

२०२।१

२०२।८

कथमाभासत्वम्? इति शङ्कते । कथं पुनरिति । युक्त्याभासतेति । युक्त्याभाससिद्धेरित्यर्थः ।

मम शरीरमित्यादिव्यतिरेकप्रत्ययविरोधाच्छरीराद्यात्मभावस्याभासत्वमित्याह । तदाहेति । अनुभवस्योभयत्राऽविशेषाद् व्यतिरेकग्राहि प्रमाणान्तरं वाच्य,मितरथा नाऽऽभासत्वसिद्धिरिति शङ्कते । ननु नैतावतेति । प्रमाणान्तराभावोऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमित्यादिभाष्यटीकाव्याख्यानावसरे आभासत्वमस्माभिरभिहितमित्याह । किं चेति । भवदभिमतवेदान्तेभ्य एव देहाद्यात्मभावस्य प्रतिपत्तेर्नाऽऽभासत्वमिति शङ्कते । ननु स वेति ।

२०२।९

अन्नरसमय इति । अन्नाकारपरिणतपृथिवीविकार इत्यर्थः । एतच्च भूतान्तरविकारत्वस्योपलक्षणार्थम् । न केवलं तैत्तिरीयकश्रुतेर्देहस्यात्मत्वं किं तु बार्हदारण्यकवाक्याच्चेत्याह । स वा अयमिति । इन्द्रियादेरात्मत्वे क्रमेण प्रमाणं दर्शयति । देहीत्यादिना । आत्मनो भोक्तृत्वमेवेत्यत्र मानमाह । तयोरिति । तयोरन्यः पिप्पलमत्तीति कर्मफलभोक्तृत्वं जीवस्य लक्ष्यते, कथं निरसन?मित्याशङ्क्याह । बुद्धीति । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्व'मिति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेन बुद्धिपरतया वाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । नन्वनश्नन्निति भोगकर्तृताभावः प्रथत इत्याशङ्क्य कर्मफलभोक्तृत्वलक्षणाशनाभावे ऽपि तद्द्रष्टृतया भोक्तृत्वं युज्यते 'भोगश्चिदवसानते'ति सांख्योक्तेरित्याशयेनाह । अनश्नन्निति ।

वाक्यानामन्यपरत्वान्नोक्ते ऽर्थे प्रामाण्यमिति सिद्धान्तयति । तत्राहेति । अयमर्थः । स्थूलबुद्धीनां देहव्यतिरिक्तात्मनि चित्तानवतारात्प्राकृतबुद्ध्यनुरोधेन स वा एष इत्यनेन

२०२।१०

देहस्यात्मत्वमुपदिश्य रूपत्वादिना तस्यानात्मत्वशङ्कायां तस्मादान्तरप्राणाद्यात्मत्वोपदेशपरम्परया पञ्चकोशविलक्षणात्मप्रतिपादनेन वाक्यतात्पर्यं निर्धार्यते । अनरुन्धस्यास्ताराया अरुन्धतीत्वमुपदिश्य मुख्यारुन्धती यथोपदिश्यते तद्वदत्रापि । 'स वा अयमात्मे'त्यादिष्वात्मनः पृथिव्याद्युपाधित्वं कथ्यते न तद्विकारत्वम्, इतरथा 'अस्थूल'मित्यादिवाक्यव्याकोपात् । 'ते ह वाचमूचु'रित्यत्र वागाद्यभिमानिनी देवतोच्यते न करणमात्रं प्रदीपादिवत् आत्मत्वासंभवात् । 'कतम आत्मा' इत्यत्र तु सुगताभिमतं ज्ञानं न विवक्षितं 'नहि द्रष्टुर्दृष्टे'रित्यादिना प्रतिषेधात् । 'असद्वा इदमग्रआसीत्' इत्यत्राऽनभिव्यक्तनामरूपत्वात् सत्येवासच्छब्दः प्रयुक्तो न निरूपाख्ये, 'तत्सदासी'दित्यनेन विरोधात् । 'अनुमन्ता बोद्धा' इत्यत्र किं पारमार्थिकं कर्तृत्वमुच्यते, उत काल्पनिकम्? नाद्यः । मुक्त्यनुपपत्तेः । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियते 'अनश्न'न्नित्यत्र परमार्थतः कर्तृत्वाभावे सिद्धसाध्यता, आरोपितकर्तृत्वाद्यभावे ऽन्यस्य बन्धः अन्यस्य मुक्तिरिति वैयधिकरण्यात् । न च बुद्धिगतावेव बन्धमोक्षौ, आत्मनि बन्धादिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधात् । 'आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिभेदव्यपदेशस्य चौपाधिकभेदविषयत्वेनोपपत्तेरिति विप्रतिपत्तीनां समूलत्वे ऽपि न विचारप्रवृत्तिः, फलाभावादिति शङ्कते । नन्वेवमपीति ।

अपुरुषार्थसाधने पुरुषार्थसाधनबुद्ध्या प्रवृत्तस्य वस्तुतस्तदनिष्पत्तेर्न पुरुषार्थत्वसंभवस्ततश्च विचारो ऽर्थवानित्याह । तत्राहेति । अन्त्यमतपरिग्रहेण वेदान्तशास्त्रे प्रवृत्तस्य पुरुषार्थसंभवाद्यत्किंचित्प्रतिपद्यमानः प्रतिहन्येतेति कथमुक्तमिति शङ्कां व्याख्यानच्छलेन निरस्यतीत्याह । भाष्यमिति । पुरु-

षार्थसाधनाभावे न पुरुषार्थसंभव इति युक्तम्, अनर्थं चेया-
१०३।१ दित्ययुक्तमिति शङ्कते । ननु मा भूदिति । अज्ञानाद्युच्छेदस्य
तत्त्वज्ञानाधीनत्वात्तदभावे तदनुपपत्तेः आज्ञानादिनिबन्धनो-
ऽनर्थो दुर्वारः स्यादित्याह । तत्राहेति । 'अन्धं तमः प्रविश-
न्ती'त्यत्राज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्वात्मेति । अ-
प्रतिपत्तिर्वाचकपदाभावादिति शेषः ।

हिंसायां प्रसिद्धस्यापि शब्दस्याऽमुख्यया वृत्त्या ऽप्रति-
पत्तावपि प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह । तत्राहेति । वेदान्तवाक्यमीमांसा-
रम्भस्य सूत्रे निर्दिष्टत्वात् कथं मीमांसा प्रस्तूयते इत्युक्तामिति
शङ्कां व्याख्यानेन निरस्यतीत्याह । भाष्यमिति । प्रकृतिप्रत्यया-
त्मकजिज्ञासापदे मीमांसाया अन्तर्णीतत्वमनुपलब्धमित्याशङ्क्य
तात्पर्यमाह । जिज्ञासापदेनेति । प्रकृतिप्रत्ययाभिहितयोर्ज्ञा-
नेच्छयोरन्तर्णीतं विचारं जिज्ञासापदेनोपलक्ष्येति संबन्धः ।
पूर्वव्याख्या पक्षान्तरपरिग्रहशङ्कां निरस्यति । योजनान्तरमिति ।

ज्ञानकर्तव्यतासंभवस्य विचारकर्तव्यतायाश्चोभयत्रावि-
शेषात् कथं मतभेद इत्याशङ्क्य व्याचष्टे । जिज्ञासेति । पूर्व-
स्मिन् व्याख्याने जिज्ञासापदेन विचारं लक्षयित्वा तत्कर्त-
व्यतापरं सूत्रमित्युक्तम्, अत्र तु जिज्ञासाशब्दस्य न विचा-
रलक्षकत्वं किं त्विष्यमाणज्ञानतत्कर्तव्यताभिधानद्वारा सा-
धारणविचारकर्तव्यतापरत्वमित्यार्थिकार्थत्वं विचारकर्तव्यताया
इति भेदः । वेदान्तमीमांसाया निःश्रेयसप्रयोजनत्वमुक्तं, तदाक्षि
पति । कथं पुनरिति । विचारस्य निःश्रेयसं साक्षात् प्रयोजनम्,
उत परम्परया? नाद्यः । तस्य ज्ञानफलत्वादित्यर्थः । द्वितीयमु-
१०३।११ त्थापयति । विचारेति । निर्णीतशक्तितात्पर्यवेदान्तवाक्येभ्यो
ब्रह्मावबोधजन्म, ततो निःश्रेयसमित्यर्थः । स्वरूपावस्थानं निःश्रे-

यत्वं, तस्य च नित्यत्वान्न ज्ञानसाध्यत्वमित्याशयेनाह । किं तदिति । स्वरूपावस्थानस्यासाध्यत्वेऽप्यज्ञाननिवृत्तेः साध्यतया ज्ञानफलत्वमिति शङ्कते । कर्तृत्वेति । कर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च दोषसंयोगश्चेति तथा, तएवाध्यासः । अध्यस्यतइति अध्यासः । स एव प्रवाहः । प्रोह्यते न विच्छिद्यते इति तदुपादानस्येत्यर्थः । १०३।१२

आत्माज्ञाननिवृत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पुरुषार्थत्वमाक्षिपति । न निवृत्ते ऽपीति । अज्ञाननिवृत्तौ पृथिव्यादेरपि निवृत्तेः कथं द्वैतदर्शनमित्याशङ्क्याह । न हीति । पृथिव्यादेः पारमार्थिकत्वान्नाज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिः, अपारमार्थिकत्वे ऽप्यविद्यात्मकं कर्तृत्वादि निवर्तते न मायात्मकं पृथिव्यादि, अन्यथा एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । मतभेदेन मुक्तिं समर्थयते । उच्यतइति । अन्तःकरणैक्याध्यासात् प्रमातृत्वमनुभवस्य, आत्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ अन्तःकरणस्यापि निवृत्तत्वान्न सुखाद्यनुभवतीत्यर्थः । स्वरूपचैतन्यस्य सर्वगतत्वेन सकलविषयसंबन्धित्वाद् द्वैतदर्शनसंभवमाशङ्क्याह । आत्मचैतन्यस्येति । सकलश्रुतिस्मृतियुक्त्याचार्यसंमतपक्षमाह । इतरस्त्विति ।

वर्णकार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । अत एव न द्वैतदर्शनप्रसङ्ग इत्याह । अपाकृतेति । सुखसाक्षात्कारमन्तरेणानर्थनिवृत्तिमात्रान्न पुरुषार्थसिद्धिरिति शङ्कां निरस्यति । अनतिशयानन्देति । अप्रतीयमानस्यापुरुषार्थत्वं निरस्यति । प्रकाशमानेति । सातिशयत्वादानन्दस्यात्मस्वरूपत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां निरस्यति । अनतिशयेति । औपाधिको ऽतिशयप्रतिभास इत्यर्थः । अनुबन्धचतुष्टयसंभवाद् वेदान्तविचारकर्तव्यता युक्तेत्यधिकरणार्थमुपसंहरति । इति रमणीयमिति । १०३।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुभूतिपूज्यपादशिष्येणाखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने चतुर्थवर्णकं प्रथमसूत्रं च समाप्तम् ।

अथ पञ्चमवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्रत्नाचलोद्भूतबोधशैलसुरद्रुमम् ।
भजे संततसंतापनिर्वापणविचक्षणम् ॥

किमेतत्सूत्रं स्वरूपलक्षणं प्रतिपादयति, उतोपलक्षणम्? नाद्यः । कारणत्वस्य स्वरूपतानुपपत्तेः । नेतरोपि । स्वरूपाद्बहिर्भूततया गमकस्योपलक्षणत्वात्स्वरूपलक्षणं वाच्यम्, न च तत्प्रतिपाद्यतइत्यसामञ्जस्यमित्याह । जगदिति । आनन्दात्मकब्रह्मणो मायाविनः कारणत्वप्रतिपादकत्वादुभयपरत्वमस्येत्यर्थः । ग्रामो गन्तव्य इत्युक्ते गमनस्य यथा साध्यत्वं नान्यस्य तद्वदत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्यतरस्याऽसाध्यत्वमित्याशङ्क्याह । वृत्तेति । प्रतीयमानस्यार्थस्य पुंतन्त्रत्वाऽभावाद्विचारलक्षणया तत्कर्तव्यतापरं भाष्यमित्यर्थः । अथ वा ज्ञानकर्तव्यतापरत्वस्याश्रितव्यत्वात्कथं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थाभिधानमित्याशङ्क्याद्यपक्षाभिप्रायेणेत्याह । वृत्तेति । लक्षणविचारस्य प्रतिज्ञाऽननुसारित्वमाशङ्कते । ननु ब्रह्मेति । प्रतिज्ञातं प्रतिपाद्यं नाऽप्रतिज्ञातं, ब्रह्मविचारश्च प्रतिज्ञातः, स एव प्रतिपाद्य इत्यर्थः ।

किं तेषां मुखतो ऽप्रतिज्ञातत्वम्, उताऽर्थादिति विकल्प्याद्याङ्गीकारेण द्वितीयं दूषयति । अत आहेति । लक्षणविचारस्य प्रतिज्ञामाश्रित्य तस्य प्राथम्यमाक्षिपति । ननु पञ्चानामिति । प्राथम्यहेतुं शङ्कते । फलभूततयेति । विचाराऽधीनशक्तितात्पर्यवद्वाक्योत्थज्ञानाधीनाऽविद्यानिवृत्तिविशिष्ट-

१०४।१

१०४।७

तया ब्रह्मस्वरूपस्य फलत्वमित्यर्थः । फलत्वमप्रयोजकमित्याह पूर्ववादी । न साधनेति । साधनाभावे साध्याऽनिष्पत्तेः सा- १.०४।१०
धनादेः प्राथम्यमित्यर्थः । साध्यस्य साधनाधीनत्वमङ्गीकृत्य साधनादिविचारस्य प्राथम्यं दूषयति । अत आहेति । साधनादेः साध्यसिद्धिहेतुत्वात्तस्यैव प्राथम्यं न साधनस्येत्याशङ्क्याह । ब्रह्मप्रमाणमिति । ब्रह्मज्ञानसाधनमित्यर्थः । ब्रह्मफलमिति । ब्रह्मज्ञानफलमिति यावत् । विशिष्टविचारप्रतिपत्तेर्विशेषणब्रह्मप्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् प्रथमस्य स्वरूपनिर्णय इत्यर्थः । स्वरूपनिर्णयस्यापि प्रमाणादिसापेक्षत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मस्वरूपेति । प्रमाणादिप्रतिपत्तेर्ब्रह्मप्रतिपत्तिसापेक्षत्ववन्निर्विशेषस्वरूपप्रतिपत्त्याख्यनिर्णयस्य न युक्त्यादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः ।

स्वरूपविचारस्य प्राथम्ये हेत्वन्तरमाह । प्राधान्येनेति । प्रमाणादिविचाराणां साध्यत्वमन्यार्थं न तथा ब्रह्मस्वरूपविचारस्येत्यर्थः । पूर्वोत्तरसूत्रयोरुत्थापकलक्षणः संबन्ध इत्याह । वृत्तमिति । भगवत्प्रयोगस्यार्थमाह । जिज्ञास्येति ।

उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

एष भगवच्छब्दार्थः । सूत्रस्य स्वरूपपरत्वमाक्षिपति । नन्वस्येति । इदमस्य लक्षणमित्यव्याप्तिपरिहारेण लक्ष्यलक्षणयोरविनाभावः, इदमेवानेन लक्ष्यमित्यतिव्याप्तिपरिहारेणेति योजना । प्रमाणयुक्त्यभावो ऽसिद्ध इत्याह । तत्राहेति । युक्तिवदेव प्रमाणमपि लक्षणनिर्णयोपयोगि, तत्सूत्रणं कस्मान्नोक्तमित्याह । अपिशब्दादिति । प्रमाणयुक्त्योरत्र सूत्रणे उत्तरग्रन्थवैयर्थ्य- १.०४।१५
मित्याशङ्क्याह । अत्रेति । वेदवाक्यानामन्यपरत्वव्युदासेन

ब्रह्मण्येव तात्पर्यं समन्वयार्थः । प्रत्यक्षादिविरोधाद्वेदान्तानां ब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति शङ्कायां तद्विरोधनिराकरणमविरोधार्थः ।

बहुव्रीहिर्द्विविधः, तद्गुणसंविज्ञानो ऽतद्गुणसंविज्ञानश्चेति । तत्रायं तद्गुणसंविज्ञान इत्युक्तं भाष्ये, तस्यार्थमाह । विशेष्येति । लम्बकर्णो देवदत्त इत्यत्र देवदत्तैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा देवदत्तो बोध्यते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरनङ्गीकृतौ को हेतुरित्याशङ्क्योक्तं टीकाकृता ऽतद्गुणेति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरित्युक्ते न चित्रगवां समासार्थत्वं किं तु देवदत्तस्य, तथा चात्र तद्गुणसंविज्ञानस्वीकारे स्थितिभङ्गयोः समासार्थत्वं न जन्मन इत्यापद्येत, तथा च जन्मकारणमन्यदिति न जन्मस्थितिभङ्गकारणं ब्रह्म सिध्येदित्यर्थः । जन्मस्थितिभङ्गमित्येकवचनमाक्षिपति । नन्वेवमपीति । तद्गुणसंविज्ञानस्वीकारे ऽपीत्यर्थः । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्राद् द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम्, एकत्वविवक्षायामेकवचनमिति न्यायविरोधादेकत्वनिर्देशाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । भिन्नेष्वपि तरुषु संहत्युपाधौ वनव्यपदेशवदत्रापि समाहारोपाधौ एकवचनं युज्यतइत्यत आह । अत आहेति । संहतिप्रधानत्वगमकमाह । तृतीयेति । नपुंसकलिङ्गनिर्देशादित्यर्थः ।

प्रपञ्चस्य को नामादिरित्यत्र किमुत्पत्तिः प्रतिषिध्यते, उत प्राथम्यम्, आद्ये प्रतिवचनस्याऽननुरूपत्वं, द्वितीये ऽप्यनुक्तोपालम्भ इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । जन्मादीनामिति । पूर्वकालकोटिः प्रागभावः, तद्वत आदिर्भवति, प्रपञ्चस्य पूर्वकालकोटिविहीनत्वान्न तज्जन्मस्थितिभङ्गानामन्यतमस्य प्राथम्यमिति टीकार्थः । जन्मनश्चादित्वमिति चशब्दप्रयोगात् हेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वं लक्ष्यते, न च तथा, तस्य प्रागनिर्दिष्ट-

त्वादित्याशङ्क्य शङ्कान्यावृत्तिश्चशब्दार्थ इत्याह । परिहरतीति । श्रुतौ निर्देशः श्रुतिनिर्देश इत्यर्थः। श्रुतौ जन्मन आदित्वनिर्देशेऽपि सूत्रे तस्यादित्वं कस्मादित्याशङ्कां परिहरिष्यन्नाह । भाष्य- १०४।१
मिति । 'यतो वे'त्यादिवाक्यार्थनिरूपणाय इदं सूत्रं प्रवृत्तं, ततश्च श्रुतौ जन्मन आदित्वस्य निर्दिष्टत्वात् सूत्रे ऽपि तथा भवितव्यम्, अन्यथा श्रुतिसूत्रयोरननुरूपतापातादिति टीकार्थः।

जनित्वा स्थित्वा नश्यतीति न नियन्तुं शक्यमिति शङ्कते । ननु सर्वमिति । विद्युदादौ स्वसत्तालाभानन्तरं विनाशदर्शनादत्रापि तथात्वमिति न जन्मस्थितिभङ्गानां क्रम इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाविरोधान्नैषा शङ्का समुत्तिष्ठतीत्याह। अत आहेति। प्रकृतिप्रत्ययात्मकमेकं पदं, तत्र प्रकृत्येदमा प्रत्यक्षादिसन्निधापितं जगन्निर्दिश्यते इत्युक्तं, तदाक्षिपति । नन्विदंशब्द इति । अयं घट इत्यादाविदंशब्दस्य पुरोऽवस्थितवस्तुमात्रविषयत्वदर्शनादिदमः सकलजगत्परामर्शित्वमयुक्तमित्यर्थः । सर्वनाम्नः प्रसिद्धवस्तुमात्रपरामर्शित्वं स्वभावः, अपवादे त्वन्यथात्वमित्याशयेनाह । अत आहेति। अस्येत्यत्र प्रत्ययस्य संबन्धो ऽर्थ इत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु जन्मादीनामिति । किं सतो जन्मादिसंबन्धः, उताऽसतः? नाद्यः । जन्मनः प्राक् सत्त्वासंभवात् सतो नाशाऽनुपपत्तेश्च । नाप्यसतो जन्मनाशादिसंभवः संभवी नृशृङ्गवत् । नापि स्थितिसंबन्धः, तस्य भेदादिना ऽनिरूपणादिति चोद्यार्थः । अनिर्वचनीयत्वादस्मिन् मते सर्वोऽपि संबन्धः संभवतीत्याह । तदाहेति । १०४।१४

लक्षणनिरूपणार्थं सूत्रमित्युक्तं, तत्र जन्मादिकं लक्षणम्, उत तत्कारणत्वमिति विकल्प्याद्ये ऽपि निरूप्यमित्याह । ननु जगज्जन्मेति । किं संबन्धिनो जन्मादेर्लक्षकत्वम्, उताऽसंब-

न्धिन? इति किंशब्दार्थः। संबन्धित्वे लक्षकत्वमेवाऽनुपपन्नमित्य-
१०४।२४ भिप्रेत्य संबन्धपक्षं दूषयति। न तावदिति। जगतो जन्मादेश्च
स्वतो ऽसंभवात्कारणाधीनत्वं वक्तव्यं, ततश्च कारणत्वस्य
लक्षणताश्रयणाज्जन्मादेर्लक्षणत्वानिरसनमित्याह। कारणे-
ति। कारणत्वस्यापि न लक्षणत्वं युज्यतइत्याह। नन्विति।
लक्षणान्तर्गतमित्युपलक्षणमित्यर्थः। न तावत्कारणत्वस्य ल-
क्ष्यस्वरूपत्वं सप्रतियोगित्वात् नापि लक्षणान्तर्गतत्वं ब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वादिति काका सूच्यते।

प्रतिबन्ध्योत्तरं वक्तुं तामाह। ननु गृहस्येति। अधिक-
रणस्य किं स्वरूपत्वं, उतोपलक्षणत्वम्? इति किंशब्दार्थः।
आद्यमनूद्य दूषयति। लक्ष्य इत्यादिना। द्वितीयमनुवदति। ल-
क्षणेति। तुल्यमुत्तरमित्याह। कारणत्वमिति। कारणत्वस्य
लक्षणान्तर्गतत्वमुपपादयति। न हीति। क्रियावेशात्मकत्वं
क्रियाश्रयत्वमित्यर्थः। कारणत्वस्य न ब्रह्मलक्षत्वं तस्य निर्ध-
र्मकत्वादित्युक्तम् उपसंहारव्याजेन निरस्यति। तस्मादि-
ति। 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यादिना ब्रह्मणः कारण-
त्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः। प्रकारान्तरेण लक्षणमाक्षिपति। ननु
निमित्तेति। उपादानकारणस्य निमित्तकारणाद्भेदेनावस्था-
नाद् ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थान्वयाऽभावप्रसङ्गादिति संबन्धः। न
केवलमुपादानकारणपृथक्त्वात् ब्रह्मशब्दार्थसंभवः किं तु कार्य-
स्यापि पृथग्भावादित्याह। जगदिति। द्वितीयं दूषयति।
१०८।१० नापीति। निमित्तकारणस्य पृथग्भावेपि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वा-
दिरूपत्वात् व्यपदेशसंभव इत्याशङ्क्याह। उपादानेति। पक्षद्वये
ऽपि साधारणं दूषणमाह। सत्यं ज्ञानमिति। निमित्तत्वे ऽनन्त-
मित्यनुपपन्नं स्यादुपादानस्य पृथग्भावात्, तथा केवलोपादा-

नत्वे ऽप्यनन्ततानुपपत्तिस्तुल्या, निमित्तस्य पृथगभावात् । तथा ज्ञानमिति चाऽनुपपन्नम्, उपादानस्य चेतनत्वादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति । नापीति । उभयकारणत्वस्य लक्षणतया प्र- २०५।११ माणत्वात्तत्र प्रमाणाभावो न दोषायेत्याशङ्क्याह । प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तराधिगतं गन्धवत्त्वादिकं पृथिव्यादिकं लक्षयति, अन्यथा ऽऽश्रया*सिद्धेरित्यर्थः ।

तर्हि सिद्धमत्र लक्षणमस्त्वित्याशङ्क्य किमनुमानतः सिद्ध,-मुतागमात्? नाद्य इत्याह । न तावदिति । घटादौ निमित्तोपादानयोर्भेदोपलम्भात् सपक्षाभाव इत्याह । दृष्टान्तइति । किं भूतभौतिकपक्षीकारेणाऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साध्यते, उत भूतमात्रं पक्षीकृत्य? । नाद्य इत्याह । महाभूतेति । निमित्तोपादानभेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नेत्थमनुमानमुदेतीत्यर्थः । किं चाऽभिन्ननिमित्तोपादनस्याऽप्रामाणिकत्वान्न तदनुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनमित्याह । न तदिति । न द्वितीय इत्याह । भूतेति । भूतपञ्चकस्य कार्यत्वेनाऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं नानुमेयं, भौतिकेषु व्यभिचारादित्यर्थः । नाप्यागमात्तत्सिद्धिः, उभयकारणत्वसाधकागमाऽनुपलब्धेरिति द्रष्टव्यम् ।

टीकायामुपादानमात्रमुपलक्षणमुक्तमिति प्रतिभातीत्याशङ्क्याह । निमित्तत्वस्यापीति । नान्यनिबन्धनेति । नान्यनिबन्धनैवेत्यर्थः । पञ्चम्या उपादानार्थत्वेन निमित्तार्थत्वेनोपादानार्थमित्याशङ्क्याह । उभयत्रेति । जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे प्रकृतौ हेताविति निमित्ते पञ्चम्या विधानं लक्ष्यतइत्यर्थः ।

एकस्य निमित्तोपादानत्वमप्रसिद्धमिति न लक्षणमित्युक्तं निरस्यति । भूतेति । सद्रूस्त्वनुगममात्रेण कथमेकप्रकृ- २०५।१८

---

* आश्रयेति नास्ति २ पु० ।

२०५।१२ तिकत्वमनुमीयते? जीवादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्याह । तथा हीति । महाभूतानि स्वानुगतोपादानानि भावत्वे सति विकारत्वाद् घटादिवदिति विवक्षितम् । प्रध्वंसव्यावृत्त्यर्थं भावत्वे सतीत्युक्तम् । आत्मव्यावृत्त्यर्थं विकारत्वादिति । विकारत्वमुपपादयितुं विविधेत्युक्तं, विविधत्वं विभक्तत्वमित्यर्थः । किं तदनुगतमुपादान?मिति वीक्षायां सन् घटः सन् पट इति तदनुरक्ततया घटादेः प्रतीयमानत्वात् सदेवानुगतमुपादानमित्यभिप्रायेण सद्वस्तुप्रकृतिकानीत्युक्तमाचार्येणेति द्रष्टव्यम् ।

सत्त्ववद् द्रव्यत्वादीनामप्यनुगतानां तत्रोपलम्भात् किमत्रोपादानमिति न ज्ञायते, तदर्थमाह । द्रव्यत्वादीति । द्रव्यत्वाद्यं एवाभेदा द्रव्यत्वाद्यभेदाः । न भिद्यन्तइत्यभेदाः, अनुवृत्ता इत्यर्थः । द्रव्यत्वावान्तरजातीयपृथिवीत्वादिकमादिशब्दार्थः । द्रव्यत्वादीनामपि विभक्तत्वात्समानाधिकृतत्वोपलम्भाच्च न पृथगनुगतिर्युज्यते· किं तु तदध्यस्ततयेत्यर्थः । सत्तासामान्यस्यापि व्यभिचारित्वादनुपादानत्वमिति शङ्कां निरस्यति । सद्वस्त्विति । सच्छब्देन न पराभिमतं सामान्यं विवक्षितं किं तु सद्द्रव्यं, सन्तो गुणाः, सन्ति कर्माणि, सत्त्वं सत्, विशेषाः सन्तः, सन् समवाय इत्यादिरूपेण सर्वत्र प्रथमानः सच्छब्दार्थः, तच्चोपादानमित्यर्थः । भौतिकानां भूतोपादानताया अनुभवसिद्धत्वात्सद्वस्तु सर्वप्रकृतिरिति कथमुक्त?मित्याशङ्क्य भूतानां सदुपादानतया सदात्मकत्वाद् भौतिकानामपि सत्प्रकृतिकत्वमस्खलितमित्याह । भौतिकानामिति । व्यावृत्तस्य कारणत्वकल्पनायां गौरवम्, इतरत्र लाघवम्, अतोऽप्येकमेवोपादानमित्याह । अत इति । भवत्वेकस्य सकलोपादनत्वं, तथापि
२०६।४ कथमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं? तत्राह । तस्येति । प्रेक्षा पूर्वं कार-

णामस्येति प्रेक्षापूर्वं, तच्च जनितं चेति प्रेक्षापूर्वजनितम् । जनितपदं तु स्पष्टीकरणार्थम् । प्रेक्षापूर्वमसिद्धमिति शङ्कां निराकर्तुं कार्यत्वादित्युक्तं, घटादिषु व्यभिचारमाशङ्क्याह । न चेति । मृदाद्यवस्थचैतन्यस्योपादानत्वात् कुलालाद्यवस्थचैतन्यस्य निमित्तत्वात्तयोश्चैक्यान्न व्यभिचार इत्यर्थः । सुखाद्युत्पत्तावात्मोपादानम्, अदृष्टादि निमित्तं, ततश्च साध्यविकलो दृष्टान्त इति शङ्कते । अदृष्टादीति । अदृष्टादिलक्षणनिमित्तस्यात्मलक्षणोपादानाद् भेद इति अक्षरार्थः । साध्यशब्दार्थोऽनभिज्ञो भवानित्याह । नोपादानेति । अभिन्नोपादानाधिष्ठातृकत्वस्य साध्यत्वान्न साध्यवैकल्यमित्यर्थः । अनुमानस्य निरवद्यतासाधनफलमाह । तस्मादिति । न केवलमनुमानादुभयकारणत्वसिद्धिः, किं तु श्रुतितोऽपीत्याह । सृष्टीति । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिवाक्यादुपादानत्वम् । 'तदैक्षते'तीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादधिष्ठातृत्वं च लक्ष्यते इत्येकस्योभयकारणत्वं सिद्धमित्यर्थः । परिणामिनः क्षीरादेरचेतनत्वदर्शनादुपादानस्याधिष्ठातृत्वं विरुद्धमित्येकदेशिमतमुत्थापयति । अत्रेति । ब्रह्मणः परिणामित्वस्यैवाऽसिद्धेर्न विरोध इत्याह । तैरिति । प्रमाणाभावान्न परिणामित्वमित्यर्थः । प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते । सृष्टीति । किं तत्र मुखतः परिणामप्रतिपत्तिः, उताऽनुपपत्त्येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । न तत्रेति । द्वितीयमनुवदति । सत्यत इति । विवर्तव्यावृत्त्यर्थं सत्यत इति विशेषणम् । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'सच्च त्यच्चाऽभव'दित्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मणो वस्तुतो जगदापत्तिं कथयन्तीत्यर्थः । उदाहृतश्रुतिषु ब्रह्मणोऽन्यथाभावमात्रं प्रतीयते, न वस्तुतः अन्यथाभावमात्रं विवर्तपक्षेऽपि संगच्छत इत्याह । न तास्वि-

२०६।९

२०६।११

ति। अश्रवणमप्रयोजकमिति शङ्कते। स्वत इति। वेदान्तास्तावत्प्रमाणं, प्रमाणत्वं च सम्यगनुभवसाधनत्वं, ततश्च वेदान्तगम्यसृष्टेस्तथाभूतत्वमाश्रयणीय,मितरथा तेषामप्रामाण्यापातादित्यर्थः। विकल्पासहत्वात्तथाभूतत्वमेव न निरूपणपथमवतरतीत्याह। किमिदमिति। तथाभूतत्वं नाम किं सत्त्वम्, आहो स्वोपाधौ नास्तितावि‌रोधित्वमिति किंशब्दार्थः। आद्यमनुवदति। सत्यत्वमिति। प्रमाणगम्यस्य व्यभिचारित्वान्मैवमित्याह। न मिथ्येति। विशिष्टार्थइति। मिथ्यात्वविशिष्टरजतइत्यर्थः।

२०६।१२

इतो ऽपि न प्रमाणगम्यत्वं सत्यत्वमित्याह। स्वप्नेति। 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत'इति स्वाप्नसृष्टेः श्रौतत्वे ऽपि सत्यत्वाऽभावादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति। स्वोपाधाविति। स्वोपाधौ स्वाधिष्ठाने इति यावत्। सृष्टेर्मायाविलासत्वेप्येवंविधसत्यत्वसंभवान्न परिणामसिद्धिरित्याह। न मायेति। साम्यमेवाह। सृष्टेरिति। इतोपि न स्वोपाधौ नास्तिताविरोधित्वं सत्यत्वमित्याह। सर्व इति। स्फटिकादिगताऽरुणिमादयो ऽप्यलक्तकाद्युपाधौ नास्तिताविरोधितया सत्याः स्वयं स्युरित्यर्थः। स्वाश्रयोपाधाविति। स्वाश्रये स्फटिकादिलक्षणे धर्मिणि सति जपाकुसुमलक्षणे उपाधौ सतीत्यर्थः। 'नेति ने'त्यादिना ब्रह्मणि निषिद्धायाः सृष्टेः कथं तत्रास्तिताविरोधित्वमित्याशङ्क्याह। सृष्टिरपीति। प्रतिभासविरोधाद् न स्वरूपनिषेधो युक्त इत्यर्थः। निषेधश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याह। किं त्विति। ब्रह्मणो यादृशं सत्त्वं तादृशसत्त्वाभावो विषय इत्याह। परमार्थेति। सृष्टेः सत्यत्वाभावे असद्विषयत्वेन सृष्टिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरिति शङ्कते। ननु मिथ्येति। अरजतं रजततया

२०६।१८

यद् बोधयति तदप्रमाणं न सद्रजतबोधीति प्रसिद्धं, तथा च श्रुतिः सत्यां सृष्टिमसत्यतया बोधयन्त्यप्रमाणं स्यान्न त्वसत्यं तथा बोधयतीत्याशयवानाह । न च प्रमाणेति । अनभिज्ञत्वं स्पष्टयति । प्रमाणमिति । फलितं दर्शयति । न चेति । सदसत्त्वं विना प्रतीतिरेवाऽनुपपन्नेत्याशङ्क्याह । यथेति । यदि घटपदेनैव तदस्तित्वं बोध्यते घटोस्तीति पौनरुक्त्यं स्यात्, यदि घटपदं नास्तितामेव ब्रूयात् तदा घटो ऽस्तीति व्याघातः, घटो नास्तीति पौनरुक्त्यं च । तथा च कीर्तितं धर्मकीर्तिना ।   २०६।१९

घटो ऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि घटो यतः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात्सदसत्त्वयोः ॥ इति ।

तथा च घट इति साधारणाकारप्रतिपत्तिवत् सृष्टेरपि तथा प्रतिपत्तिं को निवारयेदित्यर्थः ।

प्रमाणगम्यत्वं न सत्यत्वप्रयोजकं, स्वाप्नसृष्टौ व्यभिचारादित्युक्तमयुक्तं, तस्या अपि प्रमाणागम्यतया सत्यत्वादिति मन्वानं प्रत्याह । न हीति । 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत'इति सृष्टेः श्रवणेपि न सत्यत्वं, न तत्र रथा इत्यादिवाक्यात्प्रत्यक्षाच्च बाधादित्यर्थः । स्वप्नसृष्टिश्रुतेः स्वयंज्योतिष्ट्वपरत्वात् सत्यतायां प्रामाण्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यवैधुर्यमत्रापि सममित्याह । प्रयोजनेति । न केवलं सृष्टेः फलराहित्यं किं त्वनर्थोपीत्याह । अनर्थेति । प्रपञ्चसृष्ट्यभावे कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च प्रामाण्यं न स्यात्, अस्ति च प्रामाण्यमिति सृष्टेः सत्यत्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । मीमांसकमतावष्टम्भेन प्रामाण्यं समर्थयते । जगदिति ।   २०६।२६

जगदुत्पत्त्यादेः श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वान्नित्यत्वमयुक्तं, तथा च प्रत्यक्षादिप्रामाण्याऽनुपपत्त्या सृष्टिश्रुतेः सृष्टिपरत्वमित्याश-

ङ्क्याह । सृष्टीति । सृष्टिश्रुत्या यः सृष्ट्यवगमः तं विनापि सृष्टेः सिद्धत्वान्न तत्र शब्दप्रामाण्यमित्यर्थः । सृष्टेरन्यतः सिद्धत्वाद्यथा

२०६।२६ न शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं तद्वदभेदस्यापीति शङ्कते । अभेदस्यापीति । अप्रमेयत्वमादिशब्दार्थः । सोपहासमुत्तरमाह । कथमिति । व्याकुलतामेवाह । न हीति । अध्ययनविध्युपात्ततया सृष्टिश्रुतेरानर्थक्यासंभवात्परमार्थविषयत्वं वक्तव्यमित्याह । किं तर्हीति । परमार्थप्रपञ्चविषयत्वं विनापि सृष्टिश्रुतेः साफल्यमित्याह । प्रत्यक्षादीति । सृष्टिश्रुतेरद्वितीयसिद्धिः प्रयोजनमिति संबन्धः । श्रुत्यैव तत्सिद्धेः किं सृष्टिश्रुत्येत्याशङ्क्याह । प्रमाणान्तरेणेति । सृष्टिश्रुतेर्विरोधनिरासद्वारा तत्प्रयोजनत्वमितरस्य तु साक्षादित्यर्थः । विरोधशङ्कायां तन्निरासः, सैव कथमित्यत्राह । प्रत्यक्षादीति । कथं तर्हि विरोधनिरासस्तत्राह । मिथ्यात्वेति । मिथ्यात्वोपादनं वा कथमित्यत्राह । ब्रह्मण्येवेति । 'यतो वे'त्यादिना वाक्येन जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशानां ब्रह्मतन्त्रत्वं तावत्प्रतीयते, तथा च मृद्व्यतिरेकेण घटाद्यसत्त्ववद् ब्रह्मव्यतिरेकेण जगन्न स्यात्, न च तत्रापि सत्स्यात्, कूटस्थासङ्गस्वरूपविरोधात् । तदश्च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वाद् जगतो मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

अद्वितीयसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यत्र किं गमकं? तत्राह । तेनेति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया सृष्टिश्रुत्यैकवाक्यात्तत्फलमेव फलमित्यर्थः । भवत्वेकवाक्यत्वं परमार्थविषयत्वं च, तत्राह । अन्यथेति । परमार्थविषयत्वेऽद्वैतप्रमित्यनुपपत्तेः सृष्टिश्रुतेर्मिथ्याविषयत्वमित्यर्थः । सृष्टेराभासत्वे रजताभासवत् तद्विषयश्रुत्युत्थज्ञानस्याऽप्रामाण्यमिति शङ्कते ।

२०७।५ सृष्टीति । किम् अमुख्यत्वमात्रमाभासत्व,मुत मिथ्या-

त्वं? नाद्य इत्याह । न सत्येति । नापि द्वितीयः । स्वप्नसञ्जात-
कामिनीदर्शनवत् प्रामाण्यसंभवादित्यर्थः ।

प्रपञ्चस्यासत्यत्वे 'सच्च त्यच्चे'ति तद्भाववचनम् 'इदं सर्व-
मसृजते'ति सृष्टिवचनं चानुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य तयोरन्य-
थासिद्धिमाह । देवदत्त इति । सृष्टिश्रुतौ सत्त्वशब्दाऽश्रवणव- २०७।८
न्मिथ्याशब्दस्याश्रवणान्न मिथ्यात्वमपीति शङ्कते । कुतः पु-
नरिति । श्रुत्यन्तरपर्यालोचनया प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपत्तेः सृ-
ष्टिश्रुतिरसत्यविषयेत्यध्यवसीयते इत्याह । नाऽसदिति । का-
रणस्य मिथ्यात्वे ऽपि जगति किमायात?मित्यत्राह । तदात्म-
कत्वादिति । कारणत्वेन निर्दिष्टतमसो ज्ञाननिवर्त्याविद्या-
सामानाधिकरण्यादपि मिथ्यात्वमित्याह । तम इति । तमोमो-
हादिशब्दैरविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः संगृह्यन्ते। क्व चित्
तमसः कारणत्वं क्व चिदविद्यादेरिति कारणवैलक्ष्यण्यमित्याश-
ङ्क्याह । तमोऽविद्येति । मिथ्यात्वे प्रमाणसद्भावात् सत्यत्वे
तदभावान्न परिणामसिद्धिरित्युपसंहरति । तदेवमिति ।

न केवलं मिथ्यात्वे श्रुतिः प्रमाणं किं तु प्रत्यक्षं चेत्याह ।
तथा चेति । अस्त्यर्थ एवोपाधिरस्त्यर्थोपाधिस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यत्वे मिथ्यात्वं, तच्च घटेऽप्यस्तित्वोपाधौ प्र-
तिपन्नस्य तस्मिन्निषेधात् इदमि प्रतिपन्नरजतस्य तत्र निषेधव-
दित्यर्थः । एकदेशकालसंसर्गितया प्रतिपन्नघटस्य देशकाला-
न्तरसंसर्गो निषिध्यते न स्वरूपमित्याशङ्क्याह । देशकालयोरि- २०७।१७
ति । देशो नास्ति कालो नास्ति इत्ययं प्रतिषेधः किं देशाद्युपाधा-
वस्त्यर्थोपाधौ वा? नाद्यः । देशान्तराद्यभावात् । न च तत्राप्युपा-
धिविशिष्टतया भेदसंभव इत्यपि शङ्क्यम् । उपाधिनिषेधेप्यस्य*

---

* न्या यस्येति नास्ति २ पु० ।

न्यायस्य । साम्यात्, उपाध्यन्तरकल्पनायां चाऽनवस्था स्यादित्यर्थः । निरुपाधिकनिषेधादिति । देशाद्यनुपाहितास्त्यर्थनिषेधादित्यर्थः । द्वितीये देशादेर्मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः ।

रजतनिषेधोत्तरकालमियं शुक्तिरितीदमः प्रतिपत्तेरिदमि निषेधो युक्तः, न च तथा घटनिषेधोत्तरकालमस्त्यर्थोपाधिरिति सोपि निषेध्य इत्याशङ्क्याह । अस्त्यर्थस्येति । निषेधाभावे हेतुमाह । अनुयायिन इति । भवत्वस्त्यर्थानिषेधः, तथापि कथं ब्रह्मणि प्रतिषेधस्तत्राह । अत इति । तावेवोपाधी येषां ते तदुपाधयस्ते च घटाश्चेति तदुपाधिघटाः, तेषामित्यर्थः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । एवमिति ।

अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वात्कथं प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्य धर्मिणः प्रत्यक्षतया तद्विशेषणत्वेनाभावोपि प्रत्यक्ष इति तार्किकमतमनुसृत्याह । अन्याभावेति । सर्वे विकारा इति । विमता इत्यर्थः । परिकल्पिता इत्युक्ते शून्यवादिनः सिद्धसाध्यता, तदर्थं वस्तुनीत्युक्तम् । व्यावृत्तज्ञानेषु विषयस्य कल्पितत्वाङ्गीकाराद् बौद्धं प्रत्यर्थान्तरता, तदर्थमाह । एकस्मिन्निति । एतावत्युक्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्परिकल्पिततया सति परिकल्पितत्वासिद्धिः, तदर्थं स्वानुस्यूतइति । प्रत्येकमेकस्वभावानुविद्धत्वाद् विभक्तत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । वनस्वभावानुविद्धतरुव्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमिति विशेषणम् । न हि प्रत्येकं तरुषु वनमिति मतिः किं तु मिलितेष्वित्यर्थः । विभक्तत्वं च धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत्त्वमित्यर्थः । चन्द्रभेदवदिति । चन्द्रविशेषवदित्यर्थः । तत्र हेत्वन्तरमाह । जडत्वादिति ।

भेदिमिथ्यात्वमभिधाय भेदमिथ्यात्वे हेतुमाह । भेदत्वादिति । हेत्वन्तरमाह । प्रतिपन्नेति । विमतं मिथ्या प्रतिप-

०७।१७ २०७।२४

न्नोपाधौ निषिध्यमानत्वात् देहात्मभाववत् । असिद्धिं निरस्यति । अस्थूलेति । अहं मनुष्य इति अहंप्रत्ययालम्बने प्रतिपन्नस्य देहात्मभावस्य नाहं मनुष्य इति तत्रैव निषेधात् न साधनवैकल्यमित्यर्थः । अनुमानान्तरमाह । विरोधीति । विमतं सदसद्विलक्षणं विवर्तत्वात् मायाव्याघ्रादिभाववदिति विवक्षितं हेतुस्वरूपं विरोधीत्यनेन ग्रन्थेन विवृतमित्यर्थः । प्रलयाङ्गीकारवादिनं प्रत्यनुमानान्तरमाह । प्रलयेति । स्वोपाधौ शून्यत्वं समर्थयते । प्रलयावस्थायामिति । अत्र च कार्यमात्रं धर्मि, अन्यथा अन्यतरासिद्धिप्रसङ्गात् । कथं तर्हि काले निषेध? इत्याशङ्क्याह । सह कालेनेति । अविद्यावस्थायां कालसत्त्वे ऽपि तन्निवृत्तौ निवृत्तिरित्यर्थः ।

२०७।२४

अर्थापत्तिं प्रमाणयति । अर्थापत्तिरपीति । मिथ्यात्वे प्रमाणमित्यनुषङ्गः । तामेवाह । प्रपञ्चेति । मिथ्यात्वमन्तरेणाऽनुपपन्नौ जन्मविनाशौ मिथ्यात्वं गमयत इत्यर्थः । अन्यथोपपत्तिं निरस्यति । अमिथ्येति । प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमार्थापत्तिभिः प्रपञ्चो मिथ्येत्युक्तं, तत्र ज्ञानत्वाऽविशेषात् प्रपञ्चज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमापतेदित्याशङ्क्याह । न चेति । किं तस्य स्वरूपमिथ्यात्वं साध्यते, उत विषयमिथ्यात्वम्? आद्येऽप्यागन्तुकं ज्ञानं धर्मि, उत अनागन्तुकम्? आद्यस्त्वङ्गीक्रियते इत्यभिप्रेत्य परिशिष्टपक्षद्वयं प्रतिक्षिपति । तत्सत्यमिति । तद्ब्रह्म सत्यमवितथस्वरूपम् आत्मान्यत्वात् घटादिवत् । वैतथ्यशङ्कां निरस्यति । आत्मेति । अस्थूलादिवाक्येन स्वयं प्रपञ्चो निषिध्यते इत्युक्तमयुक्तं, तस्य स्थूलादिव्यतिरेकप्रतिपादनपरत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति । किमात्यन्तिकान्यत्वं प्रतिपाद्यते, उत कथं चिदिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । कार्येति । द्वितीयं

२०८।२

प्रत्याह । यथेति । एवंविधो ऽपि प्रतिषेधः क्व चिद्दृश्य-
तइत्याशङ्क्याह । तथा चेति ।

तर्ककुशलेनैकेनोत्प्रेक्षितमप्यपरेण नाङ्गीक्रियते, ततश्च मि-
२०८।८ थ्यात्वाऽनुमानस्याऽप्रामाण्यमिति शङ्कते । तर्केति । किं तर्क-
मात्रस्याऽप्रतिष्ठितत्व, मुत तर्कविशेषस्य? तत्र द्वितीयाङ्गीकारे-
णाद्यं दूषयति । न विचारेति । न तर्कं प्रदर्शयितुं 'विचार-
शास्त्रं प्रवृत्तं किं तु परोत्प्रेक्षिततर्काणामद्वैतश्रुतिविरोधादाभा-
सत्वद्योतनायेति शङ्कते । शब्देति । तर्कमन्तरेण श्रुत्यर्थव्यव-
स्थाऽसंभवात्तर्कोपि वक्तव्य इत्याह । तर्हीति । सदसत्त्वे एक-
स्य विरुद्धे इत्याशङ्क्याह । श्रुत्यर्थस्येति । श्रौते ऽर्थे विरोधशङ्का-
या एवाऽनुदयादित्यर्थः । सदसत्त्वप्रसञ्जनमिष्टमिति शङ्कते ।
सर्वेति । अस्मिन् पक्षे विरोधनिराकरणं निष्फलं स्यादित्याह । न
ब्रह्मणीति । तर्कमन्तरेणाप्यर्थसिद्ध्यङ्गीकारे ब्रह्मण आसन्ति-
काऽसत्त्वं प्रसज्येतेत्याह । अत एवेति । प्रकृतमुपसंहरति ।
तस्मादिति । इतिपदपरामृष्टं हेतुमाह । प्रत्यक्षेति ।

ब्रह्मणः कूटस्थत्वादपि न तात्त्विकपरिणामसिद्धिरित्याह ।
प्रशान्तत्वादिति । फलविधुरत्वादपि न तस्य सत्यत्वं प्रति-
पाद्यमित्युक्तं स्मारयति । निष्प्रयोजनेति । विवर्तशब्देन वि-
वर्तविषयत्वं विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । सन् घट इति प्रत्यक्षेण
घटस्य सत्त्वप्रतीतेः कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ।
अपुरोवर्त्तिनोपि रूप्यस्य पुरोवर्त्तितया भानवद् घटादेरपि
सति समारोपितत्वात् सदात्मना प्रतिभानमविरुद्धमित्यर्थः ।
विशेषमिथ्यात्वे सदपि मिथ्या स्या'न्निर्विशेषं न सामान्य'मिति
न्यायादित्याशङ्क्य सत्तायाः सामान्यरूपत्वाऽनङ्गीकृतेर्मैवमि-
२०८।९ त्याह । घटादीति ।

स्वरूपलक्षणं कथयितुमस्य जगत इत्यादिभाष्यमित्युक्तं, तदनुपपन्नम्, उक्तस्यैव लक्षणस्य तत्र प्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह । लक्षणमिति । जगत्कारणत्वस्य लक्षणत्वाऽसंभवात् तदनुवादो व्यर्थ इति शङ्क्यते । नन्विति किमेतत्स्वरूपलक्षण,मुतोपलक्षण?मिति विकल्प्याद्यं दूषयति । न तावदिति । प्रपञ्चोपाधित्वादिति । प्रपञ्चसापेक्षत्वादित्यर्थः । भवतु कारणत्वस्य सापेक्षत्वं तथापि कथं न विशेषलक्षणं? तत्राह । निरुपाधीति । सापेक्षस्य निरपेक्षस्वरूपत्वाऽसंभवात्तद्धर्मत्वं वक्तव्यं, न च स्वरूपप्रतीतिमन्तरेण धर्मप्रतिपत्तिर्युक्तेति लक्षणान्तरं वाच्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । तटस्थलक्षणस्य सत्यत्वे लक्षणत्वाऽनुपपत्तिः । लक्ष्यलक्षणयोः परस्परव्याघातात्, लक्षणस्याऽसत्यत्वे बाष्पादिवद् गमकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु तस्माज्जगज्जन्मादिकारणत्वमुपलक्षणमित्यत्रोपलक्षणमित्युक्तत्वाद्विकल्पे तद्दूषणाऽनुपपत्तिरिति चेन् मैवम् । उपलक्षणस्यापि सावद्यत्वं दर्शयितुं पुनर्विकल्पादेः संभवादिति द्रष्टव्यम् । कारणत्वस्य सत्यत्वे च उपलक्षणत्वानुपपत्तिरिति वक्तव्यमिति यदुक्तं तत्राह । उपलक्षणत्वे ऽपीति । विरोध इत्यत्राऽसत्यत्वादित्यनुषङ्गः । असत्यत्वे कारणत्वस्य लक्षणत्वं न संभवति, असत्यस्य लक्षणत्वाऽदृष्टेरिति शङ्कां निरस्यति । यद्रजतमिति । यद्रजतमभादित्यत्र पुरोवर्तिद्रव्यस्य रजततया भानमेव सत्यं शुक्तिलक्षणं न रजतमित्याशङ्क्याह । असाधारणेति । न च संबन्धः सत्यत्वं चेत्युभयमपि प्रयोजकमिति शङ्क्यं, संबन्धे सति सत्यत्वाभावापराधेनालक्षणत्वाऽदृष्टेः । ज्ञानं लक्षकमित्येतच्च निरूपणीयं, ज्ञानमात्रं लक्षक, मुतार्थविशेषितम्? नाद्यो ऽतिप्रसक्तेः, द्वितीये मिथ्याभूतस्य लक्षकत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

अचेतनकर्तृकत्वव्यासेधार्थं नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्युक्तं भाष्यकृता, तस्यायमर्थः। घटादिव्याक्रियाया नामरूपगर्भविकल्पपूर्विकाया दृष्टत्वाद् जगद्व्याक्रियाया अपि तथात्वं कल्प्यतइति चेतने भावकर्तृकत्वमास्थेयमिति। नामरूपाभ्यामिति विशेषणं परकीयप्रक्रियानिरासार्थमित्युक्तं, कासौ परकीयप्रक्रिया, स्वप्रक्रिया वा कथमिति शङ्कायामाह। कार्यप्रपञ्चमिति। नामरूपकर्मात्मकमित्यत्र नामरूपशब्दाभ्यां शब्दार्थौ कथ्येते तयोः संबन्धः कर्मशब्दार्थः। गुणवद्द्रव्यं, सामान्यवानचलनात्मकः समवायिकारणताविधुरो गुणः, संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म, नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति चत्वारि तत्त्वानि वार्त्तिककारीयाणाम्। कार्यं महदादि, कारणमीश्वरः, संयोगः समाधिः, विधिः त्रिषवणस्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः, नित्यद्रव्येष्वेव ये वर्तन्ते ते विशेषाः। नित्यः संबन्धः समवायः, जीवश्चेतनः, अजीवो ऽचेतनः परमाण्वादिः। ज्ञानोत्पादनद्वारा पुरुषं विषये आश्रावयतीतीन्द्रियप्रवृत्तिराश्रवः। इन्द्रियप्रवृत्तिं संवृणोतीति शमदमलक्षणा प्रवृत्तिः संवरः। नितरां जरयति कल्मषमिति तप्तशिलारोहणादिर्निर्जरः। बन्धः कर्मक्षयः। मोक्षः सततोर्ध्वगमनम्। पारतन्त्र्यं समवायः। प्रमासाधनं प्रमाणम्। प्रमाविषयः प्रमेयम्। अनवधारणज्ञानं संशयः। उद्देश्यं प्रयोजनम्। व्याप्तिवेदनस्थानं दृष्टान्तः। प्रामाणिकत्वेनाऽभ्युपगमः सिद्धान्तः। अवयवाः प्रतिज्ञादयः। व्याप्तिबलादनिष्टप्रसञ्जकस्तर्कः तर्कपूर्वस्तत्त्वाध्यवसायो निर्णयः। वीतरागकथा वादः। प्रत्येकसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः। स्वपक्षस्थापनविधुरा विजिगीषुकथा वितण्डा। अहेतवो हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः। विपरीतार्थकल्पनोपपत्त्या वचनविघातश्छलम्। स्वव्याघातकमुत्तरं

जातिः । कथकाऽशक्तिसूचकं निग्रहस्थानम् । ज्ञानेन्द्रियं त्वक्चक्षुर्नासिकाजिह्वाश्रोत्रलक्षणम् । कर्मेन्द्रियं वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यम् । तन्मात्राशब्देन स्पर्शरूपरसगन्धाः कथ्यन्ते । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । महत् प्रकृतेराद्यं कार्यम् । अव्यक्तं प्रकृतिः । पुरुष आत्मा ।

कस्तर्हि प्रामाणिकः पक्ष? इत्याह । कस्तर्हीति । 'तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते'ति श्रुत्यनुसारित्वात् नामरूपात्मकं तत्त्वमित्याह । तदाहेति । कर्मपदाभिधेयस्य शब्दार्थसंबन्धस्य संबन्धान्तर्भावमङ्गीकृत्य नामरूपाभ्यामित्युक्तम् । उत्पद्यमानस्याभिधेयत्वात् रूपात्मनोत्पत्तिमङ्गीकृत्य नामरूपात्मनोत्पत्तिमाक्षिपति । यद्यपीति । तृतीयार्थमाह । इत्थंभूतमिति । अथ वेत्थंभूतमिति दृश्यमित्यर्थः । नामात्मनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादिति द्रष्टव्यम् । आधुनिकस्य कार्यस्य स्वनामगर्भविकल्पव्याकृतिपूर्वकत्वेपि आद्यकार्ये कथं तत्सिध्यती?त्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । विकल्पितमिति । विशेषितमित्यर्थः । कारणत्वं तटस्थलक्षणमित्यङ्गीकृत्य स्वरूपलक्षणमाक्षिपति । नन्विति । किं सर्वशक्तित्वं स्वरूपलक्षण,मुत सर्वज्ञत्व,मथ वोभयत्व?मिति किंशब्दार्थः । स्वरूपलक्षणापेक्षायां तज्जिज्ञासा स्यात्, सैव कुत? इत्याशङ्क्याह । न चेति । तर्हि उपलक्षणमेव स्वरूपलक्षणं, तत्राह । न च यत्रेति । चन्द्रस्वरूपप्रतिपत्त्यभावे उपलक्षणेनापि तत्प्रतिपत्त्यदर्शनादित्यर्थः । एवं प्रश्नप्राप्तिमभिधायाद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति । सर्वज्ञत्वमिति । सर्वोपाधिकत्वादिति । सर्वापेक्षधर्मत्वात् सर्वज्ञस्येत्यर्थः । तृतीयोप्येतेनापास्त इति । इतोपि न सार्वज्ञ्यं स्वरूपलक्षणमित्याह । कथं चेति ।

२००।८

२०१।१८

किं षड्भिः प्रमाणैः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, उत प्रत्यक्षेण? नाद्य इत्याह । न तावदिति । किं युगपत् प्रत्यक्षादिना सर्वं जानाति, उत क्रमेण? नाद्य इत्याह । तेषामिति । अचिन्त्यमहिम्नीश्वरे प्रत्यक्षादीनां युगपत् प्रवृत्तिमाशङ्क्याह । सर्वस्येति । क्रमपक्षं दूषयति । सत्स्वपीति । किं चित्प्रत्यक्षेण जानाति, किं चिल्लिङ्गेन, किं चिदितरेणेत्येवं प्रत्यक्षादिप्रवृत्तावपि न यथा ऽस्माकं सार्वज्ञ्यं तथेश्वरस्यापीत्यर्थः । प्रत्यक्षेणेश्वरो जानातीत्यत्रापि वाच्यं, किं बाह्यप्रत्यक्षेण सर्वं जानाति, उतान्तरेण, आहो साक्षिणे?ति । तत्राद्यस्तावदसंगत इत्याह । इन्द्रियाणामिति । ईश्वरस्य सर्वं सन्निहितं किं चित्संयोगेन, किं चित् संयुक्तसमवायेन, किं चिदन्यथेत्याशङ्क्याह । संयुक्तेति । द्वितीयं प्रत्याह । मानसमिति । आत्मनो ऽन्यत्रेति । आत्मनस्तद्धर्माच्चान्यत्रेत्यर्थः । बहिः परतन्त्रं मनो, ऽन्यथा ऽस्माकमपि तेन सर्वदर्शित्वं स्यादित्यर्थः ।

२०९।१८

इन्द्रियमात्रस्य विप्रकृष्टार्थाग्राहित्वे ऽपि विशिष्टस्येन्द्रियस्य विप्रकृष्टग्राहित्वमुचितमित्याशङ्क्याह । न चेति । तथा चोक्तम् ।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थाऽनतिलङ्घनात् ।
दूरात्सूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ इति ।

किं च सहकारिवशादपि नेश्वरस्याशेषग्रहणं धर्मलक्षणसहकार्यभावादित्यभिसंधिः । अस्मच्चक्षुष आलोकसहकृतस्यैव रूपग्रहणयोग्यत्वेपि मार्जारादिचक्षुष आलोकनिरपेक्षस्य यथा रूपग्राहकत्वं तथा ऽस्मदयोग्यमीश्वरो जानातीत्याशङ्क्याह । मार्जारेति । अखिलपरिभावनासंस्कारसहकृतं मनः सर्वग्राहकमित्याशङ्क्याह । न चेति । भावनापि किं ज्ञाते,

२१०।३

उताज्ञाते? न तावदज्ञाते इत्याह । प्रथममिति । आद्यं प्रत्याह । परिभावनाया इति । इतोऽपि न कृत्स्नपरिभावनेत्याह । अतीतेति । अनवधारणमेवाह । एतावदिति । अनवधारणादिति । अवधारणयोग्यताऽभावादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति । न चेति । प्रदीपः स्वसंसृष्टं यथा ग्राहयति न भविष्यदादि तथा ऽऽत्मस्वरूपस्यापि वर्तमानमात्रसंसर्गित्वात् तद्ग्राहित्वमित्यर्थः । २१०।९

बाह्येन्द्रियेण मनसा वा ब्रह्मणः सर्वदर्शित्वं यद्यपि न घटते तथापि स्वरूपज्ञानेन सर्वदर्शित्वं घटतइत्याह सिद्धान्ती । उच्यते इति । स्वरूपज्ञानस्य संसृष्टवर्तमानमात्रग्राहित्वात् न सर्वग्राहित्वमित्युक्तं निरस्यति । सर्वस्येति । चैतन्योपाधिभूता अखण्डसत्त्वप्रधाना माया वर्तमानसकलविषयाकारेण परिणमते, तस्मिन् परिणामे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वं पश्यत्याध्यासिकसंबन्धात्ततश्च वर्तमानसकलविषयत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

नन्वेवमप्यतीतविषयज्ञानाभावात्कथं सर्वदर्शित्वं? तत्राह । एवमिति । स्मृतिमूलत्वेनाभिमताऽनुभवस्य नित्यत्वात्कथं तत्संस्कारोत्थस्मृत्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह । स्वमायेति । स्वमायायाः परिणामः स्वमायापरिणामः उपाधिः यस्याः सा तथोक्ता । चैतन्यस्य विषयदर्शने हेतुत्वात्तदुपाधित्वम् । मायापरिणामप्रतिबिम्बितं चैतन्यं स्मृतिशब्देनाभिलप्यते । वर्तमानकाले मायापरिणामावच्छिन्नचैतन्यस्य विषयसाधकत्वात्परिणामनाशे तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि नाशात् संस्कारसहकृता माया ऽतीतविषयाकारेण परिणमते । तस्मिन् परिणामे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वं पश्यतीत्यतीतसर्वदर्शित्वमित्यर्थः । अस्मदादिष्वनुभूतविषयस्य नियमेनाऽनुपलब्धिवदनुपलब्धिमाशङ्क्याह । अनुभूतेति । असंप्रमोषे हेतुमाह । अनावरणेति । २१०।१४

'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'त्याद्यागमादनावरणज्ञानत्वं निश्चीयते इत्यर्थः । आगामिसर्वविषयत्वमुपपादयति । तथेति ।

ननु संभावनामात्रमेतत्, न च प्रमाणं पश्याम इत्याशङ्क्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति । सामान्यरूपेण सर्वज्ञत्वं विशेषरूपेण सर्वविच्त्वम् । सर्वज्ञत्वस्य सप्रतियोगिकत्वान्न स्वरूपमित्युक्तम् अनुवदति । ननु सोपाधिकेति । सोपाधिकत्वमसिद्धमित्याह । नानेति । अनेन सर्वज्ञशब्देन च विज्ञप्तिमात्रं विवक्ष्यतइति संबन्धः । कर्तृत्वमत्रोपचरितं न मुख्यमित्याह । मात्रमिति । सप्रतियोगिकत्वं निरस्यति । अविषयेति । प्रकाशस्य स्वभावत्वेपि यथा सविता प्रकाशतइति व्यपदेशस्तद्वदित्यभिप्रायेणाह । आदित्यादीति । ज्ञप्तेः निष्प्रतियोगिकत्वे कथं सकलदर्शित्वं? तत्राह । सर्वेति । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् न ज्ञानं सप्रतियोगिकं यद्यपि तथापि विषयस्य संसर्गे भासकमादित्यवत्, ततः सकलदर्शित्वाभिधानं युक्तमित्यर्थः ।

२१०।१४

आनन्दस्यापि स्वरूपत्वात् कथं स्वरूपद्वय?मित्याशङ्क्याह । विज्ञानमिति । आनन्दज्ञानयोरभेदान्न स्वरूपद्वयप्रसक्तिरित्यर्थः । अथ वा सर्वज्ञशब्देनाविषयोपाधिकं यद्विज्ञानं तदेव ब्रह्मस्वरूपलक्षणं विवक्ष्यतइति संबन्धः । ज्ञातेनेति । ज्ञानस्यासप्रतियोगिकत्वप्रतिपत्तेः न स्वरूपत्वमित्याशङ्क्य करणव्युत्पत्त्यनङ्गीकरणान्मैवमित्याह । विज्ञप्तीति । षण्णां विकाराणां न सूत्रे ग्रहणं युक्तं, तन्मूलश्रुतौ तेषामप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्य श्रुतिमूलत्वमसिद्धमित्याह । ननु निरुक्तेति । स्थितेर्जन्मोत्तरकालत्वात् कथं जगतः स्थितिकाले जन्मादिसंभावना भाष्याकृतोक्तेत्याशङ्का-

२१०।२०

यामुक्तं पृथिव्यप्तेजःस्वित्यादि । तत्र भौतिकवद्भूतानामपि जन्मादिसंभवात्तद्धेतुत्वेन ब्रह्मकल्पनेत्याशङ्क्य भूतमात्रकारणत्वेन तत्कल्पनम्, उतोभयकारणत्वेन? उभयथाप्यसंभव इति दर्शयति । यास्कपरिपठितानामिति । सूत्रमूलं यास्कवाक्यं यदनुमानादिमूलमिष्यते तदेवास्य सूत्रस्य मूलमस्तु, किमनुमानादिमूलनिरुक्तवाक्यस्य मूलकल्पनया? इत्यर्थः ॥ तस्मादाद्यः परिशिष्यतइत्याह । तत्रेति । २१०।११

भूतानामपि विकारसंभवात्तदधिगमोऽपि प्रत्यक्षेण किं न स्यादित्यत्राह । न महाभूतेति । अपञ्चीकृतभूतानामतीन्द्रियत्वान्न तद्विकारा अस्मिन्प्रत्यक्षतां भजेरन्नित्यर्थः । तर्हि प्रत्यक्षयोग्यविकाराणामेव ग्रहणं, तत्राह । तत्रेति । भूतोत्पत्त्यादीनां प्रत्यक्षयोग्यत्वात् कथं त्वन्मतेऽपि तत्कारणविषयसूत्रप्रणयनमित्याशङ्क्याह । श्रुतावेति । अस्मिन्मते सूत्रमूलायाः श्रुतेरपौरुषेयत्वादनपेक्षत्वमित्यर्थः । सूत्रस्य यास्कवाक्यमूलत्वे हेत्वन्तरमाह । किं चेति । किं सर्वेषां सूत्राणां यास्कवाक्यमूलत्वम्, उतास्यैव? नाद्य इत्याह । श्रुत्यर्थेति । उत्तरसूत्रेषु श्रुतिवाक्यानामेवोदाहृत्य विचार्यमाणत्वात्तन्मूलत्वमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । श्रुतिरेवेति । श्रुतेरनन्यापेक्षत्वात्तन्मूलत्वकल्पनयावैकरूप्यम्, इतरथा कस्य चित्सापेक्षमूलत्वं कस्य चिदन्यथात्वमिति वैरूप्यं स्यादित्यर्थः । उपलक्षणस्यातिव्याप्तिं शङ्कते । ननु भूतेति । अभिन्ननिमित्तोपादानस्य ब्रह्मलक्षणत्वाद् मायायाश्च अधिष्ठातृत्वाऽभावात् कथम् अतिव्याप्तिरित्यपि न वाच्यम् । उपादानत्वमात्रं लक्षणमित्यादायाऽतिव्याप्तेः शङ्क्यमानत्वादित्यर्थः । २११।५

मूलकारणत्वमेव कथं मायायास्तत्राह । मायां त्विति ।

प्रकृतिशब्दो ऽन्यथापि घटतइति शङ्कते । प्रक्रियतइति । 'रू-ढिर्योगमपहरती'ति न्यायविरोधान्न योगवृत्तिराश्रयणीयेत्याह ।
२११।७ न प्रकृतीति । 'रूढिर्योगमपहरती'ति उत्सर्गो ऽपवादात्त्वन्यथा-त्वमिति शङ्कते । आत्मन इति । निरपेक्षप्रकृतिद्वयानुपपत्तेः प्र-कृतिशब्दस्य करणपरत्वमित्यर्थः । श्रुत्योर्दौर्बल्यप्राबल्यनि-मित्ताभावाद् न प्रकृतिशब्दो ऽन्यथयितुं शक्यते इत्याह । न तुल्येति । प्रकृतिश्रुत्यनुरोधेन पञ्चम्येव कस्मान्नान्यथा व्या-ख्यायतइत्याह । मायेति । 'सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलव'दिति न्यायात् प्रकृतिशब्दस्य च सावकाशत्वात् स ए-वान्यथा क्रियतइत्याशङ्क्य सावकाशत्वमितरत्रापि तुल्यमि-त्याह । निमित्ते ऽपीति ।

एवं श्रुत्योः साम्यमभिधाय प्रकृतिश्रुतौ विशेषमाह । दृ-श्यमानेति । समानजातीययोरुपादानोपादेयभावनियमात् चि-दचितोश्च विजातीयत्वादुपादानोपादेयभावाऽनुपपत्तेः मायाज-गतोस्तत्त्वनिश्चय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरे मायायाः करणत्वप्रति-पत्तेः प्रकृतिशब्दो ऽपि करणपर इति शङ्कते । इन्द्र इति न च मायाया एकत्वात्तत्र बहुवचनाऽनुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । अ-वस्थाभेदापेक्षया तदुपपत्तेः । न च विजातीययोरात्मजगतो-रुपादानोपादेयताऽनुपपत्तिः । गोमयवृश्चिकादेः विजाती-यत्वेपि तथाभावदृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाश्रवणमात्रमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि मायायाः करणत्वादनुपादानत्वमित्याशङ्क्या-
२११।१३ ह । आत्मन इति । 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं स्यात्' 'बहु स्यां प्रजायेये'त्याद्यनेकवाक्यपर्यालोचनया ऽऽत्मन उपादान-त्वप्रतिपत्तेः तद्विरुद्धं मायाया उपादानत्वमित्याशयेन शङ्कते । निरपेक्षेति ।

बहूनां तन्तूनां पटं प्रति उपादानत्वं दृष्टं, ततो विशेषमाह । निरपेक्षेति । यथा द्वयोः सूत्रयोरेकरज्जुद्रव्यं प्रत्युपादानत्वं तथा मायाब्रह्मणोरपि मिलितयोरुपादानत्वे न किंचिदवद्यमस्तीत्याह । तर्हीति । मायाया उपादानत्वप्रतिपादनफलमाह । अत इति । ब्रह्मोपादानवादिमते मायाशब्दः प्रज्ञायां वर्तते, उत बुद्धौ, आहो मन्त्रादौ, अथ वाऽन्यत्रेति विकल्प्याद्यमुत्थापयति । मायेति । माया प्रज्ञा तथा मेधेत्यत्र मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वेनाम्नानादित्यर्थः । तर्हि प्रज्ञायामेवातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । सा चेति । 'प्रज्ञानं ब्रह्म'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । २१.१.१९

मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वमन्वयव्यतिरेकविरुद्धमित्याह । नान्वयेति । कौ तावन्वयव्यतिरेकाविवित्यत्राह । परिदृश्यमानेति । प्रतिपन्नोपाधिबाधिते स्वप्नप्रपञ्चे इत्यर्थः । इतोपि न माया प्रज्ञेत्याह । लोकसंवेदनेति । विरोधं व्यनक्ति । तर्हीति । प्रज्ञावति मायाशब्दप्रयोगस्य निन्द्यमानत्वादपि न प्रज्ञापरत्वमित्याह । गर्हन्तीति । मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वेऽपि न ब्रह्मप्रज्ञापरत्वमित्याह । बुद्धीति । 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । माया प्रज्ञे'त्यत्र हैरण्यगर्भबुद्धिपर्यायत्वेन मायाशब्दस्मरणादित्यर्थः । मायाशब्दस्य बुद्धौ रूढिमाश्रित्योक्तं, संप्रति तस्यामप्युपचारात् प्रयोग इत्याह । स्वप्नेति । इतोपि न ब्रह्मचैतन्यवाची मायाशब्द इत्याह । अपि चेति । द्वितीयमुत्थापयति । बुद्धिरेवेति । बुद्धेरनुपादानत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिसंधिः । २१.१.२२

किं बुद्धिशब्दः परिणामपरः, उत परिणामिपरः? उभयथाप्यसंभव इत्याह । न प्रकृतीति । कार्यत्वेनोभयोरपि प्रकृतित्वा-

ऽयोगात् प्रकृतिशब्दसमानाधिकृतस्य मायाशब्दस्य न बुद्धि-
२११।१२ परत्वमित्यर्थः । तृतीयमनुवदति । मन्त्रेति । अन्वयव्यतिरेक-
विरोधान्न मन्त्रादेर्मायाशब्दवाच्यत्वमित्याह । न दृश्यमानेति ।
तुरीयेपि तदन्यत् किं परमार्थसदुताऽनिर्वचनीयमिति विक-
ल्प्याद्यमवतारयति । तथापीति । मायाशक्तेः परमार्थत्वात् श-
क्तिशक्तिमतोश्चाऽभेदान्नाऽतिव्याप्तिरिति शङ्कार्थः । परमार्थ-
त्वमसिद्धमित्याह । न नासदिति । प्रागवस्थाया अनिर्वचनी-
यत्वे ऽपि न तद्विषयो मायाशब्दः संभवेत्, हस्त्यश्वरथादिषु
तत्प्रयोगादित्याशङ्क्याह । लोकइति । ज्ञाननिवर्त्यविद्यासा-
मानाधिकरण्यादपि न माया सत्यमित्याह । तरत्यविद्यामिति ।
यस्मिन् परमेश्वरे हृदि निवेशिते योगी कार्यरूपेण विततां
मायां तरति तस्मै नम इति संबन्धः । द्वितीये तत्रातिव्याप्ति-
र्दुर्वारेत्युपसंहरति । तस्मादिति ।

अतिव्याप्तिशङ्कायः कः समाधिरित्याशङ्क्य मतभेदं दर्श-
यति । त्रैविध्यमिति । अत्रेति । जगत्कारणइत्यर्थः । त्रैवि-
ध्यमेवाह । रज्ज्वा इति । संयुक्तसूत्रद्वयं रज्ज्वा यथोपादानं
तथा मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमित्येकः पक्षः । पक्षान्तरमाह ।
देवात्मेति । स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैरित्यर्थः । पूर्वत्र मा-
याब्रह्मणोः समप्राधान्यमत्र तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायायाश्चो-
पसर्जनत्वमित्यर्थः । सकलजगदाकारेण विवर्तमानमायाधि-
ष्ठातृत्वं ब्रह्मलक्षणमिति पक्षान्तरमाह । जगदुपादानेति ।

एवं मतभेदमभिधायातिव्याप्तिं निरस्यति । तत्रेति । भ-
२१२।१२ वतु परतन्त्रत्वं, ततः किमित्यत आह । ततश्चेति । आश्रयो-
पाधीति । आश्रयस्याऽज्ञानस्य सत्ताहेतुरित्यर्थः । विवर्ते-
तइत्येतद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह । केचित्त्विति । परिणामवि-

वर्तयोर्भेदासिद्धौ ब्रह्मविवर्त्तो विश्वं न परिणाम इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । एकस्येति । पूर्वस्वभावे स्थिते कथं तद्विपरीतरूपावभासः इत्यत्राह । असत्येति । भवत्वेवं भेद,स्ततः किमित्यत आह । तत्रेति । किं विवर्तस्य प्रामाणिकत्वम्, उत परिणामस्येति विमर्शार्थः । परिणाम एव प्रामाणिक इत्याह । सृष्टीति । २१२।१५

श्रुत्यर्थमेव विविच्य ब्रूहीत्याह । सा खल्विति । पूर्वरूपपरित्यागं विना रूपान्तरापत्त्यभावं दर्शयितुं ज्ञानानन्देत्यादि विशेषणम् । ज्ञानानन्दादेः स्वभावत्वात् त्यागाऽनुपपत्तिरित्यर्थमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह । आहो स्विदिति । आद्यं प्रत्याह । तत्रेति । वस्तु स्यादिति । मुक्तौ कार्यरूपाभावात् शून्यताप्रसक्तिरिति शेषः । रुचकस्य स्वस्तिकाकारपरिणामवत् कार्यस्य ज्ञानाद्याकारेण परिणामान्न शून्यताप्रसक्तिरिति शङ्कते । सृष्टीति । स्वस्तिकस्यापि पुनरन्यथाभाववदानन्दादिरूपस्याप्यन्यथाभावशङ्का दुष्परिहरेत्याह । अनिर्मोक्षेति ।

अन्यथाभावस्य निमित्ताधीनत्वाद् मुक्तौ च निमित्ताभावात्कथमन्यथात्वशङ्केत्याशङ्क्य परिणाम एवानुपपन्न इत्याह । अज आत्मेति । द्वितीयमनुवदति । अथेति । तर्हि अस्मदिष्टसिद्धिरित्याह । एवं तर्हीति । विवर्तवाचकपदाभावात्कथं तत्प्रतिपादकत्वं श्रुतेरित्यत आह । शुक्तिकेति । तल्लक्षणादिति । पूर्वरूपाऽपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिलक्षणत्वाद्विवर्तस्येत्यर्थः । सृष्टिश्रुतेः सृष्टिमात्रोपक्षीणत्वान्न विवर्तसिद्धिरिति शङ्कते । अथेति । वाक्यान्तरपर्यालोचनया सृष्टेर्विवर्तत्वनिश्चय इत्याह । तथापीति । व्यवस्थितब्रह्मवाक्यैरिति । कूटस्थत्वनित्यनिरवयवत्वादिप्रतिपादकवाक्यैरित्यर्थः । निरवय- २१३।७

वस्यापि परिणामित्वोपलम्भाद् ब्रह्मणो ऽपि परिणामित्व-
२१.३।१ मिति शङ्कते । योपीति । सावयवमृदादेः स्वपरिणामोपल-
म्भात्कथं निरवयवस्यापि परिणाम?स्तत्राह । तथा हीति । उक्त-
मर्थं सदृष्टान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । परिणामो दुर्निरूप
इत्याह । स वक्तव्य इति ।

किं पूर्वरूपे स्थिते परिणामः, उत नष्टे? न तावदाद्यः । त-
थाभावविरोधात् । द्वितीये पूर्वस्य नष्टत्वात् कस्य परिणामः?
किं संमूर्च्छितावयवत्वं परिणामः, आहो वस्त्वन्तरसंयोगः,
उत परिस्पन्दः, उत गुणान्तरोदयः, किं वा पूर्वरूपानुषक्त-
द्रव्यान्तरोदय? इति वाच्यम् । आद्ये ऽपि किं स्वाऽवयवानां
संयोगान्तरापत्त्या संमूर्च्छिताऽवयवत्वम्, उताऽवयवान्तरसं-
योगेने?ति विकल्प्योभयमप्यनूद्य दूषयति । यदि तावदित्या-
दिना । अस्मिन्पक्षे अवयविनः परिणामाऽसिद्धिश्चेत्याह । न
चाऽवयवानामिति । अवयवानां संयोगान्तरेण यत्संमूर्च्छितत्वं
तदन्तरेण परिणामो निरूपयितुं न शक्यतइति योजना ।
परिणामावस्थान्तरादिशब्दाः पर्याया इति द्रष्टव्यम् । द्विती-
यतृतीयचतुर्थान्निरस्यति । न चेति । प्रतिज्ञातार्थे हेतुमाह ।
ब्रह्मणीति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । आकाश इति । पञ्चममुत्था-
पयति । अथेति । उपादानकारणं तच्छब्दार्थः । हेम्नि द्रव्या-
न्तरोदयसंदर्शनात्तस्य परिणामित्वे ऽपि तदवयवपरिणामः
कीदृश इति वचनीयमित्याह । तत्र किमिति । अन्त्यं दूषयति ।
न तावदिति । आद्यं दूषयति । नापि रुचकेति । रुचकस्योभ-
यपरिणामित्वं किं न स्या?त्तत्रोभयानुगमदर्शनादित्याशङ्क्याह ।
२१.४।१ अवयवेति । रुचके ऽनुगमनं, तस्येत्यर्थः । रुचके ऽनुगतो
यो ऽयं हेमावयवी तस्मिन्नवयवानामनुगमाद्रुचके ऽनुगमप्रति-
भास इत्यर्थः ।

अवस्थान्तरप्राप्तिरेव परिणाम इति शङ्कां निरस्यति । न च रुचकेति । संयोगभेद एव परिणाम इत्याशङ्क्याह । न चेति । संयोगे सत्यप्याकाशे परिणामबुद्ध्यदर्शनादित्यर्थः । रुचकस्याऽवयवपरिणामत्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । अवयवपरिणामस्य प्रत्यक्षतो ऽसिद्धावप्यनुपपत्त्या तत्कल्पनमिति शङ्कते । अथेति । अनुपपत्तिं स्पष्टयति । आश्रयेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । नैतत्सारमिति । किमाश्रितविकल्पमात्रस्याश्रयविकारपुरःसरत्वम्, उत विकारविशेषस्य? नाद्य इत्याह । अवयवीति । वस्तुतो ऽवयवानामवयव्यनधीनत्वेऽपि प्रतिभासमाश्रित्य तत्तन्त्राणामित्युक्तम् । द्वितीयमनुवदति । अवयवीति ।

२१४।१

जन्मविनाशव्यतिरिक्तो यो ऽवयविविकारः स आश्रयविकारपुरःसर इत्यर्थः । घटावयवेषु घटत्वजातिसमवायं विनाप्यवयविनि तद्भाववत् परिणामो ऽपि किं न स्यादित्याह । नावयविनीति । अवयवाऽवयविनोरभेदात् अवयविपरिणामावस्थायामवयवेष्वपि परिणाम आश्रयणीय इति शङ्कते । नन्ववयवानामिति । अन्यथोपपत्त्या दूषयति । जातीति । दृष्टान्ते विवृणोति । न हीति । अनुपलब्धश्चावयवपरिणाम इत्याह । न चेति । अदर्शनमेव स्पष्टयति । न हीति । कार्यान्तरावभास इति । पटसाध्यरज्जुद्रव्यलक्षणकार्यान्तरावभास इत्यर्थः । अतन्त्वात्मनेति । अन्यथाभावाख्यकार्यात्मनेत्यर्थः । तन्तूनां पटसाध्यरज्जुद्रव्ये ऽनुगमादर्शनाद् रज्जुद्रव्यमेव तत्कार्यमित्याशङ्क्यान्यथासिद्धिमुक्तां स्मारयति । पटकार्यइति । अवयवानां पृथक् परिणाममङ्गीकृत्य ब्रह्मणः परिणामं दूषयति । किं चेति । निरुपाधिकत्वमुपपादयति । निरवयवेति ।

२१४।१६

अवयविसंयोगपुरःसरत्वादवयविपरिणामस्याऽवयवपरि-

णामपुरःसरत्वमित्युक्तमनुवदति । यन्त्विति । अलक्तकनिष्ठारुणिम्नः स्फटिके भानवत् संयोगो वस्तुतो ऽवयवसमवेतः सन्नवयविनि भातीत्युच्यते, किं वा तत्र संयोगान्तरमुत्पद्यते? इति । तत्राद्यं दूषयति । तत्रापीति । द्वितीयं दूषयति । नापीति । पटरज्ज्वोः संयोगसमवाये ऽवयवानामपि संयोगित्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह । अवयवानामिति । अवयवानामवयव्यनुगमेन हेतुना संयोगानुगमस्यान्यथासिद्धत्वादिति योजना ।

२१४।१७

अवयविसंयोगे ऽवयवानामपि संयोगित्वभानं संयोगानुगमस्तस्येत्यर्थः । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादवयवनिष्ठ एव संबन्ध इति शङ्कते । अवयवेष्विति । कार्योदयान्यथानुपपत्त्या संयोगस्यावयविनिष्ठत्वमाश्रयणीयमित्याह । नावयविभ्यामिति । अवयविवृत्तित्वे बाधकं शङ्कते । अवयविसमवाय इति । अवयविन्यारम्भकातिरिक्तावयवाऽस्वीकारादित्यर्थः । नन्वनुपपत्तिरत्रापि समेत्याह । तर्हीति । निरवयवे परिणामानुपपत्तिश्चेत् तर्हि ब्रह्मापि सावयवमेष्टव्यम्, अन्यथा 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'-त्यादेरसंभवादिति शङ्कते । कथं पुनरिति । विकल्याऽसहत्वान्नैतदित्याह । उच्यतइति । किम् अवयवावयविनोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्व,मुताऽन्यतरस्य? नाद्य इत्याह । अवयवेति । द्वितीयं दूषयति । अन्यतरस्येति । श्रुतिविरोधादपि नांशांशिभाव इत्याह । श्रुतिश्चेति । श्रौतत्वात् क्रियादिविधुरताया अभ्युपगमश्चेत् तर्हि तत एव क्रियादिमत्त्वमप्येष्टव्यमिति शङ्कते । नियन्तृत्वादीति । 'यः पृथिवीमन्तरो यमयती'ति नियन्तृत्वं श्रूयते 'पादो ऽस्य विश्वा भूतानि' 'चतुष्पादष्टाशफ'मित्यादौ सावयवत्वमित्यर्थः ।

२१५।१

सक्रियत्वान्निष्क्रियत्वादिप्रतिपादकश्रुत्योर्विरुद्धत्वाद्यथार्थ-

त्वानुपपत्तेरेकस्यास्तात्त्विकविषयत्वमिति व्यवस्था ऽऽस्थेयेत्या-
ह । तर्हीति । तत्त्वं क्रियावत्त्वमतत्त्वं क्रियाशून्यत्वं, मायया २१५।१४
क्रियावत्त्वादि, वस्तुतस्तद्विपरीत्यमित्यर्थः। वैपरीत्यं किं न स्या?-
दित्यत्राह । मायाभिरिति । क्रियावत्त्वाद्यभ्युपगमे प्रयोजना-
ऽभावादितरत्र प्रयोजनसंभवादपीत्थमेव व्यवस्था इत्याह ।
चेतनस्येति । इतोऽपि न परिणामः प्रतिपाद्यतइत्याह । विप-
रीतस्वरूपेति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविश'दित्यत्र सर्गोत्तरकालं
प्रवेशः श्रूयते, परिणामपक्षे पूर्वरूपस्य नष्टत्वात्कस्य प्रवेशो
निर्दिश्येतेत्यर्थः । यो ऽपि कश्चिदित्यारभ्येति सिद्धमित्यन्तः
प्राक्तनग्रन्थः प्रक्षिप्त इति के चित् ।

पृथिव्याद्युत्पत्त्याद्यदर्शनान्न पृथिव्यादिकारणत्वं लक्षण-
मित्युक्तं टीकायां, तदनुपपन्नं, पृथिव्याद्यात्मकस्य घटादेरुत्प-
त्त्यादिदर्शनादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । नन्विति । तर्हि भौति-
ककारणत्वं लक्षणमित्यत्राह । भौतिकानामिति । भूतानां का-
र्यत्वाभावे चोद्ये तत्रैव कार्यत्वं प्रदर्शनीयं नान्यत्रेत्याशङ्क्य
तात्पर्यमाह । उच्यतइत्यादेरिति । पृथिवी जन्मविनाशवती पृ-
थिवीत्वात्तदेकदेशपृथिवीवत् । एवमबादिषु प्रयोगो द्रष्टव्यः ।
हेतुं साधयितुं बुद्धिगोचरत्वादित्युक्तं, प्रत्यनुमानविरोधं श-
ङ्कते । ननु प्रत्यनुमानमिति । साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याशङ्क्या-
ह । आकाश इति । घटादिव्यावृत्त्यर्थं निरवयवेत्युक्तं, गु-
णादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वादिति । आकाशनित्यत्वानुमानस्य
श्रुतिविरुद्धत्वं साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य स्पष्टमित्युपेक्ष्य दू-
षणान्तरमाह । सत्यमिति । प्रत्यनुमानसद्भावो ऽङ्गीकृतश्चेत् २१५।१५
तर्हि उत्पत्त्यादिकारणं न सिध्यतीत्याशङ्क्याह । महाभूतत्वा-
दिति । सामान्यविशेषविषयशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रं बलीयः सा-

मान्यशास्त्रं दुर्बलमिति न्यायात् विशेषविषयोत्पत्त्याद्यनुमानस्य बलीयस्त्वम् । तथा चोक्तम् ।

प्रसिद्धावयवं यत्स्याद्विशेषे च प्रतिष्ठितम् ।
तत्साध्याङ्ककसामान्यदृष्टाच्च बलवत्तरम् ॥
बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयाद्यथा ।
अनुमानान्तरैरेवमनुमानस्य साधनम् ॥ इति ।

२१.५।८ अस्य जगत इत्युत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यं निरस्यति । न यथोक्तेति । अक्षरव्याख्यानकथनपर उत्तरो ग्रन्थ इत्याह । अस्येति । अस्य जगत इत्यनेन भाष्यं व्याचष्टइत्यन्वयः । अस्य जगत इत्यत्र न यथोक्तविशेषणस्येत्यादिभाष्याक्षरव्याख्यानं क्रियते ऽत्र तु तात्पर्यं कथ्यतइत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । परकल्पनाप्रतिपत्तौ तन्निरसनं सुकरमिति तत्कल्पनामाह । नान्यत इति । सुखदुःखमोहात्मकमनुगतं सामान्यपदवेदनीयं यद्वस्तु सा प्रकृतिर्येषां ते तथोक्ताः । यद्यदन्वितं तत्तत्प्रकृतिकमित्युक्ते संयोगाद्यन्वितघटादिषु व्यभिचारः, तदर्थं नियमेनेति ।

अनुमानान्तरमाह । तथेति । एकप्रकृतिका इत्युक्ते ब्रह्मप्रकृतिकतया सिद्धसाधनत्वं, तदर्थमविभक्तेति । संसृष्टत्वमविभक्तशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । तावत्युक्ते संसृष्टपरमाणुप्रकृतिकतया सिद्धसाध्यत्वं, तदर्थमेकमिति । परिमितत्वादनेकत्वाद्विकारित्वाच्चेति हेतुत्रयम् । विवादाध्यासितं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदिति विवक्षितम् । संयोगस्याऽसमवायिकारणत्वं दर्शयितुं संयोगसचिवेति । विजातीयस्याऽनारम्भकत्वमाह । समानजातीयेति । २१.६।१
अनेकेषामारम्भकत्वे नियममाह । अनेकेति । गुणादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वादिति । नित्यद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं कार्येति । तथापि

कथं परमाणुकारणवादः? तत्राह । निरवयवेति । अनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वादित्युक्ते आत्मनि व्यभिचारस्तदर्थं योज्यत्वे सतीति । पौनरुक्त्यं निरस्यति । तत्र प्रथममिति । उत्तरत्र प्रमेयदूषणं कथ्यतइत्यपौनरुक्त्यम् । प्रमाणदूषणप्रकारं पृच्छति । कथमिति । घटादयो बाह्यत्वेन सुखादयस्त्वान्तरत्वेनेत्यसिद्धिरित्यर्थः । २१६।६

सुखाद्यात्मतायाः प्रामाणिकत्वाद्भेदोपलम्भो विभ्रम इति शङ्कते । स्यादेतदिति । स्वाभिव्यञ्जकोपाधौ तदाकारप्रतिभासहेतुत्वादिति हेत्वर्थः । असिद्धिनिरासार्थं स्वाभिव्यञ्जकेति विशेषणम् । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमत्र नोत्तिष्ठतीत्याह । नान्तर्बहिरिति । न च प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वाद् बाधकत्वं शक्यम् । बाधकप्रत्ययवेद्यत्वं भ्रान्तित्वं, न च बाधकमत्रय उपलभ्यते, न चास्मादनुमानाद् बाधः, परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । विपक्षबाधकतर्कपराहतश्च हेतुरित्याह । एकमिति । एककस्य त्र्यात्मकत्वेपि यदुपलब्धिहेतोरदृष्टस्योद्बोधः तस्योपलम्भो नेतरस्येति व्यवस्थामाशङ्क्याह । अदृष्टेनेति । वस्तुनि प्रतीयमानो ऽपि तदभिन्नसुखाद्यदृष्टाभावान्नोपलभ्यतइति न वक्तव्यम् । वस्तुनोप्यनुपलम्भापातादद्दृष्टव्यतिरिक्तपुष्कलकारणे सत्यदृष्टाभावेन कार्याभावादर्शनाच्च नाऽदृष्टस्य नियामकत्वमित्यर्थः । द्वितीयाऽनुमानस्यादुष्टत्वे सिद्धे तदन्वितत्वादिति हेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्याह । अत इति । गुणसामान्यैरिति । नीलपीतादिगुणैः घटत्वादिसामान्यैश्चेत्यर्थः ।

परिमितत्वादित्यत्र किं वस्तुतः परिमितत्व,माहो देशत, उत कालतः? नाद्य इत्याह । तत्रापीति । द्वितीयतृतीयौ दूषयति । देशकालेति । घटादिषु परिमितत्वं वर्तते, न चैकप्र- २१६।१०

कृतिकत्वं घटस्य मृदुपादनत्वात् हिमकरकादेश्चोदकोपादानत्वात् द्वितीयतृतीयहेतोरप्यत्रैव व्यभिचारः स्पष्ट इत्युपेक्षितम्। दुकूलयोरन्त्यावयवित्वान्न रज्जुद्रव्यारम्भकत्वं किं तु संयोगमात्रमिति नानैकान्तिकत्वम् इति चेन्मैवम् । पटस्यापि तन्तुसंयोगमात्रत्वं न कार्यान्तरत्वमित्यपि प्रसक्तेरित्यर्थः। आ-
२१.६।१० त्मनि सिद्धसाध्यत्वं निराकरोति । कार्येति । गुणादिकं व्यावर्तयति। द्रव्यमिति । प्रचयात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः। संयोगपुरःसरत्वं पूर्वपक्षिणोच्यते, तस्य प्रतिषिध्यमानत्वान्न दिक्कालादिसंयोगपुरस्सरत्वाभावेन सिद्धसाध्यत्वमित्यर्थः।

सर्वं कार्यम् अभावपुरस्सरमित्यत्र किं घटादेरपि धर्मित्वम्,उत तद्व्यतिरिक्तस्येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । शून्यानुमानमिति। नापि द्वितीयः। क्वचित् सत्कारणत्वे इतरत्रापि तदनुमानसंभवादित्यर्थः । प्रधानादेरचेतनत्वादित्यादेरचेतनकारणवादस्य निरस्तत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । इदं नीलमिति । चेतनकारणतायाः सिद्धान्तिनोऽपि संमतत्वात्कथं निरसनमित्याशङ्क्याह । मा भूदिति । परिच्छिन्नत्वादित्यत्र किं देशतः परिच्छिन्नत्वं विवक्षितम्, उत कालतः, आहो वस्तुतः? प्रथमद्वितीययोः हेत्वसिद्धिः। नापि तृतीयः । वस्तुतः परिच्छिन्नस्यापि अधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । ततश्च परिच्छिन्नत्वादित्येतदसङ्गतमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अयमर्थ इति।
२१.७।६ इतोऽपि नाधिष्ठात्रीश्वरवादो युक्त इत्याह । घटादिष्विति। विवादाध्यासितं द्विकर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवत् । न च जीवेश्वरकर्तृद्वयाङ्गीकारादिष्टापत्तिरित्यपि वाच्यम्। घटादौ जीवेश्वरकर्तृकत्वस्य तदतिरिक्तकुलालकर्तृकत्वस्य च दृष्टत्वात् पृथिव्यादावपि कर्तृत्रयप्रसङ्गात् । न चात्रोत्कर्षसमत्वं शङ्क्यम्।

अव्याप्तधर्मप्रसङ्गस्योत्कर्षसमत्वात् । न चात्र तथात्वं, घटादेः कर्तृत्रयव्याप्तत्वादित्यर्थः । निरुपाख्यत्वान्न शून्यस्य कारणत्वमित्युक्तं, तदयुक्तम्, निरुपाख्यकारणवादिनं प्रति निरुपाख्यत्वादिति हेत्वभिधानाऽयोगादित्याशङ्क्याह । न चेति । २१.७।१०
यद्यदनुविद्धं तत्तदुपादानं दृष्टं, घटादेश्च निरुपाख्याननिवतत्वान्न शून्योपादानत्वमित्यर्थः । इतोपि न जगच्छून्योपादानमित्याह । किं चेति । निरुपाख्यस्य कारणत्वे कर्मतत्फलतत्प्रमाणव्यवहारोच्छेद इति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । पूर्वकालस्येति । मा भूत्सजातीयकार्योत्पाद इति मन्वानं प्रत्याह । विशिष्टेति । इतोपि न निरुपाख्यकारणवाद इत्याह । शब्दार्थेति । शब्दार्थसंबन्धतद्व्यवहाराणां निरन्वयविनाशात् प्रमाणव्यवहारोच्छेद इति संबन्धः । तद्व्यवहाराणां सत्त्वे एव किं मानमित्यत्राह । नाकस्येति । मेरुपृष्ठादेरुपरीत्यर्थः । तं कालम् । आ कर्मक्षयादित्यर्थः । ब्रह्मपूत इति । वेदपूत इत्यर्थः । ब्रह्मभूत इति पाठे विराड्भावमापन्न इत्यर्थः । स्मरन्निति । प्राक्तनशब्दार्थसंबन्धाभावे ऽप्यपूर्व एव शब्दार्थसंबन्धः संकेत्यतइति शङ्कां निरस्यति । अपूर्वेति । प्रधानादीनां कारणत्वं न चेत् स्वभावः कारणमिति शङ्कते । अत्र स्वभाव इति । कार्यस्य न कारणसापेक्षत्वं नियन्तुं शक्यते, सामग्र्यां व्यभिचारादित्यर्थः । विकल्पासहत्वात्स्वभाववादो ऽपि न युक्तिसह इत्याह । ननु स्वयमेवेति । कर्तृकर्मविरोधात् स्वस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः नाद्यो युज्यते । नान्त्योपि, कार्यस्याऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यभिसंधिः ।

अन्तिमं पक्षमाश्रित्याह पूर्ववादी । निर्निमित्तमिति । निरपेक्षत्वेन कार्यजन्माश्रयणे अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह । ननु तर्हि घटस्येति । न च युगपद् भावाऽभावप्रसञ्जनमिष्टमित्यपि २१.८।१

शङ्क्यं विरोधात् प्रवृत्तिनिवृत्त्ययुक्तेश्चेत्यर्थः । विकल्पाऽस-
२१८।४ हत्वान्न हेतुवादो ऽपीत्याह । उच्यतइति । किं सदसत्प्रस-
ञ्जनमात्रमेतत्, उत सहेतुकत्वं सिषाधयिषितं? नाद्यो ऽनुभववि-
रोधादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । कारणस्येति । द्वितीयं
पक्षमादाय शङ्कते । कालभेदेनेति । कालभेदस्य स्वाभावि-
कत्वात् पूर्वापरीभूतकाले क्रमापेक्षया कार्यजननम् । न च काले
चोद्यमवतरति, तस्य नित्यत्वादित्यर्थः । कालस्य नित्य-
त्वेपि तस्य पूर्वापरीभावः स्वाभाविकः, उत सहेतुकः? नाद्य
इत्याह । सकालेति । द्वितीयं प्रत्याह । निमित्तान्तरेति । न
चानवस्थाप्रसञ्जनमिष्टमित्यपि शङ्क्यम् । निमित्तभेदस्याऽनुभ-
वबाधितत्वादित्यर्थः ।

स्वत्पक्षे क्रमकार्योदयस्याऽऽकस्मिकत्वमित्याशङ्क्य तत्रापि
स्वभाव एव हेतुरित्याह । तस्मादिति । एवं सोपपत्तिकं स्वभा-
ववादमभिधाय तदुत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति । तत्राहेति । तै-
लाद्यर्थिनां दशादिनिमित्तापेक्षादर्शनान्न स्वभावतो जन्मेत्युक्तं,
तत्रेदं विवेक्तव्यं, किमसमर्थस्याऽन्यापेक्षा, उत समर्थस्य? आद्ये
न सहकार्यपेक्षयापि कार्यकरत्वं शिलाशकलादेरुदकादिसह-
कृतस्यापि कार्यकरत्वादर्शनात् । द्वितीये सहकार्यपेक्षैवानुपप-
न्नेत्याशङ्क्य द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते । स्वतःसिद्धेति । किं च
प्रतिज्ञाते ऽर्थे हेतुरुपन्यस्यते, उत न? आद्ये निर्हेतुकत्वादक्षतिः ।
द्वितीये ज्ञातार्थासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । प्रधानादीनां कारणत्वासं-
भवाद्यतो वेत्यादिवाक्यालोचनया ईश्वरः कारणमित्युक्तं, तदा-
२१८।११ क्षिपति । नन्वनुमानेनेति । विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजं
कर्मत्वात् संमतवदित्यनुमानादीश्वरसिद्धेः कृतं वाक्येनेत्यर्थः ।
युक्त्यनुमानयोर्भेदासिद्धेर्नायं विभागः साधुरित्यत्राह । युक्ति-

गिति । एतदेव कुत इत्याह । व्याप्तीति । व्याप्त्याभासादनु- २१८।१२
पपत्त्याभासादुदाहरणमात्रदृष्टेश्च संभावनाबुद्धिजन्मेत्यर्थः । अ-
स्त्वेवं भेदः, प्रकृते तु किमायात?मित्यत्राह । तत्रेति । तर्हि
लोकवेदयोरुदाहरणादिदर्शनं वृथेत्याशङ्क्याह । किं त्विति ।
कथं तर्ह्यनुमानगीः? तत्राह । तत्राऽज्ञानादिति ।

अनुमानस्वरूपे ज्ञाते तस्याऽऽभासत्वं ज्ञायते, तदेव कथ?-
मिति शङ्कते । किं तदिति । व्यावर्त्त्यं दर्शितम् इति ना-
त्रोच्यते । आद्यानुमानस्यानिश्चायकत्वं तावदाह । तत्र वैशेषि-
केति । प्रासादादेर्बहुकर्तृकत्वं तावद् दृश्यते, ततश्च तद्वद् जगतो
ऽपि बहुकर्तृकत्वं स्यात्, न च लाघवादेककर्तृकत्वं जगतः श-
क्यम्, निमित्तोपादानैक्यस्यापि तत एव प्रसक्तेरित्यर्थः ।
यथाश्रुतसाध्याङ्गीकारे दृष्टान्तस्य वैकल्यं स्यात्, ततश्च ज्ञाना-
दिशक्तयः क्व चित्काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात्संमतवदिति व-
क्तव्यम् । तत्र किं काष्ठाप्राप्तिमात्रमनुमीयते, उत परकाष्ठा-
प्राप्ति?रिति वक्तव्यम्, तत्राद्यस्तावदसङ्गत इत्याह । योगानु-
मानइति । यथाश्रुतसाध्याङ्गीकारे परकाष्ठाप्राप्त्यनुमाने दूषण-
माह । सर्वविपर्येति ।

सेवादिफलस्य शरीरादिमद्दातृपूर्वकत्वं दृष्टमिति सर्व-
स्यापि कर्मफलस्य शरीरादिमद्दातृकत्वलक्षणपक्षबाधकतर्क-
पराहतो हेतुरित्याह । नैयायिकेति । कथं तर्हि त्वन्मतेऽपि यु-
क्तीनां सर्वज्ञसाधकत्वं? तत्राह । श्रुतिप्रतिपन्नेति । फलितं
दर्शयति । इत्यज्ञानादिति । एतत्सर्वं हृद्यभिसन्धायोक्तं मन्यन्त-
इति। ईश्वरसाधनवाक्यप्रतिपत्तेः कथं तदाक्षेपस्तार्किकाणा?मिति
शङ्कते । ननु वाक्येष्विति । न वाक्यस्वरूपं निराक्रियते, किं तु २१९।८
तत्प्रामाण्यमिति आह । अनुमानेति । संभावनाबुद्धिहेतुत्वेना-

ऽनुमानोपन्यासस्याङ्गीकारात् नन्विहापीति चोद्यमनर्थक-
२१९।१० मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु सूत्रइति । वाक्यानामप्यनुमान-
रूपत्वाद् वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वादित्येतन्नाऽनिष्टमित्याशङ्क्य
प्रतिज्ञाद्यवयवानुपलब्धेर्नाऽनुमानत्वमित्यभिप्रायेणाह । परिह-
रतीति । वेदान्तानामनुमानसिद्धानुवादकत्वं यदुक्तं तदपि
असङ्गतमित्याह । किं चेति । अनुमानमात्रादिति । आगमस-
हकृतादित्यर्थः । तथापि कथं वाक्यस्यानुवादकत्वं? तत्राह ।
इह त्विति । षड्विधतात्पर्यलिङ्गैः वेदान्तानां सत्यादिरूपे
ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्चीयते इत्यर्थः ।

भूतस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वाद् ब्रह्मणो ऽपि प्रमाणान्त-
रगम्यत्वमत्राह । न चेति । इन्द्रियाऽयोग्यत्वेन विशेषतोदृष्ट-
स्याऽप्रसरात्सामान्यतोदृष्टस्य च कारणमात्रविषयत्वाद्विशिष्टं
ब्रह्मागमैकगम्यमित्यर्थः । ब्रह्मावगतेरनुमानानिर्वृतत्वे तत्सूत्र-
णमनर्थकमिति शङ्कते । न तर्हीति । अनुमानस्वातन्त्र्यमेव निर-
स्यते न सहकारित्वमित्याह । तत्राहेति । श्रुत्यादिस्वरूपमाह ।
श्रुतिरिति । शब्दः श्रुतिरित्युक्ते वाक्ये व्यभिचारस्तदर्थं पदे-
त्यादि । पदान्तरानपेक्ष इत्युक्ते धूमस्यापि श्रुतित्वं स्यात्तदर्थ-
माह । शब्द इति । 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र तृतीया-
श्रुत्या 'कदा चन स्तरीरसी'त्यैन्द्या गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः
प्रतीयतइति श्रुतेर्विनियोग इत्यर्थः ।

लिङ्गस्वरूपं दर्शयति । लिङ्गमिति । श्रुतिसामर्थ्यं लिङ्ग-
मिति यावत् । 'बर्हिर्देवसदनं दामी'त्यत्र बर्हिर्लवनलक्षणा-
र्थस्य श्रुतिप्रतिपन्नस्यानुपपत्त्या तत्प्रकाशनसमर्थाया ऋचो बर्हि-
र्लवने विनियोगः प्रतीयतइति श्रुतिकल्पनया लिङ्गस्य विनि-
२१९।१८ योजकत्वमित्यर्थः । वाक्यस्वरूपमाह । अनेकेति । लिङ्गव्या-

वृत्त्यर्थम् अनेकेति विशेषणम् । आकाङ्क्षाद्यनुरोधेनाऽनेकपदानां विशिष्टैकार्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये'ति रशनामात्रविनियोगप्राप्ता'विमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त,इति ब्राह्मणवाक्यादश्वरशनादाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयतइत्यर्थः ।

प्रकरणस्वरूपमाह । वाक्यद्वयेति । प्रतिपन्नवाक्यभावानां पदानां वाक्यान्तराभिसंबन्धः प्रकरणमिति यावत् । वाक्यान्तराभिसंबन्धे हेतुमाह । आरभ्याधीतेति । प्रयोजनाकाङ्क्षया संबन्ध इत्यर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या दर्शपूर्णमासयोः करणत्वे प्रतिपन्ने करणस्य चेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रधानवाक्यस्य समिदादिसंबन्धः, समिदादिवाक्यस्य फलविधुरस्य तदाकाङ्क्षायां प्रधानवाक्येन संबन्ध इति प्रकरणविनियोग इत्यर्थः । स्थानस्वरूपमाह । क्रमवर्तिनामिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे कानि चित्कर्माण्युपांशुयाजप्रभृतीनि 'दधिरसी'त्यादयः के चन मन्त्राश्च समाम्नायन्ते, तत्र यस्य कर्मणः क्रमेण यो मन्त्रः समाम्नातस्तेन तस्य संबन्ध इति स्थानरूपक्रमप्रमाणाद् मन्त्रविशेषाणां क्रमविशेषस्य च संबन्धः । तथा काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च मन्त्राणां क्रमात् संबन्ध इत्यर्थः । समाख्यास्वरूपमाह । संज्ञेति । यथा आध्वर्यवसंज्ञानां मन्त्राणाम् आध्वर्यवसंज्ञे कर्मणि संज्ञासाम्येन विनियोग इति । २१९।१८

धर्मे ऽनुभवाद्यनपेक्षावद् ब्रह्मण्यप्यनपेक्षां शङ्कते । ननु शब्देनेति । असंभवी चाऽनुभव इत्याह । न च शब्देति । धर्मस्य शब्दप्रमेयस्य यथा ऽनुवाऽयोग्यत्वं तद्वदस्यापीत्यर्थः । वैषम्येणोत्तरयति । तत्राहेति । सिद्धत्वेन ब्रह्मणो ऽनुभवयोग्यत्वात्तदनुभवं विना पुरुषाकाङ्क्षाऽनिवृत्तेश्चानुभव एव व्य- २२०।१

र्थ इत्यर्थः । अनुभवमन्तरेणाप्याकाङ्क्षाया निवृत्तिर्दृष्टा धर्मजिज्ञासायां, तद्वदत्रापीति साम्यमाशङ्क्याऽनुष्ठानद्वारा धर्मस्य पुमर्थसाधनत्वादनुष्ठानस्य च ज्ञानमात्रेण संभवान्नाऽनुभवापेक्षा, अत्र नैवं, तद्वैपरीत्यादित्येवंरूपौ चाऽऽक्षेपपरिहारौ स्पष्टावित्याह । ननु धर्मेति । वर्तव्ये हि विषयइति । अत्र हेतुगर्भविशेषणमुक्तमजानानः शङ्कते । किमिति धर्मस्येति । अभिसंधिं विवृणोति । धर्मस्येति । साध्यैकस्वभावत्वाद्धर्मस्य साक्षात्कर्तुमयोग्यत्वमित्यर्थः ।

२२०।१

ज्ञानमात्रादेव धर्मइव ज्ञेयनिश्चयलक्षणपुरुषार्थसिद्धेः तत्साक्षात्करणं वृथेति शङ्कते । ननु सिद्धस्वभावस्येति । साक्षात्कारमन्तरेणाप्यनुष्ठानसंभवाद्धर्मे साक्षात्काराऽनपेक्षत्वम्, इह त्वपरोक्षत्व,मस्यापरोक्षज्ञानं विना निवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्देष्टव्यमित्याह । तत्राहेति । कर्मज्ञानकाण्डयोः कार्यपरत्वसाम्यादनुभवादावपि साम्यमिति शङ्कते । ननु वेदेति । कार्यपरत्वमसिद्धमित्याह । न हीति । अनिष्टपर्यवसायित्वं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति । अस्त्विति । व्यवस्थितविकल्पाद्वैपम्यमाह । इतीच्छेति । उत्सर्गापवादयोरुदाहरणान्तरमाह । आहवनीयइति । 'आहवनीये जुहोती'त्युत्सर्गः 'पदे जुहोती'त्यपवादः, अश्वस्य पदविन्यासदेशे जुहोतीत्यर्थः । प्रकृतेरिति । प्रकृतौ श्रुतानां कुशमयबर्हिषां 'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्ये'त्यतिदिष्टानां विकृतावनुपदिष्टशरमयबर्हिषां निरवकाशत्वादित्यर्थः । अभ्युच्चयमुदाहरति । प्राकृतानामिति । विध्यादिप्रसक्तेरनिष्टपर्यवसायित्वं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति । अस्त्विति । सिद्धत्वान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । पौनरुक्त्यं व्यावर्तयति । तदेवेति ।

२२०।११

विचारमन्तरेणाऽसंभावनानिवृत्त्यसंभवात्कथं विचारा-

नर्थक्यमित्याशङ्क्यानुमानान्तर्भूतत्वाद् वाक्यं न पृथग्विचार-णीयमित्याह । पुनरनुमानवादिन इति । प्रतिज्ञाद्यप्रतिपत्तेः २२०।११
कथमनुमानसूचकं सूत्रमित्याशङ्कते । नन्वनुमानेति । सद्रूपे-ण ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वान्नेन्द्रियादिविषयत्वमित्यादिग्रन्थो ऽसमञ्जस इत्याशङ्क्याह । ज्ञानानन्देति । युक्तीनां ब्रह्मविषय-त्वाऽभावात्तत्र कथमसंभावनाबुद्धिहेतुत्वमभिहित?मित्याश-ङ्क्याह । उच्यतइत्यादेरिति । सामान्यद्वारेण संभावनाबुद्धि-हेतुत्वप्रकारं पृच्छति । कथमिति । तत्प्रकारमेवाह । जगदि-ति । किंशब्दस्य प्रश्ने क्षेपे च साधारणस्य क्षेपार्थतामाह । किं पुनरिति । ब्रह्मणस्तावन्न पदार्थत्वमगृहीतसंबन्धत्वा,न्नापि वाक्यार्थत्वं पदार्थस्यैव पदार्थान्तरसंसृष्टत्वेन वाक्यार्थत्वा,द्, ब्र-ह्मणश्चाऽपदार्थत्वान्नैवमित्याक्षेपग्रन्थार्थः । उक्तचोद्यस्यैषामि-त्यादिना परिहारात् प्रतिवचनस्य प्रश्नाऽननुसारित्वमाशङ्क्या-ह । एषामिति ।

किं ब्रह्मपदार्थस्य विशेषतो ऽप्रसिद्धत्वम्, उत सामान्यत? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यं ज्ञानेति । द्वितीयं दूषय-ति । बृहत्त्वमात्रस्येति । संनिहितपदार्थसंसर्गसामर्थ्या-दिति । सत्यज्ञानादिपदार्थसंसर्गसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रमाणान्त-रप्रसिद्धस्य गन्धवत्त्वादेर्लक्षकत्वं दृष्टं, तथा च सत्यज्ञानानन्दा-देरपि लक्षणत्वात्प्रमाणान्तरसिद्धत्वं वक्तव्यम्, ततश्च सत्या-दिकं वाक्यं न प्रमाणमित्याशङ्क्याह । अर्थादिति । प्रतिपन्नं २२१।१५
सकलाऽनात्मवर्गाद्ब्रह्मणि व्यावृत्तबुद्धिं जनयति । प्रमा-णान्तराऽगोचरत्वे ऽपि सत्यादेर्लक्षकत्वं युज्यतइत्यर्थः । येषां वेदान्तवाक्यानामित्यादिटीकामाक्षिपति । ननु स्वाध्याये-ति । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं पचती'त्यादौ पाठक्रमस्या-

ऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । 'समिधो यजती'त्यादौ पाठक्रमस्य प्र-
२२१।१७ योजकत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य प्रस्तुते वैषम्यमाह । प्रसिद्धेति । तथा
च स्वाध्यायपाठक्रमेण 'भृगुर्वै वारुणिः' 'यतो वा इमानी'-
त्यादिवाक्यस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं भाष्यकृतोदाहृतं, तच्च त-
द्व्याख्यानं चासमञ्जसमितीतिशब्दार्थः । प्रसिद्धानुवादेनाऽप्र-
सिद्धं प्रतिपाद्यतइत्येतदङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि भाष्य-
टीकयोरनुपपत्तिः, अत्राह । अधिकारीति । मुमुक्षुणा ब्रह्म-
ज्ञानं कर्तव्यमित्युक्ते किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणोक्तेरव-
सरः, ततश्चाकाङ्क्षाक्रमेण 'भृगुर्वा' इत्यादिवाक्यं प्रथमं वि-
चारितं' 'यतो वा' इत्यादिवाक्यमनन्तरमित्यर्थः ।

पटादीनामनेकतन्त्वाद्युपादानदर्शनाद् यज्जगत्कारणं त-
द्ब्रह्मेति प्रतिपत्तुमशक्यं व्याघातादिति शङ्कते । ननु जगत्का-
रणइति । अनवच्छिन्नस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वात्कारणस्य व्यावृत्त-
त्वाद् व्याघात इत्यर्थः । एकग्रन्थ्यशङ्कां निरस्यति । परिह-
रतीति । 'प्रसिद्धानुवादेनाऽप्रसिद्धं प्रतिपाद्यत'इति न्यायाद्
'यतो वा 'इत्यादिवाक्यस्य कारणप्रतिपादकस्याऽनुवादकत्वं,
तथा च कथं प्रमापकत्वाभिधानमित्याशङ्क्याह । जगत्कारणे-
ति । जगत्कारणमात्रानुवादे ऽपि तस्यैकत्वं प्रमीयतइति संब-
न्धः । अपिरवधारणे, प्रमीयतएवेति । यतो वेत्येकवचनिर्देशान्न
कारणत्वं निश्चेतुं शक्यं, तसिल्प्रत्ययस्य बहुत्वैकत्वसाधारण-
त्वादित्याशङ्क्याह । नानात्वेति । 'येन जातानि जीवन्ती'ति
वाक्यशेषात्तसिल्प्रत्ययस्यैकत्वविषयत्वं निर्धार्यतइत्यर्थः । य-
च्छब्दस्य प्रसिद्धानुवादित्वान्नैकत्वप्रमितिहेतुत्वमिति शङ्कते ।
२२२।२ नन्वनुवादइति । किंप्रत्ययार्थस्यैकत्वादनूद्यमानत्व,मुत कार-
णमात्रस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति । न जगत्कारणइति । द्वि-

तीयं प्रत्याह । अनुवादेति । प्रकृत्या कारणमनूद्य प्रत्ययेन त-स्यैकत्वं प्रमीयते इत्यर्थः । सामर्थ्यमेवाह । अन्यथेति । अ-नवच्छिन्नं ब्रह्म निरूपयितुं जगत्कारणत्वलक्षणमनूदितम्, इतरथा विधेयाऽसिद्धेरनुवादस्य नैष्फल्यं स्यादित्यर्थः । २२२।१

एकत्वं ब्रह्मरूपं चेत्युभयं न प्रमेयं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति शङ्कते । नन्वेकत्वइति । स्वतन्त्रस्यार्थद्वयस्याप्रमेयत्वान्नैतदि-त्याह । नैकत्वस्येति । यज्जगज्जन्मादिकारणं तदेकमिति अ-वान्तरवाक्येन प्रतिपाद्यं यदेकं कारणं तत्सत्यानन्दरूपमिति प्रतिपादनान्न वाक्यभेद इति वाक्यार्थः । विधान्तरेण वाक्यभेदा-ऽभावमाह । अथ वेति । एकत्वस्यात्मधर्मत्वात्कथं लक्षणान्त-र्गतत्वमित्याशङ्क्याह । तथा हीति । भेदाभावोपलक्षितं स्व-रूपमेकमित्युच्यतइत्यर्थः । ननु तथापि 'तद्ब्रह्मे'ति कथं? प्रधान-स्यापि तादृक्त्वादिति शङ्कते । तत इति । ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्व-श्रवणात्कारणस्य चेतनत्वं, सर्वेक्षितृत्वाच्च सर्वज्ञत्वमित्याशयेना-ह । तदाहेति । ब्रह्मशब्दप्रयोगमात्रेण कथं जगत्कारणस्यान-वच्छिन्नत्वनिश्चयः? संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरत्वाद् ब्रह्मशब्दप्रयोगस्ये-त्याशङ्क्याह । न संज्ञेति । संबन्धप्रतिपादने फलाद्यभावादि-त्यर्थः । किंपरं तर्हीदं वचन?मित्याशङ्कायामाह । किं त्वर्थेति । उपक्रमादिकारणस्यानवच्छिन्नत्वप्रतिपत्तेः न संज्ञा-मात्रत्वं ब्रह्मपदस्येत्यर्थः ।

ब्रह्मशब्दादनवच्छिन्नत्वप्रतिपत्तेः कथमसंज्ञात्व?मित्यत्राह । आर्थिक इति । पुनस्तदित्यादेरयमर्थः । इतो ऽपि प्रधानादि-विलक्षणपरं लक्षणवाक्यमित्याह । पुनरिति । 'तद्विजिज्ञास-स्वे'त्यत्र जिज्ञास्यत्वोपदेशादिसध्याहारः । जगत्कारणस्य जिज्ञास्यत्वोपदेशादनवच्छिन्नस्वभावं जगत्कारणमित्यर्थः । अ- २२२।८

ह्मशब्दप्रयोगोऽपि अनुमेयार्थं गमयतीत्याह । अनूद्येति । त-त्पदेन जगत्कारणमनूद्य ब्रह्मेति जगत्कारणे ब्रह्मपदप्रयोगा-दित्यर्थः । एतावता कथं विलक्षणप्रतिपत्तिस्तत्राह । बृहद-र्थेति । अस्ति तावद् ब्रह्मेत्यत्र सर्वज्ञत्वादेरपि ब्रह्मपदात्प्रतिप-त्तिरभ्यभापि, अत्र त्वनवच्छिन्नमात्रप्रतिपत्तिरुच्यतइति विरो-
२२२।१ धस्तत्राह । एकमिति । अनवच्छिन्नशब्दस्योपलक्षणार्थत्वान्न विरोध इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वादेः स्वरूपलक्षणत्वाऽसंभवात् स्वरू-पलक्षणं वक्तव्यं, न च निरूपयितुं शक्यतइत्याह । ननु निरु-पाधिकेति । सर्वज्ञत्वादेः सप्रतियोगित्वान्न स्वरूपत्वमित्यर्थः ।

ब्रह्मत्वं स्वरूपलक्षणमिति शङ्कते । ब्रह्मेति । बृहत्त्वस्य धर्मिसापेक्षत्वादन्यद्धर्मिस्वरूपं वक्तव्यमित्याह । न बृहत्त्वेति । निरुपाधिर्घट इति । निरपेक्ष इत्यर्थः । स्वरूपलक्षणान्तरमा-शङ्कते । सच्छब्देति । सच्छब्दस्य महासामान्यवाचित्वात्तत्प-र्यवसानाय व्यक्तिस्वरूपापेक्षणात्तद्वक्तव्यमित्याह । न महासा-मान्यमिति । विज्ञानव्यक्तिर्महासामान्यव्यञ्जिकेति शङ्कते । विज्ञा-नमिति । सुखदुःखादीनामपि ज्ञानभेदत्वेन गुरुणाऽभ्यनुगत-त्वाद् ज्ञानत्वस्य महासामान्यत्वं, ततश्च तद्व्यञ्जकं वक्तव्यमि-त्याह । न तस्येति । आनन्दस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मव्यक्तित्वान्नै-तच्चोद्यमित्याह । तदाहेति । 'आनन्दाद्ध्येवे'त्यत्रानन्दस्य का-रणत्वं प्रतीयते न ब्रह्मस्वरूपमिति शङ्कायामाह । आनन्द ए-वेति । निरपेक्षोपादानद्वयाऽनुपपत्त्या ऽऽनन्दो ब्रह्मैवेत्यर्थः । श्रुतितोऽप्यानन्दो ब्रह्मेत्याह । तथा हीति ।

आनन्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे ज्ञानस्य गुणत्वमाश्रयणीयं स्वरूपद्वयाऽनुपपत्त्येति शङ्कते । विज्ञानमिति । ज्ञानानन्दयो-रितरेतरमभेदाद् ज्ञानस्वरूपत्वं युक्तमिति प्रतिपादयितुं वि-

चारमारभते । किं विज्ञानेति । इतो ऽपि न गुणगुणिभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमित्याह । गुणस्येति । गुणगुणिनोर्भिन्नत्वे घटादिवद् गुणगुणिभावः, अनन्यत्वे घटं प्रति घटस्येव गुणगुणिभावासंभवः, अन्यत्वानन्यत्वं तु दुर्निरूपमित्यर्थः । निर्गुणत्वमुक्तमसहमानः शङ्कते । अत्र सर्वेति । द्रव्यस्य गुणवत्त्वनियमादितरथा द्रव्यत्वक्षतिः । तथा च प्रयोगः । ब्रह्म गुणवद् द्रव्यत्वात् संमतवदित्यर्थः । असिद्ध्योत्तरयति । मा भूदिति । प्रमाणाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । समवायिकारणत्वादिति । ब्रह्म द्रव्यं समवायित्वात् संमतवदिति असिद्धो हेतुरित्याह । नारम्भेति । यत् स्वसमवेतद्रव्यारम्भकं तत्समवायिकारणं, ब्रह्मणश्चानारम्भकत्वादसिद्धिरित्यर्थः । २२३।१

इत्यन्तरमाशङ्कते । उपादानेति । व्यभिचारेण दूषयति । न गुणादीनामिति । ग्रहणकर्मत्वं ज्ञातत्वं, द्वित्वादिरादिशब्दार्थः । तार्किकमुद्रानङ्गीकारवादिनः शङ्कामुद्भावयति । न निर्गुणमिति । किं सर्वेषां गुणानां गुणत्वमुत केषांचित्? आद्ये गुणानवस्था, अनुपलब्धिविरोधश्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । अन्यगुणेष्विति । तस्माद् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यतइत्याह । तस्माद् द्रव्यमिति । द्रव्यं घट इत्युक्ते घटव्यक्तेर्द्रव्यत्वालम्बनत्ववद् विज्ञानत्वसामान्यालम्बनमानन्द इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वादिधर्मक आनन्दविशेषो ब्रह्म चेत् तर्हि सगुणत्वं सद्वितीयत्वं च दुर्वारमित्यत्राह । तत्र सर्वज्ञेति । प्रपञ्चोपाधिकतयेति । प्रपञ्चप्रतियोगितया इत्यर्थः । समारोपितसर्वज्ञत्वादिव्युदासेन चिन्मात्रस्य लक्ष्यमाणत्वान्न तेन सगुणत्वं सद्वितीयत्वं चेत्यर्थः । विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विज्ञानत्वस्य सत्त्वे ऽद्वितीयत्वं व्याहन्येत, असत्त्वे न विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमि- २२३।१०

२२३।११ त्त्वमित्याशङ्क्याह । विज्ञानसामान्यमिति । न चाऽनिर्वचनीयत्वे ऽपि तस्य विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिभाव इत्यपि वाच्यम् । यद्रजतमभात् सा शुक्तिरितिवद् मिथ्याभूतस्यापि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । विज्ञानशब्दवाच्यस्याऽनिर्वचनीयत्वेन ब्रह्मगुणत्वं, ततश्च तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तमनुभाषते । विज्ञानेति । खण्डो गौरित्यादौ गुणगुणिभावाभावे ऽपि यथा सामानाधिकरण्यं तद्वदत्रापीत्याह । न विज्ञानेति । औपाधिकोवा ऽयं विज्ञानशब्द इत्याह । विज्ञानप्रयुक्तेति । सामानाधिकरण्यस्य जातिनिबन्धनत्वमुक्तमाक्षिपति । सामान्यस्येति । किं गौणत्वमाभासत्व,मुत समारोपितत्वम्? नाद्य इत्याह । मुख्येति । द्वितीये विज्ञानस्य समारोपितत्वे ऽप्यज्ञानविरोधित्वाल्लक्षणया विज्ञानशब्दप्रयोग इत्याह । तस्मादिति । न केवलमेकस्यामेव शाखायां कारणाऽनुवादेन
२२३।१७ ब्रह्म प्रतिपाद्यते किं तु सर्वत्रापीत्याह । सर्वेष्विति ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुभूतिपूज्यपादशिष्येणाखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने पञ्चमवर्णकं द्वितीयं सूत्रं च समाप्तम् ।

अथ षष्ठवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

शास्त्रस्य जगदन्तःपातित्वात्तत्कारणत्वकथनेन शास्त्रकारणत्वमपि निर्दिष्टमिति तत्कथनं मुधेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । शब्दोपादानेति । इह सूत्रे अपरं सर्वविच्त्वं साध्यतइति संबन्धः । साधनप्रकारमाह । ध्वनिगतेति । ध्वनिगतविषयद्योतनाः शक्तयः सुप्रसिद्धा इति यावत् । भवतु शब्देषु विषयप्रकाशनशक्तिः, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह । ब्रह्मणीति । विषयद्योतनाः शक्तयो ब्रह्मण्येवासुरिति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । शब्दोपादानेति । ब्रह्मणः शब्दोपादानत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह । अग्नेरिति । या विषयविषयिणी दीपशक्तिः सा ऽग्नेरेवोत्पद्यमाना तद्गततादृशशक्तिपूर्विका दृष्टा इत्यर्थः । उपादानकारणं कार्यावस्थमित्यङ्गीकरणात् कार्यकारणशक्त्योरेकत्वमुभयत्र विवक्षितमिति वार्थः । २२४।१

विमता शक्तिः कारणगततादृशशक्तिपूर्विका कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वाद् दीपगतशक्तिवदिति शब्दे ऽर्थप्रकाशकारणे ऽपि तादृश्येव शक्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गबाधकमाशङ्क्याह । द्रष्टुश्चेति । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । द्रष्टुर्ज्ञानशक्तिः साध्या न कारणतेत्यन्वयः । नन्वित्यथशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । ज्ञानशक्तिर्ज्ञातृत्वशक्तिरिति यावत् । आत्मनो ज्ञातृत्वेन प्रसिद्धत्वात्तद्विरुद्धं कारणं शक्तिमत्त्वप्रसाधनमित्यर्थः । दीपस्यावरणशक्तिमत्त्वाद् दृष्टान्ताऽसंगतिरिति शङ्कते । किं त्विति ।

विवक्षितसाम्यसंभवाद् दृष्टान्तत्वं युक्तमित्याह । दीपेति । यथा प्रदीपप्रभा स्वसंयुक्ताऽशेषवस्तुद्योतिका भवति तद्वद् ब्रह्मणः सर्वोपादानतया संसर्गिणः स्वसंयुक्ताऽशेषप्रकाशकत्वं तद्गताऽज्ञानत्वनिवर्तकत्वेनेत्यर्थः । जन्मादिसूत्रे कारणत्वमेव प्रतीयते न सार्वज्ञ्यं, तथा च सर्वज्ञत्वे हेत्वन्तरमुपन्यस्यतइत्यसंगत-

२२४।९ मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मण इति । प्रधानादिकारणवैलक्षण्यस्य, स्वरूपलक्षणेनैव सिद्धत्वात् किं सर्वज्ञत्वनिर्देशेने?ति तत्राह । जगदिति । 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दित्यादिश्रुतिः, स्रष्टव्यज्ञानं विना स्रष्टृत्वाऽनुपपत्तिरित्याद्या युक्तिः । सकलजगत्कारणत्वमुररीकृत्य सर्वज्ञत्वं प्रादर्शि, संप्रति वेदकारणत्वेनापि सुसाधमित्याह । तदेवेति । पूर्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाऽधिकरणान्तरत्वेन व्याचष्टे । अथ वेति । आक्षेपलक्षणाऽसंगतिमाह । सर्वेति ।

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद' इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं साधयति, उत न साधयती?ति सापेक्षत्वप्रसङ्गभावाऽभावाभ्यां संदेहः पूर्वोत्तरपक्षयोरन्यतर एव भाष्यकृता निर्देष्टव्यः, किमिदमुच्यते वेदः सर्वज्ञ इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । वेदस्येति । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चत्वारि, शिक्षाकल्पौ निरुक्तं व्याकरणं छन्दो ज्यौतिषमिति षडङ्गानि, चत्वारो वेदा इति चतुर्दश विद्यास्थानानि । अनेकशः नानाविधशब्देनोच्यन्ते। वेदेनाऽविषयीकृतार्थाऽभावाद्वेदः सर्वज्ञ इत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु नास्तीति । सर्वं जानातीति सर्वज्ञ इत्युच्यते, वेदस्य च कारणत्वान्न सर्वज्ञत्वमित्यर्थः । कार-

२२४।११ णत्वमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि न वेदस्य सार्वज्ञ्यमित्याशङ्क्याऽङ्गीकारेणोत्तरयति । अत एवेति ।

सर्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि तदाक्षिपति । ननु वेदस्येति । प्रमाणाभावादिति शेषः । असिद्धो हेतुरित्याह । अत आहेति । वेदो विज्ञानवत्प्रणीत इत्युक्ते न सर्वज्ञप्रणीततासिद्धिस्तदर्थं स्वविशेषणम् । न च वेदस्य सकलविषयत्वात् स्वविषयादधिकतरविषयविज्ञानवत्प्रणीतत्वं बाधितमित्यपि शङ्क्यम्, इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्यवैषम्यस्याभिधानाविषयीकृतत्वेपि प्रमाणान्तरविषयत्वं दृष्टं, ततश्च वेदस्य स्वविषयादधिकतरविषयविज्ञानवत्प्रणीतत्वं संभवतीत्यर्थः । प्रत्यक्षं व्यावर्तयति । वाक्येति । अनाप्तोक्तिं व्यावर्तयति । प्रमाणत्वादिति । विकल्पाऽनुपपत्तेर्नैतत्साध्यं साध्वित्याह । ननु किमत्रेति । प्रणीतत्वं नाम किमुच्चारणमात्रम्, उत बुद्धिपूर्वकृतत्वमिति किंशब्दार्थः । आद्यमनूद्य दूषयति । यदि तावदित्यादिना । अध्यापनोच्चारणवदिति । अध्यापनायोच्चारणवदित्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति । अथेति । उभयत्रापि विपक्षबाधकतर्कपराहतत्वेनाऽप्रयोजको हेतुरिति द्रष्टव्यम् ।

२२४।१२

वेदस्य बुद्धिपूर्वकृतत्वमङ्गीकृत्यैवाऽनपेक्षत्वं केचित् कथयन्ति, तत्प्रक्रियां दर्शयति । अत्र केचिदिति । द्वितीयपक्षाङ्गीकारेण समाधानम् । दर्शयत् पौरुषेयस्य रूपमाह । प्रमाणान्तरेणेति । पौरुषेयत्वे कथमनपेक्षत्वमित्याशङ्क्य वाक्यप्रमेयं तावद् दर्शयति । तत्रेति । लौकिकवैदिकवचोभ्यां रागस्य प्रमेयत्वे सापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वविभागः कुतस्त्य? इत्याशङ्क्य तदर्थं रागभेदमाह । द्विविध इति । रागत्वाऽविशेषे नित्यत्वाऽनित्यत्वविभागः कथमित्याशङ्क्याह । तत्राऽनीश्वराणामिति । ततो वैषम्यमाह । ईश्वरस्येति । पौरुषेयता न जेगीयतइति । सापेक्षता नोच्यतइत्यर्थः । वेदवचसां नित्यज्ञानमूलरागविषयतया

२२५।१९

शब्दस्याऽनपेक्षत्वमित्युक्तं, तत्र रागस्य नित्यज्ञानमूलत्वमसिद्धमित्याह । नैतत्सारमिति ।

किमनुमानं नित्यज्ञानेश्वरे प्रमाणम्, उत शब्द? नाद्य २२५।४ इत्याह । अनुमानानामिति । सर्वं कार्यं स्वरूपोपादानविज्ञानवत्कर्तृकमित्यारभ्य नित्यज्ञानवदीश्वराऽगोचरत्वाऽनुमानं दर्शितमित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । शब्दइति । प्रामाण्याऽसिद्धेर्न तत ईश्वरसिद्धिरित्याह । नेति । नित्यरागविषयतया शब्दस्याऽनपेक्षप्रमाणत्वमाशङ्क्याह । इतरेतराश्रयादिति । तदेव व्यनक्ति । नित्यज्ञानेति । नित्यज्ञानमङ्गीकृत्य दूषयति । रागश्चेति । रागो नित्यश्चेति व्याहन्यते, लोके रागस्याऽनित्यत्वनियमादित्यर्थः । नित्यश्च ज्ञानकार्यश्चेत्येतच्च व्याहतं, नित्य इत्युक्ते सर्वकालसंबन्धित्वं प्रतीयते, कार्य इत्युक्ते कदा चिदसत्त्वमिति व्याघात इत्यर्थः । रागद्वैविध्यमाश्रित्य नित्यरागविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वमितरस्य सापेक्षत्वमित्येतदयुक्तमित्याह । कुतश्चेति । पुरुषवचसामिति । पुरुषविरचितलौकिकवैदिकवचसामित्यर्थः । रागस्य शब्दार्थत्वं वा प्रतीपमित्याह । न चेति । वक्ष्यतइति । समन्वयसूत्रे इत्यर्थः । वेदवचसां पौरुषेयत्वे ऽपि नित्यरागविषयतया ऽनपेक्षत्वमिति तन्निराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । मतान्तरमुत्थापयति । अन्ये त्विति । अध्ययनविधिरध्ययनं प्रयुञ्जानो वेदस्य विवक्षितार्थतां गमयति, अन्यथा ऽध्ययनासिद्धेः । तत्पौरुषेयत्वे ऽपि विधितात्पर्यवतां वेदानां प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । भारतेति । इदानीन्तनो वाचको भारतादिवचांसि यथोच्चारयति तद्वदित्यर्थः । दृष्टान्ते पुरुषाभिप्रायतात्पर्यवैषम्यमाशङ्क्याह । व्या- २२५।१० साद्वीति । उच्चारणमात्रलक्षणविवक्षितांशसाम्यसंभवाद् दृष्टा-

न्तत्वं युक्तमित्यर्थः । अस्मदादिष्वभिनवश्लोकविरचनपूर्वकं समुच्चारणं प्राक्सिद्धोच्चारणं चेति । ततश्च विकल्पोपपत्ति-रित्यर्थः । न च वेदबलात्सार्वज्ञ्यमित्यपि शङ्क्यं, वेदस्रष्टृत्वेन सार्वज्ञ्योपपादनमक्रमविरोधादित्यर्थः । वेदस्य बुद्धिपूर्वकृतत्वे ऽपि न सापेक्षत्वमिति शङ्कते । अभिप्रायेति । असिद्धो हे-तुरित्याह । उपलभ्येति । विमतं रागतात्पर्यवदुपलभ्य रचि-तत्वात् संमतवदित्युक्ते विमतं न रागतात्पर्यवद् विधितात्प-र्यवत्त्वाद् व्यतिरेकेण पुंवचोवदिति शङ्कते । पूर्वमेवेति । पूर्व-मिति । रागतात्पर्यात्प्रागित्यर्थः । अप्रयोजकत्वेन हेतुं दूषय-ति । तथापीति । इतरदिति । रागतात्पर्यमित्यर्थः । उपलभ्य रचितत्वाविशेषादिति द्रष्टव्यम् । रागमात्रतात्पर्यवत्त्वं सापेक्ष-त्वप्रयोजकं, वेदवचसां च विधिरागतात्पर्यपरत्वादनपेक्षत्वमि-त्याशङ्क्याह । न चेति । एकत्र तात्पर्ये संभवत्युभयत्र तात्पर्यक-ल्पनाऽयोगादित्यर्थः । अङ्गीकृत्य दूषणमाह । सत्यमिति । वि-धितात्पर्यइति । विधिरागतात्पर्यइत्यर्थः । उपलभ्य रचितत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वात्सापेक्षत्वं स्यादित्यर्थः । विधितात्पर्यावि-धुरत्वे सत्युपलभ्य रचनस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वाद्वेदवचसि च तदभावान्न सापेक्षत्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । विमतं न वि-धिपरम्, उपलभ्य रचितत्वात्संमतवदित्यनुमानात्सापेक्षत्वं दुर्वारं स्यादित्यर्थः ।

२२५।१४

सविकल्पकज्ञानपुरःसरत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वं तथा च साधकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्याभाव इति मतान्तरमुत्थापयति । अपरे त्विति । निर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वे किं मानमित्यत्राह । ब्रह्मस्वरूपेति । ईक्षणपूर्वकं सकलस्रष्टृत्वं श्रूयते, ईक्षणं च नि-र्विकल्पकमिति वेदस्य तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः । सविकल्पकज्ञान-

२२५।१९

पूर्वकत्वस्य सापेक्षत्वव्यापकत्वं कुत इत्यत आह । लौकिकेति । तदेतन्निराकरोति । नाऽयमिति । सापेक्षत्वसविकल्पकज्ञानपूर्वकत्वयोर्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । ज्ञानपूर्वकत्वे सविकल्पकज्ञानपूर्वकत्वाऽभावाऽपराधेन सापेक्षत्वाऽनुपलब्धेर्नोक्तप्रयोजकसिद्धिरित्याह । उपलभ्येति । सविकल्पकज्ञानपूर्वकत्वस्य व्यापकविरुद्धोपलब्धिं निरस्यति । स्वरूपज्ञानस्येति । विशेषविषयज्ञानस्य सविकल्पविषयत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्यापि विशेषविषयत्वेन सविकल्पकत्वमित्यर्थः । एकदेशिमतनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति ।

२२५।१४

अपौरुषेयत्वनिरसनमाकर्ण्य तार्किकः प्रत्यवतिष्ठते । स्यात्तर्हीति । वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यर्थः । प्रत्यनुमानप्रतिरोधं शङ्कते । नन्वपौरुषेय इति । अविच्छिन्नव्यवहारत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्युक्ते विच्छिन्नव्यवहारेषु जीर्णकूपादिषु व्यभिचारः स्यात्तन्निरासार्थमाह । अविच्छिन्नेति । पौरुषेयागमादिव्यावृत्त्यर्थम् अस्मर्यमाणेति विशेषणम् । व्यभिचारित्वान्नायं हेतुः साधुरित्याह । न चिरेति । चिरवृत्तेष्विति विशेषणेन हेतोस्तत्र प्रवृत्तिं दर्शयति । साध्याभावमाह । इदानीमिति । विमतं सकर्तृकं सावयवत्वात् संमतवदित्यर्थः । कालात्ययापदिष्टश्च हेतुरित्याह । वेदानामिति ।

भण्डादिप्रणीततया अर्थान्तरत्वं व्यावर्तयति । विशिष्टेति । वैशिष्ट्यमुपपादयति । बह्विति । ईश्वरप्रत्यक्षं व्यावर्तयितुं वाक्येति विशेषणम् । असर्वज्ञवाक्यप्रमाणव्यावृत्त्यर्थं बह्वर्थविषयेत्युक्तम् । तावत्युक्ते ईश्वरज्ञाने व्यभिचारस्तदर्थं वाक्येति । विप्रलम्भकवाक्यव्यावृत्त्यर्थं प्रमाणत्वादिति । प्रत्यनुमानस्याभासत्वे पौरुषेयत्वानुमानं सुस्थमित्याह । तस्मादि-

२२६।८

ति । पौरुषेयत्वे प्रामाण्यानुपपत्तिबाधकतर्कपराहतत्वादप्रयोजको हेतुरित्याह । अत्र पृच्छाम इति । पौरुषेयस्योन्मत्तवाक्यस्य यथा ऽप्रामाण्यं तद्वद् अस्यापीत्यर्थः । तत्र विशेषं शङ्कते । सर्वज्ञेति । सर्वज्ञेश्वर आनुमानिक, उताऽऽगमिकः? उभयथाप्यसंभव इत्याह । न तावदित्यादिना । २२६।९

सर्वज्ञप्रणीततामन्तरेणापि प्रामाण्यस्याऽधिगन्तुं शक्यत्वान्न तदाश्रयत्वमिति शङ्कते । स्यादेतदिति । किं कतिपयमहाजनपरिगृहीतत्व,मुत सर्वमहाजनपरिगृहीतत्व?मिति विकल्प्योभयथा ऽसंभव इत्याह । न सुगतेति । आद्ये बौद्धागमे व्यभिचारः, द्वितीये असिद्धिः, बौद्धपरिगृहीतत्वादित्यर्थः । सदाचारानुष्ठातारो महाजनास्तत्परिगृहीतत्वं प्रामाण्यप्रयोजकमित्याशङ्क्याह । न च देहेति । किं च, महाजनपरिग्रहः किं प्रत्यक्षाद्यन्तर्भूत, उत बहिर्भूतः? नाद्य इत्याह । न चेति । अतिरिक्तप्रमाणाऽनिरूपणाद् न द्वितीयो ऽपीत्याह । तस्मादिति ।

वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलभूतं प्रमाणं वक्तव्यं, न च तन्निरूपयितुं शक्यमित्याह । किं चेति । किं प्रत्यक्षं मूल,मुताऽन्य?दिति किंशब्दार्थः । आद्ये ऽपि किं बाह्यं प्रत्यक्ष,मुताऽऽन्तरम्? नाद्य इत्याह । न तावदिति । चक्षू रूपं रूपवन्तं च यथा गृह्णाति तद्वत्समवेतं तद्विशेषणं समवायं च गृह्णाति । एवं रसनादिकं रसादीन् तत्समवेतान् विशेषणं च गृह्णातीत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । वर्तमानेति । ततः कि?मित्यत आह । धर्मस्येति । द्रव्यग्राहकं चक्षुरादि यथा रूपादिकं च गृह्णाति तद्वदात्मग्राहकं मनो ऽपि तद्धर्मादिकं किमिति न गृह्णीया?दिति शङ्कते । नन्वात्मेति । चक्षुरादि चेति दृष्टान्तनिर्देशः । चक्षुःस्पर्शनाभ्यां द्रव्यग्राहकाभ्यां यथा तद्गुणग्रहणं तद्वदित्यर्थः । २२६।१८

किं मनोमात्रेण धर्मादिग्रहणम्,उत विशिष्टेने?ति विकल्प्याद्यं
२२६।१८ दूषयति । किमिति । तर्हीति । तस्मिन्निति पाठे मनसि सती-
त्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । न चेति । एतादृशत्वादिति । अ-
स्मदिन्द्रियसदृशत्वादित्यर्थः । यद्यपि मन एवात्र निराचिकी-
र्षितं तथापि चक्षुरादिना समानयोगक्षेमं दर्शयितुमितरनिर-
सनमित्यर्थः । सदृशत्वमसिद्धमिति शङ्कते । योगजेति । वैशि-
ष्ट्यमङ्गीकृत्य धर्मग्राहित्वं निरस्यति । तथापीति । अतिशय-
मात्रमिति । दूरदेशवर्त्तित्वमित्यर्थः ।

चक्षुषि दिव्यशब्दप्रयोगानुपपत्त्या अविषयग्राहित्वं यो-
गिचक्षुषो निश्चीयते इति शङ्कते । दिव्यमिति । अस्मच्चक्षुषः
कतिपयरूपग्राहित्वम् इतरस्य निखिलरूपाऽवभासकत्वमिति
दिव्यशब्दप्रयोगो घटतइत्याह । न तस्यापीति । रूपवदादि-
शब्दार्थः । किं च, किमिन्द्रियस्य सकलधर्मग्राहित्व,मुत वर्तमा-
नग्राहित्व?मिति विकल्प्याद्यं निरस्यति । न चेति । भविष्यद्ध-
र्मस्य न वर्तमानस्यापि चक्षुर्ग्राह्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापय-
ति । कल्पान्तरीयइति । त्वन्मते सर्वानुष्ठानमेव दुर्लभमित्याह ।
न कल्पान्तरीयेति । पूर्वस्मिन् कल्पे धर्मोपदेशे सत्यनुष्ठानम-
नुष्ठितस्य प्रत्यक्षम् । न चोपदेशसंभवः, तदा धर्माभावेन प्रत्य-
क्षाऽयोगादुपदेशाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । न च परम्पराया अना-
दित्वात् प्राक् सञ्चितमुपलभ्योपदिशतीति शङ्कते । ततो ऽपी-
ति । अप्रामाणिकत्वान्नेयं कल्पना शोभतइत्याह । अन्धेति ।

२२७।४ पक्षान्तरं निरस्यति । नापीति । धर्मादिग्राहकशब्दप्रा-
माण्यसिद्धौ तेनाऽर्थमुपलभ्य न शब्दान्तरं रचयतीति युज्यते,
तदेवानुपपन्नं, तन्मूलप्रमाणान्तराभावेन शब्दप्रामाण्याऽसिद्धेः।
न च तत्रापि शब्दान्तरत्व,मनवस्थितेः। न चाऽनवस्थितिरा-

स्थातव्या, तस्यां प्रामाण्यशून्यत्वादित्यर्थः । अप्रयोजकत्व-समर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति । वेदाऽप्रामाण्यप्रसञ्जनं नाऽनिष्टमिति शङ्कते । मा भूदिति । शब्दाऽप्रामाण्ये कर्मणामामुष्मिकफलसाधनत्वप्रतिपत्तिर्न स्यात् इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति । तैरिति । प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यां दृष्टो यः कर्मणाम् ऐहिकफल-संबन्धः ततो ऽतिरिक्त इत्यर्थः । आद्येपि किमस्मत्संमतावागमात्तत्सिद्धिः, उत त्वत्संमतात्? नाद्यः । तत्प्रामाण्ये एव विवादात् । इतरथा ऽसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह । विद्यते चेति । द्वितीयमनुवदति । सर्वज्ञेति । २२७।५

पौरुषेयागमानां परस्परविरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याह । किं कपिलादय इति । सुगतवत्कपिलकणभुगादयो ऽपि सर्वज्ञा, आहो सुगत एव सर्वज्ञ? इति किंशब्दार्थः । आद्यमनुवदति । सर्वज्ञइति । सर्वेषां सर्वज्ञत्वात्तदागमानामपि प्रामाण्यम्, तथा च तत्प्रतिपादितानां सर्वेषामपि धर्मत्वान्न विप्रतिपत्तिः स्यादित्याह । धर्माऽधर्मयोरिति । द्वितीयं दूषयति । न चेति । मन्वत्रिपराशरवत्कपिलादीनामपि प्रामाण्यं, ततश्च तदुक्तः सर्वोपि धर्म एव । न च विवादाऽनुपपत्तिः । उदिताऽनुदितहोमवद्विवादसंभवादित्याशङ्क्याह । न चेति । 'उदिते जुहोती'त्यादेर्विप्रतिपत्तावप्यनपेक्षतया प्रामाण्याच्छाखाभेदेन व्यवस्था घटते, न च तथा ऽत्रेति वैषम्यादित्यर्थः ।

सुगताद्यागमानामप्यपौरुषेयतया प्रामाण्याद्व्यवस्थितविषयत्वमिति स्वपरपक्षविभागप्रतिपत्त्यकुशलस्य शङ्कां मत्याह । न चेति । अनादित्वे ऽपि काठकं तैत्तिरीयकमिति कठादिप्रोक्ततया कर्तृस्मरणवत् स्मरणमुचितमित्याशङ्क्याह । अपौरुषेयत्वइति । न विवदाम इत्यत्र प्रामाण्यं प्रति इति शेषः । विरु- २२७।११

द्धार्थानां कथं प्रामाण्य?मिति शङ्कां निरस्यति। उदितेति। अधिकारिभेदेनात्रापि व्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थः। एतच्च प्रौढ्यवलम्बेनोक्तमिति द्रष्टव्यम्। आमुष्मिकफलसाधनधर्माऽभावात् न तत्प्रतिपत्त्यर्थं शब्दप्रामाण्यमेष्टव्यमिति शङ्कते। आह
२२७।१५ लोकायत इति।

नन्वतिरिक्तः कर्मफलसंबन्धः कथं निरस्यते? स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना तत्प्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह। पौरुषेयेति। पौरुषेयवेदप्रामाण्यस्य मूलप्रमाणं विना ऽनुपपत्तेः। न चाऽपौरुषेयत्वमनुमानस्य, कपिलादिमते प्रमाणतया ततः पौरुषेयत्वसिद्धेः। तथा च न प्रत्यक्षाद्युपलब्धादतिरिक्तकर्मफलसंबन्ध इत्यर्थः। लौकिकवचोवद् वैदिकवचसामपि प्रमाणत्वात्कर्मफलसंबन्धसिद्धिरिति प्रतिपादयितुं लौकिकं वचो निरूपयति। स वक्तव्य इति। शब्दानामर्थाऽनवबोधकत्वे परप्रयुक्तशब्देभ्यो ऽर्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः न वादाधिकार इत्यन्तं दूषयति। न चेदिति। आद्यमनुवदति। अर्थेति। अबाधिताऽनधिगताऽसंदिग्धबोधजनकत्वाद्वेदप्रामाण्यमेष्टव्यमित्याह। वेदवचोभिरिति। मूलभूतप्रमाणाऽभावाद् वेदस्याऽप्रामाण्यमित्युक्तमनुवदति। नन्वपौरुषेयत्वइति।

किं शब्दस्य कार्यत्वमात्रं पौरुषेयत्व, मुत शब्दसंबन्धस्य साङ्केतिकत्व?मिति विकल्प्याऽऽद्ये सिद्धसाध्यतेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति। न स्वाभाविकत्वादिति। विपक्षे दण्डमाह। अर्थेति। अर्थान्तरप्रसिद्धस्यापि गङ्गाशब्दस्यार्थान्तरविवक्षया
२२७।२१ गङ्गाशब्दप्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह। स्वभावसिद्धेति। गङ्गाशब्दस्य प्रवाहज्ञानजननसामर्थ्यमनतिक्रम्य लक्षणया गङ्गाशब्दस्तीरे प्रवर्तते, तेन न वाचकतयेत्यर्थः। शब्दार्थसंबन्धस्य स-

गांदावीश्वरेण सङ्केतितत्वात्तदनुरोधेनाऽस्माभिर्व्यवह्रियतइति शङ्कते । सत्यमिति । सत्यमित्यत्र शब्दानामस्मदभिप्रायाऽननुसारित्वमङ्गीकृतमिति द्रष्टव्यम् । सङ्केतितत्वमसिद्धमित्याह । तन्नेति । २२७।२१ इदानीन्तनव्यवहारे सिद्धसाध्यत्वं निराकर्त्तुं विशिनष्टि । विवादेति । सर्गकालीनइत्यर्थः । व्यवहारपरम्परानिबन्धनइति । प्राक्सिद्धसंबन्धाऽनुस्मृतिनिमित्तपूर्वव्यवहारस्मृतिनिबन्धनइत्यर्थः । कल्पान्तरीयस्वव्यापारे व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षतुल्यत्वान्मैवमित्याह । इत्यनादित्वेति ।

साङ्केतिकशब्देषु हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याह । नाऽभिधानेति । अभिधाऽभिधेयशब्देन किं विवक्षितमित्याह । जातिमात्रेति । आकाशादिशब्दानामभिधानत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणान्तरमाह । सर्वदेशेष्विति । लक्षणान्तरमाह । यस्मिन्नुत्पद्यमानइति । पृथक्पृथक्प्रयोगस्य विवक्षितत्वान्न भागासिद्धिशङ्केत्यर्थः । शब्दार्थसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वे ऽपि वाक्यस्योपलभ्य विरचितत्वमेष्टव्यं, कालिदासादिवाक्यवदिति शङ्कते । मा भूत्तर्हीति । प्रतिज्ञामात्रेणाऽर्थासिद्धिशङ्कायामाह । विवादेति ।

उक्तमेव स्पष्टयति । सृष्टिकालीनमिति । विवादगोचरापन्नमध्ययनं पूर्वाऽध्ययनाऽनुस्मृतिनिबन्धनमित्येतावत्साध्यत्वेन विवक्षितम्, इतरत् स्पष्टीकरणार्थम् । भारताध्ययने वाधव्यावृत्त्यर्थं विवादेति विशेषणम् । कल्पान्तरीयवेदाध्ययनस्य पुरुषकृतत्वं व्यार्तयितुं पूर्वेति । भारताध्ययने व्यभिचारं व्यावर्तयति । वेदेति । असिद्धिं निराकर्त्तुमध्ययनत्वादित्युक्तम् । वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानाद्वेदस्य कार्यत्वमिसाशङ्क्याह । इति विशेषेति । अतिप्रसङ्गलक्षणबाधकपराहतिं शङ्कते । ननु सर्वेष्विति । भारताध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम् अध्यय- २२८।९

नत्वात् संमतवदित्यनुमानाद् भारतादेरप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तिरि-
त्यर्थः। कर्तृप्रतिपादकवचनविरुद्धत्वान्नायं प्रसङ्गः साधुरित्या-
२२८।१० ह। तैरेवेति। तदागमविरोधादिति। कर्तृप्रतिपादकाऽऽगम-
विरोधादित्यर्थः। कर्तृप्रतीतिविरोधो ऽत्रापि तुल्य इत्याह।
इहापीति। किं हिरण्यगर्भकर्तृकसृष्टिश्रुत्या विरोध, उत ईश्व-
रसृष्टिश्रुत्या? नाद्य इत्याह। न तावदिति। तयेति। तन्नाम क-
रोदित्यनया वाचा इत्यर्थः। हेतुमाह। यो ब्रह्माणमिति। प्रा-
गेवेति। प्रजापतिसृष्टेः पुरेत्यर्थः।

सिद्धस्य प्रदानसंभवात् प्रजापत्युत्पत्तेः प्राक् तत्सिद्धिरि-
त्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। अस्येति। प्रकरणसामर्थ्यादिति।
कार्यमात्रप्रकरणबलादित्यर्थः। उपलभ्य रचितत्वव्यावृत्तिर-
वधारणार्थः। वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वे पौरुषेयत्वं त्वयाप्याश्रितं
स्यादित्याशङ्क्याह। किं चेति। किं पुरुषनिर्वर्त्तितत्वमात्रं पौरुषे-
यत्व,मुत विसदृशोत्पद्यमानक्रमत्वम्, आहो स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणा-
न्तरजन्यत्व?मिति किंशब्दार्थः। आद्यं दूषयति। यदि ता-
वदिति। न केवलमस्माकमेव संप्रतिपत्तिः, अपि त्वितरेषा-
मपीत्याह। क्रमविशिष्टानामपीति। तथापि कथमनित्यत्व?-
मिति, तत्राह। क्रमस्य त्विति। उच्चारणेति। अध्यापकाऽध्ये-
तृसमवेतयोरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। पूर्वेति। विमतो वेद-
क्रमस्तथाविधानुस्मृतिनिबन्धनो वेदक्रमत्वात् संमतवदित्यनुमा-
नात्पूर्वक्रमसदृशक्रमोदय इत्यर्थः।

तर्हि कथं वेदानित्यत्वगीः? तत्राह। क्रमसदृशेति। तृती-
२२८।११ यमुत्थापयति। अथेति। न च हेतोः साध्याविशिष्टत्वं, लक्षण-
लक्ष्यरूपत्वादित्यर्थः। जन्यो न भवति इत्युक्ते बाधः, तदर्थं प्र-
माणान्तरेति। अन्यविषयप्रमाणाऽजन्यत्वस्य सिद्धतया सि-

द्धसाध्यत्वं व्यावर्तयति । स्वार्थेति । असर्वज्ञवचनत्वाऽनधिकरणत्वे सति धर्माऽधर्मब्रह्माऽन्यतमप्रमाणत्वादित्यर्थः । नदीतीरफलसत्तावाक्यव्यावृत्त्यर्थं धर्माऽधर्मब्रह्मेति विशेषणम् । मन्वादिवचनव्यावृत्त्यर्थमसर्वज्ञेति । स्मृतिं व्यावर्तयति । प्रमाणत्वादिति । भागाऽसिद्धिनिरासार्थं धर्माऽधर्मेति विशेषणम् । भारताऽध्ययनस्येदंप्रथमत्वे वेदस्याऽपौरुषेयत्वमिति शङ्कते । अथेति । अध्ययनानादित्वसाधकाऽनुमानविरोधान्मैवमित्याह । नाध्ययनस्येति । दर्शितत्वादिति । विवादगोचरापन्नमित्यत्र दर्शितत्वादित्यर्थः । २२९।१

वेदवचनमाप्तप्रणीतम्, इतरथा ऽप्रमाणत्वप्रसङ्गादुन्मत्तवाक्यवदित्याशयेन शङ्कते । नन्वाप्तेनेति । अनाप्तवाक्याप्रामाण्ये भ्रान्त्यादिमूलत्वं प्रयोजकं, तदभावाद्वेदस्य प्रामाण्यमित्याह । नन्वनाप्तेनेति । संदिग्धाप्रयोजको हेतुरिति शङ्कते । नन्वाप्तवाक्यमिति । प्रमाणत्वेन संमते वचसि भ्रान्त्याद्यमूलत्वमाप्तवाक्यत्वं च विद्यते, तत्कस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमिति न ज्ञायते इत्यर्थः । अन्यदेव प्रयोजकमित्याह । नोभयथापीति । आप्तप्रणीतत्वेनाऽनाप्तप्रणीतत्वेन च प्रामाण्यमित्यर्थः । उभयोरपि प्रामाण्याऽन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् कथं प्रयोजकत्वनिषेध? इति शङ्कते । कथमिति । उक्ताऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वान्न ताभ्यां प्रयोजकत्वनिश्चय इत्याह । शब्दानामिति । शब्दानां संसृष्टार्थप्रबोधनसामर्थ्यं स्वारसिकमवगतमिति संबन्धः । अवगमोपायमाह । मध्यमवृद्धेति । मध्यमवृद्धसंबन्धित्वेन यौ प्रयोगाऽप्रयोगौ ताभ्यामित्यर्थः । मध्यमनरप्रवृत्तिलिङ्गेन तस्याऽर्थप्रत्ययमनुमाय तस्य हेत्वाकाङ्क्षायां शब्दप्रयोगाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य तत्र हेतुत्वं निश्चीयते न त्वाप्तप्रत्यस्य २२९।१०

भ्रान्त्याद्यमूलत्वस्य वा निश्चायकत्वमधिगतमित्यर्थः ।

२२९।१० आप्ताऽनाप्तप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । अप्ताऽनाप्तयोर्यः प्रत्ययः प्रयोगहेतुस्तं विनेति विग्रहः । आप्तप्रत्ययस्य मूलत्वेन शब्दप्रमितिहेतुत्वमितरथा नेत्येतन्नाऽवगतं व्युत्पत्त्यवस्थायामित्यर्थः । का तर्हि अन्वयव्यतिरेकयोर्गतिरित्याशङ्क्याऽनाप्तप्रत्ययमूलत्वस्य प्रामाण्यप्रतिबन्धकत्वात्तदभावविषयत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमाह । तत्रेति । अनाप्तस्य भ्रान्त्युपेक्षाज्ञाने शब्देपि दोषं प्रसञ्जयत इति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । तन्मूलेति । शब्दस्य कारणं यः प्रयोक्ता तद्गतदोषत्वादित्यर्थः । अथ वा दोषप्रसञ्जनहेतुमाह । कारणदोषतयेति । कारणत्वमाह । तन्मूलेति । ते एव मूलं तन्मूलं, तेन विरचितः शब्दो यस्याऽनाप्तस्य स तथोक्तः । फलितमाह । ततश्चेति ।

अप्रामाण्यस्य पुरुषदोषाऽधीनत्वे प्रामाण्यं गुणाधीनं स्यादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिरासितया गुणस्याऽन्यथासिद्धिमाह । आप्तज्ञानमिति । अन्यथासिद्धिप्रतिपादनफलमाह । ततश्चेति । प्रतिबन्धनिरासितया वक्तृज्ञानं प्रमितावुपयुज्यते चेत् तर्हि वेदेपि तदपूर्व्यं प्रतिबन्धनिरासायेत्याशङ्क्याह । वेदे त्विति । प्रकारान्तरेणाऽऽप्तप्रणीतत्वस्य प्रमितिहेतुत्वं शङ्कते । नन्वाप्तेति । प्रमितिजननायेति शेषः । संबन्धशब्देनाग्निमानित्यत्र मतुबुच्यते । अनुपलब्धशब्दानां प्रमितिहेतुत्वाऽभावादुपल-

२२९।१७ ब्धत्वं वाच्यमित्याह । स्मर्यमाणेष्विति । किमग्निसत्तामात्रप्रतीतिरापाद्यते, उत पुरोवर्तिनीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । अङ्गीकृतमेवांशमाह । पर्वतस्येति । द्वितीयं दूषयति । पुरोवर्तिनीति ।

प्रतिबन्धाऽनिवर्तकत्वेन प्रयोगस्याऽन्यथासिद्धिमभिधाय

तात्पर्यलक्षणाप्रामाण्यजनकतया चान्यथासिद्धिमाह । अथ वेति । द्वैविध्यमाह । अथेति । हेतुमाह । तदुभयेति । अथ वा वेदस्य नित्यत्वे सुषुप्तिप्रलयादिषु कथम् अप्रामाण्यमिति शङ्कायामाह । तदुभयेति । उपलब्ध्यनुस्मृतिनिमित्तयोः प्रयोगयोरभावादित्यर्थः । प्रामाण्यस्य जन्यत्वमाश्रित्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । प्रलयमूर्च्छादिरादिशब्दार्थः । तात्पर्यस्य जन्यत्वमाश्रित्य मतान्तरमाह । अथ वेति । आप्तज्ञानेनाऽव्यवधानेन ज्ञायमानतात्पर्योपेतशब्दस्याऽर्थप्रमितिहेतुत्वं दृष्टं, ततश्च तादृशतात्पर्याऽभावादनाप्तवाक्येभ्यो नाऽर्थप्रमितिरित्यर्थः । कथं तर्हि वेदे प्रमितिस्तत्राह । वेदइति । अध्ययनविधितात्पर्यादिति । अध्ययनविधिज्ञापितस्वाभाविकतात्पर्यादित्यर्थः । २२९।१८

वैदिकविधिशब्दानां तात्पर्यमध्ययनविधिनिबन्धनं चेत्तर्हि विधितात्पर्यं किंनिबन्धनमिति विवेक्तव्यम् । किं स्वनिबन्धन,मुताऽन्यनिबन्धनमिति । आद्ये आत्माश्रयता, द्वितीयेऽनवस्थेत्याशङ्क्याह । अध्ययनविधीति । न चात्माश्रयत्वं, शब्द इत्ययं शब्दो यथा स्वाऽतिरिक्तान् शब्दानभिदधदात्मानमप्यभिदधाति तद्वदित्यर्थः । वर्णनित्यत्वमङ्गीकृत्य क्रमविशिष्टवर्णात्मकवेदस्य कल्पान्तरेऽन्यथाप्रणयनमाशङ्कते । अनादित्वेपीति । यथा पूर्वस्मिन् कल्पे वर्णानां सन्निवेशविशेषः तथाऽत्रापीत्येतत् कूटस्थनित्यशब्देन विवक्षितम् । वेदस्य नित्यत्वं कार्यप्रतिपाकश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते । अनादीति । २२९।२१

तत्परतन्त्रत्वादित्यत्र ब्रह्माऽधीनत्वमुक्तं, तदनुपपन्नं, पारतन्त्र्यमात्रस्य सामान्यादौ व्यभिचारित्वेन कार्यतासाधकत्वात् । न च कार्यत्वं तत्तन्त्रत्वमित्यपि शङ्कनीयं, मीमांसकमते हेत्वसिद्धेः । तथा शास्त्रशब्देन वर्णानामभिधानात्पदवाक्यादिविभा-

२३०।१ ग आकस्मिकः स्यादित्याशङ्क्याह । अत्र शास्त्रेति । अत्र सूत्रे इति यावत् । एकैकस्य मिलितस्य वा वर्णस्याऽर्थबोधकत्वाऽयोगादतिरिक्तस्य स्फोटस्य बोधकत्वं वक्तव्यं, न च तस्य कार्यत्वमित्याशङ्क्य पदार्थबोधकत्वोपाधौ वर्णानां पदत्वमित्याह । एकपदार्थेति । पदार्थबुद्धेर्जनका ये वर्णास्तेषां नियामको यः क्रमस्तेन विशिष्टानां पदानामित्यर्थः। उत्तरत्रापि एवमेव योज्यम् । प्रवाहरूपेणेत्यत्र वर्तमानानामित्यध्याहार्यम् ।

सर्पादेर्यथा ऽज्ञातरज्ज्वादिविवर्त्तत्वं तद्वद्वेदोऽप्यज्ञातब्रह्मविवर्त इत्युक्तं, तदाक्षिपति । ननु रज्जुसर्पवदिति । वेदस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पज्ञानवदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्यभिप्रायः । मिथ्याभूतस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सर्वसंमतमिति वक्तुं विमृशति । ननु को ऽयमिति । किं वर्णमात्रं वेदः, उत क्रमवन्तो वर्णा इति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । अक्रमव्युत्क्रमोच्चारितवर्णेषु वेदबुद्ध्यभावादित्यर्थः । द्वितीयम् उत्थापयति । क्रमाऽविशेषेति । को ऽयं वर्णक्रम इति विवेचनीयं, किं देशनिमित्तः क्रमः, उत कालनिमित्त, आहो वस्तुनिमित्तः, किं वोच्चारणनिमित्तः, अथ वोपलब्धिनिमित्त? इति विकल्प्य प्रथमद्वितीयौ दूषयति । नास्तीति । कालनिबन्धनत्वाऽभावे हेतुमाह । नित्यतयेति । इतरत्र हेतुमाह । सर्वगतत्वादिति । तृतीयं दूषयति । नापीति । विरोधमेव व्यनक्ति । न हीति । उभयोरेकस्मिन् काले राजा जारेति प्रयोगसमये एकस्य रेकस्य रेफात् पूर्वत्वम् उत्तरत्वं चैकदा विरुद्धमित्यर्थः । चतुर्थमुत्थापयति । उच्चारणेति । अ-

२३०।११ स्मिन्पक्षे वेदाऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्याह । नाऽप्रत्यक्षत्वादिति ।

पाठकगतोच्चारणतत्क्रमयोरश्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्विशिष्टवेदस्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वं न स्यादित्यर्थः । पञ्चममुत्थापयति । अथेति । २३०।१ उपलब्धिक्रमवन्त इति । श्रोत्रगतोपलब्धिक्रमवन्त इत्यर्थः ।

किमुपलब्धिगतक्रमस्य वस्तुतो वर्णधर्मत्वम्, उत समारोपादिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नाऽन्यधर्मस्येति । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । किमख्यातिवादिनश्चोद्य,मुताऽन्यथाख्यातिवादिनः? न तावदाद्य इत्याह । तर्हीति । वर्णक्रमयोस्तादात्म्यस्यानङ्गीकरणात् क्रममात्रं वर्णमात्रपाठे इदम् इत्यापद्येत । न चेत्थं घटते इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अन्यथेति । न च ज्ञानमात्रं वेदो, वर्णविज्ञाने क्रमविज्ञाने च वेदबुद्ध्यभावादित्यर्थः । क्रमविशिष्टा वर्णा वेद इति पक्षं निराकृत्य क्रमोपलक्षिता वर्णा वेद इति पक्षं निरस्यति । न चोपलब्धेति । कदा चित्संबन्धिन उपलक्षकत्वाद् वेदस्य च सर्वदा क्रमवत्त्वेनोपलम्भान्न क्रमस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः ।

त्वन्मतेऽप्युक्तयुक्त्या क्रमाऽनिरूपणाद् न वेदसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अनिर्वचनीये त्विति । भावादित्यस्यास्त्येवेत्यनेन संबन्धः । तन्मते ऽपि विशिष्टस्याऽनिर्वचनीयत्वाद् नाऽर्थप्रमितिहेतुत्वं, तत्राह । विज्ञानव्यतिरेकेणेति । देहात्माभावस्याऽमिथ्यात्वे ऽपि यथा ऽर्थक्रियाकारित्वं तद्वदित्यर्थः । वेदसत्ताया ब्रह्मपरतन्त्रत्वाद् ब्रह्म वेदोपादानं चेत् तर्हि न सर्वज्ञं स्यादिति शङ्कते । ननु पाणिन्यादीति । वेदस्य पौरुषेयत्वपरिहाराय ब्रह्मणः सर्वशब्दोपादानता यदि गीयते तदा पाणिन्यादिदृष्टान्तेन यत्सर्वज्ञत्वमुक्तं तत्तावता कथं स्यादिति योजना । तावता । उपादानत्वमात्रेणेत्यर्थः । अर्थ- २३०।११ मुपलभ्य शब्दविरचयितरि पाणिन्यादौ शब्दविषयादधिक-

विषयज्ञानमुपलब्धं ब्रह्मणश्चाऽनीदृक्त्वान्न सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः। एकग्रन्थशङ्कां निरस्यति। परिहरतीति।

वेदस्य ज्ञानशक्तिविवर्तत्वे ऽप्युपलभ्य विरचितत्वाऽभावात्कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमित्याशङ्क्याह। अस्ति तावदिति। २३१।२ मुख्यलक्षणादिद्वारेणेत्यस्यायमर्थः। केषां चिन्मुख्यया वृत्त्या, केषां चिल्लक्षणया, केषां चिद्गौण्या अर्थप्रकाशनसामर्थ्यमिति। फलितमाह। तत्रेति। ननु कार्यशक्त्याकारेण शक्तिमात्रकल्पनमुचितं न तु तयोरैक्यमित्याशङ्क्याह। कार्येति। ज्ञानजनने समर्थमपि चक्षुर्यथा न सर्वदा ज्ञानं जनयति तद्वद् ब्रह्मापीति शङ्कते। ननु सर्वसमर्थस्यापीति। न नित्यवदिति। सर्वदैवेत्यर्थः। ज्ञानसंयोगइति। ज्ञानसंबन्धइत्यर्थः। अप्रतिबन्धप्रकाशपुष्कलकारणस्य सदा ऽभावात् सर्वज्ञत्वं घटतइत्याह। नैष इति।

कार्योपादानयोरेकं सामर्थ्यमित्युक्तं, तदाक्षिपति। कथं करणेति। शब्दस्य ज्ञानं प्रति करणत्वादात्मनश्च कर्तृत्वात्कथं करणकर्तृसामर्थ्यैक्यमित्यर्थः। किं शब्दस्य ब्रह्म प्रति करणत्वम्, उत जीवं प्रति। नाद्य इत्याह। न ब्रह्म इति। नित्यबोधरूपत्वेन ब्रह्मणः करणनिरपेक्षत्वादित्यर्थः। नापि द्वितीयः। शब्दब्रह्मणोरभेदाद् ब्रह्मगता प्रकाशनशक्तिः शब्दे ऽपि अन्वेति। तथा जीवस्याऽऽगन्तुकज्ञानत्वात् प्रकाशनशक्तिमान् शब्दः तं प्रति करणतां भजतइति नाऽवद्यमस्तीति द्रष्टव्यम्। प्रकाशरूपात्मासंबन्धेनैव सकलस्य प्रकाश- २३१।११ संभवे किं शास्त्रोपादानत्वेन सर्वज्ञकल्पनयेति शङ्कते। ननु स्वयंप्रकाशतयेति। संसर्गित्वमात्रमप्रयोजकमित्याह। न वाग्व्याकारेति। कथं तर्हि प्राप्तविषयसिद्धिरिति शङ्कामुपसंहारख्या-

जेन निरस्यति । तस्मादिति । रूपप्रपञ्चस्यापीति टीकाया अयमर्थः । रूपप्रपञ्चकारणत्वं सत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वम्, तद्वन्नामप्रपञ्चकारणत्वमपीत्याह । रूपप्रपञ्चस्येति । तदाश्रित्य विवर्तनादिति । कस्मादसन्नेव प्रपञ्च उल्लसतीत्याशङ्क्याह । नाऽसत इति । २३१।१। रूपप्रपञ्चो जडो यथा ब्रह्मण्यसन्नाविर्भवति तथा नामप्रपञ्चोऽपीत्याशङ्कायामुक्तं रूपेति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुस्मृतिपूज्यपादशिष्येणाऽखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने षष्ठं वर्णकं संपूर्णम् ।

अथ सप्तमवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

२३१।१८ अथ वेत्याविवर्णकान्तरस्यायमर्थः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिवाक्याद् ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वं समर्थ्य, त्युत नेऽतीति कार्यत्वलिङ्गस्य कारणविशेषपर्यवसानाऽपर्यवसानाभ्यां संदिह्यते । तत्र कार्यलिङ्गस्य कारणविविशेषपर्यवसानाद् न ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वमिति प्राप्तम् । तथा हि । विमतं कल्पितकारकशक्तिकर्तृपुरःसरं कार्यत्वाद् घटवत् । स च कर्त्रैकः कल्पनालाघवादिति प्राप्ते प्रतिविधीयते । कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात् । न च लाघवादिकत्वं निश्चयः । विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकत्वस्य शरीरिकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात् । तथा कार्यलिङ्गस्य सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्येकस्मिन् अपर्यवसानात्कारणविशेषस्य वेदैकगम्यत्वमिति ।

अधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्माज्जन्मादीति । एकमेव ब्रह्माऽविद्यया जगदाकारेण विवर्त्तते चेत्तर्हि विद्यया अविद्याया व्यावर्तितत्वात्सकलमुक्त्यापात इत्याशङ्क्य मतभेदं दर्शयति । तत्रेति । वेदान्तव्याख्यातॄणां मध्ये इत्यर्थः । प्रतिजीवमविद्याभेदान्नाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । मतान्तरमाह । मायेति । पूर्वत्र मायाऽविद्ययोर्भेदः, अत्र त्वभेद इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह । २३२।४ जीवा एवेति । प्रतिजीवमविद्याया भिन्नत्वात्कार्यप्रपञ्चस्यापि भेदादेकमुक्तौ न सर्वद्वैतनिवृत्तिरित्यर्थः । प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदे कथमैक्यप्रतिभासस्तत्राह । सादृश्यादिति । कथं तर्हि ब्रह्म-

कारणवादिन्यः श्रुतयस्तत्राह । स्वरूपेति । सिद्धान्तरहस्य-
माह । ब्रह्मेति । किं तदुपादेयमित्यत्राह । तस्मादिति । न चै- २।३।२।१
कमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तेः । शिष्टमिष्टसिद्धौ द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुस्मृतिपू-
ज्यपादशिष्येणाऽखण्डानन्दमुनिना विरचिते
विवरणतत्त्वदीपने सप्तमवर्णकं तृतीयं
सूत्रं च समाप्तम् ।



अथाऽष्टमवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तृतीये सूत्रे ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम्, अत्रापि त-
२।१।२।११ देवोच्यतइति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ज्ञानेति । अ-
स्मिन्नधिकरणे श्रुतीनामप्रामाण्यं विरुद्धा इदं ब्रह्म श्रुतिभिर्ज्ञेय-
मिति उच्यतइति संबन्धः । इदमा परामृष्टमर्थमाह । ज्ञानेति ।
स्वरूपलक्षणमनूद्य तटस्थलक्षणमनुवदति । निखिलेति । विरि-
ञ्च्यादीनामपि जगदुपादानत्वप्रतिपत्तेः कथं ब्रह्मैव जगदुपादा-
नमित्यत्राह । ईशमिति । निखिलेशितृत्वं चाह । ईशमिति । ई-
श्वरत्वमुपपादयति । सर्वज्ञमिति । प्रामाण्ये ऽपि विधिशेषत्वेन
प्रामाण्यमित्याशङ्क्य द्वितीयवर्णकार्थमनुवदति । एतदिति । ए-
तत्कार्यविमृष्टं च सम्यगुद्धृय ज्ञेयमित्युच्यतइति संबन्धः । ए-
तस्मिन् ब्रह्मणि कार्यविमृष्टिः कार्यसंस्पर्शस्तमिति यावत् ।
उत्पत्त्यादीनां विधिफलत्वप्रसिद्धेस्तेषां चाऽत्रानुपलम्भान्न वि-
धिरित्याह । नित्यमित्यादिना । संस्कारो द्विविधो दोषाऽपनय-
नलक्षणो गुणाधानलक्षणश्चेति । तत्राद्यं निरस्यति । नित्यं
विशदमतितरामिति । नित्यं सदेति यावत् । विशदशब्देना-
नागन्तुकस्य दोषस्य निरासः । अतितरामिति । अनेनाऽना-
गन्तुकस्य दोषस्यात्मन्यसंभवान्न तन्निवृत्तिरनागन्तुकदोषसंभवे
ऽपि न क्रियानिवर्त्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति । निर्गु-
णमिति । विकार्यत्वं निरस्यति । निष्क्रियमिति । उत्पाद्यत्वं
निरस्यति । अजमिति । सर्वगतत्वादनाप्यत्वं च ।

विधेः सातिशयाऽनित्यफलकत्वदर्शनान्मुक्तेरपि विधिसाध्यत्वे तथात्वं स्यादित्याह । निखिलेति । निखिलो भवः साध्यत्वेन वर्तते यस्यां सा निखिलभववती तां, सम्यगित्यबाधितोपपत्तिभिरित्यर्थः । तृतीयसूत्रे प्रतिज्ञातं प्रामाण्यं चतुर्थसूत्रे आक्षिप्य समाधीयते इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो वेदकारणत्वं तत्प्रमाणकत्वं चोपन्यस्तं वर्णकद्वयेन, तत्र द्वितीयवर्णकेनाक्षेपलक्षणां सङ्गतिमभिधाय वर्णप्राधान्यसंशयपूर्वपक्षानाह । जगत इति । २३२।१६ प्रामाण्यसंभवाऽसंभवौ च संशयकारणमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानकाण्डस्यापि वेदत्वाऽविशेषान्न प्रामाण्यप्रतिक्षेप इति शङ्कते । नन्वाक्षेप इति ।

न खलु वेदत्वमात्रेण प्रामाण्यं निश्चेतुं शक्यम्, 'आदित्यो यूप' इत्यादौ व्यभिचारात् । किं तूपक्रमादिसमधिगततात्पर्येण, तात्पर्यं च कार्य एवेति सकलवेदतात्पर्यविज्जैमिनिवचनभेदं विविच्यतामिति आह । ननु वेदान्तानामिति । अध्ययनविध्युपात्तत्वेनाऽऽनर्थक्याऽनुपपत्तिमभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । न तावदिति । अपेक्षितं पूरयति । तथापीति । ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तत्र पर्यवसानाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । सिद्धत्वमप्रयोजकमिति शङ्कते । ननु यत्रेति । वर्तमानविषयापेक्षया प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं दृष्टमित्याशङ्क्याह । विषयस्येति । प्रत्यक्षज्ञानं प्रति विषयस्य कर्मकारकतया जनकत्वाद्विषयाधीनं प्रत्यक्षं प्रमाणं भवतु, परोक्षज्ञानस्य तद्विषयाऽजन्यत्वान्न तदधीनं प्रामाण्यमित्यर्थः ।

लोके शब्दप्रामाण्यं संवादकप्रमाणमित्याह । तत्राहेति । भ- २३२।१७ विष्यद्वृष्ट्यादावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्परिनिष्ठितविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अभूदिति । कालत्रयान्यतमसंस्प-

२३३।१ शित्वं परिनिष्ठितशब्दार्थः । अर्थान्तरमाह । असाध्येति । पराभिमतकार्यविपरीतं परिनिष्ठितशब्दार्थः । ब्रह्म प्रमाणान्तरगम्यं, परिनिष्ठितत्वाद् घटादिवत् । ततश्च प्रमाणान्तरसंवादे शब्दस्याऽनुवादकत्वमन्यथा विसंवादादिलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्युक्ते परिनिष्ठितत्वमस्तु, प्रमाणान्तरगम्यत्वं च मा भूत्ततश्चाऽप्रयोजको हेतुरिति शङ्कते । ननु परिष्ठितइति । रसादीनां प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वादिन्द्रियान्तराऽगम्यत्वे ऽपीन्द्रियान्तराविषयत्वं यथा तद्वद् ब्रह्मणः प्रमाणान्तराऽविषयत्वे ऽपि शाब्दत्वमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इत्याह पूर्ववादी । न चक्षुरादीनामिति ।

अतिप्रसङ्गलक्षणबाधकतर्कपराहतिं शङ्कते । ननु तुच्छेति । विमतं प्रमाणान्तरागम्यं तुच्छव्यावृत्तत्वाद् घटादिवदित्युक्ते प्रमाणान्तरयोग्यत्वमुपाधिः । न च साधनव्यापकत्वमसंभवादित्याह । न साध्येति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात् कार्यस्य च साध्यत्वान्न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । कार्यस्य लिङ्गादिना संबन्धाऽप्रतिपत्तेर्न लिङ्गादिगम्यत्वमपीत्याह । संबन्धाऽग्रहणादिति । तुच्छव्यावृत्तत्वमप्रयोजकं चेत्याह । तुच्छेति । तुच्छव्यावृत्तत्वस्य प्रतियोग्यधीनसिद्धित्वात्तस्य प्रयोजकत्वे गौरवं, भूतत्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवं, ततो भूतत्वमेव प्रयोजकमित्यर्थः । निरुपाधिकत्वलाभादिति । निरपेक्षत्वलाभादित्यर्थः । कार्यवद् ब्रह्मणोप्ययोग्यत्वान्न मानान्तरगम्यत्वमिति शङ्कते । ननु रूपादीति ।

भूते ऽर्थे प्रमाणान्तरप्रसरदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि तथात्वशङ्काया अप्रामाण्यशङ्का दुर्वारेत्याह । तथापीति । कार्येपि प्रमाणान्तरयोग्यत्वशङ्का ऽपरिहार्येत्याशङ्क्याह । अस्ति चेति ।
२३३।१२

तर्हि प्रमाणान्तरसंभवाद्वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं स्यादि-त्याशङ्क्याऽनुवादकत्वेन प्रामाण्यं प्रसज्येतेत्याह । अत इति । २३३।१२
एतच्च मूलग्रन्थाद्बहिरेवेति द्रष्टव्यम् । संवादकप्रमाणाभावे पुंवाक्यवत् श्रुतीनामप्रामाण्यमित्युक्तं तैः असंवादेन प्रामाण्यं प्रतिलभन्तइत्यत्र,तत्र वैषम्यं शङ्कते। ननु पुरुषेति । प्रमाणान्त-रसंवादे ऽप्यनपेक्षतया प्रामाण्यसंभवात्परिहारस्याऽऽभासत्व-माशङ्क्याह । परिहरतीति । सम्यक् परिहारमेवाह । अयमर्थ इति । समताग्राहिणा स्पार्शनप्रत्यक्षेण विसंवादे चित्रनिम्नोन्न-तताग्राहिज्ञानं यथा बाध्यते तथा ब्रह्मैकत्वश्रुतिरपि प्रतीचो ब्रह्मात्मतां बोधयन्ती जाड्यजन्मादिधर्मवतो देहस्य प्रती-चैक्यं बोधयतोपजीव्यजातीयकेन प्रत्यक्षेण बाध्यतइत्यर्थः ।

पुमर्थाभावे ऽप्युपेक्षाज्ञानवत्प्रामाण्यसंभवात् किं चेत्यु-क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । किं चेति । साक्षादिति । दुग्धादीनां साक्षात्प्रयोजनपर्यन्तत्वं पश्वादीनां परम्प-रयेति विभागः । शब्दमात्रस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरे न प्रा-माण्यं शास्त्रस्य तु वैपरीत्यमित्युक्तं टीकायां, तदसंभवि, वि-शेषाऽभावाच्छब्दमात्रमित्यनेनापि किमुच्यतइति न ज्ञायतइति तत्राह । किं चेति । संबन्धग्रहणं वा कस्मादित्याशङ्क्याह । यथा संबन्धेति । संबन्धग्रहणं विनाप्यर्थप्रतिपत्तावपूर्वशब्दग्र-हणे ऽप्यर्थप्रतिपत्तिः स्यान्न च तथेत्यर्थः । त्वन्मते ऽप्यनधिग-तवस्तुप्रकाशकत्वं तुल्यमित्याशङ्क्याह । कार्यस्य त्विति । न च संबन्धग्रहणाऽभावात्कार्यवाक्यस्याऽप्रामाण्यमित्यपि शङ्क्यम् । आहवनीयादिवदलौकिकत्वेपि तत्र सङ्गतिग्रहणसंभवादित्यर्थः। तस्मादनर्थका इत्येतदपेक्षितमर्थं दर्शयति । तस्मादिति । २३५।८

वेदान्तानां न विधिशेषत्वं तत्प्रकरणाऽनाम्नानादित्युक्तं,

तदयुक्तं, तत्र वेदान्तानां विधिशेषत्ववादिनं प्रति तत्प्रकरणा-
२३४।१० ऽनाम्नानादिति हेत्वभिधानाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । यत्पुन-
रिति । किं कर्मविशेषापेक्षितार्थप्रतिपादनेन तच्छेषत्व,मथ वा
कर्ममात्रशेषत्व?मिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । न तावदिति । वे-
दान्तानां कर्मविशेषापेक्षितार्थाऽनभिधायित्वादेतत्प्रकरणत्वं सि-
द्धमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । ननु सर्वेति । किं विधि-
वत्तदभिधानेन तच्छेषत्व,माहो तदपेक्षितप्रतिपादनेन? आद्ये-
ऽपि किं सर्वत्रैकाश्रयः साधनव्यक्तिः प्रतिपाद्यते, उ-
तैकं सामान्यं? नाद्य इत्याह । न सर्वेणेति । द्वितीयं प्रत्याह ।
धर्मेति । श्रेयःसाधनत्वमात्रस्य लोकप्रसिद्धत्वेनाऽप्रतिपाद्य-
त्वादित्यर्थः ।

जुह्वाः क्रतुसंबन्धित्वात्तद्द्वारेण पर्णताया अपि क्रतुसंब-
न्धवत्कर्तुः सकलक्रतुसंबन्धित्वादात्मप्रतिपादनेन वेदान्ताना-
मपि क्रतुसंबन्धो विरुद्ध इति शङ्कते । अस्तु तर्हीति । 'जुह्वा
जुहोती'ति होमाङ्गत्वेन श्रुताया जुह्वाः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षापरि-
पूरणेन पर्णतायाः क्रत्वनुप्रवेशित्वे सिद्धे 'न स पापं श्लोकं शृणो-
ती'त्यादेरर्थवादत्वं युक्तम्, इह त्वात्मस्तुतौ तत्प्रतिपादने च
फलाभावान्नैवमित्याह । नैतदिति । देहाद्यतिरिक्तमात्मानम-
न्तरेण पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेनोपकाराभावः कथ?मित्या-
शङ्क्याह । न हीति । विनियोजकप्रमाणाऽभावान्न कर्मशेष-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

वेदान्तानां न कर्मशेषत्वं नापि स्वार्थपरत्वं चेत्तर्हि कि-
२३४।१८ मानर्थक्य?मिति शङ्कते । किं त्विति । क्रियाविधिशेषत्वाभावे
ऽप्युपास्तिविधिशेषत्वात्प्रामाण्यम्, इतरथा ऽध्ययनविधिवि-
रोधादित्याह । स्वप्रकरणेति । उपास्तेरुपास्यसाकाङ्क्षत्वात्

तदभावे उपास्त्यसंभव इत्याह । भाष्येति । उपास्याऽभावेनोपास्त्यनुपपत्तिविवक्षा चेत्तर्ह्युपास्याभाव एव प्रतिपाद्यः, किमिदमुच्यते न सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति? तत्राह । तदापीति । सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेन श्रूयते, न च तदुपपद्यते, तत्संवादकप्रमाणाऽभावादित्यर्थः । आरोपितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टतयोपास्यं ब्रह्मेत्युक्तं सत्यमित्यत्र, उपासनाविधिशेषत्वेन वेदान्तप्रामाण्यस्य भाष्ये निर्दिष्टत्वादित्याशङ्क्याह । न खल्विति । वाक्यस्योभयपरत्वाऽसंभवादित्यर्थः ।   २३४।१०

कथं तर्हि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । किं त्विति । कार्यलिङ्गानुमितकारणे सर्वज्ञत्वादिकं समारोप्य तदुपास्तिर्विधीयते वेदान्तैरित्यर्थः । सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्येषूपास्तिविधिपदाऽश्रवणादुपास्तिप्रकरणव्युत्थितत्वाच्च न तदङ्गत्वमपीति शङ्कते । ननु वेदान्तेति । प्रयोजनाकाङ्क्षया प्रकरणान्तरपठितविधिसंबन्धमाशङ्क्याह । स्वरूपेति । आत्मज्ञानमात्रेण पुंसः कार्त्तार्थ्ये सर्वेषां तत्स्यान्न च तदस्तीति फलान्तरं वाच्यं, तथा च 'पूषा प्रपिष्टभाग' इत्यादाविव विधिपदं कल्प्यतइत्याशङ्क्याह । नापीति । द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागाऽविनाभूतत्वाद् यागस्य च नियोगाऽविनाभावाद्विधिपदं कल्प्यतइति युक्तं तत्र, न च तथा ऽत्र किं चित्कल्पकं श्रुतमस्तीत्यर्थः । अध्ययनविध्युपात्तत्वाऽनुपपत्तिर्विधिपदकल्पिकेत्याह । तत्राहेति । अधिकारिफलाऽभावान्न विधिपरत्वं सत्यादिवाक्यानामिति शङ्कानिरासायोक्तं टीकाकृता फलं च तत्रेति । 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यादिवाक्यात्प्रतीयमानममृतत्वं साध्यत्वेन परिणमय्य तत्काम उपासीतेति कल्पनान्न को ऽपि दोष इत्यर्थः ।   २३५।१

समन्वयो नाम वेदान्तानां ब्रह्मप्रमितिजनकत्वं, तदेव प्रतिज्ञातार्थ इति साध्याविशिष्टत्वमित्याशङ्क्य समन्वयशब्देन तात्पर्यवत्त्वं विवक्षितम्, शास्त्रप्रमाणकत्वमात्रं च प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थभेद इत्युक्तं तत्र तात्पर्येणेत्यत्र, तदयुक्तं, वेदान्तेष्वपौरु-
२३५।¹ षेयेषु पुरुषधर्मतात्पर्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । तत्र तात्पर्येणेति । तात्पर्यं शब्दधर्म इति संबन्धः । शब्दधर्मत्वं संभावयितुमाह । तदर्थप्रमितिशेषतेति । प्रतीयमानो यो ऽर्थः तत्प्रमितिजनन-सामर्थ्यं तात्पर्यं, तस्य शब्दधर्मत्वमुचितमित्यर्थः । स चासाव-र्थश्चेति तदर्थः, तत्प्रमितिशेषत्वमिति वा । शब्दधर्मत्वमाक्षि-पति । कथमिति । तात्पर्यस्य तदर्थप्रमितिशेषतारूपत्वात् क-थमाक्षेप? इत्याशङ्क्याह । विवक्षेति । विवक्षायां शब्दप्रामाण्य-दर्शनादितरथा चाऽदर्शनाद्विवक्षा तात्पर्यं, तस्याश्च पुरुषसंब-न्धित्वान्न शब्दधर्मत्वमित्यर्थः । विवक्षाया अर्थप्रमित्युद्देशेन प्रवृत्तत्वादर्थप्रमितिशेषत्वमेव तात्पर्यमित्याह । अर्थप्रमितीति । भवतु प्रयुज्यमानत्वस्य शब्दधर्मत्वं, तथापि कथं तात्पर्यस्य श-ब्दधर्मत्व?मित्याशङ्क्याह । तत्रापीति । तत्र लोकइति यावत् । लोके ऽपि तात्पर्यं न विवक्षामात्रं, किं तु तदर्थप्रमितिशेषत्व-मितरथा ऽपौरुषेये वचसि तात्पर्याऽसंभवादप्रामाण्यं दुर्वारं स्यादित्यर्थः ।

तात्पर्यस्य विवक्षाऽतिरिक्तत्वे ऽपि तद्गम्यत्वं तावदाश्र-यणीयं, तथा च ज्ञापकाभावाद्वेदे न तात्पर्यसिद्धिरित्याशङ्क्या-ह । तच्चेति । तच्च तात्पर्यमिति गम्यतइति संबन्धः । इतिप-
२३५।⁴ दपरामृष्टमर्थमाह । यस्मिन्नर्थइति । सर्वशाखाप्रत्ययत्वमादिश-ब्दार्थः । उपक्रमोपसंहारादि न तात्पर्यज्ञापकं किं तु प्रमेय-स्य कार्यत्वं, ततश्च भूतनिष्ठस्य वचसो ऽप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह ।

न चेति । तत्रापि कार्यनिष्ठतयैव तात्पर्यमित्याशङ्क्य किं ज्ञातं तात्पर्यं प्रमितिजनक,मुताऽज्ञात?मिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । साध्यस्येति । साध्ये प्रमिते तत्प्रमितिजननसामर्थ्यरूपतात्पर्य- २३५।८ सिद्धिः, तत्प्रमितौ च तदुपेताच्छब्दात् साध्यार्थप्रमितिरिती- तरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । साध्यइति ।

अज्ञाततात्पर्योपेताच्छब्दात्साध्यप्रमित्यङ्गीकारे तात्पर्या- वधारणं वृथा स्यादित्याशङ्क्याह । प्रतिबन्धेति । विषं भुङ्क्ष्वे- त्यादेः स्वार्थतात्पर्यशून्याद्विषभोजनप्रमित्यनुत्पत्तिदर्शनात्सर्व- त्रापि प्रमित्यनुत्पत्तिशङ्कायां तन्निरासार्थं तात्पर्याधिगमो युक्त इत्यर्थः । अज्ञायमानतात्पर्यवच्छब्दस्य प्रमितिजनकत्वं, तात्पर्य- ज्ञानं च प्रतिबन्धनिवर्तकमित्यङ्गीकृत्य प्रमेयसाध्यत्वं तात्प- र्यज्ञापकमित्ययुक्तमित्याह । तथापीति । जर्तिलयवाग्वेति । अर- ण्यतिलनिर्मितयवाग्वेत्यर्थः । 'अजक्षीरेण जुहोती'त्युपक्रमवि- रोधा'ज्जर्तिलयवाग्वा वा जुहुया'दित्यादेर्न स्वार्थे तात्पर्यं किं त्वर्थवादत्वमित्यर्थः । विवक्षासाध्यत्वयोस्तात्पर्यलिङ्गत्वनिरस- नफलमाह । तस्मादिति । तस्मादुक्तान्येव तात्पर्ये लिङ्गानि तानि च दृश्यन्तइति योजना ।

तात्पर्यलिङ्गानि स्पष्टयति । 'सदेव सोम्येदमग्रआसी' 'देक- मेवाद्वितीय'मित्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्य'मित्यादिरुपसंहारः । अभ्या- सलक्षणतात्पर्यलिङ्गमाह । तथेति । अनधिगतार्थगन्तृतालक्षणं लिङ्गान्तरमाह । प्रमाणान्तरेति । ब्रह्मप्रतिपादने फलोपल- म्भादपि तत्र तात्पर्यमित्याह । आचार्यवानिति । आचार्योप- २३५।१५ दिष्टशब्दजनितज्ञानवान् मनननिदिध्यासनाभ्यामसंभावनादि- प्रतिबन्धे निवृत्ते ब्रह्म प्रत्यक्षेण यः साक्षात्कुरुते तस्य तावानेव विदेहकैवल्ये विलम्बो यावत् प्रारब्धकर्मणामुपभोगेन परिस-

माप्तिरिति श्रुत्यर्थः। ब्रह्मणो ऽप्रतिपाद्यत्वे 'अनेन जीवेने'त्या-द्यर्थवादोपादानं न स्यात्, अस्ति च तत्, तस्मादपि प्रतिपाद्य-
२३५।१० मित्याह। अनेनेति। प्रसिद्धेन प्राणधारणात्मना तेजोऽब्रन्नल-क्षणा देवता अनुप्रविश्य नामरूपे व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। अश्रुतं श्रवणविषयो भवति तत्कस्मादिति चेद्ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्या-ऽभावात्तदज्ञानेनेतरज्ञानमुचितमित्यर्थः।

उपपत्तितो ऽप्येकं ब्रह्म प्रतिपाद्यमित्याह। मृल्लोहेति। मृदि ज्ञातायां यथा तन्मयं शरावादि प्रतीयते यथा वा लोह-स्वरूपे ज्ञाते तन्मयस्य सूच्यादेर्ज्ञातता तद्वद्ब्रह्मकारणज्ञा-नेन तत्कार्यमपि ज्ञातं स्यादित्यर्थः। यथा ऽसत्यं ब्रुवतस्तस्क-रस्य बन्धः इतरस्य मुक्तता तद्वदसत्यं जगत् सत्यं मन्यमानस्य-बन्धः इतरस्य मुक्ततेति तप्तपरशुदृष्टान्तश्रुत्यर्थः। स्वपितिनाम-निर्वचनेति। 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वं ह्यपीतो भवती'-त्यादिना जाग्रत्स्वप्नभोगोपस्थापककर्माभावे स्वस्वरूपे व्यव-तिष्ठतइत्यर्थः। तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च ब्रह्मव्यतिरेकेण ज-गतो ऽभावस्तनश्च तत्पूर्णमित्याह। सृष्टीति। सर्वशाखाप्रत्य-यत्वं दर्शयितुं शाखान्तरीयं तात्पर्यलिङ्गमाह। तथा तै-त्तिरीयकइति।

पृथिव्यादिभूतत्रयं [illegible], वाय्वादिभूतद्वयं त्यत्। भावप्र-त्ययवेद्यं सन्नास्तिप्रत्ययवेद्यं त्यदिति वा। तद्ब्रह्मस्वरूपं मायया जगदाकारेण परिणमय्य स स्वयमिति निमित्तान्तरनैरपेक्ष्य-माह। काम्यन्तइति कामास्तानित्यर्थः। सृष्टिश्रुतय इति।
२३६।१ 'यतो वे'त्याद्या इत्यर्थः। उपपत्तितो ऽप्येकं ब्रह्मेत्याह। तथेति। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशपञ्चकशब्दार्थः। 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद् 'यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दि-

त्यादिना प्राणनादिव्यापारहेतुभूतं ब्रह्माऽस्तीति निश्चीयत-इत्यर्थः । तथा च संग्रहश्लोकः ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

तत्र तात्पर्येणेति टीकार्थमुपसंहरति । एवमिति । पदा- २३६।८ नामित्यस्य व्यवहितान्वयं दर्शयति । पदानामिति । अर्थवै-लक्षण्यमिति । क्रियावाक्यार्थात्मत्यादिवाक्यार्थस्य वैलक्षण्यं दर्शयतीत्यर्थः । सामान्येन तात्पर्यमभिधाय प्रतिपदमर्थमाह । तत्रेति । क्रियाकारकसंसर्गस्याऽभेदव्याप्तत्वादत्र च तदभा-वान्मैवमित्युक्तमव्यतिरिक्तेति । 'उदरमन्तरं कुरुते' इत्यत्र भे-दमात्रस्य प्रतिषेधान्न तादात्म्यं वाक्यार्थ इत्याह । नेत्याहेति । नियोगसाध्याऽभावान्न तदाकाङ्क्षेत्याह । नेत्याहेति । निर्द्ध-र्मकश्रुतिविरोधान्न लिङ्गादेस्तत्राऽन्वय इत्याह । नेत्याहेति ।

जगत्कारणत्वधर्मिणो ज्ञानादिगुणप्रतिपादनात्कथमुक्तं स-मन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह । जगदिति । तत्र वेदे ज्ञानानन्द-शब्दौ जगत्कारणसामान्याऽनुवादेनाऽऽनन्दविशेषं गमयत इत्यन्वयः । कारणत्वस्य लोकसिद्धत्वान्न श्रुतिप्रतिपाद्यत्वम् । ज्ञानत्वमानन्दनिष्ठं ज्ञाननिष्ठत्वात् सत्तावदित्यनुमानाद् ज्ञानव्य-क्तेरानन्दव्यक्त्यभेदप्रतिपत्तेरानन्दस्य च ब्रह्मस्वभावत्वान्न समन्वयविरोध इत्यर्थः । आनन्दविशेषमिति । दुःखजाड्यवि-रोधिव्यक्तिमित्यर्थः । एकादिशब्दैरेकस्य प्रतिपादने पर्यायत्वं स्यादित्याशङ्क्य वाक्यभेदान्मैवमित्याह । एकेति । मिथ्याशब्दो २३६।२१ ऽपह्नववाची । द्वैतशब्देन च विजातीयो भेदः कथ्यते । लक्षण-येति । वाच्यव्युदासेनेत्यर्थः ।

ब्रह्मणि भेदाद्यभावश्चेत्कथं तर्हि सर्वज्ञादिशब्दाः इत्याश-

ङ्क्याह । सर्वज्ञ इति । प्रपञ्चोपाधितयेति । प्रपञ्चापेक्षयेत्यर्थः । गङ्गापदलक्षिततीरस्याऽगङ्गात्ववदात्मादिपदेन लक्षितं ब्रह्मा-
२३७।१ ऽनात्मादिरूपं स्यादित्याशङ्क्याह । अयमात्मेति । मुख्यलक्ष-णाभ्यामिति । जहदजहल्लक्षणयेत्यर्थः । गङ्गापदस्य तीरे जहल्लक्षणया वृत्तेरात्मादिशब्दानां च जहदजहल्लक्षणयेति वैषम्यमित्यर्थः । मुख्यलक्षणोपाधिभिरिति । अमर्थः । मुख्यवृत्त्या लक्षणावृत्त्या जहदजहल्लक्षणया उपाधिना चेति विभागो द्रष्टव्यः । ज्ञानानन्दशब्दौ व्यक्त्यंशाऽपरित्यागेन मुख्यवृत्त्या वर्तेते, एकादिशब्दास्तु जहल्लक्षणया, तत्त्वमस्यादयो जहदजहल्लक्षणया, सर्वज्ञादयस्तु उपाधित इत्यर्थः । भेदाद्यभावाऽभिधानद्वारेण ब्रह्मण्येकादिशब्दानां वृत्तिपक्षे भेदादेर्व्यावर्त्यसद्भावादद्वैतविहतिमाशङ्क्याह । न चेति ।

ननु सोयमित्यादिवाक्यस्थपदानामुक्ते ऽर्थे ऽनुगमाऽभावात्तदुदाहरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अनेकेषामिति । उक्तार्थानुगमाभावे ऽप्यखण्डार्थाऽनुगमादुदाहरणत्वमुचितमित्यर्थः । एकेनोदाहारणेन विवक्षितसिद्धेः किमुदाहरणान्तरेणेत्याशङ्क्य तस्य प्रयोजनं दर्शयितुं वाक्यवृत्तिद्वैविध्यमाह । तत्रेति । तत्र वेदान्तेष्वित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थम् अकार्यकारणद्रव्यमात्रवृत्तित्वे सति समानाधिकरणवाक्यत्वात् सो ऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदित्युक्ते साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याह । तत्रेति । तत्र मूले इत्यर्थः । मूलप्रमाणाभा-
२३७।८ वान्न सोयमित्यादेस्तत्र प्रामाण्यमित्याशङ्क्य समूलत्वमाह । तथा हीति ।

प्रत्यभिज्ञाया अपि विशिष्टविषयत्वात्तन्मूलवाक्यस्यापि तद्विषयत्वमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया न विशिष्टैक्यमालम्बनमिति

वक्तुं विशेषणैक्याभावं तावदाह । तत्रेति । तत्फलमाह ।
अत एवेति । तदेतद्देशकालविशिष्टयोरैक्याऽसंभवश्चेत्तर्हि त- २३७।११
द्देशकालोपलक्षितस्यैतद्देशकालविशिष्टस्य चैक्यं प्रत्यभिज्ञागो-
चर इति शङ्कते । किं त्विति । उपलक्षितविशिष्टयोरैक्ये
विशिष्टस्वरूपमन्यत्रापि स्यान्न तथा दृश्यतइत्याशयेनाह । सो
ऽयमिति ।

प्रत्यभिज्ञाया अखण्डार्थत्वमभिधाय तन्मूलवाक्यमपि त-
थेत्याह । प्रत्यभिज्ञातमिति । स्वार्थैकदेश इति । स्वार्थस्य
एकदेशस्तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यलक्षणस्तस्य परित्यागेनेत्यर्थः ।
एकदेशलक्षणयेति । देवदत्तस्य स्वरूपलक्षणयेत्यर्थः । प्रकारा-
न्तरेण सो ऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वमाक्षिपति । नन्विति । ए-
कैकस्मात्पदात् प्रथमाविभक्त्यन्तात्प्रतीयमानं यदैक्यं तदेव वा-
क्यप्रमेय,मुतान्यत्? नाद्य इत्याह । सो ऽयमिति । पदार्थयोर्य-
त्प्रत्येकमैक्यमेकैकपदाभिधेयं न तस्य वाक्यप्रमेयता, अनधिग-
तार्थवैधुर्येणाऽनुवादकत्वप्रसक्तेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न
चेति । न च तदेतद्देशादिविशिष्टयोरितरेतरैक्यं वाक्यप्रमेय-
मिति शङ्क्यम्, उत्तरत्र निरस्यमानत्वादिति । प्रतिबन्द्या स-
माधत्ते । प्रत्यभिज्ञायामिति ।

किमभिज्ञायामवगतं यदैक्यं तदेव प्रत्यभिज्ञया प्रत्यक्षेण
बोध्यते, उताऽन्यत्? न तावत्तदेव, वैयर्थ्यापातादित्यभिप्रेत्य
द्वितीयं दूषयति । न ह्यभिज्ञयोरिति । प्रमेयान्तरमाशङ्कते ।
एकस्येति । अभिज्ञायामनवगतस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वमेकस्य २३७।१७
कालद्वयसंबन्धश्च नाऽभिज्ञाया इति कालद्वयसंबन्धिपदार्थस्य
तदैक्यस्य वा प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वं वक्तव्यं, न च तदुभयं संभ-
वीत्याह । कालद्वयेति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदिति शङ्कते ।

स्यादेतदिति । किं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रामाण्यमेव निराचिकीर्षितमथ वा प्रत्यभिज्ञाया असाधारणं प्रमेयं जिज्ञासितं? नाद्यस्तावत्संगच्छतइत्याह । क्षणिकत्वेति । द्वितीयं दूषयति । तत्रेति । कथं तर्हि तत्प्रामाण्यं? तत्राह । पदार्थेति । फलसमर्थनफलमाह । अत इति । साम्येनोत्तरमाह । एवं तर्हीति । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके समर्थयति । तथेति । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यतइति संबन्धः । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्विरुद्धत्वान्न तदैक्यपरत्वं वाक्यस्येत्याशङ्क्याह । त्वंपदेनेति । एकदेशपरित्यागेन लक्ष्यमाणद्रष्टृस्वरूपस्य ब्रह्मस्वरूपैक्यइति संबन्धः । एकदेशपरित्यागेनेति । कर्तृत्वाद्यंशपरित्यागेनेति यावत् ।

२३७।२०

ब्रह्मणः परोक्षत्वात्कथं तदभेद? इत्याशङ्क्याह । पारोक्ष्येति । विरुद्धांशपरित्यागाऽभावे तत्त्वंपदसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः । तर्हि तन्मात्रस्य पदाभ्यां प्रतिपन्नत्वात् किं वाक्येने?त्याह । जीवब्रह्मेति । तत्त्वंपदार्थयोः परस्परैक्यस्य पदमात्रादप्रतिपत्तेस्तद्बोधकत्वेन वाक्यमर्थवदिति शङ्कते । ननु पदार्थयोरिति । किं पदार्थयोः कियानपि भेदो विवक्षित, आहो अत्यन्ताऽभेदः? नाद्य इत्याह । नैतत्सारमिति । प्रतिपादने इत्यत्र श्रुत्या क्रियमाणइति शेषः । तथा स्यादिति । ऐक्यं प्रमेयं स्यादिति यावत् । प्रत्यग्ब्रह्मणोरतिरेके प्रमाणाभावान्नायं पक्षः साधुरिति काका सूच्यते । द्वितीयं प्रत्याह । यदेति । न चैवं सत्यपसिद्धान्तो ऽपीत्याह । तदुक्तमिति । अधिगतप्रमितिजनने प्रामाण्यशङ्कां तुशब्देन व्यावर्त्तयति । कथं तर्हि प्रामाण्य?मिति तत्राह । निवर्तकत्वादिति । अज्ञाननिवर्तकत्वाद्वेदप्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः । नीलोत्पलमित्यादेः संसर्गबोधकत्वेन प्रामाण्यं, सोयमित्यादेरखण्डबोधकत्वेन, ततश्च

२३८।१०

तत्त्वमस्यादिवाक्यं कं पक्षमवलम्बता?मिति, तत्राह । इह त्विति ।

विधान्तरेणाखण्डवाक्यार्थमाक्षिपति । ननु तत्त्वमिति । तत्त्वंपदलक्षितरूपे किमत्यन्तं भिन्ने, उत ने?ति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । तत्त्वंपदाभ्यामिति । द्वितीयं दूषयति । न चेदिति । पदार्थवाक्यार्थयोरैक्ये वाक्यं व्यर्थं स्यात्, लक्षिते रूपे औपाधिकभेदस्याप्यभावादित्यर्थः । लक्षितरूपे अत्यन्तमभिन्ने, न च पदार्थवाक्यार्थयोः सांकार्यप्रसङ्गः, इष्टापत्तेरित्याह । सत्यमिति । तर्हि पदद्वयवैयर्थ्यं, तत्राह । स चेति । लक्षणानिमित्तमाह । मुख्येति । त्वंपदस्य वाच्यार्थपरित्यागेन चिल्लक्षकत्वं तत्पदसामानाधिकरण्ये सति घटते, तथा तत्पदस्यापि वाच्यांशपरित्यागेन चिल्लक्षकत्वं त्वंपदसामानाधिकरण्यइति न पदद्वयवैयर्थ्यमित्यर्थः । अखण्डवाक्यार्थसमर्थनमुपसंहरति । तस्मादिति । २३८।११

निरस्तमपि पक्षं दूषणान्तराऽभिधित्सया पुनरुत्थापयति । अत्र केचिदिति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमुपपादयति । अन्यथेति । श्रुतितो ऽपि भेदसिद्धिरित्याह । य आत्मनीति । न चात्मशब्देन बुद्धिरभिधीयते इति शङ्क्यं, 'यो विज्ञाने तिष्ठती'त्यादिना बुद्धेर्निर्दिष्टत्वादित्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नैतन्मतं साध्वित्याह । नैतदिति । मुक्त्यवस्थायां भेदांशस्य निवृत्तिः, उत न? आद्येपि किं ज्ञानेन, उत कर्मणा? ज्ञाननिवर्त्यत्वे ऽपि विवेचनीयं, किं वाक्योत्थज्ञानं निवर्त्तकं, मुताऽभ्याससमुत्थम्, अथ वा तृतीयं ज्ञान?मिति विकल्प्याद्यप्रथमद्वितीयौ दूषयति । भेदाऽभेदेति । घटज्ञानस्य घटनिवर्तकत्वादर्शनादित्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति । तृतीयेति । शब्दज्ञानाभ्यां संजनितज्ञानाऽपेक्षया तृतीयज्ञानेनेत्यर्थः । तस्यापि भेदाऽभेद- २३८।१५

विषयत्वान्न भेदनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । अभेदमात्रेति । तृ-
२३८।११ तीयत्वं वा साधयति । अभेदेति । तयोर्भेदाऽभेदगोचरत्वाद-
स्य चाऽभेदमात्रगोचरत्वात्तृतीयत्वं युक्तमित्यर्थः । अभेदमा-
त्रविषयत्वमसिद्धमित्याह । न यथेति । तत्र हेतुमाह । अन्यथे-
ति । शाब्दं ज्ञानं भेदाऽभेदगोचरं, तदभ्यासोत्थं त्वभेदमात्र-
विषयमित्यङ्गीकारे शब्दज्ञानवैफल्यं स्यात्, तयोर्भिन्नगोचर-
योर्जन्यजनकताऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

इतो ऽपि न ज्ञाननिवर्त्यो भेद इत्याह । ज्ञाननिवर्त्यत्वे-
नेति । विकल्पान्तरमुत्थापयति । ज्ञानेनेति । भेदस्य कर्मनि-
वर्त्यत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमित्यपि न शङ्क्य,मज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थवत्त्व-
संभवादित्याशयेनोक्तं ज्ञानेनेति । श्रुतिविरोधेनोत्तरयति । न
ब्रह्म वेदेति । 'ब्रह्मैव भवती'त्यत्रैवकारेणाऽभिधीयमानस्य भेद-
निरासस्य ज्ञानमात्रप्रयोज्यत्वं श्रुतं, तद्विरुद्धं कर्मनिवर्त्याभि-
धानमित्यर्थः । कारकाभिधेयभेदनिरासस्येति पाठे ब्रह्म वेदे-
त्यत्र द्वितीयाविभक्तिलट्प्रत्ययाभ्यामभिधेयो यः कर्मकर्तृका-
रणरूपेण भेदस्तन्निरासस्य ज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ।

प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदाऽभेदावङ्गीकृत्य न भेदांशनिवृत्तिरित्युक्तं,
संप्रति पक्ष एवायमसंगत इत्याह । येनेति । भेदकाकारस्या-
ऽभेदकाकारादभेदः, उत भेदः? आद्ये भेदकाकारनिवृत्त्या भे-
दनिवृत्तिसमये ऽभेदस्यापि निवृत्तिः स्या,दितरथा भेदो ऽपि
न निवर्तेतेत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । आकारान्तरेणेति । भे-
दकमाकारान्तरं किं तात्त्विक,मुताऽतात्त्विकम्? उभयथा ऽप्य-
२३९।१ संभव इत्याह । तदेति । निरवयवद्रव्यस्येति विशेषणेनाकारान्त-
राभावमभिदधौ, भावे ऽपि तस्य तात्त्विकत्वान्न निवृत्तिरित्याह।
निवर्तयितुं शक्यतइति । अतात्त्विकत्वे ऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वम-

संभवतीत्याह । कर्मणेति । मा भूत्तर्हि भेदनिवृत्तिरिति विकल्पान्तरमाशङ्क्याह । इति भिन्नाभिन्न इति । ततश्च न संसाराऽवस्थातो मुक्तेर्विशेष इति द्रष्टव्यम् । अत्यन्तभेदे तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्याऽनुपपत्तिरत्यन्ताभेदे च 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादे,-स्तथा च भेदाभेदौ शास्त्रत एव सिद्धौ कथं निन्हूयेते? तत्राह । न चेति । सत्त्वादिरूपेणाऽभेदस्य विशेषरूपेण भेदस्य च लोकप्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि भेदाऽभेदयोः सिद्धेर्न शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । २३६।१

किं च त्वत्पक्षे जीवोपि कीदृश? इति विवेचनीयं, किं भेदकाकारविशिष्टः, उत तदुपलक्षितः? नाद्य इत्याह । यदि चेति । न च जीवनाशप्रसञ्जनमिष्टमित्यपि शङ्क्यं, फलयभावे फलाभावप्रसक्तेरित्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति । अथेति । दण्डापाये तद्विशिष्टनिवृत्तावपि चैत्रस्य स्वरूपस्थितिवद्विशेष्यचैतन्यस्थितेर्मुक्त्युपपत्तिरिति शङ्कते । अथ विशिष्ट इति । चिन्मात्रस्य मुक्त्यनुभवितृत्वे तस्यैव बन्धमोक्षवैयधिकरण्यापत्तिः, ततश्चास्मन्मतसिद्धिरित्याह । तर्हीति । एकस्मिन् वस्तुनि सामानाधिकरण्यं विरुद्धमिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । वाच्यभेदसंभवात्सामानाधिकरण्यं युक्तमित्यर्थः । मतान्तरमनूद्य दूषयति । यो ऽपीति । भेदतावन्मात्रविरोधित्वमतिरेकशब्दार्थः । अतिरेकविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा जीवत्वाऽसंभवादतिरेकाऽनिरूपणाच्च नैतत्साध्वित्यर्थः ।

श्रुतिविरुद्धश्चायं पक्ष इत्याह । एकधेति । तस्मादस्मदुक्तमेव परिशिष्यतइत्याह । तस्मादिति । प्रकृष्टप्रकाशयोरित्यनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यएवोदाहरणान्तरं निर्दिष्टमित्याशङ्क्य महावाक्यस्याऽखण्डार्थत्वमभिधायाऽवान्तरवाक्यस्य तदाहेत्या- २३६।११

ह । इदानीमिति । प्रकृष्टादिवाक्यस्य विशिष्टबोधकत्वाद् दृष्टा-
२३९।१४ न्ताऽसंगतिरित्याशङ्क्याह । तयोरिति । प्रकृष्टप्रकाशशब्दयो-
रेकार्थत्वे पर्यायत्वं स्यादित्यत्राह । अयमर्थ इति । वाच्यभे-
दान्न पर्यायत्वमित्यर्थः ।

उभाभ्यां पदाभ्यामेकव्यक्तेर्लक्ष्यमाणत्वे पदान्तरमनर्थ-
कमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । गुणसामान्ययोरिति । प्रकर्षप्रका-
शत्वयोरित्यर्थः । प्रकृष्टशब्दान्न चन्द्रप्रातिपदिकार्थसिद्धिः, प्र-
कृष्टं तम इति प्रकर्षशब्दस्य प्रकृष्टसंतमसे ऽपि प्रयोगदर्शनात्,
तथा प्रकाशशब्दादपि न तत्सिद्धिः, खद्योतादावपि तत्प्रयो-
गदर्शनात्, तथा च वाच्यार्थपरित्यागेन प्रकर्षप्रकाशविरोधी
चन्द्रप्रादिपदिकार्थः पदद्वयेन प्रतिपाद्यतइत्यखण्डार्थत्वसिद्धिः ।
इतरथा चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरतया विशिष्टमर्थं बो-
धयतो वक्तुरनवधेयवचनत्वं स्यात्, तथा च विमतमखण्डार्थं ल-
क्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदिति सिद्धमि-
त्यर्थः । तत्रोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्कते । ननु गुणीति । ब्र-
ह्मणो निर्भेदत्वान्नैवंविधो ऽन्वय इत्याह । तत्राहेति । निर्भेद-
त्वमेव कुतः इति वीक्षायामाह । एकमेवेति । एकधैवेति । एक-
रूपेणेत्यर्थः । कारणे ब्रह्मणि नानाभूतस्य निषेधे ऽन्यत्र स्थि-
त्यसंभवाद् निर्भेदत्वमित्यर्थः । उत् अरमिति च्छेदः । ब्रह्म-
ण्यन्तरं भेदं यः कुरुते तस्य भेदवादिनो भयं भवति । अथ-
शब्द आनन्तर्याभिधानमुखेन भेदज्ञानस्य हेतुत्वप्रतिपादना-
र्थ इत्यर्थः ।

प्रमाणान्तराऽभावाद् ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामाण्ये चो-
२३९।२८ दिते प्रमाणान्तराऽभावाऽभिधानमसंगतमित्याशङ्क्याह । अय-
माशय इति । मिथ्यात्वमिति । अप्रामाण्यमित्यर्थः । अबोध-

कतालक्षणमप्रामाण्यं प्रथमविकल्पार्थः। गृहीतसंगतिकस्य पुंसः सत्यादिवाक्यश्रवणे अबाधिताऽनधिगतार्थप्रमितिदर्शनादबोधकत्वमसंगतमित्याह। तत्र न तावदिति। अर्थस्येति। अर्थसंबन्धि यत्प्रमाणान्तरं तस्याऽनुत्पाद इत्यर्थः। मिथ्यात्वमित्यत्र शब्दस्येत्यनुषङ्गः। विपक्षे दण्डमाह। अन्यथेति। द्रव्यस्येति। नक्षत्रध्रुवादेरित्यर्थः। २५०.१४

नदीतीरफलसत्तावाक्ये प्रमाणान्तराऽभावदप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। कथं चिदिति। प्रमाणान्तरसंभिन्नो ऽर्थो विषयो यस्य स प्रमाणान्तरसंभिन्नार्थः, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्याऽभावादित्यर्थः। असिद्धो हेतुरिति शङ्कते। भूतार्थेति। विमतं प्रमाणान्तरसंभिन्नार्थं भूतार्थवाक्यत्वाद् नदीतीरफलसत्तावाक्यवदित्यर्थः। अप्रयोजको हेतुरित्याह। नेति। किं तर्हि मानान्तरसंभेदप्रयोजकमित्यत्राह। पौरुषेयेति। किमत्र विनिगमनकारणमित्यत्राह। भूतार्थेति। पौरुषेयवचनत्वमप्रयोजकं व्यभिचारादिति शङ्कते। ननु भूतेति। पौरुषेयवचनत्वं च तत्र नेति शेषः। अन्यदेव तर्हि प्रयोजकम् इत्याह। तर्हीति। लौकिकवाक्यस्य स्वार्थप्रवृत्तज्ञानान्तरजन्यत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायामाह। पुरुषो हीति। वेदवचसोऽपि वाक्यत्वात् स्वार्थप्रवृत्तज्ञानान्तरजन्यत्वं, ततश्च मानान्तरसंभेदस्तत्राह। न त्विति। 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत'दित्यादिश्रुतिविरोधाद् न वेदस्य प्रमाणान्तरजन्यत्वमित्यर्थः।

अतिप्रसङ्गलक्षणबाधकतर्कपराहतश्चायं हेतुरित्याह। किं चेति। विधिवाक्यार्थः प्रमाणान्तरयोग्यस्तुच्छव्यावृत्तत्वाद् घटादिवत्, ततश्च विधिवाक्यस्यापि भूतवाक्यसाम्यमित्यर्थः। ननु तुच्छव्यावृत्तत्वं न प्रयोजकम्, अपि त्वविध्यर्थत्वमिति श- २४०।१५

२४०।१६ ङ्कायामाह । लौकिकेति । विपक्षे दण्डमाह । अयोग्यत्वे चेति । प्रमाणान्तरगृहीते संबन्धग्रहणादर्शनाद्विधीनां च मानान्तराऽयोग्यत्वान्न तत्र संगतिग्रहणम्, तथा च वैदिकलिङादिश्रवणादपि अर्थबोधो न स्यादित्यर्थः । वैदिकलिङादीनां प्रमाणान्तराऽगोचरकार्यविषयत्वान्न सापेक्षत्वम् । न च संगतिग्रहणाऽनुपपत्तिः, तत्र प्रवर्तकाकारमात्रे संगतिग्रहणात् । ततश्च स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुपपत्त्या क्रियाविलक्षणनियोगसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । ननु कार्यस्येति । साम्येनोत्तरमाह । ब्रह्मापीति । बाधितविषयत्वमप्रयोजकत्वं वा हेतोरित्यर्थः । ब्रह्मणि प्रत्यक्षादेरप्रवृत्तावपि प्रमाणान्तरमत्र क्रमत इत्याह । स्वरूपज्ञानमिति । प्रमितिप्रमाणमिति । व्युत्पत्त्या स्वरूपज्ञानस्य प्रमाणत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

किमवच्छिन्नचैतन्यं प्रमाण,मुताऽनवच्छिन्नम्,आद्ये ऽपि किं वृत्तिविषयानवच्छिन्नम्,उत वृत्त्यवच्छिन्नम्,उत वृत्तिमदवच्छिन्नम्, नाद्य इत्याह । न शब्देति । शब्दजन्यं च तद् ज्ञानं चेति शब्दजन्यज्ञानं, तस्य विषयः शब्दजन्यज्ञानविषयः, तस्मिन् स्थितं चैतन्यं शब्दजन्यज्ञानविषयस्थचैतन्यं, तद्रूपतयेति विग्रहः । अत्र विषयशब्देन ब्रह्मोच्यते । चैतन्यस्य तत्स्थत्वं चोपचरितं राहोः शिर इतिवत् । तथा च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणफलरूपत्वान्न तत्सापेक्षत्वं दोषमावहतीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । चैतन्यज्ञानेति । चैतन्यविषयं ज्ञानं चैतन्यज्ञानं, तत्संभिन्नमिति यावत् । शब्दजनितवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य शाब्दप्रमाणत्वान्न तेन वेदस्य सापेक्षत्वम् । तथा वृत्तिमदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृकोटावन्तर्भावादप्रमाणत्वं, ततो न तेनापि सापेक्षत्वमिति विकल्पद्वयं बहिरेव निराकृत्या-

(margin: २४०।२१ at line beginning "तीत्यर्थः")

ऽनवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमेयत्वाद् न तेनापि सापेक्षत्वमित्याह । चैतन्यज्ञानेनेति । चैतन्यं च तद् ज्ञानं चेति चैतन्यज्ञानं तेन २४०।११
संभिन्ने अभिन्नइत्यर्थः ।

चिद्रूपात्माविषयप्रमाणस्य न चित्स्वरूपमात्रेण सापेक्षत्वमित्यत्र सांख्यगुरुमतानुसारिणौ प्रति दूषणान्तरमाह । पुरुषान्तरेति । पुरुषान्तरविषयं पुरुषान्तरस्याऽनुमानं स्वयं प्रकाशविषयमपि न सापेक्षमिति सांख्यं प्रति, परसंवेदनविषयमनुमानं स्वप्रकाशविषयमपि न सापेक्षमिति प्राभाकरं प्रत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयकल्पनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयत्वात्तत्सिद्धानुवादकत्वमिति विकल्पं निरस्यति । नापीति । किं प्रमाणान्तरयोग्यविषयस्य प्रमाणमात्रस्याऽनुवादकत्व,मुत शब्दस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति । स्पर्शेति । द्वितीयमुत्थापयति । शब्देति । तत्रापि वक्तव्यं, किं शब्दमात्रस्यैव स्वभाव, उत भूतार्थविषयशब्दस्य? आद्ये ऽतिप्रसङ्ग इत्याह । विधिवाक्यस्यापीति । अनुवादकत्वमिति शेषः । तत्र हेतुमाह । तस्यापीति । विधिस्तच्छब्दार्थः । लौकिकार्थस्य मानान्तरयोग्यत्वे ऽपि वैदिककार्यस्य मानान्तराऽयोग्यत्वादनपेक्षत्वं तुल्यमित्यभिसंधाय समाधानान्तरमाह । शब्दावगतस्येति । द्वितीयं प्रत्याह । शब्देति । मानान्तरयोग्ये भूते वर्तमानस्य शब्दस्यानुवादकत्ववत् शब्दसिद्धबोधिनो मानान्तरस्याऽनधिगतविषयत्वाऽभावादप्रामाण्यं कस्मान्न स्यादित्यर्थः । न च प्रमाणान्तरस्य प्रथमप्रवृत्तत्वादननुवादकत्वमित्यपि शङ्क्यम् । शब्दावगते प्रवर्तमानप्रत्यक्षादेरनुवादकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । २४०।१६

अक्षणः प्रमाणान्तराऽगोचरत्वे विधिविधुरसत्यादिवा-

क्यस्याऽप्रामाण्यापातान्मानान्तरगोचरत्वमेष्टव्यमित्यभिप्रेत्याह । तत्र चोदयतीति । उच्यतइत्यत्र प्रमाणान्तराधिगत एव शब्दप्रयोग इत्यङ्गीकारो ऽनुपपन्नः, वेदान्तानां ब्रह्मण्यप्रामाण्यापातादित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकमवतारयति । अत्र पृच्छाम इति । प्रमाणान्तरगोचरः प्रमेय इत्येतद् अत्रेत्यनेन परामृष्टम्* । मानान्तराऽगोचरे ऽपि क चित्संबन्धग्रहणस्य दृष्टत्वाद्यद्यपीत्युक्तम् । न चैवं सत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमिति शङ्क्यं, शबले गृहीतसङ्गतिकानां लक्षणया ब्रह्मणि प्रवृत्त्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । किं मानविशिष्टे संगतिग्रहणम्, उताऽर्थमात्रे? इति विमर्शनीयम् । विमर्शे च विशिष्टे संगतिग्रहणे मानादर्थमात्रे सामर्थ्यग्रहणं वक्तव्यमित्यभिसंधिना कथं व्युत्पद्यतइत्युक्तम्, तत्र प्रमाणाऽभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु प्रमाणान्तरेति । प्रयोगप्रत्ययदर्शनादिति । उत्तमवृद्धप्रयोगस्य मध्यमवृद्धप्रत्ययस्य च दर्शनादित्यर्थः । व्युत्पित्सोरर्थगोचरमाने मानाऽभावान्न तत्र संगतिग्रह इत्याह । नेत्याहेति । भवतु व्यवहारस्य व्युत्पत्तिमूलत्वं, तथापि कथं मानसंभिन्ने ऽर्थे संगतिग्रहाभाव? स्तत्राह । अयमर्थ इति । यद्यपि वक्तृप्रमाणसंभिन्ने संगतिग्रहणं पूर्वपक्षिणा विवक्षितं तथापि तस्य स्पष्टमनुक्तत्वाद्विकल्प इत्यभिप्रायः । उभयोरिति । श्रोतृव्युत्पन्नयोरित्यर्थः । तृतीयं पक्षमनुवदति । प्रमाणान्तरेणेति ।

वक्तुर्मानसंभिन्ने संगतिग्रहस्य चोदितत्वात् श्रोतृज्ञानसंभेदनिराकरणमनुपपन्नं, ज्ञानान्तराऽनिमित्तत्वे हेतुं च न पश्याम इत्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । प्रत्यक्षादिव्यवहारे इति । प्रत्यक्षादिपुरःसरस्तनपानादिव्यवहारे इत्यर्थः । स्तनपानादि-

* प्रमाणान्तरेत्यादि नास्ति २ पु० ।

विशेषज्ञानात् प्रवृत्तेरनुभवात्कथमर्थमात्रज्ञानादित्युक्तमित्या-
शङ्क्य मात्रचो ऽर्थमाह । न प्रमाणान्तरेति । फलितमाह । त- २४१।१५
तश्चेति । प्रयोगाऽनुपपत्त्या तन्मूलं ज्ञानमपि कल्प्यतइत्याशङ्क्य
न तस्य प्रवर्तकत्वनिश्चय इत्याह । न वक्तुः प्रमाणस्येति ।
विषयविशेषणतया वक्तृप्रमाणस्याऽवगम्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुतां
बालो न कल्पयतीति संबन्धः ।

शब्दादुत्पद्यमानं यत् श्रोतृसमवेतं ज्ञानं तस्य यो विषयस्त-
द्विशेषणतया इत्यक्षरार्थः । अक्षरार्थकथनेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैय-
धिकरण्यमुक्तं निरस्यति । अत इति । प्रमाणान्तरस्य, वक्तृसमवेत-
स्येत्यर्थः । परिशुद्धशब्दार्थमाह । केवलेति । श्रोतृपदस्य व्य-
वहारपदेन संबन्धान्न वैयधिकरण्यमित्युक्तं भवतीत्यर्थः । इत्यर्थ
इत्यत्रेतिपदं द्रष्टव्यम् । नदीतीरफलसत्ताविषयं यद्वक्तृज्ञानं तद्गो-
चरेण श्रोतृसमवायिज्ञानेन प्रवृत्तिर्न जन्यते इति टीकार्थः । ज्ञाते
शब्दस्य प्रयोग इति नियमाद् ज्ञानान्तरसिद्धार्थबोधकत्वं ने-
तीति कथमुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत इति । व्यवहा-
रेणेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । शब्दस्येति । ज्ञानान्तरसिद्धो
ऽयमर्थ इत्येवंविधमवबोधं शब्दः प्रतिपत्तुर्जनयतीति सामर्थ्या-
ऽवगमकाले व्युत्पित्सुना नाऽवगतमित्यर्थः । उत्तमवृद्धप्रयुक्त-
शब्दान्मध्यमवृद्धेनार्थमात्रं प्रतिपन्नमित्युक्तं, तदङ्गीकृत्य संग-
तिग्रहणं विशिष्टविषयमेवेति शङ्कते । ननु मा भूदिति । अर्थ-
वदेव मानसंभेदस्याप्यव्यभिचारित्वात्सामर्थ्यविषयत्वमित्यर्थः ।

अव्यभिचारित्वेपि न तस्य शक्तिविषयत्वमित्याह । ने-
त्याहेति । ज्ञानमनवगम्यैव सामर्थ्याऽवगम इत्युक्तं, तत्र हेतु-
माह । प्रवृत्तीति । सामान्ये गृहीतसंगतिकगवादिशब्देभ्यो २४१।१७
विशेषप्रतिपत्तिवत् समयान्तरे मानसंभेदप्रतिपत्तिः स्वादित्या-

शङ्कते । नन्वर्थमात्रेति । सामान्यस्य विशेषं विना ऽपर्यवसानाद्विशेषप्रतिपत्तिर्घटते, अत्र तु नैवं, मानसंभेदस्यार्थविशेषत्वाऽभावादित्यभिसंधायाह । नेत्याहेति । मानसंबन्धग्रह इत्युक्तं, तत्र किं कार्ये इति,उतेतरत्रे?ति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । ननु कार्येति । कार्यस्य मानान्तराऽगोचरत्वान्न तत्संभिन्ने संगतिग्रहणमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । कार्यपदेति । सिद्धनिष्ठे वाक्ये प्रवृत्त्या संगतिग्रहणाऽनुपपत्तेरुपदेशादिना संगतिग्रहणं वक्तव्यं, ततश्च संभिन्ने संगतिरित्यर्थः । योग्येतरान्वितस्वार्थस्य सकलपदशक्तिविषयत्वात्तत्रापि शङ्का दुर्वारा स्यादित्याह । न तेषामिति । कार्यवाक्येपि तेषां शब्दानामर्थमात्रैः संबन्धग्रहणादिति योजना ।

२४२।२

अर्थमात्रे संबन्धग्रहणमित्युक्तमाक्षिपति । अत्र के चिदिति । ननु शब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिदर्शनात् कथमर्थाऽसंस्पर्शित्वं? तत्राह । तथा हीति । अङ्गुल्यग्रादिवाक्यानां प्रमित्यहेतुत्ववदितरेषामपि तथात्वं प्रातीतिस्त्वाभासरूपेत्यर्थः । नदीतीरफलसत्तावाक्यादर्थप्रमितिरपि दृष्टेत्याशङ्क्याह । यत्र चेति । गुरुमतानुसारेण समाधानं तावदाह । अत्र के चिदिति । किं पुरुषवचोभिः साक्षादर्थो न प्रतीयते इत्युच्यते, उताऽर्थादपी?ति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । पुरुषवचसामिति । तस्यार्थाऽसंस्पर्शित्वमित्याशङ्कते । किं त्विति । वक्तृज्ञानस्यैवाऽर्थत्वान्नैवमित्याह । वक्तृज्ञानमिति । कथं तर्हि स्वार्थसिद्धि?स्तत्राह । प्रमीयमाणेति । निर्विषयज्ञानाऽनुपपत्त्या ऽर्थसिद्धिरित्यर्थः । अर्थवदेव वक्तृज्ञानस्यापि व्यभिचारान्न शब्दस्य तत्परत्वमपीत्याशङ्क्य न ज्ञानमात्रलक्षणयस्य प्रमेयस्य व्यभिचार इत्याह । सर्वत्रेति । शब्दः सर्वत्र वक्तृज्ञानलक्षणं प्रमेयं न व्यभिचरती-

२४२।६

तिसंबन्धः । ज्ञानमेवाह । भ्रान्तिमिति। कस्तर्हि पूर्वपक्षाद्विशेषः? स्तत्राह । तस्मादिति । पूर्वत्र शब्दस्य प्रमेयमेव नेत्युक्त,मत्र तु वक्तृज्ञानलक्षणं प्रमेय*मित्युच्यतइति विभागः । २४२।११

अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वाद्वक्तृज्ञानस्याऽन्यथासिद्धत्वान्न शब्दार्थत्वमित्याह । तदयुक्तमिति । कथमानुमानिकत्वं तस्येति शङ्कायामाह । अयमर्थ इति । देवदत्तो ऽर्थज्ञानपुरःसरं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्तृत्वान्मद्वदित्यनुमानेनैव मानसिद्धिरित्यर्थः । वक्तृज्ञानस्याऽनुमेयत्वमङ्गीकृत्य मध्यमवृद्धज्ञानवच्छक्तिविषयत्वेनैवाऽनुमानमिति शङ्कते । न चैवमिति । शक्तिविषयत्वकल्पकाऽभावान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । अन्वयव्यतिरेकयोस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह । शब्दप्रयोगेति । पौनरुक्त्यशङ्कां निरस्यति । प्रकरणेति । मानसंभेदस्य शक्तिविषयत्वकल्पकाऽभावस्तच्छब्दार्थः । वक्तृज्ञानं शब्दप्रमेयं, तद्बलादर्थसिद्धिरिति पक्षे वेदाऽप्रामाण्यं चेत्याह । किं च यदीति । एतच्च मूलग्रन्थाद् बहिरेव द्रष्टव्यम् ।

किं वक्तृज्ञानमात्रं शब्दप्रमेयम्, उताऽर्थव्यावृत्तमिति विकल्पयति । किं चेति । आद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयं प्रत्याह । नापीति । 'नाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि'-रिति न्यायादर्थप्रतीतिर्वक्तव्या, तस्याश्च कारणान्तराऽनिरूपणात् शब्द एव कारणमित्याह । अर्थस्येति । अर्थज्ञानयोरपि प्रतिपत्तेरविशेषे कथमर्थस्यैवेत्यवधारणं? तत्राह । ज्ञानस्येति । शब्दरूपकार्यलिङ्गेन तत्कारणभूतज्ञानाऽनुमानमिति ज्ञानस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः । किं ज्ञानस्य पदार्थत्व,मुत वाक्यार्थत्वं? नाद्य इत्याह । ज्ञानेति । द्वितीयं प्रत्याह । न तस्ये- २४२।१४

* वक्तृज्ञानं प्रमेयमिति २ पु० पा० ।

ति । तत्र हेतुः पदार्थस्येति । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्थलेष्विति शेषः ।

विशेषणभूतार्थज्ञानकारणान्तराऽनिरूपणाच्छब्दः कारणमित्युक्ते, तत्र कारणाऽभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । पदेभ्य इति । उत्प्रेक्षयेति । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तः प्रायेण संसृष्टा इति ज्ञानेनेत्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैतच्चोद्यं संगच्छतइत्याह । तदिदमिति । उत्प्रेक्षाज्ञानं किं स्मृति,रुत संशयः, आहो विपर्ययः, अथ वा प्रमाणम्? तत्र न तावत्स्मृतिः । तद्विषयस्य प्रागनवगतत्वात् । नापि संशयः, कोटिद्वयाभावात् । नापि विपर्ययरूपत्वं, बाधाऽनुपलब्धेः । ततश्च प्रमितावन्तर्भावो वक्तव्यः, तत्राप्यक्षादिकरणत्वे शब्दवैयर्थ्यं, शब्दकारणत्वे चास्मन्मतसिद्धिरित्यर्थः ।

२४२।२४

वक्तृज्ञानं शब्दप्रमेयमित्यत्र दूषणान्तरमाह । शब्दानामिति । परमतं निराकृत्य स्वमतं निगमयति । तस्मादिति । शब्द एव संसर्गप्रमितौ समर्थश्चेत्तर्हि वक्तुर्ज्ञानान्वेषणं वृथेत्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिरासायेत्यभिप्रेत्याह । वक्तृज्ञानमिति । अङ्गुल्यग्रादिवाक्यानामर्थाऽसंस्पर्शनात्कथं शब्दानां संसर्गबोधित्वमिति शङ्कते । कथं तर्हीति । कस्य चिदर्थासंस्पर्शित्वमात्रेण सकलशब्दानामपि तत्कल्पने ऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह । उच्यतइति । समीचीनप्रत्यक्षइत्यर्थः । रजतमित्यादिज्ञानानां दुष्टकरणजन्यत्वादयथार्थत्वमितरेषां च तद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह । अदुष्टेति । तुल्यमुत्तरमित्याह । शब्देपीति । शब्दमात्रस्य संसृष्टप्रमित्यजनकत्वे ऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासहकृतस्य संसृष्टप्रमितिजनकत्वं युक्तमित्यर्थः । तस्माच्छब्दानामर्थसंस्पर्शित्वात्तन्मात्रे संबन्धग्रहणं न मानान्तरसंभिन्ने

२४३।७

इत्युक्तं युक्तमितीतिशब्दार्थः ।

लौकिकवाक्यस्य भूतार्थस्य मानान्तराधिगते प्रामाण्यसंभवे ऽपि न वेदवचसस्तथात्वमित्युक्तमपि चेत्तत्र, तत्राऽनपेक्षः शब्द इति कथमुक्तं? संङ्गतिग्रहणाद्यपेक्षादर्शनादित्याशङ्क्याह । किं चाऽपौरुषेयस्येति । प्रमाणान्तरमनपेक्ष्य शब्दो ऽर्थप्रमितिं जनयतीत्युच्यते न सहकारिणमप्यनपेक्ष्येत्यर्थः । बाधकप्रत्ययकल्प्यत्वा'देकमेवाद्वितीय'मित्यादेश्च प्रत्यक्षादिपराहतत्वात्तत्र दोषः कल्प्यतइत्याशङ्क्याह । न तत्साधूक्तमिति । अद्वैतावभासस्यैव दुष्टकारणजन्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किं शब्ददोषात्तज्जनिः, उत प्रमेयदोषा,दथ वा प्रमातृदोषादिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । शब्दस्येति । अपौरुषेयत्वेनाऽनाप्तप्रणीतत्वाऽसंभवादित्यर्थः । प्रपञ्चग्राहिचक्षुरादावपि दोषादर्शनं तुल्यमित्याशङ्क्याह । द्वैतेति । चक्षुरादौ काचादिदोषस्य क चित्सिद्धत्वादितरत्र तच्छङ्का,. अपौरुषेये तु शब्दे क चिदपि दोषो न दृष्ट इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति । इन्द्र इति । प्रपञ्चस्याऽविद्यादोषजन्यत्वात् तद्ग्राहिणो ऽप्रामाण्यं न तथा ब्रह्मणो दोषजन्यत्वमिति न शब्दस्य तद्दोषादप्रामाण्यमित्यर्थः । अथ वा प्रत्यक्षादौ न केवलं दोषस्य संभावना प्रत्युत तन्निश्चयश्चेत्याह । इन्द्र इति । २४३।९

साऽवकाशाऽनवकाशयोः सावकाशं दुर्बलम् अनवकाशं प्रबलमिति न्यायः, तथा च द्वैतावभासस्य सावकाशत्वादौर्बल्यमित्याह । स्वप्नवदिति । अथ वा द्वैतप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वे ऽप्रामाण्याद्व्यवहाराऽसिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्वप्नवदिति । शब्दस्याऽनवकाशत्वेन प्राबल्यमाह । शब्दे इति । शब्दस्य किं व्यावहारिकं प्रामाण्य,मुत तत्त्वावेदनलक्षणम्? ना- २४३।१७

२४३।१८ घ इत्याह । व्यवहारातीतेति । द्वितीयं दूषयति । दोषवत्त-येति । दोषोत्थस्वप्नज्ञानवद् द्वैताऽवभासस्य व्यवहाराऽविसंवादः, आहो शुक्तिरूप्यज्ञानवद्विसंवाद? इति शङ्कायामाह । नै चेति । ब्रह्मसाक्षात्कारोदयपर्यन्तमप्रतिहतव्यवहारदृष्टेर्न तद्विसंवादः शङ्क्य इत्यर्थः ।

इयं शुक्तिरिति ज्ञानोत्तरकालमिदं रजतमित्यादिज्ञानोचितव्यवहाराऽभाववद्द्वैतप्रतित्तौ न द्वैतावभासोचितव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याऽद्वैतसाक्षात्कारादर्वाक्पारमर्थिकांशस्यैवोपमर्द इत्याह । आगमेनेति । प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य च सत्त्वस्य न बाधः प्रत्यक्षविरोधादित्याह । व्यवहारेति । प्रपञ्चस्याऽतात्त्विकत्वे तदन्तःपातिशास्त्राचार्यादेरप्यतात्त्विकत्वाद् बाष्पस्वप्नवन्न प्रमितिजनकत्वमित्याशङ्क्याह । अद्वितीयेति । बाष्पस्य त्वव्याप्तत्वात्प्रमित्यहेतुत्वं नाऽसत्यत्वादित्यर्थः । कदा चिदपि तर्हि न व्यवहारोपमर्द इत्याशङ्क्याह । तस्मादिति । यथा नाहं मनुष्य इत्यपरोक्षप्रत्ययो देहात्मप्रत्ययं बाधते तथा ऽयमित्यर्थः । द्वैतावभासस्यानेककालप्रवृत्तत्वान्न बाध्यत्वमित्याशङ्क्याह । अन्यथेति ।

रेखासंनिवेशादिप्रमेयदोषवशाद् यथा चित्रनिम्नोन्नतज्ञानं ज्ञायमानमप्रमाणं तथा ब्रह्मज्ञानमपीति शङ्कते । ननु प्रमेयेति । अत्र च भूतत्वादिः प्रमेयदोष इति द्रष्टव्यम् । प्रमेयस्य च प्रत्यक्षज्ञानं प्रति कर्मकारकत्वात्तद्गतदोषस्य हेतुत्वं युक्तं, न तथा प्रकृते इत्याह । नेत्याहेति । 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादौ विरोधादप्रामाण्यं दृष्टं, तन्निरासार्थं विधिशेषत्व, माहो भूतार्थे संवादापेक्षादर्शनात्तन्निरासार्थं चे?ति विकल्पार्थः । आद्यं
२४४।५ दूषयति । विरोधे इति । अन्यतरस्य प्रत्यक्षादेरिति यावत् ।

स्वतःप्रामाण्याद् वेदस्य न संवादापेक्षेत्याह । नेत्याहेति । बोधलक्षणं प्रामाण्यमिति पक्षे स्मृत्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गो ऽत्राह । अज्ञातेति । २४४।९

अनधिगतार्थबोधकत्वेन भूतवचसामपि प्रामाण्याद्विधिवाक्यानामेव प्रामाण्यमित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह । ननु तत्रेति । अज्ञातार्थबोधकत्वमात्रेण प्रामाण्यं सर्वज्ञजैमिनिवचनविरुद्धमित्यर्थः । क्रियार्थत्वं विना ऽप्यनपेक्षत्वेन प्रामाण्यसिद्धेर्नेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । नेतरेति । भूतवाक्यानां प्रामाण्यं क्रियार्थत्वेन वक्तव्यं, ततश्चेतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । विधिवाक्यप्रामाण्यमन्तरेणापि क्रियार्थसिद्धेर्नेतरेतराश्रयत्वमिति शङ्कते । ननु सूत्रकारेति । समन्वयसूत्रविरोधेन प्रामाण्यमेवाऽसिद्धमित्याह । नेत्याहेति । क्रियार्थत्वस्याऽप्रयोजकत्ववद्भूतार्थत्वमप्यप्रयोजकं व्यभिचारादित्याशयेन शङ्कते । कस्तर्हीति । येन यत्प्रमीयते स तस्यार्थ इति नियमाद्धर्मब्रह्मणोरन्यतरस्याम्नायार्थत्वमित्याह । तदाहेति ।

शास्त्रस्य प्रवर्तकनिष्ठत्वात्कार्यबोधितमप्रामाण्यमिति शङ्कते । ननु प्रमेयेति । नाऽवबोधादिति । नाऽवबोधमात्रादित्यर्थः । प्रवर्तकनिष्ठत्वमसिद्धमित्याह । न कार्यस्येति । कार्यपदस्येत्यर्थः । बोधकत्वेनापि न नित्यबोधे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति शङ्कते । न तर्हीति । अनुभवविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । नित्यबोधे ऽपि तदाकारवृत्त्युत्पादनेन वेदान्तानां प्रामाण्यं घटतइत्याशयः । चोदना हि क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमित्यभिधानान्न विधेर्बोधकत्वमात्रेण प्रामाण्यमिति शङ्कते । ननु प्रवर्तनेति । प्रवर्तनालक्षणं गमकं यस्य प्रामाण्यस्य तत्तथोक्तम् । व्यभिचारित्वान्नैतल्लक्षणमित्याह । नेत्याहेति । २४४।१२

प्रत्यक्षाऽधिगते ऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् प्रवर्तकत्वलक्षणमेव
२४४।११ सर्वत्र प्रामाण्यं, ततश्चाहेत्यादिरयुक्त इत्याशङ्क्याह। ननु भिन्नमे-
वेति। उपेक्षणीयज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाऽव्यभिचारादित्यर्थः। प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्योस्तर्ह्याकस्मिकत्वं, तत्राह। प्रवृत्तिनिवृत्ती इति। व-
स्तुनि प्रतिपन्ने तस्य हिताऽहितसाधनत्वानुरोधेन प्रवृत्त्यादिसंभ-
वादित्यर्थः। शब्देऽपि तर्हि तादृशं प्रामाण्यं, तत्राह। शब्दे त्विति।
ततः किमित्यत आह। अत इति। फलविधुरत्वाद्भूतवाक्यानाम-
प्रामाण्ये शङ्किते ऽपेक्षागोचरत्वनिरूपणमसंगतमिव प्रतिभाती-
त्याशङ्क्याह। उच्यतइत्यादेरिति। सम्यक्परिहारं दर्शयितुं वि-
कल्पयति। इदमिति। द्वितीयदूषणपुरःसरमाद्यमङ्गीकरोति।
तत्रेति। हिताऽहितप्राप्तिपरिहारमात्रस्य पुरुषार्थत्वसंभवे सा-
ध्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः।

सिद्धे प्रार्थनाऽभावात्साध्यत्वमपि प्रयोजकमिति गूढा-
भिसंधिः शङ्कते। ननु सर्व इति। यथाश्रुतमादायाह। नेत्या-
हेति। साधने ऽपि प्रार्थनादर्शनात् कथमुक्तं पुरुषो ह्यनाव-
दिति? तत्राह। फलमेव हीति। इष्टाऽनिष्टप्राप्तिपरिहारयोः
पुरुषार्थत्वमङ्गीकृत्य साध्यत्वं तु सर्वत्राऽविशिष्टमिति शङ्कते।
ननु साध्येति। न च सिद्धस्य साध्यत्वं व्याहतमित्यपि शङ्क्यं,
दध्यादिवत्साध्यत्वसंभवादित्यर्थः। दध्यादेर्भावार्थोपरक्ततया
साध्यत्वं न स्वरूपेणेत्याशयवानाह। नेत्याहेति। संप्रति गूढा-
भिसंधिमाविष्करोति। ननु सर्व इति। सिद्धे ऽपि प्रेप्सादर्श-
नान्नैवमित्याह। तत्राहेति। प्राप्तप्राप्तादेरपि पुमर्थत्वात्साध-
२४५।२ नाधीनत्वं तुल्यमिति शङ्कते। ननु द्विविधइति। स्वभावविरो-
धान्नैवमित्याह। नेतीति।

प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः क्रियया असाध्यत्वाद् ज्ञान-

साध्यत्वं वक्तव्यं, न च तदुपपद्यते, ज्ञानस्य ज्ञेयनिश्चायकत्वादित्याशयेन शङ्कते । ननु ज्ञानेति । किं तत्र मुख्यसाध्यत्वस्यासंभवश्चोद्यते, उताऽमुख्यस्य? आद्यस्त्वङ्गीक्रियतइत्याह । तत्राहेति । द्वितीये तु नोपपत्तिरित्यभिसंधिनोक्तं तदपनयनादिति । दृष्टान्तमाशङ्कते । ननु हस्तगतेति । अनुभवविरोधान्मैवमित्याह । नेत्याहेति । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके समर्थयितुमाक्षिपति । ननु ब्रह्मेति । ब्रह्मणः स्वभावत्वान्न तद्भावस्य क्रियासाध्यत्वं, नापि ज्ञानलभ्यत्वं, ज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थाऽदृष्टेः स्वप्रकाशाऽसङ्गे ब्रह्मणि विपर्ययाऽसंभवाच्चेत्यर्थः । तत्त्वसाक्षात्कारस्य भ्रमविरोधित्वात्तद्दर्शनस्य चान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाद्वस्तुतो ऽसङ्गस्याप्यविद्यानिमित्तानर्थसंबन्धसंभवाच्च ब्रह्मज्ञानात्पुरुषार्थो युक्त इत्यभिप्रायेणाह । तत्राहेति । पुरुषार्थपर्यन्तं प्रामाण्यमित्यङ्गीकृत्योक्तं पूर्वत्र, न च तदपीत्याह । किं च शब्दस्येति । २४५।४

प्रवृत्तिनिवृत्त्युद्देशेन वाक्यप्रयोगात्तत्पर्यन्तं तत्प्रमाणमित्याशङ्क्य किं प्रवृत्तिनिवृत्त्योः साक्षात्फलत्वम्, उत फलानुगुणतया? नाद्य इत्याह । न चेति । साधनमादिशब्दार्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । न चैते इति । द्वितीये प्रयोजनपर्यन्तं प्रामाण्यमिति किं गुरुमतानुसारिणोच्यते, उत भाट्टमतानुसारिणा? नाद्य इत्याह । ततश्चेति । तत इति । प्रयोजनपर्यन्तं प्रामाण्यमिति पक्षे इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अकरणइति । परस्पराश्रयप्रसक्तेर्नैतदित्याह । न प्रत्यवायस्येति । तन्निबन्धनत्वादिति । २४६।१६ विधिनिबन्धनत्वादित्यर्थः । विहितत्वसिद्धौ तदकरणनिमित्तप्रत्यवायनिवृत्तिलक्षणं फलं सिद्ध्यति, तस्मिन् सिद्धे तदुद्देशेन विहितत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । इतो पि न पुरुषा-

र्थपर्यन्तं प्रामाण्यमित्याह । ततश्चेति । प्रत्यवायनिवृत्त्यसंभवस्त-च्छब्दार्थः । अनुष्ठाने बहुतरवित्तव्ययायासाद्यनर्थप्राप्ति, रननुष्ठा-ने ऽनेकबहिष्करणाद्यनर्थ इत्यप्रामाण्यं नित्यादिवाक्यानामि-

२४५।१७ त्यर्थः । अवान्तरप्रमेयमुपसंहरति । अत इति । वर्णकार्थमुप-संहरति । तस्मादिति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुस्मृति-पूज्यपादशिष्येणाखण्डानन्दमुनिना विर-चिते विवरणतत्त्वदीपने ऽष्टमं वर्णकं संपूर्णम् ।

अथ नवमवर्णकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

भूतार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्सापेक्षत्वप्रसङ्गाच्च विधिशेषतयैव वेदस्य प्रामाण्यमित्येतत्पूर्वत्र प्रत्यक्षेपि,अत्रापि विधिशेषत्वशङ्का प्रतिक्षिप्यतइति पौनरुक्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुद्रवणपुनःसरं प्रमेयभेदं दर्शयति । लोकइत्यादिना । सिद्धे संगतिग्रहणादेवाऽबोधकत्वं नेत्याह । भूतइति । अबोधकत्वाभावेऽपि भूते प्रयोजनाऽभावादपुरुषार्थतालक्षणमप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । लौकिकवचसामिति । प्रमाणान्तराऽनुसारेणेति । वक्त्रनुमानानुसारेणेत्यर्थः । प्रमाणान्तराभावादिति । अपौरुषेयत्वेन मूलभूतवक्त्रनुमानाऽभावादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिना स्वर्गाद्यनुपलब्धावपि वेदस्य विधिनिष्ठत्वाद्विधेश्च कालान्तरभाविफलोत्पादानुकूलमप्रामाण्यं युक्तमित्यर्थः । २४५।२८

सदेवेत्यादिवाक्यं किं कार्यसंसृष्टे ब्रह्मणि प्रमाणम्, उत शुद्धे? इति सिद्धे पदानां व्युत्पत्तिसंभवाऽसंभवाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षः प्रदर्श्यतइत्यर्थः । कार्यसंसृष्टस्यार्थस्य पदशक्तिविषयत्वमाक्षिपति । ननु लौकिकेति । लौकिकवचसां कुतो विधिसंस्पर्श इति संबन्धः । प्रयोगप्रत्ययदर्शनादिति । उत्तमवृद्धप्रयोगस्य मध्यमवृद्धप्रत्ययस्य च दर्शनादित्यर्थः । एकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति । परिहरतीति । सिद्धे ऽप्यर्थे प्रयोगदर्शनात्कथमनुपपत्तिरिति शङ्कायामाह । अयं भाव इति । प्रवृत्त्यभावे प्रयोजनाऽसंभवात्सा संपादनीयेत्यभिसंधायाह । प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तेश्च २४६।८

प्रवर्त्तकज्ञानं विना ऽसंभवात्तदपि निष्पादनीयमित्याह । प्रव-र्तकेति । प्रयोगस्य प्रवर्तकविषयत्वमभिधाय प्रत्ययस्यापि तद्वि-
२४८।८ षयत्वमाह । तत इति । प्रवर्तके सङ्गत्यग्रहणात्कथं शब्दात्प्र-वर्तकत्वबोधोदय? इत्याशङ्क्य संगतेस्तद्विषयत्वमुपपादयति । प्र-वर्तकज्ञानेनेति । भवतु प्रवर्तके सङ्गतिग्रहः, तथापि कथं कार्ये सङ्गतिग्रहः? तत्राह । तच्चेति । प्रत्यक्षादिनिमित्तव्यवहारेषु तच्च प्रवर्तकं कार्यमिति संबन्धः । व्यवहारस्य प्रत्यक्षादिनिमित्तत्वमु-पपादयति । शब्दव्युत्पत्तेरिति । कार्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमु-पपादयति । कार्यमिति ज्ञानादिति । तथापि कथं परकीयप्रवर्त्त-कविशेषसिद्धि?रित्याशङ्क्याह । श्रोतुरिति । श्रोतुः शब्दज्ञानगोचरं प्रवर्तकमपि कार्यमेवेति संबन्धः । स्वप्रवृत्तिहेतुत्वे तत्समधिगतं कार्यं विहायाऽन्यत्राऽन्यस्य हेतुत्वकल्पकानुपलब्धेरित्यर्थः ।

पदसमुदायस्य कार्ये शक्तिग्रहश्चेत्तर्हि पर्यायत्वं स्यादि-त्याशङ्क्याह । तत्रेति । कार्ये संसर्गिणि शक्तिग्रहे ऽपि कथं प-दविशेषस्यार्थविशेषे शक्ति?रित्याशङ्क्याह । पुनरिति । तुरगप-दस्य प्रक्षेपे तदर्थस्यापि क्षेपः तदुद्धरणे उद्धार इति अर्थवि-शेषस्य सङ्गतिरित्यर्थः । आवापोद्धाराभ्यामपीतरमात्रान्विते शक्तिर्गृह्यतां, तत्राह । प्रथमेति । समुदायस्य शक्तिग्रहणवेला-यामित्यर्थः । इतरान्वितमात्रे ऽर्थमात्रे वा पदविशेषस्य शक्ति-ग्रहणपक्षे प्राथमिककार्यसंसृष्टस्वार्थप्रतिपत्तिविरोध इत्यर्थः । कार्यज्ञानस्याऽर्भकप्रवृत्तिहेतुत्वसिद्धौ तदनुसारेणान्यत्रापि त-त्कल्पनं स्यात्, न च तत्सिद्धमिति शङ्कते । ननु बालस्येति । अनिष्टसाधने प्रवृत्त्यदृष्टेरिष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ।
२४८।११ तर्ह्युभयमपि कारणं किं न स्या?दित्याशङ्क्याह । न कार्येति । कल्पनागौरवप्रसक्तेर्नोभयहेतुत्वमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ।

ततश्चेति । प्रवृत्तिलिङ्गाऽनुमिते प्रवृत्तिहेतोः सामर्थ्यग्रहणं, कार्यस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वाऽभावान्न तत्र शक्तिग्रहणमित्यर्थः । २४६।१७

इष्टसाधनताबोधस्य प्रवर्तकत्वे नित्यनैमित्तिककर्मसु प्रवृत्तिर्न स्यात्, तेषां फलसाधनत्वाऽभावात्ततश्च कार्यज्ञानमेव प्रवर्तकमित्याशङ्क्य नित्यादीनामपि फलवत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशयेनाह । न कार्येति । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । नैतदिति । इष्टसाधनताज्ञानं किं कार्ये बोधमुत्पाद्य प्रवृत्तिं जनयति, उत साक्षात्? नाद्य इत्याह । अभिलषितेति । अव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तिनः कारणत्वात्कार्यज्ञानस्य तादृक्त्वादितरस्य चाऽनीदृक्त्वात् कार्यज्ञानमेव प्रवर्तकमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चेति। कार्यज्ञानस्यापि इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवर्तकमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तस्य कार्यज्ञानं प्रति हेतुतया ऽन्यथासिद्धत्वात्कार्यमेव प्रवर्तकं, तदन्विते च पदसामर्थ्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

योग्येतरान्वितस्वार्थस्य कार्यसंसृष्टत्वाभावेन शक्त्यविषयत्वादर्शनात्तस्यैव प्रयोजकत्वमिति शङ्कते । ननु सर्वत्रेति । विशेषणाऽयोगादिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्, अत्र चाऽन्वितमात्रस्य व्यभिचाराऽभावान्न तन्निरासाय विशेषणमुचितमित्यर्थः । कार्यस्याऽन्वयित्वमात्रेण हेतुत्वकल्पनायां दण्डमाह । अन्यथेति । केवलव्यतिरेकाभावे ऽप्यन्वयमात्राद्यथा गगनादेर्हेतुत्वं तद्वदत्रापीत्याह । नैतदिति । तर्हीति- २४७।१ प्रसक्तिरित्युक्तमित्याशङ्क्य वैषम्यमाह । संसृष्टेति । इतो ऽपि न प्रमाणान्तरगृहीतत्वस्य प्रयोजकत्वमित्याह । प्रमाणान्तरेति । प्रतिपन्ने शक्तिकल्पना, मानान्तरगृहीतत्वस्य चाऽप्रतिपन्नत्त्वान्न संगतिग्रहणमित्युक्तं श्रोतृव्यवहारो हीत्यादिग्रन्थे इत्यर्थः ।

कार्यसंसृष्टस्वार्थस्यापि शक्तिविषयत्वमयुक्तमित्याह । नन्विति । किं सर्वेषां पदानां कार्यसंसृष्टस्वार्थे शक्ति,राहो कार्यपदव्यतिरिक्तानामिति विकल्प्याद्यं दूषयति । ननु कार्यसंसृष्टइति । एकस्मिन् प्रयोगे कार्यस्यैकत्वान्न तदन्वितस्यास्वार्थे सामर्थ्यसिद्धिरित्यर्थः । नापि द्वितीयः, प्रयोजकभेदप्रसङ्गादित्याह । कार्यपदस्येति । आद्यं पक्षमाह । पूर्ववादी नेति । तर्हि कार्यपदस्य व्युत्पत्त्यसंभव इत्युक्तं, तत्राह । धात्वर्थस्यापीति । प्रकारान्तरेण प्रयोजकभेदापत्तिं शङ्कते । ननु लोकइति । निधिमानेष भूभाग इत्यादिवाक्यादर्थप्रतिपत्तिस्तावत्सर्वजनीना, न च सिद्धे सामर्थ्यग्रहणमन्तरेण तदुपपत्तिरिति सिद्धे ऽपि सामर्थ्यमाश्रयणीयमिति प्रयोजकभेदापत्तिरित्यर्थः । परस्पराश्रयप्रसङ्गान्नैतच्चोद्यं शोभते इत्याह । तत्संबन्धेति । सिद्धार्थे संबन्धग्रहणसिद्धौ गृहीतसंगतिकाच्छब्दादर्थप्रतिपत्ति,स्तस्यां च तत्र संगतिग्रहणमिति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि अतीतादिवाक्यादर्थप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य कार्यपदाध्याहारादिनेत्याह । अतीतादीति । संगतिग्रहणपर्यालोचनया शब्दस्य कार्यपरत्वमेव युक्तमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

पुरुषेच्छासमुत्थापित इत्यस्य शब्दप्रयोगस्य प्रयोजनवद्विषयत्वमुक्तं, तदस्मत्पक्षे ऽपि संगच्छतइत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अपि चेति । अथ वा पुरुषेच्छासमुत्थापित इति ग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेनैकग्रन्थ्यशङ्कां निराकुर्वंस्तात्पर्यमाह । अपि चेति । तथापि कथं नियोगपर्यवसायित्वं? तत्राह । प्रयोजनस्येति । प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियोगाऽधीनत्वात्तत्साध्यप्रयोजनमपि नियोगाधीनमित्यर्थः । प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वनियमो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु नेदमिति । इदं वेदान्तोत्थज्ञानफलं न कालान्त-

रभावि, नापि नैयोगिकमित्यक्षरार्थः । कालान्तरभाविफलस्य क्रियाजन्यत्वसंभवान्नियोगाधीनत्व,मिदं च न तथेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकेति । कण्ठस्थचामीकरतत्त्वज्ञानाद्विस्मृतसुवर्णप्राप्तिस्तदविद्यानिवृत्तिश्च दृष्टा, एवं ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि साक्षात्कारत्वात्तद्भावतदविद्यानिवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारेऽविद्यानिवृत्तिरितरथा नेत्येवंलक्षणाऽर्थप्रतिपादकं 'यत्र ही'त्यादिवाक्यं, तत्सिद्धमित्यर्थः । अनुभवविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । २४७।१६

तत्त्वज्ञानेपि पुमर्थो नोपलभ्यतइत्येतद्यत्र हीत्यादिवचनविरुद्धमिति शङ्कते । नन्वन्वयेति । श्रुतिरन्यपरेत्याह । न प्रत्यक्षेति । इतोपि न ज्ञानमात्रायत्तः पुरुपार्थ इत्याह । अपि चेति । किं शाब्दज्ञानात्पुरुषार्थः, उत साक्षात्कारात्? नाद्य इत्याह । शाब्देति । नापि द्वितीयः, शब्दाच्चक्षुरादेर्वा तदनुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । भूतार्थनिष्ठानामपि कुतूहलादिनिवृत्तिफलानां वचसामुपलम्भान्न विधिनिष्ठत्वनियम इति शङ्कते । ननु लोकइति । दृष्टान्तत्वात्तत्र तथात्वम्, अत्र तु नैवमित्याह । नेत्याहेति । तत्रापि विधिनिष्ठत्वमेवेति पूर्वपक्षाभिसंधिः । वेदान्तानां ज्ञानविधिपरत्वं सूत्रविरुद्धमिति शङ्कते । नन्विति । ततः किं ?मतआह । न चेति । शब्दगृहीत इति । सौत्रब्रह्मशब्दगृहीत इत्यर्थः । सूत्रविरोधादिति । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वप्रतिपादकसूत्रविरोधादित्यर्थः । सूत्रविरोधदोपस्य कः समाधि?रित्याशङ्क्य विधिशेपत्वेन वेदान्तैर्ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वान्न विरोध इत्याशयेनाह । तथापीति । २४८।५

सत्यादिवाक्येषु विधेरनुपलम्भात्कथं तच्छेपत्वं तेषा?मिति शङ्कते । कथं पुनरिति । प्रतिपत्तिविध्याकाङ्क्षितविपयसमर्पणेन

तच्छेषत्वमित्याह । तदाहेति । सर्वेषां पदानां कार्यान्वितएव व्युत्पत्तेस्तत्रैव प्रयोजनसंभवाच्च विधिनिष्ठत्वे वेदस्य चोदिते सिद्धे ऽपि व्युत्पत्तिप्रयोजने प्रतिपादनीये किमिदं ब्रह्मकर्मक?मित्याशङ्क्य, तात्पर्यमाह । तत्रेति । तत्र वेदान्तेष्वति यावत् । अथापीत्यतः प्राक्तनेन टीकाग्रन्थेन नियोगाऽसिद्धिरभिधीयते, तत आराभ्य ब्रह्मासिद्धिः, सिद्धे व्युत्पत्त्यादिकं चेत्यभिप्रायः । नन्वत्र ज्ञानस्य विधेयत्वनिराकरणं लक्ष्यते न नियोगनिराकरणमित्यत्राह । तत्र विधेयेति । ब्रह्मणि तिस्रः प्रतिपत्तयः संभवन्ति, शाब्दी भावनात्मिका साक्षाल्लक्षणा चेति, तत्र कीदृशं ज्ञानं विधीयते? इति किंशब्दार्थः । आद्यस्तावदयुक्त इत्याह । तत्र तावदिति । अधीतस्वाध्यायस्यापि पाठकस्य ज्ञानादृष्टेः स्वाध्यायपाठात्तत्सिद्धिरित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । गृहीतपदेति ।

२४८।९

शब्दज्ञानमात्राद् ज्ञानोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह । विधिवाक्यादिति । वाक्यादेव ज्ञानोत्पत्तौ विचाराऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्याऽसंभावनादिनिरासे तस्योपयोग इत्याह । तदेवेति । विचाराऽवैयर्थ्यमितिशब्दार्थः । शब्दात्तद्ज्ञानोत्पत्तिसंभवेपि विधिः किं न स्या?दित्यत्राह । न चेति । अप्राप्ते शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद् ज्ञानस्य चाऽन्यतः सिद्धत्वान्न विधिरित्यर्थः । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्तदभ्यासविध्यसंभवमाशङ्क्याह । शब्दावगतइति । मोक्षः प्रयोजनमित्यसंगतमित्याशङ्क्य तददृष्टं प्रयोजन,मुत दृष्टं? नाद्य इत्याह । तत्र स्मृतीति । तत्र दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनयोर्मध्ये इत्यर्थः । नापि द्वितीयः, अनुपलब्धेरित्याह । दृष्टेति । अनुपलब्धिरसिद्धेति शङ्कते । ननु मर्दनेति । विध्यानर्थक्ये को हेतुरिति न ज्ञायते इति, तत्राह । तर्हीति । वि-

२४८।१९

धेर्न मोक्षः प्रयोजनं किं तु साक्षात्कार इत्युक्तं, तत्र कस्य साक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायामाह । अस्तु तर्हीति । २४८।२१

साक्षात्कारस्य दृष्टरूपताया अनुक्तत्वान्नैतदिति समाधानमनुचितमित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वं व्याचष्टे । किं साक्षात्करणमिति । अदृष्टमिति । विध्यर्थानुष्ठानाद्यदपूर्वमुत्पद्यते तत्साध्यमित्यर्थः । आद्यं दूषयति । न चेति । 'यज्ञेन विविदिषन्ती'त्युक्तत्वात्कथमदृष्टाऽजन्यत्व?मित्याशङ्क्य किमदृष्टमात्रं जनक,मुत कारणान्तरसहकृतं? नाद्य इत्याह । अदृष्टेति । तस्याऽप्रमाणत्वादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अदृष्टेति । ब्रह्मध्यानादिना जनितं यददृष्टं प्राग्जन्मनि तत्सहकृताच्छब्दाज्जन्मान्तरे साक्षात्कारोदय इत्यर्थः । अनवगते निदिध्यासनाऽनुपपत्तेर्निदिध्यासनसिद्ध्यर्थं यथाशब्दादवगतिर्जनिराश्रिता तद्वच्छुद्धान्तःकरणस्य शब्दश्रवणादपरोक्षविद्यापि किं न स्या?दित्याह । तर्हीति । द्वितीयमनुवदति । अथेति ।

किं संतानविधिः साक्षात् साक्षात्कारं प्रसूते, उत परम्परया? नाद्य इत्याह । नाऽनुपलब्धेरिति । परोक्षज्ञानाऽभ्यासादपरोक्षज्ञानजन्मनोपलब्ध्य मित्युक्तमयुक्तं, तत्रार्थस्य परोक्षत्वादपरोक्षत्वाऽनुपपत्तेः । अत्र तु ब्रह्मणो ऽपरोक्षत्वादपरोक्षज्ञानं स्यादिति चेन्नैवम् । अपरोक्षवस्तुन्यपि परोक्षज्ञानाऽभ्यासादपरोक्षप्रथाया अदृष्टत्वादित्यभिसंधिः । द्वितीयमुत्थापयति । शब्दज्ञानेति । साक्षात्कारफलकं विज्ञानं किमदृष्टद्वारा जायते, उत दृष्टद्वारा? नाद्य इत्याह । तदपीति । अपरोक्षज्ञानं फलं यस्य तत्तथोक्तम् । द्वितीयं दूषयति । नापि दृष्टतयेति । साक्षात्कारफलकज्ञानान्तरजनको ऽभ्यास इत्येतच्च विमानमित्याह । नापीति । भावनात्मिकायां प्रतिपत्तौ विधिरित्यत्रैव २४९।१०

विशेषं शङ्कते । मा भूदिति ।

स्मृतिसंतानध्यानयोर्विशेषाऽभावान्न शङ्कोत्थितिरित्याह ।
२४६।१० ननु को विशेष इति । विशेषाऽभावो ऽसिद्ध इत्याह । तत्र स्मृतिसंतान इति । प्रमेयतोपि भेदमाह । वस्तुतत्त्वविषय इति । किमर्थमित्यत्र किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वमाह । ननु तस्यापीति । आद्यं निरस्यति । न तावदिति । द्वितीये किं साक्षात्करणमुताऽन्यत् । न तावद्द्वितीय इत्याह । नापि दृष्टमिति । आद्यमुत्थापयति । ननु ध्येयेति । तदपि किमदृष्टमुत दृष्टमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । तदपि नेत्यादिना । ध्यानस्य साक्षात्कारहेतुत्वमदृष्टमित्याशङ्क्य ध्यानोत्कर्षस्य तद्दृष्टमित्याह । ननु ध्यानेति । ध्यानमेवाऽभ्यासो ध्यानाभ्यासस्तस्य प्रचयसामर्थ्यादित्यर्थः । ध्यायमानस्य नापरोक्ष्यमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह । विनष्टेति । तर्ह्यनुभवविरोध इति शङ्कते । किं त्विति । अनुभवो ऽन्यविषय इत्याह । यत्पुरोदेशइति ।

अविद्यामयस्यापि ध्यानादेवाऽऽपरोक्ष्यासिद्धेः कथं ध्यानस्याऽतत्साधनत्वमित्याशङ्क्याह । अत इति । ध्यानोत्थस्याप्यपरोक्षप्रत्ययस्य संवादकप्रमाणानुग्रहात्प्रामाण्यसिद्धिरिति शङ्कते । ननु ब्रह्मात्मनीति । संवादाद्यथार्थत्वेन दृष्टान्तमाह । यथेति । अपसिद्धान्तप्रसङ्गान्नैतच्चोद्यमित्याह । नैतत्सारमिति । तथाभूतज्ञानत्वे इति । यथार्थज्ञानत्वे इति यावत् । न च संवादाधीनं प्रामाण्यमनवस्थाप्रसक्तेरित्यर्थः । दृष्टान्तो ऽप्यसंप्रतिपन्न इत्याह । न चेति । कथं तर्हि संवाद इत्याशङ्क्याह ।
२५०।२ संवादस्त्विति । उचितसामग्रीशून्यत्वादप्रामाण्यमित्याह । न हीति । ध्यानस्य साक्षात्कारः फलमित्येतत्पुरस्तादेव निरस्तं, किमिति* पुनस्तदुत्थितिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु वि-

* निरस्तमिति नेति २ पु० पा० ।

धीति। विधिरुद्दिश्यते यस्मिन्वाक्ये तद्विध्युद्देशं, तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति साक्षात्कार*मनूद्य निदिध्यासिनं विधीयते, ततश्च ध्यानस्य साक्षात्कारफलत्वं युक्तमिति शङ्कार्थः ।

ध्यानस्य दृष्टफलताया अनुक्तत्वात्तन्निरसनमनुचितमित्येत्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याचष्टे । तत्रापीति । साक्षात्कारस्य नियोगसाध्यतयोपचिताऽपचितरूपत्वात्तत्साध्यस्यापि तादृक्त्वं स्यादित्याह । नैयोगिकत्वइति । भवतु नाम एतावतैवालं, किमर्थापत्त्यननेत्याशङ्क्य विधयाङ्गीकारस्तेन निर्दिश्यते, साक्षात्कारफलं त्वनेनेति विभागमभिसंधायाह । विधयेति । किं शब्दः प्रमाणं, माहो स्विदन्य? इति किंशब्दार्थः । आद्यमुत्थापयति । ननु शब्द इति । किं शब्दस्य महातात्पर्यं, मुताऽवान्तरतात्पर्यं? नाद्य इत्याह । नेत्याहेति ।

२५०।५

न्यायमात्रस्य प्रमित्यहेतुत्वात् कथं तथापि तत्त्वं सिद्ध्यतीत्युक्तमित्याशङ्क्य विकल्पान्तरपरतयाऽवतारयति । ननु ज्ञानविधीति । प्रत्यक्षादीनामाभासत्वान्न तद्विरोध इति परिहारस्याऽऽभासत्वमाशङ्क्याह । परिहरतीति । बलवत्प्रमाणेन बाधमन्तरेण न प्रत्यक्षादेराभासत्वं, न चाम्नायस्य बाधकत्वं, तस्य विधिपरत्वादित्यर्थः । ननु 'श्रोतव्य' इत्यादेर्विधिपरत्वे ऽपि वस्तुतत्त्वसिद्धिराश्रिता? तत्राह । तस्मादिति । 'सत्यं ज्ञान'मित्यादीनां ब्रह्मणि तात्पर्यात्तत्रैव निदिध्यासितव्य इत्यादेरपि तात्पर्यं विधौ त्ववान्तरतात्पर्यमिति न विधिपराद् वाक्याद् वस्तुसिद्धिरित्यर्थः । ध्यानविधिपक्षोक्तदूषणस्यातिदेशः कृतः पूर्वोक्तपक्षेष्विति स नोपपद्यते, पक्षद्वयस्यैवोक्त-

२५०।११

* आत्मनः साक्षात्कारमिति १ पु० पा० ।

त्वात् पक्षेष्विति बहुवचनाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्य तयोरवान्तर-भेदाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह । सर्वेति ।

यत्पुनरित्यत्र शाब्दज्ञानादन्यद् ज्ञानान्तरं विधीयते इत्युक्तं, तन्न संभवति, अस्य चोद्यस्य निरस्तत्वादित्याशङ्क्याह । २५०।१३ स्मृतिसंतानेति । अपरोक्षं च तत्फलं चेति विग्रहः । ज्ञानस्य साधनकर्मणोः प्रसिद्धत्वात् कथं चोद्य?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । 'तमेत'मित्यादेः पूर्वग्रन्थशेषत्वं निरस्यति । शङ्कतइति । आत्मज्ञानस्य शब्दैककरणत्वात्कथं वेदानुवचनादिकरणत्व?-मित्याशङ्क्याह । श्रवणेति । प्रमाणान्तरस्येत्यत्र किं तत्प्रमाणान्तरं निर्दिष्टं, कथं वा शब्दस्य तत्र प्रामाण्यप्राप्ति?रित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । निर्विषयप्रमाणाऽसंभवाद्ब्रह्मविशेषितप्रमाणे प्रामाण्यं वक्तव्यं, तथा च कथं ब्रह्माऽसिद्धि?रित्याशङ्क्याह । ततश्चेति । प्रामाणिकत्वत्कल्पना न दोषायेति शङ्कते । ननु विधिविषयमिति । भावसाधनो निर्देशः । यद्येन प्रमीयते तत्तत्र प्रमाणं, नियोगस्य चाऽत्राऽनुपलभ्यमानत्वान्न तत्र प्रामाण्यमिति परिहरति । नेत्याहेति ।

अङ्गुल्याग्रादिवाक्ये ऽप्यर्थ*प्रतीतिकार्यं दृष्टं, न च तस्य प्रमाणत्वं,† तद्वदत्रापीत्यत आह । गृहीतसंबन्धस्येति । अबाधिताऽनधिगताऽसंदिग्धप्रमितिः निश्चितप्रमितिशब्दार्थः । विधिनिष्ठत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वे दण्डमाह । विषयस्येति । २५१।१ विधेयत्वगम्यइति । विषयस्य विधेयत्वेन हेतुना प्रामाण्ये प्रतीयमाने इत्यर्थः । दर्शपौर्णमासविधिर्दर्शपौर्णमासनियोग इत्यर्थः । येन वाक्येन यो नियोगः प्रतीयते तत्तत्र प्रमाणं,मग्नि-

* वाक्येभ्यो ऽप्यर्थेति १ पु० पा० ।

† तत्प्रमाणत्वमिति १ पु० पा० ।

होत्रवाक्ये दर्शपौर्णमासनियोगाऽप्रतीतेर्न तत्र प्रामाण्यमिति शङ्कते । तत्रेति । तुल्यमुत्तरमित्याह । इहापीति । निरस्तमपि २५१.२ चोद्यं प्रकारान्तरेण निराकर्तुं तदनुवदति । ननु लौकिकमिति । प्रत्यक्षादिगतमित्यर्थः । शास्त्रीयमिति । शास्त्रनिष्ठमित्यर्थः । सूत्रविरोधान्नायं विभागो युज्यते इत्याह । नेत्याहेति ।

किंपरमिदं सूत्रमिति न ज्ञायते इत्याशङ्क्यार्थमाह । अत्रेति । लौकिकानामिति । प्रस्तरादिशब्दानामित्यर्थः । लौकिकानां शब्दानां मुख्यवृत्त्या वेदे ऽर्थाभिधानाऽनुपपत्तौ गुणादमुख्यवृत्त्याप्यर्थाभिधानं युक्तं, तत्र हेतुमाह । संबन्धस्येति । लोकप्रतिपन्नसंबन्धविलक्षणसंबन्धस्याऽशास्त्रहेतुत्वात् शास्त्रार्थनिर्णयाऽहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमाह । एवमिति । टीकापेक्षितमवान्तरप्रमेयनिराकरणोपसंहरणं दर्शयति । तस्मादिति । दृष्टफलतयेति । साक्षात्करणलक्षणदृष्टफलत्वेनेत्यर्थः । नियोगस्वरूपानिरूपणादपि न तत्पर्यवसितत्वं वेदान्तानामित्याह । ननु काम्यमिति । स्वरूपप्रमामाणयोरनिरूपणादित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वान्न तत्स्वरूपं निराकार्यमित्याह । नन्वाचार्येति । प्रसिद्धिमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।

कथं तर्हि तदनिरूपणमित्याशङ्क्य तस्य वैदिकलिङ्गाद्यर्थत्वाऽसंभवं वक्तुं लौकिकनियोगस्वरूपमाह । तत्रेति । ततः किमित्यत आह । नाऽसावितिति । असंभवे हेतुमाह । अपौरुषेयेति । तर्ह्यन्य एव वेदे लिङाद्यर्थ इत्याशङ्क्याऽभिप्रायभेदस्य लोकेपि न प्रवर्तकत्वमित्याह । बालस्येति । अभिप्रायभेदस्य २५१.१२ व्यभिचारित्वान्न प्रवर्तकत्वं नापि लिङ्गाद्यर्थत्वमित्युक्तं, तत्रान्यदेव प्रवर्तकमिति शङ्कते । ननु कार्येति । तत्र हेतुमाह । प्रव-

र्तकत्वसाम्यादिति । अभिप्रायभेदात्कार्यस्यापि प्रवर्तकत्वान्नि-
योगशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । कार्यमेव तर्हि विचारयेत्याह ।
२८१।१४ किमिदमिति । किं कृतियोग्यतामात्रं कार्यं,मुत कृतिसंस्पृ-
ष्ट,माहो कृतियोग्यत्वे सति अलौकिकम्, उत प्रवर्तकाकार? इति
किंशब्दार्थः । आद्यं शङ्कते । यदीति । दूषयति । नेति । कृ-
तियोग्यतामात्रज्ञानात्प्रवृत्तौ दुःखसाधनानामपि कृतियोग्यत्वात्
तज्ज्ञानादपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति ।
परस्पराश्रयप्रसङ्गान्नैतदित्याह । न कृतीति । कार्यबुद्धौ जा-
तायां तन्निबन्धनः कृतिसंस्पर्शस्तस्मिन् सति कार्यबुद्धिरितीतरेत-
राश्रयत्वमित्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति । अथ कृतियोग्यमिति ।
अलौकिकमिति । कृत्युद्देश्यमित्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैत-
दित्याह । तर्हीति । द्वितीये संगतिग्रहणाऽनुपपत्तिरित्यभिप्रे-
त्याद्यं दूषयति । प्रतिपन्नमिति । इति निर्देष्टव्यं चेत्याह । नि-
दर्शनीयमितीति । न च कृतिसाध्यं तदुद्देश्यमिति निर्देष्टुं श-
क्यं, फलस्यापि तादृक्त्वादित्यर्थः । चतुर्थमुत्थापयति । ननु
कार्यमिति । तथापि कथं तस्य क्रियावैलक्षण्यं? तत्राह । तत
इति । कार्यज्ञानोत्तरकालं प्रवृत्तिनियमात् प्रवर्तकाकारः का-
र्यमित्यर्थः । अतिव्याप्त्या दूषयति । नेति ।

धात्वर्थमात्रस्य न प्रवर्तकत्वं, दुःखसाधने व्यभिचारादि-
त्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । अभिलषितसाधनतयेति । कार्यबुद्धि-
गोचरत्वे सति प्रवर्तकत्वं लिङर्थ इत्याशङ्क्याह । तस्यैवेति ।
शिशिरमरीचिमण्डलोदयादेरभिलषितसाधनत्वे ऽपि न कार्या-
२८१।३ धीनत्वमिति तद्भेद इति शङ्कते । नन्वन्यत् कार्यमिति । कि-
मिष्टसाधनमात्रस्य कार्यधीगोचरत्वं निरस्यते, उत तद्विशेष-
स्येति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति ।

अभिलषितेति। एकस्या व्यक्तेः साधनत्वं कार्यत्वं चाऽनुपपन्नं, कार्यस्य साध्यतारूपत्वात्साधनस्य चोत्पादकत्वादित्याशङ्क्याह। न च श्रेय इति। कृतिश्रेयसोर्भिन्नत्वात्ताभ्यां विशेष्यमाणं कथमेकं स्यादिति वा ऽऽशङ्क्याह। न च श्रेय इति। २५२।१

यागादिव्यक्तिषु कृतिसाध्यत्वस्य श्रेयःसाधनत्वस्य च भावान्नैतावता भेद इत्यर्थः। कृतियोग्येष्टसाधनव्यतिरिक्ते कार्ये प्रमाणं च नेत्याह। न चेति। अदर्शनमसिद्धं फलस्य प्रवर्तकतयाऽनुभवादित्यन्वयः। कश्चित् शङ्कते। ननु फलमिति। साधनस्य प्रवृत्तिव्यभिचारित्वान्न तदपि प्रवर्तकमिति वा शङ्कते। नन्विति। किं तद्बाह्यप्रवृत्तेर्हेतु,रुतान्तरप्रवृत्तेः? नाद्य इत्याह। न विशिष्टेति। बाह्यप्रवृत्तिर्विशिष्टप्रवृत्तिशब्दार्थः। फलज्ञानं विना विशिष्टप्रवृत्त्यसंभवात्तद्धेतुरित्याशङ्क्य तस्मिन् सत्यपि साधनज्ञानाभावे प्रवृत्त्यसंभवात् तदेव हेतुरित्याह। अभिलषितेति। द्वितीयं प्रत्याह। फलस्येति। एवं प्रासङ्गिकं चोद्यं निरस्य कार्ये प्रमाणं नेत्येतत्प्रपञ्चयति। न च कार्यमिति। कथमदर्शनमिति चेत्तत्र वक्तव्यं, किं प्रत्यक्षं तत्र मानम्, उताऽनुमानम्, आहो आगमः, किं वा ऽनुपपत्तिः? नाद्य इत्याह। न तावदिति। प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयत्वात्कार्यस्य च तद्विपरीतत्वान्न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। द्वितीयं निरस्यति। संबन्धेति। तृतीयं प्रत्याह। अव्युत्पन्नत्वादिति। चतुर्थं प्रत्याह। अलौकिकेति। अनुपपत्त्यभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते। प्रवृत्तिरिति। अन्यथोपपत्त्या दूषयति। न कृतियोग्येति। प्रमाणविधुरत्वादिष्टसाधनवाक्यार्थोऽपि नादेय इत्यत्राह। न च साधनत्वमिति। २५२।१०

तर्हि फलोत्पत्तेः पुरा साधनत्वस्य दुरधिगतत्वात्कथं ततः प्रवृत्तिरित्यत्राह। अननुभूतइति। इदमेतत्साधनमेतज्जाती-

यत्वादमुकत्वदित्यनुमानात्साधनत्वसिद्धिरित्यर्थः । कृतियोग्येष्टसाधनमिति सविशेषणप्रयोजकाङ्गीकाराद्गौरवमितरत्र लाघवमित्याशङ्क्याह । न चेति । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थव'दिति न्यायाद्विषशेषणकल्पनं न दोषाय । न च निर्विशेषणप्रयोजकसंभवे इतरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । इष्टसाधनज्ञानं विना कार्यबुद्धिस्तावन्न संभवति, इष्टसाधनज्ञानमात्रस्य स्वकार्यज्ञानाहेतुत्वात् कतिपयेष्टसाधनज्ञानस्य हेतुत्वं वक्तव्यं, तथा च तादृगिष्टसाधनस्यैव प्रवर्तकत्वमस्तु, किं तज्जन्यकार्यबुद्ध्येत्यर्थः । प्रकृतं निगमयति । तस्मादिति । वेदान्तानां कार्यपरत्वाभावे ऽपि विधिपरत्वम्, एतत्साधनताया एव विधित्वादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । अस्तु को दोष? इति तत्राह । तत्राऽविद्येति ।

अथापीत्यादिना ग्रन्थेनोपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानां शङ्कितं, तदयुक्तं, पूर्वत्राप्युपासनाविधेर्निरस्तत्वादित्याशङ्क्य मतभेदाऽभिप्रायेणेदं चोद्यमित्याह । इदानीमिति । विकाराऽसंस्पृष्टत्वात्प्रवेशान्तरवर्त्तित्वं विभुत्वेन सर्वगतत्वं चेत्यर्थः । भेदोपासनं कथ?मित्याशङ्क्याह । अहं ब्रह्मेति । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादाविवेत्यर्थः । वाग्धेन्वोरन्यत्र प्रसिद्धत्वात्समारोप्योपासनं युक्तम्, ब्रह्मणस्त्वप्रसिद्धत्वाद्वेदान्तानां च विधिपरत्वान्न तत्र प्रामाण्यमित्यनुपास्यत्वं ब्रह्मण इति शङ्कते । न न्वेवमपीति । समारोप्योपासने ऽपीत्यर्थः । प्रमाणान्तरविसंवादाऽभावे देवताधिकरणन्यायो ऽवतरति, अत्र च प्रमाणान्तरविरोधान्न वस्तुसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । सद्वितीयत्वमुपपादयति । विकारेति । 'अथ यदतः पर' इत्यादिना ब्रह्मणो विकारेण संबन्धोपलब्धेस्तस्य पृथक्त्वेनावस्थानं, तथा

२५२।११ (margin)
२६३।१ (margin)

व वेदान्तानामपि भेदपरत्वान्न मानान्तरविरोध इत्यर्थः ।

फलाभावान्नोपासनविधिपरत्वमिति शङ्कते । ननु नैयोगि- २५३।१ कफलत्वेति । नित्यग्राहकप्रमाणविरोधान्नाऽनित्यत्वमनुमेयमित्याह । नेत्याहेति । नित्यत्वग्राहि प्रमाणमसिद्धमिति शङ्कते । ननु श्रुतिरिति । ब्रह्मात्मभावलक्षणस्य मोक्षस्य मानान्तराऽगोचरत्वात्कथं तदनित्यत्वानुमानमित्याह । अत आहेति । यत् कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्या कृतकस्याऽनित्यत्वसिद्धावर्थान्मोक्षाऽनित्यत्वसिद्धेर्न त्वदभिमतसिद्धिरित्याह । नन्वनुमानेति । विरुद्धाव्यभिचारित्वादिति । सत्प्रतिपक्षसाधनानुमानसदृशत्वादित्यर्थः ।

टीकापेक्षितं हेतुमाह । अनुमानादिति । निरपेक्षत्वे सति उत्तरभाविप्रमाणत्वादाम्नायस्य प्राबल्यमित्यर्थः । फलवैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते । नन्विति । शरीराद्युपभोग्यफलकं कर्म, मुक्तेश्च शरीराद्यसङ्गित्वान्न कर्मफलत्वमित्याशङ्क्याह । तत इति । श्रुतिन्यायाभ्यां नित्यत्वप्रतिपत्तिरित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति । ब्रह्मेति । ब्रह्म नित्यसिद्धं तदेव विद्याफलं न तदतिरिक्तमैक्यमिति श्रुत्यर्थः । न्यायत इत्युक्तं, तद्विवृणोति । न्यायत इति । न्यायमेवाह । पुनरावृत्ताविति । मुक्तेरनित्यत्वेऽभ्युदयाद्भेदो ऽपि न स्यादित्याह । अभ्युदयेति । अभूत्वा भाविनः साध्यत्वं, मुक्तेस्तद्वैपरीत्यादसाध्यत्वमित्याह । अनादित्वमिति । श्रुतिन्यायौ क्रमेणाह । विमुक्तश्चेति ।

बाह्यक्रियासाध्यस्यैवोपचयादिमत्त्वं, मुक्तेश्चान्तक्रियासाध्यत्वान्नित्यत्वमित्याशङ्क्य व्यर्थविशेषणत्वात्साध्यत्वमात्रमनित्यत्वप्रयोजकमित्याशयेनाह । क्रियासाध्यत्वइति । सशरीरत्वस्यापि धर्मकार्यत्वादशरीरत्वमेवेति कथमुक्तमित्याशङ्क्य २५३।६

२५३।१७ न शरीरमित्येतद्व्याघत्यां शङ्कामाह । ननु यथैवेति । एवकारस्य धर्मात्कार्यमित्यनेन संबन्धः । 'अथायमश-रीर' इत्यादिना अशरीरत्वस्य कार्यप्रतिपत्तेरसिद्धं स्वा-भाविकत्वं, तथा सशरीरत्वानुभवविरोधश्चेति आशङ्कते । किमिदमिति । यदिदमशरीरत्वं तत्किं स्वाभाविक,मुत नै-मित्तिक?मिति विमर्शार्थः । शशरीरसंबन्धस्य परमार्थ-सतो ब्रह्मणि कालत्रये ऽप्यनुपपत्तेरशरीरत्वमित्याह । शरी-रेति । सशरीरत्वानुभवविरोध इत्युक्तं निरस्यति । मिथ्येति । आगन्तुकमपि सशरीरत्वं न वस्तुसदिति दर्शयितुं मिथ्याज्ञा-नेति विशेषणम् ।

अथायमित्यादिना सशरीरत्वस्य साध्यत्वं प्रतीयते इत्या-शङ्क्य किं मिथ्याज्ञानसंबन्धध्वंसलक्षणस्या,ऽऽहो संबन्धान्तर-ध्वंसलक्षणस्ये?ति विकल्प्याद्यं दूषयति । तत्रेति । कर्मशब्दे-नोपासना ऽभिधीयते । तत्र हेतुमाह । सम्यग्ज्ञानेति । प्रमाण-ज्ञानस्याऽज्ञानतत्कार्यविरोधित्वादुपासनस्य चाऽनीदृशत्वमित्य-र्थः । द्वितीयं दूषयति । संबन्धान्तरेति । सत्त्वादीनामनादित्वे ऽपि यथा परिणामस्तद्वन्मुक्तेरपीति शङ्कते । नन्विति । कूट-स्थनित्यताप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । कौटस्थ्यमङ्गीकृत्य तत्रोपास्तेरनुप्रवेशं शङ्कते । नन्विति । सदैक-रूपो भविष्यतीति च विरुद्धमित्यत्राह । ज्ञानेति । ज्ञान-स्य तावत्तत्राऽनुप्रवेशो ऽङ्गीकारि, उपास्तेश्च ज्ञानत्वात्कथं निषेध? इत्यर्थः । अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमात्रं ज्ञानफलं, तद्वि-हाय मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाङ्गीकारे स्वर्गादिसमत्वं स्यादित्याह । २५४।१६ अत्राहेति ।

कर्मणामुपचिताऽपचितरूपत्वात्तत्फलस्वर्गादेरपि तथात्वं

युक्तं, न तथा ऽत्रोपासनाया एकविधत्वादिति शङ्कते। ननु किमिति। विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह। उच्यतइति। उच्यतइत्यारभ्य मरणमेवेत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवे'त्यादिवाक्यपर्यालोचनयोपासनस्याऽवधिः प्रतीयतइति शङ्कते। मरणं वेति। आयुर्नियमाऽभावात्साधनैकरूप्यं न सेत्स्यतीत्याह। तथापीति। परिमितिभावाभावमेवाह। एकेनेति। अवध्यन्तरमाशङ्कते। उपास्येति। अस्मिन्नपि पक्षे साधनैकरूप्याभावस्तदवस्थ इत्याह। तथापीति।

२८४।८

ननूपासना न मोक्षसाधिका येन तदुपचयादिना मुक्तेरपि तथात्वमापद्येत, किं तूपासनजनितः साक्षात्कारो मुक्तिहेतुरित्याशङ्क्याह। न चेति। किं विहितत्वेन साधकत्वम्, उताऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन? नाद्य इत्याह। विहितत्वादिति। द्वितीयं प्रत्याह। मिथ्याज्ञानत्वादिति। प्रमाणज्ञानस्याऽविद्यानिवर्त्तकत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं नाऽप्रमाणस्येत्यर्थः। द्वितीयं पक्षमुत्थापयति। अथ मा भूदिति। अस्मिन् कल्पे पूर्वोक्तमेव दोषं स्मारयति। न तर्हीति। उपासनोपचयादिना तत्फले ऽप्युपचयादिरित्युक्तं, तत्र विपक्षे बाधकाऽभावं शङ्कते। अथेति। बाधाभावो ऽसिद्ध इत्याह। अनुष्ठानेति। उपचितापचितसाधनाऽनुष्ठानान्तरपि फलसाम्ये ऽनुपचितसाधनानुष्ठाने विफलं स्यादित्यर्थः। एकरूपफलोद्देशेन विधिरूपोपासनाविधानात्फलैकरूप्यं सिद्धमिति शङ्कते। अथेति। नियामकाभावादिति। मरणापेक्षादेरनियतत्वात्साधनैकरूप्यस्य नियामकं न पश्याम इत्यर्थः।

२८४।१२

न्यायाविरुद्धे श्रुत्यर्थे संभवति विरुद्धे ऽर्थान्तरे तात्पर्यं

२८८।१ न कल्प्यमिति समाधत्ते। नैतत्सारमिति। मिथ्याज्ञानमविद्याशब्दार्थः। एकाग्रचित्तस्यापरोक्षज्ञानं जायते, ऐकाग्र्यात्मप्रपञ्चमिथ्याज्ञानादिप्रतिबन्धनिवृत्तौ तन्निवृत्तिश्चोपासनाधीनेति प्रणाड्या मुक्त्युपयोगसंभवेन साक्षात्तस्यास्तत्साधनत्वं श्रुत्यादिविरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः। उपासनाया उपचितादिरूपत्वात्फलेऽप्युपचिताऽपचितरूपत्वमिति यत्तूक्तं तत्राह। क्षीयमाणेति। निवर्त्याविद्यादितरतमभावात्साधने ऽपि तरतमभाव उचित इत्यर्थः। पापादिनिवृत्तेर्दुरधिगमत्वात् संततमुपास्त्यनुष्ठानं स्यादित्यत्राह। परोक्षेति। स्वमते मुक्तेरेकरूपत्वमुपपाद्य परमते तद्दुर्लभमित्युपसंहरति। तस्मादिति। इतिशब्दो विचारसमाप्त्यर्थः। तथा चोक्तं दूषणं तदवस्थमित्याह। विधीयमानेति।

मुक्तेरुपचिताऽपचितत्वमभिधाय शरीरेन्द्रियादिमत्त्वं दर्शयति। मुख्येति। लौकिकसुखदुःखयोः यथा शरीरादिसाध्यत्वं विनाशित्वं च तथा मुक्तेरपि तादृशत्वं दुर्वारमित्यर्थः। शास्त्रावगतं मुक्तिनित्यत्वं न तर्कनिरस्यमित्युक्तं यत्पुनरित्यत्र, तदसंभवि, तर्कानिग्राह्यस्यानित्यत्वसाधकस्य 'तद्यथेहे'त्यादेर्दर्शनादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। ननु श्रुतीति। श्रुत्यनुमाने एव दर्शयति। तद्यथेत्यादिना। 'सामान्यविशेषविषयप्रमाणयोर्विशेषविषयस्य बलीयस्त्वमितरस्य दौर्बल्य'मिति न्यायमाश्रित्याह। पुनरावृत्तीति।

तदयुक्तमित्यत्र 'न स पुनरावर्तते' इति शास्त्रस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वमुक्तं, तत्कस्मात्? न च वर्तमानापदेशत्वं सापेक्षत्वप्रयोजक,'मौदुम्बरो यूपो भवती'त्यादिषु तददर्शनादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। तत्र तावदिति। वेदान्तानां विधिपर-
२८८।९ त्वे तत्र वेदान्तेषु याः फलश्रुतयः अर्थवादा इति संबन्धः।

अर्थवादत्वमस्मदनुकूलं न प्रतिकूलम्, अर्थं वदन्तीत्यर्थसाधक-त्वादित्याशङ्क्याह। न चेति। अर्थबोधकत्वमात्रं नाऽर्थवादश-ब्दार्थः, किं तु विध्यपेक्षितस्तुतिनिन्दार्थवादित्वम्। न च ता-दृशस्य प्रतीयमानेऽर्थे प्रामाण्यसंभव इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह। द्रव्येति। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'त्याद्या द्रव्ये फलश्रुति, 'यं-दाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इत्याद्या, गुणेषु* फलश्रुति,'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्याद्या कर्मास्विति विभागो दृष्टान्ते फलश्रुतीनामप्रामाण्येनार्थवादत्वे हेतुरिति शङ्कते। ननु नार्थेति। अर्थवादादपि विग्रहवद्देवतादिसिद्ध्युपगमादित्यर्थः। किं तर्हि अप्रामाण्यकारणमिति शङ्कते। किं त्विति। प्रमाणान्तरवि-रोधित्वमित्याह। विवर्तमानेति। २५८।१०

प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपुरःसरत्वं दृष्टम्, अत्र च प्रसक्त्यभा-वान्न प्रतिषेधश्रुतेः प्रामाण्यमित्याह। इहापीति। तर्हीहापि नाऽर्थवादानां प्रामाण्यमिति संबन्धः। तत्र हेतुर्न स पुनरा-वर्ततइति। संयोगस्य विप्रयोगाऽवसानत्वात्कथम् आवृत्तिप्रस-क्तिस्तत्राह। तथा हीति। न स पुनरावर्ततइत्यस्य किं यथा-श्रुतो ऽर्थ, उतान्यथा? आद्यं दूषयति। ब्रह्मलोकमिति। द्विती-यमुत्थापयति। न च पुनरावर्तिष्यतइति। अविरोधमपेक्ष्य कल्पना प्रसरति, अत्र च विरोधान्न कल्पनेत्याह। श्रुतार्थेति। उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति। एवमिति। एतेन प्रतिपद्यमाना 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्यादीनि वाक्यान्तरशब्देन सङ्गृ-ह्यन्ते। अस्मिन् कल्पे आवृत्त्यभावस्य पुरा ऽनुक्तत्वात् किं चेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। सामान्येति। विशेषणसामर्थ्या-दिति। इममिहेति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। २५८।१९

---

* संस्कारोऽष्वति १ पु० पा०।

विशेषणबलादस्मिन् कल्पे आवृत्त्यभावप्रतिपत्तावपि २५५।२१ कल्पान्तरे आवर्तिष्यन्तइत्यत्र किं मानमित्याशङ्क्याह। इममिहेति। वाक्यभेदप्रसङ्गान्न कल्पान्तरावृत्तिसाधकत्वमिति शङ्कते। नन्वस्मिन् कल्पे इति। सोपहासमुत्तरयति। अनभिज्ञ इति। नीलमुत्पलमित्यादिवाक्यान्नीलत्वविधायकत्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याह। यत इति। उत्पलस्य नैल्यसंसर्गं बोधयद्वाक्यमर्थादितरव्यावृत्तिं बोधयति। कुतो वाक्यभेद? इत्याह। अथेति। तुल्यमत्रापीत्याह। तर्हीति। अस्मिन्कल्पे ऽनावृत्तिः, कल्पान्तरे त्वावृत्तिरित्यस्माद्वाक्यान्निश्चेतुमशक्यं, तत्कल्पवर्तिश्रुतिसामार्थ्यात्तत्राप्यनावृत्तिप्रतीतेरिति शङ्कते। ननु कल्पान्तरइति। श्रुतिसामान्यादिति। इममित्यादिश्रुतेरुभयत्रैकरूपत्वादित्यर्थः। श्रुत्येकत्वमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्ह्यावृत्त्यसिद्धिरिति चेत्तत्र वक्तव्यम्, अस्मिन्कल्पे ये ब्रह्म प्राप्तास्तेषां कल्पान्तरे ऽनावृत्ति,रुताऽन्येषां? नाद्य इत्याह। अस्माकमिति। प्रतिपन्नानामिति। अत्र ब्रह्मेत्यस्यानुषङ्गः। द्वितीयं प्रत्याह। इदानीमिति। कल्पान्तरप्रतिपत्तॄणामिति। कल्पान्तरे ब्रह्मप्रतिपत्तॄणामित्यर्थः। इत्थंशब्दसूचितमर्थमाह। अस्मिन् कल्पे इति। व्यवस्थायां हेतुमाह। अन्यथेति।

अपि चेयत्र विद्यानन्तरं मोक्ष इत्युक्तं, तत्र वक्तव्यं, किं शाब्दज्ञानं विद्या, उताऽपरोक्ष,मथ वोपासनं? नाद्यो, ऽनिष्टेरनुपलब्धेश्च। नापि द्वितीयः, साक्षात्कारहेतुत्वेनाभ्यासे विधेराश्रयणीयत्वात्। नापि तृतीयः, तस्या अप्रमाणत्वादित्याशङ्क्याह। अपि चाभ्युपेत्येति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्नाभ्यासे विधिरित्याह। सुखसंवेदनत्वादिति। उपासनैव वेदनं किं न स्या?- २५६।१५ दित्यत्राह। यदा पुनरिति। स्वमतं निगमयति। अत इ-

ति । लक्षणहेत्वोरित्यादेरयमर्थः । क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति लक्षणत्वे हेतुत्वे च गम्यमाने लक्षणहेतुभूतक्रिययोर्वाचकाद्धातोरुपरि शतृप्रत्ययः स्मर्यतइत्यर्थः । क्रियाहेतुभूतादिति । क्रियाहेतुभूतवाचकाद्धेतोरित्यर्थः । तिष्ठन् गायतीत्यत्र स्थितिक्रियाया गीतिक्रियाहेतुत्वाऽभावाद्दृष्टान्तो विषम इत्याशङ्क्याह । न स्थितिक्रमेति । न क्रियासाध्यमित्यत्र किं ज्ञानक्रियासाध्यत्वं निषिध्यते, उत तदतिरिक्तक्रियासाध्यत्वम्? नाद्यः, 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्म वेदे'त्यादौ ज्ञानक्रियासाध्यत्वप्रतीतेः । न द्वितीयः, तदनङ्गीकृतेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह ।

अपि च ब्रह्मविद्येति । अथ वा 'तरति शोकमात्मवि'दित्युपक्रम्य तमसः पारं दर्शयतीत्यभिधानादात्मज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वमुपलभ्यते, न च तदुपपद्यते, अनुपलब्धेः, तथा च ब्रह्मज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकत्वश्रुतिविरोधश्च । न चात्मविद्या ब्रह्मविद्येत्यपि शक्यं, ब्रह्मविद्यायां सत्यामप्यविद्यानिवृत्त्यनुपलम्भादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अपि चेति ।　२८६।२१

ब्रह्मविद्यायां सत्यामपि आत्मन्यविद्या न निवर्ततइत्युक्तं चोद्यं निरस्यति । सा चेति । विधीयमानोपासनाया एवाऽविद्यानिवर्तकत्वं किं न स्यादिति तत्राह । यदा पुनरिति । तत्त्वज्ञानमिति । आत्मज्ञानमित्यर्थः । अतत्त्वज्ञानमिति वा च्छेदः । तमसः पारं दर्शयतीत्यत्र तमसः पारदर्शनमात्रं लक्ष्यते, यथा देवनद्याः पारं दर्शयतीत्युक्ते परकूलप्रदर्शनमात्रं लक्ष्यते तद्वत् । न च 'तरति शोकमात्मवि'दित्युपक्रमसामर्थ्यान्निवृत्तिरेवोच्यतइत्यपि शङ्कनीयम्, अत्रापि दुःखतरणमात्रोपलम्भादित्याशयेन शङ्कते । नन्वविद्येति । उपक्रमे निवृत्तेः श्रुतत्वादुपसंहारो ऽपि तद्विषय इत्याह । नैष इति । ततः किमित्यत आ-　२८६।२५

ह । यदिति । शोकतमसोर्भिन्नत्वाच्छोकनिवृत्त्युपक्रममात्रेण
२५७।२ कथं तमोनिवृत्तेर्निश्चय इत्युक्तं दूषयति । अत इति ।

ज्ञानाऽज्ञानयोर्विरोधप्रसिद्धेः शोकस्य चाऽज्ञानात्मकत्वा-त्तन्निवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यनुपपत्तेः शोकतारणे ऽज्ञाननिवृत्तेरे-वोपक्रम इति निश्चीयते, ततस्तदनुरोधेनोपसंहारे ऽप्यविद्या-निवृत्तिरुक्तेति निश्चिनुम इत्यर्थः । अविद्यायाः पारं तारयसी-त्यत्राविद्यानिवृत्तिः पारतरणत्वेनोक्ता, तथा च तमसः पारं द-र्शयतीत्यत्रापि अविद्यानिवृत्तिर्निर्दिष्टेत्याह । तथेति । इतश्च ए-तदेवामत्यव मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिरिति प्रति-ज्ञामात्रमुपन्यस्तमित्याशङ्क्याह । श्रुत्यनुसारेणेति । मिथ्याज्ञा-ननिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिप्रतिपादकं न्यायकृद्वचनमुदाहरति । अ-यमर्थ इति । दुःखं च जन्म च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च मिथ्याज्ञानं चेति दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानि, तेषां मध्ये मिथ्याज्ञाननि-वृत्तौ तन्मूलरागद्वेषादिदोषनिवृत्तिः, तथा च त्रिविधप्रवृत्त्युप-रमः, प्रवृत्त्युपरमे च तन्निमित्तपुण्यपापाऽभावाज्जन्माऽभाव,स्त-तो दुःखनिवृत्तिरिति सूत्रार्थः ।

ननु तैरनादिभावरूपाऽज्ञानतन्निवृत्ती नोपेयेते, कथं तदुदा-हरणादभिलषितसिद्धिरित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानान्निवृत्तिमात्रं स्वीकृतमित्याशयेन मिथ्याज्ञानशब्दार्थमाह । आत्मेति । अर्थश-ब्देन पृथिव्यादयो निर्दिश्यन्ते । मरणं प्रेत्यभावः । फलं सुख-म् । किं तस्य निवर्तकं तत्राह । तस्येति । आत्मनो नित्य-त्वाज्जन्माऽप्रसक्तेः कथं न जायतइत्युक्तमिति तत्राह । शरीर-संबन्धमिति । मिथ्याज्ञानापाये मोक्ष इत्येतत्तन्त्रान्तरपर्यालो-
२५७।१० चनया ऽप्यवसीयतइत्याह । तथेति । तद्वृत्तित्वे सति तदितर-वृत्तित्वं सालक्षण्यं, तद्वृत्तित्वे सति तदिराऽवृत्तित्वं वैलक्षण्यम्'

देहादावात्मबुद्धिरविद्या, अहमस्मि इत्यभिमानविशेषो ऽस्मिता । अनुसंधानकल्पनयेति । अनुसंधीयतइति अनुसंधानं स्थायित्वं, तत्कल्पनयेत्यर्थः । दोषानेव विशिनष्टि । प्रवृत्तीति । तत्त्वपरिभावनयेति । क्षणिकशून्यस्वलक्षणदुःखपरिभावनया निवृत्तेष्वित्यर्थः । विशुद्धं च तद्विज्ञानं चेति विशुद्धविज्ञानं, तच्च चरमक्षण इति विशुद्धविज्ञानचरमक्षणः, तदुदय इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकतायाः सर्ववादिसंमतत्वादुपास्तेर्न मुक्तिसाधनत्वमित्युपसंहरति । तदेवमिति । २५७।२

तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वमङ्गीकृत्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वमाक्षिपति । ननु प्रदर्शितमिति । अन्यदन्यदेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकं तत्त्वज्ञानं प्रदर्शितमिति संबन्धः । यादृशं तत्त्वज्ञानं निवर्तकमिति येनाभिधीयते ततो ऽन्यथा ऽन्येनेति निवर्तकस्य नैकरूप्यमित्यर्थः । द्वादशपदार्थेष्विति । आत्मशरीरादिष्वित्यर्थः । अविद्यानिवृत्तावपि कर्मणां भावात्कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह । पूर्वोपचितानीति । द्विविधं कर्म, पुण्यं पापं चेति, तत्राऽपुण्यस्य निवृत्तिमाह । तत्त्वपरिभावनेति । इतरनिवृत्तिमाह । तत्प्रकर्षेति । तत्त्वपरिभावना तच्छब्दार्थः । सहार्थे तृतीया । तथा च क्लेशेनानन्देन च सह वर्तमानस्य पुंसः प्राक्संचितानि कर्माणि क्लेशानन्दोपभोगेन निवर्तन्ते इत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मणां निवृत्तिस्तत्राह । ततश्चेति ।

मिथ्याज्ञानतन्मूलरागादीनां निवृत्तेः कर्मान्तराऽनुदय इत्यभिप्रेत्य प्राक्संचितनिवृत्तिमाह । पूर्वोपचितेति । पदार्थानां परिभावना तन्निमित्तः परिक्लेशः फलं* येषां तानि, तेषामित्यर्थः । द्विविधः समाधिः, संप्रज्ञातो ऽसंप्रज्ञातश्च । प्रत्ययोपरमे तत्सं- २५८।०

* परिक्लेशः, तथा स फलमिति २ पु० पा० ।

स्कारमात्रावशेषतया चित्तस्याऽवस्थानमसंप्रज्ञातः समाधिः ।
२५८।१० पुरुषाकारेति । प्रकृतिसंबन्धं विहाय चिन्मात्रमित्यर्थः । ऐ-कभविकन्यानेति । प्रायणसमये ऽभिव्यक्तं सत्कर्मजातमेकं शरीरमारभतइति तस्मिन् शरीरे प्रारब्धफलस्योपभोगेन क्षयः, काम्यनिषिद्धयोस्त्वननुष्ठानान्नित्यनैमित्तिकाऽननुष्ठानेन तदकरणमिति प्रत्यवायाभाव, स्ततश्च मुक्तिरित्यर्थः । स्वलक्षणमसाङ्गिज्ञानव्यतिरिक्तं सर्वं दुःखसाधनमित्येतद् दुःखमार्गशब्देनोच्यते । असत्यं तुच्छमित्यर्थः । क्षणिकभावनाविपरीतरूपमाह । स्थायित्वेति । स्वलक्षणाविपरीतत्वरूपमाह । कार्यत्वेति । दुःखसाधनभावनाविपरीतस्वरूपमाह । प्रवृत्तीति । अमत्यभावनाविपरीतस्वरूपमाह । विषयेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तदेवमिति । उक्ते ऽर्थे हेतुं पृच्छति । ननु प्रदर्शितेति । ब्रह्मज्ञानस्य मिथ्याभूतस्य यथा भेदावभासनिवर्तकत्वं तथा तस्यापि निवर्तकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । भेददर्शनस्येति । अस्मन्मते ज्ञानस्य स्वरूपेण मिथ्यात्वे ऽपि विषयस्य सत्यत्वात्तन्निवर्तकत्वं, भेददर्शनस्य तु विषयतो ऽपि मिथ्यात्वान्न निवर्तकत्वमित्यभिप्रायः ।

अथापि स्यादिसत्त्वैकत्वज्ञानस्य निवर्तकत्वमङ्गीकृत्य संपदादिरूपत्वमुक्तं, तत्कस्मादिति शङ्कायामाह । नन्वद्वितीयेति । अध्ययनविध्युपात्तत्वान्नैरर्थक्याऽनुपपत्तेस्तच्छास्त्रं तत्परमेष्टव्यमिति शङ्कते । किं त्विति । विधान्तरेणाऽर्थवत्त्वमाह । जीवेत्यादिना । वस्तुद्वयसिद्धावन्यस्यान्यत्र दृष्टिर्घटेत, न तथा वस्तुद्वयं
२५८।१० समस्ति, प्रमाणाऽभावादित्याशङ्क्याह । जीवेति । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' 'द्वा सुपर्णा'आदिवाक्यं शास्त्रशब्देन निर्दिष्टव्यम् । विधिपरस्य कार्यब्रह्मपरत्वमित्याशङ्क्याह । प्रमाणान्तरेति । प्रमाणविरोधसहकृततात्पर्याभावस्य प्रयोजकत्वम्,

उत तात्पर्याऽभावमात्रस्ये?ति विकल्पयति । तत्र वक्तव्यमिति । २५८।२१
नाद्य इत्याह । न तावदिति । जीवपरयोर्विषयीकरणमन्तरेण प्रमाणान्तरं कथं तद्विरोधं गोचरयतीत्यर्थः । तर्हि संसार्यसंसार्यादिभावेन भेदप्रतिभासः कथं निर्वहे?दित्याशङ्क्योपाधित इत्याह । भेदावभास इति । द्वितीयं दूषयति । न चेति । अर्थपरत्वाभाव इति । अर्थप्रामाण्याभावः, इतरथा साध्याऽवैशिष्ट्यमित्यर्थः ।

ब्रह्मैक्यपरत्वमेव कुतः समधिगत?मित्याशङ्क्योपक्रमादिनेत्याह । तथा हीति । शाखान्तरपर्यालोचनया ऽपि प्रत्यग्ब्रह्मैक्यपरं शास्त्रमित्याह । अथेति । अत्रैव बृहदारण्यकगतं वाक्यान्तरं पठति । तथैव इति । तैत्तिरीयकवाक्यमुदाहरति । तथा स य इति । तत्रैव भेददर्शनस्यापोद्यमानत्वादपि शास्त्रस्य तत्र तात्पर्यमित्याह । तथोदरमिति । ऐतरेयकवाक्यमुदाहरति । तथैतमेवेति । ततममित्यत्र मकारश्छान्दसः । ततमित्यर्थः । सामानमिति । मूर्द्धन्यनाडीमित्यर्थः । शाखान्तरीयवाक्यानि चैक्यपराणि द्रष्टव्यानीत्याह । तदेवमिति । तात्पर्यलिङ्गास्तित्वे च तात्पर्यप्रत्याख्यानमशक्यमित्याह । न हीति । इतोप्यैक्यपरं शास्त्रं न संपत्परमित्याह । किं चेति । 'अविद्यायाः परं पारं तारयसि' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिवाक्यादविद्यानिवृत्त्यादिसिद्धिरित्यर्थः । ततः किमित्यत आह । न चेति । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा ऽन्यस्यान्यात्मकत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अविद्यानिवृत्त्यसंभवे हेतुमाह । अप्रमाणत्वादिति ।

प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमङ्गीकृत्यात्यन्ताऽभेदमाक्षिपति । अत्र कश्चिदिति । उक्ते ऽर्थे प्रमाणमाह । ततश्चेति । स्रष्टृत्वानुपपत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह । अत्यन्तेति । इतोपि नात्यन्ताभेद इत्याह । विरुद्धा चेति । यद्यप्यौपाधिकभेदेनोक्तव्यवस्थासं- २५८।२१

भवस्तथापि दूषणान्तरविवक्षया भेदाऽभेदपक्षः समुत्थापित इति द्रष्टव्यम् । प्रत्यग्ब्रह्मणोः काल्पनिकभेदसंभवात्सृष्टेरविद्या-
२५९।२४ त्मकत्वाच्च न दोषगन्धो ऽपीत्याह । अत्रोच्यइति । दुर्निरूपश्चायं पक्ष इत्याह । किमात्मिकेयमिति ।

प्रत्यग्ब्रह्मणोः किं जातिव्यक्तिगुणगुणिकार्यकारणविशिष्टस्वरूपांशांशितान्यतमत्वेन भिन्नाभिन्नत्वम्, उत प्रकारान्तरेणेति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति । न तावदिति । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्द्रव्यत्वान्न जातिव्यक्तिता गुणगुणिता वा संभवति । नापि कार्यकारणता, जीवस्याऽनादित्वात् । नापि विशिष्टस्वरूपभावः, दण्ड्यादिवत्पारतन्त्र्याप्रतिपत्तेः । नाप्यशांशिता, तत्र प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । प्रकारान्तरेणेति । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावंशांशितानिबन्धनौ, न च तत्र प्रमाणाभाव इत्याह । ममैवेति । श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेः प्राबल्यात्तद्विरोधेन स्मृतेः प्रामाण्यमित्याह । न निष्फलमिति । श्रुत्यनुगृहीतस्मृत्यंशांशिभावसिद्धिमाशङ्क्याह । पादोस्येति । पादवत्पादो भाग इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । वाक्यस्येति । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूत'मित्युपक्रम्य ब्रह्मणः पूर्णताप्रतिपादनान्न भागभागिता । पुरुषसूक्ते ऽपि 'उतामृतत्वस्येशान' इत्यनवच्छिन्नवस्तुप्रतिपत्तेर्नांशांशिभावविवक्षेत्यर्थः । किं च ब्रह्मण्यंशित्वं किं स्वाभाविक,मुतोपाधिनिमित्तं? नाद्य इत्याह । सांशत्वइति । द्वितीयमुत्थापयति । नन्विति । निरंशस्य स्वाभाविकत्वादंशांशितायाश्चोपाधिनिमित्तत्वाद् न स्मृतेः श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

औपाधिको ऽप्यंशांशिभावः किं तात्त्विक, उत कल्पितः?
२६०।५ नाद्य इत्याह । न तावदिति । किं च किं ब्रह्मोपाधिं सृष्ट्वा स्वयं संसारमनुभवति, आहो अन्यस्य संसारिणः संसारमापा-

दयति? । इति विकल्प्याद्यं दूषयति । उपाधिभिरिति । द्वितीयं प्रत्याह । न चोपाधीनामिति । उपाधिसृष्टेः प्रा- २६०।८ गौपाधिकजीवरूपाऽभावान्न तदर्थमुपाधिसृष्टिरित्याह । अ- न्याभावादिति ।

ब्रह्मणो भावात्तदभिन्नो जीवो ऽप्यस्तीत्याशङ्क्याह । प्रागभिन्नेति । जीवस्य ब्रह्ममात्रत्वे वस्तुतस्त्वन्यत्वं न स्यान्न खलु कलशस्य स्वस्मादन्यत्वं दृष्टम् इत्यर्थः । किमन्तःकरणं भेदकम्, उत कर्म, आहो मिथ्याज्ञान,मथ वा तत्संस्कारः? नाद्यः, सुषुप्तौ तदभावादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तराणि निरस्यति । द्रव्येणेति । द्रव्येण परश्वादिना वृक्षादीनां विदारणं दृष्टं, कर्मादीनां चाऽद्रव्यत्वान्न विदारकत्वमित्यर्थः । विदारणात्प्राग् जीवाऽभावान्न तदाश्रितं कर्म यद्यस्ति वनोपाधिकमित्यभिप्रेत्योक्तं सतामपीति ।

औपाधिक इत्यनेन शब्दोपाधितो जायमानत्वं नोच्यते किं तूपाधिप्रयुक्तत्वं, यथा द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वप्रयुक्तत्वं तद्वदिति शङ्कते । अथ भेद इति । अनिष्पन्न इति च्छेदः । द्रव्यत्ववद्भेदस्याप्यनादित्वं स्यादित्याह । तर्हीति । अस्तु, को दोष? इत्यत्राह । स चेति । जातिव्यक्त्यादिभावाभावे ऽपि नीलपीतयोर्यथा व्यावृत्तत्वं तद्वदिति शङ्कते । नीलपीतेति । अत्यन्तभेदशङ्कां निरस्यति । द्रव्यत्वेति । भिन्नयोर्द्रव्ययोरभेदस्य घटादावदृष्टत्वात्प्रत्यग्ब्रह्मणोरपि तदनुपपत्तिरित्याह । तर्हीति । किं च "तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविश"दित्यादौ ब्रह्मण एव बुद्ध्याद्यनुप्रवेशेन संसारित्वेन प्रतिपत्तेर्भेदाऽभेदावित्याह । तस्येति । श्रुत्यनुग्राहकमनुमानमप्यस्तीत्याह । एकत्वेति । अ- २६०।११ लक्तकाद्युपाधिसंसर्गजनितस्फटिकलोहितताप्रतिभासवद् भेद-

प्रतिभासोऽपि भ्रम इति पक्षान्तरमुत्थापयति । न निष्पन्न-
२६०।१८ इति । इष्टापत्त्योत्तरयति । स तर्हीतस्मिन्निति । किं च स्वाभा-
विके भेदे किं प्रत्यक्षादि प्रमाणमुताऽऽगमः? नाद्य इत्याह । न
चेति । तयोः प्रत्यक्षाऽगोचरत्वादिन्यत्रोक्तमित्यर्थः । द्वितीयं दू-
षयति । आगम इति । चशब्दस्त्वर्थः । आगमस्य न भेदे प्रा-
माण्यं किं तु तन्निषेधे इत्यर्थः । निषेधवचनान्यन्यविषया-
णीति शङ्कते । अभेदेति ।

अभेदप्रतिपादनात् पृथग्भेदस्य निषिध्यमानत्वाद् न नि-
षेधस्याऽभेदविषयत्वमित्याह । न हीति । अत्यन्ताऽभेदमिति ।
'द्वा सुपर्णा'त्यादिना भेदस्यापि प्रतिपत्तेर्नात्यन्ताऽभेद इत्याश-
शङ्क्याह । कथं वेति । अव्यवस्थायां हेतुमाह । न हीति । अ-
त्यन्ताभेदाऽभावाद् व्यवस्था सिध्यतीति शङ्कते । ननु भेदा-
दिति । अत्यन्तभेदाऽभावादव्यवस्थापि स्यादित्याह । तर्ही-
ति । अविद्याद्यसंसृष्टे ब्रह्मणि न तत्संसर्गः संभवेद्विरुद्धत्वाद्व-
ह्नौ शैत्यवदिति शङ्कते । ननु विरुद्धमिति । त्वन्मते विरोध
एवाऽसिद्ध इत्याह । को ऽयमिति । कथं विरोधाभाव? इत्याश-
ङ्क्य किमभेद इत्यत्र नञा भेदाभावो विकल्प्य विधीयते,
उत तदन्य? इति, आद्ये विरोधाऽसिद्धिरित्याह । एकेति । द्वि-
तीयमुत्थापयति । अभेद इति । नन्वभेदस्याऽभावे मुख्यत्वान्ना-
२६१।२ र्थान्तराभिधायित्वं घटते तथापि तदङ्गीकृत्याह । तथापी-
ति । अहं मनुष्य इत्यैक्यस्य भेदज्ञानेन बाधः, द्वौ चन्द्रा-
वित्यत्र भेदस्यैक्यज्ञानेन बाधो दृश्यते, तथा ऽत्रापि भेदाभेदयो-
र्विरोध इत्यर्थः ।

किं च विरुद्धयोर्भेदयोरेकत्र समावेशवद् विरुद्धयोर्भावा-
ऽभावयोरेकत्र समावेशः किं न स्या?दित्याह । भेदाऽभेदा-

विति । अंशांशित्वपक्षे दोषान्तरमाह । किं चेति । निश्चया- २६१।१५
दिलस्य जीवसमवायिभिर्मलैरन्वयावि ब्रह्म मलभूयिष्ठमिति नि-
श्चीयतइत्यनेन संबन्धः । ननु जीवस्यैव मलवत्त्वमसिद्धं 'लि-
प्यते न स पापेने'त्यादिना मलसंबन्धराहित्यप्रतिपत्तेरित्याश-
ङ्क्याह । फलवचनानामिति । इतो ऽपि ब्रह्मणि मलसंसर्गो
दुर्वार इत्याह । किं च ब्रह्मणीति । श्रुतिभक्तीत्यत्र
भेदाऽभेदयोरिति शेषः । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्येत-
द्विरोधान्न मलाभिन्नं ब्रह्मेति शङ्कते । निरवद्येति । निरवद्यत्वे
ऽपि श्रुतिविरोधस्तुल्य इत्याह । न सर्वात्मत्वेति । विरुद्धत्वे त्विति ।

विरुद्धत्वादुभयोः प्रामाण्यमयुक्तमित्याशङ्क्य भेदाऽभेदवादे
ऽन्यतरप्रामाण्याङ्गीकरणे कारणाऽभावात्पक्ष एवायं साज्य
इत्याशयेनाह । अत एवेति । व्यवस्थितविषयत्वात् श्रुतिद्वयम-
प्यविरुद्धमिति शङ्कते । ननूपाधीति । उपाधिभेदेनेति । उपा-
धिकृतभेदेनेत्यर्थः । औपाधिकभेदस्य किं परमार्थत्वम्, उत
न? नान्त्य इत्याह । नार्थत इति । नापि प्रथमः, औपाधिकस्य
स्फटिकलौहित्यवत् परमार्थत्वाऽसंभवादित्यर्थः । त्वयाप्यौ-
पाधिकभेदेन व्यवस्था ऽऽस्थितेत्याशङ्क्याह । मिथ्येति । प्रत्य-
ग्ब्रह्मणोरभेदाद् ब्रह्मण्यपि संसार इत्युक्तं, तत्र संसार्यभिमा-
नाभावान्न ब्रह्मणः संसारित्वमित्याशङ्क्याऽभेदे सोपि दुर्वार इ-
त्याह । किं च ब्रह्मेति । द्वितीये ऽपीदं निरूपणीयं, किमभेदवद्
भेदमपि पश्यति, उत नेति, तत्रान्त्यं दूषयति । न चेदिति ।
आद्यं दूषयति । पश्यति चेदिति । द्वितीयाद्यमुत्थापयति । ननु
भेदमपीति । विरोधापातान्नैवमित्याह । तर्हि ब्रह्मेति ।

इतोप्यात्मनि संसारसंबन्धो ऽपरिहार्य इत्याह । किं च २६१।१६
सत्यपीति । सत्येनेति । परमार्थत एवाऽभेदाभिमाने सतीत्य-

र्थः । दृष्टान्ते भेदज्ञानस्य परोक्षत्वात् तस्मिन् सत्यप्यभेदाभिमानोचितकार्यं स्यात्, इह तु भेदज्ञानस्याऽपरोक्षत्वान्न तदुचि-
२६१।१८ तकार्योपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति । शुक्तिकां साक्षात्कुर्वतस्तद्विपरीतरूप्यसाक्षात्कारवदभेदं करतलन्यस्तबिल्वफलवदपरोक्षतया पश्यतस्तद्विपरीतभेदापरोक्ष्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः । रजतस्य समारोपितत्वादधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे ऽनवभासनं युक्तम्, इह तु जडयोरपि सत्यत्वान्नैवमित्याशङ्क्याह । किं च सर्वेति । संबन्धाऽभावान्न सर्वदर्शनं संभवतीति शङ्कां निरस्यति । सर्वाधारस्येति । संबन्धाभावे ऽपि तज्ज्ञानाभावान्न संसारित्वमित्यत्राह । सर्वज्ञस्येति । भ्रान्तदृष्टिवैलक्षण्यमाह । सत्यतयेति ।

एवं भेदाऽभेदमते संसाराऽव्यवस्थामभिधाय मुक्त्यवस्थामाह । किं चेति । किमेकोपाधिप्रविलयान्मुक्तिः, उत सकलोपाधिविलयात्? नाद्य इत्याह । ज्ञानध्यानेति । ज्ञानं प्रसिद्धं, ध्यानं सजातीयप्रत्ययप्रवाहः, तस्यापि प्रविलये तत्संस्कारमात्रावस्थानं समाधिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न च सर्वेति । त्वन्मते ऽप्युक्ताऽनुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य जीवभेदं तावदाश्रित्याह । मम पुनरिति । जीवसंसारैरिति । जीवान्तरसंसारैरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । मिथ्यात्वेनेति ।

जीवभेदेन व्यवस्थासंभवे ऽप्येकजीववादे कथं सेत्याशङ्क्याह । स्वप्नादिवादिति । सकलोपाधीनामविद्यात्मकत्वात्तस्याश्चैक्याद्विद्यया निवृत्तौ सर्वविलयोपपत्तिरित्यर्थः । एकजीववादे किमितः प्राक् केषांचिन्मुक्तिरस्त्युत न? द्वितीये 'वामदेवो
२६२।१ मुक्त' इत्यादिश्रुत्या विरोधः स्यादित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति । वामदेवेति । त्वत्पक्षे ऽप्ययं दोषः सम इत्याह । एकैकेति । इदा-

र्नीं संसारस्योपलभ्यमानत्वात्प्राग् न सर्वमुक्तिरित्याशङ्क्याह। इदानीं संसारेति। यद्यपि संसारो दृष्टस्तथाप्यनुपपन्नः स इ- २६२।५ त्याशङ्क्याह। अनुपपत्तिरिति। पक्षद्वये ऽपि अनुपपत्तिसाम्ये कथमन्यतरपरिग्रहस्तत्राह। निरुपाधिकेति। अनवच्छिन्नचैतन्यं ब्रह्माऽविद्यातत्कार्यानुरागाद्बद्धं, तथा चोपाधिभेदाज्जीवरूपं भिन्नत्वेन व्यवह्रियते, यथोदभाजनभेदेन सूर्यप्रतिबिम्बम्, तत-श्चाऽविद्यानिवृत्तिमन्तरेण वामदेवादेर्मुक्तेरनुपपत्तेः सा ऽऽश्र-यणीया, न च सा ऽऽस्थातुं शक्यते, इदानीन्तनसंसारोपलम्भ-विरोधात्, तथा च वामदेवादेर्मुक्तिप्रतिभासो विभ्रम इत्यर्थः। तर्हि तन्मुक्तिश्रुत्यादिविरोध इति यदुक्तं तत्राह। तद्विषयेति।

नन्वेकमुक्तौ सर्वाऽमुक्तावपि कस्यैकस्य मुक्तिरिति विनि-गमनाऽभावादायासबहुले श्रवणादौ न प्रवृत्तिर्घटतइति तत्राह। निरुपाधिकेति। प्रष्टुस्तव तावदज्ञत्वं स्पष्टं, त्वदज्ञानपरिकल्पि-ताश्चेतरे चैतन्यभेदाः स्वप्नद्रष्टृविद्याकल्पितनरान्तरवत्, ततश्च मुक्त्यन्तस्यानुयायिनस्तवैव बन्धो नेतरेषामित्यर्थः। अन्यो ऽप्ये-वमेव ब्रवीतीत्याशङ्क्याह। एवमिति। अन्यशब्देन किं निरुपा-धिकं चैतन्यं विवक्षित,मुताऽवच्छिन्नम्? आद्ये तस्यैकत्वान्न सं-शीतिः, द्वितीये त्ववच्छिन्नस्य तत्संशयादेश्च चिदविद्यामू-लत्वान्न मुक्त्यादिसंदेह इत्यर्थः।

स्वमतस्य निरवद्यतामभिधाय परमतस्य सावद्यत्वमुक्तमुप-संहरति। तस्मादिति। प्रसङ्गागतं चोद्यं निरस्य टीकाव्या-ख्यामेव प्रस्तौति। तदेवं ब्रह्मेति। शाब्दज्ञानमवगमशब्दार्थः। ब्रह्मणो ऽपरोक्षस्वरूपत्वान्नापरोक्ष्यस्य फलत्वमिति शङ्कते। किं तर्हीति। अज्ञानान्तरतत्कार्यनिवर्तकतुच्छबुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्ब- २६२।८ ततया तस्य फलत्वव्यपदेश* इत्याह। तदाहेति। फलाभावाद्विधौ

* अज्ञानतत्कार्यनिवर्तकशास्त्रस्य सफलत्वव्यपदेश इति २पु०पा०।

निरस्ते पुनः कथं तच्चोद्यमित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वं व्याकरोति । २६२।१५ ननु प्रयोजनेति । आद्यं दूषयति । प्रयोजनं त्विति । द्वितीयं प्रत्याह । न कर्मकारकत्वाभावादिति । न विधिसंबन्ध इति शेषः । भाष्यकारेणैव निरस्तं चोद्यं, नाऽस्माभिः प्रयतितव्यमस्तीत्याह । भाष्यमेवेति । ज्ञानविषयत्वाभावे ऽपि शास्त्रकारणत्वसंभवादाहेति चोद्याऽनुपपत्तिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह । ननु विधिक्रियेति ।

अविद्यानिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमुक्तं, तदसंभवि, तद्विषयत्वमन्तरेण तदविद्यानिवर्तकत्वाऽसंभवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । स्वयंप्रकाशमानतयेति । ज्ञानाकारतयेति । ज्ञानं प्रत्याकारप्रदत्वेनेत्यर्थः । तद्व्यावर्त्तकस्य, तद्विशेषणस्येत्यर्थः । निवर्तकत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमनुपपन्नं, प्रमाणलक्षणविरोधादिति शङ्कते । नन्वनधिगतेति । सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यत्र निवर्तकत्वेनापि प्रामाण्योक्तेर्नैतच्चोद्यमित्याह । अत आहेति । दृष्टान्ताऽसंप्रतिपत्तिमाशङ्कते । ननु तत्रेति । टीकापेक्षितं हेतुमाह । उक्तमेतदिति । निवर्त्याऽभावान्न निवर्तकत्वेन प्रामाण्यमिति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । ब्रह्मणो निरवद्यत्वात्तदभिन्नत्वस्यापि निरवद्यत्वमित्यर्थः । वस्तुतो ऽवद्याभावे ऽप्यविद्यया ऽवद्यं विद्यतइत्याह । अत आहेति । अहमित्यात्मनि ज्ञातेपि विपर्यासदर्शनान्नात्मज्ञानस्य निवर्तकत्वमित्याशयेन शङ्कते । केन तर्हीति । प्रमाणाकारेणेति । प्रमाणगताकारेणेत्यर्थः । अधिष्ठानविशेषज्ञानं निवर्तकमित्याह । तदाहेति । त्वंपदार्थस्य न तत्पदार्थैक्यं, विरोधादित्याशङ्क्य विरुद्धांशपरित्यागेनैक्यबोधनं २६३।१० युक्तमित्याह । तत्त्वंपदाभ्यामिति ।

अनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य निवर्तकत्वाऽसंभवादुत्पन्नस्य निवर्त-

कत्वं वक्तव्यं, न च तदुपपद्यते, सदाऽवस्थितेरिति शङ्कते । किं तर्हीति । तदुत्तरत्वेन टीकामप्यवतारयति । तदाहेति । उक्त- २३३।१ चोद्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याह । प्रमाणेति । विषयाकारेणोदयमन्तरेण ज्ञानस्य व्यापाराऽनिरूपणाज्जन्मैव व्यापार इत्यर्थः । तथापि कथं निवृत्तिरिति तत्राह । प्रमीयमाणेति । शास्त्रजनितप्रमायामभिव्यक्तं यद्वस्तु तद्बलादित्यर्थः । अन्धकारनिवर्तनेन दीपोत्पत्तिवद् विपर्यासनिवर्तनेन ज्ञानोदय इत्यर्थः । अथ वा निवर्त्यनिवर्तकयोः सजातीयत्वान्न निवर्त्यनिवर्तकतेति शङ्कते । किं तर्हीति । तथाभूतविषयत्वात् प्रामाण्यस्य निवर्तकत्वं युज्यतइति समाध्यभिप्रायः ।

अन्तःकरणवृत्तेर्जडत्वाद् नाऽज्ञाननिवर्तकत्वं, नापि चैतन्यस्य, तस्य सदा भोक्तृत्वात्, न च वृत्तिविशिष्टस्य निवर्तकत्वं, विशेषणविशेष्यतत्संबन्धाऽतिरिक्तविशिष्टस्याऽनिरूपणात् । ततश्च प्रमाणजन्या संविन्निवर्तिकेत्येष्टव्यमिति शङ्कते । ननु ज्ञाप्तिरिति । तर्हि स एव निवर्तको ऽस्तु, तत्राह । नित्ये चेति । फलाऽसंभवं दर्शयितुं नित्यइति विशेषणम् । चैतन्यस्य नित्यत्वात्कथं फलत्वमित्यत आह । प्रमाणेनेति । अर्थचैतन्ययोर्भेदाभावे ऽपि उपचारादर्थगतत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । लोके जन्यस्य फलत्वं प्रसिद्धमित्यत्राह । लोके ऽपीति । ब्रह्मचैतन्यस्याऽनात्माऽसंबन्धात्तन्निवर्तकत्वं कथं तत्राह । अत इति । काल्पनिकसंबन्धसंभवात्तयोर्निवर्त्यनिवर्तकतेत्यर्थः । चैतन्यस्य निवर्तकत्वे कथं तदवच्छेदः इत्यत्राह । अवच्छेदेति । ब्रह्माकार- २३३।२ वृत्त्युत्पत्तेः पूर्वमवच्छेद उत्तरक्षणे निवृत्तिरिति अवच्छेदोपपत्तिरित्यर्थः । इदमत्र विवक्षितं, यद्यपि वृत्तेर्जडत्वं चैतन्यस्य तु सदातनत्वं तथाप्यागन्तुकवृत्तिविशिष्टस्य निवर्तकत्वं क-

ध्यते । न च विशिष्टस्याऽनिरूपणाद् न तस्य निवर्तकत्वमि-त्यपि शङ्क्यम । वास्तवविशिष्टाऽसंभवे अनुभवाऽनुरोधेन समा-रोपितस्य विशिष्टस्येष्टत्वादिति ।

ननु फलस्यापि किं, निवर्तकान्तरमस्ति, उत न? आद्ये ऽन-वस्थेत्यभिसंधाय द्वितीयं दूषयति । ननु फलं चेदिति । तत-श्चाऽद्वैतविरोध इत्यर्थः । कारणनिवृत्तौ कार्यस्यापि निवृत्ते-र्नाऽद्वैतक्षतिरित्याह । नेत्याहेति । उपसंहारव्याजेनोक्तचोद्यप-रिहारौ स्पष्टयति । ननु शास्त्रेति । निवर्तकत्वेन प्रामाण्ये हे-त्वभावान्नैवमिति शङ्कते । ननु किमितीति । असिद्धो हेतुरि-त्याह । तत्राहेति । टीकासूचितमन्त्रब्राह्मणवाक्यं दर्शयति । अविज्ञातमिति । ब्रह्म ज्ञानकर्मेति ये मन्यन्ते तेषां ब्रह्माऽज्ञानं स्याद् विषयस्य ब्रह्मत्वादित्यर्थः । ब्रह्म बोधयितुं प्रवृत्ता वाच-स्तत्र स्फुरणाऽतिशयमाधातुमसमर्था यतो वाचो निवर्तन्ते त-द्ब्रह्मेत्यर्थः । विषयत्वस्यापि श्रुतत्वान्न तन्निराकरणमिति श-ङ्कते । ननु मनसेति ।

२६३।१०

विरुद्धार्थत्वेनोभयोः प्रामाण्याऽनुपपत्तेरन्यतरपरित्यागा-ऽयोगाच्च व्यवस्था स्वीकार्येत्याह । नैष इति । युक्तितो ऽपीत्थं व्यवस्थेत्याह । न हीति । प्रकाशो गुणो यस्य स प्रकाशगुण-स्तस्मिन्नित्यर्थः । अविद्यानिवर्तनेन शास्त्रस्य प्रामाण्यमुक्तं, तदाक्षिपति । नन्वविद्येति । साध्यत्वे ऽपि प्रध्वंसस्य नित्य-तादर्शनान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । आत्मनो नित्यमुक्तत्वमस-हमानः शङ्कते । ननु को ऽयमिति । जीवेशादिविवादद्दर्शनाद् विमर्शोपपत्तिरित्यर्थः । जीवस्वरूपनिरूपणस्येह कः प्रसङ्ग? इ-त्याशङ्क्याह । यस्य स्वरूपमिति । यद्यपि जीवस्वरूपं बहुशो निरूपितं तथापि मिथ्याज्ञानोपहतचेतसां तत्र विस्मरणसंभ-

२६४।१

णात्पुनस्तन्निरूपणमित्यर्थः । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसी'दित्यादि-श्रुतिसमधिगतं रूपमाह । ब्रह्मैवेति । प्रतिबिम्बितस्य जीवस्य २६४।८
बिम्बभावो विरुद्ध इत्याशङ्क्याह । ततश्चेति । एकेन पदेन विवक्षितसिद्धेः पदान्तरमनर्थकमित्यत्राह । न चैतदिति । पदद्वय-सामानाधिकरण्याद्विरुद्धार्थप्रतिपत्तौ तन्निरसनेनाऽखण्डं वस्तु प्रतिपादयितुं शक्यते नान्यथा, एकपदप्रयोगमात्रेण विरोधाऽप्रतिपत्तेर्लक्षणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

अखण्डं ब्रह्म शास्त्रप्रमेयमित्युक्तमाक्षिपति । ननु भिन्नाऽभिन्नेति । ततः पदद्वयमर्थवत्स्यादित्यर्थः । भेदवादिमते पुरुषार्थो न सेत्स्यति, पदद्वयस्यार्थवत्त्वं त्वन्यथापि घटतइत्यभिसंधायाह । न तथा सतीति । लक्षणयेति । विरुद्धांशपरित्यागेनोत्पन्नज्ञानेनेत्यर्थः । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादिशास्त्रेण ज्ञानादध्यासनिवृत्तेरुपलभ्यमानायाः कथमपलाप? इत्याशङ्क्याह । वर्तमानेति । ज्ञानमात्रस्य शरीराद्यध्यासनिवर्त्तकत्वं न ब्रूमः, किं त्वन्त्यावस्थायामुत्पन्नज्ञानेनेति चेन्मैवम्, तत्र प्रमाणाऽभावाज्जीवन्मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रविरोधाच्चेत्यर्थः । भिन्नाऽभिन्नं ब्रह्मेति वदता इदं पर्यालोचनीयं, किं सर्वदा भिन्नाऽभिन्न,मुत संसाराऽवस्थायामेव? आद्ये न मुक्तेः संसारावस्थातो विशेषः । द्वितीये ऽपि भेदांशस्य किं निवर्तकमिति वक्तव्यं, किं शाब्दज्ञानम्, उत कर्मा,ऽऽहो उपासना, अथ वा ऽपरोक्षाऽनुभव इति विकल्प्याद्यं दूषयति । भिन्नाभिन्न इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थान्निरस्यति । कर्मेति । संसारावस्थायां भेदाऽभेदप्रतिपादकत्वेनागमो ऽन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्य तत्कल्पकाभावान्मैवमित्याह । आगमस्येति । कल्पकाभावो ऽसिद्ध २६४।१८
इत्याह । यत्त्विति । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं ज्ञानशब्दार्थः । अ-

आत्मभावो मोक्षः। अविद्यानिवृत्तिरादिशब्दार्थः। अत्यन्ताभेदे ऽत्यन्तभेदे च मुक्तिबन्धव्यवस्थासिद्धेः भिन्नाऽभिन्नत्वमास्थेयं, तथा चागमस्य संकोचः सेत्स्यतीत्यर्थः।

व्यवस्थाया अन्यथाप्युपपत्तेः न तद्बलाद्भेदाभेदसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह। तन्मन्दचेतनोपच्छन्दनमात्रमिति। मन्दबुद्ध्यनुसरणमात्रमित्यर्थः। न केवलमन्यथोपपन्नार्थापत्तिः किं त्वन्यथैवेत्याह। तथा हीति। किं भेदाऽभेदाभ्यामंशी जीव, उतांशद्वयसमुदायः? आद्येपि किम् अभेदांशो ब्रह्म, उत ततो ऽर्थान्तर?मिति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। यदि भेदाऽभेदाभ्यामिति। विपरीतो ऽर्थ इति। जीवस्य निरवयवत्वप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वं ब्रह्मांशो जीव इति स्वाऽभ्युपगमविरुद्धं चेत्यर्थः। आद्यद्वितीयं दूषयति। अभेदांशस्येति। समुदायपक्षं निरस्यति। न चेति। समुदायिनो भेदाभेदाभ्यां समुदायस्य दुर्निरूपत्वाज्जीवस्याप्यवस्तुत्वं स्यादित्यर्थः।

मा भूत्तर्हि समुदायो जीव इति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किमभेदांश एव जीव, उत भेदांश एव, अथ वोभावप्यंशाविति तत्राद्यं दूषयति। न चेति। अन्तिमपक्षेपि किं तौ भिन्नौ, उताभिन्नौ? नाद्य इत्याह। न चोभाविति। मध्यमं निरस्यति। न च भेदांश इति। फलितमाह। तत्र तत्त्वेति। विकल्पान्तरमनुवदति। भेदाभेदेति। किं तयोरत्यन्ताभेद, उत भेदाऽभेदौ? नाद्य इत्याह। यद्यभिन्नाविति। द्वितीयमुत्थापयति। अथ भेदेति। यौ तयोर्भेदाभेदौ तावपि किं भिन्नौ, उताभिन्नौ, अथ वा भिन्नाऽभिन्नौ? प्रथमद्वितीययोः पूर्वसमानयोगक्षेमत्वमित्यभिप्रेत्य तृतीयं दूषयति। नैवमिति। भेदाभेदनिर्वाहकभेदाभेदयोर्यौ भेदाभेदौ आस्थितौ तत्रापि भेदांशनिर्वाहकत्वेनाऽभेदांशनिर्वाहकत्वेन

२६४।११ २६५।१६

च भेदोऽभेदौ कल्प्यौ, एवमितत्रापीति प्रमाणयुक्तिहीनमनन्तभेदादिकल्पनं स्यादित्यर्थः। अंशिपक्षोक्तो दोषः कल्पान्तरे ऽपि स्यादिति तदनुवादपूर्वकमाह । किं चांशिन इति। २६५।१० उपदेशपर्यालोचनयापि नायं पक्षो निरूपणपथमवतरतीत्याह। किं चेति।

किम् अभेदांशस्योपदेशः, उत भेदांशस्येति विकल्पयति। कस्यायमिति। आद्यं प्रत्याह । न तावदिति। द्वितीयं प्रत्याह। नापीति । भेदांशे ऽभेदस्य विद्यमानत्वात्तथाप्रतिपत्त्युपपत्तिरित्याशङ्क्य किं मुक्तौ तस्य विद्यमानता, उत सदा? नाद्यः, पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा तस्याऽभेदांशभजनाऽनुपपत्तेरित्याह। न चेति। द्वितीयं निरस्यति । ब्रह्मण्येवेति । अभेदांशस्याप्यविद्ययोपदेश इत्याशङ्क्याह । कस्य चायमिति । भेदांशः किमुपाधिनिमित्तः, उत स्वाभाविकः? नाद्य इत्याह। उपाधीति। द्वितीयमुत्थापयति। स्वत एवेति। पक्षान्तरमाह। अंशिनि चेति।

मुक्तिबन्धयोरैकाधिकरण्यनियमाद् मुक्त्यवस्थायां तस्याऽवस्थानमिष्यते, आहो मुक्तिसंसारावस्थयोर्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थं नेष्यते? इति। तत्राद्यं दूषयति। तद्विनाशे इति। बन्धविनाशे, मुक्तावित्यर्थः। जीवनाशः स्यादिति कल्पे भावः स्यादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। मोक्षइति। भेदांशनाशेऽप्यभेदांशस्य मुक्तिरित्याशङ्क्याह। अभेदांशस्येति। आद्यमुत्थापयति। किं चात्रापीति। श्रुतिविरुद्धत्वान्नेदमादेयमित्याह। ब्रह्म वेदेति। युक्तिविरुद्धं चैतदित्याह। संसारादिति। शोच्यश्चायं भेदाऽभेदवादीत्याह। किं चायमिति। स्वर्गादीनसांकर्येण व्यवस्थापयितुं प्रवृत्तो ऽयं व्युत्पन्नमतिषु कथं नापत्रपेतेति संबन्धः। २६५।१७ तत्र हेतुमाह। सर्वत्रेति। असतो भेदाभावान्न सांकर्यमिति श-

ङ्कते । भेदेनेति । अभेदप्रयुक्तकार्याभावान्नाऽभेदकल्पनं फलवदि-
२६५।१८ त्याह । किमनेनेति । वन्ध्यायमानत्वमाह । स्वप्रयुक्तेति । किं च
किं भेदाभेदौ भिन्नयोर्धर्मिप्रतियोगिनोस्तिष्ठतः, उताऽभिन्नयोः?
तत्राद्यं दूषयितुं भेदस्य धर्म्यादितन्त्रतामाह । धर्मीति ।
भेदोपाधेरिति । भेदव्यवस्थापकस्येत्यर्थः । ततः किमित्यत्रा-
ह । उपाधिभेदेनेति । व्यवस्थेति । विविक्ततया ऽवस्थानं स्थि-
तिरित्यर्थः । भेदाभेदनिर्वाहकभेदस्यापि भिन्ननिष्ठत्वादनव-
स्थेत्यर्थः । अथाऽभिन्नयोर्धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदस्थितौ तस्यापि
स्थित्यर्थं भेदान्तरकल्पनं स्यादित्याह । धर्मेति ।

इतोपि नायं पक्षः समञ्जस इत्याह । उपाधीति । यस्मिन्
भेदनिवेशस्तस्मिन्नेवाऽभेदनिवेश, उतान्यत्र? नाद्यो, विरोधादित्य-
भिसंधाय द्वितीयं निरस्यति । उपाधीति । द्वितीयं प्रत्याह । ध-
र्मीति । धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदादिति विग्रहः । एकस्मिन् धर्मि-
प्रतियोगिभावाऽसंभवान्नाऽभिन्नयोर्भेदस्थितिरित्यर्थः । शास्त्र-
विरुद्धा चेयं कल्पनेत्याह । शास्त्रं पुनरिति । अभेदपरं तद्वच-
नमित्याशङ्क्य पृथगभेदप्रतिपादनान्मैवमित्याह । एष तइति । त्व-
त्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यं च दुर्लभमित्याह । न च सत्त्वादीति । क-
नककटकादिषु सामान्याकारेणाऽभिन्नत्वं विशेषाकारेण भिन्नत्वं
चेत्येतल्लोकप्रसिद्धं, तेन दृष्टान्तेन प्रत्यग्ब्रह्मणोरपि तादृक्त्व-
सिद्धेः शास्त्रवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

भेदाऽभेदमते सांकर्यमित्युक्तं, तत्परमते ऽपि तुल्यमिति
शङ्कते । नन्विति । संकीर्यतएवेति संबन्धः । मन्मते संकरश्च
नेत्याह । न ममेति । काल्पनिकभेदाङ्गीकारान्नाऽद्वैतमते सांकर्य-
२६६।५ प्रसञ्जनं शोभते इत्याह । नैवमिति । अभेदवचनं तर्हि किंविषय?-
मित्यत आह । आत्मन एवेति । तात्त्विकाऽद्वैतविषयं तदित्यर्थः ।

एकदेशिमतनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । गुणदोषवि-
वेकाऽवधारणाऽसमर्थत्वादपि न त्वन्मतमादेयमित्याह । बहु- २६६।१०
वेणुभारेति । स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । मृदादिवद्-
ब्रह्मणो ऽप्युपादानत्वात्तत्र क्रियानुप्रवेशो ऽयुक्त इति शङ्कते ।
ननु ब्रह्मण इति । मोक्षस्योत्पाद्यत्वादिरूपत्वाभावेपि क्रिया-
नुप्रवेशः किं न स्यादित्याशङ्क्य विकल्पोत्तरत्वेन व्याकरोति ।
तत्रेदमित्यादिना ।

मोक्षो ऽनित्यः उत्पत्तिमत्त्वाद् घटादिवदित्युक्ते क्रियासा-
ध्यत्वमुपाधिरिति केषां चित्प्रत्यवस्थानमाह । अत्र के चिदाहु-
रिति । साधनव्यापकत्वं निरस्यति । मोक्षस्येति । ज्ञानसाध्य-
स्याऽनित्यत्वे प्रमाणं च न पश्याम इत्याह । न च ज्ञानेति ।
ज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकताया लोकसिद्धत्वान्न तत्र विधिरर्थवा-
नित्याशङ्क्याह । न चेति । अभूत्वा भावान्न ब्रह्मभावः
साध्य इति शङ्कते । ननु जीवस्येति । स्वाभाविकत्वमसिद्ध-
मित्याह । नेति । 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्यादिना स्वाभाविकत्वं
लक्ष्यतइत्याशङ्क्य तत्तादात्म्यविषयमित्याह । तादात्म्यस्येति ।
तादात्म्यतद्भावयोः को भेद? इत्याशङ्क्याह । भेदेति । भेदस-
हाऽभेदस्तादात्म्यं, भेदाऽसहाऽभेदस्तद्भाव इति भेदः । तद्भा-
वस्य तादात्म्यातिरेकसाधनफलमाह । ज्ञानेनेति । अविद्या-
निवृत्तिब्रह्मभावयोर्ज्ञानसाध्यत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । तरति शो-
कमिति । विकल्पाऽसहत्वाद् नैतत्साध्वित्याह । अत्रोच्यत-
इति । तत्रान्त्यं निरस्यति । न तावत्तद्भावेति । २६७।८

किं तज्ज्ञानमपरोक्षम्, उत परोक्षम्? आद्ये ज्ञानात्प्राक् तद्भा-
वाऽभावे ऽपरोक्षज्ञानाऽनुत्पत्तेः स एष्टव्य इत्याह । तस्येति । द्वि-
तीये सर्वेषां तद्भावः स्यादित्यर्थः । आद्यः कल्पो निरूपणं

न सहते इत्याह । यदि तादात्म्येति । विकल्पाऽसह-
२६७।४ त्वान्नैतत्साध्वित्याह । तत्रापीति । आद्ये ऽपीदमालोच-
नीयं, किं तादात्म्यनिवर्तकं तज्ज्ञानम्, आहो स्विदन्यत्?
आद्यमुत्थापयति । निवृत्ते चेदिति । अपसिद्धान्तापत्तेर्नैवमि-
त्याह । ज्ञानस्येति । न च तदिष्टमित्यपि शङ्क्य,मतिप्रसङ्गात्,
ज्ञानस्य स्वगोचरघातिताऽदर्शनात् । स्वविषयघातितेष्टावपि
न दोषाद्विमोक्ष इत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वा-
ऽदर्शनादित्यर्थः । न द्वितीयो, निवर्तकान्तराऽनुपलब्धेरि-
त्यर्थः । अन्तिममपवदति । अनिवृत्तइति । अनुपपत्तिमेव स्फो-
रयति । न हीति । तादात्म्याऽनिवृत्तौ तद्भाव इत्येतदितोप्यस-
ङ्गतमित्याह । किं चेति । तदभावः किं निवृत्तिरेवोत तदन्य?
इति विमर्शार्थः । आद्ये न फलद्वैविध्याऽसिद्धिरित्याह । निवृत्ति-
रेवेति । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तादात्म्यस्याऽविद्यात्मकत्वात्तन्निवृत्ति-
रविद्यानिवृत्तिरिति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति । अन्यश्चेति ।
तद्भावस्य तादात्म्यनिवृत्त्यन्यत्वे निवृत्तिस्वरूपं वाच्यमित्याह ।
तर्हीति । अभाव एव निवृत्तेः स्वरूपमित्याशङ्क्याह । न हि जीवे-
ति । जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यनिवृत्तौ तद्भावो ऽत्यन्तभेदो वा स्या-
त्, न च तदुभयम्, अत्यन्तभेदाऽनिष्टेर्निवृत्तिसमये तद्भावाऽनि-
ष्टेश्चेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तद्भावं दूषयितुं विमृशति । कश्चा-
यमिति । तद्भावः किं ब्रह्म, उत जीव, आहो अन्य? इति किं-
शब्दार्थः । तद्भावस्य साध्यत्वाद् ब्रह्मणश्चाऽसाध्यत्वात्तयोर-
न्यत्वमित्याह । न तावदिति ।

२६७।१२ उक्तं दोषं मतान्तरे ऽतिदिशति । अत एवेति । तृतीये ऽपि
किं स चेतन, उताऽचेतनः । उभयथा ऽप्यनुपपत्तिरित्याह ।
न च तृतीय इति । जीवब्रह्मान्यचेतनस्या ऽसंभवादनङ्गीकाराच्च ।

अचेतनत्वे च न तस्य पुरुषार्थत्वमित्यर्थः । इतोपि न भेदाऽभेदपक्षो युक्त इत्याह । किं चेति । किं तादात्म्यविशिष्टो जीव, उत तदुपलक्षित इति विकल्प्याऽनुवादेनोत्तरमाह । यदीति । द्वितीये ऽस्मन्मतप्रवेश इत्याह । निष्कृष्टेति । तत्र हेतुमाह । अत्यन्तेति । प्रमाणं चात्र न पश्याम इत्युपसंहरति । तस्मादिति । तत्तादात्म्यस्येति । तेन तादात्म्यं यस्य तस्येत्यर्थः । ननु तत्त्वमसीति तादात्म्यं लक्ष्यतइत्याशङ्क्य किं वाच्ययोस्तादात्म्य,मुत लक्ष्ययोः? नाद्यः, तयोर्विरोधादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । न चेति । पदद्वयवैयर्थ्यशङ्कां निरस्यति । भिन्नेति । भिन्नोपाधिपरामर्श एव कस्मा?दित्याशङ्क्याह । न चैकेनेति । भेदनिवृत्तिफलं तत्त्वमस्यादिवाक्यं, न चैकेन पदेन भेदभ्रमो निवर्तते, तथा च भिन्नोपाधिपरामर्शेन भ्रमनिवर्तकं पदद्वयमर्थवदित्यर्थः । २९७।१२

'ब्रह्मैव भवती'त्यादिषु ब्रह्मभावस्य साध्यत्वश्रवणात् कथमसाध्यत्व?मित्याशङ्क्याह । फलश्रुतय इति । चिकित्सादिना रोगादिनिवृत्तौ स्वास्थ्यं जातमितिवत् प्रतिबन्धकाऽविद्यानिवृत्तिमपेक्ष्य ब्रह्मैव भवतीत्यादिव्यपदेश इत्यर्थः । ज्ञानसाध्यस्याऽनित्यतादर्शनान्न मोक्षस्याऽनित्यत्वमिति यत्तूक्तं तत्राह । न चेति । भावनालक्षणसंस्कारस्य ज्ञानजन्यस्याप्यनित्यत्वाद् ब्रह्मभावस्याप्यनित्यत्वमित्यर्थः । संस्कारत्वस्याऽविशेषाद्वेगादिवद् भावनापि क्रियाजन्येत्याशङ्क्याह । न च संस्कारस्येति । ज्ञाने सति भावनोत्पद्यते नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावनाया ज्ञानसाध्यत्वमनुभूयते, तद्विरोधश्चेत्याह । अन्वयव्यतिरेकेति । २९७।१० न च संस्कारस्य ज्ञाननाशक्रियाजन्यत्वात् स्मृतिजनकत्वमित्यपि शङ्क्यं, नाशस्य क्रियात्वाऽभावादित्यर्थः । का तह

मानस्य गति?रिति शङ्कते । अब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेतरसाध्यत्वा-
दित्यर्थः । दूषणान्तराभिधित्सयैतत्पुनरुत्थापितमिति द्रष्टव्य-
म् । व्यभिचारित्वादाभासत्वं तस्येत्याह । न क्रियायामिति । २६७।११
साध्यतामात्रस्याऽनित्यत्वप्रयोजकत्वसंभवे क्रियेति विशेष-
णं व्यर्थ चेत्यभिप्रायेणाह । तस्मादिति । प्रतिबन्धनिरासेना-
ऽऽप्यत्वमुक्तमिति शङ्का निरस्यति । तर्हि तृतीयमिति । उत्पत्ति-
विकारापेक्षया तृतीयमित्यर्थः । आत्मस्वरूपस्याऽऽप्यत्वानभिधा-
नात्तन्निषेधो ऽसङ्गत इत्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं व्याचष्टे । तत्रेद-
मिति । तत्राऽऽप्यस्वरूपे इत्यर्थः । द्वितीयकल्पाऽऽद्यकल्पमनुवद-
ति । व्यतिरेके ऽपि सर्वगतमिति । किं तादात्म्यलक्षणा ऽऽप्तिः
साध्यते, संयोगलक्षणा वा? नाद्य इत्याह । संयोगेति । अन्य-
स्याऽन्यात्मत्वं पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा न संभवतीत्यर्थः । नापि
द्वितीय इत्याह । संयोगो नित्यसिद्ध इति ।

सर्वगतत्वाद्विकारदेशे ऽवर्तमानत्वाभिधानमयुक्तमित्याश-
ङ्क्याह । तत्र वक्तव्यमिति । किं प्रयोजनानुरोधात् परिच्छि-
न्नत्व,मुत प्रमाणाऽनुरोधा?दिति विकल्पार्थः । द्वितीयं दूष-
यति । शास्त्रं पुनरिति । 'आकाशवत्सर्वगतश्च'त्यादिशास्त्रे स-
र्वगतत्वप्रतिपत्तेः, 'अथ यदतः पर' इत्यादिवाक्यं त्वन्यथासि-
द्धमित्यभिसंधिः । आद्यं दूषयति । न चेति । रशनादेशे वर्त-
मानेनापि पन्नगेन न रशनाया यथा संस्पर्शः तद्वद् ब्रह्मणोपि
कार्याऽसंस्पर्श इत्यर्थः । सर्वगतत्वात्कथं ब्रह्म विकारावर्ति?ति
शङ्कायामाह । अथ सर्वगतत्वस्येति । 'अथ यदतः पर' इत्या-
देरन्यार्थत्वाऽदर्शनात् परिच्छिन्नमपि सर्वगतमित्युपचर्यतइत्यर्थः ।

टीकाग्रन्थाद् बहिरेव दूषणमाह । न मध्यमेति । विक- २६८।७
ल्पप्रयोजनमाह । दूषणेति । प्रतीचो ब्रह्मतादात्म्यस्य साध्य-

त्वपक्षे कथं स्वरूपनाशः? जीवस्य भावादिति दूषणाभासत्वश-ङ्कायामाह। प्रथमे इति। दूषणविधां पृच्छति। कथमिति। २६८।९ किं जीवस्य ब्रह्मभावस्ताभ्यामनन्य, उतान्यः? आद्ये साध्यत्वा-ऽयोग इत्याह। तत्र तावदिति। द्वितीयं प्रत्याह। नापीति। द्रव्यान्तरमिति। पदार्थान्तरमित्यर्थः। आरम्भकत्वमङ्गीकृत्य दूषणमवादि, न चारम्भकत्वमपीत्याह। सर्वगतस्येति। परि-च्छिन्नास्तन्तवः पटारम्भका दृष्टाः, ब्रह्म चाऽनीदृगिति ना-रम्भकमित्यर्थः। तादात्म्यस्य संबन्धरूपत्वान्न स्वरूपविनाश-प्रसक्तिरित्याशङ्क्याह। नापि जीवेति।

संबन्धः संयोगः, उत समवायः? न तावदन्त्य इत्याह। द्रव्य-योरिति। द्रव्यत्वे ऽपि मृद्घटयोरिव समवायस्तत्राह। भिन्नेति। मृद एव घटत्वोपगमान्न दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः। न च संयोग एव संबन्धः, तस्य स्वरूपेणावस्थानइत्यत्र निरसिष्यमाणत्वादित्य-र्थः। किं च किं जीवस्य स्वपरिमाणे स्थिते ब्रह्मभावः, उत नष्टे? नाद्य इत्याह। नापि जीव इति। द्वितीयं दूषयति। अनवस्थि-तइति। कटके स्थिते तत्परिमाणाऽविनाशादित्यर्थः। ऐकग्रन्थ्यं निरस्यति। द्वितीयइति। 'संयोगो विप्रयोगान्त' इति न्यायः श्रुतिविरोधे आभासीभवतीति शङ्कते। ननु शास्त्रेति।

श्रुतेः स्वतः प्रमाणत्वात् प्रमाणान्तराभावे ऽपि प्रामाण्य-मित्याशङ्क्य किं यथाश्रुतो ऽर्थः स्वीक्रियते, उत कल्प्यार्थः? नाद्य इत्याह। यथाश्रुतइति। प्राप्तिसमये पुनरावृत्तेरप्राप्त-त्वान्न तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। नावर्तिष्यतइति। २६८।१७ कल्पना ह्यविरोधापेक्षया प्रसरति, तथा च विरोधे सति कथं क-ल्पनोत्थितिरित्यर्थः। किं च किं तदवस्थायां ब्रह्मसमानमै-श्वर्य,मुत न? आद्ये न कस्यापि सर्वेश्वरत्वं सिध्येत् इति अभि-

प्रायेणाह । तस्यैवेति । द्वितीये साधनवैयर्थ्यमित्यभिसंधायाह ।
२६८।१८ तस्मादिति । प्रदेशान्तरवर्तिब्रह्मप्राप्तेः श्रुतिसमधिगतत्वात्कथं तन्निरसनमिति शङ्कते । ननु तयेति । मूर्द्धन्यनाड्येत्यर्थः । आपेक्षिकामृतत्वविषयमेतद्वचनं न परामृतत्वविषयमितरथा ऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह । तर्हीति । आ अमानवपुरुषात्, अमानवपुरुषपर्यन्तमित्यर्थः ।

अप्रतीकोपासनाद्ब्रह्मप्राप्तेः श्रवणादितरेषां तु नाडीभिर्निःसरणमात्रमिति वैषम्यमित्याशयेन शङ्कते । ननु स एतानिति । अस्मिन्नपि वाक्ये न परब्रह्मणः प्रदेशावर्तित्वं भाति, किं तु कार्यस्येत्याह । न कार्येति । 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वा'दिति सूत्रावष्टम्भेन शङ्कते । ननु ब्रह्मशब्देति । ब्रह्मार्थस्य मुख्यत्वं नाम किं वृद्धव्यवहारे परब्रह्मणो परब्रह्मशब्दप्रयोगविषयत्वम्, उत बृहतिधात्वर्थस्य तत्र परिपूर्णत्वमिति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषणमाह । यदि तावदित्यादिना । प्रयोगमुख्यतो निष्प्रयोगविषयाख्यं मुख्यत्वं ब्रह्मशब्दार्थमुख्यत्वमित्यर्थः* । वृद्धव्यवहारे ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य कार्यपरयोरविशेषादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अथावयवेति । ब्रह्मशब्दस्यावयवो बृहतिधातुः, तदर्थस्य ब्रह्मण्यन्वयेनेत्यर्थः । विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह । मैवमिति । किं योगवद् रूढिरपि आश्रीयते, उत योग एवेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । एकस्येति । द्वितीये रूढेः पुरःस्फूर्तिकत्वादितरस्य च तद्विपरीतत्वाद् रूढिराश्रयणीया, तथा च
२६९।४ कार्यं ब्रह्म न सेत्स्यति इत्यभिप्रायेणाह । प्रयोगेति ।

रूढेरुभयत्राऽविशेषे कार्यं ब्रह्मैवेत्यवधारणं कथमित्याशङ्क्य उक्तार्थोपोद्बलकानि लिङ्गान्याह । किं च स एतानि-

* प्रयोगेत्यादिग्रन्थो नास्ति २ पु० ।

ति। तेषु ब्रह्मलोकेषु, परावतः परानिन्द्रादीनवतीति परावान्, तस्य परावतः, प्रजापतेः समा वसन्तीत्यर्थः। तृतीयस्यामिति। २६६।१० पृथिव्यपेक्षया तृतीये द्युलोके परब्रह्मणो ऽवस्थानं विरुद्धं, सर्वगतत्वात्, तथा च कार्यब्रह्मैव द्युसंस्थं गन्तव्यमित्यर्थः। तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। तथेति। इरा अन्नरसः, तेन निर्मितमैरं, मदीयं मदकरम्, ऐरं च तन्मदीयं चेत्यैरंमदीयम्। तस्याऽश्वत्थस्य विनश्वरस्य सोममम्रृतं स्रुते इति सोमसवनस्तस्य। अपराजितायाः इति। अपरैर्न जिता ऽपराजिता, तस्या इत्यर्थः। अरस्याऽरसंज्ञकस्य। ण्यस्य, ण्यसंज्ञकस्य। ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति हैरण्यगर्भो लोकः कस्मादुपादीयते? ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परब्रह्म कस्मान्न गृह्यते? इति तत्राह। न च ब्रह्मेति। यौगिकत्वाङ्गीकारे ऽपि कार्यलोक इत्याह। यौगिकत्वे ऽपीति। ब्रह्मलोकशब्दस्य कार्ये पुरःस्फूर्तिकत्वादित्यर्थः।

भोगभूमौ प्रसिद्धलोकशब्दसमभिव्याहारादपि ब्रह्मशब्दः कार्यपर इत्याह। ब्रह्मणीति। श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्बलीयस्त्वात्कथं लिङ्गवशात्कार्यपरिग्रहस्तत्राह। न चैतेषामिति। अनेकलिङ्गानुगृहीतश्रुतिविरोधात्प्रसिद्धो ऽर्थस्त्याज्य इत्यर्थः। इतोपि न ब्रह्मशब्दः परब्रह्मपर इत्याह। किं च, पञ्चाग्निविदामिति। ननु 'स एतान् ब्रह्म गमयती'ति एतच्छब्देन पञ्चाग्निविद्याऽतिरिक्ता गृह्यन्तइत्याशङ्क्याह। न च स एतानिति। सन्निहितत्वेप्ययोग्यत्वात् तदग्रहणमित्याशङ्क्याह। तेषामिति। तर्हि फलान्तरं कल्प्यमित्याशङ्क्याह। किं च गायत्रीति। फलैक्ये ऽप्युपासनोपचयाऽपचयौ किं न स्याताम्?मित्याशङ्क्याह। न हीति। द्वितीयमुत्थापयति। अथ फलेति। त- २६६।११ र्हि निर्विशेषं ब्रह्म गन्तव्यमित्येतद्गतमित्याह। तर्हि न त्रिका-

रेति। तदभावादिति। उपचयाऽपचयाऽभावादित्यर्थः। इतोऽपि न परं ब्रह्म गन्तव्यमित्याह। किं चेति।

वैश्वानरोपासनया त्रैलोक्यशरीरं संप्राप्य विकारावर्त्ति ब्रह्म प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। किं च पित्रादीति। संकल्पश्रुतिविरोध इति।'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। आद्यं दूषयति। स्याच्चेदिति। इतोपि न परब्रह्म गन्तव्यमित्याह। किं च विकारावर्तीति। आप्तकामस्यापि नृपतेः क्रीडार्थप्रवृत्तिवद् ब्रह्मणोपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्य तात्कालिकप्रयोजनवद्ब्रह्मणो ऽपि तद्भावः स्यादित्याह। स्वार्थेति। कलाप्रविलयश्रुतिरिति। 'षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती'त्याद्येत्यर्थः। किं च ब्रह्म प्राप्तस्य लिङ्गशरीरोच्छित्तौ किं निमित्तमस्त्युत नेति विवेचनीयम्, इत्याह। किं च तत्रेति। आद्येपि किं विद्या निमित्त,मुतान्यत्? आद्ये दूषणमाह। विद्येति।

विद्यायां सत्यामप्युत्क्रान्तेरर्वाग्यथा तस्य न विलयस्तथोत्क्रान्तावपीत्याशङ्क्याह। तदेति। प्राक् प्रतिबन्धसंभवादनिवृत्तिरुत्क्रान्तौ तदभावान्निवृत्तिरित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति। अमानवेति। अमानवकरसंस्पर्शस्य विद्युत्स्थाने श्रवणादित्यर्थः। त्रिपाद् ब्रह्म गन्तव्यमिति सम्बन्धो निवर्तक इत्याशङ्क्य तत्र मानाऽभावान्मैवमित्याह। न चेति। गन्तृपर्यालोचनायामपि न परब्रह्म गन्तव्यमित्याह। किं जीवः सर्वगतः, उत परिच्छिन्नः? आद्ये गत्यनुपपत्तिः। द्वितीये ऽपि स्वतः परिच्छिन्नः, उतोपाधितः? आद्ये विनाशप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य दूषयति। औपाधिकेति। तत्र हेतुमाह। निरवयवेति। निरवयवस्य ब्रह्मणो ऽवच्छेदरूपस्येत्यर्थः। घटादुद्धृत्य यथा गगनं न

नीयते तद्वदुपाधित उद्धृत्य ब्रह्मस्वभावो जीवो न नेतुं शक्य इत्यर्थः। विपक्षे दण्डमाह । उद्धरणे चेति । कथं तर्ह्यात्मनः २७०।११ स्वर्गादिगमन?मित्याशङ्क्याह । तस्मादुपाधीति । उपाधेरपि गमनाऽनुपपत्तिं शङ्कते । ननूपाधेरिति ।

. किं तत्त्वतो गमनाऽनुपपत्तिः, उत कल्पनयापि? तत्राद्यस्त्वङ्गीक्रियते, द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह । एवं तर्हीति । संकल्पश्रुतिविरोधादित्यर्थः । श्रुतेस्तर्हि का गति?रिति शङ्कते । किं त्विति । लौकिकानन्दस्य ब्रह्मानन्दावच्छेदत्वादवच्छिन्नस्याऽनवच्छिन्नान्तर्भावप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्याह । यावांस्तत्रेति । अनेकलिङ्गानुगृहीताऽनेकश्रुतिविरोधाद् ब्रह्मशब्दस्याऽश्रौतोऽर्थस्त्याज्य इत्याह । अनेकस्येति । इतोऽपि न ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थतेत्याह । शास्त्रेति । 'संकल्पादेव तु तच्छ्रुते'रित्यादिभ्य उपासनाफलं निरूप्यते, तद्धि न स्वीकृतं स्यात् त्वन्मत इत्यर्थः। आप्तेः क्रियाफलत्वनिराकरणमुपसंहरति।तस्मादिति।

आदर्शे मलसंभवाच्च न्निरासेनाऽभिव्यक्तकरणं युक्त,मात्मनस्तु निर्मलत्वादभिव्यक्तस्वरूपत्वाच्चाऽभिव्यक्तेन क्रियासाध्यत्वं, तत्श्चाप्येति चोद्याऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽगन्तुकदोषाभावेऽपि अनाद्यविद्यामलेनाऽभिव्यक्तेः प्रतिबन्धात् संस्कारो युक्त इति शङ्कते।दोषेति। आदर्शे क्रियाऽभावेऽपि संस्कार्यत्ववदात्मनोऽपि संस्कार्यत्वं किं न स्या?दित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं व्याचष्टे । तत्र वक्तव्यमिति । निरवयवस्येत्यत्र सर्वगतस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्त्वमात्रेण कथमन्यक्रियाऽसंस्कार्यत्वाभिधानं? तत्राह । न २७१।१ चान्येति । इष्टादिक्रियायाः स्वाश्रययुक्तेऽतिशयजनकत्वं दृष्टम्, आत्मनस्तु प्रत्यक्त्वेन तत्त्वतः पराक्संबन्धाभावाद् न तत्संस्कार्यत्वमित्यर्थः । ध्यानस्य निवर्तकताया अदृष्टत्वात्कथ-

मीश्वरध्यानं तथे?त्याशङ्क्याऽदर्शनमसिद्धमित्याह । ननु मन्त्रेति । परमार्थस्याऽपरमार्थस्य च मलस्य ध्यानाऽनिवर्त्यत्वे निर्दिष्टे न च स्नानादिक्रिययेत्यनेन किं निर्दिष्टमिति न ज्ञायते तत्राह । २७१।५ ननु शास्त्रीयेति ।

इदमंशस्य संस्कार्यत्वाऽभिधानमयुक्तं, कर्मणां कर्तृसंस्कारकत्वात् चेतनस्य च कर्तृत्वादि*त्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। अयमर्थ इति। प्रेरयितापि चेतन एवेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । संवलित इति । चैतन्यैक्याध्यासमुपगत इत्यर्थः । केवलचेतनस्याऽचेतनप्रेरयितृत्वाऽनुपपत्तेः शबलस्य प्रेरयितृत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । चित्संनिधानाद् बुद्धेः कर्तृत्वे प्रमाणमाह । विज्ञानमिति । अन्वहमहंकारस्य विलीयमानत्वादकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेर्न बुद्धेः कर्तृत्वमित्यत आह। स चेति । चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । सुषुप्तावपि तस्याः सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वान्नाकृताभ्यागमादिदोषानुषङ्ग इत्यर्थः । अविच्छेदप्रतिपादनफलमाह । इतिभोग इति । कर्तृत्ववद् भोगोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । धर्मादेरात्मनि समवेतत्वात्कर्तृत्वादिरपि तत्रेत्याशङ्क्याह । तत्र चेति । चैतन्यसंवलितबुद्धावित्यर्थः । निर्विकारेति हेतुगर्भविशेषणम् ।

ननु ज्ञानस्येत्यादिचोद्यपरिहारौ पुनरुक्तावित्याशङ्क्याह । ननु ज्ञानस्येति । अजन्यफलत्वाभिधानमात्रेण कथं वैलक्षण्य?मित्याशङ्क्याह । जन्येति । ज्ञानं न चोदनाजन्यमित्यत्र प्रतिज्ञामात्रं प्रतिभाति न हेतुरित्याशङ्क्याह । चोदनाजन्येति । प्रत्यक्षादनुमानादेर्ज्ञानत्वेनाऽविशेषादेकं वस्तु जन्यमितरन्न तथेत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्याह । ननु शब्देति । शब्द- २७१।१७ लिङ्गादिकमवर्तमानबोधजनकमपि दृष्टं, न च तत्र विषयस्य ज-

* चेतनश्च कर्तेति १ पु० पा० ।

नककोट्यवन्तर्भावः, वर्तमानस्यैव जनकत्वसंभवात्, तथा च न प्रत्यक्षेतरस्य विषयजन्यत्वमित्यर्थः ।

लिङ्गादिजन्यज्ञाने चोदनालक्षणशब्दजन्यत्वाऽभावस्य तेनापीष्टत्वान्न चोदनाया अनुप्रवेश इत्यसंगतमित्याशङ्क्याह । तत्रापीति । क्रियाज्ञानयोर्वैलक्षण्योक्तिरयुक्ता, क्रियाया एवाभावादिति शङ्कते । ननु संयोगेति । मानाऽभावान्नाऽतिरिक्तक्रियासिद्धिरित्यर्थः । मानाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु चलतीति । एतदिति । चलनमित्यर्थः । अनुभवमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तद्बलात् क्रियासिद्धिस्तत्राह । तदपीति । तदपि चलतीति प्रत्यक्षं संयोगविभागालम्बनमिति संबन्धः । पादभूतलसंयोगविभागयोश्चलतीति बुद्धिदर्शनादितरथा चाऽदर्शनात् संयोगाद्यालम्बनमित्यर्थः । संयोगविभागयोः सतोरपि स्थाण्वादौ चलतीति बुद्ध्यदृष्टेः प्रत्यक्षस्यातिरिक्तक्रियाविषयत्वमिति शङ्कते । ननु स्थाणाविति । न संयोगविभागमात्रं चलतीति प्रत्यक्षालम्बनमाचक्ष्महे किं तु स्वाश्रयसंयोगादिति, अतो नाऽतिप्रसङ्ग इति समाधत्ते पूर्वपक्षी । न स्वदेशइति । स्वस्याश्रयभूतो यो देशः स स्वदेश,स्तेन संयोगविभागावालम्बनं यस्य प्रत्यक्षस्य स देशः संयोगविभागालम्बनः, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तथापि कथमतिप्रसक्तिनिरासस्तत्राह । स्थाणोरिति । श्येनो देशो यस्य स श्येनदेशस्तस्य भावस्तत्त्वं तदभावादिति । श्येनाऽनाश्रयत्वादिति यावत् । स्वाश्रयसंयोगविभागालम्बनमित्यप्ययुक्तं, स्थाण्वादिकमनाश्रित्य विहायसि विहरमाणश्येनादौ चलतीति बुद्धिदर्शनादित्याशङ्क्याह । सर्वस्येति । श्येनादेर्गगनाश्रयत्वात्तत्संयोगविभागयोश्चलतीति बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः । संयोगविभागग्रहणं तावदाश्रयग्रहणपुरःसरं, ततश्च

२७१।१८

२७२।२

संतमसावस्थायामाश्रयाप्रतीतावपि चलतीति प्रतीतेर्न संयोगा-
२७२।१ द्यालम्बनमिति सिद्धान्तयति । न बहलेति ।

संयोगाद्यतिरिक्तां क्रियामाश्रित्य तस्या अनुमेयत्वं मन्वा-
नस्य गुरोर्मतमुत्थापयति । यस्त्विति । स्वदेशसंयोगविभागवती-
ति शेषः । अनुमानप्रकारं पृच्छति । कथमिति । अथ वा किं वि-
शेषतोदृष्टमनुमानम्, उत सामान्यतोदृष्टं? न तावदाद्यः, प्रत्यक्षा-
योग्यत्वात्क्रियायाः, न द्वितीयस्तद्व्याप्तलिङ्गादर्शनादिति श-
ङ्कते । कथमिति । सामान्यतोदृष्टं प्रमाणमित्याह । द्रव्येति ।
संयोगविभागावित्युक्ते संयोगजसंयोगे विभागे च स्वाश्रयगत-
संयोगाद्यतिशयपुरःसरत्वस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनत्वं, तद्व्या-
वृत्त्यर्थं द्रव्येति विशेषणम् । संयोगविभागाजन्यौ संयोगाविति
विवक्षितम् । अतिशयपुरःसरावित्युक्ते ईश्वरेच्छापुरःसरत्वेन
सिद्धसाधनत्वं, तदर्थं कादाचित्केति । एतावत्युक्ते पूर्वलक्षणा-
तिशयपुरःसरत्वेन सिद्धसाध्यत्वं, तदर्थं स्वाश्रयेति । न चात्मग-
तसंयोगविभागयोस्तद्गताऽदृष्टजन्यतया सिद्धसाध्यत्वमित्यपि श-
ङ्क्यम् । अव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नस्य कादाचित्कशब्देन विव-
क्षितत्वादित्यर्थः । व्यवस्थितद्रव्यानिष्ठत्वे सति कादाचित्कत्वा-
दिति हेत्वर्थः । कादाचित्कत्वादित्युक्ते कारणेन सहोत्पन्नधर्मेषु
व्यभिचारस्तदर्थं व्यवस्थितेति । एतावत्युक्ते गगनगतमहत्त्वादौ
व्यभिचारस्तद्व्युदासार्थं कादाचित्कत्वादिति । तत्र वक्तव्यं
किं यावान् स्वाश्रयस्तद्गतातिशयजन्यत्वं साध्यते, उताऽति-
शयमात्रातिशपुरस्सरत्वं? तत्राद्ये दूषणमाह । तस्येति । जलप्र-
वाह आधारो येषां ते जलप्रवाहाधारास्तेष्वित्यर्थः । साध्या-
२७२।८ ऽभावमाह । स्थिरेति । तस्यैव व्याख्या अचलेति । नापि द्वि-
तीयः, आश्रयान्तरे तादृगतिशयमन्तरेणापि संयोगादिजन्मवद्-

न्यत्रापि हेत्वन्तराज्जन्मसंभवान्न क्रियासिद्धिरित्यर्थः ।

इतोऽपि न क्रियानुमानं साध्वित्याह । किं च संयोगेति । २७२।१०
अनुमानस्य किं दूषणमित्यत्राह । इत्यनैकान्तिक इति । क्रियायामेव व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । अतिशयान्तरेति । ततश्चाऽप्रयोजको हेतुरित्यर्थः । सिद्धसाध्यं चैतदित्याह । पादाश्रयस्येति । प्रयत्नवांश्चात्मा चेति प्रयत्नवदात्मा, तस्य पादेन यः संयोगस्तस्येत्यर्थः । ननु व्यधिकरणमेतदन्यसंयोगस्याऽन्यसंयोगजनकत्वाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रतिबन्द्योत्तरमाह । पादाश्रयेति । भूसमवायी यः पादसंयोगः स भूसमवायिपादसंयोगः, स्वाश्रयासंबन्धी च भूसमवायिपादसंयोगश्चेति तथोक्तः, तस्यारम्भ इवेत्यर्थः । कर्माश्रयमात्रं संबन्धित्वं च स्वाश्रयासंबन्धिशब्दार्थः । स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । क्रियायाः प्रत्यक्षत्वमप्यनुपपन्नमिति शङ्कते । ननु क्षणिकस्येति । कर्मणः किं पूर्वाऽपरविभागविकलकलावस्थितिलक्षणं क्षणिकत्वं विवक्षित,मुताऽऽशुतरविनाशित्वम्? नाद्यो, ऽनङ्गीकृतेरित्यभिसंधाय द्वितीये ऽविरोधमाह । शब्देति । प्रकृतं निगमयति । तस्मादिति । प्रमाणसद्भावस्तच्छब्दार्थः ।

प्रमाणवस्तुपरतन्त्रायामेव ब्रह्मज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वमित्युक्तं, तत्र सम्यक्त्वमेव मा भूदिति मन्वानं प्रत्याह । किं च वेदान्तेति । सम्यग्ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वं, तच्च प्रमाणवस्तुतन्त्रतायां घटते नान्यथेत्यर्थः । पुनरुक्तिशङ्कां निरस्यति । दार्ष्टान्तिकमिति । लिङादीनां विधौ स्मरणान्न भावनाविधिनिरसनं घटतइति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । श्रुतेः संभावितेर्थे प्रामा- २७३।१
ण्यादत्र च संभावनाऽभावान्न विधिरित्याह । अत्रेति । अध्ययनविध्युपात्तत्वाऽनुपपत्त्या विधिपरत्वमेष्टव्यमित्याह । नन्व-

नुष्ठेयेति । अन्यथासिद्ध्या दूषयति । नेत्याहेति । अध्ययन-
२७३।२ विधिविरोधान्न ज्ञानादौ विधिनिरसनं घटते इति शङ्कते । न
न्विति । अर्थाभावो ऽसिद्ध इत्याह । नेत्याहेति । श्रवणादि-
स्वरूपप्रदर्शनमत्राऽनुपयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । तथा च
श्रवणमिति । आत्मनः श्रवणादिविषयत्वमात्रेण कथं स्तुतत्व-
मिति शङ्कते । ननु श्रवणेति । श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहे-
तुत्वात्तैः स्तवनं युक्तमित्याह । तदाहेति ।

कः पुनरित्यत्र किंशब्दसूचितमाक्षेपमाह । ननु विधेयस्ये-
ति । स्तुतिः प्रवृत्त्यर्था, सा च विध्यधीनेति सिद्धस्यार्थवा-
दसंबन्धाऽनुपपत्तिशङ्कायां तन्निरसनमन्तरेण आत्मन ईप्सित-
त्वप्रतिपादनं कुत्रोपयुक्त?मित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । फलप्रशंसा-
या इति । फले प्रशस्ते तत्साधनं प्रत्यौन्मुख्यं दृश्यते, तथा चा-
त्मनोपि फलत्वात्तत्संस्तवे तदवगतिहेतुश्रवणादौ प्रवृत्तिसंभ-
वात् सिद्धस्याप्यर्थवादसंबन्धो युक्त इत्यर्थः । श्रवणादेः क्रि-
यारूपत्वात्तत्र विधिरेव युक्त इति शङ्कते । ननु सम्यग्दर्शन-
स्येति । तस्यार्थवादतेति । द्रष्टव्य इति वाक्यार्थवादतेत्यर्थः ।
कस्तर्हि विवाद? इत्याशङ्क्याह । श्रवणादय इति ।

अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्न श्रवणादावपि विधिरित्याश-
ङ्क्याऽवहननादाविव विधिर्घटतइत्याह । सम्यग्दर्शनस्येति । दृ-
ष्टादृष्टेति । दृष्टादृष्टाभ्यामुपकारितयेत्यर्थः । अङ्गीकारेणोत्तर-
यति । तदाहेति । न च भाष्यविरोधः, अपूर्वविधिनिरसन-
स्य भाष्यार्थत्वादित्यर्थः । अनुबन्धचतुष्टयमेव प्रथमसूत्रेण
२७३।१४ सूचितं न तु विधिसूत्रं दृश्यतइत्याशङ्क्याह । मननिदिध्या-
ध्यासनेति । श्रवणविध्यभावे प्रसञ्जकाभावाद्विचारारम्भ एव
न संभवेदित्यर्थः । द्रष्टव्य इत्यस्य विधायकत्वनिराकरणेन

स्तावकत्वं दर्शयता अर्हाद्यर्थत्वमर्थादुक्तं, तथा चापि चेत्येत-त्पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । विधीनामिति । 'वाचं धेनु-मुपासीते'त्यादाविवात्मोपास्तावपि विधिः स्यादिति शङ्कते । ननु मा भूवन्निति । शाब्दी साक्षात्काररलक्षणा वा प्रतिपत्ति-र्ज्ञानशब्दार्थः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्न तत्र विधिरित्याह । नेत्याहेति । अवहननादाविव विधिः किं न स्यादिति तत्राह । सर्वत्रेति । सविशेषणवाक्यस्य विशेषणपरत्वान्न विधिपर-त्वमित्यर्थः । २७३।१८

कस्तर्हि वाक्यार्थ? इत्यत्राह । अहमित्युपासीतेति । यदि-दमुपासनं तदात्मन्येवेत्यर्थः । उक्तोपसंहरणस्य तस्मादित्यत्रो-च्यमानत्वादत इत्ययं ग्रन्थो व्यर्थ इत्याशङ्क्याऽवान्तरप्रमेयस्यो-पसंहरणान्मैवमित्याह । अत इति । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयत-येत्यत्र प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमाणमात्रपरत्वादितरप्रतिपत्तेर्विधेय-त्वमित्याशङ्क्य प्रतिपत्तिशब्दः साधारण इत्युक्तं टीकाकृतेत्याह । भाष्यमिति । 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिवाक्यस्य केवलवस्तुवादिनो दर्शनात् कथं तदभाव? इत्याशङ्क्य वृत्तसंकीर्त्तनपूर्वकं तात्पर्य-माह । उक्तमिति । स्वरूपग्राहिवेदभागाभावे को हेतुरिति शङ्कते । कथमिति ।

किं कर्त्रादिरूप आत्मा वेदान्तप्रतिपाद्य, आहो अशना-याद्यतीत? इति विकल्पयति । किमहंप्रत्ययेति । आद्ये अस्म-दिष्टसिद्धिरित्याह । तदेति । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति । अ-थेत्यादिना । प्रतिपाद्यमित्यत्रेतिशब्दो हेत्वर्थः, स च प्रति-पादनं न स्यादित्यनेन संबध्यते । ननु तर्ह्युद्दिश्यैव प्रतिपाद्य-तामित्याशङ्क्य प्रसिद्धस्योद्देश्यत्वादौपनिषदस्य च प्रमाणान्त-राऽग्राह्यत्वान्नैवमित्याह । उद्देशनाभावादिति । दूषणान्तरमा- २७४।३

ह । तस्यापीति । क्रियायामेव वेदानां प्रामाण्यमित्यत्राऽभियु-
२७४।६ क्तोक्तिं प्रमाणयति । तथा चेति । तद्वाक्यं दर्शयति । त्रैविद्यवृ-
द्धानामिति । वेदवृद्धानामित्यर्थः । तत्रेति । वेदेष्वित्यर्थः । उच्चै-
रुत्कृष्टफलाय । नीचैर्निकृष्टफलाय । अग्निहोत्रफला इति । कर्मार्था
इत्यर्थः । शीलं वृत्तं चेति शीलवृत्ते, ते फलं यस्य तत्तथोक्तं, श्रौ-
तस्मार्तकर्मणी शीलवृत्तशब्देन निर्दिश्येते । औपनिषदस्याऽन-
न्यशेषत्वं कथमिति शङ्कायामाह । अहंप्रत्ययेति ।

नन्वहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा, औपनिषदस्याप्यात्मत्वे तथात्वं,
तथा च कर्माङ्गत्वं दुर्वारमिति शङ्कायामाह । नन्वसाविति ।
अहंप्रत्ययसाक्षित्वान्नात्मनस्तद्गम्यत्वं, ततश्च न कर्माङ्गत्वमि-
त्याह । नेत्याहेति । प्रमाणान्तराऽगम्यत्वे ऽपि प्रयाजादिवत्क-
र्माङ्गत्वं स्यादिति शङ्कते । ननु शास्त्रेति । प्रयाजादीनामङ्ग-
त्वप्रतिपादकमन्यत्स्वरूपप्रतिपादकं चान्यत्र तथा ऽत्र प्रमा-
णभेदो ऽस्तीत्याह । अत आहेति । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादि-
वाक्यं यथा विध्यधिकार्यादिकं प्रतिपादयति तथैतदपि स्या-
दित्यत्राह । अधिकारिणामिति । स्वामिनं कर्तारं चेत्येतौ प्रमा-
णान्तरसिद्धौ अनूद्येत्यन्वयः । विधिमात्रेति । इष्टसाधनत्वमा-
त्रेत्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनोक्तेर्थे हेतुमाह । अन्यथेति ।

भूतार्थनिष्ठवाक्यस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वं दृष्टं, ब्रह्मणश्च
प्रमाणान्तराऽगोचरत्वान्न वाक्यप्रमेयत्वमिति शङ्कते । ननु
चेतन इति । गृहीतसङ्गतिकस्योपनिषत्पदसंदोहश्रवणान-
न्तरमर्थप्रतिपत्तिदृष्टेर्मैवमित्याह । नेत्याहेति । वेदस्य स्वरूप-
मात्रनिष्ठत्वमभियुक्तवचनविरुद्धमिति यदुक्तं तदनुवदति ।
२७४।१७ ननु सर्व इति । प्रत्यक्षवेदवचनविरोधात् स्मृतिवचनस्य कर्म-
काण्डमात्रविषयत्वमप्रामाण्यं चेत्याशयेनाह । अत आहेति ।

वेदान्तानां विधिपरत्वेऽप्यात्मन औपनिषदत्वविशेषणं न घटते, संज्ञापरत्वेनापि तदुपपत्तेरित्यत्राह । तद्धितेति । वेदस्य ब्रह्मपरत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । तथेति । कर्मकाण्डस्यान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजननाद् ब्रह्मणि तात्पर्यस्य विवक्षितत्वमित्यर्थः । २७४।१८

अत एवेत्यादिटीकाया अयमर्थः । अत एवाऽनन्यविषयत्वादौपनिषदत्वं विशेषणम् । ततः किमित्यत आह । तच्चेति । वेदान्तानां विधिपरत्वे औपनिषदत्वनिर्देशो न स्यात्, न चौपनिषदास्यानूद्यमानत्वाद् विशेषणोपपत्तिरिति शङ्क्यं, मानान्तराऽगोचरत्वेनानूद्यमानत्वाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्याङ्गुल्यग्रादिवाक्योत्थज्ञानोपमत्वान्नादेयत्वमिति शङ्कते । ननु पदेति । प्रत्यक्षादीनां काल्पनिकद्वैतबोधित्वान्न बाधकतेत्याह । नेत्याहेति । ब्रह्मणि विचारशास्त्रप्रवृत्तौ प्रत्यक्षादीनामाभासविषयत्वं, वेदान्तानां च तत्त्वविषयत्वमिति व्यवस्था घटते, सैवाऽनुपपन्नेति शङ्कते । ननूद्देश्येति । प्रसिद्धस्योद्देश्यत्वादस्य च तद्वैपरीत्यान्नोद्देश्यत्वमित्यर्थः । उपादेयमिति । अनधिगतमित्यर्थः । अहंप्रत्यये प्रतीचो भासमानत्वाद् ब्रह्मणश्च तद्रूपत्वात्प्रतिपादनमुचितमित्यभिप्रायेणाह । अत आहेति । टीकायां चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थ इति द्रष्टव्यम् । इत इति शब्दः प्रयोगादित्यनेनाऽनुपज्यते ।

प्रत्यगुद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तावाश्रीयमाणायां वाक्यस्य सन्निष्ठत्वं स्यात्, प्रतीचो ऽवस्तुत्वादिति शङ्कते । नन्वहंप्रत्ययेति । किं निराकर्त्ता कश्चिदस्ति, उत न? अन्त्ये निराकरणासिद्धिः, आद्ये मदिष्टसिद्धिः, निराकर्त्तुरेवात्मत्वादित्याशयवानाह । नेत्याहेति । न च तस्येति टीकाया अयमर्थः । आत्मनः प्रलयात्प्रागवस्थाने ऽपि प्रलये लयमाशङ्क्याह । न च तस्येति । त- २७५।३

दापि किं तन्नाशः सहेतुकः, उत निर्हेतुकः? नाद्य इत्याह। अभावेति। न तावत्समवायिकारणनाशान्नाशस्तदभावात्, नाप्यसमवायिकारणनाशात्, अवयवसंयोगो हि द्रव्याऽसमवायिकारणम्, न चास्याऽऽरम्भका अवयवाः सन्ति येन तत्संयोगनाशान्नाशः स्यात्, न च नाशकान्तरं, मानाभावादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चेति। पुरुषावधिरिति। पुरुषपर्यन्त इत्यर्थः। तस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदाहरति। सा काष्ठेति। अवधिरित्यर्थः। सकलाऽलौकिकानन्दानां तन्मात्रत्वादात्मस्वरूपमेव संभजनीयमित्याह। सा परेति।

परमप्रकृतमुपसंहरति। तदेवमिति। नन्वधीतिविध्युपात्तस्याऽक्षरमात्रस्यापि नैरर्थक्यानुपपत्तेः कथमानर्थक्यमुक्तं नन्वाम्नायस्येत्यादिना? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह। ननु सूत्रेति। अक्रियार्थत्वे आनर्थक्यापाताद् वेदस्य क्रियार्थत्वमिति शङ्कार्थः। पौरुषेयवचनानुरोधेन कथं वेदार्थो व्यवस्थापनीयः? शब्दार्थसंबन्धस्य शक्तिलक्षणतया यावच्छब्दभावित्वादिति शङ्कते। ननु पौरुषेयेति। शक्तेर्यावच्छब्दभावित्वे ऽपि तज्ज्ञानस्य वृद्धव्यवहाराऽधीनत्वात्तदनुरोधेन वेदार्थस्य व्यवस्थावचनमुचितमित्याह। उच्यते इति।

२७८।५

अक्रियार्थानामानर्थक्याभिधानमनुभवविरुद्धमिति शङ्कते। ननु शब्देति। किं प्रतीतिमात्रस्याऽनुपपत्त्या ऽर्थवत्त्वम्, उत तद्विशेषस्य? नाद्य इत्याह। नेत्याहेति। द्वितीयमुत्थापयति। नन्वज्ञातेति। 'आदित्यो यूप' इत्यादिवाक्योत्थज्ञानवदप्रामाण्यं स्यादित्याह। तत्राहेति। प्रमाणान्तराभावे ऽपि भूतवाक्यस्य तत्र प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह। शब्देति। भूतवाक्यस्य न स्वार्थे प्रामाण्यं सिध्येच्छक्त्यग्रहात्तथाभूतवाक्यप्रामाण्यस्य

२७८।११

संवादाधीनत्वदृष्टेस्तदभावादप्रामाण्यं चेत्यर्थः । सामर्थ्याभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु भूतइति । न च संवादकाभावाद् वेदवचसो ऽप्रामाण्यं, पौरुषेयत्वे तदपेक्षणादित्यर्थः । ऐकग्रन्थ्यशङ्कां निरस्यति । परिहरतीति । शक्तिग्रहणमप्रयोजकमिति शङ्कते । ननु धूमेति । पर्वतनिष्ठो ऽग्निर्विशेषशब्दार्थः । पक्षधर्मताबलाद्विशेषसिद्धेरङ्गीकरणान्नाऽगृहीतसंगतिकस्य लिङ्गस्य बोधकत्वमितरथा ऽतिप्रसक्तिरित्यभिप्रायेणाह । नेत्याहेति । कार्यवत् सिद्धे ऽपि संगतिग्रहणमविशिष्टमिति शङ्कते । तर्हि भूतइति । २७५।११

संबन्धग्रहणस्य संबन्धिग्रहणाधीनत्वात् तस्य च परवर्तिनो ऽप्रत्यक्षत्वान्नैवमित्याह । नेत्याहेति । ज्ञानकार्योन्नेयमिति । ज्ञानलक्षणकार्योन्नेयमित्यर्थः । ननु यथा ऽनुमिते प्रत्यये संगतिग्रहणं त्वन्मते तद्वन्ममापीति शङ्कते । ननु भूतइति । प्रवृत्तेरेवाऽभावान्न तथाऽनुमानमित्याह । नेत्याहेति । सिद्धे दध्यादावपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तस्य क्रियोपरक्ताकारेण प्रवृत्तिविषयत्वं न स्वरूपेणेत्याह । साध्यइति । उपक्रमादिपर्यालोचनया सूत्रभाष्ययोः कार्यपरतावगतेः कथं तदभिप्रायाऽनधिगतिरित्याशङ्क्याह । उच्यतइति । परिहारप्रकारं पृच्छति । कथमिति । सूत्रभाष्यकाराभिप्रायाधिगतेर्वार्त्तिकाधीनत्वाद् वार्त्तिकं च सिद्धसाध्ययोरविशिष्टमिति दर्शयितुम् अभिहितान्वयं वार्त्तिककारपरिगृहीतमाह । लौकिकेति ।

अभिहितान्वयस्वरूपमाह । पदेभ्य इति । संसृष्टस्वार्थे पदसामर्थ्याधिगतेः पदार्थानां कथं संसर्गबोधकत्वमित्याह । तत्र श्रोतुरिति । संसर्गज्ञानमन्तरेण प्रवृत्त्यसंभवात् प्रथमं संसर्गज्ञानं कल्पयति, तस्य च कारणान्तराऽनिरूपणात् शब्दका- २७५।२०

रणकत्वं कल्पयति, शब्दस्य च तत्र सामर्थ्याऽभावे तद्धानजननाऽयोगात् सामर्थ्यं पश्चान्निश्चिनोतीत्यर्थः। तथापि कथं पदार्थानां संसर्गबोधकत्वसिद्धिरित्तत्राह । तत्र गामिति। वन्धनेपि गोमात्रस्यान्वयाद् गोशब्दस्य तत्र संबन्धं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । पदार्थवत्पदानामप्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्संसर्गबोधकत्वमित्याशङ्क्य तयोरन्यथासिद्धिमाह । शब्दाऽवगतेति । न च प्रत्यक्षाऽवगतघटादीनां संसर्गबोधकत्वमदृष्टमित्यपि शङ्क्यं, शाब्दावगतपदार्थानां संसर्गबोधकत्वनियमादित्यभिसंधिः । ततः किमित्यत्राह । तत्र यदीति। निपातानामनेकार्थस्मरणाद्यदीति पदं किमर्थं द्रष्टव्यम् ।

२७५।१२

अप्रतीतिपक्षस्याऽनुभवविरुद्धत्वात्प्रतीतिपक्ष आदेय इत्याह । अथेति । । अथशब्दस्य प्रकृतादर्थान्तरार्थतया प्रसिद्धत्वात्प्रतीतिपक्षपरिग्रहार्थत्वमथशब्दार्थः । तर्हि निरालम्बनत्वमानर्थक्यमित्येतद्गतमित्याह।नाऽलम्बनाभाव इति । द्वितीयमनुवदति । अथाऽक्रियार्थानामिति । क्रियायाः स्वरूपेण प्रयोजकत्वात्तद्विधुरवाक्येषु फलविधुरत्वं विवक्ष्यते, आहो क्रियायाः फलसाधनत्वादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। न क्रियाया इति। द्वितीयमुत्थापयति । अथ क्रियेति। किं केषांचित् क्रियाद्वारं प्रयोजनम्, उत सर्वेषां! तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तदर्थक्रियानुपयोग्यर्थवाचिनामिति । पुरुषार्थसाधनभूता या क्रिया तदनुपयोगिनो ये ऽर्थास्तद्वाचिनामित्यर्थः।द्वितीयमनुवदति। ननु सर्वमिति । साक्षात्कारमात्रात्फलसिद्धेः श्रुतिस्मृतिन्यायाऽनुभवसिद्धत्वान्न क्रिया समाश्रयणीयेत्याह । नेत्याहेति । वार्तिककारीयप्रस्थानपर्यालोचनया भूतेऽप्यर्थे पदानां सामर्थ्यं सिद्धमिति मूलग्रन्थापेक्षितमुपसंहरणं

२७६।९

दर्शयति । अत इति ।

कार्यविशेषसंसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यमात्रसंसर्गस्याऽव्यभिचारात्तत्रैव पदानां सामर्थ्यमिति शङ्कते । अत्र प्राभाकर इति । यद्यपि प्रवर्तकाद्वाक्यात्पदानां भूतार्थे सामर्थ्याधिगतिः तथापि कार्यसंसृष्टे तदेष्टव्यमिति टीकायोजना । कार्यसंसृष्टे भूते पदसामर्थ्याधिगतावपि शुद्धभूतार्थप्रतिपत्तिः पदेभ्यः किं न स्यादिति शङ्कते । ननु भूतार्थइति । भूतानां संसर्गो भूतसंसर्ग इत्यर्थः । कार्यसंसृष्टे सामर्थ्यं चैतदनुरोधेन तस्यैव प्रतिपत्तिर्युक्ता न शुद्धस्येत्याह । नेत्याहेति । २७६।११

अज्ञातस्य भूतार्थस्यावगतिसंभवो नेत्युक्तं टीकायां, तदङ्गीक्रियतइत्याशङ्क्याह । भूतार्थेति । सङ्गितग्रहणसमये शुद्धसिद्धस्य शक्तिविषयतया प्रतिपन्नत्वान्न तद्ग्रहणमित्यर्थः । प्रसूतस्ते सुत इत्यादौ शुद्धसिद्धे सामर्थ्यग्रहणात् तत्प्रतिपत्तिर्युक्तेति शङ्कते । ननु संसृष्टेति । तत्राप्यध्याहारादिना कार्यस्यैव प्रतिपत्तिरित्यभिप्रायेण परिहरति । नेत्याहेति । क्रियाया वाक्यार्थत्वाऽनङ्गीकरणात् क्रियार्थतेत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य क्रियतइति व्युत्पत्त्या नियोगो ऽभिधीयतइत्याह । नियोगेति । योग्येतरान्वितस्वार्थस्योभयत्र संमतत्वात्तस्यैव प्रयोजकत्वमिति शङ्कते । ननु कार्येति । कार्यस्याऽव्यभिचारात्प्रयोजकान्तराऽभाव इत्याह । नेत्याहेति । गोपदस्याऽऽकृतिमात्रे तद्विशिष्टे वा सामर्थ्याऽग्रहणान्नान्यथाप्रथेति युक्तम्, अत्र तु योग्येतरान्वितएव शक्तिग्रहणात्तत्प्रतिपत्तिरेव युक्ता, ततो दृष्टान्तो विषम इत्याशङ्क्याह । अयमाशय इति । आवापोद्वापाभ्यां पदानामर्थमात्रे सामर्थ्यं परोक्तं निरस्यति । पुनश्चेति । आनयनतत्संसर्गयोर्व्यभिचाराद् न शक्तिविषयत्वमित्याशङ्क्याह । २७६।२०

आनयनेति ।

पदानां पदार्थस्मारकत्वेन तदन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासि-
२७६।२१ द्धत्वात्पदार्थानामेव संसर्गबोधकत्वमित्याशङ्क्याह । एवं चेति ।
चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । शब्दानां संगतिग्रहणसमये यदव-
गतं संसर्गबुद्धिजनकत्वं तस्यैवं सति अनपवादादिति योज-
ना । अभिहितान्वयवादे दोषान्तरमाह । मध्ये चेति । शब्द-
व्यापारवाक्यार्थप्रतिपत्त्योर्मध्ये इत्यर्थः । पदानां पदार्थबो-
धनशक्तिमत्त्वं, पदार्थानां च संसर्गप्रमितिजननसामर्थ्यमिति
व्यवधाने कल्पनागौरवं दुर्वारं स्यादित्यर्थः । अस्मन्मते तु
नायं दोष इत्याह । पदानामेवेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । त-
स्मादिति । तदुत्तरत्वेन उत्तरग्रन्थमवतारयति । तदेतदिति ।

गोपदस्य गोमात्रे सामर्थ्यप्रतिपत्तिवत्कार्यसंसृष्टे सामर्थ्य-
प्रतिपत्तिस्ततो न दृष्टान्तवैषम्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । न हि
प्रयोगेति । कार्यसंसृष्टस्वार्थे गोपदसामर्थ्यग्रहणात् तत्प्रतिप-
त्तिवद्गुणादिसंसर्गस्यापि प्रतिपत्तेः कथं कार्यसंसृष्टएव साम-
र्थ्यग्रहणमित्यर्थः । गुणादिसंसर्गप्रतीतिमेवाभिनयति । तथा ही-
ति । शुक्लामिति गुणः संसर्गो, गामिति द्वितीयाविभक्त्या ऽभिहि-
तकर्मकारकेण संसर्गः, धात्वभिहितानयनक्रियया च संसर्गः, ततः
कार्यसंसर्ग इत्यर्थः । गुणादिसंसर्गस्य कार्यसंसर्गोत्तरकाल-
त्वात्कार्यसंसर्गस्यैव प्राथम्यमित्याह । तत्राऽव्यवहितेति । का-
र्यव्यवधानं विना गवाकृतेर्गुणादिना संसर्गसिद्ध्यइत्यर्थः । अ-
न्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यग्रहश्चेर्तर्हि संसर्गस्याऽनेकत्वादेकवा-
२७७।० क्यार्थो न सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह । क्रमेणेति । यथायोगं योग्य-
ताऽनुसारेणेत्यर्थः । यावदन्त्यपदोच्चारणपरिसमाप्तिस्तावत् क्र-
मेण गुणादिसंसर्गो ऽवभासमानो भवतीति संबन्धः । एकप्रयो-

जनेति। देवदत्तकर्तृकदण्डकरणकगोकर्मकानयनक्रियाकर्तव्यतालक्षणैकवाक्यार्थप्रमितिहेतुतया एकवाक्यमित्यर्थः। अव्यभिचारात्कार्यशक्तिविषयत्वमित्युक्तं निरस्यति। प्रमाणान्तरेति। प्रमाणान्तरप्रतिपत्तेः शब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्त्या मानान्तरग्राह्यत्वस्याऽन्वयवत् कार्यत्वस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वेनानुगतिर्न शक्तिविषयत्वेन। एतच्च परमतमाश्रित्योक्तमित्यर्थः। २७७।१०

मानान्तरविषयत्वस्य शब्दादप्रतीयमानत्वान्न शक्तिविषयत्वं, कार्यस्य च तद्विपरीतमित्याशङ्क्य गौरवप्रसङ्गान्मैवमित्याशयेनाह। तस्मादिति। विपक्षे दण्डमाह। अन्यथेति। प्रसङ्गमेवाह। कार्येति। शक्तिग्रहणवेलायां यावानर्थः प्रतीयते तावानेवान्यदापि प्रतीयते, उताधिकोपि? नाद्यो, ऽनुवादकतापातादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न च कार्येणेति। कार्यान्वितस्वार्थे सकलपदस्य सामर्थ्यप्रतिपत्तावपि कालान्तरे तद्विशेषसिद्धिरित्येतदयुक्तं, पदार्थानां कार्येण संसर्गाऽनिरूपणादित्यर्थः। संबन्धाभावो ऽसिद्ध इति शङ्कते। अस्तीति। शेषशेषित्वमेव दुर्निरूपमित्याह। केयमिति। किं स्वस्वामिता शेषशेषिता, उताऽङ्गाङ्गिता, अथ वा साध्यसाधनतेति किंशब्दार्थः। आद्यं प्रत्याह। न तावदिति। द्वितीयं दूषयति। नापीति। प्रमाणाऽभावादित्यर्थः। तृतीयमुत्थापयति। अथ साध्यतेति। शेषता च साधनतेत्यर्थः। किं साक्षात्साधनत्वं विवक्षितम्, उत परम्परया? आद्ये दूषणमाह। क्रियैवेति। द्वितीयं दूषयति। अथ परमेति। कार्येणाऽव्यवहितसंबन्धाऽनिरूपणादन्यान्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्यं वक्तव्यं, तत्र च केषां चित्संसर्गः केषां चित्परम्परयेत्याह। तस्मादिति। २७७।१८

इतोपि न कार्यान्वितस्य सकलशब्दशक्तिविषयत्वम्। तथा

हि । किं सर्वेषां पदानां कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यम्, उत कार्य-
२७७।२ पदव्यतिरिक्तानाम्? नाद्य इत्याह । किं च कार्यस्येति । कार्य-
पदस्य न कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यं, कार्यान्तराऽभावादित्य-
र्थः । तस्माद् द्वितीयपक्षः परिशिष्यतइत्याह । अन्यान्वय
इति । तथा च प्रयोजकाद्वैरूप्य*मित्यर्थः । धात्वर्थस्य कार्यत्वात्
कार्यपदस्यापि तदन्वितस्वार्थाभिधायित्वमिति न प्रयोजक-
भेद इति शङ्कते । धात्वर्थेति । धात्वर्थस्य कार्यत्वमसिद्धमि-
त्याह । न नियोगेति । यागविषयनियोगे लिङादिना प्रतिपन्ने
तस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाऽनुपपत्तेः तन्निर्वाहकत्वेन यागः
कृतिसाध्यतां भजते, ततश्च नियोगान्वयादर्वाग्यागस्य न का-
र्यत्वं, न च तन्नियोगान्वयोत्तरकालीनत्वमित्यपि शङ्क्यं, परस्प-
राश्रयादित्यर्थः । धात्वर्थान्वयमन्तरेण नियोगप्रतीत्यनुपपत्तेः
कथं नियोगाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह । नियोगस्य त्विति ।
यागमात्रे प्रतिपन्ने तद्विषयनियोगस्यापि प्रथा युक्तेत्यर्थः ।

प्रमाणान्तरग्राह्यत्ववदित्यत्र प्रमाणान्तरग्राह्यमिव न का-
र्यमपि शक्तिविषय इत्युक्तं, तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ स्पष्टयति ।
किं चेति । अनन्यथासिद्धत्वस्य साधकत्वम्, अत्र च तथात्वा-
भावान्मैवमिति शङ्कते । प्रयोगेति । प्रमाणेनार्थमुपलभ्य तत्र
शब्दप्रयोगदर्शनादन्यथासिद्धिरित्यर्थः । तुल्यमुत्तरमित्याह ।
कार्यत्वस्यापीति । प्रवृत्तिलक्षणं लिङ्गं प्रवृत्तिलिङ्गं, तस्य हेतुः
प्रवृत्तिलिङ्गहेतुः, तस्य भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः । इतोपि न नि-
योगाधीनः संसर्गबोध इत्याह । किं च भूतसंसर्गे इति । वि-
२७८।११ षयसप्तमी । प्रतीतिमात्रेणार्थासिद्ध्याशङ्कायामाह । तत्रेति ।
व्यवस्थाप्यतामित्यत्र निरूपणीयमित्यनुषङ्गः । भूतसंसर्गप्रती-

* प्रयोजकभेद इति २ पु० पा० ।

तेभ्रान्तित्वमित्येतदयुक्तमित्याह । अबाधितेति । अध्याहार-
प्रमाणान्तराकल्पनयोरयोग इत्याह । कल्पनालाघवादिति ।
इतोपि न कार्यस्य प्रयोजकत्वमित्याह । अगृहीतेति । देवदत्तो २७८।१४
भुक्त्वा निर्गत इत्यत्र शब्दशक्तिविषयत्वेन कार्यमेव प्रतिपन्नमि-
त्यर्थः । यत्रापि तत्प्रतिपत्तिः तत्रापि तस्य न प्रयोजकता, वि-
प्रतिपत्तेरित्याह । विप्रतिपन्नेति । निरूपणीयमेतदिति । का-
र्यान्वितसामर्थ्यं निरूपणीयमित्यर्थः ।

इतोपि कार्यान्विते शक्तिरित्याह । किं चेति । 'आखण्डलः*
पुरुहूतः सूतनाशा' इत्येवमादौ प्रसिद्धेन्द्रादिपदसमभिव्याहा-
रानुपपत्त्या ऽप्यपूर्वोप्याखण्डलादिपदार्थो ऽधिगम्यते, तथा
रघोरपत्यं राघव इति व्याकरणान्निश्चीयते, तथा पित्राद्युपदे-
शाच्च गवादिशब्दार्थ इत्यर्थः । भूतार्थसंसर्गस्य क्व चित् का-
र्याविनाभावादितरत्रापि तत्कल्पनान्न तस्य व्यभिचार इति
शङ्कते । क्व चित् कार्येति । वैपरीत्यं किं न स्यादित्याह ।
नान्यत्रेति । देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादौ पदार्थसंसर्गमात्र-
स्योपलब्धत्वाद् गामानयेत्यत्राऽपि पदार्थान्तरसंसर्गमात्रस्य
प्रयोजकत्वमित्यर्थः । किमत्र विनिगमनमित्याशङ्क्याह । अदृ-
ष्टप्रयोजकेति । देवदत्तो निर्गत इत्यादौ अन्यत्र प्रमाणातो ऽदृ-
ष्टस्योपसंहरणाद्वरं गामानयेत्यत्र दृष्टस्यान्यान्वितस्वार्थलक्षणस्य
प्रयोजकस्य उररीकरणमुचितमित्यर्थः । स्वमतमुपसंहरति ।
तस्मादिति । कार्यसंसर्गस्य प्रयोजकत्वकल्पकाभावस्तच्छब्दार्थः ।

अन्यान्वितस्वार्थे पदसामर्थ्यमुक्तमसहमानो ऽभिहिता-
न्वयवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु गोपदस्यापीति । पदाभ्यामनेक- २७९।१
संसर्गप्रतिपत्तेर्न वाक्यश्रवणान्नियतप्रवृत्तिरित्यर्थः । पदस्मारित-

* आखण्डल इति नास्ति २ पु० ।

पदार्थमात्रसंसर्गस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वान्नोक्तदोषाऽनुषङ्ग इ-
२७९।१ त्याह । नैष इति । एकैकपदस्याप्यन्विताथर्बोधनसमर्थत्वात्स-
र्वोऽपि संसर्गो भासेतेति तत्राह । न ह्येकैकेति । शक्तस्यापि स-
हकारिपदान्तरापेक्षया कार्यकरत्वं दृष्टं, तथा च पदस्यापि
सहकारिपदान्तरापेक्षया कार्यकरणं नान्यथेत्यर्थः । योग्येतरा-
न्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्ये पर्यायत्वेन सह प्रयोगानुपपत्तेः
अर्थमात्रे सामर्थ्यमिति शङ्कते । नन्वेवमिति । पर्यायत्वमेवाह ।
तथा हीति। सर्वेषां पदानां संभूय संसर्गबोधजनकत्वाभ्युपगमान्न
पर्यायत्वमित्याह । नैतत्सारमिति । एकस्मात्पदादिति । सह-
कारिपदान्तरनिरपेक्षादित्यर्थः ।

गोपदेनानयनसंसृष्टे स्वार्थे ऽभिहिते आनयतिपदं गोसं-
सृष्टस्वार्थं ब्रूया च्चेत्तर्हि पर्यायत्वं, न चैवमिति युगपदुभयोरे-
कसंसर्गबोधकत्वादिति समाध्यन्तराभिधित्सया निरस्तमपि
चोद्यं पुनरुत्थापयति । ननु गोपदेति । समर्थ्यविशेषात् स-
र्वोऽपि संसर्गः किं न भातीत्यर्थः । वैषम्येणोत्तरयति । अव्य-
भिचारादिति । गामनय, गां चारय, इत्यादिप्रयोगेषु गोपदस्य
गोत्वाऽव्यभिचारितया तदनुभवजनितसंस्कारभूयस्त्वाद्गोपदो-
च्चारणे गोत्वस्मरणं नेतरेषामित्यभिसंधिः ।

विधान्तरेणाऽन्विताभिधानमाक्षिपति । नन्विति । किं प-
दानि पदान्तराऽभिहितेतरसंसृष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति, उताऽन-
भिहितेतरसंसृष्टस्वार्थमिति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति. । अभि-
हितेनेति । इतरेतराश्रयत्वं स्पष्टयति । गोत्वइति । द्वितीये वि-
शेषणभूतार्थान्तराऽप्रतीतौ तद्विशिष्टप्रतीत्यनुदय इत्यर्थः ।
२७९।१५ आद्यं पक्षमादाय समाधत्ते । नैष दोष इति । तर्हीतरेतराश्र-
यप्रसङ्ग इति यत्तूक्तं तत्राह । क्रमेणेति । तत्र हेतुमाह । अ-

व्यभिचारिण इति । पदानां पदार्थमात्रबोधकत्वे संसर्गबोध आकस्मिकः स्यादित्याशङ्क्याह । अन्त्यपदेति । एकैकपदोपलम्भजनितसंस्काराः संभूय सकलपदविषयामेकां स्मृतिं जनयन्ति, तस्यां च स्मृतावुपारूढानि पदानि अभिहितपदार्थसंसर्गबोधं जनयन्तीत्यविरोध इत्यर्थः ।

यश्चोभयो समो दोषः परिहारो ऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥

इति न्यायमभिसंधायाह । पदार्थेष्विति । अभिहितान्वयवादिनेदमभिधानीयं, किमत्राऽनभिहितानां संसर्गबोधकत्वमुताऽभिहितानाम्? नाद्यः, सदा प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, पदार्थबोधस्य क्रमभावित्वादिति चोद्ये एकैकेन पदेनैकैकपदार्थबोधे जाते सकलपदार्थबोधसंस्कारोत्थस्मृतौ भासमानाः पदार्थाः संसर्गं बोधयन्तीति वक्तव्यं, ततश्चास्मान् प्रत्येवं न चोदनीयमित्यर्थः । अभिहितान्वयवादे ऽन्विताभिधानवादे च पदानां पदार्थप्रतीतिजनकत्वसाम्यान्मतसांकार्यमित्याशङ्क्याह । पदानामिति । पदाभिहितपदार्थानामेव संसर्गबोधकत्वमित्यभिहितान्वयवादी मन्यते, पदान्येव पदार्थस्मृत्युत्पादनद्वारा संसर्गबोधकानीत्यन्विताभिधानवादी मन्यतइति विभागः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । उपवर्णिते ऽर्थे टीकामवतारयति । तदेतदिति । भूतार्थमात्रदर्शनविभ्रमत्वात्तथा च समन्वयो दृश्यतइत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याङ्गीकारविरोधान्मैवमित्याह । वेदे ऽपीति । अङ्गीकारो ऽसिद्ध इति शङ्कते । ननु कर्त्तव्य इति । भूतार्थसंसर्गे ऽवगते नैरर्थक्याऽनुपपत्त्या कर्तव्यपदाध्याहारस्वीकरणात्क्रियान्वयं विनापि संसर्गप्रमितिरङ्गीकृतेत्याह । तत्राहेति ।

२७६।१४

२७६।१९

सूत्रस्य पुंमतिप्रभवत्वान्न तद्बलादर्थनिश्चय, स्ततश्च यदुक्तं
२८०।१ तद्भूतानामिति, तदनुपपन्नमित्याशङ्क्याह। ननु सूत्रेति। अना-
दिवृद्धव्यवहाराऽनुरोधेन जैमिनिना सूत्रं प्रणीतं, न तूत्प्रेक्षामा-
त्रेणेत्यर्थः। सूत्रभावाऽनभिज्ञो भवानित्याह। तत्राहेति। यतो
दर्शितः समन्वय इत्यत्र केनेति न ज्ञायते इत्यत्राह। भाष्य-
कारेणेति। शाबरभाष्यकारेणेत्यर्थः। शुक्लः पटः, खण्डो गो-
रित्येवं विशेषणविशेष्यभावेन समन्वयं दर्शितवानित्यर्थः। भा-
ष्यवचनं सूत्रविरुद्धमिति शङ्कते। ननु क्रियार्थेनेति। धर्मवि-
चारस्य प्रक्रान्तत्वात्तदनुसारेण तत्प्रतिपादकवाक्यसमन्वयमे-
वोचिवान्, न भूतसमन्वयाऽभावाऽभिप्रायेणेत्याह। अत आ-
हेति। शरीरकारम्भसमर्थनस्यात्र कोऽवसर? इत्याशङ्क्य ता-
त्पर्यमाह। किं च जैमिनीयेति। वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं
निरूपयितुं शारीरकशास्त्रमारब्धं भगवता, तदनुपपन्नं विधिप-
रत्वे इत्यर्थः।

तद्भूतानामित्यत्र भूतार्थसमन्वयविवक्षायामपि न पृथगार-
म्भसिद्धिरिति शङ्कते। नन्वर्थेति। विधिवाक्यार्थनिरूपणाय
पूर्वतन्त्रं प्रवृत्तम्, उत्तरं तु ज्ञानकाण्डवाक्यार्थनिरूपणायेत्याह।
तत्र विभागमिति। प्रथमाविभक्त्या कर्त्ता तावत्प्रतीयते, कर्त्ता
च क्रियाविशिष्टः, तथा च ब्रह्मणि क्रियान्वयसिद्धिरिति शङ्कते।
ननु प्रातिपदिकेति। तदर्थेति प्रथमाविभक्त्यर्थाविनाभूता या
ऽस्तिक्रिया तत्कर्तृकारकत्वान्वय इत्यर्थः। प्रथमाविभक्तेः प्रा-
२८०।११ तिपदिकार्थमात्रे विधानात्तद्बलात्कर्तृत्वासिद्धिरित्याह। नेत्या-
हेति। तथापि लिङ्गसंख्यादीनां प्रथमाविभक्तिसामर्थ्यादुपल-
भ्यमानत्वादद्वैतविरोध इत्याशङ्क्याह। तत्रेति। अर्थादिति। वि-
भक्तिसामर्थ्यादित्यर्थः।

विधान्तरेण वेदान्तानां क्रियानिष्ठत्वं शङ्कते । ननु क्रियान्तरेति । बाह्यक्रियाभावे ऽपीत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थान्वये उपगतइत्यर्थः । सत्यं ज्ञानमित्यादेर्नास्त्यर्थनिष्ठत्वमपीति शङ्कायामाह । अस्तिरिति । अस्तिशब्दो धातुपरः । भवन्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थः । प्राचामाचार्याणां भवन्तीशब्दो लट्संज्ञत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रथमः पुरुष इति मध्यमोत्तमपुरुषयोरुपलक्षणम् । प्रथमपुरुषकीर्तनं शेषे प्रथम इति सूत्रव्याख्यानरूपत्वाद् वार्तिकस्य । अगम्यमाने इति च्छेदः । वाक्ये क्रियावाक्ये क्रियान्तराभावे प्रतीयमानोपि अस्तिर्लट्परः प्रथमपुरुषादिघटितः कल्प्यतइत्यर्थः । कर्तर्यपि समन्वय इत्याह । नेत्याहेति । अस्तिक्रियाया अव्यभिचारित्वात्सा एष्टव्या, अन्यथा समन्वयाऽसिद्धिरिति शङ्कते । नन्वस्तिक्रियामिति । अदर्शनमसिद्धमित्याह । तत्राहेति । साकाङ्क्षत्वव्युदासार्थं तत्राप्यस्तिक्रिया कल्प्येति शङ्कते । ननु तत्रेति । अन्यथापि निराकाङ्क्षत्वसिद्धेर्न तत्कल्पनमित्याह । नेत्याहेति । दार्ष्टान्तिकमाक्षिपति । कथं पुनरिति । संबन्धाभावान्न संबन्धपर्यवसानमित्यर्थः । कारणमात्रस्य प्रसिद्धस्य सर्वज्ञत्वादिसंबन्धे त्वंपदार्थस्य च तत्पदार्थसंबन्धे पर्यवसानमित्याह । तदाहेति । २८०।१

निषेधवाक्यस्याऽक्रियार्थताया अनुक्तत्वात् किं चेत्येतदयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । उक्तं तावदिति । अत्यन्तभेदराहित्यमव्यतिरिक्तशब्दार्थः । तादात्म्यराहित्यमेकरसपदेनोच्यते । निषेधवाक्यस्य भूतार्थनिष्ठत्वमुक्तं, तदसंभवीति शङ्कते । ननु ब्राह्मणेति । अहननस्य निवृत्तिरूपत्वात्क्रियार्थत्वमिति द्रष्टव्यम् । टीकापेक्षितं हेतुमाह । प्राप्तेति । अहननस्य क्रियानिवृत्तिरूपत्वान्न क्रियात्वमत एव न क्रियासाधनत्वमपीत्य- २८०,२

र्थः । प्रतिषेधवाक्यस्यापि संकल्पविधिपरत्वात् क्रियार्थत्वमस्खलितमित्याह । ननु नेक्षेतेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्याद् नैवमित्याह । नेत्याहेति । उपक्रमाऽनुरोधेन नेक्षेतेत्यस्य विधिपरत्वमुक्तं, तत्कस्मात्? तदन्यतद्भावतद्विरुद्धानां नञः साधारणत्वादित्याशङ्क्याह । अयमर्थ इति । शक्तित्रयकल्पनाप्रसङ्गाद् न नञः साधारणत्वं किं त्वभाव एव तस्य मुख्योऽर्थ इत्यर्थः । कथं तर्हि क्रियापरत्वाभिधानं टीकायां? तत्राह । अनुष्ठेयेति । निवृत्तिपरत्वे उपक्रमभङ्गात्क्रियापरत्वमित्यर्थः । तर्ह्यत्रापि लक्षणया नञ्पदं संकल्पे वर्ततां, तत्राह । तथेति । गवादिशब्दानामनेकार्थप्रतिपादकत्वदृष्टेर्नञो ऽपि तथात्वं स्यादिति शङ्कते । ननु संसृज्यमानादिति । गत्यन्तराभावाद्गवादिशब्दानामेकार्थत्वं न तथा ऽत्रेत्याह । नेत्याहेति ।

संकल्पविधिपरताया नञो निरस्तत्वान्न च स्वभावेति ग्रन्थाऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति । अत्र प्राभाकर इति । आद्यं दूषयति । तत्रेति । धात्वर्थे नञः संबन्ध इति पक्षं निरस्यति । न च हननेति । उपस्थितं हननं न प्रतिषेध्यं, क्रियायाः क्षणिकत्वेन स्वतो विनाशादित्याह । तस्येति । प्रतिपादयतीति पदमत्राऽनुषज्यतइति द्रष्टव्यम् । फलं प्रार्थ्यते ऽनेनेति फलप्रार्थना, फलसाधनत्वमित्यर्थः । स्वमतमनुसृत्याह । कार्यबुद्धेरिति । कस्तर्ह्यर्थ? इति वीक्षायामाह । तत इति । शास्त्रसंस्कारमन्तरेण रागादेव प्राप्तो यो हन्त्यर्थः तदनुरागेणेत्यर्थः । कस्तर्हि प्रत्ययार्थ? इत्याह । सा चेति । इतो ऽपि नाऽभावनिष्ठं वाक्यमित्याह । न चाऽभावो नामेति । भावस्यैवाऽभावान्न तस्य नञर्थत्वमिति यत्तूक्तं तत्राह । न चाभाव इति । अभावानुभवविरोधान्न तदपलाप इत्यर्थः । अथाऽभा-

वस्वरूपं न निराकुर्मः किं तु तस्याऽभावातिरेकमित्याशङ्क्याह। न च भावान्तरमिति । भवत्वभावस्तथापि कथं वाक्यस्य त-　२८१।१० न्निष्ठत्वं? तत्राह। अभाव एवेति। तदन्यतद्विरोधिनोरपि नञः प्रयोगात्कथमभावस्यैव मुख्यत्वं? तत्राह । अर्थान्तरेति । वाच्याऽविनाभावस्य लक्षणानिमित्तत्वमङ्गीकृत्याह। अभावेति।

ॱअभाव एव नञो मुख्यो ऽर्थ इत्युक्तं, तत्र वार्तिकविरोधं शङ्कते। ननु नामेति। नञ्पदं न निषेधकं* चेत् किं तर्हि प्रतिपादयतीत्यत आह। वदतीति। अर्थान्तरे नञ्शब्दस्य वृत्तिमुक्तामङ्गीकरोति। सत्यमिति। कथं तर्ह्यभाव एवार्थस्तत्राह। तत्रापीति। ननु नञर्थे नियोग इत्यत्र नञा निर्दिष्टसंकल्पक्रियायां नियोगः शङ्कित इति शङ्का स्यान्न च सा युज्यते पौनरुक्त्यादित्यांशङ्क्य तात्पर्यमाह। आह प्राभाकर इति। अभावस्य नियोगविषयत्वमङ्गीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । अभावस्यापि क्रियातत्साधनवन्नियोगनिर्वर्तकत्वात्तद्विषयत्वं युज्यते, ततश्च वार्तमित्येतदेव वार्तमित्याशङ्क्याह । दूषयतीति । दूषणमेव स्पष्टयति। भावार्थ इति। विधिविषयतयेति। नियोगविषयतयेत्यर्थः । अननुष्ठेयत्वादिति । अननुष्ठेयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। यागादिः स्वयं कृत्या साध्यः सन्नियोगकारणतां भजते, न तथा ऽभावस्य कृतिसाध्यता, अनादित्वादित्यर्थः ।

सर्वस्य विधिनिष्ठत्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह। विधिप्रतिषेधेति। न तत्र विधिगन्ध इत्यत्र विधिशब्दार्थं दर्शयन् व्याचष्टे । तस्मादिति। नञो ऽभावार्थतायाः सिद्धत्वात्तत्र संसृज्यमानमित्यादेर्नैष्फल्यमित्याशङ्क्याह। प्रकृत्यर्थस्येति। भवतु उपसर्जनत्वं,　२८२।४ कथं प्रत्ययार्थेन संबन्धः? तत्राह। प्रधानेनेति । विधिनिमन्त्र-

* प्रतिषेधकमिति २ पु० पा० ।

णादीनामसंभवे हेतुमाह । प्रत्यक्षादीति । अनुष्ठातृव्यतिरिक्त-पुरुषान्तरसंभवे विध्यादिकं दृष्टं, न च प्रत्यक्षानुमानपूर्वकव्य-वहारस्यानुष्ठानव्यतिरिक्तपुरुषान्तरजन्यता, ततो न विध्या-दिरित्यर्थः । हननस्याऽप्रतिपाद्यत्वात् प्रतिपाद्यधर्म इति कथ-

२८२।१८ मुक्तं? तत्राह । अनुष्ठेयेति । प्रत्ययार्थस्य प्रतिषिध्यमान-त्वात् कथं प्रतिषिध्यमानक्रियेत्युक्तं? तत्राह । प्रतिषिध्यमानेति । ननु लिङाद्यर्थस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् कथं क्रियाया निवर्त्य-मानत्वमित्याशङ्क्याऽर्थान्निवृत्तिरित्याह । प्रत्ययार्थेति । प्रार्थ-नाया लिङर्थत्वं सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रार्थ्यतइति । अक्षरार्थमभिधाय वाक्यार्थं दर्शयति । ततश्चेति । निषेधप्रका-रमभिनयति । ब्राह्मणहननमिति । हननस्य इष्टसाधनताया अनुभूयमानत्वात्कथं तन्निषेध? इति शङ्कते । ननु प्रत्यक्षमिति । इष्टसाधनशब्दार्थाऽनभिज्ञो भवानित्याह । नादृष्टेति । इष्टमिति शब्दो यस्य तदिष्टशब्दं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मादित्यर्थः । इ-ष्टशब्दार्थमभिधाय वाक्यार्थमाह । इदमदृष्टेति । ननु सर्वस्यान-र्थसंभिन्नत्वाद् हननमनर्थसंभिन्नमपीष्टसाधनमिति न तत्प्रति-षेधः साधीयानित्याशङ्क्याह । सर्वत्रेति । भवत्वेवं, ततः किमि-त्यत आह । तत्र पुरुषार्थेति । पुरुषार्थाऽपुरुषार्थयोरेवं विभागो यस्मात्तस्मादित्यर्थः* । तथापि हननस्याऽनर्थसाधनत्वाऽप्रति-पत्तेर्न निवृत्तिरित्याशङ्क्याह । ततश्चेति । कुतस्तर्हीष्टसाधनताप्र-तिपत्तिनिरोध? इत्याशयेन शङ्कते । किं तर्हीति । निमित्तनि-रोधस्याऽनुष्ठेयत्वात्तस्य विधेयत्वं स्यादिति शङ्कते । स एवेति ।

२८२।२२ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । निरोधस्यान्वयव्यतिरे-कायत्तत्वं न शाब्दत्वमित्युक्तं, तत्र किंविषयावन्वयव्यतिरे-

* एवं विभागे सतीत्यर्थ इति २ पु० पा०।

का?विस्याकाङ्क्षायामाह । हननमिति । हननोद्बोधेति । हनन-संस्कारोद्बोधनिमित्तरागादिनिरोधस्येत्यर्थः । इतोऽपि निरोध-कर्तव्यता न वाक्यगम्येत्याह । निमित्तेति । अनर्थस्यापि वाक्यगम्यत्वं स्यादिति शङ्कते । नन्वनिष्टेति । अतिप्रसक्तमेत- २८२।११
दित्याह । नेत्याहेति । नञर्थे नियोगस्य निरस्तत्वादथ पुन-रित्याद्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य दूषणान्तराऽभिधित्सया प्रागुक्त-स्याभ्युपगम इत्याह । अङ्गीकरोतीति । अन्वयव्यतिरेकासिद्धे ऽप्यत्र हननादौ यथा विधिस्तथा ऽत्रापि स्यात्, तथा च भवतु तथापीत्यदूषणमित्याशङ्क्याह । दूषयतीति । दूषणप्रकारमेवाह । तथापीति । तत्र नियमाऽपूर्वस्याऽलौकिकस्य संभवाद् विधिर्युज्यते, न तथा ऽत्रेत्याशयः ।

नियोगाभिधायित्वेन लिङादीनां प्रतिपन्नत्वात्कथमत्र तदप्रतिपत्तिरिति शङ्कते । ननु प्रत्ययेनेति । किं लोके तथा प्रतिपन्नत्वम्, उत वेदे? इति विकल्पयति । केतदिति । आद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयमुत्थापयति । ननु स्वर्गेति । तृप्तिकामस्य तदसाधनपर्वतारोहणादौ अप्रवृत्तिवद्यागस्य स्वर्गाऽसाधनत्वेनात्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । भवतु तर्हि यागस्य स्वर्गसाधनत्वमिति चेत्तत्र वक्तव्यं, किं साक्षात्साधनत्व,मुत व्यवधानेनेति । तत्र नाद्य इत्याह । तच्चेति । मध्यवर्तीति । कर्मस्वर्गमध्यवर्तीत्यर्थः । तस्माद् द्वितीयपक्ष आश्रयणीय इत्याह । इति श्रुतेति । श्रुतार्थापत्त्येति । श्रुतस्वर्गसाधनताऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

प्रत्ययस्य किं क्रियाकर्तव्यताभिधायित्वं लोके ऽवगत,-मुत न? तत्राद्यस्तावदसमञ्जस इत्याह । सो ऽयमिति । बकबन्ध २८३।१
इति । बकबन्धसमानन्याय इत्यर्थः । बकग्रहणे क उपाय इति

केन चित्पृष्टे खरतरदिनकरसंपर्कात्तन्मस्तकनिहितनवनीतविन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्ग्रहणं सुकरमिति कश्चित्तुच्छमतिः प्रतिवक्ति, न च तदुपपद्यते, बकग्रहणमन्तरेण तन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपाऽनुपपत्तेः, तस्मिंश्च परिगृहीते तत्प्रक्षेपोऽपि मुधा, तथा च लौकिकव्युत्पत्त्यनुरोधेन क्रियाकर्तव्यतायां प्रत्ययाभिहितायाम् अपूर्वेण संगतेर्ग्रहणोपपादनमसमञ्जसमित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति। अथ नाऽभिहितेति। क्रियाकर्तव्यताया अप्रतिपत्तौ तदनुपपत्त्या नाऽपूर्वप्रतिपत्तिरिति न तत्र संगतिसंवित्तिसंभव इत्याह। न तर्हीति। आद्यं पक्षमेवादाय शङ्कते। ननु यागेति। अतिप्रसक्तेर्नैतदित्याह। तर्हि तदपीति। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वं दृष्टं, शरीरादिसंबन्धस्यान्यथासिद्धत्वान्न प्रत्ययार्थत्वप्रसक्तिरिति शङ्कामुद्भाव्य दूषयति। अर्थापत्तीति। 'यश्चोभयोः समो दोष' इति न्यायमनुसृत्याह। पूर्वं इति*। कस्तर्हि प्रत्ययार्थः? इत्यत्राह। तस्मादिति।

२८३।९ (margin)

ब्रह्मावगतौ सत्यामपि संसारस्याऽनुभूयमानत्वाद् नावगतब्रह्मात्मभावस्येत्ययुक्तं, तादृग्ज्ञानस्य च विध्यायत्तत्वात्तन्निरसनमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याह। प्रथमेति। अधीतवेदस्य गृहीतसंगतिकस्य श्रवणमात्रादेव प्राथमिकज्ञानोत्पत्तिसंभवान्न तदर्थं विधिरेष्टव्य इत्यर्थः। नापि संताने विधिरित्याह। तत्संतानइति। ज्ञानस्याऽज्ञाननिवर्तकनियमात्तदकार्यशरीराद्यनिवर्तकत्वं, ततश्च ज्ञानवैयर्थ्यमिति शङ्कते। ननु कर्मेति। शरीरसंबन्धमन्तरेण कर्मसंबन्धस्याऽनुपपत्तेर्न तन्निमित्तः शरीरसंबन्ध इत्याह। अत आहेति। तर्हि शरीरसंबन्धपुरःसर एव कर्मसंबन्धो ऽस्त्विति शङ्कायामुक्तमितरेतरेति। कर्मसंबन्धसिद्धौ

२८३।१८ (margin)

* यश्चोभयोरित्यारभ्यैतत्पर्यन्तो ग्रन्थो नास्ति २ पु०।

तन्निमित्तः शरीरसंबन्धः सिद्ध्येत्, तस्मिंश्च सिद्धे तत्सिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । कौटस्थ्यविरोधादपि न परमार्थतः कर्मादिसंबन्ध इत्याह । क्रियेति ।

ननु प्राक्तनकर्मापेक्षया इदानीन्तनः शरीरसंबन्धः, तच्च ततः प्राक्तनशरीरसंबन्धात्, स च प्राक्तनदेहसंबन्धोत्थकर्मणेति कथमितरेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्योक्तमनादित्वे ऽपीति । प्रमाणविधुरत्वान्नेयं परम्परा शोभते इत्यर्थः । कर्मनिमित्तत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह । तन्निमित्तत्वेति । गौणत्वेति । गौणत्वप्रसङ्गो नाऽनिष्ट इत्याह । प्रसिद्धेति । ज्ञानभेदयोरभेदावभासस्य गौणत्वव्यापकत्वादत्र व्यापकाऽभावान्न गौणत्वमित्यर्थः । इतोऽपि न गौणत्वमित्याह । पुत्रादीति । तथा चेत्यत्र संसारसंबन्धाभावे प्रमाणान्तरमुच्यते इति चशब्दप्रयोगाद्भाति, न च पूर्वं किं चित्प्रमाणमुपन्यस्तमित्याशङ्क्याह । उक्तमिति । २८३।१९ अद्वैतदर्शिनो द्वैतदर्शनं विरुद्धमित्याशङ्क्य प्रमाप्रतिपन्ने नाऽनाश्वास इत्याह । ते हीति । हेत्वभावे फलाऽभावप्रसिद्धेः कथमेतदिति शङ्कते । नन्वपरोक्षेति । अज्ञानविनिवृत्तावप्यारब्धकर्मलेशवशाद् द्वैतदर्शनं युज्यत इत्याह । तत्राहेति ।

'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति शास्त्राद् ज्ञानोत्तरकालं कर्माभावप्रतिपत्तेः कथं तदनुसारित्वं द्वैतदर्शनस्येति शङ्कते । ननु कर्मणामिति । 'तस्य तावदेव चिर'मित्यत्र ज्ञानिनो ऽपि विदेहकैवल्यप्राप्तौ विलम्बप्रतिपत्तेः कर्मस्थितिः, अन्यथा तदप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशयेनाह । नैष इति । प्रत्यक्षश्रुतितदर्थापत्त्योः श्रुतेः प्राबल्यान्न कर्मावस्थानप्रतिपत्तिरिति शङ्कते । ननु सर्वेति । अर्थापत्तिबाध्यत्वपक्षे श्रुतेरेव बाधान्न सा बाध्येत्याह । अर्थापत्तीति । विरुद्धार्थयोः श्रुत्योः प्रामाण्याऽनुपपत्तेः श्रुति-

बाध इष्ट इत्याशङ्क्योभयोः प्रामाण्यसंभवे ऽन्यतरस्याऽप्रामाण्यकल्पनमसाध्वित्याह । तस्मादिति । अनारब्धकर्मवदारब्धकर्मणामपि अविद्याकार्यत्वात्तन्निवृत्तौ निवृत्तिरेवेति शङ्कते ।
२८४।३ ननु अपरोक्षेति । अविद्यायाः कात्स्न्र्येन निवृत्तिरयुक्तेत्याह । उच्यतइति । संतमसबहुलाऽऽलोकयोः साहित्याऽनुपपत्तिवदनयोरपि साहित्यस्यानुपपत्तिस्तुल्येति शङ्कते । ननु ब्रह्मेति । साहित्याऽनुपपत्तिरिष्टैवेत्याह । उच्यतइति । तर्हि जीवन्मुक्त्यभावः प्राप्त इत्याशङ्क्याह । कदा चिदिति । असंप्रज्ञातेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनधिगतं निर्विशेषं ब्रह्म, तस्य प्रतीचश्चैकत्वसाक्षात्करणमित्यर्थः ।

प्रायणावस्थायामेव तत्त्वसाक्षात्कारसंभवान्न जीवन्मुक्त्याशेति शङ्कते । ननु नास्तीति । अनेकश्रुतिस्मृतिविरोधादेतन्मतमुपेक्ष्यमित्याह । नारब्धेति । दर्शनसंभवे ऽपि कथमपरोक्षदर्शनमित्याशङ्क्याह । न चेति । तथापि कथं सशरीरस्य तत्सिद्धिरित्यत्राह । आरब्धेति । अतिप्रसङ्गान्न विदुषि द्वैतदर्शनं युज्यते इत्याह । नन्विति । विहितकर्मानुष्ठानस्य नियतदेशादिसापेक्षत्वादस्मिंश्च तदनुपपत्तेर्नैतदित्याह । न नियतेति । अधिकरोतीत्यधिकारः स्वामी । ततः किमित्यत आह । तत्त्वदर्शिन इति । फलाभावादनपेतस्य कर्मानुष्ठानमित्याह । पुनः पुनरिति । विहितकर्माऽकरणनियतप्रत्यवायपरिहारार्थं तदनुष्ठानमित्याशङ्क्याह । प्रत्यवायस्येति । यथेष्टचेष्टानिवृत्त्यर्थं तस्य शास्त्रीयो नियम एष्टव्य इत्याशङ्कते । नन्विति । चेष्टा तावद्रागाधीने प्रसिद्धा, सकलानन्दैकनीडं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवतः
२८४।१८ कथं क्षुद्राभिलाषोद्भव इत्याह । न हितेति । तर्हि अशनायादिप्रवृत्त्यसंभवात्सद्यः शरीरपातः स्यादित्याह । कथमिति । अ-

न्यथासिद्ध्योत्तरमाह । आरब्धेति । न चैवं कर्मान्तरं देहा-
न्तरारम्भकं स्यादित्यपि वाच्यमित्याह । न चेति । न चार- २८४।११
ब्धफलकर्माण्येव तद्धेतूनीत्यपि वाच्यमित्याह । आरब्धेति ।

श्रवणोत्तरकालं मननादिविधानाऽनुपपत्त्या विदुषोपि साध्यान्तरमस्तीत्युक्तमनुवदति । ननु श्रवणेति । तयोः साक्षात्कारार्थत्वान्न तदुत्तरकालं साध्यान्तरसंभव इत्याह । नेत्याहेति । साक्षात्कारस्य शब्दकरणत्वात्कथं तत्फलत्वमित्याशङ्क्याऽसंभावनादिप्रतिबन्धनिरासद्वारा तयोरुपयोग इति समर्थितमित्याह । उक्तमिति । एवं चेत्सत्र चशब्दं हेत्वन्तरपरतया व्याचष्टे । अपि चेति । वेदान्तानां विधिनिष्ठत्वे ऽपि शास्त्रारम्भः सिद्ध्यतीति गूढाऽभिसंधिः शङ्कते । नन्विति । भूतव्यावृत्तं प्रवर्तकं प्रवर्तकविशेषशब्दार्थः, आहो केवलमानससाध्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । नेत्याहेति । गूढाभिसंधिं विवृणोति । नन्वन्यदिति । ब्रह्मज्ञानोत्तरकालमपि लौकिकवैदिकव्यवहारदर्शनाऽवगमात्प्रागेवेति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ।

अद्वैतबोधोत्तरकालं द्वैतबोधनिवृत्तिरित्युक्तं, तदाक्षिपति । नन्विति । अतिप्रसक्तेर्नैतदित्याह । न तर्हीति । घटभावाऽभाववद् भेदाभेदयोरपि विरुद्धत्वान्नैकत्र समावेश इत्याह । भेदाभेदइति । अतिप्रसक्त्यन्तरमाह । पूर्वपक्षेति । ब्रह्माऽतिरिक्तवस्त्वभावात्त्वन्मते ऽपि सांकर्यं स्यादित्याह । नन्विति । प्रातीतिकभेदभावान्न मन्मते सांकर्यमित्याह । न प्रपञ्चस्येति । न तर्ह्यद्वैतगीः,
तत्राह । ब्रह्मण इति । अद्वैतं तात्त्विकं, द्वैतं तु समारोपित- २८५।१५
मिति न विरोधः । भेदाऽभेदयोः प्रत्यक्षतो ऽनुभूयमानत्वाज्ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्याच्च तत्त्वत एव भेदाभेदाविति शङ्कते । नन्विति ।

तर्हि प्रत्यक्षमेव विवेचयेत्याह। किं तदिति। किं खण्डो गौरित्येकस्मात्प्रत्ययात्तत्सिद्धिरुत खण्डो गौः मुण्डो गौरिति द्वाभ्याम्, अथ वा खण्डो गौः मुण्डो गौः स एवायं गौरिति ज्ञानत्रयेणेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। न तावदिति। अनुवृत्तव्यावृत्तरूपेण तयोर्भेदप्रथावदभेदोऽपि प्रथत इत्याह। नन्विति। अवधारणस्य प्रतिभासत इत्यनेन संबन्धः। अभेदस्येतरेतरात्मत्वे भेदस्येतरेतराऽनात्मत्वं वक्तव्यं, न च तद्युज्यते, विरोधादित्यभिसंधायाह। तर्हीति। इतरेतरात्मत्वेनाऽभिन्नता, ऽनुवृत्तव्यावृत्ततालक्षणरूपभेदेन भिन्नता, ततो न विरोध इत्याशयेनाह। नन्विति। भेदाऽभेदयोः परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वेन भावत्वाभावत्ववद् रूपभेदेन भेदत्वं तद्विपरीतरूपैक्यादभेद इति वक्तव्यं, तथा च न त्वदिष्टसिद्धिरित्याह। तर्हीति। रूपभेदैक्ययोरविरुद्धत्वान्मैवमित्याह। अथेति। अभेदस्येतरेतरात्मतायाः क्व चिदप्यनुपलब्धत्वान्मैवमित्याह। क्व दृष्टमिति।

घटपटावित्यत्र भेद एव प्रथते, एको घट इत्यत्र त्वभेदो भासते न त्वितरेतरात्मत्वमित्याह। न तावदिति। द्वितीयं कल्पमुत्थापयति। स्यादिति। एकस्मिन् क्षणे उभयोर्ज्ञानयोः स्थित्यनुपपत्तेः नैतदपि साध्वित्याह। न ज्ञानयोरिति। कथं तर्हि सोऽयं देवदत्त इत्यादावैक्यमित्याशङ्क्य सोयमिति ज्ञानद्वयमैक्यग्राहि नेष्यते, किं त्वेकं प्रत्यभिज्ञाख्यमित्यभिप्रायेणाह। प्रत्यभिज्ञानमिति। प्रत्ययत्रयं भेदाऽभेदसाधकमिति कल्पमुत्थापयति। तर्हि प्रत्ययेति। अर्थादिति। निरालम्बनत्वाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। किं प्रत्ययत्रयं साक्षाद्भेदाऽभेदसाधनं,मुताऽनुपपत्त्या सहकृतं? नाद्य इत्याह। प्रत्यक्षमिति। तत्र हेतुः खण्डस्येति। सामानाधिकरण्यं तद्ग्राहीत्यत्राह। सामानाधि-

करणयस्येति । द्वितीयं निरस्यति । न चेति ।

एवं सर्वं भिन्नाभिन्नमिति मतं निराकृत्यात्मानो बहव इति वैशेषिकादिमतं निरस्यति । नापीति । किं प्रत्यक्षेण तद्भेदो गृह्यते, उत लिङ्गेन, अथ वा ऽनुपपत्त्या? नाद्यः । आत्मनः प्रत्यक्षाऽगोचरत्वेन तद्घटितभेदस्यापि मानाऽगोचरत्वादित्यर्थः । उक्ततर्कस्य विपर्ययापर्यवसायित्वशङ्कां निराकर्त्तुमभेदे प्रमाणमाह । विवादेति । भागे सिद्धसाध्यत्वं निराकर्त्तुं विवादेति विशेषणम् । आत्मतत्त्वमात्रे सिद्धसाध्यत्वं, तदर्थं प्रतिवादीति विशेषणम् । शरीरव्यक्तित्वादिति । शरीरविशेषत्वादित्यर्थः । तदनेन जीववच्छरीरत्वादित्युक्तं भवति । द्वितीयमुत्थापयति । युगपदिति । आत्मनो जात्यादि*विधुरतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वाद् भासमानस्य जात्यादेश्च गात्राश्रयत्वा†द्धिकरणासिद्धत्वमित्याह । न शरीरेति ।

औपाधिकभेदाद्व्यवस्थेत्यत्र दृष्टान्तान्तरमाह । सत्यपीति । एवमात्मनामितरेतरभेदं निराकृत्यात्मब्रह्मणोर्भेदं निराचष्टे । न चेति । तयोः प्रत्यक्षाऽगोचरत्वात् तद्घटितभेदोपि न प्रत्यक्ष इति द्रष्टव्यम् । विमते भिन्ने विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्दहनतुहिनवदित्याशङ्क्य किं काल्पनिकधर्माश्रयत्वं हेतुरुत वास्तवधर्माधिकरणत्वम्? नाद्य इत्याह । विरुद्धेति । द्वितीयमुत्थापयति । नियन्त्रिति । श्रुतिविरोध इत्याह । नान्यो ऽत इति । न चोभयोरनुग्रहार्थं प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदाऽभेदावास्थेयावित्यपि वाच्यमित्याह । अतुल्येति । भेदो ऽपि श्रौत इति शङ्कते । द्वा सुपर्णेति । फलवदभेदवचनविरोधे तद्विपरीतभेदवचनमन्यथा

* जन्मादीति १ पु० पा० ।

† देहाश्रयत्वादिति २ पु० पा० ।

नेयमित्याह । नेति । इतोपि न तस्य भेदे प्रामाण्यमित्याह । भ्रान्तीति । अज्ञाताऽर्थाधिगन्तृप्रमाणं, भेदश्च ज्ञात इति न तत्र प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रमाणशब्दश्च भावपरः । नानात्वे प्रमाणत्वाऽभावादिति वक्तव्ये एकत्वग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । भ्रान्तिसिद्धत्वमुपपादयति । प्रत्यक्षेणेति । भेदस्य समारोपितत्वादपि न तत्त्वतो भेदाभेदावित्याह । तस्मादिति । भेदस्य काल्पनिकत्वसमर्थनफलमाह । इतीति । उपजीव्यद्वैतदर्शनस्य उपजीवकेन श्रौतज्ञानेन कथं बाधः? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । प्रत्यक्षेति ।

२८६।१० २८६।२४

'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादिश्रुतिबलात् कर्मणैव मोक्ष इति शङ्कां निरस्यति । फलेति । ब्रह्मज्ञानोत्तरकालमपि प्रमातृत्वादिकं किं न स्यादित्याशङ्क्यान्तःकरणैक्याध्यासनिबन्धनं हि प्रमातृत्वं तस्मिन् सत्येव भवेत् नान्यदेत्यभिसंधायाह । तदेवेति । ज्ञाने सत्यपि प्रमातृत्वादिकं दृष्टमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह । अद्वितीयेति । सकलशास्त्रव्यवस्थासिद्ध्यर्थं सोपाधिकं निरुपाधिकं च रूपमनूदितमिति द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डानुभूतिपूज्यपादशिष्येणाखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने चतुर्थसूत्रं नवमवर्णकं च समाप्तम् ।

सम्पूर्णश्चायं ग्रन्थः ॥